

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

**ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ.
Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

Η δομή του βιβλίου (σ.5)

Ερμηνευτικά προβλήματα της περιόδου (σ.7)

Θεωρητικό πλαίσιο (σ.13)

Μεθοδολογία της έρευνας (σ.45)

Η δεκαετία του '50 (σ.82)

Κίνημα για τον εκδημοκρατισμό

Κινητοποίηση και εκδημοκρατισμός 1961-1963 (σ.115)

Εκδημοκρατισμός και κινητοποίηση 1963-1965 (σ.152)

Ιουλιανά, καλοκαίρι 1965 (σ.175)

Αποδημοκρατικοποίηση και κινητοποίηση 1965-1967 (σ.198)

Εργατικό κίνημα

Οι πρωτοπόροι (σ.220)

Ανάπτυξη της εργατικής τάξης, συσσώρευση αιτημάτων, ανάπτυξη αγώνων (σ.227)

Οργανωτική ενδυνάμωση (σ.237)

Υιοθέτηση δυναμικού ρεπερτορίου δράσης και κλιμάκωση των αγώνων (σ.239)

Πολιτικοποίηση αγώνων (σ.248)

Η απόπειρα εκδημοκρατισμού της πολιτικής ζωής και η περεταίρω ανάπτυξη του εργατικού κινήματος (σ.252)

Απόπειρα περιορισμού του αναπτυσσόμενου εργατικού κινήματος (σ.263)

Αγροτικό κίνημα (σ.271)

Σπουδαστικό κίνημα

Από τα κλαδικά αιτήματα στα πολιτικά και από τον αντιΕΚΟΦικό αγώνα στον αντικυβερνητικό (σ.282)

Το 114, το 15% και ο αντικυβερνητικός αγώνας (σ.292)

Νέα έξαρση των κλαδικών αιτημάτων, πολιτική αντιπαράθεση στο εσωτερικό του σπουδαστικού κινήματος (σ.307)

Το σπουδαστικό κίνημα μεταξύ των εσωτερικών πολιτικών αντιπαράθεσεων και του κοινού αγώνα για τις συνδικαλιστικές ελευθερίες (σ.314)

Τα χαρακτηριστικά του σπουδαστικού κινήματος (σ.324)

Κίνημα ειρήνης, κινητοποιήσεις υπεράσπισης της Κύπρου και αίτημα για εθνική ανεξαρτησία (σ.334)

Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60 και η θεωρία της συγκρουσιακής πολιτικής

Οι αιτιώδεις μηχανισμοί και διαδικασίες (σ.350)

Οι κινηματικοί δρώντες και το ρεπερτόριο δράσης τους (σ.353)

- Τα ελληνικά sixties ως κύκλος διαμαρτυρίας
- Το ρεπερτόριο δράσης των κινηματικών δρώντων
- Τα αιτήματα του κύκλου διαμαρτυρίας
- Διαδικασίες διάχυσης εντός του κύκλου διαμαρτυρίας
- Σχέσεις μεταξύ κινημάτων εντός του κύκλου διαμαρτυρίας

Απειλές και ευκαιρίες (σ.374)

- Οι απειλές και ο αντίκτυπός τους στην κινηματική δραστηριότητα
- Το άνοιγμα των πολιτικών ευκαιριών, ο αντίκτυπος τους στην κινηματική δραστηριότητα και η αντίδραση του κράτους
- Αντιτιθέμενες θεωρητικές υποθέσεις

Οργάνωση και δικτύωση (σ.402)

- Ενδογενείς και εξωγενείς πόροι
- Συμμετοχή στις οργανώσεις
- Σχέσεις μεταξύ οργανώσεων

Ερμηνευτική πλαισίωση (σ.417)

-Στρατηγικές πλαισίωσης

-Ιδεολογία, ταυτότητα, αξίες, συναισθήματα

Εκβάσεις (σ.433)

Συμπεράσματα (σ.444)

Παράρτημα (σ.448)

Βιβλιογραφία-Πηγές (σ.466)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Για τη μετεμφυλιακή Ελλάδα έχουν γραφτεί πολλά βιβλία και άρθρα. Οπότε το ερώτημα που προκύπτει αυθόρμητα είναι «γιατί άλλο ένα βιβλίο για τη συγκεκριμένη περίοδο;» Το παρόν βιβλίο, επομένως, δεν θα μπορούσε να ξεκινά διαφορετικά, παρά με μία δικαιολόγηση του ίδιου του θέματός του.

Ακολουθεί ένα κάπως μεγάλο κεφάλαιο για το θεωρητικό πλαίσιο, προκειμένου να εξοικειωθεί ο μη ειδικός αναγνώστης με τις θεωρίες και τις έννοιες που χρησιμοποιούνται στη μελέτη της συλλογικής διεκδικητικής δράσης, αλλά και για να γίνει σαφές για ποιο λόγο χρησιμοποιείται η «θεωρία της συγκρουσιακής πολιτικής» έναντι παλαιότερων θεωριών. Για τον ίδιο ακριβώς λόγο στη συνέχεια αφιερώνω αρκετές σελίδες, ώστε να περιγραφεί διεξοδικά η μέθοδος συλλογής των στοιχείων, τα οποία επεξεργάστηκα σε αυτή την έρευνα.

Προκειμένου να κατανοηθούν καλύτερα οι εξελίξεις που έλαβαν χώρα τη δεκαετία του '60 θεωρώ ότι είναι απαραίτητο να περιγράψω τόσο το πολιτικοκοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε κατά την πρώτη δεκαετία μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου όσο και τους παράγοντες που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εκδίπλωση της κινηματικής δυναμικής στη διάρκεια της εξεταζόμενης δεκαετίας, οι οποίοι όμως έχουν τις ρίζες τους στην πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο. Για τους παραπάνω λόγους, τη σειρά των ιστορικών κεφαλαίων εγκαινιάζει ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στη δεκαετία του '50.

Στη συνέχεια, αν και αντιμετωπίζω το κινηματικό σύμπαν της δεκαετίας του '60 σαν έναν ενιαίο κύκλο διαμαρτυρίας, προβαίνω στην εξιστόρηση των κινηματικών δράσεων που συγκρότησαν κάθε επιμέρους κίνημα ξεχωριστά, εντοπίζοντας τους παράγοντες που εξηγούν την ανάπτυξη και την εξέλιξή τους, διερευνώντας τα χαρακτηριστικά τους και ερμηνεύοντας την πορεία τους. Αν και το εργατικό, το φοιτητικό, το αγροτικό και το φιλειρηνικό κίνημα της δεκαετίας του '60 έτειναν προοδευτικά να πολιτικοποιούνται και να συγκλίνουν στην κοινή κοίτη ενός διογκούμενου κινήματος για τον εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής, εντούτοις είχαν παράλληλα το δικό τους «κύκλο εργασιών» και οι

«κλαδικοί» αγώνες τους αναπτύσσονταν, αν και αλληλοεπηρεαζόμενοι, με τη δική τους χρονικότητα και εσωτερική δυναμική. Για τους λόγους αυτούς, εξετάζω ξεχωριστά το κίνημα για τον εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής, το εργατικό κίνημα, το φοιτητικό κίνημα, το αγροτικό κίνημα και, τέλος, το φιλειρηνικό κίνημα και τις κινητοποιήσεις για το Κυπριακό. Στα κεφάλαια αυτά προσπαθώ να δημιουργήσω ένα ιστορικό αφήγημα για το κάθε κοινωνικό κίνημα της περιόδου, γι αυτό και έχουν πιο έντονο ιστοριογραφικό χαρακτήρα παρά αναλυτικό. Ωστόσο, η παράθεση του ιστορικού υλικού στοχεύει στο να απαντηθούν συγκεκριμένα ερωτήματα σχετικά με την εξέλιξη αυτών των κινήματων, ενώ στο τέλος πάντα συνοψίζονται τα κύρια συμπεράσματα του κεφαλαίου και σκιαγραφείται μια ερμηνεία για την πορεία του κάθε κινήματος.

Το κεφάλαιο για το κίνημα υπέρ του εκδημοκρατισμού είναι αρκετά μεγαλύτερο από τα υπόλοιπα, γιατί α), όπως ήδη ανέφερα, συμπεριλαμβάνει σημαντικό κομμάτι της δραστηριότητας και των άλλων επιμέρους κινήματων, β) η πορεία του, που συνδιαμορφώθηκε από την πορεία των άλλων κινήματων, επηρέασε με τη σειρά της την πορεία των επιμέρους κινήματων, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα πολλά πράγματα να αναφερθούν αναλυτικά σε αυτό το κεφάλαιο και επιγραμματικά στα υπόλοιπα, ενώ γ) η δευτερεύουσα βιβλιογραφία προς κριτική αποτίμηση για το συγκεκριμένο κεφάλαιο ήταν σαφώς μεγαλύτερη ακόμα και από το σύνολο της βιβλιογραφίας που αφορούσε τα επιμέρους κινήματα της περιόδου. Τα κεφάλαια για το εργατικό και το φοιτητικό κίνημα αντίστοιχα είναι και αυτά μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα για το αγροτικό και το φιλειρηνικό κίνημα, αυτό όμως οφείλεται στο βάρος που είχαν αυτά τα δύο κινήματα για το σύνολο των εξελίξεων κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Τα κεφάλαια για τα επιμέρους κινήματα της περιόδου ακολουθεί ένα τελευταίο κεφάλαιο όπου στοιχειοθετείται η σχέση μεταξύ αυτών των κινήματων και άρα η ύπαρξη ενός κύκλου διαμαρτυρίας, προσδιορίζονται τα χαρακτηριστικά του και οι εκβάσεις του, αναλύονται οι (κοινοί ως επί το πλείστον για τα επιμέρους κοινωνικά κινήματα) παράγοντες που εξηγούν την ανάδυση και την εξέλιξή του (πολιτικές απειλές και ευκαιρίες, οργανωτικές δομές και δικτυώσεις, αξιακές και ερμηνευτικές πλαισιώσεις), ενώ ταυτόχρονα εξετάζεται η βιβλιογραφία της συγκρουσιακής πολιτικής και των κοινωνικών κινήματων στο φως της ελληνικής μεταπολεμικής ιστορικής εμπειρίας με σκοπό την κριτική αποτίμησή και, σε ορισμένα σημεία, τον εμπλουτισμό τους. Αυτό το

κεφάλαιο, δηλαδή, είναι περισσότερο θεωρητικό σε σχέση με τα προηγούμενα και επιδιώκει να εξετάσει τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα με άλλη στόχευση: με το βλέμμα στη θεωρία, στο κατά πόσον επιβεβαιώνονται ορισμένες θεωρητικές προτάσεις και στο ποιες λύσεις κομίζει η ελληνική εμπειρία σε μείζονα θεωρητικά ζητήματα.

Το βιβλίο έτσι μοιάζει σαν ασύνδετο ή σαν δύο βιβλία, ένα βιβλίο ιστορίας και ένα πολιτικής επιστήμης. Η μεγαλύτερη όμως σύνδεση του εμπειρικού υλικού με τη θεωρία ενείχε σημαντικούς κινδύνους: είτε θα έπρεπε να διακόπτω συνεχώς τη ροή της ιστορικής αφήγησης για να προβαίνω σε θεωρητικές αναλύσεις αδυνατίζοντας το αφήγημα είτε θα έπρεπε να μπολιάζω τις θεωρητικές αναλύσεις συνεχώς με ιστορικές πληροφορίες κάνοντας «πλαδαρή» την ανάλυση και στερώντας την από τη δυνατότητα να πλοηγεί με άνεση στη διεθνή θεωρητική συζήτηση, να αντλεί από αυτήν, να την επερωτά και να την εμπλουτίζει. Επέλεξα να υπηρετήσω στα δύο μέρη διαφορετικές μέριμνες, ώστε η γνωστική απόδοση να είναι μεγαλύτερη. Στο πρώτο μέρος με οδηγό τη θεωρία προσπάθησα να οργανώσω και να επερωτήσω το ιστορικό υλικό και στο δεύτερο προσπάθησα να κάνω το αντίθετο, να επερωτήσω τη θεωρία με τη βοήθεια του ιστορικού υλικού. Ταυτόχρονα, απέφυγα και πολλές επαναλήψεις, καθώς ο εντοπισμός των ιδίων αιτιωδών παραγόντων στα επιμέρους κεφάλαια μου επέβαλε το δίλημμα ή να επαναλαμβάνω στοιχεία της (ίδιας) ανάλυσης σε κάθε κεφάλαιο ή να τα αντιμετωπίσω ως προϊόντα ενός ενιαίου κύκλου διαμαρτυρίας που επιδρούν με παρόμοιο τρόπο. Επέλεξα το δεύτερο.

Το βιβλίο κλείνει με τα συμπεράσματα και με ένα παράρτημα με αρκετά γραφήματα, στατιστικά στοιχεία και χάρτες, που κομίζουν πλούσιο αποδεικτικό υλικό και υποστηρίζουν τις επιχειρούμενες ερμηνείες.

Το αν η επιλογή μου να γράψω ένα βιβλίο ταυτόχρονα για όσους ενδιαφέρονται για την εξεταζόμενη ιστορική περίοδο και για όσους ενδιαφέρονται για τη θεωρία της συλλογικής διεκδικητικής δράσης ήταν σωστή το αφήνω στην κρίση του αναγνώστη.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

«...κάποιες συγκυρίες εκπροσωπούν ρητά και εκπεφρασμένα στην πολιτική βαθμίδα πολύ περισσότερες κοινωνικές εντάσεις, συγκρούσεις, αντιπαραθέσεις, διακυβεύματα από κάποιες άλλες, καθιστώντας έτσι την πολιτική βαθμίδα πολύ πιο δύσκολα διαχειρίσιμη. Αυτές τις συγκυρίες μπορούμε να τις ονομάσουμε

συγκυρίες «πυκνές». Μια σειρά από τέτοιες συγκυρίες συνιστούσαν, ας πούμε, την εξέλιξη της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1960. Υπήρχαν τότε δύο αντίπαλα πολιτικά στρατόπεδα που διακλαδίζονταν σε ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό με τέτοιο τρόπο, ώστε η αντιπαράθεση μεταξύ τους να χρωματίζει καθοριστικά όλα όσα συνέβαιναν στην κοινωνία, σχεδόν χωρίς εξαίρεση. Οι εργατικοί και οι λαϊκοί αγώνες, τα δικαστήρια και η εκκλησία, τα σχολεία, τα πανεπιστήμια και το περιεχόμενο της διδασκτέας ύλης εδώ ή εκεί, το θέατρο και το ραδιόφωνο, η λογοτεχνία και η τέχνη, η μουσική και το τραγούδι, ακόμα και το ποιος θα πάρει δίπλωμα οδήγησης, αφορούσαν ευθέως την πολιτική βαθμίδα χωρίς τις διαμεσολαβήσεις που συνήθως χαρακτηρίζουν τις σχέσεις της εν γένει κοινωνικής «ύλης» με εκείνη»¹.

Στο παραπάνω απόσπασμα αποτυπώνεται ο πρώτος λόγος που οδήγησε στην εκπόνηση της παρούσας διατριβής: η πυκνότητα της συγκυρίας της δεκαετίας του '60. Τέτοιες πυκνές συγκυρίες αφήνουν πάντα ανεξίτηλα τα ίχνη τους στην κατοπινή εξέλιξη των κοινωνικών σχηματισμών εντός των οποίων λαμβάνουν χώρα, εξάπτουν για δεκαετίες και/ή γενιές ολόκληρες τα πολιτικά πάθη, αποτελούν αντικείμενο αλλεπάλληλων αντιπαραθετικών ερμηνειών και προκαλούν προβλήματα στα παραδεδομένα θεωρητικά σχήματα.. Επίσης δεν είναι καθόλου σπάνιο σε αυτές τις περιπτώσεις «πρακτικές» και «επιστημονικές» αναπαραστάσεις² να αναπτύσσονται μέσα στον αμοιβαίο εναγκαλισμό τους. Η δεκαετία του '60 δεν αποτελεί κατά τη γνώμη μου εξαίρεση. Για το λόγο αυτό η ανάγκη της κατανόησης της πυκνής συγκυρίας του '60 συνυφαίνεται με την ανάγκη αντίστασης στην ιδεολογική χρήση της Ιστορίας³.

Σκοπός λοιπόν της διατριβής μου είναι η προβληματοποίηση της διεκδικητικής δράσης της δεκαετίας του '60 και η εξαγωγή συμπερασμάτων όσον αφορά στα αίτια της ανάπτυξης και της έκβασης του κύκλου διαμαρτυρίας της περιόδου. Η επιστημονική αρτιότητα με την οποία επιθυμώ να φέρω εις πέρας το ερευνητικό εγχείρημά μου δεν μου απαγορεύει ωστόσο να εκφράσω την ελπίδα τα σύγχρονα διεκδικητικά συλλογικά

¹ Μπαλτάς Α., «Ιστορικός χρόνος και πολιτική συγκυρία», *Ο Πολίτης*, τχ. 137 (Οκτώβριος 2005), σ. 40

² Μαντόγλου Άννα, Χαραλάμπους Κυριάκος, «Πολιτική εξουσία και κοινωνική επιρροή», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 11 (1998), σ. 55. Οι έννοιες «πρακτικές» και επιστημονικές» αναπαραστάσεις προκρίνονται σε σχέση με τις έννοιες «ιδεολογία» και «θεωρία» που χρησιμοποιεί ο Σ. Σεφεριάδης (στο «Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας: αντι-θεωρητικισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος», Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης, τχ. 8 (1996), σ.191) λόγω ακριβώς της δυνατότητάς τους να μας δείχνουν τόσο τη διαφορά τους («πρακτικές»-«επιστημονικές») όσο και την κοινότητά τους, καθώς αποτελούν από κοινού τις «κοινωνικές αναπαραστάσεις» (βλ. Μαντόγλου Α., «Εισαγωγή», στο Παπαστάμου σ. – Μαντόγλου Α. (επιμ.), *Σύγχρονες έρευνες στην κοινωνική ψυχολογία, Κοινωνικές αναπαραστάσεις*, Οδυσσέας, 1995, σ. 50-53)

³ Για την ιδεολογική χρήση της Ιστορίας και την ανάγκη αντίστασης σε αυτήν δεξ και το ενδιαφέρον άρθρο του Σ. Σεφεριάδη (ο.π.)

υποκείμενα να αντλήσουν χρήσιμα συμπεράσματα τόσο από την ανάλυση και ερμηνεία ενός κύκλου διαμαρτυρίας, που αποτελεί σταθερή ιστορική τους αναφορά, όσο και από την ανάδειξη, με αφορμή το εν λόγω ιστορικό υλικό, μηχανισμών και διαδικασιών που εμφανίζονται σε περισσότερο ή λιγότερο τακτική βάση κατά τη διάρκεια των συγκρουσιακών κύκλων.

Για το λόγο αυτό οφείλουμε να εργαστούμε για την ανάπτυξη και στην Ελλάδα της υποπεριοχής της πολιτικής επιστήμης που ονομάζεται «συγκρουσιακή πολιτική» και βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη στη Δυτική Ευρώπη και στη Βόρεια Αμερική. Η εξωθεσμική/κινηματική δράση στην Ελλάδα της δεκαετίας του '60 δεν έχει ουσιαστικά αποτελέσει ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης σε αντίθεση με τη θεσμική πολιτική, το πολιτικό⁴ και το κομματικό σύστημα⁵. Ακόμα και στο πιο πρόσφατο συνέδριο για τη δεκαετία του '60, αυτό που οργανώθηκε από το Ίδρυμα Κ. Μητσοτάκης, σε αυτά τα θεσμικά πλέγματα (και όχι στο κινηματικό πλέγμα) φαίνεται να ανατρέχουν ακόμα οι περισσότεροι ερευνητές (όπως άλλωστε και ο ίδιος ο Κ. Μητσοτάκης) προκειμένου να αποκομίσουν απαντήσεις στα ερωτήματα που θέτει η πολιτική κρίση του '65-'67 που οδήγησε στη δικτατορία⁶. Ακόμα και αυτοί που συνέγραψαν γενική Ιστορία⁷ και όσοι προσπάθησαν να ερμηνεύσουν αυτήν με τη βοήθεια της θεωρίας περί «κέντρου-περιφέρειας»⁸ τοποθέτησαν το μεγεθυντικό φακό πάνω από τους θεσμικούς δρώντες, εγχώριους και ξένους. Αν και δεν απουσιάζουν τελείως οι εμπειρικές μελέτες όσον αφορά σε συγκεκριμένα κινήματα⁹, κινηματικές οργανώσεις¹⁰ ή συγκρουσιακά επεισόδια¹¹, η έλλειψη ποσοτικών καταγραφών, περιγραφής και ανάλυσης των κινητοποιήσεων είναι εμφανής. Στο πεδίο της ανάλυσης των ήδη συσσωρευμένων

⁴ Χαραλάμπης Δ., *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1985

⁵ Νικολακόπουλος Η., *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Εκδόσεις Πατάκη, 2005
Βερναρδάκης Χ.-Μαυρής Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1991

⁶ Ίδρυμα Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009

⁷ Λιναρδάτος Σ., *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμοι Α-Ε, Παπαζήσης, 1977-1986

Βουρνάς Γ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Εκδόσεις Τολίδη

⁸ Παπανδρέου Α., *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, εκδ. Καραθανάσης, Αθήνα, 1974

Κάτσης Γ., *Η γέννηση του νεοφασισμού*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1974

Ψυρούκης Ν., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1940-1967*, τόμοι Α-Δ, Ηρόδοτος, 1991

⁹ Κουκουλές Γ., *Το εργατικό κίνημα και ο μύθος του Σισύφου (1964-1966)*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2000

Φακιολάς Ρ., *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1978

¹⁰ Σαιν-Μαρτέν Κ., *Λαμπράκηδες, Ιστορία μιας γενιάς*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1984

¹¹ Λιβιεράτος Δ., Καραμπελιάς Γ., *Ιούλης '65, Η έκρηξη*, Κομμούνα, 1985

εμπειρικών δεδομένων τα προβλήματα επίσης δεν είναι λίγα, δεδομένου ότι τα σύνθετα ερωτήματα που αφορούν στην ανάδυση, την εξέλιξη και την έκβαση των κύκλων διαμαρτυρίας δεν μπορούν ν' απαντηθούν αποκλειστικά στα πλαίσια μακροθεωριών¹².

Ιδιαίτερης μνείας στο σημείο αυτό χρήζουν οι μελέτες των Βερναρδάκη-Μαυρή και Σπύρου Σακελλαρόπουλου¹³, επειδή ακριβώς προσπάθησαν να αναλύσουν την μεταπολεμική περίοδο επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους στις κοινωνικές αντιθέσεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και τους κοινωνικούς αγώνες που προέκυψαν από αυτές. Όπως σημειώνουν χαρακτηριστικά οι Βερναρδάκης-Μαυρές στον πρόλογο του έργου τους, «στο θεωρητικό επίπεδο, η ανάλυση τοποθετείται στον αντίποδα των θεωριών της 'εξάρτησης', του πολιτικισμού, του κοινωνιολογισμού και του δομικισμού, που αποτελούν τα βασικά εμπόδια στην κατανόηση της ελληνικής πολιτικής». Αν και αντικείμενο του βιβλίου τους είναι οι βασικοί κομματικοί σχηματισμοί της μετεμφυλιακής-προδικτατορικής περιόδου, «αποδίδεται προτεραιότητα στην ανάλυση των ενδογενών κοινωνικών αντιθέσεων και στις μορφές του κοινωνικού ανταγωνισμού, υλικά αποτελέσματα των οποίων είναι τα κόμματα, η μορφή του κράτους, η μορφή της αντιπροσώπευσης, οι ιδεολογίες»¹⁴. Ομοίως ο Σπύρος Σακελλαρόπουλος στα πλαίσια της «αντιεξαρτησιακής»¹⁵ του ερμηνευτικής προσέγγισης θεωρεί ότι «η κατάληξη της περιόδου με την επιβολή της δικτατορίας δεν αποτελεί παρά τη συνέπεια της όξυνσης της ταξικής πάλης σε όλα τα επίπεδα»¹⁶.

Η ανάδειξη της «ταξικής πάλης» όμως σε κύριο παράγοντα διαμόρφωσης και, ως εκ τούτου, ερμηνείας των ιστορικών εξελίξεων, δεν αρκεί. Χρειάζεται μια επαρκής θεωρητική πλατφόρμα για την ανάλυση της ίδιας της «ταξικής πάλης», μια θεωρία «μεσαιάς εμβέλειας» που να παρεμβάλλεται μεταξύ του ιστορικού υλικού και των μακροθεωρητικών προτάσεων. Η «ταξική πάλη» χρειάζεται –και αυτή- εξήγηση. Πώς και γιατί προκύπτει; Πώς και γιατί εξελίσσεται όπως εξελίσσεται; Πώς και γιατί καταλήγει όπως καταλήγει; Εάν δεν πρόκειται για μηχανιστική αντανάκλαση των

¹² Ψυρούκης Ν., ό.π., Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, 1987

¹³ Σακελλαρόπουλος Σ., *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος*, «Νέα Σύνορα» Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, 1998

¹⁴ Βερναρδάκης Χ.-Μαυρές Γ., ό.π., σ.14

¹⁵ Ο χαρακτηρισμός ανήκει στον ίδιο, Σακελλαρόπουλος Σ., ό.π., σ.27

¹⁶ Στο ίδιο, σ.27

δομικών συνθηκών στο επίπεδο των κοινωνικών αγώνων¹⁷, τότε η ανάπτυξη των κοινωνικών αγώνων πρέπει να εξηγηθεί μέσα από την αναζήτηση διαμεσολαβητικών μηχανισμών. Η ανάλυση των δομικών συνθηκών (πολιτικών, οικονομικών, ιδεολογικών), είναι προϋπόθεση αναγκαία, αλλά όχι ικανή, για να απαντήσει στα παραπάνω ερωτήματα. Οι πολιτικές ευκαιρίες, οι οργανώσεις και τα οργανωτικά δίκτυα, τα διεκδικητικά ρεπερτόρια, οι αξιακές πλαισιώσεις και τα ερμηνευτικά σχήματα, είναι εξίσου σημαντικοί παράγοντες για την ανάλυση της διεκδικητικής δράσης. Στους παραπάνω μελετητές οι τάξεις υπάρχουν ως οροθετημένες οντότητες προικισμένες με τη δυνατότητα ανάληψης δράσης, δεν κατασκευάζονται. Η υπέρβαση του ουσιοκρατικού αυτού δομικισμού μπορεί να οδηγήσει στη διερεύνηση τόσο των οργανωτικών δικτύων όσο και των ταυτοτήτων μέσα από τα οποία και τις οποίες περνά η διαμόρφωση των συλλογικοτήτων. Επίσης, η διακηρυγμένη φορά της ανάλυσης, από το κίνημα στο κόμμα και από εκεί στο κράτος δεν αποκτά αντίστροφη φορά, με αποτέλεσμα να μην αξιολογούν σωστά τις δυνατότητες που προσφέρει η θεσμική πολιτική στις εξωθεσμικές κινηματικές δράσεις.

¹⁷ Η αδιαμεσολάβητη αυτή συσχέτιση αποτυπώνεται σε πολλά αποσπάσματα του έργου του Σπύρου Σακελλαρόπουλου χαρακτηριστικό δείγμα των οποίων είναι τα παρακάτω: «Εννοείται ότι όλη αυτή η διακίνηση πληθυσμού [εννοεί την εσωτερική μετανάστευση] καθώς και τα σοβαρά αίτια που την προκάλεσαν δε θα ξεχαστούν εύκολα. Θα χαραχτούν στη συλλογική μνήμη των στρωμάτων αυτών, στην πολιτική και οικονομική καταπίεση των οποίων στηρίχθηκε η δημιουργία του κράτους των εθνικοφρόνων, και όταν θα έρθει η στιγμή της αντίδρασης οι εξελίξεις θα είναι τόσο ραγδαίες, που θα θέσουν σε αμφισβήτηση την ίδια τη δομή οργάνωσης των εξουσιαστικών σχέσεων...» (σ. 189)

«Το αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης [εννοεί της πολιτικής, ιδεολογικής και οικονομικής κατάστασης] θα είναι η πολιτική και ιδεολογική μεταστροφή των αγροτικών στρωμάτων, που σε μεγάλο βαθμό είχαν λειτουργήσει ως τάξεις-στηρίγματα του ηγεμονικού μπλοκ. Έτσι από τη μία σημαντικοί αγροτικοί αγώνες θα αναπτυχθούν και από την άλλη θα σημειωθεί μαζική στροφή προς την υποστήριξη των δυνάμεων της ΕΚ» (σ.198)

«Για να μπορέσει να κατανοήσει κανείς το 53% της ΕΚ, καθώς και τη δυναμική του αποτελέσματος αυτού, τα γεγονότα των Ιουλιανών αλλά και την επιβολή της δικτατορίας, πρέπει να λαμβάνει συνεχώς υπόψη τα πλαίσια οικονομικής και ιδεολογικής καταπίεσης» (σ.198)

«Όμως, η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι στατική. Τα δεκατέσσερα μετεμφυλιακά χρόνια πολιτικής καταπίεσης και κοινωνικής εξαθλίωσης φαίνεται πως ήταν αρκετά. Από το 1962 παρατηρείται μια αύξηση του αριθμού των εργατικών και αγροτικών κινητοποιήσεων με αιτήματα πολιτικά και οικονομικά» (σ.212) «Πραγματικά, με μια πρώτη ματιά είναι δύσκολο, αν όχι ακατόρθωτο, να ερμηνεύσει κανείς πώς, μέσα σε τρεις μόνο μήνες, το 42% της ΕΚ μετατράπηκε σε 52%. Από την ανάλυση που έχει προηγηθεί έχουν διαπιστωθεί οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης των αγροτικών και των εργατικών στρωμάτων. Η θέληση αλλαγής αυτών των συνθηκών, σε συνάρτηση με την ύπαρξη σοβαρού υπόγειου κλίματος αγανάκτησης για τις συνθήκες πολιτικής βίας, εμφάνισε την ΕΚ ως τον κομματικό εκφραστή των συμφερόντων της πλειοψηφίας των λαϊκών στρωμάτων» (σ. 214)

Αναλύοντας χαρακτηριστικά την κρίση των Ιουλιανών, οι Βερναρδάκης και Μαυρής, ισχυρίζονται ότι τα Ιουλιανά δεν ήταν απλώς μια «πολιτική κρίση», αλλά τυπική περίπτωση «επαναστατικής κατάστασης» σύμφωνα με το λενινιστικό ορισμό¹⁸. Δεν θέλω να επιδοθώ τόσο στην αναίρεση αυτής της υπόθεσης¹⁹ όσο στην επισήμανση των προβλημάτων που συνεπάγεται η ίδια η χρήση της έννοιας της «επαναστατικής κατάστασης». Η έννοια αυτή εσωτερικεύει την τελεολογική βεβαιότητα ότι κάθε τέτοια κατάσταση αποτελεί στάδιο μιας διαδικασίας που αν δεν παρακωλυθεί θα οδηγήσει σε επανάσταση. Αν όμως θεωρούμε ότι στην Ιστορία δεν υπάρχει τελεολογία και οι εκβάσεις των ιστορικών καταστάσεων είναι ανοιχτές, τότε δεν έχει νόημα να ονομάζουμε μια ρευστή κατάσταση «επαναστατική». Ο Λένιν χρησιμοποίησε την έννοια «επαναστατική κατάσταση» ως πολιτικοϊδεολογικό εργαλείο στο πλαίσιο της προπαγάνδας του διακηρυγμένου στόχου της οποίας ήταν η επανάσταση. Δεν μπορούμε όμως να υιοθετούμε τέτοιου είδους «έννοιες», εάν θέλουμε να αποστασιοποιούμαστε από την προπαγάνδα. Οι διεκδικητές «έριχναν» συνθήματα που παλινδρομούσαν ανάμεσα στην αποκατάσταση και την ανατροπή του πολιτεύματος. Η πορεία των πραγμάτων δεν ήταν προδιαγεγραμμένη και εξαρτιόταν από τη διαντίδραση μεταξύ κινηματικών, κομματικών και κρατικών δρώντων. Η ίδια η χρήση άλλωστε της λέξης «κατάσταση» για τον προσδιορισμό μιας διαδικασίας προϊωνίζει ουσιοκρατικές θεωρήσεις. Τα Ιουλιανά μας αποδεικνύουν ότι χρειαζόμαστε ένα πιο δυναμικό μοντέλο ανάλυσης.

Το μοντέλο²⁰ αυτό, προκειμένου να μας βοηθήσει να αντιμετωπίσουμε μ' επιτυχία τα ερμηνευτικά προβλήματα που εντόπισα παραπάνω, πρέπει να προβληματοποιεί και να εννοιοποιεί και άλλους εκτός των δομικών συνθηκών παράγοντες, να εστιάζει στη διαντίδραση των εμπλεκόμενων συλλογικών δρώντων, θεσμικών και εξωθεσμικών, και να αντιμετωπίζει τους κύκλους διαμαρτυρίας και τα γεγονότα διαμαρτυρίας σαν ανοιχτές διαδικασίες με αβέβαιες εκβάσεις. Σκοπός μου λοιπόν δεν είναι να γράψω «φυσική» ιστορία στην διάρκεια της οποίας τα γεγονότα διαδέχονται το ένα το άλλο με «φυσικό» τρόπο, αλλά να δείξω πως από μία στενά επιτηρούμενη κοινωνία προέκυψε έκρηξη των κινητοποιήσεων, πως και γιατί αυτές διαχύθηκαν τόσο γρήγορα, πως και γιατί επηρέασαν

¹⁸ Βερναρδάκης Χ.-Μαυρής Γ., ό.π., σ.245

¹⁹ Το έχει κάνει ήδη μ' επιτυχία ο Σπύρος Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ.250-254.

²⁰ Για τη διάκριση μοντέλων και νόμων βλ. Boudon R., *La place du desordre*, PUF, 1984

το πολιτικό σύστημα, τι συνετέλεσε στην ανάσχεση της κινηματικής δυναμικής, σε τι οφείλουν οι πραξικοπηματίες την ευκολία με την οποία επικράτησαν.

Πριν όμως προχωρήσω σε μια επισκόπηση των θεωριών που αναπτύχθηκαν μέχρι σήμερα με σκοπό να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν τη διεκδικητική δράση, έτσι ώστε να φανεί ποιο θεωρητικό μοντέλο συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά που προσδιόρισα παραπάνω, είναι απαραίτητες μερικές παρατηρήσεις. Η ανάλυση των κοινωνικών κινημάτων δεν βρίσκεται πλέον σε εμβρυώδη κατάσταση, όπως στα μέσα της δεκαετίας του '90 σύμφωνα με το Νίκο Σερντεδάκι²¹. Τα θεωρητικά ρεύματα που διαμορφώθηκαν και διαμορφώνονται στην Ευρώπη και την Αμερική συζητούνται πλέον στην Ελλάδα²², αυξάνονται οι έρευνες που προσπαθούν υποσκελίσουν τις ιδεολογικά φορτισμένες μελέτες γύρω από τις κινηματικές διεργασίες της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας, ενώ οι κινηματικές διεργασίες είναι όλο και πιο έντονες την τελευταία δεκαετία. Δεν παύει ωστόσο να κυριαρχεί ο ιδεολογικός λόγος τόσο όσον αφορά στις παλαιότερες όσο και στις σύγχρονες κινηματικές διεργασίες..

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Σε αυτή την έρευνα θα αποφύγω να διαλέξω μια στενή θάλασσα, όπου θα υποχρεώνομαι διαδοχικά να προσεγγίζω τότε την ακτή μιας αξιολογικά ουδέτερης επιστημονικής ανάλυσης μεταβεμπεριανής κοπής και τότε την ακτή μιας θεωρίας, κληρονόμο της μαρξιστικής, με διάθεση παρέμβασης στην κατεύθυνση του κοινωνικού κινήματος. Και αυτό γιατί, όπως αναφέρει ο Στέλιος Αλεξανδρόπουλος,

²¹ Σερντεδάκις Ν., *Διαδικασίες παραγωγής και συγκρότησης των κοινωνικών κινημάτων: τα νέα κοινωνικά κινήματα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό*, Διδακτορική διατριβή που κατατέθηκε στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 1996, σ.8

Αν και ο ίδιος αναφερόταν στην ανάλυση των νέων κοινωνικών κινημάτων, η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη και στον τομέα των παραδοσιακών κινημάτων.

²² Αναφέρω ενδεικτικά μόνο: Σερντεδάκις Ν., «Στην καρδιά των κοινωνικών κινημάτων: μια κριτική ανάγνωση της σύγχρονης θεωρίας», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τομ.ΣΤ:24, Αύγουστος 1998, σ.41-65, Seferiades S., *Working-Class Movements (1780s-1930s): A European Macro-Historical Analytical Framework and a Greek Case-Study*, Διδακτορική διατριβή κατατεθειμένη στο UMI/Columbia University, 1998, Αλεξανδρόπουλος Στ., *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, Εκδόσεις Κριτική, 2001, Σεφεριάδης Σ., «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 27, Μάιος 2006, σ.7-42, Ψημίτης Μ., *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Ατραπός, 2006

«έχοντας διανύσει το δρόμο από την έντονη ‘θεωρητική παρέμβαση’ του περασμένου αιώνα [εννοεί το 19^ο] στο ‘αξιολογικά ουδέτερο’, περιγραφικό μοντέλο του πρόσφατου παρελθόντος, η σύγχρονη επιστημονική θεωρία των κοινωνικών κινημάτων, παρά τους ‘συνθετικούς’ προσανατολισμούς της, βρίσκεται σήμερα [το 1995], όσο ποτέ άλλοτε, αποκομμένη από την ίδια την πρακτική των κινημάτων»²³.

Από τη θεωρία που ερχόταν «από έξω» φτάσαμε στη θεωρία που στεκόταν απ’ έξω. Η αποξένωση από τη γνωστική πράξη των ίδιων των κινημάτων οδήγησε στην ανάπτυξη του «επιστημονικισμού» και τη συνακόλουθη κατασκευή «βολικών μύθων», προϊόντων της αυτονομημένης από την βιωμένη πραγματικότητα των κινημάτων προσπάθειας των επιστημόνων ν’ απεικονίσουν θεωρητικά αυτά τα τελευταία²⁴. Έτσι εξηγείται το γεγονός

«ότι όλα τα ρεύματα που έχουν εισέλθει στην κοινωνική θεωρία [...], που ως κοινό στοιχείο έχουν ότι μεταφέρουν το βάρος στη γνώση των δρώντων, τη διεπικοινωνιακή ή βιωμένη παραγωγή γνώσης από αυτούς, χρησιμοποιούνται σε μια προσπάθεια να ανανεωθεί η θεωρία των κοινωνικών κινημάτων, ώστε να συμπεριλαμβάνει τον ενισχυμένο γνωστικό ρόλο των νέων κοινωνικών κινημάτων και την παρέμβασή τους σε νέα διευρυμένα γνωστικά πεδία, από τα οποία ολοένα και περισσότερο εξαρτάται η πορεία του κοινωνικού μετασχηματισμού»²⁵.

Πολύ σωστά λοιπόν ο Ευ. Τσακαλώτος²⁶, διαπιστώνοντας τη δυνατότητα των κινημάτων να αναζωογονούν τη θεωρία, γράφει:

«Ούτε θέλουμε να επιβάλλουμε μια θεωρία στα κινήματα, ούτε μπορεί η θεωρία να ζήσει χωρίς το οξυγόνο που της παρέχουν αυτόνομα κινήματα, τα οποία κατά κάποιο τρόπο επεξεργάζονται ιδέες που βγαίνουν από τη θεωρία»²⁷.

Ο ίδιος ωστόσο πιστεύει ότι για να τελεσφορήσει το «αντιδογματικό» αυτό εγχείρημα, η θεωρία οφείλει να διατηρήσει μια σχετική αυτονομία έναντι των εμπειριών και των επεξεργασιών των κινημάτων. Σε κάθε περίπτωση χρειαζόμαστε μια αναπροσαρμογή της

²³ Αλεξανδρόπουλος Στ., «Αναζητώντας στρατηγική ή ταυτότητα: ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων», *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τχ.86, 1995, σ.113

²⁴ Στο ίδιο, σ.108-113

²⁵ Στο ίδιο, σ.111-112

²⁶ Τσακαλώτος Ευ., «Θεωρία, Αριστερά, Κινήματα», *Η κυριακάτικη Αυγή*, 9 Μαρτίου 2008, Αναγνώσεις, σ.8

²⁷ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «...το φεμινιστικό κίνημα έχει αναβαθμίσει σαν προτεραιότητα την έννοια της φροντίδας», «Το οικολογικό κίνημα και οι ριζοσπαστικές δημοτικές κινήσεις έχουν αναδείξει την έννοια του ελεύθερου χώρου...», στο ίδιο

σχέσης μεταξύ θεωρίας και κινημάτων, χωρίς ωστόσο να εγκλωβιζόμαστε σε χαμηλής έντασης κοινοτοπίες περί διαδραστικότητας.

Προκειμένου να προσδιορίσει τις προϋποθέσεις άρσης της αντινομίας μεταξύ ακτιβισμού και μελέτης (αντικειμένου και υποκειμένου της γνώσης) ο Σ. Σεφεριάδης θέτει δύο πρακτικά ερωτήματα:

«(1) Τι να την κάνει ο ακτιβιστής την εμπειρία του μελετητή όταν αυτή εκφέρεται ως ανεπεξέργαστη εμπειρία ενός ακόμη ακτιβιστή –ως επείσακτος ρόλος τον οποίο υποδύεται ο μελετητής; (Ο ακτιβιστής qua ακτιβιστής υπερτερεί σαφώς του μελετητή στη δυνατότητα επεξεργασίας της κινηματικής εμπειρίας και δε χρειάζεται το μελετητή για να την αξιολογήσει- ο ρόλος του μελετητή είναι άλλος) [...] (2) Τι να τη κάνει ο μελετητής την εμπειρία του ακτιβιστή όταν αυτή εκφέρεται με όρους μελετητή; Με όρους φιλοσοφικοφανούς γενίκευσης και γενικά περισπούδαστου δημοσιολογούντος ύφους που όμως δεν είναι οι όροι του ακτιβιστή»²⁸.

Και απαντά ο ίδιος:

«[...]για να είναι χρήσιμος στο μελετητή ο ακτιβιστής πρέπει να παραμένει ακτιβιστής και για να είναι χρήσιμος στον ακτιβιστή ο μελετητής πρέπει να παραμένει μελετητής (να εννοιολογεί, να διατυπώνει υποθέσεις και να τις επικυρώνει με όσο μεγαλύτερη αμεροληψία του είναι δυνατόν, *sine ire et studio*-χωρίς «πάθος» και με διάθεση διερεύνησης). Ο ακτιβιστής και ο μελετητής μπορεί (και ίσως πρέπει), βέβαια, να συνδυάζονται, και μάλιστα στενά: ως συστατικές συνιστώσες του κινηματικού φαινομένου και της αποτίμησής του, όμως είναι ρόλοι διακριτοί, που για να συνδυαστούν επωφελώς πρέπει να επιτελούν τους ειδικούς τους ρόλους και να μετασχηματίζουν αμοιβαία τη συμβολή τους προς χρήση αλλήλων. Σε αντίθετη περίπτωση-και ενδεχομένως παρά τα φαινόμενα-ελλοχεύει ο κίνδυνος μιας ιδιόμορφα αυτιστικής αντινομίας που παίρνει τα χαρακτηριστικά ενός φαινομένου ελαφρώς κωμικού: με τους ακτιβιστές να μιλούν σαν νεόκοποι, άπειροι και κακοί πανεπιστημιακοί και τους πανεπιστημιακούς σαν ακόμα πιο νεόκοποι, άπειροι και κακοί-πολύ κακοί-ακτιβιστές»²⁹.

Θεωρώ πως οι παραπάνω παρατηρήσεις στην πλήρη τους ανάπτυξη ή η μετουσίωσή τους σε επιστημονική πρακτική θα οδηγούσε στην πρακτική που εισηγήθηκε και εγκαινίασε ο Alain Touraine³⁰. Σε κάθε περίπτωση πάντως πρέπει να αρνηθούμε τόσο το διαχωρισμό

²⁸ Σεφεριάδης Σ., «Αντινομίες στη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων», Εισήγηση στο 13ο Πανελλήνιο Μεταπτυχιακό Εντατικό Σεμινάριο-Συνέδριο για Υποψήφιους Διδάκτορες του Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, 1-4 Δεκεμβρίου 2006

²⁹ Στο ίδιο, σ.8

³⁰ Touraine A., *Sociologie de l'action*, Le Seuil, 1965

και/ή την ιεράρχηση των πρακτικών και των επιστημονικών αναπαραστάσεων όσο και τη συγχώνευσή τους.

Ας περάσω όμως στο επόμενο πρόβλημα που αφορά στην οικοδόμηση θεωρίας για τη διεκδικητική δράση. Τα σύνθετα ερωτήματα που αφορούν στην ανάδυση, την εξέλιξη και την έκβαση των κύκλων διαμαρτυρίας δεν μπορούν ν' απαντηθούν αποκλειστικά στα πλαίσια μακροθεωριών. Είναι απαραίτητη η αξιοποίηση θεωριών «μεσαίας εμβέλειας».

Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι δε χρειάζονται οι μακροθεωρίες. Η ικανότητά τους να στρέφουν την προσοχή μας σε στοιχεία που έχουν δομική βαρύτητα και, ως εκ τούτου, δημιουργούν το πλαίσιο εντός του οποίου οι επί μέρους παράγοντες διαδραματίζουν το ρόλο τους³¹ τις καθιστούν πολύτιμο ερευνητικό εργαλείο. Όπως σημειώνει ξανά ο Σ. Σεφεριάδης,

«Η κύρια μορφή 'επεξηγήσεων' στις οποίες στοχεύουν είναι [...] γενικού χαρακτήρα, με έμφαση στην απόδοση της δυναμικής μακροχρόνιων τάσεων. Συνακόλουθα, η βασική τους αξία έγκειται, πρώτον στη σημασιολογική ταξινόμηση του εμπειρικού σύμπαντος, και δεύτερον στο ότι μας κατευθύνουν με συγκροτημένο τρόπο, από το αφηρημένο στο ειδικότερο, στη διατύπωση καίριων ερωτημάτων και υποθέσεων (στη διερεύνηση αυτής και όχι μιας άλλης μεταβλητής) καθ' οδόν προς τη διατύπωση ενδιάμεσων και μικρο-θεωριών»³².

Τέτοιου είδους βοήθεια μπορεί να μας προσφέρει (παρόλη τη βασιμότητα της κριτικής που της άσκησε ο Σπ. Σακελλαρόπουλος)³³ η μακρο-θεωρία κέντρου-περιφέρειας, καθώς και η θεωρία που επεξεργάστηκε ο Ν.Μουζέλης³⁴. Μπορούν δηλαδή να περιγράψουν το δομικό πλαίσιο που «τείνει» να φέρει αντιμέτωπες συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες για συγκεκριμένους λόγους. Δεν αρκούν ωστόσο προκειμένου να απαντηθούν ερωτήματα σχετικά με το πότε θα λάβει χώρα, πώς θα εξελιχθεί και πώς θα καταλήξει η οποιαδήποτε διεκδικητική δράση τους.

Κατά συνέπεια, η στροφή της θεωρίας από τα κινηματικά *γιατί* στα κινηματικά *πώς*, δηλαδή στους μηχανισμούς μέσω των οποίων οι κινηματικές προδιαθέσεις μετασχηματίζονται σε πραγματικότητες αποδεικνύεται κομβική. «Διατηρώντας αμείωτο

³¹ Σεφεριάδης Σ., «Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας: αντι-θεωρητικισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος», *Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8 (1996), σ.197

³² Στο ίδιο, σ.198

³³ Σακελλαρόπουλος Σ., ό.π., σ.60-96

³⁴ Μουζέλης Ν., ό.π.

το ενδιαφέρον του για την κινηματική αιτιότητα, ο θεωρητικός προβληματισμός στρέφεται στους τρόπους με τους οποίους τα συλλογικά υποκείμενα αναδύονται και συγκροτούν οργανώσεις, αρθρώνουν πολιτικό λόγο και πλοηγούν στη μεταβαλλόμενη πολιτικοθεσμική συγκυρία»³⁵. Απότοκος αυτής της νέας προσέγγισης είναι και η στροφή σε έννοιες «μεσαίου βεληνεκούς» (middle range theories), καθώς και η στροφή σε μια πιο αναλυτικο-εμπειρική κατεύθυνση³⁶.

Ας δούμε όμως πώς πραγματοποιήθηκε αυτή η μετατόπιση ιστορικά. Μέχρι και τη δεκαετία του '60 προβάλλονταν κυρίως *δομικές εξηγήσεις*³⁷ προκειμένου ν' απαντηθούν τα ερωτήματα τα σχετικά με την διεκδικητική δράση, εξηγήσεις δηλαδή που απέδιδαν ιδιαίτερη βαρύτητα σε κάποιο/α δομικό/ά συγκείμενο/α του κοινωνικού σχηματισμού εντός του οποίου λάμβανε χώρα η διεκδικητική δράση.

Ο Alexis de Toqueville στο γνωστό του έργο *Το παλαιό καθεστώς και η επανάσταση* υποστηρίζει πως η συλλογική βία έχει περισσότερες πιθανότητες να εμφανιστεί όταν η κατάσταση των ανθρώπων βελτιώνεται. Αυτή η βελτίωση μπορεί να καταστήσει τη συλλογική διαμαρτυρία πιο εύκολη³⁸. Αυτός είναι ο μηχανισμός, σύμφωνα με τον ίδιο, που ενεργοποιείται όταν ένα αυταρχικό καθεστώς επιδιώξει να κάνει κάποια δειλά βήματα φιλελευθεροποίησης. Έκτοτε αυτή του η παρατήρηση θα γίνει βασική εξηγητική φόρμουλα των κινηματικών διαδικασιών της Νεότερης Ιστορίας, καθώς στις σχετικές θεωρίες τους της επιφυλάσσουν μια θέση, κατά περιπτώσεις περίοπτη, συγγραφείς τελείως διαφορετικοί μεταξύ τους, όπως ο E.Durkheim, ο Λένιν, ο J.Davies. Για το J.Davies η συλλογική βία αναπτύσσεται ιδιαίτερα στην περίπτωση όπου μια περίοδος συνεχούς οικονομικής βελτίωσης ακολουθήται από μια περίοδο στασιμότητας ή υποχώρησης, καθώς διαψεύδονται οι αρχικές προσδοκίες³⁹. Συνεπώς, είτε αυξάνονται οι προσδοκίες των ανθρώπων είτε μειώνεται η δυνατότητα ικανοποίησής τους, δημιουργείται ένα χάσμα μεταξύ προσδοκιών και πραγματικότητας που αποτελεί την πρώτη-εκρηκτική-ύλη για τις κοινωνικές συγκρούσεις. Η ιδέα αυτή, όπως θα δούμε στη

³⁵ Σεφεριάδης Σ., «Συγκρουσιακή πολιτική, Συλλογική δράση, Κοινωνικά κινήματα: Μία αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ.27, Μάιος 2006, σ.8-9

³⁶ Αλεξανδρόπουλος Στ., *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, Εκδόσεις Κριτική, 2001, σ.319

³⁷ Βλ. Tilly C., «Models and realities of popular collective action», *Social Research*, 52, p.717-748

³⁸ Toqueville A. de, *Το παλαιό καθεστώς και η επανάσταση*, Πόλις, 2006

³⁹ Davies J., «Toward a theory of revolution», *American Sociological Review*, Vol. 27, No. 1, 1962

συνέχεια, θα επανεμφανίζεται σε διαφορετικές εκδοχές, σε μια σειρά κατοπινές θεωρητικές προσεγγίσεις.

Ομοίως, στη μαρξιστική παράδοση τη βρίσκουμε μεταστοιχειωμένη στο δίπολο αντικειμενικές-υποκειμενικές συνθήκες, όπου οι αντικειμενικές συνθήκες αναφέρονται στην οικονομική δομή, στις παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις, και οι υποκειμενικές στη συνείδηση και την πολιτική οργάνωση που έχει ανάγκη το προλεταριάτο προκειμένου να διεξάγει την ταξική πάλη. Πιο συγκεκριμένα, ο Μαρξ θεωρούσε ότι η συλλογική διεκδικητική δράση προέκυπτε από την αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας που ήταν εγγεγραμμένη στη δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ότι όσο θα αναπτύσσονταν οι παραγωγικές δυνάμεις και οι στερημένοι από τα μέσα παραγωγής εργάτες θα συγκεντρώνονταν στα εργοστάσια τόσο θα έρχονταν σε αντίθεση με τους καπιταλιστές-κατόχους των μέσων παραγωγής. Μ' άλλα λόγια η αντίφαση μεταξύ του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής και της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων της θα έτεινε προοδευτικά να επιβληθεί στη συνείδηση των εργατών που θα οργανώνονταν πολιτικά με σκοπό να ανατρέψουν τον καπιταλισμό απελευθερώνοντας οριστικά την ανθρωπότητα από την εκμετάλλευση και οικοδομώντας μια σοσιαλιστική κοινωνία.

Γιατί όμως πολλές φορές οι εργάτες δεν ενεργούσαν όπως θα όφειλαν; Λόγω της «ψευδούς συνείδησης» που τους διέπει, ισχυριζόταν ο Μαρξ, και η οποία ακριβώς αποδείκνυε την κυριαρχία της αστικής τάξης. Αυτό το πρόβλημα θα ξεπερνιόταν με τον καιρό, όταν οι αντιφάσεις του καπιταλισμού και οι κοινοί αγώνες των εργατών θα τους φανέρωναν τα πραγματικά συμφέροντά τους. Οι εξελίξεις ωστόσο που ακολούθησαν το θάνατο του Μαρξ δεν επιβεβαίωσαν αυτή την υπόθεση. Φάνηκε λοιπόν πως, όπως σημειώνει ο Sidney Tarrow,

«μια μορφή συνείδησης έπρεπε να δημιουργηθεί που θα μπορούσε να μετασχηματίσει τη συνείδηση των συνδικαλισμένων εργατών, για την οποία μιλούσε ο Μαρξ, σε επαναστατική συλλογική δράση. Αλλά ποιος θα μπορούσε να δημιουργήσει αυτή τη συνείδηση; Ο Μαρξ δεν είχε μια ευδιάκριτη έννοια ούτε για την ηγεσία ούτε για την εργατική κουλτούρα και σίγουρα άφησε απροσδιόριστες τις πολιτικές συνθήκες που θα πρόσφεραν ευκαιρίες για επαναστατική κινητοποίηση»⁴⁰.

⁴⁰Tarrow S., *Power in movement*, Cambridge University Press, 1998, σ.12

Στο σημείο αυτό ο Στέλιος Αλεξανδρόπουλος προτάσσει μια πειστική εξήγηση για τις ελλείψεις του μαρξιανού έργου. Ισχυρίζεται ότι

«ο Μαρξ είχε ενδιαφερθεί κυρίως να δώσει μια αιτιώδη εξήγηση των φαινομένων (απεργίες, κινητοποιήσεις, διαδηλώσεις, εξεγέρσεις, επαναστάσεις, κλπ). Αντιθέτως, ελάχιστα ενδιαφέρθηκε να αναλύσει επιστημονικά τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των συλλογικοτήτων. Θεωρούσε τους 'εσωτερικούς' παράγοντες ή τα μορφολογικά χαρακτηριστικά αν όχι ήσσονος σημασίας σε σχέση με τις δομικές αιτίες, πάντως ως κάτι που ανήκε στην αρμοδιότητα του ίδιου του κινήματος να το αντιμετωπίσει. Γι αυτό ασχολήθηκε με τα ζητήματα αυτά (ζητήματα στρατηγικής, τακτικής κλπ) περισσότερο ως πρακτικός πολιτικός παρά ως επιστήμονας.[...] Οι συνεχιστές της μαρξικής παράδοσης αναπαρήγαγαν σε γενικές γραμμές αυτόν το δισυπόστατο χαρακτήρα της προσέγγισης της συλλογικής δράσης. Μια σειρά σημαντικών θεωρητικών, όπως ο Κάουτσκι, ο Λένιν, η Λούξεμπουργκ, ο Γκράμσι ή ο Λούκατς, ασχολήθηκαν με ζητήματα στρατηγικής και τακτικής του κοινωνικού κινήματος, ξεκινώντας κυρίως από ένα πρακτικό πολιτικό ενδιαφέρον»⁴¹.

Πολύ σημαντική υπήρξε αναμφίβολα η προσφορά του Λένιν στη βελτίωση της μαρξιστικής θεωρίας. Χωρίς να παύει να διερευνά τα χαρακτηριστικά των «αντικειμενικών συνθηκών» που βρίσκονται στην αφετηρία εμφάνισης μιας «επαναστατικής κατάστασης» τονίζει ότι η ιδιαιτερότητα αυτής της τελευταίας βρίσκεται στην συνύφανση των «αντικειμενικών αλλαγών» με τις «υποκειμενικές αλλαγές»⁴². Πιο συγκεκριμένα, οι «αντικειμενικές αλλαγές» ορίζονται ως εξής: 1) Η αδυναμία των αρχουσών τάξεων να διατηρήσουν σε αναλλοίωτη μορφή την κυριαρχία τους. Η μία είτε η άλλη κρίση στις «κορυφές», η κρίση στην πολιτική της άρχουσας τάξης που προκαλεί ρωγμή, απ' όπου εισχωρεί η δυσaráσκεια και ο αναβρασμός των καταπιεζόμενων τάξεων. Συνήθως, για να ξεσπάσει η επανάσταση δεν είναι αρκετό «τα κάτω στρώματα να μη θέλουν», αλλά χρειάζεται και «οι κορυφές να μην μπορούν» να ζήσουν όπως παλιά. 2) Επιδείνωση, μεγαλύτερη από τη συνηθισμένη, της ανέχειας και της εξαθλίωσης των καταπιεζόμενων τάξεων. 3) Σημαντικό ανέβασμα, για τους παραπάνω λόγους, της δραστηριότητας των λαϊκών μαζών, που σε «ειρηνική» εποχή υπομένουν ήρεμα την καταλήστευσή τους, ενώ σε καιρούς θύελλας ωθούνται τόσο από την όλη κατάσταση της

⁴¹ Αλεξανδρόπουλος Στ., ό.π., σ.310

⁴² Λένιν, *Η χρεοκοπία της δευτέρας Διεθνούς*, Σύγχρονη Εποχή, 1994, σ.17

κρίσης, όσο και από τις ίδιες τις «κορυφές», σε αυτοτελή ιστορική δράση⁴³. Όπως παρατηρούμε, ο Λένιν προβαίνει σε καίριες διευκρινίσεις όσον αφορά στις δομικές αιτίες εμφάνισης της διεκδικητικής δράσης. Δεν αρκεί πλέον η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Αντιθέτως προβάλλεται η σημασία της απότομης αλλαγής στην κατάσταση των καταπιεζόμενων τάξεων (2) (ιδέα που όπως σημειώσαμε παραπάνω θα τη βρίσκουμε συνεχώς από τον A. de Toqueville και έπειτα), αλλά και ένα είδος «πολιτικής ευκαιρίας» (1).

Όσον αφορά τώρα στον ορισμό των «υποκειμενικών αλλαγών», «η ικανότητα της επαναστατικής τάξης να αναπτύσσει μαζική, αρκετά ισχυρή, επαναστατική δράση»⁴⁴ μένει εξαιρετικά γενική. Προκειμένου να μάθουμε σε τι συνίσταται αυτή η ικανότητα της επαναστατικής τάξης πρέπει ν' ανατρέξουμε σε άλλα κείμενα του συγγραφέα. Το *Τι να κάνουμε* προσφέρει, κατά τη γνώμη μου, όλα τα στοιχεία για να προσδιορίσουμε καλύτερα το περιεχόμενο της λενινιστικής έννοιας των «υποκειμενικών αλλαγών» και θεωρώ ότι μπορούμε να την αποκωδικοποιήσουμε με τη βοήθεια των παρακάτω αποσπασμάτων:

«η δύναμη του σύγχρονου κινήματος βρίσκεται στο ξύπνημα των μαζών [...] και η αδυναμία του στην ανεπαρκή συνειδητότητα και πρωτοβουλία των καθοδηγητών-επαναστατών»⁴⁵. «Συνεπώς, υπήρχε και το αυθόρμητο ξύπνημα των εργατικών μαζών, το ξύπνημα στη συνειδητή ζωή και το συνειδητό αγώνα, υπήρχε και μια εξοπλισμένη με τη σοσιαλδημοκρατική θεωρία επαναστατική νεολαία που φλεγόταν από τον πόθο να έρθει σε επαφή με τους εργάτες»⁴⁶.

Ξαναβρίσκουμε εδώ τη συνειδητοποίηση των μαζών ως μείζονα προϋπόθεση της διεκδικητικής δράσης, μόνο που αυτή (και δω ο Λένιν έρχεται σε ρήξη με τη μαρξική σκέψη) δεν θεωρείται υπόθεση των ίδιων των μαζών, καθώς σύμφωνα με τον Λένιν οι μάζες από μόνες τους δεν μπορούν να πάνε πολύ μακριά. Έχουν ανάγκη από μια πρωτοπορία που θα προσανατολίσει τη δράση τους, που θα τους υποδείξει τους στόχους και τα καθήκοντά τους, που θα θεμελιώσει την επιτακτικότητα της συλλογικής διεκδικητικής δράσης και την ελπίδα της επερχόμενης νίκης. Που θα σφυρηλατήσει μ'

⁴³ Στο ίδιο, σ.16

⁴⁴ Στο ίδιο, σ.17

⁴⁵ Λένιν, *Απαντα*, τόμος 6, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1977, σ.28

⁴⁶ Στο ίδιο, σ.31

άλλα λόγια την επαναστατική ιδεολογία και θα αναλάβει τη διάδοσή της. Για να καταλάβουμε ποια θέση διατηρεί αυτή εντός της λενινιστικής θεωρίας αρκεί να θυμίσουμε την γνωστή φράση του Λένιν: «Χωρίς επαναστατική θεωρία δεν υπάρχει επαναστατικό κίνημα»⁴⁷. Η ιδεολογική διαφώτιση όμως δεν αποτελεί το μοναδικό έργο που επωμίζεται η «επαναστατική πρωτοπορία». Αναλαμβάνει επίσης ν' απαντήσει πρακτικά στο ερώτημα πώς η εργατική τάξη θα κατακτήσει ένα ανώτερο οργανωτικό επίπεδο, που θα της επιτρέψει να διεξάγει τον αγώνα της πιο αποτελεσματικά. Το *Τι να κάνουμε* άλλωστε δεν είναι τίποτε άλλο από μια εκτεταμένη απάντηση σ' αυτό το ερώτημα που ετίθετο επιτακτικά εξαιτίας του καταπιεστικού πολιτικού πλαισίου της τσαρικής Ρωσίας. Ο Λένιν δε σταμάτησε να υπογραμμίζει τη σημασία της ισχυρής οργάνωσης για τη νίκη του προλεταριακού κινήματος. Δε σταμάτησε ποτέ επίσης να κατηγορεί τους οπαδούς του οικονομισμού επειδή ακριβώς υποτιμούσαν την οργανωτική δουλειά. Θεωρούσε ότι «η απόλυτη συγκεντροποίηση και η πιο αυστηρή πειθαρχία του προλεταριάτου είναι ένας από τους βασικούς όρους για τη νίκη ενάντια στην αστική τάξη»⁴⁸.

Σε γενικές γραμμές πάντως μπορούμε συμφωνήσουμε με τον Tarrow στο ότι

«η θεωρία της πρωτοπορίας ήταν μια οργανωτική απάντηση σε μια ιστορική κατάσταση στην οποία η εργατική τάξη ήταν ανίκανη να κάνει μια επανάσταση από μόνη της, αλλά εφαρμόστηκε αδιακρίτως στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα με ελάχιστη μέριμνα για τις κοινωνικές και πολιτικές ευκαιρίες και περιορισμούς. Μερικά από αυτά τα προβλήματα αντιμετωπίστηκαν από έναν από τους διαδόχους του Λένιν»⁴⁹.

Ο Γκράμσι προσπάθησε και αυτός με τη σειρά του να συμπληρώσει τη μαρξιστική θεωρία παίρνοντας τη σκυτάλη από το Λένιν του οποίου αρχικά είχε ασπασθεί τη θεωρία. Οι επαναστάσεις όμως που πυροδότησε σε όλη σχεδόν την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη ο Α Παγκόσμιος πόλεμος και η Οκτωβριανή επανάσταση δεν στέφθηκαν από επιτυχία. Η επαναστατική περίοδος έκλεισε το 1923 χωρίς η επανάσταση να εδραιωθεί εκτός Σοβιετικής Ένωσης και ο καπιταλισμός άρχισε να ξεπερνά την κρίση του. Στο σημείο αυτό ο Γκράμσι θεώρησε ότι τα κομμουνιστικά

⁴⁷ Στο ίδιο, σ.24

⁴⁸ Λένιν, *Ο αριστερισμός: η παιδική ασθένεια του κομμουνισμού*, Σύγχρονη Εποχή, 2001, σ.10

⁴⁹ Tarrow S., ό.π, σ..12

κόμματα της καπιταλιστικής Ευρώπης έπρεπε ν' αναπροσαρμόσουν την στρατηγική τους στις συνθήκες που προέκυψαν.

Για το σκοπό αυτό θεώρησε απαραίτητη την εμβάθυνση στις κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες της κάθε χώρας. Οι κομμουνιστές των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών θα έπρεπε

«να μελετήσουν το πυκνό δίκτυο των σχέσεων του Κράτους με την ιδιωτική κοινωνία, τη σύνθετη και ανθεκτική δομή της τελευταίας, που μπορούσε να αντέχει τόσο στις καταστροφικές κρίσεις της οικονομίας όσο και στους κραδασμούς του κρατικού οικοδομήματος που προκαλούσαν οι πολιτικές κρίσεις. Ακόμη και στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, όπως ήταν τότε και η Ιταλία και όπου το Κράτος δεν ήταν τόσο ισχυρό, η παρουσία εκτεταμένων ενδιάμεσων στρωμάτων ανάμεσα στην αστική και την εργατική τάξη, στρώματα τα οποία επηρέαζαν όχι μονάχα την αγροτιά, αλλά και τμήματα της εργατικής τάξης, έδινε τη δυνατότητα στην αστική τάξη να διατηρεί την κυριαρχία της με την ηγεμονία την οποία ασκούσε πάνω στα σύμμαχά της μεσαία στρώματα. Έτσι το πρόβλημα της πνευματικής και ιδεολογικής ηγεμονίας πλάι σ' εκείνο της οικονομικής και της κοινωνικής κυριαρχίας αποκτούσε μεγάλη σημασία»⁵⁰.

Αφότου όμως ο Γκράμσι ανέδειξε τις ιδιαίτερες δομικές προκείμενες των ανεπτυγμένων καπιταλιστικά δυτικών κοινωνιών, προσδιόρισε και τις προϋποθέσεις υπέρβασής τους. Για ν' αποκτήσει την ηγεμονία η εργατική τάξη, πρέπει το κομμουνιστικό κόμμα να δημιουργήσει ένα μπλοκ κοινωνικών δυνάμεων γύρω από την εργατική τάξη και για να το καταφέρει αυτό απαραίτητη προϋπόθεση είναι αφενός να διαμορφώσει «οργανικούς» διανοούμενους και αφετέρου να αφομοιώσει τους «παραδοσιακούς». Έτσι μόνο θα μπορέσει να διεξάγει αποτελεσματικά τον «πόλεμο θέσεων», την ιδεολογική δηλαδή πάλη για τη συνειδητοποίηση της εργατικής τάξης και της ανάπτυξης των δικών της θεσμών και της δικής της κουλτούρας. Ο Γκράμσι εδώ προκρίνει τον «πόλεμο θέσεων» σε σχέση με τον «πόλεμο ελιγμών» (μετωπική επίθεση για την κατάληψη του κράτους), καθώς αντιλαμβάνεται τις ιδιαιτερότητες του κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος των ανεπτυγμένων έναντι των «καθυστερημένων» καπιταλιστικά κοινωνιών. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, «στη Δύση, η σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών ήταν πιο ισορροπη, κι όποτε έτρεμε το κράτος, αποκαλυπτόταν με μιας μια στιβαρή δομή της κοινωνίας πολιτών. Το κράτος δεν ήταν παρά εξωτερικό παράχωμα, πίσω από το οποίο

⁵⁰ Τρικούκης Μ., *Πολιτική και φιλοσοφία στο Γκράμσι*, Εξάντας, 1985, σ.62

υπήρχε ένα ισχυρό σύστημα από οχυρά και προχώματα»⁵¹. Ωστόσο, όπως τονίζει πάλι ο Tarrow,

«χωρίς μια θεωρία πολιτικής κινητοποίησης, η λύση του Γκράμσι στο πρόβλημα της συλλογικής δράσης – όπως του Μαρξ και του Λένιν- ήταν ασαφής σχετικά με την επίδραση της πολιτικής. Ο Γκράμσι πράγματι ισχυρίζεται ότι η μάχη πρέπει να δοθεί μέσα στα χαρακώματα και τις οχυρώσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά δεν πρόσφερε έναν οδηγό για το πώς αυτή η μάχη πρέπει να δοθεί ούτε διαφοροποίησε τις χώρες στις οποίες οι ευκαιρίες και οι περιορισμοί θα είναι ισχυροί ή αδύναμοι»⁵².

Το κενό αυτό προσπάθησε να καλύψει –αν και όχι στο πλαίσιο ενός τέτοιου διακηρυγμένου στόχου- η Theda Skocpol στο έργο της *Κράτη και κοινωνικές επαναστάσεις*⁵³. Στη συγκριτική αυτή μελέτη των μεγαλύτερων κοινωνικών επαναστάσεων της νεότερης ιστορίας η Skocpol τοποθετεί στο κέντρο της ανάλυσής της το κράτος ως τόπο συγκέντρωσης εγχώριων και διεθνών πιέσεων και εξετάζει, ως εκ τούτου, την ταξική δομή στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών αφενός και το διεθνές πλαίσιο αφετέρου. Πρόκειται για μια κομβική επιλογή στην προσπάθειά της ν' αντιτάξει μια «δομιστική προσέγγιση» σε μια σειρά άλλες θεωρίες («ψυχολογικές θεωρίες», «συναινετικές θεωρίες», «θεωρίες της πολιτικής σύγκρουσης») που κατά τη γνώμη της πριμοδοτούν τους «υποκειμενικούς» παράγοντες έναντι των «αντικειμενικών». Η κριτική απευθύνεται εξίσου στους μαρξιστές και νέο-μαρξιστές που συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στην ταξική συνείδηση και στην οργάνωση του κόμματος παραμελώντας τη μελέτη του πολιτικο-θεσμικού πλαισίου.

Συγκεντρώνοντας λοιπόν το ενδιαφέρον της σ' αυτές τις τελευταίες, η Skocpol επιχειρεί να ερμηνεύσει τις κοινωνικές επαναστάσεις μέσω της συνάρθρωσης των αλλαγών που συντελούνται στο εσωτερικό και το εξωτερικό των υπό μελέτη κοινωνικών σχηματισμών, οι οποίες παρουσιάζονται ως «απειλές» και «ευκαιρίες» για τους συλλογικά οργανωμένους δρώντες, η κινητοποίηση των οποίων θα προσδιορίσει την επαναστατική διαδικασία από την εμφάνισή της ως την έκβασή της. Πιο συγκεκριμένα, πολιτικο-στρατιωτικές συνήθως κρίσεις πλήττουν το κράτος και τις κυρίαρχες τάξεις και προσφέρουν σε κοινωνικές ομάδες τοποθετημένες σε διαφορετική θέση στην ταξική

⁵¹ Αναφέρεται στο Carnoy Martin, *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Οδυσσέας, 1990, σ.114

⁵² Tarrow S.,ό.π., σ.13

⁵³ Skocpol Th., *Etats et revolutions sociales: La revolution en France, en Russie et en Chine*, Fayard, 1985

δομή ευκαιρίες να κινητοποιηθούν. Το διεθνές πλαίσιο, που επηρεάζει ποικιλοτρόπως τις εγχώριες εξελίξεις και –κυρίως- προσφέρει εμπόδια, «απειλές» και «ευκαιρίες» για την επαναστατική διαδικασία εξετάζεται από δύο πλευρές: απ' τη μια πλευρά εξετάζονται οι δομές της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας και του διεθνούς συστήματος των κρατών, όπου κάθε χώρα κατέχει διαφορετική θέση, και απ' την άλλη εξετάζεται η παγκόσμια συγκυρία (οι μεταβολές και η διαδικασία μετάδοσης του «παγκόσμιου χρόνου» στο κείμενο). Περνώντας στο εσωτερικό του Κράτους, ο βαθμός (από)νομιμοποίησης αυτού του τελευταίου, αλλά κυρίως η δυνατότητα των κατασταλτικών μηχανισμών να διατηρούν τη συνοχή τους και την αποτελεσματικότητά τους, η δομή αυτών των μηχανισμών, η θέση τους μέσα στο κράτος και οι δεσμοί τους με τις κοινωνικές τάξεις και τις κινητοποιούμενες ομάδες συνιστούν σημαντικούς παράγοντες για την ανάδυση και την εξέλιξη των επαναστατικών καταστάσεων. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η Skocpol, «δεχόμαστε γενικά ότι οι κοινωνικές επαναστάσεις ξεκινάνε από μία κρίση καθαρά πολιτική»⁵⁴, η οποία δεν πρέπει να ανάγεται σε απλό επιφανόμενο των ταξικών αντιθέσεων καθώς εκφράζει κυρίως αντιθέσεις τοποθετημένες στην καρδιά των κρατικών δομών των καθεστώτων. «Με μια λέξη, οι ταξικές εξεγέρσεις και οι κοινωνικοοικονομικές μεταβολές που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικές επαναστάσεις είναι συνδεδεμένες στενά με την κατάρρευση των κρατικών οργάνων στα παλαιά καθεστώτα»⁵⁵. Όσον αφορά στην επαναστατική διαδικασία, αυτή διαμορφώνεται από την διαντίδραση των διαφόρων κινητοποιούμενων ομάδων στη διάρκεια της οποίας διαμορφώνονται ή αλλάζουν οι στοχεύσεις, με αποτέλεσμα την έκβαση της επαναστατικής διαδικασίας καμιά από τις εν λόγω ομάδες να μην είχε επιθυμήσει ή προβλέψει πλήρως.

Γίνεται σαφές, πιστεύω, από τα παραπάνω η μετατόπιση του κέντρου βάρους της ανάλυσης προς νέες αναλυτικές περιοχές. Η Skocpol προκειμένου να εξηγήσει την ανάδυση, την εξέλιξη και την έκβαση των κοινωνικών επαναστάσεων αφίσταται της μαρξιστικής παράδοσης που αντιμετωπίζει το κράτος ως εξαρτημένη μεταβλητή, αποκαθιστά τη δυνητική αυτονομία του και τα ίδια συμφέροντά του και αντλεί από τις περιπέτειές του στο διεθνές σύστημα κρατών ορισμένους κρίσιμους για την εξήγηση του

⁵⁴Στο ίδιο, σ.48

⁵⁵Στο ίδιο, σ.54

φαινόμενου των επαναστάσεων παράγοντες. Οι όροι «πολιτικές ευκαιρίες» και «απειλές» προφανώς δεν ανήκουν στην ίδια, αλλά στους θεωρητικούς του μοντέλου της «πολιτικής διαδικασίας» και που θα παρουσιάσω στη συνέχεια. Ωστόσο η Skocpol κατάφερε να τους εντοπίσει ως επεξηγηματικούς παράγοντες, παρόλο που δεν τους ενέταξε με αυτόνομο τρόπο στον αναλυτικό της καμβά. Το βήμα αυτό θα το κάνουν οι Αμερικανοί συνάδελφοί της του μοντέλου της «πολιτικής διαδικασίας». Έχει ενδιαφέρον δε σε σημειολογικό επίπεδο ότι η Skocpol θεωρούσε τη θεωρία του πρωτιερέα του εν λόγω μοντέλου, Charles Tilly, ως την πιο σοβαρή προσπάθεια ανάλυσης του επαναστατικού φαινομένου μέχρι τότε και «απαραίτητο συμπλήρωμα» της θεωρίας της.

Καθώς λοιπόν η Theda Skocpol είναι ακόμα εν ζωή μπορούμε να πούμε ότι η μαρξιστική θεωρία συνεχίζει μέχρι τις μέρες μας να τροφοδοτεί με τις αναλύσεις της την κινηματική θεωρία, όχι όμως πλέον με ηγεμονικούς όρους. Αυτό, κατά τη γνώμη μου, οφείλεται στο γεγονός ότι το εργατικό κομμουνιστικό κίνημα, που η μαρξιστική θεωρία προσπάθησε τόσο να εξηγήσει όσο και να καθοδηγήσει ιδεολογικά, έχασε αφενός την πρωτοκαθεδρία του και αφετέρου την επαναστατικότητά του. Το αποτέλεσμα ήταν να συνυπάρχει πλέον με μία πλειάδα από άλλα κινήματα με –ως επί το πλείστον– μη επαναστατικούς προσανατολισμούς. Άλλαξε με άλλα λόγια το αντικείμενο μελέτης. Περάσαμε από το Κίνημα στα κινήματα⁵⁶. Αντίστοιχες αλλαγές δεν συνέβησαν όμως στη μαρξιστική θεωρία. Το γεγονός αυτό οφείλεται, πάλι κατά τη γνώμη μου, στη διπλή φύση της μαρξιστικής θεωρίας, στο γεγονός δηλαδή ότι χρησίμευσε τόσο ως επιστημονικό όσο και ως πολιτικό εργαλείο, τόσο για να ερμηνεύσει όσο και για να μεταβάλει την πραγματικότητα⁵⁷.

Ας περάσουμε τώρα στην άλλη μεγάλη παράδοση στην ιστορία της κινηματικής θεωρίας, η οποία είναι σαφώς λιγότερο ομοιογενής από την αντίστοιχη μαρξιστική, καθώς συμπεριλαμβάνει διαφορετικές σχολές, όπως αυτή της συλλογικής συμπεριφοράς, της μαζικής κοινωνίας, της σχετικής αποστέρησης κλπ, που σαν σύνολο κυριάρχησαν στην ακαδημαϊκή κοινωνιολογία έως τα τέλη της δεκαετίας του '60. Το ενοποιητικό στοιχείο

⁵⁶ Για την ανάγκη αντίστασης στην ενιαία αντίληψη του κοινωνικού κινήματος, φορέας της οποίας υπήρξε η μαρξιστική θεωρία δες Chazel F., «Mouvement sociaux», in Boudon R., *Traite de sociologie*, PUF, Paris, 1992, p.274

⁵⁷ Για την κοινή μοίρα μαρξιστικής θεωρίας και εργατικού κομμουνιστικού κινήματος δες Μηλιός Γ., «Αριστερά και μαρξιστική θεωρία», *Η Αυγή*, 4 Μαΐου 2008, Αναγνώσεις, σ.5-6 και Σταθάκης Γ., «Αριστερά και Θεωρία», *Η Αυγή*, 4 Μαΐου 2008, Αναγνώσεις, σ.8

αυτής της παράδοσης ήταν, σε αντίθεση με τη μαρξιστική παράδοση, η διερεύνηση πρωτίστως των ψυχολογικών παραμέτρων της κινηματικής δράσης. Το κόκκινο αυτό νήμα υφάνθηκε τόσο μέσω της άμεσης αλληλεπίδρασης μεταξύ των σχολών όσο και μέσω της επιρροής που άσκησαν, τουλάχιστον σε μερικές απ' αυτές, οι κοινοί «πρόγονοι» (σχολή μαζικής ψυχολογίας, Durkheim).

Όπως σημειώνει ο Στ. Αλεξανδρόπουλος,

«οι πρώτες θεωρίες που στράφηκαν προς αυτή την κατεύθυνση των 'εσωτερικών αιτίων' έτειναν να αγνοούν τους δομικούς παράγοντες, ενώ έδιναν προτεραιότητα σε ψυχολογικούς παράγοντες και σε ανορθολογικά χαρακτηριστικά που, κατά τη γνώμη τους, ξεπηδούσαν μέσα στην αλληλεπίδραση των ανθρώπων που έπαιρναν μέρος σε συλλογικές κινητοποιήσεις, ως πλήθος, όχλος ή μάζα. Για αριστοκράτες όπως ο Λε Μπον, η διακινδύνευση της ζωής απέναντι στις σφαίρες της αστυνομίας ή του στρατού, οι αγριότητες της σύγκρουσης που χαρακτήριζαν συχνά τις λαϊκές κινητοποιήσεις και όλος ο 'πυρετός' που χαρακτηρίζει μια βίαιη διαμαρτυρία, ήταν πράγματα ανεξήγητα με τους όρους της λογικής και συνεπώς εξηγούνταν μόνο με όρους ανορθολογικότητας και ψυχικής παθολογίας»⁵⁸.

Αν όμως η *Ψυχολογία των όχλων* ήταν για τον Le Bon το κλειδί για την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων που σήμερα συστεγάζονται κάτω από τον όρο «συγκρουσιακή πολιτική» και η καταστροφική δύναμη των όχλων θεωρείται δεδομένη από τη στιγμή που θα εμφανιστούν, το ερώτημα για την εμφάνιση των όχλων τον οδηγεί στην άρνηση δομικών στοιχείων της νεωτερικότητας, όπως η φιλελεύθερη δημοκρατία και η εκβιομηχάνιση.

Βλέπουμε λοιπόν πως και το αναλυτικό σχήμα του Le Bon προσαρμόζεται στη γνωστή μας πλέον ερμηνευτική μήτρα που συνδέει τις αλλαγές στο επίπεδο των δομικών συνθηκών με τις ψυχικές διαθέσεις που αποτελούν την πρώτη ύλη της συλλογικής συγκρουσιακής δράσης. Η ερμηνευτική αυτή μήτρα δεν θα αμφισβητηθεί ουσιαστικά από καμία από τις σχολές που συμπεριλαμβάνεται σε αυτή την παράδοση. Θα επαναδιατυπωθεί σε διαφορετικές εκδοχές, γεγονός που δεν ξέφυγε της προσοχής του Doug Mc Adam, ο οποίος του προσέδωσε τον πλέον συνδηλωτικό τίτλο «κλασσικό

⁵⁸ Αλεξανδρόπουλος Στ., ό.π., σ.21

μοντέλο»⁵⁹. Προηγουμένως όμως θα υιοθετηθεί από έναν ακόμη κλασσικό της κοινωνιολογίας, τον Emile Durkheim⁶⁰.

Η πιο επίμονη ενασχόληση της επιστημονικής καριέρας του Durkheim υπήρξε το πώς εξασφαλίζεται η κοινωνική συνοχή και η κοινωνική ενσωμάτωση. Ο Durkheim απεφάνθη: αυτό συμβαίνει χάρη στον έλεγχο που ασκεί στο άτομο και τις επιθυμίες του η ομάδα μέσω της εσωτερίκευσης «συλλογικών παραστάσεων», «συλλογικής συνείδησης» και «κοινών συναισθημάτων». Στα στοιχεία αυτά βασιζόταν η «κοινωνική αλληλεγγύη» που εξασφάλιζε την κοινωνική συνοχή. Ανάλογα δε τον τύπο των κοινωνιών ο Durkheim ξεχώριζε και τα είδη αλληλεγγύης. Το είδος «κοινωνικής αλληλεγγύης» που χαρακτήριζε την παραδοσιακή κοινωνία και που στηριζόταν στην ομοιότητα των μερών, το ταυτόσημο του ηθικού καθήκοντος και την παρουσία μιας πανίσχυρης συλλογικής συνείδησης το ονόμασε «μηχανική αλληλεγγύη». Αντιθέτως, «οργανική αλληλεγγύη» ονόμασε το είδος εκείνο που αντιστοιχεί στη σύγχρονη κοινωνία, που είναι λιγότερο ομοιογενής, καθώς ο καταμερισμός εργασίας οδηγεί σε διαφοροποιήσεις ως προς το επάγγελμα, τις εξειδικεύσεις, τις λειτουργίες, ταυτόχρονα όμως δημιουργεί και μια λειτουργική αλληλεξάρτηση των διαφοροποιημένων και εξειδικευμένων οργάνων της.

Δεδομένου όμως ότι στην εποχή του η κοινωνική συνοχή έμοιαζε να διαρρηγνύεται και μια σειρά κοινωνικών συγκρούσεων να ξεδιπλώνεται, ο Durkheim αναζήτησε τις αιτίες αυτής της εξέλιξης. Παρατήρησε λοιπόν ότι

«το μέγαλωμα του καταμερισμού εργασίας απειλεί την κοινή συνείδηση που βασίζεται στην ουσιαστική ομοιότητα των ατόμων και συνεπώς απειλεί την προτεραιότητα των αναγκών και αιτημάτων της κοινωνίας ως όλου πάνω στις ορμές και τα συμφέροντα του ατόμου. Μια νέα κοινή συνείδηση βασισμένη στην λειτουργική αλληλεξάρτηση (δημιουργημένη από τον καταμερισμό της εργασίας) και στο κοινό πεπρωμένο είναι συγχρόνως προβληματική αλλά και αργεί να εμφανιστεί. Στο χάσμα ανάμεσα στο επίπεδο της διαφοροποίησης (αποτέλεσμα επίσης του καταμερισμού εργασίας) και στο επίπεδο της κοινής συνείδησης παρεμβάλλεται μια κατάσταση, την οποία ο Ντυρκέμ αποκαλεί ανομία [...] Όσο οι κοινωνικές δυνάμεις που απελευθερώνονται δεν επανακτούν την ισορροπία τους, οι αξίες που αντιστοιχούν σε αυτές είναι άγνωστες και έτσι κάθε ρύθμιση απουσιάζει για ένα χρονικό διάστημα... Κατ' αυτόν τον τρόπο δεν

⁵⁹ Mc Adam D., *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, 2d ed. University of Chicago Press, 1999

⁶⁰ Βλ. Αλεξανδρόπουλος Στ., ό.π., σ.91-112

υπάρχει περιορισμός στις επιδιώξεις...Με την αυξανόμενη ευημερία οι επιθυμίες αυξάνουν. Την ίδια στιγμή που οι παραδοσιακοί κανόνες έχουν χάσει την αυθεντία τους, οι νέες διευρυμένες επιθυμίες τους παρωθούν και τους κάνουν απαιτητικούς και ανυπόμονους απέναντι σε κάθε έλεγχο»⁶¹.

Το χάσμα αυτό ή η «ανισορροπία» ανάμεσα στις ατομικές επιθυμίες και τις δομικές συνθήκες βρίσκεται στην αφετηρία της συλλογικής δράσης ή λειτουργία της οποίας είναι η άρση του ή της. Η συσχέτιση αυτή, παλιά -όπως έχω ήδη πει- όσο και ο Alexis de Toqueville, θα υιοθετηθεί με διάφορες εκδοχές και από τους θεωρητικούς μιας σειράς σχολών που ο Doug Mc Adam ενέταξε στην «κλασσική θεωρία»⁶². Οι θεωρίες της μαζικής κοινωνίας (mass society), της συλλογικής συμπεριφοράς (collective behavior), της ασυμφωνίας κοινωνικής θέσης (status inconsistency), των αυξανόμενων προσδοκιών (rising expectations) και της σχετικής αποστέρησης (relative deprivation) είναι διαφορετικές εκδοχές αυτού του μοντέλου που όμως στηρίζονται σε μια γενική αιτιακή ακολουθία. Πρόκειται για μια αλληλουχία που πηγαιίνει από τις δομικές εντάσεις που υπάρχουν σε μια κοινωνία στις ψυχολογικές επιπτώσεις που αυτές γεννούν και που είναι σε θέση να τροφοδοτήσουν από ένα σημείο και πέρα ένα κοινωνικό κίνημα. Το σχήμα λοιπόν που προκύπτει είναι το εξής:

δομική ένταση αποδιοργανωτική ψυχολογική κοινωνικό κίνημα
κατάσταση

Όπως σημειώνει ο Mc Adam, οι διάφορες εκδοχές του μοντέλου διαφέρουν μόνο στην εννοιολόγηση των διαφορετικών μερών του μοντέλου ⁶³.

Στην περίπτωση της θεωρίας της μαζικής κοινωνίας το γενικό αιτιακό σχήμα παίρνει την εξής μορφή:

κοινωνική απομόνωση αποξένωση και άγχος ακραία συμπεριφορά
*(κοινωνικό κίνημα)*⁶⁴

⁶¹ Στο ίδιο, σ.103-105

⁶² Mc Adam D., ό.π., σ.6-19

⁶³ Στο ίδιο, σ.6-7

⁶⁴ Στο ίδιο, σ.7

Η γρήγορη εκβιομηχάνιση και αστικοποίηση, που ευθύνονται εν πολλοίς για την εξάρθρωση του κοινωνικού ιστού, οδηγούν σε μια κοινωνία όπου απουσιάζουν τα ενδιάμεσα κοινωνικά σώματα μέσω των οποίων εξασφαλιζόταν η συμμετοχή του λαού στην πολιτική και κοινωνική ζωή, οδηγούν με άλλα λόγια στη μαζική κοινωνία που χαρακτηρίζεται από έλλειμμα κοινωνικών σχέσεων. Από αυτό ακριβώς το έλλειμμα προκύπτει η «κοινωνική απομόνωση» που με τη σειρά της γεννά αισθήματα «αποξένωσης και άγχους». Ακολούθως, τα άτομα, στην προσπάθειά τους να ξεφύγουν από αυτά τα αισθήματα, γίνονται επιρρεπή στη συμμετοχή σε εξτρεμιστικά κινήματα⁶⁵. Ομοίως, η επόμενη εκδοχή του μοντέλου, ακολουθώντας το γενικό εξηγητικό σχήμα που συνδέει τη δομική ένταση με τη δυσαρέσκεια και αυτή με τη συλλογική διαμαρτυρία, διαμορφώνεται ως εξής:

*σοβαρή και διάχυτη γνωστική ασυμφωνία κοινωνικό κίνημα
δυσαρμονία κοινωνική θέση⁶⁶*

Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, αν η δυσαρμονία μεταξύ των διαφορετικών θέσεων που κατέχουν μεγάλοι αριθμοί ατόμων στα διάφορα κοινωνικά πεδία (επαγγελματικό, πολιτικό, μορφωτικό κλπ) είναι μεγάλη, τότε είναι πιθανό να γεννηθούν σε αυτά τα άτομα εσωτερικές εντάσεις (όπως η γνωστική ασυμφωνία) ικανές να τους ωθήσουν σε δράση με σκοπό την αποκατάσταση της ισορροπίας όσον αφορά στην κοινωνική θέση που απολαμβάνουν στα διαφορετικά πεδία. Για παράδειγμα οι φοιτητές έχουν υψηλή κοινωνική στο μορφωτικό επίπεδο, όχι όμως και στα υπόλοιπα, γεγονός που μπορεί να τους οδηγήσει σε δράση προς εξεύρεση μιας ισορροπίας που να τους ευνοεί.

Η πιο τυπική εκδοχή όμως του μοντέλου, αν και όχι ενιαία, είναι αυτή της «συλλογικής συμπεριφοράς». Σε αντίθεση με τις προηγούμενες εκδοχές, οι θεωρητικοί της «συλλογικής συμπεριφοράς» δεν εντοπίζουν στη βάση των κινήματων ένα συγκεκριμένο και μοναδικό δομικό πρόβλημα. Αντιθέτως, κάθε είδους κοινωνική αλλαγή, όπως για παράδειγμα η αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση, η ραγδαία άνοδος της ανεργίας κα, μπορούν να αποτελέσουν την αιτία για να ξεσπάσουν κινήματα στο ποσοστό που τέτοιου

⁶⁵ Στο ίδιο, σ.7, Chazel F.,ό.π., σ.286-287

⁶⁶ Mc Adam D., ό.π., σ.8

είδους δομικές απορρυθμίσεις παράγουν μια «κανονιστική αοριστία» (normative ambiguity). Ως εκ τούτου το γνωστό μας πλέον σχήμα διαμορφώνεται ως εξής:

συστημική ένταση *κανονιστική αοριστία* *κοινωνικά κινήματα*⁶⁷

Συνεχίζοντας χωρίς τη βοήθεια του Mc Adam, καθώς δεν επιφυλλάσει για τις τελευταίες εκδοχές του μοντέλου κάτι περισσότερο από την απλή αναφορά τους, θα αναφερθούμε στη θεωρία της «σχετικής αποστέρησης», γνωστότερος εκφραστής της οποίας είναι ο Ted Gurr. Ο τελευταίος προσπάθησε να αναλύσει την πολιτική βία ανεξάρτητα από το πολιτικό φαινόμενο στο οποίο δίνει σάρκα και οστά συνδέοντας την με τα αισθήματα «σχετικής αποστέρησης» που νιώθουν οι κινητοποιούμενοι. Τα αισθήματα αυτά θεωρήθηκε ότι προκύπτουν από τη διάσταση μεταξύ των προσδοκιών απόκτησης επιθυμούμενων πραγμάτων και της ικανότητας απόκτησής τους. Ο Ted Gurr διέκρινε τρεις βασικές μορφές σχετικής αποστέρησης: αυτή που προκύπτει λόγω μειωμένης ικανότητας ικανοποίησης πάγιων προσδοκιών, αυτή που συνδέεται με αυξημένες προσδοκίες οι οποίες δεν συνοδεύονται από παράλληλη αύξηση της ικανότητας ικανοποίησής τους και, τέλος, αυτή που προσδιορίζεται από υποχώρηση της εν λόγω ικανότητας την ίδια στιγμή που οι προσδοκίες συνεχίζουν να αυξάνονται, ύστερα από μια σχετικά μακρά περίοδο που αυξάνονταν και οι δυο παράλληλα⁶⁸. Όσον αφορά δε στην τρίτη μορφή «σχετικής αποστέρησης» «αυτή αντιπροσωπεύει», όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Francois Chazel, «μια απλή μεταφορά ενός μοντέλου που επεξεργάστηκε ο James Davies εκκινώντας από παρατηρήσεις του Toqueville με σκοπό να εξηγήσει την ανάδυση των επαναστάσεων –ειδικά της ρώσικης επανάστασης- και συμβολίζεται από μια ανάποδη καμπύλη J, που αντιπροσωπεύει την εξέλιξη των επιθυμιών μέσα στο χρόνο»⁶⁹. Επιχειρώντας με τη σειρά μου να αποδώσω εν είδη σχήματος τη θεωρία της «σχετικής αποστέρησης» διατυπώνω την παρακάτω αιτιακή ακολουθία:

Διάσταση μεταξύ προσδοκιών

σχετική

πολιτική βία

⁶⁷ Στο ίδιο, σ.8-9

⁶⁸ Gurr T., *Why men rebel*, Princeton University Press, 1970

⁶⁹ Chazel F., ό.π., σ.280

Το μοντέλο, είτε στις διάφορες εκδοχές του είτε σαν σύνολο, δέχθηκε ισχυρή κριτική. Ο Mc Adam τη συνοψίζει εστιάζοντας σε τρία σημεία των υπό εξέταση θεωριών⁷⁰. Πρώτον, στο ότι οι θεωρίες αυτές αντιμετωπίζουν τα κοινωνικά κινήματα ως συλλογικές αντιδράσεις σε κάποιου είδους συστημική ένταση. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί, αν και κάποιου είδους συστημικές εντάσεις είναι πάντοτε παρούσες, δεν προκύπτουν πάντοτε κοινωνικά κινήματα. Αντιθέτως, η εμφάνισή τους μπορεί ν' αποτραπεί είτε από τις αντικειμενικές πιθανότητες για πετυχημένη διαμαρτυρία, καθώς και από την αντίληψη περί αυτών είτε από ορθολογικούς υπολογισμούς των διεκδικητών όσον αφορά στα χαρακτηριστικά και τη δράση των αντιπάλων και των συμμάχων τους. Δεύτερον, στο ότι, παρόλη την σημασία που αποδίδουν στις δομικές εντάσεις, όλες οι εκδοχές του μοντέλου εντοπίζουν στην ατομική δυσαρέσκεια που προκύπτει από αυτές τον κύριο εξηγητικό παράγοντα ανάδυσης των κοινωνικών κινήματων. Ορισμένες από αυτές μάλιστα συνδέουν αυτόν τον παράγοντα με την κοινωνική απομόνωση, την μη ενσωμάτωση. Ορισμένες πάλι του αποδίδουν παθολογικά χαρακτηριστικά. Ο Mc Adam όμως αρνείται εμφατικά αυτή τη θέση επισημαίνοντας ότι δεν είναι υποχρεωτικό τέτοιου είδους ψυχολογικά χαρακτηριστικά να μεταφράζονται σε πολιτικές πεποιθήσεις και έπειτα σε πολιτική δράση, ενώ παρατηρεί ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι συμμετέχοντες στην κινηματική δράση παρουσιάζουν σε σχέση με τους μη συμμετέχοντες πιο ισχυρές κοινωνικές εντάξεις. Παρατηρεί επίσης ότι τα κοινωνικά κινήματα αναδύονται ως συλλογικά φαινόμενα πρωτίστως στα κομμάτια εκείνα του, δυσανεσθημένου έστω, πληθυσμού που είναι επαρκώς οργανωμένα και διαθέτουν τους απαιτούμενους πόρους για εκστρατείες διαμαρτυρίας, γεγονός που το υπό εξέταση μοντέλο παραγνωρίζει με αποτέλεσμα να αδυνατεί να εξηγήσει πώς η ατομική ψυχολογική δυσαρέσκεια μεταβάλλεται σε οργανωμένη συλλογική δράση. Τρίτον, στο ότι οι θεωρητικοί αυτού του μοντέλου προσδιόρισαν ως βασικό κίνητρο της συμμετοχής στα κινήματα την ικανότητα αυτών των τελευταίων, όχι να πετυχαίνουν πολιτικούς στόχους, αλλά να ανακουφίζουν τους συμμετέχοντες από τις ψυχολογικές εντάσεις, παρουσιάζοντας έτσι τα κινήματα περισσότερο σαν ψυχολογικά παρά σαν πολιτικά φαινόμενα. Εάν όμως ευσταθούσε αυτή

⁷⁰ Mc Adam D., ό.π., σ.9-19

η θέση, μας λέει ο Mc Adam, τα κοινωνικά κινήματα θα ήταν εναλλάξιμα, καθώς όλα θα προσφέρονταν για τη διαχείριση αισθημάτων άγχους και αποξένωσης. Αντιθέτως, τα κινήματα φαίνεται να επιφέρουν σημαντικές αλλαγές στις κοινωνίες πράγμα που δεν θα μπορούσαν να πετύχουν εάν περιορίζονταν στην εξασφάλιση της ψυχικής εξισορρόπησης των συμμετεχόντων σε αυτά.

Όπως πιστεύω ότι γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω, το κλασικό -τουλάχιστον για τις ΗΠΑ- μοντέλο ανάλυσης της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινήματων αρνείται τον ορθολογικό της/των χαρακτήρα. Ο Mc Adam συνδέει αυτή την άρνηση με την αποδοχή του πλουραλιστικού μοντέλου ανάλυσης της θεσμικής πολιτικής στις ΗΠΑ, βασική παραδοχή της οποίας είναι ότι στην πλουραλιστική δημοκρατία των ΗΠΑ η εξουσία διαχέεται σε διαφορετικά κέντρα με αποτέλεσμα κάθε κοινωνική ομάδα να μπορεί μέσω των θεσμικών διαύλων να προωθήσει τα αιτήματά της. Ως εκ τούτου, η συμμετοχή στα κοινωνικά κινήματα είναι κατά το μάλλον ή ήττον ανορθολογική.

Δεν πρόκειται ν' ασχοληθώ εδώ με το ζήτημα της ορθολογικότητας ή ανορθολογικότητας της διεκδικητικής συλλογικής δράσης, πρώτον γιατί δεν απασχόλησε την ελληνική βιβλιογραφία (ίσως και λόγω της μικρής συνεισφοράς συντηρητικών διανοουμένων σ' αυτή) και δεύτερον γιατί έπαψε ν' αποτελεί επιστημονικό επίδικο ο χαρακτήρας της ύστερα από την καθολική αναγνώριση της ως εμπρόθετης και κατευθυνόμενης προς ορθολογικά προσδιορισμένους στόχους.

Όπως έχω ήδη σημειώσει, οι θεωρίες που παρουσίασα μέχρι στιγμής κυριάρχησαν μέχρι και τη δεκαετία του '60. Όπως όμως τονίζει ο Σ. Σεφεριάδης,

«περίοδοι έντονης (αν και όχι πάντα βραχυπρόθεσμα επιτυχούς) διεκδικητικής κίνησης είναι κατά κανόνα περίοδοι γνωστικών ανακατατάξεων και επαναπροσδιορισμών. [...] Η διεκδικητική δεκαετία του '60 επηρέασε την έρευνα με τρόπο παρεμφερή». Συγκεκριμένα, «στο φόντο του δεσπόζοντος αναλυτικού (και κανονιστικού) καμβά της εποχής – 'αστικοποίηση' της εργατικής τάξης, φαινομενικά άτρωτο κοινωνικό κράτος συνδυαστικά με προσδοκίες μιας αένας κοινωνικής κινητικότητας, 'τέλος των ιδεολογιών' (ο κοινωνιολόγος Daniel Bell εξέδωσε την πολύκροτη μελέτη του με τον ομώνυμο τίτλο το 1960) – οι συλλογικές δράσεις προσλαμβάνονταν ως φαινόμενο παρεϊσακτο και προβληματικό. [...] Οι πολύμορφοι αγώνες της δεκαετίας του '60 [...] αντέστρεψαν αυτή τη γνωστική πραγματικότητα δημιουργώντας τις γνωστικές προϋποθέσεις για την ανάδυση νέων προσεγγίσεων. Ο κλάδος της συγκρουσιακής πολιτικής που διαμορφώθηκε σταδιακά και συλλογικά, βασίστηκε σε μian απλή παρατήρηση: Αν ο πυρήνας της κοινωνικής οργάνωσης που βιώνουμε ενέχει συστηματική κυριαρχία, τότε παράδοξη και προβληματική

δεν είναι η διεκδικητική δράση, αλλά η αδράνεια. Πρόκειται για ριζική μετατόπιση. Τονίζοντας τα έλλογα –επιτελεστικά όσο και βιωματικά– στοιχεία των συλλογικών δράσεων, η νέα προσέγγιση αμφισβήτησε την παραδοσιακή αντιστοίχιση διεκδίκησης και ανομίας και, γεφυρώνοντας την αντινομία κοινωνικού και ατομικού, έφερε τη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων στο επίκεντρο της σύγχρονης πολιτικής κοινωνιολογίας»⁷¹.

Ήδη από το 1965 ο Mancur Olson προσπάθησε να ερευνήσει τη *Λογική της συλλογικής δράσης* πέρα από τα κυρίαρχα αναλυτικά σχήματα που συνέδεαν απευθείας με την ανάδυση της συλλογικής δράσης είτε τις αντικειμενικές συνθήκες που συνεπάγονταν κοινά συλλογικά συμφέροντα είτε τις εσωτερικές/ψυχολογικές εντάσεις των ατόμων. Στο διάσημο πλέον έργο του ισχυρίστηκε πως

«εάν τα μέλη μιας μεγάλης ομάδας επιδιώκουν ορθολογικά τη μεγιστοποίηση της προσωπικής τους ευημερίας, δεν αναμένεται να πράξουν έτσι ώστε να προωθήσουν τις κοινές ή ομαδικές τους σκοποθεσίες εκτός και αν εξαναγκασθούν να πράξουν με αυτόν τον τρόπο, ή εκτός κι αν υπάρχει κάποιο ξεχωριστό κίνητρο, διαφορετικό από το κοινό ή ομαδικό συμφέρον, το οποίο προσφέρεται στο κάθε μέλος της ομάδας ξεχωριστά έτσι ώστε να το ‘βοηθήσει’ να αναλάβει το κόστος ή το βάρος που ενέχει η προσπάθεια για την επίτευξη των σκοποθεσιών της ομάδας. Εν απουσία αυτού του στοιχείου του καταναγκασμού ή των ξεχωριστών κινήτρων τέτοιου τύπου μεγάλες ομάδες δεν αποτελούν οργανώσεις που προωθούν τους κοινούς τους στόχους. Αυτό ισχύει ακόμα και όταν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των μελών της ομάδας σχετικά με το ποιο είναι το κοινό αγαθό και οι μέθοδοι επίτευξής του»⁷².

Η επιχειρηματολογία του Olson υπήρξε καταλυτική για την ανασκευή του πεδίου έρευνας των κοινωνικών κινημάτων. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο Francois Chazel,

«η ιδέα μια εύκολης κινητοποίησης, για να μην πούμε μηχανικής, των ομάδων πίεσης ή της εργατικής τάξης ή, πιο σφαιρικά ακόμα, των κοινωνικών κινημάτων σαρώθηκε οριστικά από την επιχειρηματολογία του Olson[...]. Μόνο από τη στιγμή που η κινητοποίηση σταμάτησε να γίνεται αντιληπτή σαν να προκύπτει από μόνη της μπόρεσε να γίνει κεντρικό αντικείμενο μελέτης»⁷³.

⁷¹ Σεφεριάδης Σ., «Το συγκρουσιακό '68 και η 'Ιθάκη' της μελέτης των κοινωνικών κινημάτων», *Αυγή*, 25 Μαΐου 2008, Αναγνώσεις, σ.4

⁷² Olson M., *Η λογική της συλλογικής δράσης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1991, σ.9

⁷³ Chazel F., ό.π., σ.291-292

Δεν είναι δε τυχαίο ότι οι πρώτοι που κατέστησαν την κινητοποίηση κεντρικό αντικείμενο της μελέτης τους είναι ερευνητές που επηρεάστηκαν τόσο από τη συμμετοχή τους στις κινηματικές διεργασίες της δεκαετίας του '60 όσο και από το έργο του Olson. Υιοθετώντας μια προσέγγιση à la Clausewitz⁷⁴ αντιμετωπίζουν τα κοινωνικά κινήματα σαν συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα από την πλευρά των κοινωνικών ομάδων που στερούνται ικανοποιητικής πρόσβασης στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Τα διαθέσιμα μέσα, ή καλύτερα οι διαθέσιμοι πόροι, και η αυξομείωση τους είναι και ο κρίσιμος παράγοντας που εξηγεί την εμφάνιση και την εξέλιξη των κοινωνικών κινημάτων. Αυτή υπήρξε η αφετηριακή θέση του νέου παραδείγματος που, ερχόμενο σε ρήξη με το κυρίαρχο μέχρι τότε παράδειγμα, θεωρεί τη δυσαρέσκεια σαν σχετικά σταθερό στοιχείο του κοινωνικού βίου και γι αυτό ακατάλληλο να προσφέρει επαρκείς εξηγήσεις όσον αφορά στα κοινωνικά κινήματα. Η διαφοροποίηση αυτή ήταν ίσως και η σημαντικότερη, κατά τον Mc Adam, προσφορά της «θεωρίας κινητοποίησης πόρων», όπως ονομάστηκε, στις κατοπινές θεωρητικές επεξεργασίες. Αναζήτησε τις οντολογικές προκείμενες των κοινωνικών κινημάτων στο πεδίο της κοινωνιολογίας και ορίζοντάς τα ως πολιτικά παρά ως ψυχολογικά φαινόμενα απέδωσε στους συμμετέχοντες ορθολογικότητα⁷⁵.

Αν όμως το κλειδί για την εμφάνιση των κοινωνικών κινημάτων δεν είναι η αύξηση της δυσαρέσκειας, αλλά η αύξηση των διαθέσιμων πόρων, τότε πώς αυτή επιτυγχάνεται και ποιος αναλαμβάνει τη συγκέντρωσή τους; Η πλειονότητα των εκπροσώπων της «θεωρίας κινητοποίησης πόρων» ξεκινά από την παραδοχή ότι οι στερημένες πόρων κοινωνικές ομάδες αδυνατούν να κινητοποιηθούν από μόνες τους, γι αυτό έχουν ανάγκη από εξωτερικούς πόρους. Για το λόγο αυτό έστρεψαν την προσοχή τους στις εξωτερικές ως προς τη βάση του εκάστοτε κινήματος ομάδες και κυρίως στις ελίτ που είναι εις θέσιν να προμηθεύσουν τους απαιτούμενους πόρους. Εξίσου εξωτερικός ως προς τη βάση του κοινωνικού κινήματος είναι και ο διαχειριστής αυτών των πόρων, οι επαγγελματικές οργανώσεις του κινήματος. Η μετατόπιση της αναλυτικής εστίας προς τους δύο αυτούς παράγοντες υπήρξε ιδιαιτέρως σημαντική, αν λάβουμε υπόψη μας αφενός ότι οι ευκαιρίες και τα κόστη της κινητοποίησης δομούνται σε μεγάλο βαθμό από ομάδες εξωτερικές προς τα κινήματα και αφετέρου ότι αυτά τα τελευταία, αν και δεν ταυτίζονται

⁷⁴ Dobry M., *Sociology des crises politiques*, Presses de la Fondation nationales des Sciences politiques, Paris, 1986, σ.16

⁷⁵ Mc Adam D., ό.π., σ.22

με τις οργανώσεις, ωστόσο εξαρτώνται για την ανάπτυξη και την επιτυχία τους από ένα συνδυασμό οργανωμένων και μη οργανωμένων ομάδων που για την επιβίωσή τους χρειάζονται μια σταθερή ροή πόρων⁷⁶.

Παρόλη όμως την αναμφίβολη χρησιμότητα και επιτυχία αυτής της οπτικής, παρουσιάζει και σημαντικές αδυναμίες. Όπως σημειώνει ο Mc Adam, η ίδια η έννοια των *πόρων* χρησιμοποιείται χωρίς ποτέ να ορίζεται επαρκώς με αποτέλεσμα να παραμένει αόριστη. Η ανάμειξη των ελίτ αναδεικνύεται χωρίς να γίνεται το ίδιο και για τις προϋποθέσεις αυτής της ανάμειξης. Μ' άλλα λόγια εφόσον αυτή πραγματοποιείται ακριβώς για να αποφύγει την ανάπτυξη ενός μαζικού κινήματος, να το ελέγξει, να το στρέψει σε θεσμοποιημένα κανάλια και να το καταστήσει ακίνδυνο, μην απορρίπτοντας και το ενδεχόμενο εγκατάλειψης του ή και εναντίωσης σ' αυτό, αν αυτό κριθεί απαραίτητο, συνήθως δεν λειτουργεί προς όφελος των κοινωνικών κινημάτων. Ομοίως, οι επαγγελματικές οργανώσεις επιφορτίζονται με ένα ρόλο που στην πραγματικότητα δεν έχουν αν λάβουμε υπόψη μας τον αριθμό των κοινωνικών κινημάτων των δεκαετιών '50 και '60 που στηρίχθηκαν κυρίως σε ενδογενείς οργανωτικούς πόρους. Δύσκολα επίσης μπορούν να διακριθούν σ' αυτό το πλαίσιο οι επαγγελματικές οργανώσεις των κινημάτων από τις ομάδες πίεσης/συμφερόντων⁷⁷.

Εκείνο όμως που καθιστά τη θεωρία «κινητοποίησης πόρων», εκτός από προβληματική, κυριολεκτικά μερική, είναι η παραγνώριση τόσο της συμβολικής διάστασης της δράσης, των ιδεολογιών και των ταυτοτήτων, όσο και η σημασία του πολιτικού πλαισίου όπως αυτό προσδιορίζεται από τους πολιτικούς θεσμούς.

Το πρώτο έλλειμμα προσπάθησαν να καλύψουν διαδοχικά οι Klandermans και Mc Adam, ο πρώτος επανεισάγοντας τον κοινωνιοψυχολογικό παράγοντα στον αναλυτικό καμβά της θεωρίας «κινητοποίησης πόρων» και ο δεύτερος ξεπερνώντας τη, συνεισφέροντας παράλληλα με καθοριστικό τρόπο στην οικοδόμηση του μοντέλου «πολιτικής διαδικασίας». Η ιδιαίτερη συνεισφορά του έγκειται στη ανάδειξη του μετασχηματισμού των συλλογικών αναπαραστάσεων ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάδυση της συλλογικής δράσης. Στην υπέρβαση όμως του εργαλειακού υπερπροσδιορισμού της συλλογικής δράσης συνέτειναν και οι γενικότερες εξελίξεις στο

⁷⁶ Στο ίδιο, σ.23

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 23-33

χώρο των κοινωνικών επιστημών δηλωτικές των οποίων είναι το παρακάτω απόσπασμα του Tarrow:

«πρώτα η έννοια της ‘αξιακής πλαισίωσης’ του Erving Goffman (1974) και στη συνέχεια η έννοια της ‘κινητοποίησης της συναίνεσης’ του Bert Klandermans (1988, 1997) και η ιδέα του Gamson περί ‘ιδεολογικών πακέτων’ (1988). Από το να υπολογίζουν παράπονα οι ερευνητές των κοινωνικών κινημάτων άρχισαν να εστιάζουν στο πώς κινήματα ενσωματώνουν συγκεκριμένα παράπονα σε συγκινησιακά φορτισμένα ‘πακέτα’ (Gamson, 1992), ή σε ‘αξιακές πλαισιώσεις’ ικανά να πείσουν τους συμμετέχοντες ότι η υπόθεσή τους είναι δίκαιη και σημαντική (Snow, Worden, and Benford 1986). Μερικώς αναμειγμένη με αυτές τις ιδέες ήταν η επιρροή του γαλλικού μεταδομισμού, και ειδικά η έννοια του ‘λόγου’ που εισήχθη από τη δουλειά του ιστορικού-φιλοσόφου Michel Foucault»⁷⁸.

Το δεύτερο έλλειμμα αντιστοίχως προσπάθησε να το καλύψει το μοντέλο της «πολιτικής διαδικασίας» κατευθύνοντας την έρευνα προς τη μελέτη του πολιτικού και θεσμικού περιβάλλοντος εντός του οποίου δρουν τα κοινωνικά κινήματα. Συνοπτικά, τα κινήματα διαντιδρούν με θεσμικούς παράγοντες και στην προσπάθειά τους να αλλάξουν τις θεσμικές προκείμενες του συστήματος εκμεταλλεύονται τις «πολιτικές ευκαιρίες» που τους παρουσιάζονται. Ο βαθμός πρόσβασης στους θεσμούς, ο βαθμός σταθερότητας των πολιτικών ευθυγραμμίσεων, η παρουσία ή μη θεσμικών συμμάχων και οι αντιθέσεις μεταξύ των ελίτ είναι μερικοί από τους παράγοντες για τους οποίους έχει παρατηρηθεί συμφωνία σχετικά με την ικανότητά τους να επηρεάζουν τις «πολιτικές ευκαιρίες» που παρουσιάζονται στους κινηματικούς δρώντες.

Αν όμως στην Αμερική η διαδικασία ανανέωσης της θεωρίας οδηγούσε σε όλο και μεγαλύτερη απομάκρυνση από τις κοινωνιοψυχολογικές σταθερές των πάλαι ποτέ κυρίαρχων θεωρητικών παραδειγμάτων, στην Ευρώπη η διαδικασία ήταν αντίστροφη. Σε συνθήκες κρίσης του μαρξιστικού θεωρητικού παραδείγματος το οποίο αδυνατούσε να ερμηνεύσει με πειστικότητα τις μεταπολεμικές κοινωνικές συγκρούσεις, ιδιαίτερες αυτές της δεκαετίας του ’60 και τα «νέα κοινωνικά κινήματα» που προέκυψαν από αυτήν, η έρευνα εστιάζει ολοένα και πιο πολύ στη μελέτη της κοινωνιοψυχολογικής πραγματικότητας προκειμένου ν’ αναζητηθούν εναλλακτικές ερμηνείες για μια σειρά κοινωνικά φαινόμενα.

⁷⁸ Tarrow, ό.π., σ.17

Η «γνωστική απελευθέρωση» για την οποία μίλησε ο Mc Adam⁷⁹ απασχόλησε εξίσου την ερευνητική ομάδα του Serge Moscovici στη Γαλλία, η οποία προσπάθησε να την ερμηνεύσει αναλύοντας τη δράση των ενεργών μειονοτήτων. Οι «εσωτερικές/ψυχολογικές συνθήκες» δε θεωρούνται αντανάκλαση των «εξωτερικών/κοινωνικών»⁸⁰. Ακριβώς γι αυτό το λόγο οι ενεργές μειονότητες προσπαθούν να διαδώσουν το μειονοτικό τους μήνυμα στον πληθυσμό μέσα από τη σύγκρουσή τους με την εξουσία. Στο παρακάτω σχήμα απεικονίζεται το τρισδιάστατο μοντέλο των διαδικασιών μειονοτικής επιρροής όπως το επεξεργάστηκαν οι Παπαστάμου και Μιούνυ⁸¹.

Το κοινωνικό πλαίσιο της μειονοτικής καινοτομίας

ΕΞΟΥΣΙΑ

σχέσεις ανταγωνισμού

ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ

σχέσεις εξουσίας

σχέσεις επιρροής

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Για να προκληθεί ωστόσο ο μετασχηματισμός της κοινωνιοψυχολογικής πραγματικότητας, δεν αρκεί μόνο η καινοτομική πρόταση από την πλευρά της ενεργούς μειονότητας. Σημασία έχει και ο τρόπος με τον οποίο το προτείνει.

«Ο τρόπος συμπεριφοράς είναι μια καινούργια έννοια και όμως οικεία. Παραπέμπει στην οργάνωση των συμπεριφορών και των απόψεων, στην εξέλιξη και ένταση της έκφρασής τους, με άλλα λόγια στη 'ρητορική' της συμπεριφοράς και της άποψης. Οι συμπεριφορές αυτές καθαυτές δεν μπορούν να αποκτήσουν μια σημασία και να προκαλέσουν μια αντίδραση [...] παρά μόνο εάν συνδυαστούν με τις προθέσεις του ατόμου ή της ομάδας-πομπού ή με την ερμηνεία που τους δίνουν αυτοί στους οποίους απευθύνονται»⁸².

⁷⁹ Mc Adam., ό.π.

⁸⁰ Moscovici S., *Psychologie des minorites actives*, Paris, PUF, 1979

⁸¹ Παπαστάμου Στ.- Μιούνυ Γκ., *Μειονότητες και εξουσία, Μια κοινωνιοψυχολογική και πειραματική προσέγγιση της κοινωνικής επιρροής και συμπεριφοράς των μειονοτήτων*, Εκδόσεις Αλέτρι, 1983

⁸² Moscovici S., ό.π., σ.122, μτφρ. Στο Μαντόγλου Α., *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1995, σ.42-43

Ο Moscovici εντόπισε πέντε τρόπους συμπεριφοράς που παίζουν σημαντικό ρόλο κατά τη διάρκεια της διαδικασίας μειονοτικής επιρροής: την *επένδυση* που κάνει ένα άτομο ή κοινωνική ομάδα για να πετύχει ένα στόχο που ελεύθερα έχει επιλέξει, την *αυτονομία* που διαθέτει απέναντι στα δικά του/της συμφέροντα ή σε ξένα και την *‘αντικειμενικότητα’* της άποψης, τη *σταθερότητα* που παραπέμπει σε βεβαιότητα για την επιλογή και συνεκτικότητα για τη θεώρηση, την αποφυγή της *ακαμψίας* που θα εκληφθεί ως αδυναμία εκτίμησης και άλλων πλευρών ή ως πρόθεση επιβολής της άποψης του/της και, τέλος, την *ισότητα* που παραπέμπει στην αμοιβαιότητα με την οποία πρέπει ν’ αντιμετωπίζουμε τους άλλους, έτοιμοι ν’ ακούσουμε και να πειστούμε⁸³.

Την ίδια περίοδο (δεκαετία ’70-δεκαετία ’90) αναπτύσσεται στην Ευρώπη και η «θεωρία των νέων κοινωνικών κινημάτων» (NKK) ως απάντηση στην αδυναμία της μαρξιστικής θεωρίας να ερμηνεύσει πειστικά την εμφάνιση των NKK της δεκαετίας του ’60 και του ’70. Η βασική υπόθεση ότι όλες οι συλλογικές δράσεις είναι παράγωγα των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται στη δομή της παραγωγής και ο απορρέον από αυτή κεντρικός ρόλος της εργατικής τάξης τίθενται υπό αμφισβήτηση. Οι θεωρητικοί των NKK (Habermas, Touraine, Offe) ξεκινώντας από τη διαπίστωση της οικοδόμησης ενός καινούργιου τύπου κοινωνίας, τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες, η οποία έλαβε ονομασίες όπως «μεταβιομηχανική», «τεχνοκρατική», «προγραμματισμένη» κλπ, προσπάθησαν ν’ αναλύσουν τις καινούργιες δομικές συνθήκες υπό τις οποίες διαμορφώνονται NKK., άλλος δίνοντας έμφαση στις νέες συνθήκες, άλλος στα ίδια τα NKK. Όλοι όμως είδαν την ανάδυση των NKK μέσα από το πρίσμα της σύγκρουσης των επιταγών του κράτους και της αγοράς από τη μια και των επιθυμιών και των αναγκών ατομικών και συλλογικών υποκειμένων από την άλλη. Για τις αδυναμίες που εμφανίζει η θεωρία των NKK ο Μιχάλης Ψημίτης συνοψίζει ως εξής:

«Η πρώτη αδυναμία της είναι το γεγονός ότι δεν εμβάθυνε την ανάλυση σε θέματα διαμόρφωσης και ανάπτυξης των κινημάτων.[...] Θέτοντας ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη διαμόρφωση ενός κινήματος πρώτα τη σαφή διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας και μετά την ανάληψη στρατηγικά προσανατολισμένης δράσης, η ΘNKK συχνά υποτιμά την εργαλειακή διάσταση της δράσης, όπως υποτιμά

⁸³ Moscovici S., ό.π.

ότι η ίδια η διαμόρφωση της ταυτότητας δεν συντελείται αμιγώς στο συμβολικό επίπεδο, αλλά ενσωματώνει απαραίτητα διαδράσεις με άλλες κοινωνικές δυνάμεις, άλλες ταυτότητες και άλλες οργανωτικές και στρατηγικές πραγματικότητες. [...] Η δεύτερη αδυναμία συνδέεται με την προηγούμενη. Η ΘΝΚΚ, στην προσπάθειά της να τονίσει τη ρήξη των προτύπων οργάνωσης και δράσης που επιφέρουν τα κινήματα σε σύγκριση με τις συμβατικές μορφές οργάνωσης και δράσης, δεν συνέλαβε επαρκώς την πολιτική διάσταση των κινήματων ούτε, ενίοτε, μια δυναμική σύγκλισή τους σε διαδικασίες διαπραγμάτευσης και απόφασης που έχουν σαφώς θεσμικό χαρακτήρα. [...] Η τρίτη αδυναμία είναι καθαρά ερευνητικής φύσης. Αφορά στο γεγονός ότι το θεωρητικό πλαίσιο της ΘΝΚΚ δεν υποστηρίζεται από ανάλογες εμπειρικές έρευνες που θα επαλήθευαν τις θεωρητικές υποθέσεις»⁸⁴.

Αυτή, συνοπτικά, ήταν η εξέλιξη στο πεδίο της θεωρίας των κοινωνικών κινήματων και της συγκρουσιακής πολιτικής στις δύο ακτές του Ατλαντικού. Πρόθεσή μου δεν ήταν να δικαιώσω ή να απορρίψω κάποια/ες σχολή/ες. Τις αντιμετώπισα ως ιστορικά προϊόντα και την αντιπαράθεσή τους ως ιστορικά προσδιορισμένη πολεμική που εντείνει τις διαφοροποιήσεις και κάνει τη διαδικασία παραγωγής γνώσης πάνω στα κοινωνικά κινήματα να μοιάζει με την ελικοειδή ανοδική πορεία του χεγκελιανού πνεύματος.

Καθώς μιλάμε όμως για θεωρητικά παραδείγματα, είναι απαραίτητο να κάνουμε μερικές απαραίτητες διευκρινήσεις. «Αρχικά, αυτά δεν είναι ομοιογενή ιδεολογικά ρεύματα, και είναι δυνατό να διακρίνουμε εντός του καθενός μια πολλαπλότητα από μέριμνες οι οποίες δεν μπορούν εντελώς να αφομοιωθούν. Δεύτερον, συγκεκριμένοι ερευνητές έχουν συχνά δανειστεί έννοιες και ιδέες από διαφορετικές θεωρητικές προοπτικές. Τέλος, είναι σημαντικό να έχουμε κατά νου τους μετασχηματισμούς που έχουν λάβει χώρα στη διάρκεια της διανοητικής εξέλιξης συγκεκριμένων ερευνητών»⁸⁵. Περισσότερο δηλαδή με σύνολο κοινών αναλυτικών αρχών μοιάζουν οι θεωρητικές προσεγγίσεις που παρουσιάσαμε παρά με ομοιογενή θεωρητικά παραδείγματα. Έτσι, οι ευρωπαϊκές και οι αμερικανικές προσεγγίσεις εστιάζουν αντίστοιχα οι μεν στο μακροεπίπεδο, στο *γιατί* των διεκδικητικών δράσεων και στο πολιτισμικό επίπεδο, και οι δε στο μέσο και μικροεπίπεδο, στο *πότε* και *πώς* των διεκδικητικών δράσεων και στο πολιτικοστρατηγικό πεδίο. Σύμφωνα με τους della Porta και Diani,

⁸⁴ Ψημίτης Μ., ό.π., σ.167-169

⁸⁵ della Porta D., Diani M., *Social movements: an introduction*, Blackwell Publishers, 1999, σ.3

«Οι απαρχές αυτών των εξελίξεων δεν εδράζονται μόνο στις διαφορές μεταξύ της Αμερικανικής και Ευρωπαϊκής διανοητικής παράδοσης [...]. Αν και εξελίχθηκαν την ίδια χρονική στιγμή και ήταν σε στενή επαφή μεταξύ τους, τα φοιτητικά κινήματα στα τέλη της δεκαετίας του '60 και αυτά που τα ακολούθησαν (από τα φεμινιστικά ως τα οικολογικά κινήματα) διέφεραν σε κάποιο βαθμό στις δύο ηπείρους. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, οργανώσεις που γεννήθηκαν μεταξύ κυμάτων διαμαρτυρίας γρήγορα έγιναν πραγματιστικές και δομήθηκαν, στις περισσότερες περιπτώσεις, ως ομάδες πίεσης [...]; αντιθέτως, κινήματα που ήταν ανταγωνιστικά στο σύστημα είχαν έναν έντονο χαρακτήρα αντικουλούρας και ήταν – σε πολλές περιπτώσεις – εκ φύσεως θρησκευτικά [...]. Στην Ευρώπη, αναδυόμενα κοινωνικά κινήματα δανείστηκαν πολλά χαρακτηριστικά από τα εργατικά κινήματα, συμπεριλαμβανομένης και μιας έντονης έμφασης στην ιδεολογία»⁸⁶.

Η επέκταση του επιστημονικού πεδίου είχε ως αποτέλεσμα να εντατικοποιηθούν οι επαφές μεταξύ Αμερικανών και Ευρωπαίων ερευνητών και χάρη στις αυξημένες ευκαιρίες σύγκρισης των αρετών και των περιορισμών των θεωρητικών προσεγγίσεων να πολλαπλασιαστούν οι προσπάθειες σύνθεσης των διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων⁸⁷.

Μια τέτοια προσπάθεια είναι και αυτή του Sidney Tarrow, ο οποίος συνοψίζοντας τις προϋποθέσεις εμφάνισης ενός κοινωνικού κινήματος γράφει:

«η συγκρουσιακή πολιτική παράγεται όταν διευρύνονται οι πολιτικές ευκαιρίες, όταν καταδεικνύουν τη δυνατότητα συμμαχιών, και όταν αναδεικνύουν την τρωτότητα των αντιπάλων. Η σύγκρουση αποκρυσταλλώνεται σε ένα κοινωνικό κίνημα όταν ακουμπά σε εμποδωμένα κοινωνικά δίκτυα και συνδετικές δομές και παράγει αξιακές πλαισιώσεις και ερμηνευτικά σχήματα για συλλογική δράση και υποστηρικτικές ταυτότητες ικανές να διατηρήσουν τη σύγκρουση με ισχυρούς αντιπάλους. Εγείροντας οικείες μορφές σύγκρουσης τα κινήματα γίνονται κομβικά σημεία που μετατρέπουν τις εξωτερικές ευκαιρίες σε πόρους. Ρεπερτόρια δράσης, κοινωνικά δίκτυα, και πολιτιστικά ερμηνευτικά σχήματα μειώνουν το κόστος της εισόδου των ανθρώπων στη συλλογική δράση, κομίζουν την πεποίθηση ότι δεν είναι μόνοι, και δίνουν ευρύτερο νόημα στα αιτήματά τους. Μαζί αυτοί οι παράγοντες πυροδοτούν τις δυναμικές διαδικασίες που έχουν κάνει ιστορικά τα κοινωνικά κινήματα κεντρικά στην πολιτική και κοινωνική αλλαγή»⁸⁸.

⁸⁶ Στο ίδιο, ό.π., σ.2-3

⁸⁷ Στο ίδιο, ό.π., σ.14

⁸⁸ Tarrow S., ό.π., σ.23

Το παραπάνω απόσπασμα αποτελεί μια εύληπτη, αν και σύντομη, περιγραφή αυτού που θα αποκληθεί στη συνέχεια κλασσική ατζέντα των κοινωνικών κινημάτων. Η ατζέντα αυτή εστιάζει στα παρακάτω ερωτήματα:

«Πως και πόσο πολύ η κοινωνική αλλαγή (όπως και αν ορίζεται) επηρεάζει: α) τις ευκαιρίες που αποκομίζουν πιθανοί δρώντες, β) τις δομές κινητοποίησης που προωθούν την επικοινωνία, το συντονισμό, και τη δέσμευση εντός και μεταξύ πιθανών δρώντων, γ) τις διαδικασίες πλαισίωσης που παράγουν κοινούς ορισμούς σχετικά με το τι συμβαίνει; [...] Πόσο πολύ και πως οι δομές κινητοποίησης διαμορφώνουν τις ευκαιρίες, τις διαδικασίες πλαισίωσης και τη συγκρουσιακή διάδραση; [...] Πόσο πολύ και πως οι δομές κινητοποίησης και οι διαδικασίες πλαισίωσης καθορίζουν τα ρεπερτόρια δράσης – τη συστοιχία των μέσων μέσω της οποίας οι συμμετέχοντες στη συγκρουσιακή πολιτική διατυπώνουν συλλογικά αιτήματα; [...] Πόσο πολύ και πως τα υφιστάμενα ρεπερτόρια διαμεσολαβούν τις σχέσεις μεταξύ της ευκαιρίας και τις συγκρουσιακής διάδρασης από τη μια πλευρά, μεταξύ διαδικασιών πλαισίωσης και συγκρουσιακής διάδρασης από την άλλη;»⁸⁹.

Ωστόσο, όπως παρατηρούν οι συγγραφείς του *Dynamics of contention*, η κλασσική ατζέντα

«έχει τέσσερα κύρια ελαττώματα ως εργαλείο για την ανάλυση της συγκρουσιακής πολιτικής: 1) Εστιάζει σε στατικές παρά σε δυναμικές σχέσεις. 2) Δουλεύει καλύτερα όταν εστιάζει σε μεμονωμένα κοινωνικά κινήματα και λιγότερο καλά σε ευρύτερα συγκρουσιακά επεισόδια. 3) Η γέννησή της στη σχετικά ανοιχτή πολιτική της δεκαετίας του '60 στην Αμερική οδήγησε σε περισσότερη έμφαση στις ευκαιρίες παρά στις απειλές, σε περισσότερη εμπιστοσύνη στην επέκταση των οργανωτικών πόρων παρά των οργανωτικών ελλειμμάτων από τα οποία πολλοί διεκδικητές πάσχουν. 4) Εστιάζει υπέρμετρα στις απαρχές της σύγκρουσης παρά στις τελευταίες της φάσεις»⁹⁰.

Στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τις αδυναμίες αυτού του μοντέλου προσπάθησαν να το θέσουν σε κίνηση. Ας δούμε το σκεπτικό τους:

«Όπου η κλασσική ατζέντα των κοινωνικών κινημάτων δίνει κεντρικό βάρος στην κοινωνική αλλαγή, τις πολιτικές ευκαιρίες, τις δομές κινητοποίησης, τις πλαισιώσεις, και τις παραβατικές μορφές δράσης, εμείς προσπαθούμε να εντοπίσουμε τους δυναμικούς μηχανισμούς που φέρνουν αυτούς τους παράγοντες σε συσχέτιση μεταξύ τους και με άλλους βαρυσήμαντους παράγοντες. Η προσέγγισή μας βάζει καθένα από τα

⁸⁹ Mc Adam D., Tarrow S., Tilly Ch., *Dynamics of contention*, Cambridge University Press, 2001, σ.16-18

⁹⁰ Στο ίδιο, σ.42

συγκροτητικά μέρη της κλασικής ατζέντας – ευκαιρίες, δομές κινητοποίησης, πλαισίωση, και ρεπερτόρια – σε κίνηση.

- ✓ Αντί να κοιτάμε τις ‘ευκαιρίες και τις απειλές’ σαν αντικειμενικούς παράγοντες, τους βλέπουμε σαν υποκείμενους σε [υποκειμενική] απόδοση. Καμία ευκαιρία, ακόμα και αντικειμενικά ανοιχτή, δεν θα καλέσει σε κινητοποίηση, εκτός εάν είναι α) ορατή σε πιθανούς διεκδικητές και, β) αντιληπτή ως ευκαιρία. Το ίδιο ισχύει και για τις απειλές, μια υπο-τονισμένη παράμετρος του μοντέλου [...].
- ✓ Αντί να στεκόμαστε σε προϋπάρχουσες δομές κινητοποίησης, εφιστούμε την προσοχή στην ενεργή ιδιοποίηση χώρων κινητοποίησης. [...] Η κοινωνική ιδιοποίηση είναι ένας δεύτερος μηχανισμός που επιτρέπει κάποιες φορές σε καταπιεσμένους ή φτωχούς σε πόρους πληθυσμούς να υπερκεράσουν τα οργανωτικά τους ελλείμματα.
- ✓ Αντί να περιορίζουμε την ‘πλαισίωση’ σε ένα στρατηγικό εργαλείο των ηγετών του κινήματος, επεκτείνουμε την οπτική μας για την πλαισίωση ώστε να συμπεριλάβουμε τη διαδραστική κατασκευή των διαφωνιών μεταξύ διεκδικητών, των αντιπάλων τους, παραγόντων του κράτους, τρίτων, και των ΜΜΕ.
- ✓ Αντί να περιορίζουμε την αρμοδιότητά μας στα ρεπερτόρια δράσης των διεκδικητικών ομάδων, εστιάζουμε στην καινοτόμα συλλογική δράση των διεκδικητών και των αντιπάλων τους.
- ✓ Τέλος, αντί να εστιάζουμε στις απαρχές ενός συγκρουσιακού επεισοδίου στο οποίο προηγουμένως αδρανείς άνθρωποι κινητοποιούνται, εστιάζουμε στη διαδικασία κινητοποίησης γενικώς, αφήνοντας το ερώτημα των απαρχών της σύγκρουσης να προσδιοριστεί ως μια εμπειρική προκείμενη της γενικής διαδικασίας»⁹¹.

Αυτό είναι το θεωρητικό μοντέλο που χρησιμοποιώ προκειμένου να αναλύσω τη συλλογική διεκδικητική δράση της δεκαετίας του ’60 την οποία και προσεγγίζω ως «συγκρουσιακό κύκλο»⁹², υπό την έννοια ότι δεν αποτελεί μια σειρά συγκρουσιακών επεισοδίων που εγγράφονται στην πορεία μεμονωμένων κινηματικών οργανώσεων, αλλά αποτελεί, σύμφωνα με τους πρωθιερείς της μελέτης της συγκρουσιακής πολιτικής,

«μια φάση αυξανόμενης σύγκρουσης και έντασης της αλληλεπίδρασης στο σύνολο του κοινωνικού συστήματος, μια γρήγορη διάχυση της συλλογικής δράσης από τους πιο κινητοποιημένους στους λιγότερο κινητοποιημένους τομείς της κοινωνίας, έναν αυξημένο ρυθμό καινοτομίας στις μορφές σύγκρουσης, τη

⁹¹ Στο ίδιο, σ.43-44

⁹² Βλέπε σχετικά Σεφεριάδης Σ., «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η «σύντομη» δεκαετία του ’60 ως συγκρουσιακός κύκλος» στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ε. (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του ’60*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008

δημιουργία νέων ή μετασχηματισμένων [αξιακών και ερμηνευτικών] πλαισιώσεων της συλλογικής δράσης, και ένας συνδυασμός οργανωμένης και ανοργάνωτης σύγκρουσης»⁹³.

Η επιλογή μου αυτή δεν οφείλεται στο γεγονός ότι πρόκειται για την «τελευταία λέξη της μόδας» στο πεδίο της κινηματικής θεωρίας, αλλά στο ότι αποτελεί την πληρέστερη προσέγγιση. Επομένως, στο επίκεντρο της έρευνάς μου τίθενται οι μηχανισμοί μέσα από τους οποίους εμφανίζεται, αναπτύσσεται και υποχωρεί η συλλογική διεκδικητική δράση στα πλαίσια του κύκλου διαμαρτυρίας της δεκαετίας του '60. Ακολουθώντας το ερευνητικό πρόγραμμα που εισηγήθηκαν οι Mc Adam, Tarrow και Tilly⁹⁴ εντόπισα πρώτα τα συμβάντα διαμαρτυρίας, μετά τις διαδικασίες και μετά τους αιτιώδεις μηχανισμούς⁹⁵. Παρόλο το γεγονός ότι στην εξεταζόμενη περίοδο λειτουργούσαν πολλές επιμέρους οργανώσεις και αναπτύσσονταν επιμέρους κινήματα, οι αιτιώδεις μηχανισμοί που ενεργοποιούνταν, πυροδοτούσαν τα συγκρουσιακά επεισόδια και διαμόρφωναν τις πολιτικές διαδικασίες, ήταν στις πλειοψηφία τους κοινοί. Το κοινό πολιτικοοικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούσαν οι αποκλεισμένοι από την εξουσία πληθυσμοί, η κοινή αντιμετώπιση που τους επιφύλασσε η εξουσία και η ρευστότητα των διαχωριστικών γραμμών σε ταυτοτικό και οργανωτικό επίπεδο μεταξύ των οργανώσεων, κομμάτων και κινήματων μέσα από τα οποία αυτοί δραστηριοποιούνταν, αιτιολογεί πρωτογενώς το φαινόμενο. Μερικοί από τους αιτιώδεις μηχανισμούς και διαδικασίες που εντοπίζονται στο κείμενο που ακολουθεί (και που στο εξής σημειώνονται με πλάγια γράμματα *italics*) είναι οι εξής:

Μηχανισμοί: *απόδοση απειλής και ευκαιρίας* (attribution of threat and opportunity), *κοινωνική ιδιοποίηση* *υπαρχουσών οργανώσεων* (social appropriation of existing organizations), *αξιακή ή ερμηνευτική πλαισίωση* (framing), *σύγκλιση* (convergence), *μεσολάβηση* (brokerage), *ανταγωνισμός* (competition for power), *αλλαγή διακυβεύματος*

⁹³ Mc Adam D., Tarrow S., Tilly Ch., ό.π., σ.65-66, για μια κριτική αποτίμηση του συγκεκριμένου ερευνητικού προγράμματος δεξ Mc Adam D., Tarrow S., «Introduction: Dynamics of contention ten years on», *Mobilization*, 16 (1), 2011

⁹⁴ Στο ίδιο, Tilly Ch., Tarrow S., *Contentious Politics*, Boulder, Paradigm Publishers, 2007

⁹⁵ «Με τον όρο *μηχανισμοί* εννοούμε μια οριοθετημένη κατηγορία γεγονότων που αλλάζουν τις σχέσεις μεταξύ ενός συγκεκριμένου συνόλου στοιχείων με πανομοιότυπους ή αρκετά παρόμοιους τρόπους σε μια ποικιλία καταστάσεων. Οι μηχανισμοί συντίθενται σε διαδικασίες. Με τον όρο *διαδικασίες* εννοούμε τακτικούς συνδυασμούς και ακολουθίες μηχανισμών που παράγουν παρόμοιους (γενικώς πιο σύνθετους και ενδεχομενικούς) μετασχηματισμούς αυτών των στοιχείων», στο Tilly Ch., Tarrow S., ό.π.

(object shift), πιστοποίηση (certification), δημιουργία ή ενεργοποίηση διαχωριστικής γραμμής (boundary creation/(de)activation)

Διαδικασίες: κινητοποίηση (mobilization), πόλωση (polarization), ριζοσπαστικοποίηση (radicalization), καταστολή (repression), διάχυση (diffusion), κλιμάκωση (scale shift), δημιουργία ταυτότητας (identity creation), εκδημοκρατισμός και αποδημοκρατικοποίηση (democratization and dedemocratization), κούραση (exhaustion), απογοήτευση (disillusionment).

Από το παραπάνω ερευνητικό πρόγραμμα προκύπτουν τα παρακάτω ερωτήματα, τα οποία θα προσπαθήσω να απαντήσω στα επόμενα κεφάλαια:

- ✓ Πως εξηγείται η επίταση και διάχυση των κινητοποιήσεων του εργατικού και του αγροτικού κινήματος, του 114, του 15%, και των Ιουλιανών;
- ✓ Που οφείλεται η ριζοσπαστικοποίηση μεγάλων κομματιών της νεολαίας;
- ✓ Πως επηρέασε η καταστολή την αντίληψη περί απειλών και ευκαιριών των κινηματικών δρώντων και τι επίδραση είχε στις διαφορετικές φάσεις του κύκλου διαμαρτυρίας;
- ✓ Τι ρόλο έπαιξε ο «ανένδοτος» αγώνας της Ενώσεως Κέντρου (ΕΚ) και ο προσωρινός εκδημοκρατισμός στο εύρος και την ένταση της κινηματικής δραστηριότητας;
- ✓ Ποιοι αιτιώδεις μηχανισμοί επηρέασαν αρνητικά την κινηματική δραστηριότητα μετά τα Ιουλιανά; Ποια σχέση είχε το επίπεδο της κινηματικής δραστηριότητας με τη δικτατορική εκτροπή;
- ✓ Μέσα από ποια διαδικασία οικοδομήθηκε και τι ρόλο έπαιξε η δημοκρατική ταυτότητα τη δεκαετία του '60;
- ✓ Που στηρίχθηκε η οργανωτική ανάπτυξη των επιμέρους κινημάτων;
- ✓ Ποιες στρατηγικές αξιακής και ερμηνευτικής πλαισίωσης χρησιμοποίησαν αυτά προκειμένου να κινητοποιήσουν τον κόσμο;
- ✓ Πως επηρέασε το κινηματικό ρεπερτόριο δράσης ο κύκλος διαμαρτυρίας;
- ✓ Ποια ήταν η αλληλεπίδραση μεταξύ των κινημάτων;
- ✓ Ποιες ήταν οι εκβάσεις της κινηματικής δράσης;

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι ερευνητές/τριες της συλλογικής δράσης έχουν στη διάθεσή τους μια μεγάλη γκάμα μεθοδολογικών επιλογών. Οι επιλογές αυτές όμως εξαρτώνται τόσο από τα ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις όσο και από τη φύση του αντικειμένου της έρευνας⁹⁶. Για παράδειγμα, η συμμετοχική παρατήρηση είναι αδύνατη στην περίπτωση που μελετάμε κάποια παρελθούσα περίοδο, ενώ οι συνεντεύξεις αδυνατούν να παρέχουν πρόσβαση σε μεγάλο αριθμό γεγονότων διαμαρτυρίας για μια μεγάλη περίοδο.

Η ανάλυση γεγονότων διαμαρτυρίας

Αντιθέτως, ανάλυση των γεγονότων διαμαρτυρίας, η οποία «προϋποθέτει την συστηματική αποδελτίωση δημοσιευμάτων σε εφημερίδες ή/και ειδήσεων σε τηλεοπτικούς σταθμούς», «ως ερευνητική τεχνική, φαίνεται να ταιριάζει σε ερευνητικά εγχειρήματα που επιχειρούν να μελετήσουν την διαμαρτυρία και κυρίως την κύμανσή της σε σχετικά μεγάλες χρονικές περιόδους, με στόχο την υπόδειξη κατάλληλων ερμηνευτικών σχημάτων που είναι ικανά να εξηγήσουν την 'άμπωτη και την παλίνρροια' της συλλογικής δράσης»⁹⁷. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η συγκεκριμένη μέθοδος μας προσφέρει 1) μια αξιόπιστη εικόνα του ερευνητικού μας αντικειμένου σχετικά με τα γεγονότα, που έλαβαν χώρα, και τα χαρακτηριστικά τους (διάρκεια, τόπος, μέγεθος, δρώντες, αιτήματα, απεύθυνση, συνέπειες κλπ) αποτρέποντάς μας από αστήρικτες εντυπώσεις και έωλες γενικεύσεις, καθώς και 2) τη δυνατότητα συσχέτισης αυτών των δεδομένων με άλλου είδους δεδομένα (μακροοικονομικά, δημογραφικά, πολιτικά κλπ) προκειμένου να εντοπίσουμε αίτια και συνέπειες των γεγονότων διαμαρτυρίας⁹⁸. Επιπλέον, «ένα από τα σημαντικότερα κέρδη των μελετών που βασίζονται στην ανάλυση των γεγονότων διαμαρτυρίας είναι εκείνο της χρήσης ενός κοινού υποδείγματος για τις μεταβλητές της εμπειρικής έρευνας, γεγονός που καθιστά δυνατή την σύγκριση των

⁹⁶ Rucht D., Ohlemacher T., «Protest event data: collection, uses and perspectives», στο Eyerman R., Diani M. (επιμ.) *Issues in contemporary social movement research*, Beverly Hills, Sage, 1992, σ. 76-77. Σερντεδάκης Ν., «Η συμβολή της έρευνας των γεγονότων διαμαρτυρίας στην κατανόηση της συλλογικής δράσης», στο Τσιώλης Γ, Σερντεδάκης Ν, Κάλλας Ι. (επιμ.), *Ερευνητικές υποδομές και δεδομένα στην εμπειρική κοινωνική έρευνα*, Νήσος, Αθήνα, 2010, σ. 2 (ν' αλλάζει μόλις εκδοθεί το βιβλίο)

⁹⁷ Σερντεδάκης Ν., στο ίδιο, σ. 2-3

⁹⁸ Koopmans R, Rucht D., «Protest event analysis», στο Klandermans B., Staggenborg S., *Methods of social movement research*, University of Minnesota Press, 2002, σ. 231, 251

δεδομένων ανάμεσα σε διαφορετικές περιόδους και διαφορετικές κοινωνίες»⁹⁹. Κατ' επέκταση, ελπίζω η έρευνά μου να καταστήσει στο εξής δυνατή τη μελέτη του συγκρουσιακού κύκλου της δεκαετίας του '60 σε συγκριτικό πλαίσιο.

Όπως όμως τονίζει ο Sidney Tarrow, υπάρχουν πολλοί τρόποι για να συσχετίσει κανείς τα συλλογικά γεγονότα με την εμφάνιση, τη δυναμική και τα αποτελέσματα της συλλογικής διαμαρτυρίας. Σωστά δε καταλήγει ότι πρέπει να συνδυάζουμε ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις, αποκαθιστώντας αφενός μεγάλες σειρές γεγονότων και προσπαθώντας να εντοπίσουμε τους τρόπους με τους οποίους συνδέονται τόσο μεταξύ τους όσο και με άλλες κοινωνικές διαδικασίες και αλλαγές, μη λησμονώντας αφετέρου ότι όλα τα γεγονότα δεν έχουν το ίδιο αντίκτυπο και άρα την ίδια σημασία¹⁰⁰. Πολλαπλά είναι τα οφέλη από μια τέτοια μεθοδολογική επιλογή, καθώς «η ανάλυση τόσο πυκνών συλλογών γεγονότων μπορεί να μας βοηθήσει να μελετήσουμε τις διαδικασίες διάχυσης νέων ρεπερτορίων δράσης εντός των κύκλων {...}. Μπορεί επίσης να μας βοηθήσει να εξερευνήσουμε την κατασκευή και διάχυση νέων νοηματικών πλαισίων {...} και νέων ταυτοτήτων μέσα από ακολουθίες συλλογικής δράσης {...}. Και δίνει την υπόσχεση ενός προοδευτικού περάσματος από την καταλογογράφηση των γεγονότων διαμαρτυρίας σε μια σχεσιακή ανάλυση των διαντιδράσεων μεταξύ δρώντων διεκδικητών, των συμμάχων και αντιπάλων τους και του κράτους»¹⁰¹.

Παρόλα αυτά, η ανάλυση γεγονότων διαμαρτυρίας δεν είναι άμοιρη ορίων και αδυναμιών. Πρωταρχικά, δεν είναι δυνατόν να γνωρίσουμε το σύνολο των γεγονότων που έλαβαν χώρα σε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα και χωρικό εύρος όσο συστηματική και ενδελεχή έρευνα και να πραγματοποιήσουμε. Ούτε είναι δυνατόν να γνωρίσουμε όλες τους τις πτυχές, καθώς καμία πηγή δεν είναι εξαντλητική ούτε σε αυτό το θέμα. Επιπλέον, οι πηγές αντανακλούν αυτό που κάποιοι άλλοι θεώρησαν σημαντικό να αναφέρουν ή να καταγράψουν με ό,τι προβλήματα αυτό συνεπάγεται. Αναφερόμενοι, ωστόσο, στα παραπάνω προβλήματα οι Koopmans και Rucht τονίζουν ότι το γεγονός ότι η συγκεκριμένη μέθοδος αδυνατεί να αποκαταστήσει την «πραγματικότητα» ή βασίζεται σε μια κατασκευασμένη πραγματικότητα δεν συνιστά απαραίτητα πρόβλημα, μιας και τα

⁹⁹ Σερντεδάκης Ν., ό.π., σ. 14

¹⁰⁰ Tarrow S., «Studying contentious politics: From event-ful history to cycles of collective action», στο Rucht D., Koopmans R., Neidhart F., *Acts of dissent: New developments in the study of protest*, Rowman & Littlefield Publishers INC, 1999

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 55

γεγονότα τα οποία δεν καταγράφονται από τα MME 'δεν υπάρχουν' και άρα είναι δύσκολο να μας επηρεάσουν¹⁰².

Ωστόσο, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, τα μεθοδολογικά προβλήματα που έχουν ανακύψει μέσα από την όλο και αυξανόμενη χρήση της συγκεκριμένης μεθόδου δεν είναι λίγα. Ταυτόχρονα, όμως, δεν λείπουν πλέον και οι λύσεις, καθώς η ανάλυση γεγονότων διαμαρτυρίας από τη δεκαετία του '60 όπου άρχισε να χρησιμοποιείται έχει περάσει από διαδοχικά στάδια ενηλικίωσης μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με μια συνοπτική παρουσίαση αυτών των σταδίων¹⁰³ η πρώτη συστηματική καταγραφή γεγονότων διαμαρτυρίας έγινε για τις ανάγκες των τριών εκδόσεων του *World Handbook on Political and Social Indicators* (1964, 1972, 1983) και αφορούσε 136 χώρες κατά την περίοδο 1948-1977. Ταυτόχρονα μια σειρά ερευνητών με κυριότερο τον Robert Gurr κατέγραφαν δεδομένα σχετικά με το κύμα βίας που ενέκυψε κατά τη διάρκεια των εξεγέρσεων σε διάφορες αμερικανικές πόλεις μέσα στη δεκαετία του '60. Ακολούθως μια ομάδα από ιστορικούς κοινωνιολόγους γύρω από τον Charles Tilly άρχισαν να μελετούν τη διαμαρτυρία σε συγκεκριμένες χώρες και για σχετικά μεγάλα διαστήματα. Ο ίδιος ο Tilly έδωσε δύο παραδειγματικές μελέτες, μία για τη Γαλλία από το 1830 ως το 1968 και μία για την Αγγλία από το 1758 ως το 1834. Μία δεύτερη γενιά ερευνητών άρχισαν μέσα στη δεκαετία του '70 να μελετούν γεγονότα διαμαρτυρίας σε διαφορετικά γεωγραφικά πλαίσια επεκτείνοντας το πεδίο: ο Charles Perrow και οι συνεργάτες του τα προοδευτικά κινήματα των ΗΠΑ (και συγκεκριμένα ο Doug McAdam το κίνημα των πολιτικών δικαιωμάτων και ο Craig Jenkins το κίνημα των αγροργατών), ο Sidney Tarrow την ταραχώδη περίοδο της σύγχρονης ιταλικής ιστορίας μεταξύ 1967 και 1973, ο Hanspeter Kriesi τη συλλογική δράση στην Ελβετία μεταξύ του 1945 και του 1981, και μαζί με τους συνεργάτες του τη διαμαρτυρία τη σχετική με τα «νέα κοινωνικά κινήματα» στη Γαλλία, τη Δυτική Γερμανία, την Ολλανδία και την Ελβετία από το 1975 ως το 1989, οι Grzegorz Ekiert και Jan Kubik τη διαμαρτυρία σε 4 ανατολικοευρωπαϊκές χώρες (Πολωνία, Σλοβακία, Ουγγαρία, Ανατολική Γερμανία) κατά την περίοδο της μετάβασης

¹⁰² Koopmans R, Rucht D., ό.π., σ. 252

¹⁰³ Rucht, D. Koopmans, R. και Neidhardt, F. «Introduction: Protest as a subject of empirical research», στο Rucht D., Koopmans R. και Neidhardt F. (επιμ.), *Acts of dissent: New developments in the study of protest*, Rowman & Littlefield Pub., New York, 1999, σ. 10-15.

Δες επίσης Σερντεδάκις Ν., ό.π., σ. 4-11 και Rucht D., Ohlemacher T., ό.π., σ. 79-87

(1989-1994), ο Mark Beissinger τη διαμαρτυρία στην πρώην Σοβιετική Ένωση επίσης κατά την περίοδο της μετάβασης (1987-1992), η Susan Olzak τις εθνοτικές συγκρούσεις στις ΗΠΑ μεταξύ 1877 και 1914, ο James White τις κοινωνικές συγκρούσεις στην προκαπιταλιστική Ιαπωνία (1590-1877). Ακολούθησε μια τρίτη γενιά ερευνητών η οποία ενδιαφερόταν για «εντατικές» παρά για «εκτατικές» προσεγγίσεις και η οποία έδινε μεγαλύτερη σημασία στον έλεγχο της επιλεκτικότητας των πηγών. Μεταξύ αυτών ο Carol Mueller, ο οποίος μελέτησε τα γεγονότα διαμαρτυρίας κατά το κρίσιμο έτος 1989 για την Ανατολική Γερμανία, οι Mc Carthy, Mc Phail και Smith, οι οποίοι εστίασαν στις κινητοποιήσεις στην Ουάσιγκτον από το 1982 έως το 1991, ο Olivier Fillieule, ο οποίος μελέτησε τη διαμαρτυρία σε τρεις γαλλικές πόλεις μεταξύ 1979 και 1989 και, τέλος, ο Dieter Rucht με τους συνεργάτες, που επιδόθηκαν στη συλλογή και μελέτη των γεγονότων διαμαρτυρίας στην (Δυτική) Γερμανία από το 1950 έως το 1992. Όσον αφορά δε στη μελέτη της διαμαρτυρίας στην Ελλάδα, υπάρχουν ήδη δύο μελέτες, μία της Μαρίας Κούση σχετική με την περιβαλλοντική διαμαρτυρία κατά την περίοδο 1988-1997 και μία του Νίκου Σερντεδάκι που αφορά την περίοδο 1959-1964¹⁰⁴.

Σε όλες τις έρευνες αυτού του είδους και, κατ' επέκταση, στη δική μου η δημιουργία μίας βάσης δεδομένων προϋποθέτει ενσυνείδητες μεθοδολογικές επιλογές ως προς τουλάχιστον τέσσερα βασικά ζητήματα: προσδιορισμός 1) της μονάδας ανάλυσης, 2) των πηγών πληροφόρησης, 3) της στρατηγικής καταγραφής και 4) των κανόνων κωδικοποίησης¹⁰⁵. Η έκθεσή των εν λόγω επιλογών είναι αρκετά αναλυτική, ώστε να διευκολύνεται ο παραπέρα αναστοχασμός και η κριτική της επιστημονικής κοινότητας. Ας προχωρήσουμε με τη σειρά.

Προσδιορισμός της μονάδας ανάλυσης

Χρησιμοποίησα ως μονάδα ανάλυσης το «γεγονός διαμαρτυρίας» (protest event) αποφεύγοντας απ' τη μια πιο γενικές έννοιες, όπως «κινητοποίηση» ή απλώς «διαμαρτυρία», και από την άλλη περισσότερο ειδικές, όπως «συλλογική βία», «συγκέντρωση», «απεργία», οι οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί από άλλους ερευνητές. Η

¹⁰⁴ Σερντεδάκις Ν., ό.π., σ. 11-14

¹⁰⁵ Rucht D., Neidhart F., «Methodological issues in collecting protest event data: units of analysis, sources and sampling, coding problems», στο Rucht D., Koopmans R. και Neidhardt F. (επιμ.), *Acts of dissent: New developments in the study of protest*, Rowman & Littlefield Pub., New York, 1999 και Koopmans R., Rucht D., ό.π., σ. 234-240

επιλογή αυτή υπαγορεύθηκε από τα ερωτήματα της έρευνάς μου. Αφενός λοιπόν οι αιτιώδεις διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο ενός συγκρουσιακού κύκλου και οι σχέσεις του με τη διαδικασία (από)εκδημοκρατισμού δεν μπορεί να κατανοηθούν μόνο μέσα από τη μελέτη συγκεκριμένων μορφών δράσης (απεργία, συγκέντρωση, συλλογική βία) αλλά μέσα από το σύνολο των μορφών δράσης όποιο και να 'ναι το επίπεδο συγκρουσιακότητάς τους, ενώ αφετέρου δεν είναι υποχρεωτικό να συμπεριληφθούν ατομικές ή θεσμικές δράσεις, που αναμφίβολα είναι και αυτές «διαμαρτυρία», ή συλλογικές δράσεις που δεν ενέχουν διαμαρτυρία, αν και αναμφίβολα συνιστούν «κινητοποίηση». Αν και η μονάδα ανάλυσης είναι ακόμα αρκετά γενική, γεγονός ωστόσο που δίνει τη δυνατότητα να συλλεγούν στοιχεία για μια πληθώρα ζητημάτων και ερωτημάτων, η διαχωριστική γραμμή μεταξύ αυτού που εμπίπτει στο συλλεγόμενο δείγμα και σε αυτό που μένει εκτός προσδιορίζεται στη συνέχεια με αυστηρότητα και περιγράφεται αναλυτικά.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την καταγραφή ενός γεγονότος συλλογικής διαμαρτυρίας ήταν να λαμβάνει χώρα δημόσια, και όχι μυστικά, και να ενέχει, ανεξάρτητα από το επίπεδο συγκρουσιακότητας, τόσο το στοιχείο της «διαμαρτυρίας» όσο και αυτό της «συλλογικότητας». Ως εκ τούτου, δεν κατέγραψα γεγονότα που ενείχαν μόνο το ένα στοιχείο. Για παράδειγμα, δεν καταγράφω τις δημόσιες συγκεντρώσεις ή τις δημόσιες ομιλίες, σε ανοικτούς ή κλειστούς χώρους, αν δεν εκφράζεται ρητά η διαμαρτυρία, δηλαδή αν απλώς και μόνο υπονοείται ή εννοείται. Για παράδειγμα δεν κατέγραψα το μνημόσυνο των πεσόντων στο Κιλελέρ το Μάρτη του 1961 στο οποίο συμμετείχαν 5000 αγρότες, γιατί το πλαίσιο της εκδήλωσης περιφρουρήθηκε πολύ καλά από τους ανθρώπους της κυβέρνησης. Μόνο η «Αυγή» μετέφρασε την σιωπηλή παρουσία των αγροτών ως διαμαρτυρία. Επίσης δεν κατέγραψα μία δημόσια ομιλία που αφορούσε τη Γενική Αμνηστία, γιατί έλειπε το στοιχείο της ανοικτής και δημόσια εκπεφρασμένης διαμαρτυρίας. Διατηρώ για να είμαι ειλικρινής τις αμφιβολίες μου, αν και το δείγμα των γεγονότων που τρέφουν αυτές τις αμφιβολίες είναι αμελητέο ως ποσοστό του συνόλου και ουσιαστικά δεν αλλάζει τίποτα.

Από την άλλη, δεν κατέγραψα γεγονότα διαμαρτυρίας που συνιστούσαν ατομικές πράξεις ή που απλώς έγιναν στο όνομα μιας κοινωνικής ομάδας, από τους αντιπροσώπους της και ενώ η βάση αυτής της κοινωνικής ομάδας απουσίαζε. Έτσι, δεν

κατέγραψα τις συσκέψεις ακόμα και αν προέκυψαν ως αιφνίδια έκφραση δυσaráσκειας, γιατί συμμετείχαν σχεδόν αποκλειστικά αντιπρόσωποι και γιατί δεν διέθεταν ούτε καν τη συγκρουσιακότητα των ομαδικών διαβημάτων. Είχαν μάλλον περισσότερο προπαρασκευαστικό χαρακτήρα. Κατέγραψα βέβαια τα γεγονότα συλλογικής διαμαρτυρίας που προέκυψαν από τις αποφάσεις των συσκέψεων. Για τον παραπάνω λόγο δεν κατέγραψα ούτε τα διαβήματα ούτε τις παραστάσεις που έγιναν από αντιπροσώπους διαμαρτυρόμενων ομάδων. Άλλωστε, δεν πιστεύω ότι θα πρόσφερε κάτι σημαντικό όσον αφορά στον εντοπισμό της δυναμικής της συλλογικής δράσης. Διαβήματα γίνονταν ούτως ή άλλως, υπό οποιεσδήποτε συνθήκες και για οποιοδήποτε λόγο. Η «Αυγή» σχεδόν σε κάθε φύλλο της κατέγραφε διαβήματα. Έπειτα τα διαβήματα, παρόλο που αναμφίβολα αποτελούν γεγονότα διαμαρτυρίας, δεν έχουν έντονα το στοιχείο της συλλογικής διαμαρτυρίας, καθώς γίνονταν από αντιπροσώπους. Δεν συνέβαινε όμως το ίδιο στις περιπτώσεις των ομαδικών διαβημάτων, όπου συμμετείχε κομμάτι της βάσης, γι αυτό και τα κατέγραψα.

Δεν κατέγραψα ως συλλογή υπογραφών τα ψηφίσματα, υπομνήματα, τηλεγραφήματα που απεστάλησαν στην κυβέρνηση ή αλλού από αντιπροσώπους και δεν υπήρξε διακίνηση του εγγράφου της διαμαρτυρίας έτσι ώστε να υπογραφεί προσωπικά από κάθε συμμετέχοντα (ούτε όμως αυτά για τα οποία δεν αναφέρεται αριθμός υπογραφών). Σε μια τέτοια περίπτωση θα έπρεπε να καταγράφω κάθε ψήφισμα που απεστάλη στο όνομα των (ενδεχομένως χιλιάδων) μελών κάποιας οργάνωσης από το ΔΣ της οργάνωσης. Αυτό δε σημαίνει φυσικά ότι δεν υπήρξαν το ίδιο ή και περισσότερο αποτελεσματικά σε σχέση με κινητοποιήσεις που συμπεριέλαβα στη βάση δεδομένων. Μάλιστα θα πρέπει να τονίσω ότι σε περιόδους έξαρσης της κινηματικής δραστηριότητας (πχ Ιουλιανά, περίοδος ανάληψης της εξουσίας από την ΕΡΕ πριν τις προγραμματισμένες εκλογές του 1967) μάλλον υπερβαίνουν σε αριθμό τα αντίστοιχα ψηφίσματα, υπομνήματα, τηλεγραφήματα με συλλογή υπογραφών.

Ούτε συλλογές υπογραφών κατέγραψα, εάν δεν γνώριζα την κατάληξη τους, εάν δηλαδή το δημοσίευμα της «Αυγής» αφορούσε απλώς την εξέλιξή του γεγονότος. Αυτή είναι η περίπτωση πχ της συλλογής υπογραφών για την απελευθέρωση του Μανώλη Γλέζου. Επίσης, γενικά δεν κατέγραφα γεγονότα διαμαρτυρίας για τα οποία δεν δίδονταν επαρκείς πληροφορίες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι «ακτιβισμοί» (αναγραφή

συνθημάτων σε τοίχους, ανάρτηση πανώ σε περίβλεπτο χώρο κλπ), οι βανδαλισμοί (καταστροφή γραφείων οργάνωσης κλπ), οι επιθέσεις «τραμπούκων». Το πρόβλημα σε αυτές τις περιπτώσεις είναι ότι δύσκολα μπορεί κανείς να είναι σίγουρος για την ταυτότητα και τον αριθμό των δρώντων. Πρέπει όμως να παραδεχθώ ότι, όσο δικαιολογημένη και να είναι αυτή η επιλογή, το κόστος της είναι υψηλό μιας και οδηγεί σε υποαντιπροσώπηση της ακροδεξιάς δράσης.

Σε κάθε περίπτωση πάντως τα γεγονότα διαμαρτυρίας που καταγράφησαν έλαβαν χώρα. Δεν κατέγραψα δηλαδή τις κινητοποιήσεις που προεξαγγέλθηκαν, αλλά δεν πραγματοποιήθηκαν απλώς γιατί ανεστάλησαν ή γιατί τελεσφόρησαν μόνο χάρη στην απειλή πραγματοποίησής τους. Φρόντισα επίσης να ελέγξω αν τα γεγονότα που προαναγγέλθηκαν όντως έλαβαν χώρα κοιτώντας τα επόμενα φύλλα της εφημερίδας. Δεν κατέγραφα εκ των προτέρων τα γεγονότα, ωστόσο δεν αποκλείω να έχει συμπεριληφθεί κάποιο μη τετελεσμένο γεγονός.

Τα γεγονότα δε που έλαβαν χώρα στο εξωτερικό, είτε από Έλληνες είτε από πολίτες άλλης χώρας, για κάποιο ζήτημα που είχε αναφορά στο εσωτερικό της Ελλάδας, όπως για παράδειγμα η απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων, δεν συμπεριελήφθησαν στη βάση δεδομένων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είχαν σημαντική επίδραση στο εσωτερικό της χώρας.

Δεν κατέγραψα ως γεγονότα διαμαρτυρίας τις αυθόρμητες συγκεντρώσεις πολιτών κατά την ώρα και στο χώρο μιας συλλογικής διαμαρτυρίας με σκοπό τη συμπαράσταση. Αυτό οφείλεται, όχι απαραίτητα γιατί δεν έχει κάποιο ιδιαίτερο αντίκτυπο (αν και τις περισσότερες φορές με δυσκολία θα μπορούσα να ισχυριστώ ότι έχει), όσο γιατί όντας μέρος της αρχικής διαμαρτυρίας δύσκολα μπορεί να διαχωριστεί από αυτήν. Αυτό αποτυπώνεται και στη δυσκολία (αν όχι αδυνατότητα) να συλλεγούν από το ρεπορτάζ στοιχεία για τον αριθμό τους και την ταυτότητά τους. Προκειμένου, λοιπόν, να προβώ στην καταγραφή αμφίβολων ή παραπλανητικών στοιχείων, θεώρησα τις εκδηλώσεις συμπαράστασης ως μέρος της κινητοποίησης αναφοράς. Επίσης, πρέπει να τονίσω ότι είναι δύσκολο να ισχυριστούμε ότι η «λεκτική διαμαρτυρία» (verbal protest) αντιπροσωπεύεται στα δημοσιεύματα στο ίδιο ποσοστό με τις «δράσεις». Ωστόσο, έχω συμπεριλάβει μερικά γεγονότα «λεκτικής διαμαρτυρίας» (πχ παρατεταμένες και

συντονισμένες φωνές πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές) δεδομένου ότι εξασφαλίζεται ο αυτόνομος και συλλογικός χαρακτήρας μιας *sui generis* διαμαρτυρίας. Όσον αφορά τώρα τον θεσμικό ή μη θεσμικό χαρακτήρα των γεγονότων, είναι κοινός τόπος μεταξύ των ερευνητών η εξίσωση των γεγονότων διαμαρτυρίας με την μη θεσμική δράση. Συμφωνώ και γι αυτό απέκλεισα όλους τους κρατικούς δρώντες, όχι όμως και τα κόμματα. Τα κόμματα λόγω του διαμεσολαβητικού τους ρόλου ανάμεσα στην κρατική εξουσία και το λαό, τους πολίτες, τοποθετούνται τόσο εντός όσο και εκτός των κρατικών θεσμών. Η ανάληψη μη θεσμικής δράσης από τη μεριά τους δεν είναι κάτι σπάνιο. Στην περίπτωση μας δε, ο αποκλεισμός της ΕΔΑ και της Ένωσης Κέντρου από τη λίστα των οργανωτών γεγονότων διαμαρτυρίας θα ακύρωνε εξ αρχής το ερευνητικό μου εγχείρημα. Πρέπει λοιπόν να συμπεριλάβουμε τα κόμματα στους πιθανούς δρώντες, όχι μόνο γιατί τα κοινωνικά κινήματα μπορεί να κινούνται και μέσα από θεσμικούς διαύλους, αλλά και γιατί, όπως πολύ σωστά επισημαίνει η Susan Olzak, η θεσμοποίηση δεν είναι μονόδρομη διαδικασία, όπως μας αποδεικνύει η διαδικασία απονομιμοποίησης και αποκλεισμού από την πολιτειακή σφαίρα (polity) ακόμα και θεσμικών ομάδων (established groups)¹⁰⁶. Η περίπτωση της ΕΔΑ και πληθώρας διεγραμμένων συνδικάτων κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο στην Ελλάδα είναι η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση αυτής της διαδικασίας. Τέλος, θα αναφερθώ σε δύο ακόμα σημαντικά ζητήματα σχετικά με τον ορισμό του γεγονότος διαμαρτυρίας: τον μίνιμουμ αριθμό συμμετεχόντων και τα χρονικά και γεωγραφικά όρια του γεγονότος. Σχετικά με τον μίνιμουμ αριθμό έχουν προταθεί από διάφορους ερευνητές από 2-3 έως 50 μίνιμουμ συμμετέχοντες. Θεωρώ τον πρώτο μικρό αριθμό και τον δεύτερο μεγάλο και, αν χρειαζόταν να προσδιορίσω ένα όριο για τις ανάγκες της δικής μου έρευνας, θα επέλεγα τους 10 συμμετέχοντες. Λέω «αν», γιατί η κύρια πηγή μου, η εφημερίδα *Αυγή*, παρόλο που πολύ συχνά δεν αναφέρει τον αριθμό των συμμετεχόντων, είναι σίγουρο πως σχεδόν πάντα μιλάμε για 10 και παραπάνω. Τις ελάχιστες φορές που σημείωσα λιγότερους από 10 επρόκειτο για περιπτώσεις συλλογής υπογραφών, οπότε είμαστε σίγουροι ότι επρόκειτο για συλλογικό γεγονός διαμαρτυρίας που απλώς δεν έτυχε να ξεπεράσει τις 10 υπογραφές.

¹⁰⁶ Olzak S., «Analysis of events in the study of collective action», *Annual Review of Sociology*, 15, 1989, σ. 125

Σχετικά δε με τα χρονικά όρια του γεγονότος, θεωρώ ότι αυτό συνιστά «μία διακριτή πράξη που ανελήφθη από την ίδια ομάδα δρώντων για τον ίδιο συγκεκριμένο σκοπό για ένα συνεχόμενο διάστημα χρόνου. Ένα γεγονός διαμαρτυρίας μπορεί να διαρκέσει από λίγα δευτερόλεπτα μέχρι αρκετούς μήνες»¹⁰⁷. Μπορεί να είναι επίσης διεσπαρμένο, εκτός από το χρόνο, και στο χώρο, οπότε σε αυτή την περίπτωση μπορούμε να μιλάμε για «περιφερειακή» κινητοποίηση. Σε μια τέτοια δε περίπτωση καθίσταται μη προβληματική η έλλειψη πληροφοριών για κάθε ένα μέρος όπου έλαβε χώρα η ίδια κινητοποίηση ή για το πόσα ήταν τελικά τα μέρη όπου έλαβε χώρα.

Κάθε γεγονός διαμαρτυρίας μπορεί να εμπεριέχει και διαφορετικές μορφές δράσης είτε από τους ίδιους δρώντες είτε από διαφορετικούς. Ας πάρουμε μερικά παραδείγματα: 1) μία απεργία συνδυάζεται με συγκέντρωση η οποία ακολουθείται από διαδήλωση. Το καταγράφω ως ένα γεγονός διαμαρτυρίας (απεργία, συγκέντρωση, διαδήλωση). Δεν διαρκούν την ίδια ώρα, αλλά συνήθως αποφασίζονται και εκτελούνται μαζί ως μέρος της ίδιας διαμαρτυρίας. Ένας τέτοιος τρόπος καταγραφής, πιστεύω, αντανακλά τόσο τη συνείδηση των κινητοποιούμενων και των αντιπάλων τους για τους οποίους πρόκειται για μία διαμαρτυρία όσο και την πραγματική δυναμική και σημασία του κάθε γεγονότος διαμαρτυρίας, καθώς αυτό καταγράφεται σαν ένα πιο σημαντικό γεγονός από τα άλλα χωρίς όμως να ισοδυναμεί με τρία γεγονότα. Κάτι τέτοιο, αν γινόταν, θα αποτύπωνε στρεβλά την πραγματικότητα.

2) μία συγκέντρωση αγροτών συνδυάζεται με κλείσιμο καταστημάτων και αποχή από τα μαθήματα εκ μέρους των μαθητών. Το καταγράφω ως ένα γεγονός διαμαρτυρίας (συγκέντρωση, κλείσιμο καταστημάτων, αποχή από τα μαθήματα, στις μορφές δράσης, αγρότες, έμποροι, μαθητές, στις επαγγελματικές ομάδες ή δρώσες κατηγορίες). Πρόκειται για διαφορετικές μορφές δράσης, οι οποίες όμως είναι αναπόσπαστα στοιχεία της ίδιας διαμαρτυρίας. Αγρότες, έμποροι και μαθητές αφήνουν ο καθένας την απασχόλησή του με σκοπό να διαμαρτυρηθούν την ίδια στιγμή, στο ίδιο μέρος, για τον ίδιο λόγο. Όπως και στο παραπάνω παράδειγμα, η καταγραφή τριών διαφορετικών γεγονότων διαμαρτυρίας θα λειτουργούσε διαστρεβλωτικά στη συνολική αποτύπωση του συγκρουσιακού κύκλου του '60.

¹⁰⁷ Rucht D., Neidhart F., ό.π., σ. 68

Προβλήματα σαν αυτά, βέβαια, μπορούν να ρυθμιστούν και με άλλο τρόπο, όπως, για παράδειγμα, με την επιλογή της «καμπάνιας» ως μονάδας ανάλυσης αντί του «γεγονότος διαμαρτυρίας». Η επιλογή αυτή όμως θα δημιουργούσε μεγαλύτερα προβλήματα από αυτά που ίσως έλυνε. Δεν είναι εύκολο να διακρίνει κανείς τόσο γενικά όσο και ειδικά για την περίπτωση του συγκρουσιακού κύκλου της δεκαετίας του '60 1) πότε ξεκινάει και πότε τελειώνει μια καμπάνια ή 2) σε ποια καμπάνια ανήκει το κάθε γεγονός. Τα γεγονότα διαμαρτυρίας σε κρίσιμο βαθμό έθεταν στόχους που θα έπρεπε να εντάξουμε σε διαφορετικές καμπάνιες, που άλλοι ήταν βραχυπρόθεσμοι και άλλοι μακροπρόθεσμοι, και μάλλον δύσκολα επιτευκτέοι. Δεδομένου επίσης ότι η μονάδα ανάλυσης επιλέγεται με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα, ο αγώνας για τον εκδημοκρατισμό της χώρας δύσκολα δεν μπορεί να ειδοθεί σαν καμπάνια, καθώς είναι αδύνατον να προσδιοριστεί η αρχή του, είναι αδύνατον να προσδιοριστεί κάποιο τέλος λόγω της καθολικότητας του αιτήματος και είναι αδύνατον να μην συμπεριλάβει την πλειοψηφία των δράσεων και των δρώντων, γεγονός όμως που διευρύνει αυτήν την καμπάνια στα όρια ολόκληρου του συγκρουσιακού κύκλου.

Προσπάθησα να αποφύγω την πλαδαρότητα στον προσδιορισμό των προϋποθέσεων επιλογής των γεγονότων διαμαρτυρίας προκειμένου ν' αποφευχθούν διαστρεβλώσεις όσον αφορά στην καταγραφή της κινηματικής δυναμικής. Σε κάθε περίπτωση πάντως, πιστεύω ότι το αποτέλεσμα δεν αλλάζει σε αξιοσημείωτο βαθμό.

Πηγές

Οι ερευνητές/τριες αντλούν τα γεγονότα διαμαρτυρίας από πολλές και διαφορετικές πηγές. Εφημερίδες, τηλεοπτικά και ραδιοφωνικά δελτία ειδήσεων, αναφορές ειδησεογραφικών πρακτορείων, αστυνομικά, δικαστικά ή δημοτικά αρχεία, επίσημες στατιστικές, δημοσιευμένες λίστες, περιοδικές εκδόσεις ή ετήσιες καταγραφές γεγονότων διαμαρτυρίας, αρχεία πολιτικών οργανώσεων, ιδιωτικά αρχεία, δευτερεύουσες ιστορικές καταγραφές, χρησιμοποιούνται, περισσότερο ή λιγότερο, για τη δημιουργία των απαραίτητων για την έρευνα βάσεων δεδομένων.

Η αξία των πηγών κρίνεται από το αν παρέχουν πληροφόρηση αξιόπιστη, αντιπροσωπευτική της πραγματικότητας, αδιάκοπη, συστηματική, ποικίλη και εύκολα

προσβάσιμη¹⁰⁸. Απ' ότι φαίνεται λίγα είδη πηγών συγκεντρώνουν πολλά από τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Όσο αφορά την έρευνά μου, υπάρχουν επίσημα στατιστικά στοιχεία για ορισμένες μορφές δράσης, όπως για παράδειγμα οι απεργίες, όχι όμως για τις υπόλοιπες μορφές δράσης, αλλά ούτε και για τα περισσότερα χαρακτηριστικά των ίδιων των απεργιών. Υπάρχουν αστυνομικά αρχεία, αλλά δεν είναι εύκολα προσβάσιμα. Το ραδιόφωνο της εποχής ως κατεξοχήν όργανο της εκάστοτε κυβέρνησης δεν μας είναι χρήσιμο, ενώ τηλεόραση δεν υπήρχε ακόμη.

Από την άλλη είναι γενικά αποδεκτό στις τάξεις των ερευνητών ότι τα έντυπα μέσα ενημέρωσης, και ειδικά οι εφημερίδες, είναι η πλέον κατάλληλη πηγή για την συλλογή γεγονότων διαμαρτυρίας, καθώς συγκεντρώνει τα περισσότερα πλεονεκτήματα¹⁰⁹. Παρέχουν συγκριτικά αξιόπιστη και αναλυτική πληροφόρηση, αρκούντως αντιπροσωπευτική της πραγματικότητας, χωρίς διακοπές για μεγάλα χρονικά διαστήματα, ενώ καλύπτουν όλη την επικράτεια και τις περισσότερες (αν όχι όλες τις) μορφές δράσης. Η πρόσβαση είναι εύκολη και η έρευνα δεν απαιτεί μεγάλους οικονομικούς πόρους.

Εκτός, όμως, απ' τα μεγάλα πλεονεκτήματα των έντυπων (αλλά και των ηλεκτρονικών) ΜΜΕ, οι ερευνητές έχουν αναδείξει και σημαντικά μειονεκτήματα, σημαντικότερα των οποίων είναι η επιλεκτικότητα σε σχέση με το ποια γεγονότα διαμαρτυρίας και ποια χαρακτηριστικά τους θα καταγραφούν και ποια όχι¹¹⁰, καθώς και τις επιπτώσεις σε σχέση με την πολιτικοκοινωνική τοποθέτηση του μέσου¹¹¹. Η επιλεκτικότητα των μέσων, που έχει ως αποτέλεσμα απ' τη μια ένα πολύ μικρό μέρος των γεγονότων διαμαρτυρίας να περνούν από το φίλτρο των ΜΜΕ (4.6% στην έρευνα που συμμετείχε ο Hocke) και απ' την άλλη να υπο- ή υπερ-αντιπροσωπεύονται διάφορα χαρακτηριστικά των κινητοποιήσεων, οφείλεται, σύμφωνα με τους ερευνητές, αφενός στους κύκλους

¹⁰⁸ Rucht D., Ohlemacher T., ό.π., σ. 78, 89

¹⁰⁹ Δες χαρακτηριστικά Rucht D., Ohlemacher T., ό.π., σ. 90-91, 100 και Rucht D., Neidhart F., ό.π., σ. 73

¹¹⁰ McCarthy J., McPhail C., Smith J., Crishock L., «Electronic and print media representations of Washington D. C. demonstrations, 1982 and 1991: A demography of description bias», στο Rucht D., Koopmans R. και Neidhardt F. (επιμ.), *Acts of dissent: New developments in the study of protest*, Rowman & Littlefield Pub., New York, 1999, σ. 113-130 και Hocke P., «Determining the selection bias in local and national newspaper reports on protest events», στο *Acts of dissent: New developments in the study of protest*, Rowman & Littlefield Pub., New York, 1999, σ. 131-163

¹¹¹ Rucht D., Neidhart F., ό.π., σ. 73

θεματικών ενδιαφερόντων των ΜΜΕ και αφετέρου στα ιδιαίτερα κριτήρια συλλογής των εκάστοτε δημοσιογράφων και συντακτών.

Όπως όμως επισημαίνουν κάποιοι ερευνητές, η επιλεκτικότητα των ΜΜΕ μπορεί να μην συνιστά πρόβλημα, δεδομένου ότι τα γεγονότα διαμαρτυρίας που δεν καταγράφονται από τα ΜΜΕ περνούν απαρατήρητα για το ευρύ κοινό και τις ελίτ με αποτέλεσμα να μην μπορούν να επηρεάσουν¹¹². Στη μελέτη του για το φοιτητικό κίνημα της δεκαετίας του '60 στην Ελλάδα ο Νίκος Σερντεδάκης υιοθετεί την παραπάνω λογική. Γράφει χαρακτηριστικά: «Η αποδελτίωση των δημοσιευμάτων μιας καθεστωτικής και συντηρητικής εφημερίδας, αντί για παράδειγμα μιας εφημερίδας της αριστεράς όπως *Η Αυγή*, επελέγη καθώς στόχος του ερευνητή ήταν όχι η πλήρης καταγραφή όσο το δυνατόν περισσότερων γεγονότων διαμαρτυρίας, αλλά εκείνων που η δυναμική τους υποχρέωνε στην δημοσιοποίησή τους στην ευρύτερη κοινή γνώμη, υπερβαίνοντας την πολιτικά στοχευμένη αυτολογοκριτική κάλυψη των ειδήσεων στην 'καχεκτική δημοκρατία' των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών»¹¹³. Ωστόσο, αν κάποιος ερευνά διαδικασίες διάχυσης της διαμαρτυρίας από περισσότερο σε λιγότερο δυναμικούς δρώντες και κοινωνικά περιβάλλοντα δεν μπορεί να ενδιαφέρεται μόνο για τα εντυπωσιακά και/ή πολυπληθή γεγονότα, που συνήθως είναι αυτά που περνούν το φίλτρο των εφημερίδων. Επίσης δεν μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι ήσσονος σημασίας γεγονότα για τα ΜΜΕ δεν υπήρξαν καθοριστικά για τους δρώντες και μάλιστα σε μια περίοδο που η ανάληψή τους σήμαινε «σπάσιμο της τρομοκρατίας». Έπειτα η μελέτη και η συσχέτιση όλων των κινημάτων της περιόδου καθιστούν την αναζήτηση της πηγής που παρέχει την μεγαλύτερη και αναλυτικότερη πληροφόρηση πάνω στα γεγονότα διαμαρτυρίας επιτακτική.

Διάλεξα, λοιπόν, την «Αυγή» ως κύρια πηγή πληροφόρησης, γιατί καταγράφει τις κινητοποιήσεις περισσότερο από κάθε άλλη εφημερίδα. Όντας στο πλευρό των περισσότερων κοινωνικών δρώντων που διεκδικούν κάτι παρέχει τις περισσότερες πληροφορίες για τις κινητοποιήσεις τους. Η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος, βέβαια, είναι ότι δεν μας παρέχει επαρκείς πληροφορίες για τις κινητοποιήσεις κοινωνικών δρώντων τη δράση των οποίων αντιστρατεύεται. Για παράδειγμα, οι κινητοποιήσεις

¹¹² Στο ίδιο, σ. 76

¹¹³ Σερντεδάκης Ν., ό.π., σ. 12

«δεξιών» ή «ακροδεξιών» κοινωνικών δρώντων δεν καλύπτονται με την ίδια συστηματικότητα με την οποία καλύπτονται οι κινητοποιήσεις «αριστερών» και «κεντρώων» κοινωνικών δρώντων. Πρέπει να τονίσω ωστόσο ότι οι κινητοποιήσεις «δεξιών» ή «ακροδεξιών» κοινωνικών δρώντων δεν αποτελούν παρά ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου των κινητοποιήσεων. Ως εκ τούτου η συνολική εικόνα του συγκρουσιακού κύκλου της δεκαετίας του '60 αποκαθίσταται σε ικανοποιητικό βαθμό. Δεν αποκλείω, βέβαια, η «Αυγή», όπως άλλωστε όλες οι εφημερίδες, να λειτουργεί και αυτή με βάση κάποιους κύκλους ενδιαφερόντων με αποτέλεσμα, για παράδειγμα, όταν οι εργατικές ή οι δημοκρατικές διεκδικήσεις είναι σε έξαρση, κάποιες μικρές κινητοποιήσεις φοιτητών, σπουδαστών ή μαθητών να μην καταγράφονται. Το σημαντικό όμως εν προκειμένω είναι ότι αυτό δεν συμβαίνει επειδή η «Αυγή» δεν ενδιαφέρεται ακόμα ή πλέον για τις συγκεκριμένες κινητοποιήσεις ή ότι δεν διαθέτει αρκετό χώρο για αυτές ή δεν διαθέτει ρεπόρτερς για να καλύψουν τα γεγονότα, όπως συμβαίνει συχνά με άλλες εφημερίδες. Αυτό συμβαίνει μόνο σε περιπτώσεις υπερπληθώρας γεγονότων, οπότε και σε αυτή την περίπτωση μια κάποια αντιπροσωπευτικότητα εξασφαλίζεται. Το γεγονός επίσης ότι ως αριστερή εφημερίδα έχει διαφορετικά κριτήρια σε σχέση με το ποια γεγονότα είναι αξιομνημόνευτα (news value) μου επιτρέπει να ισχυριστώ με βεβαιότητα ότι η επιλεκτικότητα της «Αυγής» όχι μόνο δεν υφίσταται σε βαθμό που να μην επιτρέπει παρά στο 4.6% των γεγονότων διαμαρτυρίας να καταγραφούν, αλλά ενδέχεται να φιλοξενεί στις στήλες της την πλειοψηφία τους.

Αυτό δε σημαίνει ότι δεν πρέπει να ελέγξω την αξιοπιστία και την αντιπροσωπευτικότητα των δεδομένων που άντλησα από την «Αυγή». Ωστόσο, δεν είναι δυνατόν να επαναλάβω την αποδελτίωση των γεγονότων διαμαρτυρίας μέσα από κάποια άλλη πανελλαδικής εμβέλειας εφημερίδα, όχι μόνο γιατί θα ήταν τρομερά χρονοβόρο, αλλά και γιατί θα ήταν προτιμότερο η δευτερεύουσα πηγή με τη βοήθεια της οποίας θα προβώ στον έλεγχο της πρωτεύουσας να είναι διαφορετικού τύπου. Για το λόγο αυτό προτίμησα αφενός να αντιπαραβάλω κάποια από τα στοιχεία της πρωτεύουσας πηγής με στοιχεία αντλημένα από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος και αφετέρου (αν προλάβω) να αποδελτιώσω τα δημοσιεύματα κάποιας τοπικής εφημερίδας για μικρά επιλεγμένα χρονικά διαστήματα υποθέτοντας ότι, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι

ερευνητές¹¹⁴, οι τοπικές εφημερίδες καλύπτουν σε μεγαλύτερο βαθμό τα τοπικά γεγονότα διαμαρτυρίας και άρα μας επιτρέπουν να αξιολογήσουμε το βαθμό επιλεκτικότητας των εφημερίδων εθνικής εμβέλειας.

Δειγματοληψία

Κατέγραψα τα γεγονότα συλλογικής διαμαρτυρίας από 1 Δεκεμβρίου 1960 έως 21 Απριλίου 1967. Διάλεξα την 1^η Δεκεμβρίου για να ξεκινήσω την καταγραφή, επειδή η απεργία των οικοδόμων που έλαβε χώρα εκείνη την ημέρα υπήρξε εμβληματική τόσο για τον μετέπειτα αγώνα των ίδιων των οικοδόμων όσο και για τους αγώνες των υπολοίπων. Με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας την 21^η Απριλίου 1967 από την άλλη ο συγκρουσιακός κύκλος της δεκαετίας του '60 τελειώνει.

Προτίμησα να αποδελτιώσω τα δημοσιεύματα από όλες τις σελίδες όλων των φύλλων της εφημερίδας για την παραπάνω περίοδο από το να εκπονήσω κάποια στρατηγική δειγματοληψίας για να κερδίσω χρόνο. Τόσο το εύρος των ερευνητικών μου ερωτημάτων όσο και ο κίνδυνος της μη αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος που θα προέκυπτε από μια τέτοια στρατηγική δειγματοληψίας με απέτρεψαν από μια τέτοια επιλογή. Υπήρξε επίσης προσεκτικός στο να μην αντιστοιχίζω τα δημοσιεύματα με τα γεγονότα διαμαρτυρίας, κίνδυνο που πολύ σωστά επισημαίνει η Susan Olzak¹¹⁵. Ένα γεγονός διαμαρτυρίας μπορεί να αναφέρεται σε πολλά δημοσιεύματα, ενώ ένα δημοσίευμα μπορεί να αναφέρεται σε πολλά γεγονότα διαμαρτυρίας.

Διαδικασία και κανόνες κωδικοποίησης

Η στρατηγική της κωδικοποίησης προσδιορίστηκε σε κρίσιμο βαθμό από τις παρακάτω αποφάσεις. Ακολουθώντας τις συμβουλές έμπειρων ερευνητών¹¹⁶ α) διαμόρφωσα πριν ξεκινήσω την έρευνα σαφείς και αναλυτικούς κανόνες κωδικοποίησης προβαίνοντας, όμως, έγκαιρα στις απαραίτητες αλλαγές κατά τη διάρκεια της διαδικασίας κωδικοποίησης όταν προέκυπτε κάποια ανάγκη (πχ εγκατάλειψη κάποιας μεταβλητής, πρόσθεση ή αφαίρεση κάποιας κατηγορίας), β) συνέλεξα στοιχεία και πέραν των αρχικών ερευνητικών ερωτημάτων για την περίπτωση που προκύψουν νέα ερευνητικά

¹¹⁴ Βλέπε χαρακτηριστικά Hocke P., ό.π.

¹¹⁵ Olzak S., ό.π., σ. 130

¹¹⁶ Rucht D., Ohlemacher T., ό.π., σ. 94-95 και Rucht D., Neidhart F., ό.π., σ. 81-86

ερωτήματα στη συνέχεια ή στο μέλλον ή από άλλους ερευνητές/τριες και γ) όποτε χρειάστηκε, χρησιμοποίησα τις ευρύτερες γνώσεις μου για να συμπληρώσω ελλείπουσες – αλλά ευκόλως εννοούμενες για έναν εξοικειωμένο αναγνώστη - πληροφορίες.

Για τις ανάγκες της καταγραφής των γεγονότων διαμαρτυρίας υιοθέτησα τη φόρμα καταγραφής που χρησιμοποίησε ο Νίκος Σερντεδάκης προκειμένου να δημιουργήσει μία βάση δεδομένων για τη δράση του ελληνικού φοιτητικού κινήματος από το 1959 ως το 1964 αποδελτιώνοντας την εφημερίδα «Το Βήμα»¹¹⁷. Φυσικά, επέφερα αρκετές τροποποιήσεις προκειμένου να προσαρμοστεί η φόρμα καταγραφής στο δικό μου ερευνητικό εγχείρημα. Στη φόρμα που προέκυψε κατέγραψα για κάθε γεγονός διαμαρτυρίας τα εξής στοιχεία:

- 1) ημερομηνία
- 2) διάρκεια γεγονότος
- 3) τόπος
- 4) χωρικό εύρος
- 5) αριθμός συμμετεχόντων
- 6) οργάνωση
- 7) μορφή
- 8) δρώσες επαγγελματικές ομάδες
- 9) δρώσες δημογραφικές κατηγορίες
- 10) αιτήματα
- 11) απεύθυνση
- 12) απολύσεις
- 13) συλλήψεις
- 14) τραυματισμοί
- 15) έκβαση
- 16) επέμβαση αστυνομίας

¹¹⁷ Σερντεδάκης, Ν., «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: Δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η Σύντομη Δεκαετία του '60*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 241-263

Διάρκεια

1. Ώρες. Μπορεί το γεγονός διαμαρτυρίας να κρατά πολλές ώρες ή όσο μία εργάσιμη μέρα (πχ μία διαδήλωση με συγκρούσεις με την αστυνομία στο κέντρο της Αθήνας ή ένα διάβημα σε κάποιο Υπουργείο). Ωστόσο, ούτε στο σχεδιασμό ούτε στην αποτίμηση του γεγονότος παίζει κάποιο ρόλο το πόσες ώρες θα κρατήσει ή κράτησε η διαμαρτυρία.
2. 1 ημέρα. Το ότι ένα γεγονός διαμαρτυρίας μπορεί να εκτείνεται από τη μία μέρα στην επόμενη δεν αλλάζει κάτι. Καταγράφεται ως διάρκειας μίας ημέρας.
3. 2-6 ημέρες
4. 1-2 εβδομάδες
5. πάνω από 2 εβδομάδες

Τόπος

Καταγράφω το όνομα της πόλης/χωριού (σε περίπτωση τοπικής κινητοποίησης) ή πόλεων/χωριών (σε περίπτωση περιφερειακής κινητοποίησης) όπου έλαβε χώρα το γεγονός διαμαρτυρίας, εκτός αν έλαβε χώρα «πανελλαδικά».

Χωρικό εύρος

1. Τοπική κινητοποίηση. Καταγράφω ως τοπική κινητοποίηση αυτή που έλαβε χώρα σε μία πόλη ή ένα χωριό. Διευκρινίσεις: α) Αυτή η πόλη μπορεί να είναι και η Αθήνα. Δηλαδή η κινητοποίηση ενός ολόκληρου επαγγελματικού κλάδου στην πρωτεύουσα της χώρας καταγράφεται, ως προς το χωρικό της εύρος, με τον ίδιο τρόπο που καταγράφεται και μία συγκέντρωση αγροτών σε ένα χωριό της Ελλάδας. Αυτό σαφώς δημιουργεί κάποιο πρόβλημα, αλλά οι διαφοροποιήσεις των δύο γεγονότων στις άλλες κατηγορίες νομίζω πως μπορούν να αποκαταστήσουν τη διαφορά μεγέθους, δυναμικής και σημασίας των δύο γεγονότων, έτσι ώστε να μην χρειάζεται αυτό να γίνει με τεχνητό τρόπο εντός της κατηγορίας «χωρικό εύρος». β) Στις σπάνιες φορές που χρειάστηκε να καταγράψω μία κινητοποίηση σε δύο κοντινά χωριά θεώρησα ότι πρόκειται για «τοπική κινητοποίηση». Όταν όμως πρόκειται για κινητοποίηση στα χωριά μιας ολόκληρης επαρχίας, θεωρώ ότι πρόκειται για «περιφερειακή κινητοποίηση»,

- καθώς ο βαθμός διάχυσης της διαμαρτυρίας νομίζω πως το επιβάλει. γ) Μία κινητοποίηση παραμένει «τοπική», ακόμα και αν οι δρώντες μεταφερθούν σε άλλη περιοχή, όπως πχ στις περιπτώσεις όπου εργαζόμενοι του Πειραιά μετέβαιναν με τα μέσα μεταφοράς ή με πορεία σε κάποιο Υπουργείο ή Οργανισμό που βρίσκονταν στην Αθήνα προκειμένου να διαμαρτυρηθούν.
2. Περιφερειακή κινητοποίηση. Ως «περιφερειακή κινητοποίηση» καταγράφω ένα γεγονός διαμαρτυρίας που λαμβάνει χώρα σε μια μεγάλη συστάδα χωριών που θα μπορούσαν να συμπίπτουν με το μέγεθος μιας επαρχίας, μια κινητοποίηση που λαμβάνει χώρα σε χωριά και/ή πόλεις μιας ολόκληρης επαρχίας ή ενός ολόκληρου νομού ή σε πολλούς νομούς ή περιφέρειες, μια κινητοποίηση που λαμβάνει χώρα σε απομακρυσμένα μεταξύ τους μέρη της Ελλάδος αν υπάρχει συντονισμός μεταξύ τους. Η «περιφερειακή κινητοποίηση» μπορεί να λαμβάνει χώρα σε ένα μόνο μέρος στο οποίο να έχουν σπεύσει οι συμμετέχοντες από την «περιφέρεια» ή σε πολλά μέρη ταυτόχρονα κατόπιν συνεννοήσεως ή και τα δύο. Η κινητοποίηση που λαμβάνει χώρα τόσο στην Αθήνα όσο και στον Πειραιά θεωρείται «περιφερειακή», καθώς, παρόλο το γεγονός ότι ο αστικός ιστός στο λεκανοπέδιο της Αττικής ήταν σε κάποιο βαθμό συνεχόμενος, το πληθυσμιακό και γεωγραφικό μέγεθος του λεκανοπεδίου δεν μας επιτρέπει να μιλάμε για «τοπικές κινητοποιήσεις». Όσον αφορά δε στις «περιφερειακές κινητοποιήσεις» σε περιόδους έξαρσης (πχ Ιουλιανά), μερικές διευκρινίσεις είναι απαραίτητες. Τα υπομνήματα ή τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας με συλλογές υπογραφών στέλνονταν κατά εκατοντάδες. Άλλα είχαν χιλιάδες υπογραφές, άλλα εκατοντάδες και άλλα απλώς μερικές δεκάδες. Ως εκ τούτου όλα τα υπομνήματα δεν είχαν την ίδια σημασία. Αυτό φαίνεται και από τον τρόπο καταγραφής τους από την «Αυγή». Στις περιπτώσεις που αναφέρει «δεκάδες υπομνήματα», εγώ καταγράφω «περιφερειακή κινητοποίηση». Δεν πρόκειται απαραίτητα για συντονισμένη κινητοποίηση και άρα για *stricto sensu* «περιφερειακή κινητοποίηση». Ωστόσο, μπορούμε να θεωρήσουμε τέτοια φαινόμενα ως προϊόν μιας διαδικασίας *διάχυσης* σε περιφερειακό επίπεδο που εξασφαλίζει έναν *de facto* συντονισμό των διαμαρτυριών. Σε περίπτωση δε που κατέγραφα τα υπομνήματα διαμαρτυρίας με τις συλλογές υπογραφών κατά εκατοντάδες, ακόμα

και αν ήταν δυνατόν να παρακαμφθεί η έλλειψη επαρκών πληροφοριών από το δημοσιογραφικό ρεπορτάζ, θα πολλαπλασιάζονταν αυτού του τύπου οι δράσεις και θα προέκυπτε μια «πληθωριστική» εικόνα που θα διαστρέβλωνε τη δυναμική που θα προέκυπτε από τα συνολικά δεδομένα. Για τον ίδιο λόγο ομαδοποιώ και κάποια υπομνήματα-συλλογές υπογραφών, όταν αυτά προέρχονται από το ίδιο μέρος και έχουν το καθένα λίγες υπογραφές. Ομοίως κάποιες (όχι πολλές) τοπικές κινητοποιήσεις (συγκεκριμένα συγκεντρώσεις) που έλαβαν χώρα σε συνθήκες έξαρσης της κινηματικής δραστηριότητας από ομοειδείς δρώντες στο πλαίσιο ενιαίων αστικών ιστών, όπως πχ η Θεσσαλονίκη, ή ενιαίων αγροτικών χώρων, όπως πχ τα χωριά του Λαγκαδά, αλλά χωρίς διαγνωσμένο συντονισμό και χωρίς περαιτέρω πληροφορίες στη διάθεσή μας, καταχωρούνται ως «περιφερειακές κινητοποιήσεις».

3. Εθνική κινητοποίηση. Καταγράφεται ως τέτοια μόνο όταν αναφέρεται ρητά ότι πρόκειται για πανελλαδική κινητοποίηση. Ακόμα και όταν η κινητοποίηση καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας, εάν δεν πληρεί την παραπάνω προϋπόθεση, δεν καταχωρείται ως «εθνική» αλλά ως «περιφερειακή».

Αριθμός συμμετεχόντων

Αναφέρεται είτε συγκεκριμένος αριθμός είτε κατά προσέγγιση (δεκάδες, εκατοντάδες, χιλιάδες, δεκάδες χιλιάδες, εκατοντάδες χιλιάδες). Οι καταγραφές φυσικά αντανακλούν τα στοιχεία που δίνει η «Αυγή».

Οργανώσεις

Σε ένα γεγονός διαμαρτυρίας μπορεί να συμμετέχουν πολλές ομοειδείς ή διαφορετικές οργανώσεις. Εγώ καταγράφω τις οργανώσεις που οργάνωσαν ή συμμετείχαν σε μια κινητοποίηση και αναφέρονται ρητά στο ρεπορτάζ. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν συμμετείχαν άλλες που δεν αναφέρονται και γι αυτό δεν καταγράφονται. Μάλιστα, η συνεισφορά των οργανώσεων που δεν καταγράφονται όσον αφορά στον αριθμό των συμμετεχόντων μπορεί να ήταν εξίσου μεγάλη ή και μεγαλύτερη από της οργάνωσης η οποία πήρε την πρωτοβουλία για τη διοργάνωση του εκάστοτε γεγονότος διαμαρτυρίας. Απ' αυτή τη σκοπιά οι συμμετέχοντες σε ένα γεγονός διαμαρτυρίας δεν θεωρούνται όλοι

υποστηρικτές της οργάνωσης που πήρε την πρωτοβουλία διοργάνωσής του. Ωστόσο, απουσία άλλων πληροφοριών, καταγράφεται στην κατηγορία «οργάνωση» η/οι διοργανώτρια/ες οργανώση/εις και αυτές που ρητά συμμετείχαν. Συχνά βέβαια δεν αναφέρονται ούτε καν οι οργανώσεις που διοργάνωσαν την κινητοποίηση. Αυτό δεν συνιστά απαραίτητα πρόβλημα, δεδομένου ότι αναφέρονται οι δρώσες επαγγελματικές ομάδες ή δημογραφικές κατηγορίες, ενώ είναι σαφές ότι πρόκειται για οργανωμένη δράση. Ως εκ τούτου, οι οργανώσεις που καταγράφονται είναι αυτές που αντιστοιχούν στις συγκεκριμένες ομάδες ή κατηγορίες. Πχ όταν κινητοποιούνται οι φοιτητές ή σπουδαστές θεωρώ πως το κάνουν με τη βοήθεια που τους παρέχει η ύπαρξη φοιτητικών ή σπουδαστικών συλλόγων. Ομοίως, στις αγροτικές κινητοποιήσεις αντιστοιχούν αγροτικοί σύλλογοι ή συνεταιρισμοί, στις εργατικές συνδικάτα και σωματεία, στις κινητοποιήσεις εμπόρων και βιοτεχνών οι αντίστοιχες οργανώσεις, και ούτω καθεξής για τις κινητοποιήσεις των συνταξιούχων, των επιστημόνων και καλλιτεχνών, των ιδιωτικών υπαλλήλων, των δημοσίων υπαλλήλων, των εργοδοτών, των ελεύθερων επαγγελματιών, των προσφύγων. Το ίδιο δεν ισχύει φυσικά για κάποιες δημογραφικές κατηγορίες, όπως κάτοικοι (οι οποίοι ωστόσο δεν στερούνται οργανωτικών δικτύων), πελάτες δημόσιας υπηρεσίας (των οποίων η διαμαρτυρία είναι συγκυριακή ή, όταν έχει διάρκεια, εξυπηρετείται από τη δομή της ίδιας της υπηρεσίας, πχ νοσοκομείο, ίδρυμα), άνεργοι (εκτός αν συνάγεται από το ρεπορτάζ η ύπαρξη κάποιας οργανωτικής δομής), γυναίκες διαμαρτυρόμεων ανδρών (που συγκροτούν de facto ένα σώμα και για τις ανάγκες μιας πρόσκαιρης κινητοποίησης), πολιτικοί κρατούμενοι (που αν και συντονίζουν τη δράση τους χάρη στην οργανωτική δομή που παρέχει η φυλακή ως ίδρυμα και χάρη στους δεσμούς και τις επαφές που διαθέτουν με τους ομολόγους τους σε όλη τη χώρα, δεν διαθέτουν stricto sensu οργανωτικές δομές εκπροσώπησης και διαμαρτυρίας), νέοι (που πυκνώνουν μια διαμαρτυρία χωρίς όμως ίδια οργανωτική εκπροσώπηση), γονείς και κηδεμόνες (όταν δεν προηγείται συλλογική διαβούλευση που μας δίνει τη δυνατότητα να υποθέσουμε την εμπλοκή του συλλόγου γονέων και κηδεμόνων), πρόσφυγες (που αντιμετωπίζουν αιφνιδίως τις μπουλντόζες κατεδάφισης των σπιτιών τους), συνδικαλιστικά στελέχη, τοπικοί παράγοντες ή κοινωνικοί παράγοντες (που δρουν ως άτομα). Σε περιπτώσεις όμως μαζικών γεγονότων διαμαρτυρίας για τα οποία δεν έχουμε πληροφορίες ούτε για οργανώσεις ούτε για επαγγελματικές ομάδες ή επαγγελματικές

κατηγορίες, τι γίνεται; Δεν καταγράφεται τίποτα, χωρίς όμως να σημαίνει ότι δεν έχουμε την παραμικρή υποψία για τους συμμετέχοντες. Για παράδειγμα, στην περίπτωση πολλών κινητοποιήσεων για τις οποίες δεν αναφέρεται στο ρεπορτάζ της «Αυγής» τίποτε άλλο εκτός από τη συμμετοχή μαζών «δημοκρατικού λαού», δεν έχουμε λόγους να μην υποθέσουμε την αυξημένη παρουσία υποστηρικτών της Αριστεράς και του Κέντρου, εργαζομένων και ιδιαιτέρως νέων. Κατά συνέπεια, στην τελική αποτίμηση της δράσης συγκεκριμένων οργανώσεων και επαγγελματικών ομάδων ή δημογραφικών κατηγοριών πρέπει να λάβουμε υπόψη περισσότερα στοιχεία απ' όσα έχουν καταγραφεί στη βάση δεδομένων.

1. Συνδικαλιστική οργάνωση, συνδικάτο. Η κατηγορία αυτή αφορά τόσο τα πρωτοβάθμια όσο και τα δευτεροβάθμια ή τριτοβάθμια σωματεία. Επίσης αφορά τόσο τον βιομηχανικό ή βιοτεχνικό ιδιωτικό τομέα όσο και τις ΔΕΚΟ της δευτερογενούς παραγωγής (ΟΛΠ, Εργοστάσιο Λιπασμάτων, λιγνιτωρυχεία ΔΕΗ, εργοστάσια ζάχαρης κλπ)
2. Πολιτικό κόμμα. Καταγράφω τη συμμετοχή ενός πολιτικού κόμματος όχι μόνο όταν ρητά αναφέρεται στο δημοσίευμα ως οργανωτής της κινητοποίησης, αλλά και όταν πχ προσφέρει τον κύριο ομιλητή. Άλλωστε αυτά τα δύο δεν διαχωρίζονται τις περισσότερες φορές εύκολα. Η ρητή αναφορά πάντως σε εμπλοκή του σημαίνει και την αυτόματη καταγραφή των «οπαδών, μελών πολιτικού κόμματος» ως συμμετεχόντων.
3. Φοιτητικός ή σπουδαστικός σύλλογος. Ο «φοιτητικός σύλλογος» αφορά τα δημόσια και ιδιωτικά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, ενώ ο «σπουδαστικός σύλλογος» τα δημόσια και ιδιωτικά τεχνολογικά ιδρύματα. Η ρητή αναφορά πάντως σε εμπλοκή τους σημαίνει και την αυτόματη καταγραφή των «φοιτητών» ή «σπουδαστών» ως συμμετεχόντων.
4. Οργάνωση Νεολαίας ή Πολιτική οργάνωση. Συμπεριέλαβα στην ίδια κατηγορία «οργανώσεις Νεολαίας» κάποιου κόμματος και «πολιτικές οργανώσεις», γιατί δραστηριοποιούνται στο ίδιο ακριβώς πεδίο. Στις «πολιτικές οργανώσεις» δεν συμπεριέλαβα «άλλες οργανώσεις» που, αν και ανέλαβαν πολιτικούς αγώνες, όπως οι οργανώσεις αντιστασιακών ή αυτές των συγγενών των πολιτικών προσφύγων και εξορίστων, η σύστασή τους δεν εξυπηρετούσε μόνο την πολιτική

δράση. Η ρητή αναφορά πάντως σε εμπλοκή «οργανώσεων Νεολαίας» ή «Πολιτικών οργανώσεων» σημαίνει και την αυτόματη καταγραφή των «οπαδών, μελών οργανώσεων» ως συμμετεχόντων.

5. Γεωργικός σύλλογος, συνεταιρισμός. Η ρητή αναφορά σε εμπλοκή του σε συλλογική δράση σημαίνει και την αυτόματη καταγραφή των «αγροτών» ως συμμετεχόντων.
6. Σύλλογος, επιμελητήριο εμπόρων-βιοτεχνών. Η ρητή αναφορά σε εμπλοκή του σε συλλογική δράση σημαίνει και την αυτόματη καταγραφή των «βιοτεχνών-εμπόρων» ως συμμετεχόντων.
7. Τοπικές αρχές. Η ρητή αναφορά σε εμπλοκή του σε συλλογική δράση σημαίνει και την αυτόματη καταγραφή των «κατοίκων-πολιτών» ως συμμετεχόντων.
8. Συνταξιούχων. Η ρητή αναφορά σε εμπλοκή του σε συλλογική δράση σημαίνει και την αυτόματη καταγραφή των «συνταξιούχων» ως συμμετεχόντων.
9. Δίχως οργάνωση. Αν και προέβλεπα αυτήν την κατηγορία, δεν κατέγραψα γεγονότα «δίχως οργάνωση», καθώς το γεγονός ότι ποτέ δεν αναφέρεται ρητά η μη ύπαρξη οργάνωσης, πρέπει κανείς να το συμπεράνει από τα συμφραζόμενα. Κάτι τέτοιο όμως συνιστά επιλογή υψηλού ρίσκου. Η απουσία απόδειξης όσον αφορά στην εμπλοκή οργανωτικών δεσμών ή μορφωμάτων δεν συνιστά υποχρεωτικά απόδειξη απουσίας. Σε κάποιες περιπτώσεις «άμεσης δράσης» λίγων προσώπων μπορεί εύκολα κανείς να υποθέσει ότι το γεγονός διαμαρτυρίας έλαβε χώρα λίγο έως πολύ αυθόρμητα, «δίχως οργάνωση». Δύσκολα όμως μπορεί να γενικεύσει αυτήν την υπόθεση.
10. Επιτροπή. Αποδίδω τη διαμαρτυρία στην «επιτροπή» μόνο όταν είναι ο κύριος οργανωτικός ιστός της κινητοποίησης, όπως για παράδειγμα στις περιπτώσεις των Επιτροπών για την Υπεράσπιση της Δημοκρατίας και της Κύπρου, και όχι στις περιπτώσεις όπου για παράδειγμα μια επιτροπή αναλαμβάνει να συντονίσει τις εδραιωμένες συνδικαλιστικές οργανώσεις, οι οποίες και εξασφαλίζουν την κινητοποίηση. Η ρητή αναφορά σε εμπλοκή «επιτροπής» σε συλλογική δράση, σε αντίθεση με τις παραπάνω περιπτώσεις δεν συνεπάγεται καμία αυτόματη καταγραφή στην κατηγορία «συμμετέχοντες». «Οπαδούς» και «μέλη», για παράδειγμα, μπορούν να έχουν τα κόμματα και οι οργανώσεις, όχι οι

«επιτροπές». Στις «επιτροπές» ως διοργανώτριες αρχές μπορεί ν' αντιστοιχούν πολλοί και διαφορετικοί κάθε φορά συμμετέχοντες τους οποίους δεν είναι δυνατόν να διακρίνουμε. Ως εκ τούτου, μόνο όταν οι «συμμετέχοντες» σε τέτοιες κινητοποιήσεις είναι ευδιάκριτοι, τους καταγράφω.

11. Επιστημονικός ή καλλιτεχνικός σύλλογος. Η συνύπαρξη αυτών των δύο τύπων συλλόγων στην ίδια κατηγορία έχει ως στόχο να φανεί η δράση του λεγόμενου «πνευματικού κόσμου». Σε αυτήν την κατηγορία εντάσσονται οι δικηγορικοί σύλλογοι των οποίων η δράση υπήρξε αδιάλειπτη καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Η ρητή αναφορά σε εμπλοκή τέτοιου συλλόγου σε συλλογική δράση σημαίνει και την αυτόματη καταγραφή των «ελεύθερων επιστημόνων» ως συμμετεχόντων.
12. Σύλλογος ιδιωτικών υπαλλήλων. Πρέπει να διευκρινίσω ότι στις περιπτώσεις όπου από το δημοσίευμα δεν γινόταν ξεκάθαρο εάν επρόκειτο για «ιδιωτικούς» ή «δημόσιους υπαλλήλους», δεν υπήρξε καταγραφή «οργάνωσης».
13. Σύλλογος δημοσίων υπαλλήλων. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτουν και τα σωματεία των εργαζομένων στις ΔΕΚΟ του τριτογενούς τομέα (ΟΤΕ, ΔΕΗ, κρατικές τράπεζες κλπ)
14. Άλλη οργάνωση. Οι συμμετέχοντες σε κινητοποιήσεις που διοργανώνει ή απλώς συμμετέχει «άλλη οργάνωση» καταχωρούνται στις κατηγορίες «άλλη επαγγελματική ομάδα» ή «άλλη δημογραφική ομάδα».
15. Όλες. Η κατηγορία αυτή προστέθηκε απλώς γιατί κάποια δημοσιεύματα, που αφορούσαν ιδίως παλλαϊκές κινητοποιήσεις σε μικρές επαρχιακές πόλεις, ανέφεραν ότι συμμετείχαν «όλες» οι οργανώσεις της πόλης χωρίς περεταίρω διευκρινίσεις. Ωστόσο, είναι σαφές ότι γενικά είναι δύσκολο (όχι αδύνατο) σε μια κινητοποίηση να συμμετέχουν όλες ανεξαιρέτως οι οργανώσεις μιας πόλης, ιδίως όταν αυτή είναι μεσαίου και μεγάλου μεγέθους. Όσον αφορά πάντως στην καταγραφή των «συμμετεχόντων», καμία αυτόματη καταγραφή δεν προκύπτει.
16. Εργοδοτική. Συμμετοχή τέτοιας οργάνωσης στη συλλογική δράση σημαίνει αυτόματη καταγραφή των «ιδιοκτητών-διευθυντικών στελεχών» ως συμμετεχόντων.

17. Ελευθέρων επαγγελματιών. Συμμετοχή τέτοιας οργάνωσης στη συλλογική δράση σημαίνει αυτόματη καταγραφή των «ελευθέρων επαγγελματιών» ως συμμετεχόντων.
18. Προσφυγικός σύλλογος. Συμμετοχή τέτοιας οργάνωσης στη συλλογική δράση σημαίνει αυτόματη καταγραφή των «προσφύγων» ως συμμετεχόντων.
19. Εξωραϊστικός ή πολιτιστικός σύλλογος. Στην περίπτωση συμμετοχής μιας τέτοιας οργάνωσης στη συλλογική δράση το συλλογικό υποκείμενο που συμμετέχει θεωρείται πως είναι «κάτοικοι-πολίτες».

Μορφή

Όπως έχω ήδη αναφέρει, ένα γεγονός διαμαρτυρίας μπορεί να περιλαμβάνει διαφορετικές μορφές δράσης από τους ίδιους ή διαφορετικούς δρώντες. Είναι δυνατόν τα λαμβάνουν χώρα ταυτόχρονα (πχ απεργία και συγκέντρωση ή διαδήλωση) ή να διαδέχονται η μία την άλλη (πχ συγκέντρωση και μετά διαδήλωση ή παράσταση διαμαρτυρίας).

1. Στάση εργασίας. Η «λευκή απεργία», που στοχεύει στην de facto μείωση των ωρών εργασίας κατά την οποία οι εργαζόμενοι δίνουν το παρόν στο χώρο δουλειάς αλλά δεν κάνουν τίποτα, καταχωρείται επίσης ως «στάση εργασίας». Επίσης, εάν μία στάση εργασίας ή μια απεργία διακοπεί από lock-άουτ των εργοδοτών, δεν θεωρώ ότι έχει διακοπεί η συλλογική δράση.
2. Απεργία. Η απόφαση των αγροτών να μην κατεβαίνουν για κάποιο χρονικό διάστημα στις πλησιέστερες πόλεις και να μην προβαίνουν σε κανενός είδους εμπορικές συναλλαγές καταχωρείται ως «απεργία».
3. Δημόσια συγκέντρωση. Οι λίγες πικετοφορίες που αναφέρονται στα δημοσιεύματα της «Αυγής» καταχωρούνται ως «δημόσιες συγκεντρώσεις».
4. Πορεία-διαδήλωση. Ακόμα και αν η πορεία προχωρήσει απλώς λίγα μέτρα πριν χτυπηθεί από την αστυνομία, ακόμα και αν λόγω αυτών των χτυπημάτων μία πορεία διασπαστεί σε περισσότερες και/ή χάσει τον αρχικό ή οποιονδήποτε προορισμό της, καταγράφεται πάλι ως «πορεία». Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις επίσης δεν θεωρώ σκόπιμο να συμπληρώσω την «πορεία-διαδήλωση» με «βίαιη αντιπαράθεση», δεδομένου ότι η άσκηση βίας τις

- περισσότερες φορές είναι μονόδρομη (από την αστυνομία προς τους διαδηλωτές), ενώ σχεδόν πάντα –τουλάχιστον σύμφωνα με την «Αυγή»- η βία ξεκινά με πρωτοβουλία της αστυνομίας και είναι επιλογή της.
5. Απεργία πείνας, αποχή από το συσσίτιο.
 6. Παράσταση διαμαρτυρίας. Το «διάβημα» ή «παράσταση διαμαρτυρίας» συνηθίζεται από τα διοικητικά συμβούλια και γενικά αντιπροσώπους συλλογικοτήτων. Τα καταγράφω, όπως έχω ήδη σημειώσει, εάν συμμετέχει στην «παράσταση» και ένα κομμάτι της βάσης.
 7. Κλείσιμο καταστημάτων. Αφορά την κατηγορία «βιοτέχνες-έμποροι» και τους συλλόγους τους.
 8. Αποχή από μαθήματα. Αφορά μαθητές, φοιτητές, σπουδαστές.
 9. Συλλογή υπογραφών.
 10. Άμεση δράση. Πρόκειται για δυναμική ενέργεια που συχνά ενέχει βία και συνήθως δεν έχει προαποφασιστεί. Αλλά και στην περίπτωση που υπάρχει μια προδιάθεση, η μετατροπή της σε συλλογική δράση προκύπτει ως απότοκο της διαντίδρασης με τους αντιπάλους. Οι τραμπουκισμοί ολιγοπρόσωπων ομάδων δεν καταχωρούνται ως γεγονότα διαμαρτυρίας, όχι επειδή δεν στοιχειοθετούν «άμεση δράση», αλλά επειδή δεν εμπίπτουν στον ορισμό της συλλογικής δράσης που έχω προκρίνει.
 11. Παρακώλυση. Πρόκειται για ενέργεια η οποία εμποδίζει κάποια δημόσια δραστηριότητα είτε με σκοπό την πρόκληση του ενδιαφέροντος του στόχου της διαμαρτυρίας (πχ παρακώλυση συγκοινωνίας) είτε με σκοπό την αποτροπή δυσάρεστων για τους δρώντες εξελίξεων που θα προέκυπτε από την εν λόγω δραστηριότητα (πχ διακοπή φορτοεκφόρτωσης σε κάποιο λιμάνι). Οι στάσεις εργασίας, οι απεργίες και οι καταλήψεις ενέχουν το στοιχείο της παρακώλυσης, αλλά λόγω του ειδικού τους βάρους καταχωρούνται ξεχωριστά.
 12. Κατάληψη.
 13. Βίαιη αντιπαράθεση. Πρόκειται για ενέργεια που αναλαμβάνεται και από τις δύο πλευρές (πχ βίαιη αντιπαράθεση μεταξύ ευάριθμων ομάδων αντίπαλων φοιτητικών παρατάξεων). Επαναλαμβάνω ότι οι συγκρούσεις διαδηλωτών με την αστυνομία δεν καταχωρούνται σε αυτήν την κατηγορία, όχι γιατί δεν ανήκουν σε

αυτήν, αλλά γιατί σε πολλές περιπτώσεις δύσκολα μπορεί να στοιχειοθετηθεί η αμοιβαιότητα της πράξης, τουλάχιστον μέσα από τα δημοσιεύματα της «Αυγής».

14. Λοκ-άουτ εργοδοτών με σκοπό τη διαμαρτυρία. Η διαφορά του από το λοκ-άουτ που ακολουθεί συχνά εργατικές κινητοποιήσεις είναι ότι αυτή τη φορά απευθύνεται σε κάποια δημόσια αρχή με σκοπό τη διαμαρτυρία.

Δρώντες επαγγελματικές ομάδες

1. Βιομηχανικοί εργάτες. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονται οι εργάτες στη βιοτεχνία και οι εργαζόμενοι στις ΔΕΚΟ του δευτερογενούς τομέα (πχ ΟΛΠ, Εργοστάσιο Λιπασμάτων, λιγνιτωρυχεία ΔΕΗ, εργοστάσια ζάχαρης κλπ).
2. Αγρότες.
3. Βιοτέχνες-έμποροι. Σε αυτούς κατατάσσονται οι καταστηματάρχες.
4. Ιδιωτικοί υπάλληλοι. Όπως σημείωσα και πιο πάνω, όταν από το δημοσίευμα δεν γινόταν ξεκάθαρο εάν επρόκειτο για «ιδιωτικούς» ή «δημόσιους υπαλλήλους», δεν υπήρξε καταγραφή «δρώντων επαγγελματικών ομάδων». Θεώρησα ότι είναι προτιμότερο να υπάρχουν λιγότερες καταγραφές (είναι αρκετές άλλωστε για να βγουν συμπεράσματα) παρά κάποιες αμφιλεγόμενες καταγραφές.
5. Δημόσιοι υπάλληλοι. Στην κατηγορία αυτή, εκτός από τους υπαλλήλους του «στενού» δημόσιου τομέα, καταγράφονται και οι υπάλληλοι των ΔΕΚΟ του τριτογενούς τομέα (ΟΤΕ, ΔΕΗ, κρατικές τράπεζες κλπ) και των ΟΤΑ.
6. Ελεύθεροι επαγγελματίες.
7. Ελεύθεροι επιστήμονες. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται οι νομικοί, οι οποίοι υπήρξαν και οι πιο δραστήριοι αυτής της κατηγορίας.
8. Ιδιοκτήτες-διευθυντικά στελέχη.
9. Άλλη επαγγελματική κατηγορία.
10. Πανεργατική. Πρόκειται για κινητοποίηση που αναφέρεται ως τέτοια στο δημοσίευμα. Οι «οργανώσεις» στις οποίες αντιστοιχεί με σιγουριά είναι, κατά την κρίση μου, «συνδικαλιστικές οργανώσεις, συνδικάτα» και «σύλλογοι ιδιωτικών υπαλλήλων». Το ότι δεν καταγράφω και κάποιες άλλες «οργανώσεις» στις περιπτώσεις «πανεργατικών» κινητοποιήσεων δεν σημαίνει ότι είναι απίθανο να

συμμετείχαν άλλες. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να είμαστε σίγουροι για κάτι τέτοιο ούτε φυσικά για το ποιες μπορεί να ήταν αυτές.

Δρώσες δημογραφικές κατηγορίες

1. Κάτοικοι-πολίτες γειτονιάς-περιοχής-νομού. Όταν δεν προκύπτει από τη ρητή αναφοράς τους στο δημοσίευμα, οι «κάτοικοι-πολίτες» καταχωρούνται αυτόματα ως «δρώντες», όπως έχω ήδη αναφέρει, σε περιπτώσεις κινητοποιήσεων που οργανώνουν οι τοπικές αρχές ή εξωραϊστικού-πολιτιστικοί σύλλογοι. Είναι, ωστόσο, πασιφανές ότι η συνεισφορά τους σε διαφόρων τύπων κινητοποιήσεις, με τη συγκεκριμένη ιδιότητα, ξεπερνά κάθε καταγραφή, καθώς πολλά από τα πιο μαζικά γεγονότα της εξεταζόμενης περιόδου δεν μπορούν να νοηθούν χωρίς την αθρόα προσέλευση-συμμετοχή τους, αυθόρμητη ή διαμεσολαβημένη από άτυπα δίκτυα.
2. Πελάτες δημόσιας ή ιδιωτικής υπηρεσίας. Σ' αυτούς συμπεριλαμβάνονται οι πελάτες δημόσιων και ιδιωτικών ιδρυμάτων.
3. Άνεργοι. Σ' αυτούς συμπεριλαμβάνονται και οι απολυμένοι που ζητούν επαναπρόσληψη, καθώς και οι απολυμένοι από το δημόσιο για πολιτικούς λόγους για τους οποίους όμως δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι μένουν άνεργοι.
4. Μαθητές. Ακόμα και αν οι γονείς και κηδεμόνες τους έχουν πάρει την πρωτοβουλία να τους αποσύρουν απ' το σχολείο, δεδομένου ότι η διαμαρτυρία στηρίζεται στην αποχή των μαθητών απ' τα μαθήματα, ως «δρώντες» καταγράφονται οι «μαθητές». Επίσης, οι «εργαζόμενοι μαθητές» καταχωρούνται ως «μαθητές», όχι γιατί η ιδιότητα του «εργαζόμενου» είναι λιγότερο σημαντική, αλλά γιατί, πρώτον, τα σχετικά δημοσιεύματα δεν μας πληροφορούν σε ποιόν κλάδο της οικονομίας εργάζονται ώστε να τους κατατάξουμε αναλόγως και, δεύτερον, αυτή η επιλογή μας βοηθά να αποκαταστήσουμε σε μεγαλύτερο βαθμό τη δυναμική του «μαθητικού κινήματος». Το ίδιο σκεπτικό υπαγόρευσε τον τρόπο καταγραφής των «εργαζομένων φοιτητών» ή «εργαζομένων νέων». Η καταγραφή δε των «μαθητών» ως «δρώντων» δεν υπαγορεύει κάποια αυτόματη καταγραφή «οργάνωσης», τουλάχιστον όχι πριν τη ρητή αναφορά των πρώτων «επιτροπών».

5. Φοιτητές. Επαναλαμβάνω ότι «φοιτητές» λογίζονται τόσο οι φοιτώντες σε δημόσια ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα όσο και σε ιδιωτικά (πχ Πάντειος). Επίσης, η καταγραφή των φοιτητών ως «δρώντων» προκαλεί την αυτόματη καταγραφή των αντίστοιχων «οργανώσεων».
6. Γυναίκες. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτουν μόνο οι συμμετέχουσες σε κινητοποιήσεις που διοργανώθηκαν από γυναικείες οργανώσεις. Δεν είναι απαραίτητο οι κινητοποιήσεις να αφορούν φεμινιστικές διεκδικήσεις. Είναι όμως απαραίτητο η δράση να έχει αναληφθεί στο όνομα της γυναικείας ταυτότητας. Κατά τα άλλα, οι γυναίκες συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις της εξεταζόμενης περιόδου ως μέλη σχεδόν όλων των προαναφερθεισών επαγγελματικών ομάδων, δημογραφικών κατηγοριών, και των οργανώσεών τους. Αξίζει μάλιστα να αναφέρω τους αγώνες που έδωσαν σε πολλές περιπτώσεις γυναίκες απολυμένων ή απεργούντων εργατών, καθώς και οι γυναίκες, μανάδες και συγγενείς των πολιτικών κρατούμενων και εξορίστων.
7. Συνταξιούχοι. Η καταγραφή των «συνταξιούχων» ως «δρώντων» προκαλεί την αυτόματη καταγραφή των αντίστοιχων «οργανώσεων».
8. Άλλη δημογραφική κατηγορία.
9. Σπουδαστές. Η καταγραφή των «σπουδαστών» ως «δρώντων» προκαλεί την αυτόματη καταγραφή των αντίστοιχων «οργανώσεων».
10. Πολιτικοί κρατούμενοι και εξόριστοι.
11. Οπαδοί, μέλη κόμματος. Αυτή είναι συνήθως η μοναδική καταγραφή «δρώντων» σε περιπτώσεις κινητοποιήσεων που έχουν οργανωθεί από κάποιο κόμμα. Αυτό δε σημαίνει ότι μόνο «οπαδοί» ή «μέλη» του συγκεκριμένου κόμματος συμμετείχαν, σημαίνει απλώς ότι μόνο τη δική τους παρουσία μπορούμε να συνάγουμε με σιγουριά. Η παρατήρηση αυτή ισχύει στο ακέραιο και για την επόμενη κατηγορία.
12. Οπαδοί, μέλη οργάνωσης. Η συγκεκριμένη κατηγορία αναφέρεται στα μέλη και τους οπαδούς των πολιτικών οργανώσεων και των πολιτικών Νεολαιών.
13. Νέοι. Σε περιπτώσεις πολλών κινητοποιήσεων το δημοσίευμα αναφέρεται στην συμμετοχή «νέων» χωρίς κάποια άλλη ιδιότητα. Αυτό δε συμβαίνει γιατί δεν έχουν άλλη ιδιότητα. Μπορεί να είναι φοιτητές, σπουδαστές, μαθητές,

εργαζόμενοι ή άνεργοι. Ελλείπει όμως πληροφοριών, το πιο προσβάσιμο χαρακτηριστικό των κινητοποιούμενων, συχνά δε και το μόνο ενοποιητικό, είναι ο ηλικιακός προσδιορισμός. Φυσικά, η ρητή αναφορά τους δεν προκαλεί καμιά αυτόματη καταγραφή «οργάνωσης».

14. Γονείς και κηδεμόνες. Αν και, όπως έχω ήδη αναφέρει, είναι συχνά δύσκολο να ξεχωρίσουμε τους «δρώντες» «μαθητές» από τους «δρώντες» «γονείς και κηδεμόνες» τους, στις περιπτώσεις όπου η διαμαρτυρία δεν στηρίζεται στην, έστω και διαμεσολαβημένη, δράση των «μαθητών», αλλά στην αδιαμεσολάβητη δράση των «γονέων και κηδεμόνων». Όταν δεν προηγείται συλλογική διαβούλευση που μας δίνει τη δυνατότητα να υποθέσουμε την εμπλοκή του συλλόγου γονέων και κηδεμόνων, δεν προβαίνω σε καμιά αυτόματη καταγραφή «οργάνωσης».
15. Πρόσφυγες. Αναφέρομαι αποκλειστικά στους πρόσφυγες που ζουν σε συνοικίες των ελληνικών πόλεων, όχι στους πρόσφυγες που ζουν στο εξωτερικό. Επίσης, όταν δεν αντιμετωπίζουν αιφνιδώς τις μπουλντόζες κατεδάφισης των σπιτιών τους, η ρητή αναφορά τους ως «δρώντες» επιτρέπει την αυτόματη καταγραφή των αντίστοιχων «οργανώσεων».
16. Παλλαϊκή. Αυτός είναι ο χαρακτηρισμός που επιφυλάσσουν για ορισμένες κινητοποιήσεις τα αντίστοιχα δημοσιεύματα. Αυτό δεν σημαίνει ότι είναι οι μοναδικές που αξίζουν αυτό το χαρακτηρισμό. Μάλιστα, αν χαρακτηρίζαμε έτσι κάποιες κινητοποιήσεις για τον εκδημοκρατισμό ή την υπεράσπιση της Κύπρου, θα κυριολεκτούσαμε. Σε καμία περίπτωση όμως ο χαρακτηρισμός μιας κινητοποίησης ως «παλλαϊκής» δεν μπορεί να προκαλέσει αυτόματες καταγραφές «οργανώσεων».

Τις επόμενες κατηγορίες τις συμπεριέλαβα στην φόρμα κωδικοποίησης από τα Ιουλιανά (Ιούλιος 1965), δηλαδή σε ένα προχωρημένο στάδιο της έρευνας. Ωστόσο, κατά βάση από τότε αρχίζουν να δραστηριοποιούνται ως συναθροίσεις ατόμων (κυρίως μέσω συλλογής υπογραφών) προκειμένου να αξιοποιήσουν προς όφελος ορισμένων διεκδικήσεων το γεγονός ότι είναι δημόσια πρόσωπα. Οι παρακάτω κατηγορίες αντανakλούν τον τρόπο με τον οποίο καταγράφονται από την εφημερίδα

«Αυγή» και δεν αποτελούν δική μου επιλογή. Είναι σίγουρο πάντως ότι σε κάποιο βαθμό αλληλεπικαλύπτονται.

17. Συνδικαλιστικά στελέχη.

18. Τοπικοί παράγοντες.

19. Κοινωνικοί παράγοντες, προσωπικότητες.

Αιτήματα

Τα αιτήματα αντλούνται από τα ψηφίσματα, τις ανακοινώσεις και τα συνθήματα των δρώντων. Στις περιπτώσεις που το αίτημα ήταν η υιοθέτηση κάποιων μέτρων από την κυβέρνηση, εκείνο που ενδιαφέρει είναι τι είδους οφέλη θα εξασφάλιζαν αυτά τα μέτρα για τους δρώντες. Αν είναι για παράδειγμα οικονομικά, στην κατηγορία «αιτήματα» καταγράφω «οικονομικά». Στις περιπτώσεις που οι πληροφορίες των δημοσιευμάτων δεν είναι επαρκείς ή σαφείς σχετικά με τα «αιτήματα», δεν καταγράφω τίποτα.

1. Οικονομικά. Ακόμα και αν τα αιτήματα δεν αφορούν αυξήσεις αλλά μέτρα τα οποία θα βοηθούσαν στην καλύτερη προώθηση πχ του αγροτικού προϊόντος, το οποίο όμως με τη σειρά του θα είχε θετικό αντίκτυπο στο εισόδημα των αγροτών, τότε θεωρώ ότι τα «αιτήματα» είναι «οικονομικά».
2. Εργασιακά, ασφαλιστικά. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονται, εκτός από αιτήματα σχετικά με τις συνθήκες εργασίας ή το ωράριο, και αιτήματα σχετικά με την ακύρωση απολύσεων ή επαναπρόσληψη απολυμένων.
3. Επαγγελματικά. Αιτήματα για υπεράσπιση των ήδη κατακτηθέντων επαγγελματικών δικαιωμάτων, για επέκταση αυτών των δικαιωμάτων, ή για άρνηση των ίδιων επαγγελματικών δικαιωμάτων σε άλλους.
4. Εκπαιδευτικά. Στην περίπτωση των φοιτητικών/σπουδαστικών αιτημάτων, ακόμα και αν πρόκειται για βελτίωση των υποδομών ή αύξηση της χρηματοδότησης για την Παιδεία, θεωρώ τα αιτήματα «εκπαιδευτικά», παρόλο τον έντονα οικονομικό χαρακτήρα τους. Αυτό μας επιτρέπει να δούμε τη συνολική δυναμική που είχαν οι αγώνες για την Παιδεία, αγώνες με ιδιαίτερο βάρος για την εξεταζόμενη περίοδο.
5. Πολιτικών-κοινωνικών δικαιωμάτων ή συνταγματικής τάξης. Δεν θέλησα να ξεχωρίσω τα δύο είδη αιτημάτων, γιατί, κατά τη γνώμη μου, πρόκειται το ίδιο

πράγμα. Αν λάβουμε υπόψη μας τα χαρακτηριστικά της «καχεκτικής» ή «επιτηρούμενης» δημοκρατίας της εξεταζόμενης περιόδου, τότε εύκολα αντιλαμβανόμαστε ότι κάθε αίτημα για αναβάθμιση των πολιτικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων προσέκρουε σε και αμφισβητούσε την υπάρχουσα συνταγματική τάξη, ενώ κάθε αμφισβήτηση αυτής της τελευταίας γινόταν στη βάση της παραβίασης ή της άρνησης απόδοσης πολιτικών και/ή κοινωνικών δικαιωμάτων.

Στις περιπτώσεις όπου το δημοσίευμα δεν παρέχει πληροφορίες γύρω από ενδεχόμενες ανακοινώσεις ή ψηφίσματα των δρώντων, τα συνθήματα και η απεύθυνση των αιτημάτων θεωρώ πως παρέχουν επαρκείς πληροφορίες για την ταυτοποίηση των «αιτημάτων». Έτσι, σε περιπτώσεις έντονων και συνεχών κινητοποιήσεων για το Κυπριακό, η αντιαμερικανική συνθηματολογία μας επιτρέπει να χαρακτηρίσουμε τα «αιτήματα» «διεθνούς πολιτικής», με την έννοια ότι απευθύνονται στις αμερικανικές αρχές, ή και «εξωτερικής πολιτικής», αν απευθύνονται ταυτόχρονα και στις ελληνικές αρχές ζητώντας τους να επαναπροσαρμόσουν την πολιτική τους απέναντι στις ΗΠΑ. Κατά συνέπεια, ενώ το σύνθημα «λευτεριά στο Βιετνάμ» είναι πρόδηλα «διεθνούς πολιτικής», το σύνθημα «έξω οι Αμερικανοί» μπορεί να είναι ταυτόχρονα «διεθνούς πολιτικής» και «εξωτερικής πολιτικής», ή ακόμα μόνο «εξωτερικής πολιτικής», όταν αποτελεί μέρος του αντικυβερνητικού λόγου.

6. Εξωτερικής πολιτικής.

7. Διεθνούς πολιτικής. Τα αιτήματα της συγκεκριμένης κατηγορίας δεν είναι απαραίτητο να επιδοθούν με τη μορφή υπομνήματος σε εκπροσώπους ξένου κράτους ούτε είναι απαραίτητο να διατυπωθούν σε σχετικές ανακοινώσεις ή ψηφίσματα. Αρκεί ακόμα και η προφορική εκφορά τους, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των συγκεντρώσεων και/ ή διαδηλώσεων κατά της αγγλικής ή αμερικανικής πολιτικής, στην Κύπρο, στο Βιετνάμ ή αλλού.

8. Τοπικά, περιφερειακής ανάπτυξης. Πρόκειται για αιτήματα επίλυσης τοπικών προβλημάτων που αφορούν συνήθως στην έλλειψη υποδομών.

9. Εκκλησιαστικά. Πρόκειται για αιτήματα που αφορούν τη θρησκευτική ζωή και την Εκκλησία.

10. Άλλα.

Απεύθυνση

Μία διαμαρτυρία μπορεί να έχει πολλούς παραλήπτες, όμως εγώ καταγράφω τους κύριους παραλήπτες της διαμαρτυρίας. Αν κατέγραφα όλες τους παραλήπτες, θα αντιμετώπιζα δύο τουλάχιστον προβλήματα, χωρίς να επωφελούμαι από κάποιο σημαντικό όφελος: πρώτον, πρόβλημα αξιοπιστίας, καθώς, ενώ οι κύριες απευθύνσεις είναι πάντα εύκολα εντοπίσιμες, συχνά είναι αδύνατο να σιγουρευτούμε ότι έχουμε εντοπίσει όλες τις δευτερεύουσες και, δεύτερον, πρόβλημα χρόνου. Επίσης, η ίδια διαμαρτυρία μπορεί να στρέφεται τη μία στιγμή σε ένα στόχο και την άλλη στιγμή σε κάποιον άλλο, όπως, για παράδειγμα μία διαμαρτυρία ενάντια στις απολύσεις σε ένα εργοστάσιο μπορεί να στρέφεται πρώτα προς την εργοδοσία και κατόπιν προς το αρμόδιο υπουργείο. Σ' αυτή την περίπτωση μετράει η άμεση απεύθυνση. Αυτό, βέβαια, δεν αποκλείει την περίπτωση το αίτημα να απευθύνεται ταυτόχρονα και στην εργοδοσία και στο αρμόδιο υπουργείο. Ευκαιρίας δοθείσης πάντως αξίζει να σημειώσω ότι, μιας και το παραπάνω παράδειγμα δεν είναι τυχαίο αλλά το πλέον σύνθημα στη δεκαετία του '60, πρέπει να θεωρήσουμε το μερίδιο της διαμαρτυρίας που απευθυνόταν στην εργοδοσία και στο κράτος ακόμα μεγαλύτερο από το καταγεγραμμένο, συνυπολογίζοντας ότι πολλές διαμαρτυρίες προς τη μεν απευθύνονταν εμμέσως και προς το δε και vice versa.

1. Κυβέρνηση. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονται και άλλα κέντρα κρατικής εξουσίας, όπως Παλάτι, Βουλή, «παρακράτος» ή «κύκλοι της ανωμαλίας», γιατί α) σχεδόν ποτέ οι «δρώντες» δεν απευθύνονται σε κάποιο από αυτά τα κέντρα κρατικής εξουσίας χωρίς ταυτόχρονα να μην απευθύνονται και στην κυβέρνηση, β) την περίοδο του «κράτους της Δεξιάς» ήταν δύσκολο να διαχωριστούν και, γ) τη λύση την περίμεναν από την κυβέρνηση.
2. Εργοδοσία, ιδιοκτήτες, μεγαλέμποροι.
3. Τοπική αυτοδιοίκηση. Όταν το αίτημα μιας κινητοποίησης δημοσιοποιείται πχ στη Νομαρχία κάποιου επαρχιακού νομού για να το μεταβιβάσει στην κυβέρνηση ή σε κάποιο Υπουργείο, τότε θεωρώ πως απευθύνεται στην «κυβέρνηση».
4. Άλλο κράτος, κράτη.
5. Υπερεθνικός φορέας.

6. Πανεπιστημιακές αρχές. Ή αρχές ιδιωτικής σχολής.
7. Διοίκηση οργανισμού. ΔΕΚΟ, νοσοκομεία, φυλακές, κυβερνητικά κατευθυνόμενοι συνδικαλιστικοί οργανισμοί είναι μερικοί από αυτούς.
8. Άλλο.
9. Δικαστήρια. Σίγουρα οι διαμαρτυρίες ενάντια σε δικαστικές αποφάσεις ή δίκες είναι περισσότερες, ωστόσο είναι ενσωματωμένες στις διαμαρτυρίες με απεύθυνση την «κυβέρνηση».

Διάρκεια	1=Ώρες 2=1 ημέρα	3=2-6 ημέρες 4=1-2 εβδ.,	5=πάνω από 2 εβδ.		
Τόπος	Όνομα τόπου ή Πανελλαδικά				
Χωρικό εύρος	1=Τοπική κινητοποίηση 2=Περιφερειακή	3=Εθνική			
Αριθμός συμμετεχόντων					
Οργανώσεις	1=Συνδικαλιστική οργάνωση, συνδικάτο 2=Πολιτικό Κόμμα 3=Φοιτητικός ή σπουδαστικός σύλλογος 4=Οργάνωση Νεολαίας ή Πολιτική οργάνωση 5=Γεωργικός Σύλλογος, Συνεταιρισμός 6=Σύλλογος, Επιμελ. Εμπόρων-Βιοτεχνών 14=Άλλη οργάνωση 15=Όλες 16=Εργοδοτική 17=Ελευθέρων επαγγελματιών 18= Προσφυγικός σύλλογος 19= Εξωραϊστικός ή πολιτιστικός σύλλογος			7= Τοπικές αρχές 8= Συνταξιούχων 9= Δίχως οργάνωση 10= Επιτροπή 11= Επιστημονικός, ή καλλιτεχνικός σύλλογος 12= Σύλλογος ιδιωτικών υπαλ. 13= Σύλλογος δημοσίων υπαλ.	
Μορφή	1= Στάση εργασίας 2= Απεργία 3= Δημόσια συγκέντρωση 4= Πορεία-Διαδήλωση 5= Απεργία πείνας, αποχή από συσσίτιο 6= Παράσταση διαμαρτυρίας			9= Συλλογή υπογραφών 10= Άμεση δράση 11=Παρακώλυση 12=Κατάληψη 13=Βίαιη αντιπαράθεση 14= Λοκ-άουτ εργοδοτών με σκοπό τη	

	7= Κλείσιμο καταστημάτων 8= Αποχή από μαθήματα	διαμαρτυρία
Δρώντες Επαγγελματικές ομάδες	1=Βιομηχανικοί εργάτες 2=αγρότες 3=βιοτέχνες-έμποροι 4=ιδιωτικοί υπάλληλοι 5=δημόσιοι υπάλληλοι	6=ελεύθεροι επαγγελματίες 7=ελεύθεροι επιστήμονες 8=ιδιοκτήτες-διευθυντικά στελέχη 9=άλλη επαγγελματική κατηγορία 10=πανεργατική
Δρώντες Δημογραφικές κατηγορίες	1=κάτοικοι-πολίτες γειτονιάς-περιοχής-νομού 2=πελάτες δημόσιας ή ιδιωτικής υπηρεσίας 3=άνεργοι 4=μαθητές 5=φοιτητές 6=γυναίκες 13=νέοι 14=γονείς-κηδεμόνες 15=πρόσφυγες 16=παλλαϊκή	7=συνταξιούχοι 8=άλλη δημογραφική κατηγορία 9=σπουδαστές 10= πολιτικοί κρατούμενοι και εξόριστοι 11= οπαδοί, μέλη κόμματος 12= οπαδοί, μέλη οργάν. κ.κ 17=συνδικαλιστικά στελέχη 18=τοπικοί παράγοντες 19=κοινωνικοί παράγοντες, προσωπικότητες
Αιτήματα	1=Οικονομικά 2=εργασιακά, ασφαλιστικά 3= επαγγελματικά δικαιώματα 4=εκπαιδευτικά 5=πολιτικών-κοινωνικών δικαιωμάτων Και/ή συνταγματικής τάξης	7=εξωτερικής πολιτικής 8=διεθνούς πολιτικής 9= τοπικά, περιφερειακής ανάπτυξης 10=ισότητας δύο φύλων 11=περιβαλλοντικά 12=εκκλησιαστικά 13=άλλα
Απεύθυνση αιτημάτων	1=Κυβέρνηση 2=εργοδοσία, ιδιοκτήτες, μεγαλέμποροι 3= τοπική αυτοδιοίκηση 4=άλλο κράτος, κράτη	5=υπερεθνικός φορέας 6=Πανεπιστημιακές αρχές 7=Διοίκηση οργανισμού 8= άλλο 9=δικαστήρια
Κυρώσεις: Απολύσεις Συλλήψεις	Αριθμός, πολλοί, λίγοι	
Τραυματισμοί	Αριθμός, πολλοί, λίγοι	
Έκβαση	1=ικανοποίηση	2=υπόσχεση για ικανοποίηση

Επέμβαση αστυνομίας 1: δυναμική 2: πολιτική επιστράτευση

Συσχετίσεις

Εκτός από τις συσχετίσεις που μπορούν να γίνουν μεταξύ των στοιχείων της βάσης δεδομένων που προέκυψε, δυνατές είναι και συσχετίσεις με στοιχεία εκτός αυτής, όπως οικονομικά και δημογραφικά δεδομένα, πολιτικές ευκαιρίες, πόροι των οργανώσεων που πρωταγωνίστησαν στις κινητοποιήσεις, νοηματικά πλαίσια διαμαρτυρίας κα. Τα παραπάνω στοιχεία θα αντληθούν από επίσημες στατιστικές, εφημερίδες, αρχεία και από την πλούσια δευτερεύουσα βιβλιογραφία της εξεταζόμενης περιόδου που σχολαστικά κάλυψε τα τελευταία πολλά χρόνια.

Δυσκολίες της έρευνας

Η συγκεκριμένη έρευνα, αν και καθόλα ανταποδοτική, δεν ήταν καθόλου εύκολη. Επειδή όμως δεν είναι κομψό να μιλάει ο ερευνητής για τους κόπους που κατέβαλε, θα δώσω το λόγο σε πεπειραμένους ερευνητές, οι οποίοι λίγο έως πολύ μιλούν εξ ονόματος όλων όσων ανέλαβαν ανάλογο εγχείρημα. «Η κωδικοποίηση μεγάλου αριθμού γεγονότων διαμαρτυρίας δύσκολα μπορεί να πραγματοποιηθεί από ένα άτομο σε λίγους μήνες. Λαμβάνοντας υπόψη όλη την επιπρόσθετη δουλειά, όπως εξάσκηση, αρχειοθέτηση, συζήτηση των προβληματικών περιπτώσεων, διόρθωση λαθών κλπ, ο εντοπισμός και η κωδικοποίηση ενός γεγονότος μπορεί εύκολα να πάρει 30 με 40 λεπτά κατά μέσο όρο. Αυτό σημαίνει ότι πιο φιλόδοξες μελέτες γεγονότων διαμαρτυρίας, οι οποίες περιορίζονται σε ένα καθαρά οριοθετημένο αντικείμενο και ένα σχετικά μικρό χρονικό και χωρικό εύρος, απαιτούν όχι μόνο πλήρη και σταθερή χρηματοδότηση, αλλά και μια στέρεη ερευνητική υποδομή. Ιδεατά τέτοια προγράμματα πρέπει να τοποθετούνται εντός ενός ερευνητικού τόπου, ο οποίος να μπορεί να εξασφαλίσει συνέχεια και όπου η χρηματοδότηση δεν εξαρτάται αποκλειστικά από βραχυπρόθεσμα συμβόλαια. Πέρα από τους υλικούς πόρους, αυτά τα προγράμματα χρειάζονται αφοσιωμένους και ανθεκτικούς ερευνητές, οι οποίοι να μπορούν να επιβιώσουν από νευρικούς κλονισμούς, διακύμανση του προσωπικού, τη διαδοχή διαφορετικών γενεών υπολογιστών, κλπ. Αυτό δε σημαίνει ότι η ανάλυση γεγονότων διαμαρτυρίας είναι δυνατή μόνο με άφθονα χρήματα και χρόνο. Η συλλογή δεδομένων πάνω σε ένα συγκεκριμένο θέμα που να καλύπτει μια

δεκαετία μπορεί να διεκπεραιωθεί από μια μικρή ομάδα σε δύο χρόνια...»¹¹⁸. Εγώ δημιούργησα μια βάση δεδομένων με πάνω από 5.000 γεγονότα διαμαρτυρίας που καλύπτουν 7 χρόνια, χωρίς καμιά από τις παραπάνω απαραίτητες προϋποθέσεις.

Οι συνεντεύξεις

Ωστόσο, στην πορεία της έρευνας διαπίστωσα ότι σημαντικά στοιχεία, ιδίως αυτά που αφορούν ποιοτικούς παράγοντες, δεν μπορούσαν να καλυφθούν με την παραπάνω μέθοδο. Γι αυτό αποφάσισα να διενεργήσω μία σειρά από συνεντεύξεις με ακτιβιστές της εξεταζόμενης περιόδου προκειμένου να διερευνήσω τους εν λόγω παράγοντες.

Η συνέντευξη είναι η πιο διαδεδομένη μορφή εμπειρικής έρευνας και τα προαπαιτούμενά της έχουν συζητηθεί διεξοδικά στη διεθνή και εγχώρια βιβλιογραφία, γεγονός που καθιστά αδύνατη και αχρεία στη μια λεπτομερή παρουσίαση της συγκεκριμένης μεθόδου.

Θα περιοριστώ στο να παρουσιάσω και να εξηγήσω τις μεθοδολογικές επιλογές που έκανα σε μια σειρά βασικών ζητημάτων που συνδέονται με τη μεθοδολογία της συνέντευξης και παρατίθενται σε όλα τα εγχειρίδια μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών¹¹⁹.

Η μορφή των συνεντεύξεων διαχωρίζονται ανάλογα με το βαθμό ελευθερίας που διαθέτουν συνεντευκτής και συνεντευξιαζόμενος αφενός και ανάλογα με το βαθμό βάθους των αποσπώμενων πληροφοριών. Όσον αφορά στο πρώτο διενήργησα ημιδομημένες συνεντεύξεις. Δεν επρόκειτο για ελεύθερες συνεντεύξεις ούτε για τελείως δομημένες. Επρόκειτο μάλλον για «εντοπισμένες» ή «εστιασμένες». Η επιλογή των ερωτώμενων και το αντικείμενο έρευνας ήταν συγκεκριμένο, οι ερωτήσεις κινούνταν από υποθέσεις εργασίας που προϋπήρχαν, υπήρχε ένας οδηγός συνέντευξης, αν και οι ερωτήσεις ετίθεντο με τρόπο ελεύθερο χωρίς κάποια σειρά, ο συνεντευξιαζόμενος δεν μπορούσε να μιλήσει για όποιο θέμα ήθελε, αν και μπορούσε να απαντήσει με τρόπο

¹¹⁸ Koopmans R, Rucht D., ό.π., σ. 241-242

¹¹⁹ Βλ. ενδεικτικά Φύλιας Β. (επιμ), *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, Gutenberg, 1996, Κυριαζή Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα, 1999, Grawitz M., *Μέθοδοι των κοινωνικών επιστημών*, Τόμος Β, Εκδόσεις Οδυσσέας, 2006

ελεύθερο. Επρόκειτο για συνέντευξη καθοδηγούμενη με ελεύθερες ερωτήσεις και απαντήσεις¹²⁰.

Όσον αφορά στο βάθος των αποσπόμενων πληροφοριών, δεν επρόκειτο ούτε για ψυχαναλυτικές συνεντεύξεις ούτε για συνεντεύξεις ζωής. Επρόκειτο για συνεντεύξεις που αποσκοπούσαν στην απόσπαση πληροφοριών γύρω από γεγονότα που έζησαν οι πρωταγωνιστές στους χώρους όπου έδρασαν κατά την περίοδο 1960-1967. Οι συνεντεύξεις έγιναν με τη μορφή άμεσων συνεντεύξεων, αποσκοπούσαν δηλαδή στο να καταγράψουν απαντήσεις οι οποίες θα αξιοποιούνταν ως τέτοιες, χωρίς μέριμνες για το αν οι πρωταγωνιστές εννοούν κάτι άλλο πίσω από αυτό που λένε¹²¹. Αυτό δε σημαίνει ότι έλειψαν ερωτήσεις άμεσες που ερμηνεύτηκαν έμμεσα (πχ ερωτήσεις για κινητοποιήσεις που έμειναν αναπάντητες) ή ερωτήσεις έμμεσες που ερμηνεύτηκαν άμεσα (πχ ερωτήσεις για την κινηματική ύφεση μετά τα Ιουλιανά στις οποίες δεν έμπαινε ρητά το ζήτημα κάποιας κινηματικής ύφεσης).

Η διάρκεια της συνέντευξης ήταν γύρω στη μία ώρα, αν και υπήρχαν αυξομειώσεις ανάλογα με τις ερωτήσεις που καλούνταν να απαντήσει ο/η συνεντευξιαζόμενος/η, ανάλογα με το αν γεννιούνταν νέες ερωτήσεις, ανάλογα με τη γνωστική απόδοση των απαντήσεων και, τέλος, ανάλογα με το πόσο αργά μιλούσε ο/η συνεντευξιαζόμενος/η.

Στο ζήτημα της δειγματοληψίας απέφυγα όσο μπορούσα την τυχαία δειγματοληψία, περιορίστηκα όμως αρκετά από το διαθέσιμο δείγμα. Πήρα μια 30ριά συνεντεύξεις από ακτιβιστές της εποχής τα στοιχεία επικοινωνίας των οποίων πήρα ως επί το πλείστον από την Εταιρία Μελέτης Ιστορίας Αριστερής Νεολαίας (EMIAN). Η πρόσβαση σε αυτούς ήταν λοιπόν πιο εύκολη. Φυσικά συμπλήρωσα τη λίστα των επαφών μου και από άλλες πηγές. Οι διαθεσιμότητες όμως των ανθρώπων αυτών δεν ήταν απεριόριστες. Μην ξεχνάμε ότι έχει περάσει μισός αιώνας και, ως εκ τούτου, το δείγμα μου περιορίστηκε και από αυτή τη συνθήκη: κάποιοι/ες δεν ήταν εν ζωή και κάποιοι/ες δεν ήταν σε θέση να μου δώσουν συνέντευξη λόγω προβλημάτων υγείας. Με κάποιους επίσης που ήταν στην επαρχία δεν κατέστη δυνατό να βρεθώ, ενώ η εξεύρεση αγροτών ακτιβιστών της εποχής εκείνης στάθηκε πιο δύσκολη απ' ότι υπολόγιζα στην αρχή. Οι γυναίκες ακτιβίστριες και

¹²⁰ Φίλιας Β. (επιμ), *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, Gutenberg, 1996, σ.134-135, Grawitz M., *Μέθοδοι των κοινωνικών επιστημών*, Τόμος Β, Εκδόσεις Οδυσσέας, 2006, σ.241-243

¹²¹ Φίλιας Β. (επιμ), *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, Gutenberg, 1996, σ.135, Grawitz M., *Μέθοδοι των κοινωνικών επιστημών*, Τόμος Β, Εκδόσεις Οδυσσέας, 2006, σ.251-253

οι συνδικαλισμένοι εργάτες της εποχής εκείνης δεν απολαμβάνουν τη δημοσιότητα που απολαμβάνουν οι άντρες ακτιβιστές και δη οι σπουδαστές με αποτέλεσμα οι πληροφοριοδότες μου να με στέλνουν κυρίως σε άντρες. Ο περιορισμός του δείγματος λοιπόν και ο βαθμός δυσκολίας πρόσβασης σε αυτό ευθύνεται για τις ανισομέρειες στη δειγματοληψία τις οποίες και θα εκθέσω.

Πήρα συνέντευξη κυρίως από αριστερούς, αλλά και από 3 κεντρώους και 2 μαρκεζινικούς, κυρίως από ΕΔΑϊτες, αλλά και από 2 μέλη του ΚΚΕ, κυρίως από σπουδαστές, αλλά και από 4 εργάτες και 2 εργαζόμενους-σπουδαστές, κυρίως από άντρες, αλλά και από 3 γυναίκες, κυρίως από κατοίκους της Αθήνας, αλλά και από 5 κατοίκους της Θεσσαλονίκης.

Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '50

Κατά τη δεκαετία του '60 παρατηρείται προοδευτικά μια επίταση της συλλογικής διαμαρτυρίας. Ωστόσο, παράγοντες καθοριστικοί σε αυτή την εξέλιξη ανάγονται στην αμέσως προηγούμενη περίοδο, τη δεκαετία του '50. Πολιτικές και οικονομικές απειλές που κινητοποίησαν τις διαμαρτυρόμενες ομάδες, σταθερά στοιχεία της Δομής Πολιτικών Ευκαιριών που περιόρισαν ή διευκόλυναν τις τελευταίες, αξιακές πλαισιώσεις και οργανωτική ισχύς που κατέστησαν δυνατή τη συλλογική διεκδίκηση, και ευρύτατες αλλαγές που σημειώθηκαν στο κοινωνικό περιβάλλον, όπως η εμφάνιση νέων διεκδικητικών υποκειμένων, ανάγονται στην πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο. Γιατί όμως η κινηματική δραστηριότητα ήταν σαφώς λιγότερο έντονη τη δεκαετία του '50 και τι ήταν αυτό που βοήθησε ώστε κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας να αρχίσει να αλλάζει κάπως αυτή η εικόνα; Σε αυτά τα ερωτήματα θα προσπαθήσω να απαντήσω σε αυτό το κεφάλαιο.

Μπορούμε, αρχικά, να πούμε ότι η επίταση της συλλογικής διαμαρτυρίας τη δεκαετία του '60 ήρθε να απαντήσει στις πολιτικές, οικονομικές και λοιπές συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά τη δεκαετία του '50, οι οποίες με τη σειρά τους προέκυψαν εν πολλοίς ως απάντηση στις πολιτικοκοινωνικές συγκρούσεις που έλαβαν χώρα τη δεκαετία του '40. Η παρατήρηση αυτή δεν σκοπεύει να υπενθυμίσει ότι δεν υπάρχει παρθενογένεση στην ιστορία, αλλά να υπογραμμίσει κάτι που συχνά ξεχνούν οι πολιτικοί επιστήμονες των επιμέρους κλάδων: ότι η συλλογική διαμαρτυρία και οι πολιτικοί θεσμοί αλληλοδιαμορφώνονται μέσα από τη διαντίδρασή τους¹²². Πιο συγκεκριμένα, το αντιστασιακό κίνημα προέκυψε ως απάντηση στην οικοδόμηση της κατοχικής πολιτικής τάξης πραγμάτων, το μετακατοχικό κράτος ως απάντηση στο εαμικό κίνημα, ο εμφύλιος πόλεμος ως απάντηση στην οικοδόμηση του μετακατοχικού κράτους και το μετεμφυλιακό κράτος ως απάντηση στον εμφύλιο. Οι ίδιοι οι όροι άλλωστε «μετεμφυλιακό» και «αντικομμουνιστικό» που ευρέως έχουν χρησιμοποιηθεί από τους μελετητές της περιόδου μαρτυρούν την εν λόγω σχέση. Ας δούμε λοιπόν, όπως μας

¹²² Tilly Ch. – Tarrow S., ό.π., σ.61

συστήνει ο Sidney Tarrow¹²³, πώς η διεκδικητική συλλογική δράση επέδρασε στην κρατική οικοδόμηση μέσω των συνεχών απαντήσεων του κράτους στις προκλήσεις τις οποίες η ίδια η διεκδικητική συλλογική δράση του έθεσε.

Τέτοιου είδους απαντήσεις αποτέλεσαν τα εξής μέτρα¹²⁴:

- ✓ Η θέσπιση του ΈΓ Ψηφίσματος για την καταπολέμηση των «αυτονομιστικών» ενεργειών, που ποινικοποιούσε όχι μόνο πράξεις ή διευκόλυνση πράξεων, αλλά και τη διάδοση, ανάπτυξη ή εφαρμογή ιδεών που έτειναν σε απόσπαση ή αυτονόμηση μέρους της επικράτειας.
- ✓ Η θέσπιση του αναγκαστικού νόμου 509 που έθετε εκτός νόμου το ΚΚΕ και τους προσκείμενους σε αυτό πολιτικούς ή άλλους σχηματισμούς, και κατέστειλε τις ενέργειες που θεωρούνταν εφαρμογή των κομμουνιστικών ιδεών.
- ✓ Η επαναφορά του θεσμού της διοικητικής εκτόπισης για άτομα που οι αρχές θεωρούσαν ύποπτα ότι διέπραξαν ή ετοιμάζονταν να διαπράξουν πράξεις που έβαλαν κατά της δημόσιας τάξης, ησυχίας και ασφάλειας της χώρας. Για το σκοπό αυτό επανιδρύθηκαν στρατόπεδα συγκέντρωσης σε διάφορα «ξερονήσια».
- ✓ Η εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών από τους συμπαθούντες τα κόμματα της Αριστεράς.
- ✓ Η στέρηση της ελληνικής ιθαγένειας και η δήμευση των περιουσιών των «συμμοριτών».
- ✓ Το νομοθετικό αυτό πλέγμα υπήρξε η απάντηση του κράτους στην «κομμουνιστική ανταρσία» και ως εκ τούτου είχε έκτακτο χαρακτήρα. Εντούτοις διατηρήθηκε και μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1952 με τη μορφή «παρασυντάγματος».
- ✓ Το ΈΓ Ψήφισμα συνέχισε να επιτρέπει το κλείσιμο των ανεπιθύμητων εφημερίδων, ενώ αυστηρός ήταν ο έλεγχος του Τύπου καθ' όλη τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου.

¹²³ Tarrow S., «States and opportunities: The political structuring of social movements», in Doug Mc Adam, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald (eds.), *Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*, Cambridge, CUP, 1996

¹²⁴ Για τους νόμους δεξ αναλυτικά Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, 1983, για τις ελευθερίες δεξ αναλυτικά Λιναρδάτος Σ., *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος Α 1949-1952, Εκδόσεις Παπαζήση, 1977, Λιναρδάτος Σ., *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος Β 1952-1955, Εκδόσεις Παπαζήση, 1978, Λιναρδάτος Σ., *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος Γ 1955-1961, Εκδόσεις Παπαζήση, 1978

- ✓ Ο αναγκαστικός νόμος 509 και το συμπλήρωμά του ο αναγκαστικός νόμος 375 περί κατασκοπείας αποτέλεσαν πραγματικό νομοθετικό κλοιό γύρω από τους οπαδούς της Αριστεράς καθ' όλη τη δεκαετία του '50, καθώς με πρόσχημα την καταπολέμηση του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ στην Ελλάδα εντάθηκαν οι διώξεις σε βάρος τους.
- ✓ Η χρήση των «πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων» επεκτάθηκε σε όλες τις συναλλαγές των πολιτών με το κράτος.
- ✓ Οι ελευθερίες δε που κατοχύρωνε το Σύνταγμα του '52 περιορίζονταν από τον εμπεδωμένο ιδεολογικό προσανατολισμό του κρατικού μηχανισμού (ιδεολογία της εθνικοφροσύνης) και από τις «ρήτρες ασφαλείας» για την άσκηση αυτών των ελευθεριών (απαγόρευση του δικαιώματος της απεργίας στους υπάλληλους του δημόσιου και του ευρύτερου δημόσιου τομέα, περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης και του τύπου, «δυνατότητα αναστολής των περισσότερων συνταγματικών εγγυήσεων των ελευθεριών και εφαρμογής του νόμου περί καταστάσεως πολιορκίας» για λόγους εξωτερικής ή εσωτερικής ασφάλειας, «δυνατότητα υπαγωγής ιδιωτών στην αρμοδιότητα των στρατοδικείων και υπό ομαλές συνθήκες» για πράξεις κατά της ασφάλειας των ενόπλων δυνάμεων¹²⁵).
- ✓ Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο τα περιστατικά τρομοκράτησης των αντιφρονούντων, η παρεμπόδιση της λειτουργίας των αριστερών κομμάτων και η γενικότερη αστυνόμευση της πνευματικής ζωής πόρρω απείχαν από το να θεωρούνται παράνομα. Εκτός όμως από το Σύνταγμα (και το «παρασύνταγμα») η πιθανότητα θεσμικής ή εξωθεσμικής αμφισβήτησης του αντικομμουνιστικού «μπλοκ εξουσίας» άφησε το αποτύπωμά της και στο υπόλοιπο θεσμικό οικοδόμημα:
- ✓ Εξωκοινοβουλευτικοί παράγοντες με αυξημένη ισχύ (Συμμαχικός παράγοντας και ιδιαιτέρως οι Αμερικανοί, Στρατός, Παλάτι, παρακράτος) επενέβαιναν επηρεάζοντας έμμεσα, μέσω πίεσης στην ελληνική κυβέρνηση, ή άμεσα την πολιτική πραγματικότητα, έχοντας ως κοινό σκοπό τη διατήρηση του αντικομμουνιστικού προσανατολισμού του κράτους.
- ✓ Η κυβέρνηση με το Σύνταγμα του '52 απέκτησε υπεροχή έναντι του Κοινοβουλίου στο νομοθετικό πεδίο, ενώ με τη διαδικασία του άρθρου 35 μπορούσε να εκδίδει νομοθετικά διατάγματα για τη ρύθμιση «εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων» με τη

¹²⁵ Αλιβιζάτος Ν., ό.π., σ.526 κε

σύμφωνη γνώμη μιας ειδικής επιτροπής αποτελούμενης από το 1/5 της Βουλής. Τον κοινοβουλευτικό έλεγχο μπορούσε να αποφύγει και νομοθετώντας μέσω των «πράξεων του Υπουργικού Συμβουλίου»¹²⁶.

- ✓ Η εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία κατέστη προϊόντος του χρόνου αδύνατη, καθώς και με τη βοήθεια εκλογικών νόμων το κόμμα της Δεξιάς παρέμενε στην εξουσία. Στο στενό πλαίσιο που όριζε η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης η Αριστερά δεν επιτρεπόταν να αναπτυχθεί και το Κέντρο να ασκήσει διαφορετική πολιτική από αυτή της Δεξιάς. Μ' άλλα λόγια απαγορευόταν στις εαμογενείς κοινωνικές δυνάμεις να εισέλθουν ως τέτοιες στο πολιτικό προσκήνιο. Έτσι, όμως, ένα κομματικό σύστημα που είχε ούτως ή άλλως κυρίαρχο κόμμα έτεινε να μετεξελιχθεί σε «σύστημα με ηγεμονικό κόμμα (δηλαδή, σε μια μορφή συστήματος με κράτος-κόμμα)...»¹²⁷.
- ✓ Τα συνδικάτα, οι συνεταιρισμοί, η τοπική αυτοδιοίκηση, οι ομάδες πίεσης, τα πανεπιστήμια και λοιποί φορείς πέρασαν στον έλεγχο του κράτους.

Ολόκληρο το κρατικό οικοδόμημα μαρτυρά τη «σύμφυτη στο μετεμφυλιακό πολιτικό σύστημα ανασφάλεια που διέτρεχε την αντίληψη και την πρακτική της νικήτριας παράταξης του Εμφυλίου»¹²⁸ και συγκεκριμένα την απειλή που ένιωθε η Δεξιά, που η πολιτική της ηγεμονία κάθε άλλο παρά εμπεδωμένη ήταν¹²⁹, τα νέα αστικά στρώματα που προέκυψαν από την κατοχή και που η διευρυμένη αναπαραγωγή τους εξαρτιόταν από την πρόσβαση στον κρατικό μηχανισμό¹³⁰, ο στρατός που η κυρίαρχη θέση που είχε κατακτήσει ήταν επισφαλής στα πλαίσια της «μεταολιγαρχικής» μαζικής πολιτικής¹³¹, το Στέμμα που μόλις είχε επιστρέψει με δημοψήφισμα και στερούνταν στέρεης

¹²⁶ Στο ίδιο, σ.204 κε

¹²⁷ Νικολακόπουλος Η., ό.π., σ.44. Χαρακτηριστικό είναι ένα επεισόδιο στη Βουλή όπου ένας νεαρός βουλευτής του ίδιου του Ελληνικού Συναγερμού τον κατηγορήσε στις 17/3/1954 «ότι ακολουθεί πορεία προς τα ιδεώδη του φασισμού, 'προς το κράτος του ενός κόμματος ή, αν θέλετε, εις μίαν μορφή καισαρισμού'» (στο Λιναρδάτος Σπ., Τόμος Β, σ.150)

¹²⁸ Ριζάς Σ., *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008, σ.223

¹²⁹ Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, εργασία, κοινωνία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, 1986, σ.27

¹³⁰ Στο ίδιο, σ.19-33, Βεργόπουλος Κ., «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης 1944-1952», στο Ιατρίδης Γ. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, Θεμέλιο, 1984

¹³¹ Μουζέλης Ν., ό.π. Δεν υπερβάλλει καθόλου ο Ριζάς όταν γράφει ότι «οι συζητήσεις για πραξικόπημα ή κάποιου είδους 'εκτροπή' από το συνταγματικό πλαίσιο επανέρχονται είτε πριν είτε μετά τις εκλογικές αναμετρήσεις, όταν αυτές εικάζεται ότι δε θα αποδώσουν ή δεν αποδίδουν αποτέλεσμα συμβατό με ρητούς ή άρρητους περιορισμούς που συνοδεύουν τη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού» (ό.π., σ.37-38)

πλειοψηφικής αποδοχής¹³² και, φυσικά, οι Αμερικανοί που ύστερα από την Κορέα ήθελαν να σιγουρευτούν για τον αντικομμουνιστικό προσανατολισμό της Ελλάδας¹³³.

Το πόσο σημαντική προϋπόθεση για τη συλλογική δράση είναι η διεύρυνση των πολιτικών ευκαιριών φαίνεται με γυμνό μάτι σε όποιον μελετά τη σύγχρονη ελληνική ιστορία, καθώς κάθε αξιόλογη άνοδος των κοινωνικών αγώνων ακολουθούσε κάποια μεγαλύτερη ή μικρότερη χαλάρωση των πολιτικών ελέγχων. Συγκεκριμένα, τόσο κατά τη δεκαετία του '30 και της Κατοχής όσο και κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, η αυξημένη παρέμβαση των μαζών στο πολιτικό προσκήνιο έγινε εφικτή με την, για διαφορετικούς λόγους κάθε φορά, απουσία, χαλάρωση ή κατάρρευση των πολιτικών ελέγχων, για να υποχωρήσει με την επανισχυροποίησή τους (δικτατορία Μεταξά, νίκη της Δεξιάς στον εμφύλιο, δικτατορία συνταγματαρχών)¹³⁴.

Με την οικοδόμηση του μετεμφυλιακού κράτους οι δομικοί όροι πρόσβασης στην ευκαιρία¹³⁵ ήταν οι εξής:

α) η *ισχύς του κράτους* ήταν συντριπτική. Επρόκειτο για «ισχυρό κράτος» (strong state) και όχι για «αδύναμο κράτος» (weak state). Τα χαρακτηριστικά του κράτους δεν προσφέρονταν επίσης για εκμετάλλευσή του από εξωθεσμικούς δρώντες, καθώς δεν υπήρχε προβλεπόμενη πρόσβαση γι αυτούς ούτε ο χωρισμός των εξουσιών και η ύπαρξη εξωθεσμικών κέντρων εξουσίας λειτουργούσε υπέρ τους. Το κράτος φαινόταν κλειστό και αρραγές. Όσο για το κομματικό σύστημα, αυτό έτεινε να μεταβληθεί με τη βοήθεια της τρομοκρατίας των ψηφοφόρων και της επιβολής ευνοϊκών εκλογικών συστημάτων σε κομματικό σύστημα με ηγεμονικό κόμμα¹³⁶. β) Η *δεσπόζουσα στρατηγική* του κράτους ήταν αυτή του αποκλεισμού των αντιφρονούντων ή απλά των διαμαρτυρούμενων. Τη δεσπόζουσα αυτή στρατηγική υποβοηθούσε η δεσπόζουσα πολιτική κατηγοριοποίηση που είχε επιβάλει η κρατική προπαγάνδα και που προσδιόριζε αυστηρά το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούσαν να κινηθούν οι κάθε λογής διεκδικητές, εθνικόφρονες και κομμουνιστές.

¹³² Νικολακόπουλος Η., ό.π., 88-94

¹³³ Για μια σύντομη αναφορά στο θέμα Ριζάς Σ., ό.π., 75-77

¹³⁴ Papanikolopoulos D., *L' action collective en Grece*, Memoire deposee au Departement de Sciences sociales et philosophie de la connaissance, Paris 4, 2004, σ.28-30

¹³⁵ Tarrow S., *Power in movement*, Cambridge University Press, 1998

¹³⁶ Βλ. Νικολακόπουλος Η., ό.π.

γ) Η προηγούμενη αντιμετώπιση των κινημάτων από το κράτος και η *πολιτική κουλτούρα* των φορέων του ήταν εχθρική. Μην ξεχνάμε ότι το πολιτικό και νομικό πλαίσιο που προσδιόριζε πολιτικές ευκαιρίες της δεκαετίας του '50 διαμορφώθηκε από τους νικητές του εμφυλίου πολέμου και ακριβώς με σκοπό την εξαφάνιση του εαμικού κινήματος. δ) Η *καταπίεση* και ο *κοινωνικός έλεγχος*, που εφαρμόστηκαν στη συνέχεια, εμπόδιζαν το ξεδίπλωμα των κινηματικών διαδικασιών και ανέβαζαν το κόστος συμμετοχής σ' αυτές. Αν σταθούμε επίσης σε επιπρόσθετους παράγοντες που επηρεάζουν τη Δομή Πολιτικών Ευκαιριών, τότε θα δούμε πως και αυτοί συνέτειναν στο να την περιορίζουν. Η χάραξη της διαχωριστικής γραμμής (*boundary creation*) μεταξύ Δεξιάς-Αριστεράς με τη μορφή «εθνικόφρονες-κομμουνιστές» (*identity creation*) και τη συνδήλωση «εθνικές-αντεθνικές» πολιτικές δυνάμεις (*identity evaluation*) αποτελούσε μείζονος σημασίας εμπόδιο στην ανάληψη διεκδικητικής συλλογικής δράσης, αφού υποχρεούνταν να ενταχθεί στην εν λόγω αντιπαράθεση και να υποστεί τον ανάλογο παροπλισμό ή τις ανάλογες συνέπειες (*identity suppression*). Η χάραξη της κυρίαρχης διαχωριστικής γραμμής και η συνακόλουθη επιβολή-αξιολόγηση των κυρίαρχων ταυτοτήτων¹³⁷ ανήγαγε τους αγώνες για κοινωνική ολοκλήρωση σε αγώνες για εθνική ολοκλήρωση, όπως έκανε και με τον Εμφύλιο¹³⁸.

Ο εγχώριος και διεθνής συσχετισμός δύναμης δεν άφηνε πολλά περιθώρια. Η συμμαχική δομή (*alliance structure*) στην Ελλάδα συμπεριελάμβανε τόσο τη Δεξιά όσο και το μεγαλύτερο μέρος του Κέντρου (που συνθλιβόταν μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς και εσωτερίκευε τις πιέσεις¹³⁹) μην αφήνοντας πολλά περιθώρια στην Αριστερά και τους κεντροαριστερούς σχηματισμούς να νομιμοποιήσουν επαρκώς την κινηματική δράση που θα εγγράφετο σε μια αντίπαλη δομή (*opposition structure*)¹⁴⁰.

Η διεθνής συγκυρία του Ψυχρού Πολέμου, ιδίως μετά τα γεγονότα στην Κορέα, υπήρξε αιτία και αφορμή για να καταπνιγεί κάθε αμφισβήτηση στο εσωτερικό των στρατοπέδων και να επιβληθούν οι πολιτικές εκείνες δυνάμεις που ευθυγραμμίζονταν καλύτερα με την ψυχροπολεμική διαχωριστική γραμμή. «Εθνικιστικά και ανταποικιακά κινήματα ή

¹³⁷ Για το θέμα αυτό δεξ Παπαδημητρίου Δ., *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, 2006, σ.207 κε, 222 κε, Νικολακόπουλος Η., ό.π., Κεφ.1, Μαντόγλου Α., ό.π., σ.106-115

¹³⁸ Παπαδημητρίου Δ., ό.π., σ.218

¹³⁹ Λιναρδάτος Σπ. Τόμος Α, σ.28-29, 116, 128-129, 140-143, 394, Λιναρδάτος Σπ., Τόμος Β, σ.125

¹⁴⁰ Οι συγκεκριμένες έννοιες αντλήθηκαν από το Kriesi H., «The political opportunity structure of the Dutch peace movement», *West European politics*, 12, 1989

ακόμη και μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες ερμηνεύονταν συνήθως ως προϊόντα κομμουνιστικής συνωμοσίας»¹⁴¹ από την Ουάσιγκτον, η οποία «έτεινε να υιοθετεί μια άκαμπτη στάση απέναντι στα κινήματα που τελούσαν υπό κομμουνιστική επιρροή»¹⁴² Ο Ψυχρός Πόλεμος υπήρξε η νομιμοποιητική αρχή την οποία επικαλούνταν τόσο οι Αμερικανοί όσο και η Δεξιά για την φαλκίδευση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και για την απαγόρευση κάθε εξωθεσμικής αμφισβήτησης των επιλογών της πολιτικής εξουσίας.

Οι κινητοποιήσεις αντιμετωπίστηκαν με σκληρότητα. Βέβαια οι πολιτικές ευκαιρίες δεν είναι ίδιες για όλες τις κοινωνικές ομάδες που διεκδικούν. Οι δημόσιοι υπάλληλοι, για παράδειγμα, μπορούσαν να κινητοποιηθούν πιο εύκολα από τους ιδιωτικούς υπαλλήλους, καθώς καλύπτονταν από τη μονιμότητα¹⁴³. Ο αριστεροί αντιμετωπίζονται με πιο κατασταλτικό τρόπο από όλους τους άλλους. Είναι χαρακτηριστικό ότι, 'όπως αναφέρει ο Τάσος Τρίκκας,

«στην Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη είχαν συρρεύσει μεγάλες μάζες καταδιωκόμενων αριστερών από την ύπαιθρο, που αναζητούσαν στις μεγάλες πόλεις την προστασία της ανωνυμίας και την περιστασιακή απασχόληση στις οικοδομές και όπου αλλού. [...] Οι συνθήκες για την ανασυγκρότηση της Αριστεράς ωρίμαζαν μέσα στις μεγάλες πόλεις, κατάλληλο περιβάλλον για την αναζωπύρωση οικονομικών και πολιτικών διεκδικήσεων των μαζών μέσα από την αξιοποίηση των εκλογικών ρωγμών της εμφυλιοπολεμικής νομοθεσίας και της ασφυκτικής καταπίεσης του κράτους και του παρακράτους»¹⁴⁴.

Η Αριστερά προσπαθεί να εκμεταλλευθεί όλες τις «νόμιμες δυνατότητες» (αγώνας των γυναικών συγγενών των πολιτικών κρατουμένων και εξορίστων, συνδικαλιστικές οργανώσεις, πρώτες νόμιμες οργανώσεις νεολαίας)¹⁴⁵, όμως και αυτές είναι συνεχώς υπό αίρεση. «Η 'εξάρθρωσις των παρανόμων οργανώσεων του ΚΚΕ' αποβλέπει κυρίως στη δημιουργία αναχωμάτων στην ανάπτυξη του νομίμου κινήματος της Αριστεράς και στην τρομοκράτηση των οπαδών της που έχουν αναθαρρήσει»¹⁴⁶. Οι συνεχείς διώξεις είναι λογικό να αποφέρουν «κάποιο 'μούδιασμα' των αριστερών, που ωθούνται ξανά στις

¹⁴¹ Στεφανίδης Ι., *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961*, Εκδόσεις Πατάκης, 2002, σ.41

¹⁴² Στο ίδιο, σ.49

¹⁴³ Ριζάς Σ., ό.π., σ.254

¹⁴⁴ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.66

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σ.89-90

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ.111

‘κατακόμβες’, ύστερα από τη σύντομη ‘ανάσα’ που τους πρόσφεραν οι δυνατότητες της νόμιμης δράσης»¹⁴⁷.

Αποτέλεσμα της στενότητας των πολιτικών ευκαιριών ήταν το γεγονός ότι «η κοινωνική αντίδραση δεν υπήρξε ευρεία. Το γεγονός ότι τα συνδικάτα ήταν ελεγχόμενα ασφαλώς επέδρασε ώστε οι απεργιακές εκδηλώσεις τους ήταν μεμονωμένες. Η κοινωνική δυσaréσκεια εκφράστηκε κυρίως πολιτικά μέσω της στροφής του εκλογικού σώματος προς τους συνδυασμούς της κεντροαριστεράς»¹⁴⁸. Άλλωστε οι προεκλογικοί αγώνες έδιναν την ευκαιρία για συγκεντρώσεις, που δεν μπορούσαν ν’ απαγορευτούν, και που γι αυτό το λόγο συνετέλεσαν στο σπάσιμο της τρομοκρατίας¹⁴⁹ και στο ξεμούδιασμα των αριστερών^{150/151}.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό το μέγεθος της τρέχουσας απειλής που συνιστούσε το συγκεκριμένο πολιτικό πλαίσιο για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους οποίους θα λέγαμε καθιστούσε πολίτες β’ κατηγορίας κατά τον τρόπο που το έκαναν τα «σύνθετα καθεστώτα» (composite regimes) τύπου *απαρτχάιντ*¹⁵². Ακολουθώντας ωστόσο την κατηγοριοποίηση των Tilly και Tarrow¹⁵³, οι οποίοι ταξινομούν τα καθεστώτα στη βάση αφενός της δημοκρατικότητας (democracy) και αφετέρου της ισχύος (capacity), θα τοποθετούσα το ελληνικό «κράτος της Δεξιάς» πλησιέστερα στα «μη δημοκρατικά καθεστώτα υψηλής ισχύος» (high-capacity undemocratic regimes) παρά στα «δημοκρατικά καθεστώτα υψηλής ισχύος» (high-capacity democratic regimes), για τα οποία συλλήβδην (τα high-capacity regimes) γράφουν οι ίδιοι ότι «συνήθως αντιστέκονται στον εκδημοκρατισμό γιατί αυτός σημαίνει ότι όποιος κατέχει την κυβέρνηση πρέπει να μοιραστεί την εξουσία και διατρέχει τον κίνδυνο να τη χάσει

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ.172

¹⁴⁸ Ριζάς Σ., ό.π., σ.254

¹⁴⁹ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.82

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ.157

¹⁵¹ Μέχρι και στην Επίδαυρο αναζητούσαν οι Αριστεροί μια ευκαιρία να εκφράσουν ελεύθερα και συλλογικά τη διαμαρτυρία τους. Γράφει ο Δημήτρης Σπάθης στο κείμενό του «Στο δρόμο της θεατρικής αναγέννησης»: «Κάθε καλοκαίρι, ο κόσμος της Αριστεράς ‘μπορούσε να συγκεντρώνεται χωρίς το φόβο του χωροφύλακα, να συγκινείται, να χειροκροτεί τις σηματοδιακές ατάκες’» (Σπάθης Δ., «Στο δρόμο της θεατρικής αναγέννησης», *Αρχειοτάζιο*, τχ 12, 2010, σ.76)

¹⁵² Βλ. Tilly Ch. - Tarrow S., ό.π., σ.64

¹⁵³ Στο ίδιο, σ.54-57

τελείως»¹⁵⁴. Αυτό σημαίνει ότι οι απειλές δεν ακολουθούν μονόδρομη πορεία με τελικούς αποδέκτες τους διεκδικητές, αλλά ακολουθούν και αντίστροφη πορεία.

Ωστόσο, η ανάγκη διατήρησης του κοινοβουλευτισμού για λόγους που σχετίζονταν με την ιδεολογική αντιπαράθεση «ελεύθερου κόσμου» - «σιδηρού παραπετάσματος»¹⁵⁵, πρόσφερε μία εμφανή πολιτική ευκαιρία. Ως εκ τούτου, οι πολίτες διατηρούσαν τα δικαιώματα του λόγου, του εκλέγειν, του εκλέγεσθαι¹⁵⁶ και του συνεταιρίζεσθαι, τα οποία μπορούσαν να εξασκήσουν, θα υποστήριζα, με δική τους ευθύνη. Πώς πρέπει λοιπόν να χαρακτηρίσουμε αυτό το «πρωτότυπο φαινόμενο ενός βαθύτατα αυταρχικού καθεστώτος που οικοδομήθηκε υπό την αιγίδα ενός δημοκρατικά οργανωμένου κοινοβουλευτικού κράτους»¹⁵⁷; Δεν ήταν «ούτε δικτατορία αλλά ούτε και κοινοβουλευτική δημοκρατία»¹⁵⁸. Μάλλον ισχύει η πολύ εύστοχη διατύπωση του Κυριάκου Χαραλάμπους, σύμφωνα με την οποία, «το πολιτικό καθεστώς της περιόδου 1949-1967 έφερε διπλά χαρακτηριστικά: συμπύκνωνε στοιχεία στρατιωτικής δικτατορίας και κοινοβουλευτικής δημοκρατίας»¹⁵⁹. Έτσι έλυσαν άλλωστε οι νικήτριες στο Εμφύλιο πόλεμο δυνάμεις το δίλημμα που αντιμετώπισαν μετά τη στρατιωτική νίκη: «ομαλή διαδικασία αναδιοργάνωσης της εξουσίας τους σε κοινοβουλευτικά πλαίσια» ή «συνέχιση των μεθόδων της στρατιωτικής επικράτησης, με προέκτασή τους την επιβολή απροκάλυπτης δικτατορίας»¹⁶⁰; Παρατηρούμε λοιπόν ότι στην «καχεκτική δημοκρατία»¹⁶¹ της μετεμφυλιακής περιόδου το κράτος ήταν ταυτόχρονα ανοιχτό και κλειστό (open and closed). Το Σύνταγμα του 1952 και το «παρασύνταγμα» ήταν ταυτόχρονα σε ισχύ¹⁶², επικρατούσε ένας «συνταγματικός δυϊσμός»¹⁶³. Το αντικομμουνιστικό κλειστό ελληνικό κράτος διακήρυττε ότι ανήκε στον «ελεύθερο

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ.66

¹⁵⁵ Ριζάς Σ., ό.π., σ.64-65, Βουρνάς Τ., ό.π., σ.116, Τρίκκας Τ., ό.π., 46

¹⁵⁶ Ωστόσο πολλές φορές ακυρώθηκε η εκλογή φυλακισμένων αριστερών.

¹⁵⁷ Τσουκαλάς Κ., «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο Ιατρίδης Γ. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, Θεμέλιο, 1984, σ.582

¹⁵⁸ Γιαννουλόπουλος Γ., *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Εκδόσεις Παπαζήση, 1992, σ.277-278

¹⁵⁹ Χαραλάμπους Κ., *Ελληνικό συνεταιριστικό «κίνημα»*, Γόρδιος, 1993, σ.99

¹⁶⁰ Τρίκκας Τ., ό.π., σ. 45

¹⁶¹ Νικολακόπουλος Η., ό.π.

¹⁶² Για μια ανάλυση των ευκαιριών και των απειλών επικεντρωμένη στο νόμο βλ. Steinberg Μ., «Καπιταλιστικός νόμος, σχέσεις παραγωγής και εκμετάλλευσης και δομημένες δυνατότητες για σύγκρουση, ή, χρησιμοποιώντας τρεις Tilly για να διατυπώσουμε ένα επιχείρημα», στο Κούση Μ. – Tilly Ch. (επιμ.), *Οικονομικές και πολιτικές συγκρούσεις*, Επίκεντρο, 2008

¹⁶³ Κατηφόρης Γ., *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1975, σ.81-82

κόσμο». Είναι όμως ακριβώς αυτός ο μικτός χαρακτήρας του κράτους που, σύμφωνα με την κλασική επεξεργασία του Eisinger¹⁶⁴, βρίσκεται συχνότερα στη βάση των κινητοποιήσεων.

Παρόλο όμως το περιοριστικό πλαίσιο των πολιτικών ευκαιριών κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια δεν έλειψαν οι κινητοποιήσεις, που ωστόσο είχαν κυρίως οικονομικά αιτήματα¹⁶⁵. Οι οικονομικές απειλές που τροφοδότησαν με αιτήματα τις κινητοποιήσεις τόσο τη δεκαετία του '50 όσο και την επόμενη δεκαετία ήταν κυρίως οι εξής:

- ✓ Οι εκτεταμένες υλικές καταστροφές και η αποδιοργάνωση της οικονομικής δραστηριότητας ιδίως στην ύπαιθρο.
- ✓ Τα χαμηλά εισοδήματα τόσο των αγροτών όσο και των εργατών δεν μπορούσαν να καλύψουν ούτε τις βασικές ανάγκες και φυσικά αποτελούσαν ένα κλάσμα των εισοδημάτων που απολάμβαναν οι εργαζόμενες τάξεις στις ανεπτυγμένες χώρες την ίδια περίοδο.
- ✓ Η εκτεταμένη ανεργία και υποαπασχόληση.
- ✓ Ο υψηλός πληθωρισμός, το αυξανόμενο κόστος ζωής, που εξανεμίζει το εισόδημα των λαϊκών κοινωνικών στρωμάτων και απορροφά αμέσως τις όποιες αυξήσεις.
- ✓ Οι άθλιες εργασιακές συνθήκες και η εκμετάλλευση των εργαζόμενων τάξεων μέσω της απόσπασης υπεραξίας είτε στη σφαίρα της παραγωγής (στην περίπτωση των εργατών) είτε στη σφαίρα της κυκλοφορίας (στην περίπτωση των αγροτών).
- ✓ Η υπέρογκη φορολογία, ιδίως η έμμεση που πλήττει τα λαϊκά στρώματα.
- ✓ Η κρίση υπερπαραγωγής αγροτικών προϊόντων που δε βρίσκουν αγορές.
- ✓ Οι υπέρογκες στρατιωτικές δαπάνες που αφαιρούν κρίσιμους πόρους από τις δημόσιες επενδύσεις και την κοινωνική πολιτική.
- ✓ Η κακή και φτωχή διατροφή μεγάλου μέρους του πληθυσμού.
- ✓ Οι συνθήκες διαμονής και η χαμηλή κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας.
- ✓ Τα συσσωρευμένα χρέη ιδίως των αγροτών.
- ✓ Οι κοινωνικές και οι περιφερειακές ανισότητες.

¹⁶⁴ Eisinger P., «The conditions of protest behavior in American cities», *American Political Science Review*, , 67, 11-28

¹⁶⁵ Φακιολάς P., ό.π.

- ✓ Οι χαμηλές δημόσιες επενδύσεις.
- ✓ Η ευνοϊκή μεταχείριση του ξένου κεφαλαίου.
- ✓ Μεγάλες φυσικές καταστροφές.

Αν προσθέσουμε στα παραπάνω και την ανεπαρκή ιατροφαρμακευτική περίθαλψη απαραίτητη ιδιαιτέρως για το μισό εκατομμύριο φυματικούς που είχε στις αρχές της δεκαετίας του '50 η Ελλάδα, καθώς και την κακή κατάσταση της εκπαίδευσης με το μεγάλο ποσοστό αναλφαβητισμού συμπληρώνουμε τον καμβά των αιτημάτων που αποσκοπούσαν στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου.

Όσον αφορά τώρα στο διεθνές πλαίσιο, ας εξετάσουμε, ακολουθώντας την προτροπή της Skocpol¹⁶⁶, δύο τύπους διεθνών πλαισίων, αφενός της παγκόσμιας καπιταλιστικής δομής και αφετέρου του διεθνούς συστήματος κρατών, προκειμένου να κατανοήσουμε τον αντίκτυπο παγκόσμιων οικονομικών και πολιτικών διαδικασιών στην οικοδόμηση των εγχώριων δυνατοτήτων για επιτυχημένη συλλογική δράση. Η θέση της Ελλάδας στο διεθνές σύστημα κρατών, όπως τόνισα παραπάνω, δεν πρόσφερε πολιτικές ευκαιρίες υπέρβασης του υπάρχοντος καθεστώτος καθ' όλη τη δεκαετία του '50. Η Ελλάδα ήταν προκεχωρημένο φυλάκιο του ΝΑΤΟ στη ΝΑ Ευρώπη, στα σύνορα με το κομμουνιστικό μπλοκ, και στα πλαίσια αυτά του Ψυχρού Πολέμου θα' ταν δύσκολο να βρει ισχυρά διεθνή ερείσματα ένα κίνημα αμφισβήτησης του πολιτικού καθεστώτος στην Ελλάδα. Κυρίως όμως ο Ψυχρός Πόλεμος επέδρασε μέσω της εσωτερίκευσης/μεταφοράς¹⁶⁷ στο εσωτερικό της χώρας του δόγματος του Ατλαντισμού, που επέβαλε το κυνήγι των κομμουνιστών, την αντιμετώπιση των κινητοποιήσεων μέσα από το πρίσμα της εθνικής ασφάλειας και τις βαριές στρατιωτικές δαπάνες. Άλλωστε, όπως έχει δείξει η Δ. Παπαδημητρίου, τα ιδεολογικά σχήματα των νικητών του Εμφυλίου διαμορφώθηκαν σε στενή διάδραση με τα αντίστοιχα κυρίαρχα ιδεολογικά σχήματα την ίδια περίοδο στις ΗΠΑ¹⁶⁸. Αντιστοίχως, η θέση της Ελλάδας στην παγκόσμια καπιταλιστική δομή της στερούσε τη δυνατότητα εκπόνησης μιας «εθνικής οικονομικής πολιτικής». Η ανοικοδόμηση στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην αμερικανική βοήθεια, ο ελληνικός στρατός ήταν υποχρεωμένος να εξοπλίζεται αποκλειστικά από τις ΗΠΑ και οι ελληνικές

¹⁶⁶ Skocpol Th., ό.π., 45-46

¹⁶⁷ Χρησιμοποιώ και τους δύο όρους, καθώς οι ευκαιρίες και οι απειλές δημιουργούνται μέσα από την αλληλεπίδραση εγχώριου και διεθνούς πλαισίου.

¹⁶⁸ Παπαδημητρίου Δ., ό.π., σ.177-207

εξαγωγές αγροτικών προϊόντων δεν έπρεπε να ανταγωνίζονται τις αμερικανικές, αλλά ούτε και να προσανατολίζονται στις κομμουνιστικές χώρες. Στη συνέχεια η καπιταλιστική ανάπτυξη στηρίχθηκε σε ξένα κεφάλαια στα οποία οι ελληνικές κυβερνήσεις εξασφάλιζαν ευνοϊκό περιβάλλον¹⁶⁹. Τόσο η πολιτικο-στρατιωτική όσο και η οικονομική εξάρτηση, πολύ δεμένες η μια με την άλλη, οδηγούσαν στα ίδια αποτελέσματα: εθνική υποτέλεια¹⁷⁰, κοινωνικές ανισότητες¹⁷¹ και πολιτική καταπίεση¹⁷². Το ότι τα παραπάνω αποτελέσματα συνιστούσαν τρέχουσες απειλές για τα λαϊκά στρώματα, που εμποδίζαν τη βελτίωση της ζωής τους, αποδεικνύεται από το γεγονός ότι η εξάλειψή τους δεν έλειψε ποτέ από τις διεκδικήσεις τους.

Για την ακρίβεια, οι παραπάνω απειλές και δη οι οικονομικές έβγαλαν στους δρόμους από το τέλος κιόλας του Εμφυλίου πολέμου τις θιγόμενες κοινωνικές ομάδες. Δημόσιοι υπάλληλοι, με πρώτους και καλύτερους τους εκπαιδευτικούς, και υπάλληλοι του ευρύτερου δημόσιου τομέα, εργάτες και υπάλληλοι του ιδιωτικού τομέα, αγρότες, εμποροβιοτέχνες, φυματικοί, μαθητές και φοιτητές διεκδίκησαν τα κλαδικά τους αιτήματα.

Για να κατανοήσουμε την κινητοποίηση των ως άνω κοινωνικών ομάδων σε συνθήκες αστυνομικού ελέγχου (κυρίως της Ενιαίας Δημοκρατικής Αλλαγής (ΕΔΑ)¹⁷³ και του εργατικού συνδικαλισμού¹⁷⁴) και καταστολής των κινητοποιήσεων, θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν τα παρακάτω. Οι απειλές, εκτός από αμφίδρομο χαρακτήρα, έχουν και αμφίσημο. Το «κατασταλτικό παράδοξο», όπως το ονόμασε ο Tarrow¹⁷⁵, συνίσταται στο ότι οι απειλές, την ίδια στιγμή που μειώνουν με διάφορους τρόπους την προδιάθεση και/ή τη δυνατότητα των ατόμων και των συλλογικοτήτων να κινητοποιηθούν, αυξάνουν τη δυσaráρεσκεια και το αίσθημα αδικίας που νιώθουν και, ως εκ τούτου, την πρόθεσή

¹⁶⁹ Για την ανάπτυξη της καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα και τις συνέπειές της βλ. Meynaud J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάκων, 1964

¹⁷⁰ Εθνική υποτέλεια στο ποσοστό που περιόριζαν το περιθώριο αυτονομίας των ελληνικών κυβερνήσεων τόσο στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής όσο και στο επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης.

¹⁷¹ Κοινωνικές ανισότητες που το κράτος δημιουργεί, νομιμοποιεί ή ενισχύει, είτε στο όνομα του αγώνα ενάντια στον κομμουνισμό (αποκλεισμός οικονομικός, προβλήματα με τον κρατικό μηχανισμό για τους κομμουνιστές) είτε εξαιτίας της πολιτικής προσέλευσης ξένων κεφαλαίων (χαμηλοί μισθοί, μεταφορά φορολογικών βαρών στις πλάτες των εργαζομένων, απουσία κοινωνικού κράτους).

¹⁷² Πολιτική καταπίεση είτε στην υπηρεσία του αγώνα κατά του κομμουνισμού (εχθρική αντιμετώπιση των κινητοποιήσεων) είτε προς όφελος της προσέλευσης ξένων κεφαλαίων (ποδηγέτηση του συνδικαλισμού με κάθε τίμημα, επιβολή της τάξης)

¹⁷³ Βλ. Τρίκκας Τ., ό.π.

¹⁷⁴ Κουκουλές Γ., ό.π.

¹⁷⁵ Tarrow S., *Power in movement*, CUP, 1999, σ.84-85

τους να κινητοποιηθούν. Η διεύρυνση των ευκαιριών και η μείωση των απειλών σχετίζονται πρωτίστως με τους αγώνες των κινητοποιούμενων ομάδων, οι οποίες δεν περιορίζονται στο να εκμεταλλεύονται ευκαιρίες, αλλά τις δημιουργούν κιόλας, είτε για τις ίδιες είτε για άλλες κοινωνικές ομάδες¹⁷⁶.

Πιο συγκεκριμένα, η ΕΔΑ καθ' όλη τη μετεμφυλιακή περίοδο με τους συνεχείς κι ακαταπόνητους πολύχρονους αγώνες της, συνέβαλε αποφασιστικά στην αποκατάσταση στοιχειωδών δημοκρατικών θεσμών. Καταργήθηκε το Μακρονήσι και η εξορία¹⁷⁷. Ανασυγκρότησε και ένωσε τη διαλυμένη Αριστερά¹⁷⁸, πρωτοστάτησε στη δημιουργία «μαζικών φορέων»¹⁷⁹ και κόμισε κρίσιμους ιδεολογικούς, οργανωτικούς και πολιτικούς πόρους στις κινητοποιούμενες ομάδες¹⁸⁰. Στον συνδικαλιστικό τομέα, ο αγώνας για την ενότητα, την ανεξαρτησία, την εξυγίανση και την απαλλαγή των συνδικάτων από τους εργατοπατέρες αναπτύχθηκε την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία μέσα από την ίδρυση του Ενιαίου Συνδικαλιστικού Κινήματος Ελλάδος το 1950, του Δημοκρατικού Συνδικαλιστικού Κινήματος το 1955 και των Συνεργαζόμενων Εργατοϋπαλληλικών Οργανώσεων Ελλάδος το 1956. Στο χώρο της νεολαίας, την εμφάνιση των πρώτων νόμιμων οργανώσεων το 1950¹⁸¹ ακολούθησε η ίδρυση της Ενιαίας Δημοκρατικής Νεολαίας Ελλάδας¹⁸². Στον πανεπιστημιακό χώρο, οι κινητοποιήσεις για την υπεράσπιση της Κύπρου πρόσφεραν μαζικότητα, πείρα και ηγεσία, που είχε ως αποτέλεσμα την έκρηξη δημιουργίας φοιτητικών συλλόγων μετά το 1957. Επίσης «ιδρύονται οι σύλλογοι Κρητών Σπουδαστών, Πειραιωτών Φοιτητών, Επτανησίων, Ευρυτάνων, Αιτωλοακαρνανών κα»¹⁸³. Το 1957 και 1959 γίνονται τα πρώτα Πανσπουδαστικά Συνέδρια, ενώ το 1958 ιδρύεται η Ομοσπονδία Τοπικών Σπουδαστικών Συλλόγων Ελλάδος¹⁸⁴, ολοκληρώνοντας έτσι τη διαδικασία γέννησης του φοιτητικού κινήματος ως αυτόνομου διεκδικητικού υποκειμένου (*actor constitution*). Η δημιουργία οργανώσεων

¹⁷⁶ Tarrow S., «States and opportunities: The political structuring of social movements», in Doug McAdam, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald (eds.), *Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*, Cambridge, CUP, 1996, p.58

¹⁷⁷ Τρίκας Τ., ό.π., σ. 21

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ.21, 537

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ.262-266

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ.33-34, 21-22, 90, 153, 182, 222, 243, 250-251, 257, 421, 467-468, 491, 508, 525, 695

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ.90

¹⁸² Στο ίδιο, σ.145, 152-153

¹⁸³ Στο ίδιο, σ.622

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σ.622-623

όμως δεν ήταν ο μόνος τρόπος να διευρυνθούν οι ευκαιρίες κινητοποίησης. Από τα μέσα της δεκαετίας του '50 τόσο οι «δημοκρατικοί» εργάτες όσο και οι «δημοκρατικοί» φοιτητές ιδιοποιήθηκαν συγκρουσιακά τις ήδη υπάρχουσες οργανώσεις «ζωντανεύοντάς» τις. Ομοίως, στην ύπαιθρο, οι αγρότες άρχισαν να αναβιώνουν τους αγροτικούς συλλόγους που είχαν ιδρύσει στο Μεσοπόλεμο, ενώ το κλίμα τρομοκρατίας που επικρατούσε καθ' όλη τη δεκαετία του '50 άρχισε να υποχωρεί κάτω από το βάρος των αγώνων που αναπτύσσονταν εκεί. Τούτων δοθέντων, μπορούμε να πούμε σχετικά με τους παράγοντες που βοηθούν τις κοινωνικές ομάδες να κινητοποιηθούν σε δυσμενές πολιτικά περιβάλλον, ότι οι οργανωτικοί και συμβολικοί πόροι και οι δικτυώσεις φαίνεται να είναι την περίοδο αυτή αποφασιστικοί παράγοντες για το ποιες κοινωνικές ομάδες θα κινητοποιηθούν κατά προτεραιότητα.

Το καταθλιπτικό ισοζύγιο απειλών-ευκαιριών των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων έμελε να κλονιστεί από ένα ζήτημα προερχόμενο από το διεθνές πλαίσιο, το Κυπριακό ζήτημα. Διάφορα ζητήματα άμεσα σχετιζόμενα με το μέλλον της υπό αγγλική κυριαρχία νήσου, όπως καταστολή των κινητοποιήσεων στην Κύπρο από την εκεί βρετανική διοίκηση, καταδίκη σε θάνατο Κύπριων αγωνιστών, εξορία του αρχιεπισκόπου Μακαρίου στις Σεϋχέλλες, μη υποστήριξη της ελληνικής προσφυγής στον ΟΗΕ από τους δυτικούς συμμάχους, ιδιαίτερα η στάση της Αγγλίας και των ΗΠΑ, επώνυμα σχέδια επίλυσης του προβλήματος, ενδοτισμός της ελληνικής κυβέρνησης, προσλαμβάνονταν από τα εαμογενή τουλάχιστον κοινωνικά στρώματα ως απειλή (*attribution of threat*), που πυροδοτούσε αντιδράσεις και κινητοποιήσεις.

Η ελληνική κυβέρνηση θέλοντας να δείξει ότι η διεκδίκηση της Ένωσης του νησιού με την Ελλάδα ήταν πανεθνικό αίτημα ήταν διατεθειμένη να επιτρέπει τις λαϊκές εκδηλώσεις για το Κυπριακό στο ποσοστό που αυτές έμεναν εντός της μετεμφυλιακής τάξης πραγμάτων. Ωστόσο, αυτές σπανίως έμεναν εντός αυτών των ορίων.

Ήδη από το 1950 και καθ' όλη τη δεκαετία που ακολούθησε, το επαναλαμβανόμενο σενάριο ήθελε μεγάλες κινητοποιήσεις στις οποίες πρωτοστατούσαν φοιτητές,

σπουδαστές, μαθητές και νέοι γενικότερα να καταλήγουν αργά ή γρήγορα σε συγκρούσεις με την αστυνομία με πολλούς τραυματίες¹⁸⁵.

Αν και το κόστος κινητοποίησης ήταν μεγάλο λόγω της καταστολής, οι διευκολυντικοί παράγοντες δεν έλλειπαν. Μια σειρά από συγκυριακούς όρους πρόσβασης στην ευκαιρία συγκροτούσαν για τις εν λόγω κινητοποιήσεις μια πρώτης τάξεως πολιτική όσο και πολιτιστική ευκαιρία. Οι συγκυριακοί όροι πρόσβασης στην πολιτική ευκαιρία ήταν οι εξής¹⁸⁶:

- ✓ Διαιρεμένες πολιτικές ελίτ: Την υπέρμετρα βίαιη καταστολή των κινητοποιήσεων εκ μέρους της κυβέρνησης συχνά ακολούθησαν σφοδρές κριτικές εκ μέρους τμήματος ή και σύσσωμης της αντιπολίτευσης, που ούτως ή άλλως είχε καταστήσει το Κυπριακό πρόβλημα «λυδία λίθο» της ελληνικής πολιτικής¹⁸⁷, προνομιακό πεδίο άσκησης εθνικοφρόνου κριτικής στην εκάστοτε κυβέρνηση.
- ✓ Εμφάνιση ισχυρών συμμάχων. Η νομιμόφρων κοινωνία των πολιτών (Εκκλησία, νομιμόφρονες συνδικαλιστικές οργανώσεις, πνευματικά ιδρύματα, παραεκκλησιαστικές οργανώσεις, δήμοι, σωματεία, σχολεία κλπ) είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στις κινητοποιήσεις¹⁸⁸. Για τους εθνικόφρονες ηγέτες των κινητοποιήσεων «η συμμετοχή στους ‘αγώνες του Έθνους’ εμφανιζόταν ως υποχρεωτική και συμβάδιζε με τις πλέον υψηλές εθνικές παραδόσεις»¹⁸⁹. Έπειτα, ο Τύπος, το μεγαλύτερο μέρος του πολιτικού κόσμου, η κοινή γνώμη και ο ίδιος ο Μακάριος πρόσφεραν εκούσια ή ακούσια την υποστήριξή τους στους διεκδικητές.
- ✓ Νέες πολιτικές επανευθυγραμμίσεις που αποδυναμώνουν την κυρίαρχη διαχωριστική γραμμή (*boundary deactivation*) μεταξύ εθνικοφρόνων και μη εθνικοφρόνων δίνοντας την ευκαιρία σε νέα πολιτικά υποκείμενα και νέα πολιτικά αιτήματα να προβάλουν δυναμικά στο προσκήνιο.
- ✓ Απονομιμοποίηση, αν και όχι αποδυνάμωση, της βούλησης του κράτους για καταστολή και καταπίεση. Όπως σημείωσα και παραπάνω, σφοδρές ήταν οι κριτικές

¹⁸⁵ Λιναρδάτος Σπ., Τόμος Α, σ.51-52, 122-123, 125, 187-188, 358, 403, 459-460, 462, Λιναρδάτος Σπ., Τόμος Β, σ.72, 167, 204, 206, 254-255, 282, 287, Λιναρδάτος Σπ., Τόμος Γ, σ.29, 31, 86, 87, 88-89, 115, 119-120, 192, 203, 204, 227-228

¹⁸⁶ Βλ. Tarrow S., *Power in movement*, CUP, 1999

¹⁸⁷ Στεφανίδης Ι., *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Επίκεντρο, 2007, σ.146 κε

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σ.176, 180

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ.93

εκ μέρους τμήματος ή και σύσσωμης της αντιπολίτευσης για την συχνά υπέρμετρη βία της αστυνομίας κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων.

Όσον αφορά στην «πολιτισμική ευκαιρία», οι παράγοντες που την προσδιόριζαν ήταν οι παρακάτω¹⁹⁰:

- ✓ «Η δραματοποίηση μιας κατάφορης αντίφασης μεταξύ μιας περιοπτής πολιτιστικής αξίας και κατεστημένων κοινωνικών πρακτικών» και συγκεκριμένα η αντίφαση μεταξύ του πανεθνικού αιτήματος για ανένδοτο αγώνα υπέρ της απελευθέρωσης της Κύπρου και της ενδοτικής στάσης της ελληνικής κυβέρνησης, καθώς και η αντίφαση μεταξύ των διεθνών συμμαχιών της χώρας και του διεθνούς συμφέροντος αυτής, αντίφαση που έγινε αντιληπτή ύστερα από τις ψηφοφορίες στον ΟΗΕ, όπου οι «εχθροί» ψήφισαν υπέρ της ελληνικής προσφυγής και οι «φίλοι» κατά¹⁹¹. Τη δραματοποίηση αυτής της αντίφασης ανέλαβαν τόσο τα κόμματα της αντιπολίτευσης όσο και ο Τύπος.
- ✓ «Αιφνίδια επιβεβλημένα αιτήματα» και συγκεκριμένα το αίτημα μιας ανεξάρτητης εθνικής πολιτικής. Το αίτημα αυτό εκφράστηκε μέσα από την ταχύτατη άνοδο του ρεύματος του ανταμερικανισμού και της ουδετεροφιλίας¹⁹².
- ✓ «Δραματοποίηση της τρωτότητας και της απονομιμοποίησης ενός συστήματος». Αν και η κυβέρνηση της Δεξιάς κάθε άλλο παρά ευπρόσβλητη φαινόταν κατά την εξεταζόμενη περίοδο, τόσο η θεσμική αντιπολίτευση όσο και η νεολαία που συγκρούεται στους δρόμους αμφισβητεί τη νομιμοποίηση της κυβέρνησης να προβαίνει σε εθνικά επιζήμιους συμβιβασμούς¹⁹³.
- ✓ «Η διαθεσιμότητα ενός καινοτόμου κυρίαρχου ερμηνευτικού σχήματος (master frame) εντός του οποίου αλληπάλληλοι διεκδικητές μπορούν να χαρτογραφήσουν τα αιτήματά τους». Ένα τέτοιο master frame ήταν ο εθνικισμός –και δη ο αλυτρωτικός εθνικισμός- ο οποίος αποτελούσε το βασικό ιδεολογικό στοιχείο της πολιτικής

¹⁹⁰ Βλ. Mc Adam D., «Conceptual origins, problems, future directions», στο Mc Adam D., Mc Carthy J., Zald M. (eds), *Comparative perspectives on social movements*, CUP, 1996, σ.25

¹⁹¹ Ειδικά για την περίπτωση των ΗΠΑ βλ. Στεφανίδης Ι, ό.π., σ.302-312

¹⁹² Στο ίδιο, σ.313-325

¹⁹³ Χαρακτηριστικά οι φοιτητές σε μία διαδήλωσή τους στη Θεσσαλονίκη στις 3/10/1958 φώναζαν «Δε θα την πουλήσετε» (στο Τρίκκας Τ., ό.π., σ.594)

κουλτούρας της εποχής¹⁹⁴, αλλά και γενικά της εποχής των εθνών-κρατών¹⁹⁵. Ο εθνικισμός, όπως και τα master frames της προ-Νεωτερικής περιόδου (Θεός, Ηγεμόνας) διέθετε αναντίρρητη νομιμοποιητική ισχύ και η επίκλησή/ιδιοποίησή του (όπως θα ισχυριστώ παρακάτω) ήταν αναγκαία για την νομιμοποίηση και επιτυχία οποιουδήποτε αγώνα. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Στεφανίδης «η εκστρατεία για την ‘Ένωση’, μια εθνικώς άμεμπτη υπόθεση, πρόσφερε άλλοθι σε όσους αναζητούσαν διεξόδους που θα τους επέτρεπαν να αψηφήσουν την καταπιεστική μετεμφυλιακή πραγματικότητα»¹⁹⁶.

Η συγκεκριμένη διεύρυνση των πολιτικών και πολιτιστικών ευκαιριών λοιπόν δεν διευκόλυνε μόνο τις κινητοποιήσεις που σχετίζονταν αποκλειστικά με το Κυπριακό ζήτημα, έδωσε, όπως σημείωσα παραπάνω, και την ευκαιρία σε νέα πολιτικά αιτήματα και νέα πολιτικά υποκείμενα να προβάλουν στο προσκήνιο. Ως προς τα νέα αιτήματα που προβλήθηκαν χάρη στο Κυπριακό, παρατηρούμε μια γενική συμφωνία μεταξύ των μελετητών:

«Με την ευκαιρία του ένοπλου ανταποικιακού απελευθερωτικού αγώνα στην Κύπρο στην Ελλάδα εκδηλώθηκε με μαζικό και μερικές φορές βίαιο τρόπο η αντίθεση στη νεοαποικιοποίηση, στην πρόσδεση της χώρας σε ξένα, αμερικανικά συγκεκριμένα, στρατιωτικά και οικονομικά συμφέροντα και στο αστυνομικό κράτος και παρακράτος με ταυτόχρονη προβολή συγκεκριμένων κοινωνικών αιτημάτων που είχαν να κάνουν κυρίως με το βιοτικό επίπεδο, με τον εκσυγχρονισμό της Παιδείας και με τις ατομικές ελευθερίες»¹⁹⁷.

«Το Κυπριακό [...] θα αναδειχθεί σε καταλύτη για την ανάπτυξη μαζικών αγώνων του λαού και της νεολαίας για την ανεξαρτησία και τη δημοκρατία. Γίνεται το σημείο σύντηξης των αντιιμπεριαλιστικών διαθέσεων των μαζών και της συσσωρευμένης αγανάκτησής τους εναντίον της αστυνομικής καταπίεσης»¹⁹⁸.

¹⁹⁴ Αξίζει τον κόπο να αναφέρω ότι ένας κορυφαίος σύγχρονος μελετητής των κοινωνικών κινημάτων, ο Sidney Tarrow, στην παρέμβασή του σε ένα διεθνές συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 2006, δήλωσε εντυπωσιασμένος από το σφρίγος που διατηρεί η ελληνική εθνική ταυτότητα μεταξύ των Ελλήνων των ΗΠΑ. Με τη σειρά μου θα προσέθετα ότι η οικοδόμηση εθνικής ταυτότητας είναι από τα λίγα πράγματα που το ελληνικό κράτος έφερε εις πέρας με ιδεοτυπικά αποτελεσματικό τρόπο.

¹⁹⁵ Στεφανίδης Ι., ό.π., σ.20, 24.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ.189

¹⁹⁷ Κρεμμύδας Β., «Η Ελλάδα του 1945-1967: το ιστορικό πλαίσιο», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 1994, σ.16

¹⁹⁸ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.180-181

«Οι εκδηλώσεις για την Κύπρο από στενά εθνικιστικές άρχισαν να εξελίσσονται σε αντιμπεριαλιστικές»¹⁹⁹.

Γνωστή επίσης είναι η άποψη του Νίκου Ψυρούκη ο οποίος συνέδεε την κινητοποίηση υπέρ της Κύπρου με τον αγώνα ενάντια στην ξένη εξάρτηση στην Ελλάδα²⁰⁰.

Παρόμοια συμφωνία υπάρχει και για τα νέα πολιτικά υποκείμενα που εισήλθαν δυναμικά στο προσκήνιο χάρη στο Κυπριακό:

«Η εκστρατεία αυτή προσέδιδε [...] μια αύρα κύρους και περιστασιακή νομιμοποίηση σε ομάδες που διαφορετικά θα αποκλείονταν από την κεντρική πολιτική σκηνή. Αυτό συνέβη στην περίπτωση των φοιτητικών οργανώσεων, των συνδικαλιστικών οργανώσεων που λειτουργούσαν εκτός του πλαισίου της ΓΣΕΕ και των οργανώσεων που συνδέονταν με την αριστερά»²⁰¹.

«Για την κομμουνιστική αριστερά η κρίση της Κύπρου ήταν θεόσταλτο δώρο, το οποίο θα της έδινε τη δυνατότητα να αμφισβητήσει το ιδεολογικό μονοπώλιο των αντιπάλων της και να αποκαταστήσει τα δικά της πατριωτικά διαπιστευτήρια»²⁰².

«Το Κυπριακό έχει εισβάλει ορμητικά στον ελλαδικό πολιτικό στίβο, και η Αριστερά ‘αρραβωνίζεται’ με το εθνικό αυτό ζήτημα, με το οποίο οι αγώνες της –και η ανάπτυξη και ενδυνάμωσή της- θα συνδεθούν στενά στο εξής»²⁰³.

Η στάση δε των Συμμάχων από τη μια και των χωρών του ανατολικού μπλοκ απ’ την άλλη στο θέμα της Κύπρου βλάπτουν την ιδεολογία και την πολιτική της Δεξιάς και μεγαλώνουν την επιρροή της Αριστεράς²⁰⁴.

Η ευκαιρία όμως αυτή δεν προσφέρθηκε έτοιμη με την ανακίνηση απλώς του Κυπριακού. Άλλωστε το Κυπριακό ήταν μια ευκαιρία και για την ελληνική κυβέρνηση να ενδυναμώσει τη θέση της στο εσωτερικό της χώρας. Η ικανότητα δε του εθνικισμού να συνδυάζεται με άλλες πολιτικές ιδεολογίες²⁰⁵ δεν άφηνε περιθώρια για αδράνεια σε κανέναν. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Παναγιώτη Κανελλόπουλου το 1950 σύμφωνα με την οποία, «εάν η ελληνική κυβέρνηση αγνοούσε την έκκληση της Εθναρχίας και δεν ήγειρε ζήτημα Κύπρου, τότε ενδεχομένως θα το έπρατταν ‘οι εχθροί

¹⁹⁹ Κατηφόρης Γ., ό.π., σ.146

²⁰⁰ Ψυρούκης Ν., ό.π.

²⁰¹ Στεφανίδης Ι., ό.π., σ.95

²⁰² Στο ίδιο, σ.159. Δες επίσης 179-180, 313 κε.

²⁰³ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.97

²⁰⁴ Λιναρδάτος Σπ., Τόμος Β, σ.223, 265

²⁰⁵ Στεφανίδης Ι., ό.π., σ.20-21

της Πατρίδος'»²⁰⁶. Ξεκίνησε τότε ένας αγώνας για την *κοινωνική ιδιοποίηση της κυρίαρχης αξιακής πλαισίωσης* (όπως θα την ονομάσω σε αντιπαράβολή με την *κοινωνική ιδιοποίηση οργανώσεων*), του master frame του εθνικισμού. Αυτός ο αγώνας πήγαινε πίσω στον Εμφύλιο, όπου και οι δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις διατείνονταν ότι ο αγώνας τους ήταν «εθνικοαπελευθερωτικός»²⁰⁷, ενώ έμελε να σφραγίσει και τις κατοπινές δεκαετίες μέσα από την προσπάθεια του Ανδρέα Παπανδρέου να στρέψει τον ελληνικό εθνικισμό προς προοδευτικές ατραπούς αποσπώντας τον από την «πατριδοκάπηλη» Δεξιά, να φέρει την «εθνική αναγέννηση» και να αποδώσει την «Ελλάδα στους Έλληνες»²⁰⁸. Η Δεξιά λοιπόν ανήγαγε τους αγώνες για εθνική ολοκλήρωση σε αγώνες για κοινωνική ολοκλήρωση, προκειμένου να τους δυσφημίσει και έτσι να τους ελέγξει, και η Αριστερά έκανε το αντίθετο: ανήγαγε τους αγώνες για κοινωνική ολοκλήρωση σε αγώνες για εθνική ολοκλήρωση, προκειμένου να τους νομιμοποιήσει και να τους προωθήσει. Η σύζευξη εθνικισμού και αντικομμουνισμού που είχε επιτύχει η Δεξιά²⁰⁹ απειλούνταν πλέον από τη σύζευξη εθνικισμού και αντιμπεριαλισμού που προωθούσε η Αριστερά, μέσα από μια διαδικασία *γεφύρωσης*²¹⁰. Ο αγώνας αυτός διεξαγόταν σε όλα τα πεδία, από την προσπάθεια *κοινωνικής ιδιοποίησης* της Ιστορίας²¹¹ μέχρι την προσπάθεια *κοινωνικής ιδιοποίησης* του νοήματος και των ίδιων των εθνικών εορτών.

Στο σημείο αυτό ωστόσο αξίζει να σημειώσω ότι η συνένωση εθνικών και κοινωνικών αγώνων δεν είναι κάτι σπάνιο. Άλλωστε από την εποχή του φιλελεύθερου εθνικισμού και των επαναστάσεών του, ο εθνικισμός συνιστούσε, όπως πολύ εύστοχα έχει γράψει ο Κώστας Παπαϊωάννου, τον τρόπο με τον οποίο εισήλθαν οι μάζες στην Ιστορία²¹². Στην περίπτωση αυτή οι εθνικοί αγώνες ήταν καταξοχήν κοινωνικοί. Και οι κομμουνιστικές επαναστάσεις όμως στη συνέχεια (Ρωσική, Κινεζική, Κουβανέζικη, ως και η Κομμούνα του Παρισιού) υπήρξαν άρρηκτα συνδεδεμένες με τους εθνικούς αγώνες.

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ.219

²⁰⁷ Παπαδημητρίου Δ., ό.π., σ.212

²⁰⁸ Στεφανίδης Ι., ό.π., σ.64

²⁰⁹ Παπαδημητρίου Δ., ό.π., σ.177 κε

²¹⁰ Snow D., Rochford B., Worden S., Benford R., «Frame alignment processes, Micromobilization, and Movement participation», *American Sociological Review*, 51, 1986

²¹¹ Συμπόσιο 67

²¹² Παπαϊωάννου Κ., *Η γένεση του ολοκληρωτισμού: οικονομική υπανάπτυξη και κοινωνική επανάσταση*, Εναλλακτικές εκδόσεις, 1991

Η αντίφαση ανάμεσα στη μαχητικότητα του ελληνικού λαού, τόσο σε θεσμικό όσο και σε εξωθεσμικό επίπεδο, και στην ενδοτικότητα της ελληνικής κυβέρνησης είχε ως αποτέλεσμα την απενεργοποίηση της κυρίαρχης διαχωριστικής γραμμής (*boundary deactivation*) μεταξύ εθνικοφρόνων και μη εθνικοφρόνων²¹³. Η αντίφαση απ' την άλλη μεταξύ των διεθνών δεσμεύσεων της χώρας και της στάσης των συμμάχων στις ψηφοφορίες του ΟΗΕ για το Κυπριακό είχε ως αποτέλεσμα την απενεργοποίηση της διεθνούς διαχωριστικής γραμμής που χώριζε «εχθρούς» και «συμμάχους». Η μονίμως εχθρική στάση των «συμμάχων» και η μονίμως υποστηρικτική στάση των «εχθρών» χωρών του ανατολικού μπλοκ πυροδότησε ένα συνεχώς διογκούμενο αντιδυτικό, αντινατοϊκό, ουδετερόφιλο ρεύμα που ζητούσε την αναθεώρηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής²¹⁴.

Οι κινητοποιήσεις για το Κυπριακό, οι οποίες απευθύνονταν εξίσου, αν όχι περισσότερο, σε υπερεθνικούς παράγοντες, συμπεριλαμβανομένων φυσικά της Μεγάλης Βρετανίας και των ΗΠΑ, μπορούσαν να εκμεταλλευθούν κάποια στοιχεία διεθνούς πολιτισμικής ευκαιρίας. Συγκεκριμένα, η αντίφαση ανάμεσα στη συμμετοχή του ελληνικού λαού, συμπεριλαμβανομένων των Κυπρίων, στον αγώνα για την ελευθερία κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και ο Καταστατικός Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών που προέκυψε από αυτόν, και στον αποικιακό ζυγό κάτω από τον οποίο ζούσαν οι Κύπριοι²¹⁵, δικαιολογούσε επαρκώς τον ανένδοτο αγώνα για την αυτοδιάθεση της Κύπρου. Στην ίδια κατεύθυνση λειτουργούσε και η αντίφαση μεταξύ του αποικιοκρατικού ζυγού που είχε

²¹³ Χαρακτηριστική ως προς την αμφισβήτηση της κυρίαρχης διαχωριστικής γραμμής είναι μία άποψη του Ηλία Ηλίου κατατεθειμένη στην Αυγή την 1η/1/1956. Έγραφε μεταξύ άλλων: «Το Κυπριακό σηματοδοτεί τους νέους πολιτικούς αγώνες που δεν μπορούν να χωρέσουν στα σχήματα Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά, αλλά τοποθετούν τους Έλληνες ή στο κίνημα της Αλλαγής, Ανεξαρτησίας, Ίσης Φιλίας ή στην παράταξη των 'προσκυνημένων'» (στο Τρίκκας Τ., ό.π., σ.301)

²¹⁴ «Δημοσκόπηση που διενεργήθηκε το δεύτερο εξάμηνο του 1957 στην περιοχή της πρωτεύουσας για λογαριασμό της Αμερικανικής Υπηρεσίας Ενημέρωσης (USIS) αποκάλυψε ότι το 47% των ερωτηθέντων υποστήριζαν μια πολιτική ουδετερότητας απέναντι στους δύο συνασπισμούς» (στο Στεφανίδης Ι., *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961*, Εκδόσεις Πατάκης, 2002, σ.305) «Στα τέλη του 1956, η USIS δεν παρέλειψε να παρατηρήσει ότι η Ελλάδα ήταν το μόνο μέλος του NATO όπου δεν είχαν πραγματοποιηθεί αξιοπρόσεκτες αντισοβιετικές εκδηλώσεις με αφορμή την εισβολή των Σοβιετικών στην Ουγγαρία» (στο Στεφανίδης Ι., *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Επίκεντρο, 2007), ενώ ο Γ.Παπανδρέου παρατηρούσε ότι «η ψυχή του λαού είχε εξέλθει του NATO». Για περαιτέρω στατιστική επιβεβαίωση βλ. Στεφανίδης Ι., στο ίδιο, σ.350-352.

²¹⁵ Η δραματοποίηση της εν λόγω αντίφασης βρίσκεται σε έγγραφη μορφή σε ψήφισμα της Γ Παγκύπριας Εθνοσυνέλευσης του 1955. Αναφέρεται στο Βουρνάς Τ., ό.π., σ.89

επιβληθεί σε έναν ευρωπαϊκό λαό, τους Κυπρίους, και στην άρση αυτού του ζυγού σε μη ευρωπαϊκούς λαούς²¹⁶.

Δεν ήταν όμως μόνο το Κυπριακό που με τους αγώνες που πυροδοτούσε αμφισβητούσε τη μετεμφυλιακή τάξη πραγμάτων. Όσο προχωρούσε η δεκαετία του '50 γινόταν όλο και πιο έκδηλη η αντίφαση ανάμεσα στις εξελίξεις στην κοινωνία και στην αδυναμία του πολιτικού συστήματος να τις ενσωματώσει²¹⁷. Η πολιτική των Δεξιών κυβερνήσεων βρισκόταν ολοένα και περισσότερο σε εμφανή διάσταση με οικονομικά συμφέροντα ευρύτατων κοινωνικών στρωμάτων, ακόμα και με εθνικά, ενώ η πολιτική κατηγοριοποίηση που χώριζε τους Έλληνες σε «εθνικόφρονες» και «κομμουνιστές και συνοδοιπόρους» δεν μπορούσε πλέον να ενσωματώσει τα νέα αιτήματα (πολιτικά και οικονομικά) που της απηύθυναν οι κινητοποιούμενες κοινωνικές ομάδες²¹⁸. Συγκεκριμένα, οι πολιτικοοικονομικές απειλές που αισθάνονταν μεγάλα κομμάτια του ελληνικού πληθυσμού προέκυπταν από τη δραματική αντίφαση 1) μεταξύ των εμπορικών ανοιγμάτων των Ανατολικών, που θα μπορούσαν να απορροφήσουν τα πλεονάζοντα αγροτικά προϊόντα της χώρας, και της αρνητικής στάσης των Δεξιών κυβερνήσεων λόγω των δεσμεύσεων που απέρρεαν από τον Ψυχρό Πόλεμο²¹⁹, 2) μεταξύ της «επίθεσης φιλίας» της ΕΣΣΔ στα μέσα της δεκαετίας και στην πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης, όχι μόνο να μην αλλάξει τις σχέσεις της με την ΕΣΣΔ, αλλά και να συζητήσει με τις ΗΠΑ για εγκατάσταση πυρηνικών όπλων στο έδαφός της²²⁰, 3)

²¹⁶ Για το ζήτημα αυτό βλ. Στεφανίδης Ι., ό.π., σ.165, 167, 208-211

²¹⁷ Χαρακτηριστικά ως προς αυτό είναι τα όσα γράφει ο Κώστας Βεργόπουλος: «Την καταλυτική επίδραση της οικονομικής αλλαγής επί του πολιτικού πλαισίου της μετεμφυλιακής Ελλάδας περιγράφει και ο Κώστας Βεργόπουλος στο ακόλουθο απόσπασμά του : «Το έναυσμα για την αποδόμηση της 'κλειστής' κοινωνίας δόθηκε από τα πάνω με την ένταξη της χώρας στην ευρωπαϊκή δυναμική, ενώ βέβαια η αποσταθεροποιητική δυναμική τροφοδοτήθηκε με στοιχεία από το εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας: αφθονία χρήματος, μετακινήσεις πληθυσμών σε τεράστια έκταση, επενδύσεις και κερδοσκοπία, καταναλωτισμός, πρότυπα τρόπου ζωής, πολιτικές ελευθερίες, πολιτιστικές ευαισθησίες. Όμως ενώ η κοινωνική ζωή βάδιζε προς την ελευθερία, τον εκσυγχρονισμό και τον πλουραλισμό, οι κοινωνικές δομές παρέμειναν ολιγαρχικές, στηριγμένες στο συνταχιασμό και την κρατική προστασία. Η αντίδραση στις εξελίξεις αυτές ήταν έτσι ζήτημα χρόνου, ανεξάρτητα από οποιεσδήποτε συνωμοσίες ή παρεμβάσεις ξένων παραγόντων» (Βεργόπουλος Κ., Πρόλογος στο Σακελλαρόπουλος Σ., *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967: το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Εκδόσεις Λιβάνη, 1998, σ.13-14)

²¹⁸ Νικολακόπουλος Η., ό.π., σ.255

²¹⁹ Στεφανίδης Ι., *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961*, Εκδόσεις Πατάκη, 2002, σ.102 κε, Βαλντέν Σ., «Εξωτερικό εμπόριο και εξωτερική εμπορική πολιτική της Ελλάδας 1950-1967, στο Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *1949-1967: η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό συνέδριο, 2002

²²⁰ Στεφανίδης Ι., ό.π., σ.163 κε

μεταξύ της Διεθνούς Ύφεσης με την οποία συμφωνούσαν όλοι οι Δυτικοί Σύμμαχοι και της εναντίωσης της ελληνικής κυβέρνησης στην Ύφεση²²¹ (παρόλο το γεγονός ότι η ισχύς και η ακτινοβολία της ΕΣΣΔ λόγω της φιλειρηνικής της στάσης βρισκόταν σε θεαματική άνοδο)²²².

Οι παραπάνω αντιφάσεις δραματοποιήθηκαν από την αντιπολίτευση και ιδιαιτέρως από την ΕΔΑ με αποτέλεσμα η τελευταία να δει την επιρροή της να αυξάνεται ραγδαία προϊόντος του χρόνου. Τόσο το μήνυμα της ΕΔΑ όσο και ο τρόπος συμπεριφοράς της²²³ προσέφεραν τους κοινωνιοψυχολογικούς όρους της εξάπλωσης της επιρροής της²²⁴. Όσον αφορά στο μήνυμα, το πρόγραμμα της έθετε ως κεντρικό στόχο την πραγματοποίηση της «Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής», στόχος πολύ πιο μετριοπαθής από τα επαναστατικά κηρύγματα του ΚΚΕ (του οποίου το μήνυμα παρέμενε αντιφατικό κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια²²⁵) και αρκετά κοντά σε αυτό που επιθυμούσε η παλιά εαμογενής πλειοψηφία και εξέφραζαν στο παρόν οι υπό κινητοποίηση κοινωνικές ομάδες. Όσον αφορά στον τρόπο συμπεριφοράς, η ΕΔΑ είχε υιοθετήσει όλα τα στοιχεία που διευρύνουν την επιρροή των «ενεργών μειονοτήτων» (σταθερότητα, αποφυγή ακαμψίας, επένδυση, αυτονομία, ισότητα/αμεροληψία)²²⁶:

- ✓ *Σταθερότητα*: Η ΕΔΑ πρόβαλε το πρόγραμμά της καθ' όλη τη δεκαετία του '50 επίμονα και σταθερά χωρίς τις ταλαντεύσεις που χαρακτήριζαν τα κόμματα του Κέντρου και χωρίς την *ακαμψία* που είχε επιδείξει τα προηγούμενα χρόνια το ΚΚΕ.
- ✓ *Επένδυση*: Οι σκληροί αγώνες στους οποίους αποδιδόταν το κόμμα χωρίς να φείδεται θυσιών από την πλευρά των στελεχών του συνιστούσε μια επένδυση εμφανή από όλους.
- ✓ *Αυτονομία*: Παρόλο που το ΚΚΕ δεν εγκατέλειψε ποτέ την προσπάθεια να ελέγχει την ΕΔΑ και δι αυτής το αριστερό κίνημα στην Ελλάδα, η ΕΔΑ εκμεταλλεύτηκε το ξεπάγωμα της ΕΣΣΔ (που αποτελούσε ευκαιρία για όλα τα κομμουνιστικά και

²²¹ Στο ίδιο, σ.110 κε

²²² Τρίκας Τ., σ.504-505

²²³ Αναλυτικά γι αυτά τα θέματα βλ. στο ίδιο

²²⁴ Για την επιρροή των ενεργών μειονοτήτων, που προσδιορίζεται από την πρόσληψη του μηνύματος και του τρόπου συμπεριφοράς των ενεργών μειονοτήτων από τον πληθυσμό, βλ. Moscovici S., ό.π.

²²⁵ Παρόλο που ο διακηρυγμένος στόχος του ήταν η ανασύνταξη της Αριστεράς υπό τις νέες συνθήκες, έθετε «το όπλο παρά πόδα» και για πολλά χρόνια θα δατηρούσε τις παράνομες οργανώσεις του στην Ελλάδα.

²²⁶ Βλ. Moscovici S., ό.π.

αριστερά κινήματα και κόμματα όπου γης) και ύστερα από την καθαίρεση της ζαχαριαδικής ηγεσίας το 1956, την κατάργηση των παράνομων οργανώσεων του ΚΚΕ στην Ελλάδα και τη μεταφορά του κέντρου βάρους στην ΕΔΑ, κατάφερε να είναι και να φαίνεται περισσότερο αυτενεργός πολιτικός οργανισμός.

- ✓ *Ισότητα/αμεροληψία*: Παρόλο το σεχταρισμό που επιδείκνυε το ΚΚΕ απέναντι σε υπαρκτούς και δυνατούς πολιτικούς συμμάχους, η ΕΔΑ επεδίωξε επίμονα και αταλάντευτα τη σύμπληξη Πανδημοκρατικού Μετώπου, ενότητα δηλαδή του Κέντρου και της Αριστεράς ενάντια στην παντοδυναμία της Δεξιάς, χωρίς ηγεμονισμούς και υπέρμετρες αξιώσεις.

Το Πανδημοκρατικό Μέτωπο έγινε πραγματικότητα τόσο στις δημοτικές εκλογές του 1954 όσο και στις αντίστοιχες βουλευτικές του 1956. Σε αυτές τις τελευταίες μάλιστα συνεργάστηκαν και μερικοί δεξιοί πολιτικοί. Και στις δύο περιπτώσεις στέφθηκε από επιτυχία παρόλο που στη δεύτερη ο εκλογικός νόμος δεν επέτρεψε στις ενωμένες δυνάμεις του Κέντρου και της Αριστεράς να μεταφράσουν την πλειοψηφία των ψήφων που έλαβαν σε πλειοψηφία εδρών. Το Πανδημοκρατικό Μέτωπο υπήρξε αποτέλεσμα μιας διαδικασίας σύγκλισης (*convergence*) των κεντρώων και αριστερών δυνάμεων κυρίως σε επίπεδο θεσμικό, έδινε όμως την ευκαιρία μιας αντίστοιχης σύγκλισης και σε εξωθεσμικό επίπεδο (στις οργανώσεις της νεολαίας, στο φοιτητικό κίνημα, στο εργατικό κίνημα). Η σύγκλιση αυτή αδυνάτιζε την κυρίαρχη διαχωριστική γραμμή «εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες» (*boundary deactivation*), που όντας αρθρωμένη γύρω από το master frame του Έθνους δεν άφηνε περιθώρια για διατύπωση αιτημάτων που αμφισβητούσαν την «εθνικόφρονα» εξουσία, και πρότεινε μία άλλη διαχωριστική γραμμή «ανάμεσα στη Δεξιά [...] και στο σύνολο των αντιδεξιών δυναμεων, η οποία δεν ήταν ακριβώς η ίδια με την τομή μεταξύ ‘εθνικοφρόνων’ και ‘μη εθνικοφρόνων’»²²⁷. Όπως παρατηρεί ο Η. Νικολακόπουλος, η σύγκριση του χάρτη της εκλογικής αποχής του 1946 με το χάρτη της εκλογικής επιρροής της ΕΔΑ το 1958 δείχνει τις αμεσσότερες σχέσεις που είχε αυτή η τελευταία με τις διαιρετικές τομές της δεκαετίας του ‘40²²⁸.

«Η πλήρης μάλιστα αφομοίωση των συνεργατών της Κατοχής από την παράταξη των ‘εθνικοφρόνων’ ωθούσε σε συνεργασία με την Αριστερά πολλούς παράγοντες που προέρχονταν μεν από τις μη εαμικές

²²⁷ Νικολακόπουλος Η., ό.π., σ.202

²²⁸ Στο ίδιο, σ. 244

αντιστασιακές οργανώσεις, είχαν όμως υποστηρίξει, την περίοδο 1946-1949, το συμβιβαστικό τερματισμό του Εμφυλίου Πολέμου [...] γεγονός που επέτρεπε στην Αριστερά (αλλά και σε ορισμένες μερίδες του Κέντρου) να προσδώσουν στις διαιρετικές τομές του '40 και τη χροιά μιας λανθάνουσας αντιπαράθεσης ανάμεσα στην Αντίσταση και τη Συνεργασία»²²⁹.

Η εν λόγω διαιρετική τομή όμως είχε ένα πρόβλημα: προσδιοριζόταν «με κύριο άξονα αναφοράς το παρελθόν και λιγότερο στη βάση της συσπείρωσης, με καινούργια αιτήματα, νέων ηλικιών και στρωμάτων»²³⁰. Ωστόσο, μέσα από τη σύγκλιση του «πανδημοκρατικού μετώπου», του «νέου ΕΑΜ» σύμφωνα με τη δεξιά προπαγάνδα, έκανε την εμφάνισή του δειλά-δειλά ένα νέο master frame, αυτό της Δημοκρατίας. Θυμίζω απλώς ότι όλα τα σχήματα με τα οποία κατέβηκε η Αριστερά σε εκλογές κατά τη δεκαετία του '50 περιείχαν το επίθετο «δημοκρατικός/ή»²³¹.

Όλες όμως οι παραπάνω διαδικασίες (σύγκλιση κεντρώων-αριστερών, αλλαγή της διαχωριστικής γραμμής, εμφάνιση νέου master frame) έμελλε να ενταθούν και να αλλάξουν αισθητά τις διαθέσιμες πολιτικές ευκαιρίες τη δεκαετία του '60. Στην εξέλιξη αυτή έπαιξαν σημαίνοντα ρόλο και ορισμένοι περιβαλλοντικοί μηχανισμοί (*environmental mechanisms*), που άρχισαν να επηρεάζουν τη συλλογική διαμαρτυρία ήδη από τη δεκαετία του '50: η εκβιομηχάνιση, η παραγωγική ανασυγκρότηση και ο καταναλωτισμός, η μετανάστευση και η αστικοποίηση. Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '50 άρχισε να επιταχύνεται η κοινωνική αλλαγή, η οποία, όπως σωστά τονίζουν οι della Porta και Diani,

«μπορεί να επηρεάζει τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής σύγκρουσης και της συλλογικής δράσης με τρεις τρόπους τουλάχιστον. Μπορεί να διευκολύνει την ανάδυση νέων κοινωνικών ομάδων με ειδική δομική τοποθέτηση και πιθανά ειδικά συμφέροντα, και/ή να μειώσει τη σημασία υπάρχουσών κοινωνικών ομάδων, όπως συμβαίνει με τη στροφή από την αγροτιά στη βιομηχανία και κατόπιν στον τομέα των υπηρεσιών. Μπορεί επίσης να αυξήσει το ποσό των κοινωνικών πόρων που συμβάλλουν στη συμμετοχή στη συλλογική δράση, όπως η εκπαίδευση, και/ή να βοηθήσει τη συνάρθρωση των συμφερόντων. Τελικώς,

²²⁹ Στο ίδιο, σ.44

²³⁰ Στο ίδιο, σ.45

²³¹ Η Αριστερά κατέβηκε ως Δημοκρατική Παράταξη στις εκλογές του 1950, ως Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά στις εκλογές του 1951 και 1952, ενώ συμμετείχε στη Δημοκρατική Ένωση το 1956. Οι εφημερίδες της πριν την Αυγή ονομάζονταν Δημοκρατικός και Δημοκρατική, ενώ η Νεολαία της έλαβε την επωνυμία Ενιαία Δημοκρατική Νεολαία Ελλάδας.

μπορεί να μεταβάλει όψεις των σχέσεων μεταξύ ανθρώπων και κατόπιν να διευκολύνει ή να περιορίσει την ανάπτυξη αλληλεγγύης μεταξύ ανθρώπων που εμπλέκονται σε παρόμοιες δραστηριότητες»²³².

Αντιστοίχως, η διαδικασία ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα άλλαξε και τη δημογραφική της όψη. Η μερική εξάρθρωση του κοινωνικού ιστού στην επαρχία, η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση με τις αντιθετικές ενδεχομένως συνέπειές τους, η αστικοποίηση, η δημιουργία νέων κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων και, τέλος, η επέκταση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αποτέλεσε μια αλυσιδωτή διαδικασία που δημιούργησε τις εκ των ων ουκ ανευ προϋποθέσεις για την αυτόνομη και μαζική είσοδο των αποκλεισμένων στο πολιτικό προσκήνιο. Δημιουργήθηκαν νέα κομμάτια της εργατικής τάξης και δη το πιο μαχητικό, οι οικοδόμοι, καθώς και ένα ευάριθμο φοιτητικό σώμα. Η δημογραφική συσσώρευση τόσο των μεν όσο και των δε επέτρεψε την αδιαμεσολάβητη σχέση μεταξύ τους και τη συσσώρευση κάθε είδους πόρων. Σε κάθε περίπτωση άλλωστε επρόκειτο για νέους ανθρώπους με ό,τι αυτό συνεπάγεται²³³. Οι πολιτικοί έλεγχοι άρχισαν να χαλαρώνουν σε ευθεία αναλογία με το κύμα της εσωτερικής μετανάστευσης, που αποδέσμευε μεγάλο μέρος του πληθυσμού από τις τοπικές πολιτικές εξαρτήσεις και δημιουργούσε μια πολιτική ρευστότητα ικανή να οδηγήσει υπό προϋποθέσεις σε νέες πολιτικές ευθυγραμμίσεις²³⁴. Οι μαζικοί χώροι, με άλλα λόγια, συνιστούσαν μια ευκαιρία για να αλλάξει το ισοζύγιο μεταξύ «ενσωματωτικών» και «συσσωματωτικών» τρόπων πολιτικής συμμετοχής των λαϊκών στρωμάτων²³⁵.

Η αμφισβήτηση όμως της μετεμφυλιακής τάξης πραγμάτων την οποία συνεπαγόταν η άνοδος των αγώνων, ιδιαίτερα οι κινητοποιήσεις για το Κυπριακό, η προοπτική της οικοδόμησης ενός «λαϊκού μετώπου», όπως έγινε με το «πανδημοκρατικό μέτωπο» του 1956, και κυρίως η συνεχής άνοδος της Αριστεράς, από τις επαναληπτικές εκλογές του 1953 και τις δημοτικές του 1954 ως την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση

²³² della Porta D. and Diani M., ό.π., σ.28

²³³ Για την προνομιακή σχέση των νέων με την συλλογική διαμαρτυρία βλ. Johnston H., «Age cohorts and cognition: New dimensions of the “conflict of generations”», Εισήγηση στο διεθνές συνέδριο «Εξεγερσιακές Συλλογικές Δράσεις σε Συγκριτική Προοπτική», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-11 Δεκεμβρίου 2009

²³⁴ Χαρακτηριστική είναι η παράλληλη αύξηση της εκλογικής επιρροής της ΕΔΑ με την αύξηση του πληθυσμού των μεγάλων πόλεων (Για την εξέλιξη των ποσοστών της ΕΔΑ στις διάφορες πόλεις Βλ. Νικολακόπουλος Η. ό.π.)

²³⁵ Μουζέλης Ν., ό.π.

το 1958, ενεργοποιούσε το «σύνδρομο ανασφάλειας» του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας (Δεξιά, Παλάτι, Στρατός, Αμερικανοί), που ένιωθε να απειλείται²³⁶.

Η αντίδρασή του αρθρώθηκε γύρω από τρεις άξονες:

Α) Επίταση της καταστολής ύστερα από κάθε εκλογική άνοδο της Αριστεράς και ιδιαίτερα ύστερα από αυτήν του '58. Ασφυκτικός κλοιός γύρω από την ΕΔΑ, συλλήψεις, φυλακίσεις, εκτοπίσεις και λοιπές διώξεις στελεχών της, επίταση της δράσης των παρακρατικών οργανώσεων, δημιουργία επιτροπών στα πλαίσια του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας (όπως η Γενική Διεύθυνση Εθνικής Ασφαλείας) για την καταπολέμηση του κομμουνισμού, προεκλογική τρομοκρατία, ήταν μερικά από τα μέτρα που έλαβε το πλέγμα εξουσίας για να περιορίσει την επιρροή της Αριστεράς²³⁷.

Β) Η κυβέρνηση της Δεξιάς προσπαθεί να ενισχύσει τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ «εθνοφρόνων» και «κομμουνιστών» (*boundary reinforcement*). Για το λόγο αυτό προσπαθεί να συντηρήσει και να οξύνει την πόλωση (*polarization*) επισείοντας συνεχώς τον «κίνδυνο του κομμουνισμού» είτε απευθείας από τη δράση του ΚΚΕ είτε εμμέσως από τη δράση της ΕΔΑ της οποίας της σχέσεις με το παράνομο ΚΚΕ, πραγματικές ή φανταστικές, προσπαθεί συνεχώς να αναδείξει²³⁸. Στο πλαίσιο αυτό το μόνιμο εκλογικό δίλημμα που προβάλλει από το 1956 και μετά είναι μεταξύ της ίδιας και του κομμουνισμού.

Γ) Η κυβέρνηση της Δεξιάς κρατάει ευνοϊκή στάση απέναντι στην εξωτερική μετανάστευση. Αν και από τη διαπίστωση ότι ήδη από το τέλος του Εμφυλίου οι δημογραφικές ανακατατάξεις δεν μπορούν να απομονωθούν από τις πολιτικές στοχεύσεις²³⁹ των νικητών ως τη βεβαιότητα ότι «η άρχουσα τάξη έκανε χρήση της ασφαλιστικής δικλείδας της εξωτερικής μετανάστευσης, θέλοντας να απαλλαγεί από το κοινωνικό βάρος των εξαθλιωμένων μαζών και να αποτρέψει ενδεχόμενες κοινωνικές

²³⁶ Δες χαρακτηριστικά Τρίκκας Τ., ό.π., σ.83, 211, 279, 314-318, 359-362, 518, 567-569, Γιαννιλόπουλος Γ., ό.π., σ.281-282, 308, Στεφανίδης Ι., *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Επίκεντρο, 2007, σ.314, 327-328

²³⁷ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.111, 149, 168-173, 189, 205, 211, 213, 240, 279, 283-288, 333-337, 527-528, 603 κε, 575-576, 594, 603 κε, 624 κε, 639 κε

²³⁸ Αναλυτικά επί του θέματος βλ. Λιναρδάτος Σπ., Τόμος Α, Β, Γ

²³⁹ Κοτζαμάνης Β., «Η κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού στη δεκαετία 1940-1950 και η αναδιάρθρωση του κοινωνικο-δημογραφικού χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, 1990, σ.123

αναταραχές»²⁴⁰ η απόσταση είναι μεγάλη και η τελική κρίση θα απαιτούσε έρευνα που μένει να διεξαχθεί, δύο πράγματα είναι σίγουρα: πρώτον, ότι «οι δεκάδες χιλιάδες των εξαθλιωμένων από τον πόλεμο και τη φτώχεια αγροτών που συνέρρεαν στην Αθήνα και σε ορισμένα ακόμα αστικά κέντρα αντιμετωπίστηκαν ως ‘λανθάνων σπινθήρας κοινωνικής αναταραχής’»²⁴¹ και, δεύτερον, ότι η κυβέρνηση Καραμανλή, κατά τη διάρκεια της οποίας η μετανάστευση έλαβε χαρακτήρα επιδημίας, ανέλαβε ενεργητικό ρόλο στην προώθηση της μετανάστευσης²⁴².

Η φυσική και ιδεολογική καταστολή που στρεφόταν εναντίον της Αριστεράς είχε αρνητικό αντίκτυπο στις κινητοποιήσεις, αφού δεν επέτρεπε στην ΕΔΑ να λειτουργήσει ως ισχυρός σύμμαχος των διεκδικητών, με αποτέλεσμα η παρουσία της στα έδρανα της αξιωματικής αντιπολίτευσης να μη συνιστά πολιτική ευκαιρία. Η ίδια η Διοικούσα Επιτροπή της ΕΔΑ αναγνώριζε την άνοιξη του 1959 ότι «παρόλο που οι προοδευτικές δυνάμεις βγήκαν δυναμωμένες απ’ την εκλογική μάχη του Μάη δεν πέτυχαν να αναπτύξουν αγώνες στο επίπεδο του 1957, παρόλο που η κατάσταση της εργατικής τάξης ήταν ίδια και χειρότερη». Αντιθέτως, «το εργατικό κίνημα εμφάνισε κάμψη»^{243 244}.

Η παρουσία όμως και μόνο 79 βουλευτών της ΕΔΑ στο Κοινοβούλιο έδωσε τη δυνατότητα, με τη συμπαράταξη της κεντρώας αντιπολίτευσης, να αναδειχθεί και να δραματοποιηθεί η αντίφαση ανάμεσα στην κυβερνητική ρητορεία περί υπεράσπισης της δημοκρατίας από τον κομμουνισμό και στη φαλκίδευση του δημοκρατικού πολιτεύματος και των δημοκρατικών ελευθεριών²⁴⁵. Στην περίπτωση μάλιστα της καταδίκης του «εθνικού ήρωα» Μανώλη Γλέζου «επί προσφορά σε κατασκοπεία», όπου η αντίφαση

²⁴⁰ Μωυσίδης Α., *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα. Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-1980)*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986, σ.62

²⁴¹ Στεφανίδης Ι., ό.π., σ.50

²⁴² Ζελέπος Ι., «Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της Ελλάδας και η μεταναστευτική πολιτική της κυβέρνησης Καραμανλή στην οκταετία ’55-’63», Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τόμος 3, 2008

²⁴³ Τρίκας Τ., ό.π., σ.650

²⁴⁴ Σωστά βέβαια οι Βερναρδάκης και Μαυρής αναφέρουν ότι «αν και η άνοδος της ΕΔΑ δεν ήταν «αποτέλεσμα ανάπτυξης σημαντικών κοινωνικών αγώνων», αλλά μάλλον «κοινοβουλευτική ανασύνταξη του ΕΑΜικού μπλοκ, εντούτοις το αποτέλεσμα έχει τη δική του δυναμική. Θα αποτελέσει αφετηρία για τη ραγδαία ριζοσπαστικοποίηση των μαζών στην αυγή της δεκαετίας του ’60».(ό.π., σ.144-145)

²⁴⁵ Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η μαρτυρία του Μίκη Θεοδωράκη: «Από το ’60 άρχισαν πλέον να υπάρχουν όλο και μεγαλύτερα τμήματα του ελληνικού λαού που έλεγαν: ‘Δεν μπορούμε πια. Δεν μπορούμε να έχουμε αστυνομικό κράτος, δεν μπορούμε να έχουμε ένα θρόνο που υπακούει στις εντολές των ξένων και είναι αγκαλιά με την Ασφάλεια’. Κοντά στους κομμουνιστές βγαίνουν και οι κεντρώοι, βγήκε πολύς κόσμος...» (στο Μαλούχος Γ., *Άξιος εστί. Από το μεσοπόλεμο στην 21^η Απριλίου*, Εκδόσεις Λιβάνη, 2004, σ.137-138)

ήταν κατάφορη, η εν λόγω πολιτισμική ευκαιρία στάθηκε ευνοϊκή για την ευρεία και παρατεταμένη κινητοποίηση που ακολούθησε.

Αυτή η σύμφυση της απειλής και της ευκαιρίας ή, όπως το διατυπώνει ο Χομπσμπάουμ²⁴⁶, της απελπισίας και της ελπίδας, υπήρξε το προϊόν των οικονομικών συνθηκών εξίσου. Η περίοδος που ακολούθησε την καταστροφική δεκαετία του '40 ήταν περίοδος ανοικοδόμησης, ωστόσο η φτώχεια και η εξαθλίωση χαρακτήριζε μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού²⁴⁷. Εξάλλου η ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού που σημειώθηκε κυρίως από τα τέλη της δεκαετίας του '50 και μετά, όντας περιοριστική και άνιση, μεγάλωνε τις κοινωνικές και περιφερειακές ανισότητες, συμπίεζε τα εισοδήματα της πλειοψηφίας και μεγάλωνε την ανεργία και την υποαπασχόληση. Ίσχυε αυτό που χαρακτηριστικά έλεγε ο Γ. Παπανδρέου: «οι αριθμοί ευημερούν και οι άνθρωποι δυστυχούν». Οι τρέχουσες οικονομικές απειλές ολοένα και μεγάλωναν.

Τόσο όμως η συμμετοχή στον «ελεύθερο κόσμο» όσο και η εκβιομηχάνιση γεννούσαν προσδοκίες και, όπως πολύ σωστά τονίζουν οι Goldstone και Tilly η κινηματική προσδοκία συμμετέχει στους υπολογισμούς των ευκαιριών και των απειλών στους οποίους προβαίνουν οι διεκδικητές²⁴⁸. Μια σειρά από μηχανισμούς υπενθύμιζαν καθημερινά στα λαϊκά στρώματα το χάσμα μεταξύ της πραγματικότητας που τους περιέβαλε και κάποιοι ήδη την απολάμβαναν και της δικής τους πραγματικότητας. Το χάσμα αυτό λειτούργησε καταλυτικά στους ορθολογιστικούς υπολογισμούς των διεκδικητών, όπως φαίνεται από τον πολιτικό τους λόγο. Το κακό που υφίστασαι υπομονετικά ως αναπόφευκτο, σου φαίνεται αφόρητο μόλις συλλάβεις την ιδέα να ξεφύγεις από αυτό, υποστήριζε ο Toqueville εγκαινιάζοντας, όπως έχω ήδη τονίσει, μία μακρά παράδοση που θέλει τη διάσταση προσδοκιών και πραγματικότητας την πλέον αναγκαία συνθήκη για το ξέσπασμα συλλογικών διεκδικήσεων.

Πιο συγκεκριμένα, οι μηχανισμοί επέκτασης των προσδοκιών (πολιτικών, οικονομικών και άλλων) ήταν οι εξής:

²⁴⁶ Hobsbawm E., *Επαναστάτες*, Θεμέλιο, 2008, σ.273

²⁴⁷ Στοιχεία παραθέτουν στη μελέτη τους οι Βερναρδάκης Χ.-Μαυρή Γ., «*Ιουλιανά 1965: ο 'ελληνικός Μάης'* (ή πείρα μιας επαναστατικής κατάστασης)», *Θέσεις*, τχ 26, 1989, σ.118-135

²⁴⁸ Goldstone J., Tilly Ch., «Threat (and opportunity): Popular action and state response in the dynamics of contentious action» στο Aminzade R., Goldstone J., Mc Adam D., Perry E., Sewell W., Tarrow S., Tilly Ch., *Silence and voice in the study of contentious politics*, CUP, 2001

- ✓ Μνήμες και βιώματα από τη δεκαετία του '40. Όπως αναφέρεται συχνά στη βιβλιογραφία για τη μετεμφυλιακή περίοδο η πολιτικοστρατιωτική ήττα του ΕΑΜ δεν συνοδεύτηκε από ιδεολογική ήττα²⁴⁹, γεγονός που αποτυπώθηκε και στις πρώτες εκλογές²⁵⁰²⁵¹ και γι αυτό οι νικητές του Εμφυλίου επιδόθηκαν σε μια εκστρατεία «αποεαμοποίησης» του πληθυσμού²⁵². «Έχοντας αποκτήσει τον έλεγχο όλης σχεδόν της χώρας, αν εξαιρέσουμε τους κυριότερους συγκοινωνιακούς κόμβους που χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί (το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ) είχε δημιουργήσει πράγματα που ποτέ άλλοτε δεν είχε γνωρίσει η Ελλάδα», γράφει χαρακτηριστικά ο Chris M. Woodhouse²⁵³. Από την άλλη, όπως αναφέρει ο Μίκης Θεοδωράκης, «όλο το διάστημα που εμείς παλεύαμε εναντίον των Γερμανών, κάναμε όνειρα, είχαμε ιδανικά, συγκεκριμένα όνειρα δηλαδή, είχαμε συγκεκριμένες παραστάσεις στο κεφάλι μας για το πώς θα είναι η ζωή μεθαύριο. Πως θα είναι η οικονομία της χώρας, πως θα είναι η αγροτική οικονομία, πως θα είναι οι σχέσεις των ανθρώπων, η παιδεία, ο πολιτισμός και λοιπά. [...] Όταν λοιπόν ηττηθήκαμε, ηττήθηκε αυτό το όραμα μέσα μας, το οποίο όμως ποτέ δεν εγκαταλείψαμε. Δηλαδή εγώ, από την άλλη μέρα, από τη μέρα που είπαν ότι ηττήθηκα, τότε ξεκίνησα. Εγώ ψυχολογικά πίστεψα ότι η Αριστερά ηττήθηκε μετά τη χούντα. Είχα μέσα μου ένα τέτοιο δυναμικό υπεροχής και αισιοδοξίας, που όταν είπαν ότι ηττηθήκαμε, εγώ είπα 'Δε νομίζω ότι ηττηθήκαμε, απλώς χάσαμε μια μάχη'. Έβλεπε ο ένας τον άλλο στο δρόμο. 'Τι θα κάνουμε τώρα;' λέγαμε. 'Ήμασταν έτοιμοι να ξεκινήσουμε από την αρχή'»²⁵⁴.
- ✓ Η επαφή των αγροτικών μαζών με τα αστικά πρότυπα ζωής και κατανάλωσης. Η επίδραση των τελευταίων στις πρώτες άρχισε να παράγει σημαντικά αποτελέσματα ήδη από την υποχρεωτική προσωρινή μετεγκατάσταση 700.000 χωρικών από τις περιοχές των ανταρτών στις κοντινές πόλεις κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. «.. το νέο περιβάλλον προσδιορίζει αναπότρεπτα νέες καταναλωτικές τάσεις και

²⁴⁹ Χαρακτηριστικά βλ. Τρίκκας Τ., ό.π., σ.18

²⁵⁰ Νικολακόπουλος Η., ό.π.

²⁵¹ Έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον, προκειμένου να κατανοήσουμε τη διαχρονικότητα και το βάρος αυτών των προσδοκιών, ότι αμέσως μετά το τέλος του Εμφυλίου η ΕΠΕΚ προβάλλει το αίτημα της Αλλαγής, σύνθημα το οποίο έμελε να υιοθετήσει στη συνέχεια η ΕΔΑ και κατόπιν το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981.

²⁵² Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, εργασία, κοινωνία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, 1986

²⁵³ Αναφέρεται στο Κοτζαμάνης Β., ό.π., σ.118

²⁵⁴ Μαλούχος Γ., ό.π., σ.319-320

‘προτιμήσεις’, επιταχύνει ‘μεταδοτικά’ τη δημιουργία νέων αναγκών, ενώ ταυτόχρονα οι πληθυσμοί αυτοί διαπιστώνουν άμεσα, αποκτούν συνείδηση του χάσματος που τους χωρίζει με τον αστικό χώρο, των ανισοτήτων πόλης-υπαιθρου. [...] Αυτή η νέα ‘αντίληψη’ ζωής επηρεάζει αναπόφευκτα τη νοοτροπία και τα ήθη των αναγκαστικά μεταστεγασθέντων, ακόμη δε περισσότερο όταν στις νέες εμπειρίες προστίθεται αυτή της μισθωτής εργασίας»²⁵⁵. Στη συνέχεια η εισαγωγή των αστικών προτύπων στην ύπαιθρο, που υπερακόντιζε τις προσδοκίες σε σχέση με τις υπάρχουσες δυνατότητες, πραγματοποιήθηκε μέσα από την ενσωμάτωση της οικονομίας του χωριού στην οικονομία της πόλης, τη βελτίωση των επικοινωνιών, των σχέσεων με συγγενείς και συγχωριανούς που ζούσαν στις πόλεις και επισκέπτονταν τη γενέτειρα, των παιδιών που σπούδαζαν στις πόλεις και πηγαиноέρχονταν, των εμβασμάτων που έστελναν οι μετανάστες, της τεχνολογίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης, αλλά και του ανερχόμενου τουρισμού²⁵⁶.

- ✓ Η οικονομική ανάπτυξη, η άνοδος της παραγωγής και της παραγωγικότητας. «Στις μεταπολεμικές συνθήκες η ανάκτηση του προπολεμικού επιπέδου διαβίωσης δεν ήταν πλέον κοινωνικά και πολιτικά αποδεκτός στόχος, καθώς η κοινωνία και οι πολιτικές δυνάμεις απέβλεπαν σε μια αναπτυξιακή προοπτική που θα καθιστούσε την Ελλάδα συγκρίσιμη με τις οικονομικά και κοινωνικά ανεπτυγμένες χώρες»²⁵⁷. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Πάνος Καζάκος «για ένα πράγμα ήταν όλοι σίγουροι: ότι η χώρα έχει μέλλον και ότι υπάρχουν περιθώρια να συμμετέχουν όλοι στους καρπούς της ανάπτυξης, αρκεί ν’ αλλάξει το πολιτικό σκηνικό», δηλαδή, «το κράτος να ελέγχεται από μια ‘καλή κυβέρνηση’»²⁵⁸.
- ✓ Η σύγκριση με τις δυτικές και ανατολικές χώρες. Η Δεξιά υποσχόταν την έλευση της καταναλωτικής κοινωνίας. «Τη λαϊκή ανυπομονησία τροφοδοτεί σ’ ορισμένους χώρους η καλύτερη γνώση του δυτικού επιπέδου ζωής και σε άλλους η εξιδανίκευση των δυνατοτήτων του σοσιαλισμού²⁵⁹». «Όλοι είναι προσανατολισμένοι προς το

²⁵⁵ Κοτζαμάνης Β., ό.π., σ.112

²⁵⁶ Διεξοδικά γι αυτά τα θέματα δες Καραποστόλης Β., *Πρότυπα κατανάλωσης στην ελληνική ύπαιθρο. Συγκρίσεις με αστικά πρότυπα, 1964-1974*, Αγροτική τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση μελετών και προγραμματισμού, 1979

²⁵⁷ Ριζάς Σ., ό.π., σ.117-118

²⁵⁸ Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Πατάκης, 2003, σ.210, 251

²⁵⁹ Η *Ανγή* παρουσίαζε σε τακτική βάση τα επιτεύγματα των σοσιαλιστικών χωρών.

‘περισσότερο’, να κάνουμε ό,τι κάνουν οι άλλοι. Το σύνδρομο αυτό λειτουργεί όχι μόνο στον καταναλωτή ή εργαζόμενο που βλέπει ότι άλλοι ζουν καλύτερα και θέλει να προσεγγίσει το δικό τους επίπεδο ζωής, αλλά και στο επίπεδο των επιχειρηματιών²⁶⁰.

- ✓ Η διαφήμιση. Ως γνωστόν η επέκταση του καπιταλισμού έχει ανάγκη την επέκταση της ζήτησης, δηλαδή της προσδοκίας του καταναλωτή.
- ✓ Η εκπαίδευση και το όραμα κοινωνικής ανόδου που προσέφερε²⁶¹.
- ✓ Η πνευματική άνθηση και δη η ευρεία διάδοση του βιβλίου και του εντύπου²⁶².
- ✓ Ο κινηματογράφος που προβάλλει νέες κοινωνικές στάσεις και συμπεριφορές, έστω και εντός του περιοριστικού πλαισίου στο οποίο λειτουργεί²⁶³.

Δημιουργούνταν έτσι μια ψυχολογική κατάσταση «σχετικής αποστέρησης» (relative deprivation), σύμφωνα με την ορολογία του Ted Gurr και, συγκεκριμένα, αυτή που συνδέεται με αυξημένες προσδοκίες οι οποίες δεν συνοδεύονται από παράλληλη αύξηση της ικανοποίησής τους (aspirational deprivation)²⁶⁴. Όπως πολύ συμπεριληπτικά το έχει θέσει ο Άλκης Ρήγος,

«νέα οικονομικά δεδομένα, απαρχές νέων κοινωνικών συμμαχιών και αποκρυσταλλώσεων, νέων ιδεολογικών αριστερών αναζητήσεων και μια πολιτιστική έκρηξη χωρίς προηγούμενο προσδιορίζουν την δυναμική μιας νέας φάσης στην πολιτική και ευρύτερα πολιτισμική μας ζωή.

Η σύνδεση με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, οι αντιθετικές ως προς τον κυρίαρχο εθνικόφρονα λόγο προσπάθειες επίλυσης του Κυπριακού, η σχετική οικονομική άνοδος, η για πρώτη φορά εξισορρόπηση πληθυσμιακά του αγροτικού με τον αστικό πληθυσμό, η ποσοτική κυριαρχία των ήδη ποιοτικά κυρίαρχων μα ασταθών πολιτικά μικροαστικών στρωμάτων, η λειτουργία μιας εσωτερικής αγοράς συνδεδεμένης με μια νέα βιομηχανική παραγωγή που απευθύνεται κυρίως στην εσωτερική κατανάλωση, σε συνάρτηση με την απαρχή σε διεθνές πεδίο τήξης των ψυχροπολεμικών πάγων, αλλά και των νέων διεργασιών που συντελούνται και από τις δύο πλευρές της διαιρεμένης Ευρωπαϊκής Ηπείρου, ως αποτέλεσμα των απαρχών εξάντλησης της προωθητικής δύναμης και των δύο μοντέλων άρθρωσης του πολιτικού των νικητών του Β΄ Παγκοσμίου, απαιτούν αντικειμενικά μια νέα πιο ευέλικτη και

²⁶⁰ Καζάκος Π., ό.π., σ. 192, 247

²⁶¹ Βερναρδούκης Χρ, Μαυρή Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, 1991, σ.143

²⁶² Τρίκας Τ., ό.π., σ.288-289

²⁶³ Δελβερούδη Ε-Α., «Ελληνικός κινηματογράφος 1955-1965: κοινωνικές αλλαγές της μεταπολεμικής εποχής στην οθόνη», στο Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *1949-1967: η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό συμπόσιο, 2002, σ.163 κε

²⁶⁴ Gurr T., ό.π.

ορθολογικότερη διαχείριση του κοινωνικού, με διεύρυνση της δυνατότητας συμμετοχής στο οικονομικό και πολιτικό πεδίο και των αποκλεισμένων από αυτό, εταμογενών πληθυσμιακά στρωμάτων. [...] Μέσα σ' αυτές τις διεργασίες, η παραπέρα νομιμοποίηση του καθεστώτος δεν μπορεί να βασίζεται άλλο μόνο στους κατασταλτικούς μηχανισμούς και τις ιδεοληψίες του κράτους της εθνικοφροσύνης»²⁶⁵.

Ανακεφαλαιώνοντας προς το παρόν σχετικά με τους παράγοντες των οποίων είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε το χαρακτήρα της επίδρασης, θεωρώ ότι η δεκαετία του '50 κληροδότησε στους εν δυνάμει διεκδικητές μία σειρά από τρέχουσες απειλές, πολιτικές και οικονομικές, όχι όμως και τις αντίστοιχες ευκαιρίες κινητοποίησης για την υπέρβασή τους. Το κόστος κινητοποίησης, παρόλη τη σταδιακή διεύρυνση των πολιτικών και πολιτιστικών ευκαιριών τις οποίες προανέφερα, παρέμενε την αυγή της δεκαετίας του '60 υψηλό. Εκείνο που άρχιζε σταδιακά ν' αλλάζει ήταν 1) το κόστος αδράνειας, που γινόταν όλο και μεγαλύτερο για ορισμένες κοινωνικές ομάδες λόγω έλλειψης απασχόλησης, συμπίεσης των εισοδημάτων, αλλά και αυξημένων πλέον προσδοκιών, 2) το κόστος καταστολής των κινητοποιούμενων κοινωνικών ομάδων αφενός ύστερα από τη μαζικοποίηση και την οργανωτική ενδυνάμωση πολλών από αυτές και αφετέρου εξαιτίας της ανεπάρκειας των πολιτικών ελέγχων στις μεγάλες πόλεις, και 3) το κόστος ικανοποίησης κάποιων αιτημάτων δεδομένης της παραγωγής πλούτου που προέκυπτε από την αύξηση της παραγωγής και της παραγωγικότητας.

Ταυτόχρονα η σταδιακή προσέγγιση αριστερών και κεντρώων τόσο σε εξωθεσμικό-κινηματικό επίπεδο όσο και σε θεσμικό-εκλογικό στη βάση των κοινών απειλών αμφισβητούσε την κυρίαρχη διαχωριστική γραμμή μεταξύ εθνικοφρόνων και μη τείνοντας να την αντικαταστήσει με μία νέα που αντιπαρέθετε τις δυνάμεις της αντιπολίτευσης ως σύνολο σε αυτές της Δεξιάς. Η οικοδόμηση αυτής της νέας κατηγορίας των αντιδεξιών δυνάμεων προέκυψε από την κλιμακούμενη πόλωση.

Τέλος, η δεκαετία του '50 παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη θεωρητική συζήτηση σχετικά με την επίδραση των απειλών και των ευκαιριών στην κινηματική δυναμική. Τόσο οι πολιτικές και οικονομικές απειλές όσο και οι πολιτικές ευκαιρίες φαίνεται να έχουν ευνοϊκό αντίκτυπο στην κινηματική δυναμική. Αντιθέτως, η απειλή της

²⁶⁵ Ρήγος Α., Εισαγωγή στο «Έργο Καταλογοποίησης, Αρχαιοθέτησης, Ψηφιοποίησης και Παρουσίασης μέσω ιστοσελίδας του Διαδικτύου του Ιστορικού Αρχείου του ΣΦΕΑ 1967- 1974», ΣΦΕΑ 1967- 1973 (Σύδεσμος Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων Αντιστασιακών), 2007

καταστολής φαίνεται να επιδρά αρνητικά. Η προσθήκη δε των προσδοκιών στην εξίσωση φαίνεται να λειτουργεί προς θετική κατεύθυνση, όπως έχουν υποδείξει οι Goldstone και Tilly²⁶⁶. Οι παραπάνω προτάσεις με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν φαίνεται να αμφισβητούνται. Εκείνο όμως που δύναται να αμφισβητηθεί είναι οι κλασσικές παραδοχές του μοντέλου της «πολιτικής διαδικασίας» α) ότι τα πολλά κέντρα εξουσίας συνήθως λειτουργούν υπέρ των κινηματικών δρώντων που ψάχνουν πρόσβαση στην εξουσία και β) ότι η παρουσία ισχυρών συμμάχων στο κοινοβούλιο βοηθάει τους αντιπολιτευόμενους εξωθεσμικούς δρώντες. Αφενός, λοιπόν, το μετεμφυλιακό μπλοκ, αν και αποτελούνταν από πολλά κέντρα εξουσίας, απέναντι στην αντιπολίτευση ήταν αρραγές και εξ αυτού του λόγου, αφετέρου, η ΕΔΑ ακόμα και από τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης δεν κατάφερε να εξασφαλίσει μεγαλύτερη πρόσβαση στους αποκλεισμένους από την εξουσία. Από την άλλη όμως αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι δρώντες με ισχυρούς οργανωτικούς και συμβολικούς πόρους, όπως η μετεμφυλιακή Αριστερά, μπορούν να δράσουν και εντός μιας κλειστής Δομής Πολιτικών Ευκαιριών, σε αντίθεση με όσους δεν διαθέτουν τέτοιους πόρους, οι οποίοι φαίνεται να έχουν μεγαλύτερη ανάγκη τις πολιτικές ευκαιρίες για να κινητοποιηθούν.

²⁶⁶ Goldstone J., Tilly Ch., ό.π.

ΚΙΝΗΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟ

Κινητοποίηση και εκδημοκρατισμός (1960-1963)

Στις αρχές της δεκαετίας του '60 οι κινητοποιήσεις για την υπεράσπιση των δημοκρατικών δικαιωμάτων ήταν τουλάχιστον υποτονικές και περιορίζονταν στις δραστηριότητες της Αριστεράς. Πως φτάσαμε λοιπόν από αυτή την κατάσταση στον «ανένδοτο» αγώνα; Τι μεσολάβησε από τις εκλογές της «βίας και νοθείας» μέχρι στις μεγάλες κινητοποιήσεις του 114; Τι σχέση είχε ο «ανένδοτος» με τις κινητοποιήσεις του 114 και γενικά με την έξαρση της κινηματικής δραστηριότητας κατά τα έτη '62 και '63; Ποιοι αιτιώδεις μηχανισμοί και διαδικασίες ξεδιπλώθηκαν ώστε η κλειστή Δομή Πολιτικών Ευκαιριών του κράτους της Δεξιάς να πάψει να είναι εμπόδιο για τη συλλογική διεκδίκηση και μάλιστα να δώσει τη θέση της σε μια πιο ανοιχτή; Ποιος ρόλο έπαιξε η κινηματική δράση στην πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή; Σε αυτά τα ερωτήματα καλείται να απαντήσει όποιος ζητά να ερμηνεύσει την επίταση των κοινωνικών αγώνων, η οποία έλαβε χώρα αμέσως μετά τις εκλογές του '61.

Στις αρχές της δεκαετίας του '60, λοιπόν, και μέχρι τουλάχιστον τις εκλογές «βίας και νοθείας» μόνο οι πολιτικοί κρατούμενοι και εξόριστοι και οι συγγενείς τους πραγματοποιούν κινητοποιήσεις με στόχο τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής. Συγκεκριμένα ζητούν να λήξει η πολύχρονη κράτηση των αριστερών αγωνιστών, να δοθεί γενική αμνηστία και να αναγνωριστεί η Εθνική Αντίσταση. Ενδιάμεσος στόχος βέβαια αποτελούσε η βελτίωση των άθλιων συνθηκών κράτησης, που είχε άλλωστε ως αποτέλεσμα από καιρού εις καιρόν να πεθαίνει και κάποιος πολιτικός κρατούμενος. Οι τρόποι αντίδρασης που είχαν οι πολιτικοί κρατούμενοι ήταν πολύ συγκεκριμένοι: απεργία πείνας, αποχή συσσιτίου, φωνές από τα κελιά για να τους ακούσουν οι περίοικοι και να μάθουν το δράμα τους. Τους αγώνες αυτούς, που όπως φαίνεται στο σχετικό πίνακα ήταν συνεχείς το '61 και '62, συντόνιζε ο μηχανισμός του κόμματος (ΚΚΕ-ΕΔΑ), γι αυτό άλλωστε ενέσκυπταν ταυτόχρονα και κατά κύματα. Αϊ Στράτης, Γιούρα, φυλακές Αβέρωφ, Χαλκίδα, Ιτζεδίν (Κρήτη), Αίγινα, νοσοκομείο Άγιος Παύλος, Κέρκυρα, σανατόριο Σωτηρία, Αμφισσα, Τρίκαλα, Πάτρα, Μυτιλήνη, Τρίπολη, Επταπύργιο

Θεσσαλονίκης, Αλικαρνασός (Κρήτη), Ακροναυπλία, Λευκάδα. Οι κινητοποιήσεις αυτές, αν και συνεχείς, πύκνωναν με αφορμή τις χριστουγεννιάτικες εορτές και το γύρισμα του χρόνου, καθώς και ορισμένες επετείους (25^η Μαρτίου, 20χρονα του ΕΑΜ, επέτειος της νίκης των συμμάχων στον Β Παγκόσμιο Πόλεμο, 28^η Οκτωβρίου). Οι αγώνες των πολιτικών κρατουμένων προπορεύτηκαν της γενίκευσης του αγώνα για τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής και τον ακολούθησαν κατά πόδας μέχρι και την απελευθέρωση μεγάλου μέρους των κρατουμένων από την ΕΚ (δες πίνακα 1).

Ταυτόχρονα, έξω από τις φυλακές οι συγγενείς τους επιδίδονταν και αυτοί σε αγώνα για την αποφυλάκισή τους. Υπομνήματα και άκαρπες συναντήσεις με τον Υπουργό, συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις που κατέληγαν σε επίθεση της αστυνομίας, τραυματισμού και συλλήψεις, συνέθεταν τον αγώνα των συγγενών, κυρίως του Αθηναϊκού Συλλόγου Οικογενειών Πολιτικών Εξορίστων και Φυλακισμένων. Κάθε φορά που κακοποιούνταν οι συγγενείς τους, οι πολιτικοί κρατούμενοι διαμαρτύρονταν με το μοναδικό τρόπο που είχαν: αποχή συσσιτίου. Η κυβέρνηση δεν ήθελε να αποκτήσει δημοσιότητα το ζήτημα των πολιτικών κρατουμένων, γι αυτό και αντιμετώπισε βίαια τις κινητοποιήσεις των συγγενών τους, όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά όπου αλλού γίνονταν.

Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντιστάσεως και άρα τη δικαίωση των φυλακισμένων αγωνιστών αγωνιζόταν και η Πανελλήνια Ένωση Θυμάτων Γερμανικής Κατοχής, καθώς και η Επιτροπή Πρωτοβουλίας για την αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης. Η πολιτική εξουσία δεν επεφύλαξε σε αυτούς διαφορετική στάση από τους συλλόγους των συγγενών των φυλακισμένων και εξορίστων. Στις 19 Φεβρουαρίου του '62, σε μια συγκέντρωση της Επιτροπής Πρωτοβουλίας στο θέατρο Παπαϊωάννου, όπου ζητούνταν «λευτεριά στους ήρωες» και «αμνηστία», η αστυνομία, μόλις γέμισε το θέατρο, απαγόρευσε σε άλλους να μουν, τους διέλυσε, χτύπησε δύο και συνέλαβε τον έναν.

Την ίδια στιγμή όμως που η πολιτική εξουσία αρνούσαν να αναγνωρίσει την Εθνική Αντίσταση δεχόταν στην Αθήνα ανώτατους αξιωματικούς του ΝΑΤΟ, οι οποίοι ήταν πρώην ναζιστές. Για το λόγο αυτό, το Μάιο του '62, η Ένωσης Θυμάτων Γερμανικής Κατοχής υπέγραψε διαμαρτυρία, ενώ οι πολιτικοί κρατούμενοι σχεδόν όλης της χώρας κατήλθαν σε 24ωρη απεργία πείνας.

Το φθινόπωρο του '61 σημειώθηκαν κινητοποιήσεις αυτή τη φορά από τους συγγενείς των στρατιωτών που υπηρετούσαν στην Εράτυρα και τον Κολυνδρό, στα τάγματα

ανεπιθυμήτων. Το ίδιο σκηνικό: άρνηση διαλόγου από το αρμόδιο Υπουργείο, ξύλο από την αστυνομία. Οι αγώνες αυτοί, αν και φαινομενικά άκαρποι, βοήθησαν ωστόσο στο να βελτιωθούν αρχικά οι συνθήκες ζωής των στρατιωτών σε αυτά τα στρατόπεδα και αργότερα, το 1963, να κλείσουν και τα ίδια τα στρατόπεδα²⁶⁷.

Οι συγγενείς λοιπόν των πολιτικών κρατουμένων, εξορίστων, ανεπιθύμητων στρατιωτών και θυμάτων της Κατοχής αποτέλεσαν τη μαγιά των αγώνων πριν τη μεγάλη έκρηξη του '62. Αξίζει εδώ να σημειώσω ότι η Δεξιά δεν ήθελε να στέλνει τους εξόριστους και τους εκτοπισμένους στα χωριά τους, για να μην δραστηριοποιούνται εκεί. Από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης πρέπει να πέρασαν συνολικά 100.000 άνθρωποι. Η συντριπτική πλειοψηφία υπέγραψε δήλωση και έφυγε. Όμως στους δηλώσεις το κίνημα υπέρ του εκδημοκρατισμού οφείλει πολλά. Από αυτούς αναδιοργανώθηκε τόσο τη δεκαετία του '40 όσο και τις δεκαετίες του '50 και του '60.

Το '62 άρχισαν να φτάνουν στα γραφεία των αρμοδίων υπομνήματα με συλλογές υπογραφών με αίτημα τη γενική αμνηστία ή την απόλυση κάποιου συγκεκριμένου πολιτικού κρατούμενου ή εξόριστου. Η συλλογή υπογραφών πραγματοποιούνταν βασικά από αριστερούς σε μια προσπάθεια να εμπλακεί στο αίτημα για γενική αμνηστία και πέραν της Αριστεράς κόσμος. Η συλλογή υπογραφών ήταν πιο εύκολη από την οργάνωση οποιασδήποτε άλλης κινητοποίησης. Για να ασκηθεί μεγαλύτερη πίεση στην κυβέρνηση πολύ συχνά πραγματοποιούνταν συλλογές υπογραφών από σημαίνουσες προσωπικότητες της πολιτικής, πνευματικής και κοινωνικής ζωής της χώρας. Το '63 μάλιστα η διαδικασία αποστολής υπομνημάτων με υπογραφές (δεκάδες, εκατοντάδες ή και χιλιάδες) εντάθηκε.

Στο δρόμο προς τις εκλογές του '61 πάντως το μετεμφυλιακό μπλοκ εξουσίας φαινόταν αρραγές. Όπως έχει υποστηριχθεί από πολλούς και είναι πλέον αρκετά διαδεδομένο στη βιβλιογραφία, η ΕΔΑ δε διαλύεται στις αρχές του '50, γιατί δε συμφέρει τη Δεξιά, καθώς η ύπαρξη της ΕΔΑ αποδυναμώνει το Κέντρο. Τη δεκαετία του '50 οι κεντρώοι πολιτικοί έβλεπαν ότι χωρίς τις ψήφους της Αριστεράς θα περιθωριοποιηθούν πολιτικά. Έτσι άρχισαν δειλά-δειλά συνεργασίες τόσο σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης όσο και σε επίπεδο εθνικών εκλογών. Η σύγκλιση με το Κέντρο βέβαια δυνάμωνε εξ αντικειμένου

²⁶⁷ Λεπτομέρειες βλ. στο Τσουράκης Κ., «Ένας αγώνας ντέρμπι με σταθερό σκορ: Αριστεροί φαντάροι – κάπηλοι εθνικοφροσύνης 1-0», *Αναδρομές*, τχ 1, 2010, σ.46κε

την ΕΔΑ. Οι επιτυχίες του '54-'56, η φαγωμάρα στο χώρο του Κέντρου που έφερε πολλούς συνεργαζόμενους κοντά στην ΕΔΑ και το γεγονός ότι οι εκλογές του '58 δεν χαρακτηρίστηκαν από τρομοκρατία έφερε την ΕΔΑ στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

Το εκλογικό αποτέλεσμα του 1958 συνιστούσε μια μεγάλη απειλή για το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας. «Συγκλονίστηκε όλος ο κόσμος», όπως έχει δηλώσει ο στενός συνεργάτης του Καραμανλή εκείνη την εποχή Γεώργιος Ράλλης²⁶⁸. Στο ίδιο μήκος κύματος ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης σημειώνει για το αντίκτυπο αυτού του αποτελέσματος στις εκλογές του '61:

«Εις όλους τους κύκλους της κεντροδεξιάς υπήρχε το φόβητρο της μεγάλης ΕΔΑ, της πολύ ενισχυμένης ΕΔΑ, της Αριστεράς. Κακώς βέβαια κατ' εμέ (εγώ δεν συμμεριζόμουν) και αυτός ο φόβος υπήρχε και στα Ανάκτορα»²⁶⁹.

Η κομμουνιστική Αριστερά, η οποία είχε λανσάρει προεκλογικά το σύνθημα «ΠΙΛΕ πρώτο κόμμα» έπρεπε να τεθεί ξανά στη γωνία. Η αντίδραση του κράτους στηρίχθηκε, όπως θα δούμε παρακάτω, στις γνωστές μεθόδους: φυσική καταστολή και ιδεολογική προπαγάνδα. Με μια μικρή, αλλά σημαντική, εξαίρεση. Αυτή την φορά έπρεπε να δοθούν και κάποια ανταλλάγματα στο Κέντρο, το οποίο συνθλιβόταν από την πόλωση μεταξύ Δεξιάς-Αριστεράς και κινδύνευε να τεθεί αυτό στο περιθώριο αντί της Αριστεράς. Προκειμένου λοιπόν να μπορεί να λειτουργήσει η σωτήρια για το μετεμφυλιακό σύστημα εξουσίας εναλλαγή των δύο αστικών πολιτικών κομμάτων στην εξουσία, άλλαξε ο εκλογικός νόμος (από πλειοψηφικό σε ενισχυμένη αναλογική) και ενισχύθηκε (κυρίως από τους Αμερικανούς) η διαδικασία ενοποίησης του Κέντρου. Το αποτέλεσμα ήταν ότι η ΕΚ όχι μόνο δεν συνέπραξε με την ΕΔΑ, αλλά επέδειξε ανοχή τόσο στην κρατική αντικομμουνιστική υστερία όσο και στην ένταση των διώξεων εναντίον των αριστερών πολιτών και πολιτικών δυνάμεων. Οι μέχρι σήμερα διασταυρωμένες πληροφορίες καθιστούν βέβαιο ότι ο αρχηγός της ΕΚ, Γεώργιος Παπανδρέου, ήταν ενήμερος για τη βία που επρόκειτο να ασκηθεί σε βάρος των

²⁶⁸ *Επίκαιρα*, εκπομπή 5

²⁶⁹ Διαμαντόπουλος Θ., *Κώστας Μητσοτάκης. Πολιτική βιογραφία*, Τόμος Β, Εκδόσεις Παπαζήση, σ.72

ψηφοφόρων της Αριστεράς και, θεωρώντας ότι ο ίδιος και το κόμμα του θα ωφεληθεί, τήρησε ένοχη σιωπή²⁷⁰. Δεν ήταν η πρώτη φορά άλλωστε που ο μετέπειτα «Γέρος της Δημοκρατίας» επεδείκνυε πολιτικό καιροσκοπισμό. Λίγο πριν τις εκλογές του 1961 συζητούσε με τον Καραμανλή την εκλογική σύμπραξή του με την ΕΡΕ, ενώ καθ' όλη τη δεκαετία του '50 άλλαζε κομματικούς σχηματισμούς με γνώμονα το προσωπικό του συμφέρον. Ωστόσο, τόσο η δημιουργία της ΕΚ υπό την αρχηγία του όσο και ο καιροσκοπισμός του, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έμελαν να επηρεάσουν το ισοζύγιο μεταξύ απειλών και ευκαιριών.

Στο πλαίσιο λοιπόν που περιέγραψα και παρόλες τις προειδοποιήσεις της ΕΔΑ²⁷¹ μπήκε σε εφαρμογή το γνωστό σχέδιο «Περικλής» που προέβλεπε εκτεταμένη βία ιδιαιτέρως στην επαρχία και νοθεία στις πόλεις²⁷². Αν και κορυφαίοι παράγοντες της Δεξιάς αρνούνταν μέχρι πολύ πρόσφατα την ύπαρξη βίας και νοθείας²⁷³, όπως γλαφυρά αναφέρει ο Μίκης Θεοδωράκης,

««στις εκλογές του '61 τα κόμματα του Κέντρου, κεντρώοι βουλευτές, δεν μπόρεσαν να πάνε στα μικρά χωριά, γιατί υπήρχαν οι τραμπούκοι που τους χτυπούσαν. Μπόρεσαν να πάνε μόνο στις μεγάλες πόλεις. [...] Η Αριστερά δεν βγήκε ούτε από την Αθήνα, έπεφτε ξύλο και στις συνοικίες, υπήρχε μεγάλη τρομοκρατία»²⁷⁴.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η «άσκηση Περικλής» είχε καταρτιστεί ήδη από το 1955 και αναθεωρηθεί το 1959 προκειμένου να περιοριστεί το ποσοστό της Αριστεράς²⁷⁵ και ως ένα βαθμό εφαρμόστηκε στις δημοτικές εκλογές του 1959. Το σχέδιο «Περικλής» όμως δεν είχε μόνο παρελθόν, είχε και μέλλον, αφού «παγίδευσε τον πολιτικό κόσμο στις θελήσεις των στρατοκρατών του ΙΔΕΑ. Και ήταν προάγγελος του σχεδίου 'Προμηθεύς' των συνταγματαρχών της 21^{ης} Απριλίου 1967»²⁷⁶.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ.47, 64-65, Παρασκευόπουλος Π., *Γεώργιος Παπανδρέου. Τα δραματικά γεγονότα 1961-1967*, Φυτράκης, 1988, σ.25-26, Λιναρδάτος Σ., *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος 'Δ, 1961-1964, Εκδόσεις Παπαζήση, 1986, σ.15-16, 75, Τρίκκας Τ., ό.π., σ.868, 871

²⁷¹ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.861 κε

²⁷² Λιναρδάτος Σ., Τόμος 'Δ, σ.39 κε, 70 κε, 74 κε, 78 κε, Τρίκκας Τ., ό.π., σ.861-873, 976

²⁷³ Ο Μιλτιάδης Έβερτ και ο Ιωάννης Βαρβιτσιώτης στο *Εξιστορεύει και Ιστορεύει* (εκπομπή 1 και 3 αντίστοιχα) και ο Ράλλης στα *Επίκαιρα* (εκπομπή 5)

²⁷⁴ Μαρτυρία του Μίκη Θεοδωράκη στο Μαλούχος Γ., ό.π., σ.423-424

²⁷⁵ Λιναρδάτος Σ., Τόμος 'Δ, σ.39

²⁷⁶ Παρασκευόπουλος Π., ό.π., σ.26

Όταν λοιπόν βγήκαν τ' αποτελέσματα των εκλογών, έγινε φανερό ότι το σχέδιο «Περικλής» δεν είχε λειτουργήσει μόνο εις βάρος της Αριστεράς, αλλά και του Κέντρου. Ύστερα από ταλαντεύσεις στο ηγετικό κλιμάκιο της ΕΚ, οι οποίες είναι αρκετά γνωστές στη βιβλιογραφία²⁷⁷ και αφού είχε προηγηθεί καταγγελία των εκλογών από την Αριστερά ήδη από τη στιγμή που εκδόθηκαν τα αποτελέσματα²⁷⁸, η ΕΚ δια στόματος Γεωργίου Παπανδρέου κατήγγειλε τις εκλογές «της βίας και της νοθείας» στις 31 Οκτωβρίου, 2 μέρες δηλαδή μετά την έκδοση των αποτελεσμάτων. Αν και η έναρξη του «ανένδοτου» θεωρείται πνευματικό παιδί του Σοφοκλή Βενιζέλου²⁷⁹, όπως σημειώνει ο Σπύρος Λιναρδάτος,

«ο Σοφ. Βενιζέλος δεν πιστεύει ότι μπορεί να φέρει αποτελέσματα ο 'ανένδοτος'. Αντίθετα ο Γ. Παπανδρέου θεωρεί τη λαϊκή πίεση μοναδικό δρόμο για να υποχρεωθεί ο βασιλιάς να αποκαταστήσει τα πράγματα, τουλάχιστο εκεί που ήταν πριν τις εκλογές 'βίας και νοθείας' του 1961. Εξάλλου γνωρίζει ότι σε μια τυχόν συμβιβαστική λύση δε θα ήταν αυτός, αλλά ο Βενιζέλος που θα είχε το προβάδισμα από την πλευρά του Κέντρου»²⁸⁰.

Τον αγώνα βέβαια υπαγόρευε και η ανάγκη διατήρησης της ενότητας της ΕΚ ύστερα από μία ακόμα ήττα²⁸¹. Αξίζει πάντως να θυμίσω ότι δεν ήταν η πρώτη φορά που ο Γ. Παπανδρέου κατήγγειλε εκλογικό αποτέλεσμα ως «νόθο» ούτε η πρώτη φορά που χρησιμοποιούσε τον όρο «ανένδοτος». Είχε καταγγείλει το αποτέλεσμα των εκλογών του 1956²⁸², ενώ τον όρο «ανένδοτος» χρησιμοποιούσε ήδη από το 1954 προκειμένου να χαρακτηρίσει τον αγώνα που έπρεπε να αναληφθεί για την Ένωση ή την αυτοδιάθεση της Κύπρου²⁸³.

Ενώ λοιπόν τόσο ο «Περικλής» όσο και ο «ανένδοτος» αγών είχαν το παρελθόν τους, στα τέλη του '61 συναντήθηκαν και μάλιστα υπό καινοφανείς συνθήκες. Το κόστος ανοχής διευρυμένων λαϊκών στρωμάτων στις εφαρμοζόμενες μεθόδους καταστολής είχε

²⁷⁷ Δες χαρακτηριστικά Λιναρδάτος Σ., ό.π., σ.92 κε, Τρίκκας Τ., ό.π., σ.905 κε, Διαμαντόπουλος Θ., ό.π., σ.67-70

²⁷⁸ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.875

²⁷⁹ Δες χαρακτηριστικά Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος, 1941-1974*, Καπόπουλος, 197;, σ.287-288

²⁸⁰ Λιναρδάτος Σ., Τόμος 'Δ, σ.201

²⁸¹ Διαμαντόπουλος Θ., ό.π., σ.68-70

²⁸² Βουρνάς Τ., ό.π., σ.124

²⁸³ Στεφανίδης Ι., *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Επίκεντρο, 2007, σ.232

αυξηθεί, όπως φαίνεται πως διέβλεπε και ο Γ. Παπανδρέου, ενώ το κόστος ανοχής κάποιων λαϊκών διεκδικήσεων εκ μέρους του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας είχε μειωθεί, όπως μαρτυρά και η στροφή της αμερικανικής πολιτικής στο πλαίσιο της διεθνούς ύφεσης.

Οι εκλογές «βίας και νοθείας» που πραγματοποιήθηκαν τον Οκτώβρη του 1961 αποτέλεσαν ένα γεγονός τομή. Καταλυτικά γεγονότα και ξαφνικά επιβεβλημένα αιτήματα παίζουν έναν κρίσιμο ρόλο στο μετασχηματισμό μιας δυνητικά εκρηκτικής κατάστασης σε μια εκρηκτική ακολουθία γεγονότων. Ένα τέτοιο γεγονός ήταν οι εκλογές του 1961.

Η απειλή της περαιτέρω αυταρχικοποίησης της πολιτικής ζωής, της διαίωνισης του κράτους της Δεξιάς και του μόνιμου αποκλεισμού της πλειοψηφίας του πληθυσμού από την εξουσία, που εξέφραζαν οι εκλογές της «βίας και της νοθείας», έκανε επιτακτική την εξωθεσμική συλλογική δράση. Η ΕΡΕ έτεινε πλέον να ταυτιστεί με το κράτος, ακυρώνοντας ουσιαστικά την κοινοβουλευτική δημοκρατία και αποκλείοντας από την εξουσία, εκτός από τους αριστερούς, πλέον και τους κεντρώους. Το 60% του ελληνικού πληθυσμού έχανε τη θεσμική του πρόσβαση στην εξουσία και βρισκόταν πλέον στην κατάσταση που ο Oberschall έχει περιγράψει με την έννοια «segmentation»²⁸⁴. Το γεγονός αυτό άλλαζε καθοριστικά το ισοζύγιο μεταξύ του κόστους συμμετοχής και του κόστους ανοχής ανεβάζοντας κατά πολύ το δεύτερο. Οι κινητοποιήσεις που ακολούθησαν αποδεικνύουν ότι ένα κομμάτι του ελληνικού πληθυσμού αντιμετώπιση την παραπάνω εξέλιξη σαν «απειλή» (*attribution of threat*).

Η πρώτη κινηματική αντίδραση στο εκλογικό πραξικόπημα ήρθε από τους δικαστικούς αντιπροσώπους στις 9 Νοεμβρίου. Σε συγκέντρωση 500 δικηγόρων στο θέατρο Μουσούρη καταγγέλθηκε ότι οι εκλογές έγιναν υπό συνθήκες τρομοκρατίας και καταπίεσης και συνεπώς το αποτέλεσμα δεν εξέφραζε τη λαϊκή θέληση. Στο υπόμνημά τους μάλιστα δήλωναν αποφασισμένοι να αγωνιστούν για την αποκατάσταση των ελεύθερων θεσμών και καλούσαν τις δικαστικές αρχές και το δικηγορικό σύλλογο να προβεί στις κατάλληλες ενέργειες. Μία εβδομάδα αργότερα, στις 15 Νοεμβρίου, συγκέντρωση με παρόμοιο περιεχόμενο έγινε και στη Θεσσαλονίκη από 200 δικηγόρους που είχαν διατελέσει δικαστικοί αντιπρόσωποι. Τρεις μήνες αργότερα, στις 19

²⁸⁴ Oberschall A., *Social conflict and social movements*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.-J., 1973

Φεβρουαρίου του '62, πραγματοποιήθηκε νέα συγκέντρωση στο θέατρο Ακροπόλ, όπου 1.000 δικηγόροι κατήγγειλαν τις εκλογές της «βίας και νοθείας» και τόνισαν ότι η κυβέρνηση της ΕΡΕ είχε καταργήσει τα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα των πολιτών και συγκεκριμένα αυτά της προσωπικής ελευθερίας, του ελεύθερου στοχασμού, της ελεύθερης διακίνησης του τύπου, καθώς και τα δικαιώματα του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι. Κάλεσαν επίσης όλο το λαό, τον πνευματικό και επιστημονικό κόσμο της χώρας σε «σκληρό, αδυσώπητο και μαχητικό» αγώνα για την αναστήλωση των δημοκρατικών θεσμών. Μέσα στον Απρίλιο έγιναν και άλλες συγκεντρώσεις δικηγόρων στο Ηράκλειο και τη Θεσσαλονίκη.

Οι εκλογές της «βίας και της νοθείας» φαίνεται πως είχαν φοβερό αντίκτυπο στους νέους επιστήμονες. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Δ. Λιβιεράτος,

«στο Κέντρο δεν ήταν μόνο οι παλιοί πολιτευτές, ήταν και μια καινούργια τάξη αρχιτεκτόνων, μηχανικών, γιατρών... Ήτανε νέοι άνθρωποι, πιο προχωρημένοι, πιο προοδευτικοί, καμία σχέση με την παλιά τάξη πολιτευόμενων, και είχαν τις φιλοδοξίες τους. 'Αφού ανεβαίνουμε, δεν θα γίνουμε εμείς εξουσία;» Επομένως άρχισαν να σκαλίζουνε και βρίσκανε τις νοθείες που είχανε γίνει. Οι αποκαλύψεις αυτές ήταν συγκλονιστικές πολλές φορές». «Ο Παπανδρέου έβλεπε [...] ότι αν δεν πάρει πρωτοβουλία η ΕΚ, θα χαθεί, όπως χάθηκε το '58 [...]. Κινητοποιείται και η μορφωμένη τάξη του Κέντρου. Πού πάμε έτσι; [...] Κατεβαίνουν σε διαδηλώσεις. Πιέζουν δηλαδή το Γ. Παπανδρέου να πάρει μια πιο αποφασιστική στάση. Δεν μπορεί να είναι έξω από την εξουσία αυτή η καινούργια τάξη των μορφωμένων ανθρώπων, των διπλωματούχων, οι οποίοι καταλαμβάνουν και θέσεις κοινωνικές»²⁸⁵.

Στις 14 Νοεμβρίου 1961, 16 μέρες μετά τις εκλογές και ενώ είχαν προηγηθεί οι κινητοποιήσεις των δικηγόρων, ο Γ. Παπανδρέου κήρυξε τον «ανένδοτο» αγώνα εκ μέρους της ΕΚ. Ο «ανένδοτος» στρεφόταν κατά της «παράνομης» κυβέρνησης, κατά του Θρόνου, την παρέμβαση του οποίου αξίωνε η ΕΚ προκειμένου να διεξαχθούν νέες «τίμιες» εκλογές, κατά του Στρατού που σχεδίασε και εκτέλεσε το όργιο «βίας και νοθείας» και, τέλος, κατά των Αμερικανών που θεώρησαν έγκυρο το αποτέλεσμα των εκλογών. Στρεφόταν δηλαδή εναντίον ολόκληρου του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας.

²⁸⁵ Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου

Αν όμως ο «ανένδοτος» ευνόησε τη συμμετοχή στον αγώνα για τον εκδημοκρατισμό, οι εντεινόμενες κινητοποιήσεις της νεολαίας ήταν αυτές που υποχρέωσαν το Γ. Παπανδρέου να δώσει πιο δυναμικό χαρακτήρα στον «ανένδοτο» αγώνα, ήτοι να τον κάνει υπόθεση των μαζών. Στις 5 Μαρτίου λοιπόν η ΕΚ οργανώνει συγκέντρωση νεολαίας στο θέατρο Χατζηχρήστου στην οποία παίρνει μέρος και η Νεολαία της ΕΔΑ (Ν.ΕΔΑ) παρά την αρχική αντίρρηση της ΕΔΑ. Οι νέοι της ΕΔΑ έβλεπαν πολλούς νέους από την περιφέρεια της ΕΔΑ να πηγαίνουν και σκέφτονταν ότι θα ήταν λάθος να απουσιάζουν οι ίδιοι. Οι συγκεντρωμένοι φώναζαν «κάτω οι φασίστες», «κάτω η ΕΚΟΦ», «δημοκρατία», «κάτω οι βουλευτές των ΤΕΑ», «κάτω οι τραμπούκοι», «κάτω οι Μεντερέδες», «θα νικήσει ο λαός», «κάτω ο Καραμανλής», «ενότητα». Αντιθέτως, όταν μίλησε ο Παπανδρέου προσπάθησε μέσα στ' άλλα να προβάλει το «διμέτωπο» αγώνα. Οι συγκεντρωμένοι νέοι του φώναζαν όμως «ενότητα, ενότητα» με αποτέλεσμα να καταλήξει και ο ίδιος στο «ενότητα για να φύγει ο Καραμανλής». Πρόκειται σαφώς για μια κλασική περίπτωση κοινωνικής ιδιοποίησης (*social appropriation*), η οποία υποβοηθήθηκε από τη διαδικασία σύγκλισης που είχε επιτευχθεί στη βάση (*convergence*). Στη συνέχεια ξεχύθηκαν στην Πανεπιστημίου και συγκρότησαν διαδήλωση που έφτασε στην Ομόνοια. Φοιτητές της Αριστεράς και του Κέντρου προχωρούσαν μαζί φωνάζοντας «ενωμένη νεολαία», «ζήτω η δημοκρατία», «δεν περνά ο φασισμός». Στη διαδήλωση, η οποία δέχθηκε επίθεση από την αστυνομία ενώ διαλυόταν στην Ομόνοια, πήραν μέρος και πολλοί οικοδόμοι που εξήλθαν από το θέατρο Παπαϊωάννου.

Η νεολαία με το σύνθημα «114» έβγαλε, θα λέγαμε, το αίτημα για εκδημοκρατισμό στο δρόμο. Πολλά στελέχη της ΕΔΑ διαφωνούσαν με την υιοθέτηση του 114, προκειμένου να μην ταυτιστεί το κόμμα με το «κατασκεύασμα» αυτό της «υποτέλειας», αλλά η Νεολαία της ΕΔΑ το είχε πλήρως ενστερνισθεί, καθώς το έβλεπε και σαν μια ευκαιρία να καταδειχθεί η αντισυνταγματική πολιτική των διώξεων που βρισκόταν σε έξαρση μετά την άνοδο της ΕΔΑ²⁸⁶. Το 114 εισήγαγε, σύμφωνα με τη διατύπωση του Νίκου Κωσταντόπουλου, τον «συνταγματικό πατριωτισμό»²⁸⁷.

²⁸⁶ Συνέντευξη Τάκη Μπενά

²⁸⁷ Συνέντευξη Νίκου Κωσταντόπουλου

Η κυβέρνηση αντιμετώπισε τη νεολαία όπως και τους συγγενείς των πολιτικών κρατουμένων: με τη βία. Στις 13 Απριλίου πραγματοποιήθηκαν χωρίς άδεια διαδηλώσεις σε όλο το κέντρο της Αθήνας με αποτέλεσμα η αστυνομία να επιτεθεί βίαια. Οι νέοι που διαδήλωναν φώναζαν «ζήτω η δημοκρατία», «δεν περνάει ο φασισμός», «κάτω οι Μεντερέδες», «δε χωράμε στα ψυγεία», «κάτω ο Καραμανλής», «σεβασμός στο Σύνταγμα». Πάνω από 80 τραυματίστηκαν, ενώ πάνω από 250 συνελήφθησαν.

Στο δρόμο φρόντισαν να βγάλουν το αίτημα για εκδημοκρατισμό και τα συνδικάτα. Στις 16 Απριλίου το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα κάλεσε συγκέντρωση στο Ακροπόλ. Το θέατρο αντηχούσε από αντικυβερνητικά συνθήματα: «Δημοκρατία», «κάτω οι Μεντερέδες», «δεν περνά ο φασισμός», «ζήτω η Πρωτομαγιά», «λευτεριά στα συνδικάτα», «κάτω ο Καραμανλής», «όχι σκλαβοπάζαρα», «ενότητα», «όχι βάσεις θανάτου», «ειρήνη», «114», «θα νικήσει ο λαός», «αμνηστία», «λευτεριά στους ήρωες», «λευτεριά στο Γλέζο». Ο κύριος ομιλητής κατέληξε:

«καλώ τα δημοκρατικά κόμματα τα οποία ανέλαβαν το σκληρό και ωραίο αγώνα υπέρ της δημοκρατίας να τον συνεχίσουν εντός και εκτός βουλής. Ας έχουν υπόψη τους οι αρχηγοί των κομμάτων αυτών εκείνο που γράφει ο Γάλλος ιστορικός Μισελέ στο βιβλίο του *Η ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης*, ότι 'ο λαός οδήγησε τους οδηγητές του'».

Η παραπάνω φράση, στο βαθμό μάλιστα που ίσχυε στην ελληνική περίπτωση, παραπέμπει ευθέως στη στρατηγική του εργατικού και του φοιτητικού κινήματος, που δεν ήταν άλλη από την κοινωνική ιδιοποίηση των υπαρχόντων πολιτικών φορέων (*social appropriation*), της ΕΚ συμπεριλαμβανομένης. Μετά το πέρας της συγκέντρωσης οι συγκεντρωμένοι κατέβηκαν με πορεία την Πανεπιστημίου μέχρι την Ομόνοια παρά την ασφυκτική παρουσία της αστυνομίας.

Μπορεί όμως οι νέοι και τα συνδικάτα να πρόσφεραν την ευκαιρία στην ΕΚ να «βγάλει» τον «ανένδοτο» στο δρόμο, ωστόσο ο ίδιος ο «ανένδοτος» αποτέλεσε με τη σειρά του ευκαιρία για άλλους. Ας δούμε τα άμεσα αποτελέσματά του «ανένδοτου». Α) Ρήξη στο εσωτερικό του αστικού πολιτικού κόσμου που στην πορεία των γεγονότων προκάλεσε μία ευνοϊκή στάση των ΗΠΑ και του Παλατιού απέναντι στην πιθανότητα αντικατάστασης της ΕΡΕ από ένα αστικό κόμμα του Κέντρου. Β) Εμφάνιση ενός ισχυρού συμμάχου. Γ) Αναδιάταξη εντός του πολιτικού συστήματος, καθώς η πολιτική

αστάθεια η συνδεδεμένη με την εκλογή νόμιμων αντιπροσώπων ενθάρρυνε νέες πολιτικές ευθυγραμμίσεις. Δ) Απονομιμοποίηση, αν και όχι αποδυνάμωση, της βούλησης του κράτους για καταπίεση. Πρόκειται σαφώς για μια δέσμη συγκυριακών όρων πρόσβασης στην ευκαιρία²⁸⁸ που προέκυψαν ακριβώς από τον «ανένδοτο» αγώνα.

Στις 20 Απριλίου, ο Γ. Παπανδρέου αποφάσισε να μιλήσει στο κέντρο της Αθήνας παρόλο το ότι η κυβέρνηση Καραμανλή δεν έδωσε τελικά άδεια. Όλο το κέντρο είχε αποκλειστεί από την αστυνομία. Ωστόσο για 5 ώρες μεταβλήθηκε σε πεδίο μαχητικών διαδηλώσεων και συγκρούσεων. Χιλιάδες Αθηναίοι που εμποδίζονταν να προσέλθουν στο χώρο της συγκέντρωσης φώναζαν αντικυβερνητικά συνθήματα: «κάτω ο Καραμανλής», «κάτω οι Μεντερέδες», «δημοκρατία», «ενότητα», «δεν περνάει ο φασισμός», «η ΕΡΕ να κρεμασθεί», «Μεντερές - Καραμανλής», «δεν μας πτοούν τα ρόπαλα», «θα νικήσει ο λαός», «σεβασμός στο Σύνταγμα», «κάτω οι δικτάτορες», «ήρθε η ώρα». Μεγάλες διαδηλώσεις σχηματίζονταν αιφνιδίως μεταξύ των αλληπάλληλων ζωνών της αστυνομίας. Σε πολλές περιπτώσεις μεγάλες ομάδες νέων έψαλαν τον εθνικό ύμνο και χόρευαν τραγουδώντας «στη στεριά δε ζει το ψάρι». Η αστυνομία έκανε χρήση δακρυγόνων και οι διαδηλωτές απάντησαν με πέτρες. Στην οδό Πατησίων λιθοβολήθηκε το 4^ο ΑΤ. Οι διαδηλωτές υποδέχονταν τις επιθέσεις της αστυνομίας με κραυγές «δεν περνάει ο φασισμός», «οι Γερμανοί ξανάρθαν», «αχτουνγκ». Ο λαός που έλαβε μέρος στις διάφορες εκδηλώσεις υπολογίζεται σε εκατοντάδες χιλιάδες. Ο Παπανδρέου μίλησε τελικά στην πλατεία Καρύτση για 25 λεπτά τονίζοντας ότι η κυβέρνηση έχει μεταβληθεί σε «εσωτερική κατοχή» και ο λαός σε «εθνική αντίσταση». Με αυτό τον τρόπο ο Γ. Παπανδρέου έδινε πιστοποίηση (*certification*) και άρα ενθάρρυνση στους διαδηλωτές, όπως άλλωστε και με το περίφημο «τρομοκρατήσατε τους τρομοκράτες». Οι συγκεντρωμένοι που κατάφεραν να ξεφύγουν από τον κλοιό φώναζαν αντικυβερνητικά συνθήματα, ενώ από μακριά ερχόταν ο αντίλαλος των γεγονότων που διαδραματίζονταν σε κάθε σημείο της πόλης. Στις 23 Απριλίου δικάστηκαν 9 πολίτες οι οποίοι κατηγορούνταν για θρασύτητα κατά της αρχής, ενώ παραπέμφθηκαν και άλλοι 12. Οι περισσότεροι άσκησαν έφεση και αφέθηκαν ελεύθεροι. Οι τραυματίες έφτασαν τους 71 (οι 51 ήταν σοβαρά).

²⁸⁸ Tarrow S., *Power in movement*, Cambridge University Press, 1998

Οι νέοι που πρωτοστατούν στις κινητοποιήσεις είναι πληθυσμιακές ομάδες που βρίσκονται μακριά από την ήττα του Εμφυλίου και χρονολογικά και πολιτικοϊδεολογικά. Είναι άνθρωποι που δεν έχουν βιώσει προσωπικά τον Εμφύλιο Πόλεμο και την ήττα. Στις διαδηλώσεις του 114 οι κεντρώοι –σε σχέση με τους αριστερούς νέους- δεν είναι πολλοί ως οργανωμένες δυνάμεις, είναι όμως ως πολιτική επιρροή. Έχουν μεγαλύτερη πολιτική επιρροή από τους αριστερούς. Υπήρχε επίσης ένα στρώμα φοιτητών ανάμεσα στη Ν.Ε.Δ.Α και στη Νεολαία του Κέντρου, που λέγονταν εκείνη την εποχή «κεντροαριστεροί», καθώς και οι μαρκεζινικοί νεολαίοι που συμμετείχαν στο φοιτητικό κίνημα έντονα και συνεργάζονταν με την αριστερή νεολαία. Οι νεολαίοι αυτοί της Αριστεράς, του Κέντρου και των Προοδευτικών, καθώς και οι Τοπικοί Σπουδαστικοί σύλλογοι, πρόσφεραν τον οργανωτικό ιστό των κινητοποιήσεων.

Η Νεολαία Μαρκεζίνη ήταν αρχικά συντηρητική, προερχόμενη από τη Νεολαία Παπάγου. Άλλαξε όμως σταδιακά χαρακτήρα, όταν άρχισαν να μπαίνουν σ' αυτήν προοδευτικοί νέοι, όπως ο Αλέκος Μπέτσης, ο Τζανετάκος, ο Φερεντίνος και άλλοι²⁸⁹, με αποτέλεσμα να συμπαρασύρει και το κόμμα σε πιο προοδευτικές ατραπούς. Όπως μας πληροφορεί ο Βασίλης Κωστόπουλος,

«η Νεολαία Μαρκεζίνη είχε πολύ λίγα άτομα, τα οποία ανήκαν ουσιαστικά στην Αριστερά. Και φαίνοντο ότι ανήκαν στη νεολαία Μαρκεζίνη. Δεν είχαν καμία άλλη παραταξιακή ένταξη. Συνεργαζόντουσαν απόλυτα με την Αριστερά»²⁹⁰.

Ο «ανένδοτος» επίσης, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Γ. Καραμπελιάς,

«έδωσε τη δυνατότητα στις ιδέες της Αριστεράς να διαχυθούν και ταυτόχρονα βέβαια στην Αριστερά να συρρικνωθεί ως ποσοστό [...]. Οι παλιές εαμογενείς μάζες που είχαν καταφύγει στο Κέντρο απ' τον Εμφύλιο και μετά [...] βρίσκουν ευκαιρία μέσω του 'ανενδότου' να ξαναπεράσουν σε μια, ας το πούμε έτσι, κεντροαριστερή και γενικά προοδευτική τοποθέτηση»²⁹¹.

Οι αριστεροί που είναι εκτός κράτους, στην ελεύθερη οικονομία, σημειώνει ο Γ. Χατζόπουλος, νοικοκυρεύονται μέσα από την επαγγελματική τους δραστηριότητα και

²⁸⁹ Συνέντευξη Δημήτρη Καραφύλη

²⁹⁰ Συνέντευξη Βασίλη Κωστόπουλου

²⁹¹ Συνέντευξη Γιώργου Καραμπελιά

«δεν έχουν συμφέρον από ταραχές και τέτοια. Περιμένουν μια ομαλή μετάβαση. Επαμφοτερίζουν μεταξύ αριστεράς και κέντρου. Δημιουργείται αυτό το ρεύμα προς το κέντρο. Το εκφράζει ο ‘ανένδοτος’ αυτό, το δέχεται η αριστερά αυτό, αλλά αυτό παρασύρει πολλούς αριστερούς σε άλλη κοίτη, διότι φαίνεται πιο ρεαλιστικό αυτό από το άλλο, που είναι ‘εαμοβούλγαροι, κομμουνιστές’. Ακόμα γίνονται δίκες, ο Γλέζος δικάζεται για κατασκοπία κλπ»²⁹².

Για την κινητοποίηση της Νεολαίας του Κέντρου στο πλαίσιο του «ανένδοτου» λέει χαρακτηριστικά ο Αντώνης Σαχπεκίδης: Παντού ο κόσμος της επαρχίας δεχόταν τα πούλμαν της Δημοκρατίας «πολύ καλά», «ήμασταν κινητή προπαγάνδα». Από τα ΤΕΑ υπήρχαν ωστόσο «άγριες αντιδράσεις». «Εσείς μας εμπνέετε» του είπε στην αρχή του «ανενδότου» ένας κεντρώος φοιτητής, ο Τριαρίδης, και ο Γέρος απάντησε: «έχω βάλει το σπέρτο». «Πολιτικοποίησε στο έπακρο τη νεολαία ο ‘ανένδοτος’ αγώνας». «Πολλοί αριστεροί φοβούνταν να δραστηριοποιηθούν στο δικό τους το χώρο» γι αυτό έρχονταν στα πούλμαν της Δημοκρατίας με τους κεντρώους.

«Όταν μπορούσαν βγάζαν το κεφαλάκι τους. Ήταν τα λεγόμενα ‘πουλάκια’». «Ήταν κρυφοαριστεροί οι οποίοι καλύπτονταν με την ΕΛΗΝ. Κάποιοι ξεθαρρεύαν κάποια στιγμή και εκδηλώνονταν, αλλά αυτό είχε πάρει μαζικές διαστάσεις. Επομένως στον ‘ανένδοτο’ αγώνα υπήρχανε αρκετοί αριστεροί ή από αριστερές οικογένειες, οι οποίοι αυτά που θα λέγανε ως εκπρόσωποι της ΕΔΑ στην επαρχία τα ίδια περίπου λέγανε και μαζί μας. Είναι χαρακτηριστικό ότι κάποια στιγμή κάποιος είπε ο τάδε είναι αριστερός [...] και λέει ένας δικός μας ‘μπορείς να μου φέρεις άλλους 100 τέτοιους’, δε μας πειράζει δηλαδή που είναι αριστερός. Αφού κάνει τη δουλειά μας, μαζί μας, όπως τη θέλουμε εμείς, τι μας πειράζει αν η ταυτότητά του είναι αυτή; Μέσα στον ‘ανένδοτο’ υπήρχαν αρκετοί, ίσως ήταν και πιο ικανοί από μας [τους κεντρώους], πιο κωλοπετσωμένοι. Υπήρχαν αρκετοί αριστεροί, οι οποίοι βρήκανε ένα καλό έδαφος για να κάνουν τον αγώνα τους, που βεβαίως δεν τους απομάκρυνε καθόλου ούτε από την ιδεολογία τους ούτε από τον πολιτικό τους χώρο. Κάποιοι ψηφίζανε αριστερά, αλλά το θεωρούσαν πιο βολικό και πιο αποτελεσματικό να δραστηριοποιούνται μέσα από [την νεολαία του Κέντρου]. Αλλά όσο προχωρούσε ο καιρός διαφοροποιούνταν»²⁹³.

Η αριστερή νεολαία λοιπόν έμπαινε μέσα στις άλλες νεολαίες και τους μαζικούς φορείς για «εισοδισμό». Είναι γνωστή, για παράδειγμα, η περίπτωση του Απόστολου Κακλαμάνη, ο οποίος στάλθηκε ως «υποβρύχιο» στη Νεολαία του Κέντρου. Η ΕΔΑ

²⁹² Συνέντευξη Γιώργου Χατζόπουλου

²⁹³ Συνέντευξη Αντώνη Σαχπεκίδη

έστελνε δικούς της και στις άλλες μαζικές οργανώσεις, στην Ομοσπονδία Εκδρομικών Σωματείων Ελλάδος, στον αθλητισμό, στην Ομοσπονδία Τοπικών Σπουδαστικών Συλλόγων Ελλάδος, στη Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων Πανεπιστημίου Αθηνών, παντού. Γενικά λοιπόν οι μη αριστερές οργανώσεις αποτέλεσαν μια ευκαιρία για τους αριστερούς, ενώ ο «ανένδοτος» έπαιξε σημαντικό ρόλο *«για τον κόσμο τον έξω [από την Αριστερά], που ήταν στις παρυφές του Κέντρου, που μπορεί να είχε αριστερή προέλευση, αλλά φοβόταν να το εκφράσει»*²⁹⁴. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Στέφανος Στεφάνου, *«στις προεκλογικές συγκεντρώσεις του '63 είδα κόσμο που δε θα κατέβαινε με τίποτα. Πολύ μεγάλο ρόλο έπαιξε [ο 'ανένδοτος']»*.

Όσον αφορά στους τοπικούς συλλόγους, αυτοί ήταν χώρος αναφοράς για τους φοιτητές. Ήταν ένα ζωντανό κύτταρο, που μετέφεραν στον τόπο τους το πνεύμα της Αριστεράς. Αν σκεφτεί κανείς ότι η μισή Αριστερά ήταν στην Αθήνα, εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι αν δεν κινητοποιούνταν αυτοί στον τόπο καταγωγής τους, δύσκολα θα άλλαζε το κλίμα. Όχι πως δεν υπήρχε Αριστερά στην επαρχία. Η ΕΔΑ στην επαρχία είχε επιρροή λόγω του ότι συνιστούσε τη συνέχεια του ΕΑΜ. Το ΕΑΜ δεν είχε σβήσει από τη λαϊκή μνήμη. Οι ΕΑΜίτες υπήρχαν. Η άνοδος της τρομοκρατίας ωστόσο μείωνε την επιρροή της ΕΔΑ στην επαρχία. Βέβαια οι τοπικές ελίτ, όπως είχαν δείξει ήδη από την Αντίσταση, ήθελαν να συμμετέχουν στη διαχείριση της εξουσίας. Το μετεμφυλιακό κράτος όμως τους εμπόδιζε. Η Αριστερά ήταν έτοιμη, οργανωμένη και συνεπής στις διεκδικήσεις της, γι αυτό και υποδέχθηκε πρώτη μεγάλο μέρος αυτών των ελίτ. Τώρα οι ελίτ αυτές ήταν έτοιμες να περάσουν στο Κέντρο.

Οι Τοπικοί Σύλλογοι Σπουδαστών είχαν γραφεία στην Αθήνα. Εκεί μαζεύονταν και έρχονταν σ' επαφή με τους συμπατριώτες τους. Οι επικεφαλές των Νεολαίων και των Φοιτητικών Συλλόγων έβρισκαν τους επικεφαλές των Τοπικών Συλλόγων, οι οποίοι μετά ανέλαμβαναν να κινητοποιήσουν τους συμπατριώτες τους. Οι συμπατριώτες μεταξύ τους ήταν πολύ συνδεδεμένοι. Βρίσκονταν συχνά-πυκνά και στην Αθήνα και στην πατρίδα τους. Ήταν συνήθως δημοκρατικοί, γιατί είχαν και περισσότερα προβλήματα από τους ντόπιους. Ήταν φοιτητές και εργαζόμενοι. Γι αυτό ήταν και πιο «ψημένοι». Όταν πήγαιναν τα πούλμαν στην επαρχία, οι Τοπικοί Σπουδαστικοί Σύλλογοι ήταν αυτοί που οργάνωναν τις τοπικές συγκεντρώσεις. Οι μορφωμένοι νέοι, τα καμάρια των

²⁹⁴ Συνέντευξη Στέφανου Στεφάνου

τοπικών κοινωνιών, ήταν ο εκτελεστικός βραχίονας του κινήματος στις τοπικές κοινωνίες. Υπήρχε βέβαια και «μαγιά» παλαιότερων αγωνιστών, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο.

Η ΕΚ προχώρησε στην οργάνωση ανοιχτών συγκεντρώσεων στις κυριότερες πόλεις της Ελλάδας. «Η ‘πορεία προς το λαό’ όπως ονομάστηκε, παρά τις αρχικές δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει, συνάντησε σημαντική επιτυχία και άρχισε να μεταβάλλει το πολιτικό κλίμα, ιδιαίτερα στην επαρχία, όπου οι πιέσεις του κρατικού μηχανισμού λειτουργούσαν σχεδόν απαγορευτικά για τη δημόσια δράση της αντιπολίτευσης»²⁹⁵. Η τρομοκρατία άρχισε να σπάει. Ο Γ. Παπανδρέου με τους λόγους και τις δηλώσεις του πρόσφερε, όπως ανέφερα, πιστοποίηση (*certification*) στις μαζικές κινητοποιήσεις, ενώ ευρύτατα λαϊκά στρώματα έσπευσαν να κινητοποιηθούν βλέποντας τα σινιάλα (*signaling*) που εξέπεμπε ένα οιονεί κυβερνητικό κόμμα. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του «Γέρου της Δημοκρατίας» ύστερα από τις συγκρούσεις μεταξύ οπαδών του «ανένδοτου» και της αστυνομίας στις 20 Απριλίου 1962:

«Τα σημειωθέντα επεισόδια αποτελούν γενική δοκιμή. Οι σφετερισταί της εξουσίας και εκείνοι που τους καλύπτουν και τους ευνοούν θα αντελήφθησαν ότι η σημερινή γενική δοκιμή των Αθηνών, αποτελεί την αρχή του τέλους των...»²⁹⁶.

Η μία πλευρά πρόσφερε ευκαιρίες στην άλλη, γι αυτό και συμπύχθηκε μεταξύ τους μία συμμαχία με σκοπό να κατισχύσουν έναντι της Δεξιάς. Η μαζικοποίηση ωστόσο της συμμετοχής δεν εξασφαλίζεται μόνο χάρη στα σινιάλα που λαμβάνουν οι διεκδικητές από ένα οιονεί κυβερνητικό κόμμα, αλλά και από τα σινιάλα που στέλνουν μεταξύ τους. Όπως πολύ σωστά γράφει ο Τάσος Τρίκκας για την πρώτη συγκέντρωση της ΕΔΑ στις 2 Απριλίου 1962,

«ο κόσμος έχει αναθαρρήσει, μετά το ‘μούδιασμα’ που προκάλεσε το εκλογικό πραξικόπημα. Η *Αυγή* περιγράφει την επόμενη τη συρροή του πλήθους: ‘Μέσα σε λίγη ώρα η πλατεία του θεάτρου, ο εξώστης, οι διάδρομοι, οι δύο μεγάλες στοές είχαν γεμίσει ασφυκτικά’»²⁹⁷.

²⁹⁵ Νικολακόπουλος Η., ό.π., σ.295

²⁹⁶ Αναφέρεται στο Βουρνάς Τ., ό.π., σ.171

²⁹⁷ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.918

Ομοίως, η *Πανσπουδαστική* σημειώνει για τη φοιτητική διαδήλωση στις 13 Απριλίου 1962:

«Στρατιωτικά αυτοκίνητα, περιπολικά αμέσου δράσεως, καμiónια του μηχανοκίνητου, αυτοκίνητα της αεροπορίας, χιλιάδες αστυφύλακες. [...] Τι θα γίνει; Κι όμως δεν υπήρχε φόβος. Μια βιάση να τους αντιμετωπίσουμε και μια ανησυχία. Μήπως δεν έρθουν πολλοί; Αμφιβολία που γρήγορα διαλύθηκε. Ξεπροβάλλουν από την Ιπποκράτους 2.000 φοιτητές με πανώ: Ζήτω η Δημοκρατία! Απ' τη Σταδίου 1.000 [...] Απ' την Ακαδημία. Από κάθε γωνιά οι φοιτητές προχωρούν»²⁹⁸.

Η ΕΚ αναγκάστηκε να μεταφέρει τον «ανένδοτο» από τη Βουλή στους δρόμους προκειμένου να μη χάσει τη λαϊκή υποστήριξη που είχε αρχίσει να εκδηλώνεται, αλλά και να μη χάσει την πρωτοβουλία των κινήσεων από την Αριστερά που είχε ήδη προσανατολιστεί στην οργάνωση λαϊκών εκδηλώσεων. Στην πραγματικότητα η λαϊκή απήχηση του «ανένδοτου» ήταν αυτή που κρατούσε ενωμένη την ΕΚ και υποχρέωνε σε σιωπή τα πιο συντηρητικά στελέχη της ΕΚ²⁹⁹. «Ο ανένδοτος αγώνας του αστικού πολιτικού Κέντρου μπολιάστηκε με τα προωθημένα συνθήματα της Αριστεράς...»³⁰⁰, γεγονός που εμμέσως παραδέχθηκε και ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου, όταν σε κατοπινή επιστολή του στο βασιλιά εξηγούσε ότι η μη ανάληψη του «ανένδοτου» αγώνος «θα ισοδυναμεί με υποταγή, θα επηκολούθη γενική απογοήτευση των οπαδών μας δια το μέλλον, και το Κέντρον, κατ' ουσίαν θα διελύετο. Την σημαίαν του αγώνος θα ύψωνε μόνη η ΕΔΑ...»³⁰¹. Είχε επέλθει πλήρης *κοινωνική ιδιοποίηση* της ΕΚ εκ μέρους της δημοκρατικής πλειοψηφίας των πολιτών.

Ο Γ. Παπανδρέου, λοιπόν, συνέχισε τις μεγάλες συγκεντρώσεις. Σειρά είχε τότε η Θεσσαλονίκη όπου μίλησε σε χιλιάδες λαού, στις 27 Μαΐου. Οι συγκεντρωμένοι φώναζαν «κάτω οι παράνομοι», «ενότητα», «δημοκρατία». Ο Παπανδρέου εκφώνησε το λόγο του κατά των σφετεριστών της εξουσίας και κάλεσε τους νέους να οργανωθούν, να εμψυχώσουν το λαό της υπαίθρου ώστε να τρομοκρατηθούν οι τρομοκράτες. Κάθε ομιλία του Παπανδρέου ήταν μια διαδικασία αμοιβαίας ανατροφοδότησης, μία ανταλλαγή σινιάλων με το λαό (*signaling*). Στο τέλος της ομιλίας οι συγκεντρωμένοι

²⁹⁸ Στο ίδιο, σ.924

²⁹⁹ Πότης Π., ό.π., σ.63-64

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ.62

³⁰¹ Αναφέρεται στο ίδιο, σ.76

έψαλαν τον εθνικό ύμνο και σχηματίστηκε ογκώδης διαδήλωση από νέους προς την οικία του Μπακατσέλου, όπου κατέλυσε ο Παπανδρέου. Οι συγκεντρωμένοι φώναζαν «κάτω ο φασισμός», «Εθνική Αντίσταση», «δημοκρατία», «ενότητα», ενώ χόρεψαν και το χορό του Ζαλόγγου. Ο Παπανδρέου αναγκάστηκε επανειλημμένα να βγει στο μπαλκόνι για να πείσει τους νέους να διαλυθούν. Οι νέοι της ΕΚ στη συνεστίαση που ακολούθησε κάλεσαν τον Παπανδρέου να οξύνει τον αγώνα δηλώνοντας ότι είναι έτοιμοι για κάθε θυσία υπέρ της δημοκρατίας. Ο Παπανδρέου επιδοκίμασε τη στάση τους. Χαρακτηριστικό είναι ότι στη συνεστίαση μίλησε για «επιλογή τυρρανιών» βάζοντας την Αριστερά δίπλα στη Δεξιά, στην ομιλία του όμως στην Αριστοτέλους μίλησε στους «πολίτες της μεγάλης δημοκρατικής παράταξης» και απέφυγε κάθε αιχμή εναντίον της Αριστεράς. Την 1^η Ιουλίου ο Παπανδρέου μίλησε στην Πάτρα μπροστά σε δεκάδες χιλιάδες «πολίτες της μεγάλης δημοκρατικής παράταξης».

Όπως επισημαίνουν πολλοί μελετητές της περιόδου, το σχέδιο «Περικλής» με το να επιφυλλάσει την ίδια αντιμετώπιση σε αριστερούς και κεντρώους, αντί να ενισχύσει το διαχωρισμό μεταξύ «εθνικοφρόνων» και «κομμουνιστών», ανέδειξε μια νέα διαχωριστική γραμμή, αυτή μεταξύ «δεξιών» και «αντιδεξιών» δυνάμεων³⁰². Στα χρόνια δε που ακολούθησαν «αρκετοί οπαδοί και μέλη της ΕΚ υπέστησαν ως αντίπαλοι του 'καθεστώτος' την 'αστυνομοκρατία'...» που στρεφόταν κυρίως κατά των οπαδών της Αριστεράς³⁰³. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Πότης Παρασκευόπουλος,

«Οι λαϊκές δυνάμεις της ΕΚ και της Αριστεράς σφυρηλατούν μέσα στο 1962 μια πρωτοφανή ενότητα με τις κοινές αγωνιστικές κινητοποιήσεις τους στις πόλεις και στα χωριά. Βρέθηκαν στο ίδιο στρατόπεδο και στις σφοδρές συγκρούσεις τους με τις αστυνομικές δυνάμεις. Και στο επίπεδο των κορυφών, οι δύο ηγέτες της ΕΚ και της ΕΔΑ κινούνται ταυτόχρονα σε παράλληλες γραμμές με τα ίδια αιτήματα»³⁰⁴.

Η ενωτική διάθεση και παράκαμψη στην πράξη του παραδοσιακού διμέτωπου του Γ. Παπανδρέου υπήρξε ιδιαιτέρως εμφανής στους κόλπους της νεολαίας³⁰⁵. Η ενότητα των

³⁰² Νικολακόπουλος Η., ό.π., σ.271-272, Γιαννιούπουλος Γ., ό.π., σ.376, Πότης Π., ό.π., σ.8, 38, 62, Ριζάς Σ., ό.π., σ.271

³⁰³ Αναστασιάδης Γ., «Η Ένωσις Κέντρο (1961-1967)», στο Νέτας Β. (επιμ.), *Ο Γέρος της Δημοκρατίας*, Ελευθεροτυπία, σ.89

³⁰⁴ Πότης Π., ό.π., σ.62

³⁰⁵ Παπαθανασίου Ι., *Η νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 2008, σ.62, Τρίκας Τ., ό.π., σ.916-917

δημοκρατικών δυνάμεων είχε κατακτηθεί στη βάση. Οι δημοκράτες πολίτες ένιωθαν ότι έχουν κοινή μοίρα (*attribution of similarity*) στην αντιπαράθεση τους με την κυβέρνηση της Δεξιάς. Η σύγκλιση μεταξύ τους (*convergence*) και η συνεχώς αυξανόμενη πόλωση με το κράτος της Δεξιάς (*polarization*) προσδιόρισε μια διαδικασία οικοδόμησης συλλογικής ταυτότητας (*identity formation*), της δημοκρατικής ταυτότητας. Η διαχωριστική γραμμή εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες αντιστρεφόταν. Οι πρώην μη εθνικόφρονες, σε μια προσπάθεια συγκρουσιακής ιδιοποίησης της κυρίαρχης εθνικοπατριωτικής αξιακής πλαισίωσης (*master frame*), ταυτίζονταν με το Σύνταγμα, τη Δημοκρατία, την Εθνική Αντίσταση, τους διαρκείς αγώνες του Έθνους, τα εθνικά σύμβολα, ενώ οι πρώην εθνικόφρονες ταυτίζονταν με το Φασισμό, τους Τούρκους, τους Γερμανούς και γενικά τους εχθρούς του Έθνους. Αυτοί οι μηχανισμοί, καθόλα ενδεχομενικοί, στάθηκαν κρίσιμοι στο να αποκτήσει ο «ανένδοτος» την «ανατρεπτική» του δυνατότητα.

Ποιά ήταν όμως η απάντηση του κράτους στη θεσμική και εξωθεσμική αμφισβήτηση; Η συνήθης: επίταση της καταστολής και της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας. Η επίταση της καταστολής εκφράστηκε σε τρία αλληλένδετα επίπεδα: στο επίπεδο της αντιμετώπισης της συλλογικής δράσης, στο επίπεδο των νομοθετικών πρωτοβουλιών και στο επίπεδο της παρακρατικής δράσης.

Η καταστολή της συλλογικής δράσης εντάθηκε μέσα από την ασφυκτική παρακολούθηση της συνδικαλιστικής δράσης εκ μέρους της ασφάλειας³⁰⁶, μέσα από την διαγραφή σωματείων, την αύξηση των συλλήψεων, και την αύξηση των βίαιων αστυνομικών παρεμβάσεων με σκοπό τη διάλυση κάποιας συγκέντρωσης ή διαδήλωσης. Οι νομοθετικές πρωτοβουλίες που πήρε η κυβέρνηση Καραμανλή προκειμένου να περιορίσει κι άλλο τα περιθώρια αμφισβήτησης της εξουσίας της αφορούσε α) την ψήφιση νομοθετικού διατάγματος «περί μέτρων ασφαλείας» τον Ιούλιο του 1962, β) την ψήφιση νομοσχεδίου περί υποχρεωτικής εισφοράς των εργαζομένων στην κυβερνητικά ελεγχόμενη ΓΣΕΕ στις αρχές του 1963 και 3) την πρόταση «βαθείας τομής» το Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου. Με το σχέδιο «περί μέτρων ασφαλείας» η κυβέρνηση Καραμανλή, γράφει ο Σπύρος Λιναρδάτος,

³⁰⁶ Δες χαρακτηριστικά τη μαρτυρία του Απόστολου Παπασταρούχα στο *Οικοδόμοι*, σ. 104-106

«επιδιώκει να εξωραΐσει, κυρίως για εξωτερικούς λόγους [...] την εικόνα της αμφισβητούμενης ελληνικής δημοκρατίας [και] από την άλλη σκληραίνει και νομοθετικά τον αντικομμουνιστικό και αστυνομικό χαρακτήρα του κράτους»³⁰⁷.

Το διάταγμα αυτό, που στηριζόταν στο νομικό πλάσμα της «συνεχίσεως της ανταρσίας» διατηρούσε τα έκτακτα μέτρα και το ΚΚΕ εκτός νόμου, ενώ ποινικοποιούσε κάθε πράξη «ακόμα και όταν βρίσκεται μέσα στο πλαίσιο της νομιμότητας, εφόσον θεωρηθεί ότι ‘τείνει’ στη νομιμοποίηση κομμάτων και οργανώσεων που έχουν διαλυθεί με απόφαση των αρχών, στην εξυπηρέτηση των σκοπών τους, στην προπαγάνδισή ή την εκτέλεση των αποφάσεών τους»³⁰⁸. Καταργούνταν το στρατόπεδο του Αϊ Στράτη (όχι όμως και ο θεσμός της εκτόπισης) και η άδεια από το Υπ. Προεδρίας για την έκδοση εφημερίδων, αλλά ουσιαστικά διωκόταν το φρόνημα, όπως κατήγγειλε σύσσωμη η αντιπολίτευση. Με την πρόταση «βαθείας τομής εις το Σύνταγμα» ο Καραμανλής επιδιώκει συν τοις άλλοις να ισχυροποιήσει την εκτελεστική εξουσία έναντι της Βουλής και να ενσωματώσει τα έκτακτα μέτρα στο Σύνταγμα. Όλες οι παραπάνω νομοθετικές πρωτοβουλίες εκλήφθησαν ως πολιτικές απειλές τόσο από το σύνολο της αντιπολίτευσης μέσα στη Βουλή όσο και από τους κυριότερους κινηματικούς δρώντες (*attribution of threat*).

Η δράση του παρακράτους εκείνη την περίοδο είναι ευρέως γνωστή. Κοινή είναι η διαπίστωση των μελετητών της περιόδου ότι ιδίως μετά το 1958 έλαβε ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Όπως σημειώνει ο Σόλων Γρηγοριάδης,

«Από τις αρχές του 1962 πολυάριθμες οργανώσεις της δεξιάς, που συνειργάζοντο με ορισμένες αρχές, είχαν συγκροτηθεί στην Ελλάδα. Στόχος τους ήταν η αριστερά, αλλά η φύσις των πραγμάτων θα τις ανάγκαζε να στρέφονται και κατά του κέντρου. [...] Σ’ αυτή τη φάσι της δραστηριότητός του ο παρακρατικός μηχανισμός εφήρμοζε συγκεκριμένες μορφές οργανωμένης δράσεως. Και μία από αυτές ήταν η καθιέρωσις μαχητικών ‘αντισυγκεντρώσεων’, που είχαν αποστολή να διαλύουν βιαίως τις πολιτικές συγκεντρώσεις της αριστεράς»³⁰⁹.

Αν και δεν είναι ξεκάθαρο το πόσο μεγάλο έλεγχο ασκούσε ο κρατικός μηχανισμός πάνω στον παρακρατικό, είναι σίγουρο ότι τόσο η κυβέρνηση όσο και το Παλάτι είχαν

³⁰⁷ Λιναρδάτος Σ., Τόμος ΄Α, σ.165

³⁰⁸ Τρίκας Τ., ό.π., σ.927

³⁰⁹ Γρηγοριάδης Σ., ό.π., σ.305

δεσμούς με το παρακράτος το οποίο χρησιμοποιούσαν και συγκάλυπταν. Το ότι ξέφυγε από τον έλεγχο τουλάχιστον της κυβέρνησης πρέπει και αυτό να θεωρείται δεδομένο, καθώς είναι κοινός τόπος τόσο μεταξύ των μελετητών της περιόδου όσο και μεταξύ πολλών πολιτικών της περιόδου διαφορετικής κομματικής αφετηρίας ότι η δολοφονία του Λαμπράκη επέσπευσε την πτώση του Καραμανλή.

Η αντίδραση στο σχέδιο «βαθείας τομής» στο Σύνταγμα υπήρξε πάνδημη, καθώς το κόστος αδράνειας φαινόταν πολύ υψηλό. Το σπινάλ των κινητοποιήσεων εκτυλίχθηκε ως εξής: Στις 6 Ιουλίου οργανώθηκε στο θέατρο Σαμαρτζή συγκέντρωση στην οποία συμμετείχαν η Δημοκρατική Αντίσταση Σπουδαστών-114 και ο Σύλλογος Εργαζομένων Φοιτητών-Σπουδαστών προκειμένου να εκφραστεί η αντίθεση στη «μεγάλη επιχείρηση κατάλυσης της δημοκρατίας». Ο Γ. Παπανδρέου κατήγγειλε το νομοσχέδιο της κυβέρνησης από την Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο, όπου μίλησε στις 8 και 9 του μήνα, και κάλεσε το λαό σε αντίσταση. Οι πολιτικοί κρατούμενοι σε διάφορες φυλακές διαμαρτυρήθηκαν για το «φασιστικό» νομοσχέδιο με τους γνωστούς τρόπους. Πολυάριθμες και πολυμελείς επιτροπές εργατών, νέων, επαγγελματιών, εμπόρων και κατοίκων από τις συνοικίες των Αθηνών και του Πειραιώς μετέβησαν στις 13 έξω από τη Βουλή προκειμένου να επιδώσουν υπομνήματα διαμαρτυρίας για το συζητούμενο νομοσχέδιο, τα οποία και κατάφεραν να επιδώσουν ύστερα από συμπλοκή με την αστυνομία. Την επόμενη μέρα πραγματοποιήθηκε στο θέατρο Σαμαρτζή πανεργατική συγκέντρωση κατά του «φασιστικού νομοσχεδίου», ενώ ακολούθησαν διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας με συνθήματα υπέρ της δημοκρατίας και κατά της κυβέρνησης. Συνελήφθησαν και τραυματίστηκαν πολλοί. Στις 17 του μήνα κάλεσε σε συγκέντρωση η νεολαία της ΕΚ, ενώ συμμετείχαν και η Ν.Ε.Δ.Α και ο Σύνδεσμος Δημοκρατικών Νέων Ελλάδος. 2.500 συγκεντρωμένοι φώναζαν συνθήματα κατά της κυβέρνησης και υπέρ της δημοκρατίας. Η συγκέντρωση έληξε με τον εθνικό ύμνο και αμέσως μετά συγκροτήθηκε διαδήλωση προς το Σύνταγμα. Εκεί τους επιτέθηκε η αστυνομία και τους διέσπασε σε 3-4 ομάδες. Στην επίθεση της αστυνομίας συμμετείχαν και ΕΚΟΦίτες. Αν και σημειώθηκαν γύρω στις 70 συλλήψεις και πολλοί τραυματισμοί, οι διαδηλώσεις συνεχίζονταν μέχρι τη νύχτα. Παράλληλα, υπομνήματα διαμαρτυρίας με συλλογές υπογραφών από σημαίνουσες προσωπικότητες έφταναν στα γραφεία της κυβέρνησης και της αντιπολίτευσης. Μεταξύ αυτών ήταν και ένα υπογεγραμμένο από 96 δικηγόρους του

Πειραιά, οι οποίοι κατήγγειλαν ότι το προτεινόμενο νομοσχέδιο αντέγραφε παλιότερο χιτλερικό νομοσχέδιο. Εκείνο το καλοκαίρι επίσης σημειώθηκαν πολλοί ακτιβισμοί εκ μέρους νέων δημοκρατών νέων, οι οποίοι είτε ύψωναν σε εμφανή σημεία ελληνικές σημαίες με το 114 είτε σχημάτιζαν με φωτιές σε εμφανή σημεία το 114. Μέχρι να προλάβει η αστυνομία ή η χωροφυλακή να επέμβει το μήνυμα στον κόσμο είχε σταλεί.

Το φθινόπωρο του '62 ο Γ. Παπανδρέου συνέχισε τις ομιλίες στο πλαίσιο του «ανένδοτου». Στις 2 Σεπτεμβρίου 35.000 τον παρακολούθησαν στο Βόλο. Κάποια στιγμή, σε μια ακόμα ανταλλαγή σινιάλων (*signaling*), το πλήθος φώναζε «εθνική αντίστασις» και ο Γ. Παπανδρέου ανταπάντησε «όχι απλώς αντίστασις, αλλά αληθής επανάστασις του λαού δικαιολογείται». «Εθνική πολιτική» φώναζε το πλήθος και ο Παπανδρέου απαντούσε: «ανταποκρίνομαι και γω προς την κραυγήν σας και λέγω: εθνικήν πολιτικήν». Ένα μήνα μετά μίλησε στη Μυτιλήνη και στη Χίο.

Το επόμενο μεγάλο «ραντεβού» των δημοκρατών πολιτών «δόθηκε» στις 12 Οκτωβρίου, όταν χιλιάδες Αθηναίοι κατέκλεισαν την Ακρόπολη για να τιμήσουν την απελευθέρωση της Αθήνας και την Εθνική Αντίσταση. Την ώρα που περνούσαν οι εκπρόσωποι της κυβέρνησης ακούστηκαν οι κραυγές «έξω οι χιτλερικοί», «έξω από την Ελλάδα οι εγκληματίες πολέμου» (η κυβέρνηση, όπως είδαμε προηγούμενα, είχε επαφές με πρώην ναζιστές – τότε υψηλόβαθμους αξιωματούχους της δυτικής Γερμανίας), «ζήτω η Αντίστασις», «λευτεριά στο Γλέζο», «114», «λευτεριά στους ήρωες». Ο κύριος όγκος των συγκεντρωθέντων θέλησαν να κατευθυνθούν προς τον Άγνωστο Στρατιώτη. Τότε η αστυνομία τους ανέκοψε και τους επιτέθηκε προκειμένου να διαλυθούν με αποτέλεσμα πολλοί να τραυματιστούν ή να συλληφθούν. Εκδηλώσεις σαν αυτές, όπως έχω ήδη αναφέρει, στόχευαν στην εδραίωση μιας νέας διαχωριστικής γραμμής στην πολιτική ζωή του τόπου μέσω της συγκρουσιακής *κοινωνικής ιδιοποίησης* της κυρίαρχης εθνικής αξιακής πλαισίωσης.

Λίγες μέρες αργότερα μίλησε πάλι στην Αθήνα ο Γ. Παπανδρέου μπροστά σε εκατοντάδες χιλιάδες πολίτες. Κατά τη διάρκεια της συγκέντρωσης και ενώ δεν σταματούσαν τα συνθήματα, ο Παπανδρέου απευθύνθηκε στο πλήθος με τα εξής λόγια: «προτιμώ τον ιδιόν σας λόγο από τον ιδιόν μου. [...] Τώρα αντιλαμβάνομαι ότι σεις είσθε οι ομιλιταί και εγώ ο ακροατής. Και το αποδέχομαι». Αυτό είναι άλλο ένα χαρακτηριστικό δείγμα μιας διαδικασίας σε εξέλιξη που έμελε να σφραγίσει την πορεία

προς τον εκδημοκρατισμό: της *κοινωνικής ιδιοποίησης* της ΕΚ. Οι συγκεντρωμένοι στο τέλος έψαλαν τον εθνικό ύμνο.

Ταυτόχρονα, η Αριστερά, παρόλη την υποστήριξή της στη μετωπική δημοκρατική πολιτική, προσπαθούσε να δώσει και το δικό της ιδιαίτερο στίγμα στον «ανένδοτο» μέσα από τις δικές της κινητοποιήσεις. Στις 17 Δεκεμβρίου πραγματοποίησε συγκέντρωση για την αποκατάσταση των δημοκρατικών ελευθεριών η Ελληνική Ένωση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη. Πρόκειται για μία ακόμα από τις «μαζικές οργανώσεις» τις οποίες καθοδηγούσε η Αριστερά και που σκοπό είχαν να εμπλέξουν όσο το δυνατόν περισσότερο κόσμο στην πάλη για τη Δημοκρατία. Στις 18 Φεβρουαρίου του '63 οργάνωσαν συγκέντρωση οι ανεξάρτητοι, συνεργαζόμενοι με την ΕΔΑ, πολιτευτές, ενώ στις 10 και 11 Μαρτίου έκανε και η ίδια η ΕΔΑ συγκεντρώσεις, στο Αγρίνιο και στο θέατρο Κεντρικών στην Αθήνα. Κατά τη διάρκεια αυτής της δεύτερης όμως η αστυνομία κατέλαβε το κέντρο της Αθήνας, έκανε επιθέσεις γύρω από το Κεντρικόν και τραυμάτισε πολλούς. Ήταν εμφανές ότι η κυβέρνηση δεν ήθελε να προσφέρει στην ΕΔΑ την ελευθερία που ήταν υποχρεωμένη να δώσει στην ΕΚ.

Ως εκ τούτου, η συγκέντρωση που οργανώθηκε στις 4 Μαρτίου με πρωτοβουλία των νέων της ΕΚ και με συμμετοχή της Ν.ΕΔΑ, φοιτητικών και εργατικών οργανώσεων νέων, της ΔΕΣ-114 και άλλων, είχε πάρα πολύ κόσμο. Με τη λήξη της συγκέντρωσης ομάδες νέων προσπάθησαν να κατευθυνθούν προς την Ομόνοια φωνάζοντας συνθήματα. Η αστυνομία τους επιτέθηκε αφήνοντας τουλάχιστον 5 τραυματίες. Οι ομιλητές (ανάμεσά τους και ο Παπανδρέου) τόνισαν ότι ο «ανένδοτος» θα ενταθεί, ότι καταδικάζουν την αναθεώρηση του Συντάγματος, ενώ συνέθεσαν την αντίσταση με τις δημοκρατικές παραδόσεις του ελληνικού λαού και τόνισαν το πνεύμα της ενότητας. Οι συγκεντρωμένοι τους διέκοπταν συνεχώς με συνθήματα: «δεν περνάει ο φασισμός», «όχι Ισπανία», «κάτω η συμμορία», «δε θα περάσει», «κάτω οι δοσίλογοι», «ο λαός παλεύει», «θα νικήσει ο λαός», «Σύνταγμα-Αντίστασις», «εκατό και ένας» (που χρειαζόνταν για να μην περάσει το αντιδημοκρατικό νομοσχέδιο που έφερε η ΕΡΕ προς ψήφιση), «κάτω οι Μεντερέδες».

Μέσα σε αυτό το κλίμα, συγκεντρώθηκε στο Ακροπόλ ο νομικός και λοιπός επιστημονικός και πνευματικός κόσμος με πρωτοβουλία της Επιτροπής δικηγόρων για την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών. Με ψήφισμά της η συγκέντρωση

διαπίστωνε ότι από το 1955 το άρχον συγκρότημα αντιστρατευόταν τη λαϊκή θέληση και δήλωνε την απόφασή της να αγωνιστεί με όλες της τις δυνάμεις για την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών.

Την άνοιξη του '63 ο Γ. Παπανδρέου πραγματοποίησε περιοδείες και ομιλίες σε πολυπληθείς συγκεντρώσεις στην Αιτωλοακαρνανία και στη Θεσσαλία, επαναλαμβάνοντας τους 7 όρους του για τη διενέργεια «τίμιων» εκλογών και τονίζοντας ότι όταν παραβιάζεται το πολίτευμα «ο λαός της Ελλάδος γίνεται στρατός της Ελλάδος, στρατός της Δημοκρατίας».

Όλες αυτές οι συγκεντρώσεις άλλαξαν το κλίμα στην επαρχία. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Δ. Αλεξόπουλος, διαμένων στην Πάτρα εκείνη την περίοδο,

«με τον 'ανένδοτο' είναι έντονα τα πράγματα [...] Το καταλάβαινες ότι από τον 'ανένδοτο' και μετά κάτι γίνεται στην Ελλάδα, κάτι αλλάζει, ανατρέπεται. Ένας αναβρασμός που δεν ξέρεις που θα σε βγάλει, αλλά πάντως δεν είναι με κάποιον τρόπο η επιβεβλημένη ησυχία που υπήρχε μέχρι το '60. [...] Φαίνεται ότι δεν μπορούσε να συνεχίσει να λειτουργεί όπως ήτανε, τα πράγματα φαίνεται ότι κάπως πάνε ν' αλλάζουνε. Είχε ρεύμα πράγματι [η ΕΚ]. Δηλαδή στην περίοδο του 'ανένδοτου' υπήρχε μια ένταση στην κοινωνία, [ήταν] πιο ζωηροί οι άνθρωποι στο καφενείο, είχανε ξεσαλώσει οι αντιδεξιοί [...]. Καταλάβαινες την απήχηση που είχε, γιατί είχε απήχηση και σε κείνους που δε μιλάγανε [...]. Φαινόταν ότι το άλλο πράγμα [η Δεξιά] είναι σε άμυνα [...]. Στη δεκαετία του '50 [...] ο φόβος του από πάνω ήταν πιο έντονος. [...] Ενώ μετά το '61 αρχίζουνε οι συζητήσεις πιο έντονα και πιο ανοιχτά, δηλαδή σα να αγνοούνε το φόβο και τις πιθανές κυρώσεις»³¹⁰.

Μέχρι και οι Δεξιοί, συνεχίζει ο Δ.Α που ταυτίζονταν με την κατάσταση των πραγμάτων, ήξεραν ότι οι άνθρωποι δεν ήταν ελεύθεροι να ψηφίσουν αυτό που ήθελαν. Η προπαγάνδα δεν μπορούσε να γίνει πιστευτή. Έτσι πολλοί από αυτούς έλεγαν «ρε παιδί μου, όχι με μπαμπέσικα μέσα, όχι με αδικία, όχι με το χωροφύλακα» και «για λόγους εντιμότητας» αποδεσμεύονταν προς την ΕΚ³¹¹.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρω ότι από τα τέλη του '61 (κήρυξη «ανεन्दότου») ως τα τέλη του '63 (εκλογές), με την απειλή να λειτουργεί ως «αναγκαία» συνθήκη για κινητοποίηση και την ευκαιρία ως «ικανή», αυξάνεται ραγδαία η δραστηριότητα του

³¹⁰ Συνέντευξη Δημήτρη Αλεξόπουλου

³¹¹ Συνέντευξη Δημήτρη Αλεξόπουλου

εργατικού, του φοιτητικού και του αγροτικού κινήματος. Αυτά όμως θα τα δούμε αναλυτικότερα στα σχετικά κεφάλαια.

Ο «ανένδοτος» όμως δε διεύρυνε το πεδίο των πολιτικών ευκαιριών μόνο για τους κινηματικούς δρώντες, αλλά και για θεσμικούς δρώντες και συγκεκριμένα το Παλάτι. Στις 18 Μαρτίου 1963 ο Γ. Παπανδρέου έστειλε επιστολή στον «Ρυθμιστή του Πολιτεύματος» από τον οποίο ζητούσε να παρέμβει ασκώντας τις βασιλικές του αρμοδιότητες προς «αποκατάστασιν της Δημοκρατίας». «Πολλές από τις ‘αρμοδιότητες’ που αναγνωρίζει ο Γ. Παπανδρέου στο βασιλιά θα τις χρησιμοποιήσει αργότερα ο Κωνσταντίνος εναντίον του για να τον ανατρέψει»³¹², σημειώνει σωστά ο Σ. Λιναρδάτος. Το ότι το Κέντρο «άνοιξε το δρόμο στο Στέμμα» παραδέχεται και ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, κορυφαίο στέλεχος της ΕΚ εκείνη την εποχή³¹³.

Η πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή λοιπόν δεν υπήρξε αποτέλεσμα μόνο της λαϊκής πίεσης που διοχετεύτηκε στην πολιτική σκηνή μέσα από το κανάλι του «ανένδοτου», αλλά και προϊόν ρήξης στο εσωτερικό του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας. Στην πτώση του Καραμανλή συνετέλεσαν εξίσου τόσο η σύγκρουση του τελευταίου με το Παλάτι όσο και η αποστασιοποίηση των Αμερικανών. Μετά την επανεκλογή του το 1961 ο Καραμανλής ήρθε σε διάσταση με το Θρόνο σε μια μάλλον μακρά σειρά ζητημάτων³¹⁴. Παρέμβαση του Παλατιού στην εκλογή του αρχιεπισκόπου, προίκα της Σοφίας και μεγαλοπρεπείς γάμοι, καθώς και γενικότερα έξοδα με λεφτά του Δημοσίου, βασιλικός λόγος προς τους αξιωματικούς, ταξίδι της Φρειδερίκης στο Λονδίνο, εορτασμός της χλιετηρίδας του Αγίου Όρους, ήταν μερικά από τα θέματα στα οποία ο Καραμανλής δήλωσε την αντίθεσή του με τους βασιλικούς χειρισμούς. Από την πλευρά του το Στέμμα δυσανασχετούσε όλο και περισσότερο από την αδυναμία του Καραμανλή να προστατεύσει το θεσμό από τις επιθέσεις της αντιπολίτευσης, από την επίδειξη ανεξαρτησίας του, καθώς και από το ολοένα ανερχόμενο κύρος του στα Σώματα Ασφαλείας και στις Ένοπλες Δυνάμεις. Για τους παραπάνω λόγους το Στέμμα άρχισε σιγά σιγά να μεθοδεύει την απαλλαγή του από το πρόσωπο του Καραμανλή.

³¹² Λιναρδάτος Σ., Τόμος ΄Α, σ.221

³¹³ Διαμαντόπουλος Θ., ό.π., σ.79-80

³¹⁴ Για τη σύγκρουση Καραμανλή-Παλατιού βλ. αναλυτικά Λιναρδάτος Σ., Τόμος ΄Α, σ. 274 κε, Γρηγοριάδης Σ., ό.π., σ.295-299, Πότης Π., ό.π., σ.64-71, 78-80, 84-86, Ριζας Σ., ό.π., σ.272-273

Οι Αμερικανοί το 1961 στήριξαν τις προσπάθειες για ενοποίηση του Κέντρου, προκειμένου να υπάρξει «εθνική αντιπολίτευση» που θα έβαζε στη γωνία την Αριστερά³¹⁵. Για «εθνική κυβέρνηση» όμως προτιμούσαν την ΕΡΕ του Καραμανλή και τη στήριξαν έμπρακτα, τόσο στη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας³¹⁶ όσο και ύστερα από την έκδοση των αμφισβητούμενων αποτελεσμάτων³¹⁷. Η ενόχλησή τους όμως από την προσέγγιση Καραμανλή-Ντε Γκωλ³¹⁸ και η ανάγκη αποφυγής περεταίρω ανάπτυξης του κινήματος εκδημοκρατισμού μετέβαλε ελαφρώς τη στάση των Αμερικανών απέναντι στο ενδεχόμενο αλλαγής του πολιτικού σκηνικού στην Ελλάδα. Θυμίζω επίσης ότι, όπως αναφέρει ο Π. Παρασκευόπουλος,

«η περίοδος αυτή συμπίπτει και με τη στροφή της αμερικανικής πολιτικής του προέδρου Κένεντυ προς την ύφεση. Ο 'κενεντισμός' βρίσκεται στην ανάπτυξή του και υπό την επίδρασή του η αμερικανική εξωτερική πολιτική επιχειρεί ένα άνοιγμα για να αποκαταστήσει δεσμούς με τα δημοκρατικά κινήματα των εξαρτημένων από τη Δύση υπανάπτυκτων χωρών. Έτσι ευνοείται, ή τουλάχιστον, δεν προκαλεί ανησυχίες στο Στέιτ Ντιπάρτμεντ μια δημοκρατική διακυβέρνηση στην Ελλάδα»³¹⁹.

Ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, «οι Αμερικανοί είχαν εμπιστοσύνη στην ικανότητά τους να συνεργαστούν με οποιαδήποτε κυβέρνηση θα αναδεικνυόταν στην Ελλάδα με την προϋπόθεση ότι δεν θα στηριζόταν στην Αριστερά»³²⁰, ενώ είχαν και σαφείς προτιμήσεις: κυβέρνηση στηριγμένη σε συνεργασία ΕΡΕ και ΕΚ³²¹.

«Έτσι, ο Βασιλιάς και οι Αμερικανοί, από κοινού αποφάσισαν ν' απαλλαγούν από τον Καραμανλή και να οδηγήσουν τη χώρα σε εκλογές. Αν και η εξέλιξη αυτή δεν θα συνέβαινε χωρίς τον Ανένδοτο, ο Ανένδοτος, αυτός καθ' εαυτός, δεν επαρκούσε για να την προκαλέσει. Ο Καραμανλής είχε δώσει στους Αμερικανούς και το Παλάτι την ευκαιρία να κάνουν αυτό που ήθελαν με την άρνησή του να συμφωνήσει στο βασιλικό ταξίδι του Λονδίνου»³²².

³¹⁵ Δες χαρακτηριστικά Λιναρδάτος Σ., Τόμος ΄Δ, σ.29-30

³¹⁶ Στο ίδιο, σ.59 κε

³¹⁷ Στο ίδιο, σ.107-109

³¹⁸ Στο ίδιο, σ.251

³¹⁹ Πότης Π., ό.π., σ.84

³²⁰ Ριζάς Σ., *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964*, Εκδόσεις Παττάκη, 2001. σ.145

³²¹ Λιναρδάτος Σ., Τόμος ΄Δ, σ.286, 316, 321-322

³²² Παπανδρέου Α., ό.π., σ.170-171

Το συγκεκριμένο απόσπασμα του Ανδρέα Παπανδρέου θεωρώ ότι αποδίδει με ακρίβεια το ρόλο που έπαιξε η συλλογική διεκδίκηση στην πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή. Η λαϊκή πίεση υπαγόρευσε την έναρξη, την έκταση και την ένταση του «ανένδοτου» που με τη σειρά του όξυνε υπαρκτές αντιθέσεις στο μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας με αποτέλεσμα να ανοίξει ένα παράθυρο ευκαιρίας για την πτώση της Δεξιάς. Στην περίπτωση του «ανένδοτου» «ο λαός οδήγησε τους οδηγητές του», όπως σημείωνε ο Chatelet για τη Γαλλική Επανάσταση, μέσα από μια διαδικασία όπου ήξερε να εκμεταλλεύεται τις ευκαιρίες που ο ίδιος δημιουργούσε.

Τέτοιο ευεργετικό ρόλο στο σπάσιμο της τρομοκρατίας έπαιξαν και οι συναυλίες του Μίκη Θεοδωράκη στις οποίες προσέρχονταν ο κόσμος ξεπερνώντας κάθε λογής εμπόδια και εκφοβισμούς εκ μέρους της αστυνομίας³²³.

Στο γεγονός αυτό συνέτεινε και η απονομιμοποίηση της κυβέρνησης που προέκυπτε από τον τρόπο με τον οποίο διατηρούνταν στην εξουσία. Όπως όμως πολύ σωστά τονίζει ο Oberschall, «όταν ένα καθεστώς δεν έχει ή χάνει τη νομιμοποίησή του, ο λόγος και τα ερμηνευτικά σχήματα της αντιπολίτευσης επικρατούν»³²⁴. Η κυβέρνηση, αν και προσπαθούσε σε κάθε ευκαιρία (εκλογές του 1961, ζήτημα απόλυσης πολιτικών κρατουμένων, πρόταση «βαθείας τομής») να επισείει τον κομμουνιστικό κίνδυνο σε μια προσπάθεια στήριξης της κυρίαρχης διαχωριστικής γραμμής, θεωρούνταν στο εξής παράνομη από τους θεσμικούς εκπροσώπους του 60% του ελληνικού λαού, ενώ η μία μετά την άλλη κοινωνική ομάδα προέβαινε σε αντικυβερνητικές εκδηλώσεις.

Άνοιξε οπότε διάπλατα ένα «παράθυρο ευκαιρίας» στη θεσμική και εξωθεσμική αντιπολίτευση για προβολή νέων, αντιπαραθετικών προς τις κυρίαρχες, αξιακών πλαισιώσεων, πολιτικών κατηγοριοποιήσεων και ταυτοτήτων. Η κυβέρνηση χαρακτηρίστηκε ως «φασιστική». Ο Γ. Παπανδρέου την χαρακτήρισε «εσωτερική κατοχή» και τον «ανένδοτο» «εθνική αντίσταση». Ο Μίκης Θεοδωράκης απευθυνόταν στους αξιωματικούς της χωροφυλακής που παρεμπόδιζαν τις συναυλίες του με τα παρακάτω λόγια: «Εμείς είμαστε η Ελλάδα, εσείς ποιόν χτυπάτε; Χτυπάτε την

³²³ Μαλούχος Γ., ό.π., σ.424-425, 435-444, 448-450

³²⁴ Oberschall A., «Opportunities and graming in the Eastern European revolts of 1989», in Doug McAdam, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald (eds.), *Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*, Cambridge, CUP, 1996, p.97

Ελλάδα;»³²⁵ Οι διαδηλωτές τραγουδούσαν τον εθνικό ύμνο, ενώ μνημόνευαν το Ρήγα Φεραίο («Συλλογάτε καλά όποιος συλλογάτε ελεύθερα»). Επρόκειτο ασφαλώς για έναν αγώνα *κοινωνικής ιδιοποίησης* της κυρίαρχης εθνικής αξιακής πλαισίωσης με σκοπό τον ιδεολογικό αφοπλισμό της Δεξιάς. Με την επίκληση του ακροτελεύτιου άρθρου του Συντάγματος του 1952 (114) επιδίωκαν την ίδια ιδιοποίηση και με το Σύνταγμα. Η πολιτική κατηγοριοποίηση που χώριζε τους Έλληνες σε «εθνικόφρονες» και «κομμουνιστές και συνοδοιπόρους» δεν μπορούσε πλέον να ενσωματώσει τα νέα αιτήματα (πολιτικά και οικονομικά) που της απηύθυναν οι κινητοποιούμενες κοινωνικές ομάδες. Η πολιτική ζωή αρθρωνόταν όλο και περισσότερο γύρω από τη διαχωριστική γραμμή «δεξιές-αντιδεξιές δυνάμεις», η «Δημοκρατία» εξελισσόταν σε κυρίαρχη αξιακή πλαισίωση (master frame) και η δημοκρατική ταυτότητα διεμβόλιζε τις από τα πάνω επιβαλλόμενες ταυτότητες. Χωρίς τον εντοπισμό αυτών των μηχανισμών και διαδικασιών, επαναλαμβάνω καθόλα ενδεχομενικών, θα ήταν δύσκολο να ερηνεύσουμε την ιδεολογική αδυναμία ή και υποχώρηση στην οποία βρέθηκε η Δεξιά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη πυροδότησε νέο σπирάλ κινητοποίησης-καταστολής με την καταστολή να τροφοδοτεί το θυμό των κινητοποιούμενων και να προκαλεί κλιμάκωση αντί για αποκλιμάκωση της κινητοποίησης. Η συγκεκριμένη δολοφονία εκλήφθηκε σαν μια άνευ προηγουμένου πολιτική απειλή (*attribution of threat*). Η ανάγκη αποκατάστασης της δημοκρατικής ομαλότητας έμοιαζε πλέον επιτακτική. Η ΕΚ άδραξε την ευκαιρία να επιφέρει ένα καίριο πλήγμα στον Καραμανλή και να δώσει νέα πνοή στον «ανένδοτο». Το Παλάτι έβλεπε πλέον ότι έπρεπε να ξεφορτωθεί γρήγορα τον πρώην ευνοούμενό του.

Αξίζει τον κόπο, πιστεύω, να παρακολουθήσουμε πως λειτούργησε αυτό το «παράδοξο της καταστολής». Στις 24 Μαΐου οι φοιτητές συγκρότησαν διαδήλωση μπροστά στην πανεπιστημιακή λέσχη της Ιπποκράτους φωνάζοντας «δολοφόνοι», «κάτω ο Καραμανλής», «ήρωα Λαμπράκη». Η αστυνομία τους επιτέθηκε κακοποιώντας δεκάδες. 300 φοιτητές/τριες ανέβηκαν τότε στην ταρατσα της λέσχης και από κει συνέχισαν να φωνάζουν «συμπαράσταση λαέ». Κάθε συγκρότηση νέας διαδήλωσης ακολουθούνταν από νέα επίθεση της αστυνομίας και vice versa. Μετά το τέλος των διαδηλώσεων ομάδες

³²⁵ Μαλούχος Γ., ό.π., σ.426

φοιτητών/τριών σε πολλά σημεία του κέντρου χόρευαν εθνικούς χορούς. Το βράδυ συγκροτήθηκε διαδήλωση μπροστά στο «Ζонаρς». Η αστυνομία επιτέθηκε και πάλι. Ομάδες πολιτών μίλησαν στους κεντρικούς κινηματογράφους καταδικάζοντας το πολιτικό έγκλημα και καλώντας το λαό σε αντίσταση κατά του φασισμού. Στο τέλος της ημέρας εκατοντάδες ήταν οι συλληφθέντες και δεκάδες οι τραυματίες. Την ίδια μέρα συγκέντρωση φοιτητών/τριών έγινε και στην πανεπιστημιούπολη Θεσσαλονίκης, όπου μίλησε ο Γλέζος. Ακολούθησε σιωπηλή πορεία προς την Αριστοτέλους.

Την επόμενη μέρα επαναλήφθηκε το ίδιο σκηνικό στο κέντρο της Αθήνας με την αστυνομία αυτή τη φορά να μπαίνει στα γραφεία της ΕΦΕΕ και να συλλαμβάνει 8 φοιτητές. Το ρεπορτάζ αναφέρει 5 τραυματισμούς και 12 συλλήψεις, φαίνεται όμως ότι και στις δύο περιπτώσεις ήταν περισσότεροι. Οι σπουδαστές καταδικάστηκαν σε 5 μήνες φυλακή, άσκησαν έφεση όμως και αφέθησαν ελεύθεροι. Αντίστοιχη συγκέντρωση φοιτητών έγινε και στη Θεσσαλονίκη, η αστυνομία όμως δεν επέτρεψε στους φοιτητές να φτάσουν στον τόπο του εγκλήματος. Συγκέντρωση έγινε και στον Πειραιά ύστερα από πρόσκληση της ΕΔΑ, η αστυνομία όμως ήταν αποφασισμένη να την ακυρώσει. Για το σκοπό αυτό χτένιζε την περιοχή έτσι ώστε να μην προσέλθουν οι οπαδοί της ΕΔΑ. Ωστόσο, εκατοντάδες πολίτες κατάφεραν να προσέλθουν. Η αστυνομία τους επιτέθηκε και συνέλαβε πάνω από 40, ενώ από τις συμπλοκές που ακολούθησαν τραυματίστηκαν πάνω από 100.

Την επόμενη μέρα η ΕΔΑ πραγματοποίησε συγκεντρώσεις στο Ηράκλειο και τα Ιωάννινα, ενώ στις 28 του μήνα έγινε η κηδεία του Λαμπράκη. Σε 700.000 υπολογίζεται ο κόσμος ο οποίος πήρε μέρος. Σε όλη τη διάρκεια της κηδείας οι συγκεντρωμένοι τραγούδησαν επανειλημμένα τον εθνικό ύμνο, ενώ φώναζαν ασταμάτητα συνθήματα: «όχι άλλο αίμα», «δημοκρατία», «ζήτω ο Λαμπράκης», «αθάνατος», «κάθε νέος και Λαμπράκης», «ήρωα του Μαραθώνα», «ο Λαμπράκης σύμβολο». Στη διάρκεια όλων αυτών των ημερών πραγματοποιήθηκε στάση εργασίας σε πολλούς χώρους δουλειάς, εστάλησαν πολλά υπομνήματα και πραγματοποιήθηκαν συγκεντρώσεις σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τη δολοφονία.

Η γραμμή της ΕΔΑ στην κηδεία ήταν να μην λένε συνθήματα και να προσέχουν να μη γίνουν έκτροπα. Ο Καραμανλής τη μέρα της κηδείας του Λαμπράκη φημολογούνταν ότι

είχε κατεβάσει το στρατό στο Λεκανοπέδιο. Η δολοφονία όμως συγκλόνισε και η κυβέρνηση τα' χασε. Ο Χρήστος Ρεκλείτης δίνει την παρακάτω εικόνα:

«προσπαθούσαμε –οι οργανωμένοι- να τους σταματήσουμε. Ποιος μας άκουγε! Βροντοφώναζε ο κόσμος. Από κει άρχισε το σύνθημα 'κάθε νέος και Λαμπράκης'. Ούτε το είχαμε φανταστεί εμείς. Βγήκε από τον κόσμο. [...] Εκεί πιάσανε την κατάσταση, ο Θεοδωράκης [...] Πραγματικά μας πήρε φαλάγγι, δεν μπορούσαμε να σταματήσουμε αυτό τον κόσμο να αντιδράσει μ' αυτόν τον τρόπο. Και από κει ξεκίνησε η ηγεσία της Νεολαίας να εκμεταλλευτεί αυτό το άνοιγμα του κόσμου. Και φτιάζανε τη ΔΚΝΓΛ, πιο πλατιά από τη Ν.ΕΔΑ»³²⁶.

Μετά το θάνατο του Λαμπράκη ο κόσμος πίστευε, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Γ.Καραμπελιάς, ότι

«το καθεστώς που είχε κάνει τη βία και τη νοθεία κλπ ήταν η τελευταία του ουσιαστικά αντίδραση, τραβήχτηκε στην πιο ακραία του εκδοχή, δηλαδή να δολοφονήσουνε το Λαμπράκη, και αυτό προκάλεσε μία μορφή λαϊκού μετώπου [...] διότι την ίδια στιγμή γίνεται το 15%, την ίδια στιγμή γίνεται το 114 [...] την ίδια στιγμή έχεις αυτό το πολιτιστικό [ρεύμα], Θεοδωράκη, νέα κύματα, δηλαδή συγκλίνουν από πάρα πολλές πλευρές ένα σύνολο από πράγματα. Έσ' αυτά η δολοφονία του Λαμπράκη λειτούργησε ως πυροδότης, που τα ένωσε όλα αυτά τα πράγματα [...] Στη βάση έτεινε να δημιουργηθεί [λαϊκό μέτωπο]. Οι αριστεροί μέχρι τότε ήταν κομμένοι [...] ακόμα και από το Κέντρο. [...] Από τότε αρχίζει μια νέα πραγματικότητα, η οποία ουσιαστικά είναι και ο προπομπός που προδιαγράφει 10 χρόνια πριν το ΠΑΣΟΚ μετά το '74»³²⁷.

Η διάθεση κινητοποίησης ευρύτατων στρωμάτων της νεολαίας ήταν σε κάποια στελέχη της Ν.ΕΔΑ φανερή ήδη πριν την κηδεία του Λαμπράκη. Βέβαια, η κινητοποίηση ύστερα από τη δολοφονία πρόσφερε μία ευκαιρία για την οικοδόμηση μιας πλατιάς μαζικής οργάνωσης. Το ρεύμα που φάνηκε να υπάρχει ενίσχυσε όσα στελέχη προσανατολιζόνταν στη δημιουργία μιας πλατιάς οργάνωσης³²⁸. Δεν πρέπει ωστόσο να παραβλέπουμε και την παρουσία του Θεοδωράκη, που έφερε στη μουσική κάτι νέο, φρέσκο. Εκείνη την εποχή άλλωστε εμφανίστηκαν και οι Σαββόπουλος, Λοΐζος, Λεοντής, οι οποίοι είχαν απήχηση και σε κόσμο που ήταν στις παρυφές του κινήματος και δεν ήταν οργανωμένοι.

³²⁶ Συνέντευξη Χρήστου Ρεκλείτη

³²⁷ Συνέντευξη Γιώργου Καραμπελιά

³²⁸ Συνέντευξη Κώστα Τσουράκη

Υπήρχαν οργανώσεις στις συνοικίες και πριν, αλλά δεν ήταν τόσο μαζικές πριν τη δημιουργία της ΔΚΝΓΛ.

«Η δολοφονία του Λαμπράκη ήταν κορυφαία στιγμή να πάρει ο κόσμος κάποιες αποφάσεις. Δηλαδή», θυμάται ο Γ. Χατζόπουλος, «δε γίνεται μ' αυτούς δουλειά. Αυτοί μας σκοτώνουν [...]. Είχε διαλυθεί η άμυνα της Δεξιάς [...] και οι Δεξιοί άρχισαν να κουμπώνονται [...]. Σου λένε 'που πάμε;»³²⁹ Η δολοφονία δηλαδή, εξηγεί ο Δ. Αλεξόπουλος, επηρέασε βαθειά τους απλούς, λογικούς, και φοβισμένους ακόμα ανθρώπους, που δεν θέλανε μια τέτοια κατάσταση. Ήταν βαρύ γι αυτούς. Η άμυνα του κράτους της Δεξιάς εξασθένησε πάρα πολύ στον απλό λαϊκό κόσμο. Δεν μπορούσε να το νομιμοποιήσει κανείς αυτό το πράγμα³³⁰.

Έχοντας αποκτήσει το ηθικό πλεονέκτημα έναντι μιας κυβέρνησης υπόλογης στη λαϊκή συνείδηση, η Αριστερά περνά στην αντεπίθεση. Τόσο η ΕΔΑ όσο και άλλοι μαζικοί φορείς της Αριστεράς δραστηριοποιούνται έντονα καθ' όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού οργανώνοντας πολιτικά μνημόσυνα του Λαμπράκη και συγκεντρώσεις υπέρ της δημοκρατίας και απομάκρυνσης του Καραμανλή από την εξουσία. Στις 10 Ιουνίου χιλιάδες πολίτες παρευρέθησαν στη συγκέντρωση που πραγματοποίησε στο θέατρο Ακροπόλ η Ελληνική Ένωση υπέρ των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη προκειμένου να καταγγείλει την κυβέρνηση της ΕΡΕ ως δημιουργό και εμπνευστή των νεοφασιστικών οργανώσεων και υπεύθυνη για τη δολοφονία του Γρ. Λαμπράκη. Ακολούθησε η Δημοκρατική Αντίσταση Σπουδαστών – 114, η οποία κάλεσε συγκέντρωση στα Προπύλαια, η ΕΔΑ, η οποία οργάνωσε πολυπληθή συγκέντρωση στο θέατρο Κεντρικόν, καθώς και η Επιτροπή για τη Διεθνή Ύφεση και την Ειρήνη η οποία οργάνωσε συγκέντρωση με αίτημα να τιμωρηθούν όλοι οι ένοχοι, οι φυσικοί και οι ηθικοί αυτουργοί, να διαλυθούν οι νεοφασιστικές παρακρατικές οργανώσεις και να αποκατασταθεί η δημοκρατική ομαλότητα.

Στις 7 Ιουλίου 3.000 οπαδοί της ειρήνης από την Αθήνα, τον Πειραιά, την Καλαμάτα, τον Πύργο, την Αμαλιάδα, την Τρίπολη παρευρέθησαν στο μνημόσυνο του Λαμπράκη στην Κερασίτσα Αρκαδίας, τη γενέτειρά του. «Ο Λαμπράκης ζει», «κάθε νέος και Λαμπράκης», «όχι άλλο αίμα», «ειρήνη», «δεν περνά ο φασισμός» ήταν μερικά από τα

³²⁹ Συνέντευξη Γιώργου Χατζόπουλου

³³⁰ Συνέντευξη Δημήτρη Αλεξόπουλου

συνθήματα που φώναζαν οι συγκεντρωμένοι τόσο στην Κερασίτσα όσο και σε άλλα μνημόσυνα που διοργάνωσε η ΕΔΑ ανά την επικράτεια (Κέρκυρα, Μυτιλήνη, Βόλος, Πάτρα, Πετράλωνα, Καβάλα, Χαλκίδα, Καρδίτσα, Άρτα). Στις 23 του ίδιου μήνα ωστόσο η αστυνομία χτύπησε τους νέους που προσέρχονταν στα εγκαίνια των γραφείων της Δημοκρατικής Κίνησης «Γρηγόρης Λαμπράκης». Η επίθεση γενικεύτηκε στους δρόμους του κέντρου της Αθήνας. Κάθε νέα διαδήλωση ακολουθούνταν από νέα επίθεση της αστυνομίας και *vice versa*. Οι συγκεντρωμένοι ενέκριναν ψήφισμα, όπου κατήγγειλαν τη στάση της αστυνομίας και ζητούσαν την παραδειγματική τιμωρία των αστυνομικών οργάνων. Πολλοί συνελήφθησαν και πολλοί τραυματίστηκαν (ανάμεσά τους οι Θεοδωράκης και Λεντάκης).

Το αστυνομικό κράτος ήταν πλέον έκθετο, γι αυτό και δεχόταν πυρ ομαδόν. Συγκεντρώσεις των ανθρώπων του πνεύματος με αίτημα να παύσει η αστυνόμευση της καλλιτεχνικής και πνευματικής ζωής, των φοιτητικών συλλόγων με αίτημα να διαλυθεί η ΕΚΟΦ και χιλιάδων νέων με αίτημα να αναγνωριστεί η Εθνική Αντίσταση, έδιναν τον τόνο.

Μετά την παραίτηση του Καραμανλή ανέλαβε η υπηρεσιακή κυβέρνηση του Πιπινέλη. ΕΚ και ΕΔΑ αποδύθηκαν σ' έναν αγώνα «να φύγει ο Πιπινέλης» και να γίνουν «εκλογές ελεύθερες», όπως έλεγαν και τα αντίστοιχα συνθήματα. Η ΕΚ οργάνωσε μεγάλη συγκέντρωση στην Κλαθμώνος, όπου μίλησε ο Γ. Παπανδρέου. Εκατοντάδες χιλιάδες λαού που είχε κατακλύσει το κέντρο της Αθήνας φώναζαν «παραιτήσου Πιπινέλη», «εκλογές ελεύθερες», «αναλογική», «ενότητα στην πάλη», «κάθε νέος και Λαμπράκης», «οι Γιοσμάδες στο σκαμνί», «δημοκρατία», «114», «κάτω η ΕΡΕ», «ενότητα», «κάτω οι κλέφτες», «κάτω ο καγκελάριος». Όπως φαίνεται και από τα συνθήματα, έντονη ήταν η παρουσία των αριστερών νέων που μετά τη συγκρότηση της ΔΚΝΓΛ είχαν γίνει ο ακρογωνιαίος λίθος του αγώνα για τον εκδημοκρατισμό. Στην πορεία που ακολούθησε προς την Ομόνοια επιτέθηκε η αστυνομία τραυματίζοντας τουλάχιστον 4.

Η Αριστερά από την άλλη είχε εγκαινιάσει τον αγώνα της ενάντια στη νέα κυβέρνηση στη Ζάκυνθο, στην Κω, στην Κάλυμνο και στο γήπεδο της Κοκκινιάς, όπου 7.000 Λαμπράκηδες έκαναν συγκέντρωση για τα 120 χρόνια από την επανάσταση του 1843, στη Θεσσαλονίκη όπου η ΕΔΑ προχώρησε σε συγκέντρωση με δεκάδες χιλιάδες και η αστυνομία σε επίθεση με δεκάδες τραυματίες, καθώς και σε Αργίριο (15.000 κόσμος),

Πειραιά (40.000), Καλαμάτα, Πύργο, Κομοτηνή, Ξάνθη, Πρέβεζα, Χανιά, Ηράκλειο (10.000).

Με την προκήρυξη των εκλογών, η ΕΔΑ και η ΕΚ ξεκίνησαν συγκεντρώσεις σε όλη την Ελλάδα με συνθήματα υπέρ της Δημοκρατίας και εναντίον της υπόλογης για αντιδημοκρατική εκτροπή κυβέρνησης της Δεξιάς. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου οι κομματικές συγκεντρώσεις αντικατέστησαν τις «κινηματικές». Στην πραγματικότητα επρόκειτο, όπως και σε κάθε άλλη εκλογική αναμέτρηση άλλωστε, για τους ίδιους ανθρώπους και για τον ίδιο στόχο. Ο αγώνας για τον εκδημοκρατισμό δινόταν και μέσα και έξω από τη Βουλή

Η αστυνομία ενεργώντας κατά τη συνήθειά της επιτέθηκε στα εγκαίνια του εκλογικού κέντρου της ΕΔΑ στην Αθήνα όπου δεκάδες χιλιάδες οπαδοί της Αριστεράς είχαν προσέλθει, αφήνοντας πίσω της 40 περίπου τραυματίες, Αντιδρώντας, οι δικηγόροι δικαστικοί αντιπρόσωποι συγκεντρώθηκαν στο θέατρο Άλφα και με ψήφισμά τους κατήγγειλαν την επίθεση της αστυνομίας εναντίον της συγκέντρωσης της ΕΔΑ και κάλεσαν την κυβέρνηση Μαυρομιχάλη να πάρει μέτρα για να διενεργηθούν ελεύθερες εκλογές. Την ίδια μέρα χιλιάδες νέοι συγκεντρώθηκαν στο θέατρο Διάνα με πρωτοβουλία του τμήματος νέων της Επιτροπής Ειρήνης και του Συνδέσμου Μπέρτραντ Ράσσελ και απευθυνόμενοι στα δημοκρατικά κόμματα ζήτησαν να πεταχτεί «στα σκουπίδια η ΕΡΕ», όπως έλεγε χαρακτηριστικά ένα από τα αντικυβερνητικά συνθήματα της συγκέντρωσης.

Το γεγονός όμως ότι η Αριστερά πρωταγωνίστησε στον αγώνα για την πτώση της Δεξιάς, αλλά επωφελήθηκε η ΕΚ θέτει συν τοις άλλοις και το ζήτημα της επιρροής. Πως ακριβώς συνέβη αυτό; Όπως επισημαίνει ο Moscovici, η κοινωνική επιρροή μιας ενεργούς μειονότητας εξαρτάται τόσο από το μήνυμα που εκπέμπει προς τον πληθυσμό όσο και από τη συμπεριφορά που υιοθετεί απέναντι στην εξουσία που αντιμάχεται και στον πληθυσμό που θέλει να επηρεάσει. Η επιρροή της ενεργούς μειονότητας μεγαλώνει χάρις στο καινοτομικό της μήνυμα, τη συγκρουσιακή σχέση με την εξουσία και τον μειονοτικό τρόπο συμπεριφοράς προς τον πληθυσμό, ήτοι την επίδειξη σταθερότητας αλλά όχι ακαμψίας, την επένδυση στο σκοπό για τον οποίο μάχεται, την αυτονομία από

ίδια ή άλλα συμφέροντα, και την ισότητα και αμεροληψία με την οποία αντιμετωπίζει τον πληθυσμό³³¹.

Η ΕΔΑ, έβλεπε την πολιτική της επιρροή να καθηλώνεται για λόγους που αφορούσαν τόσο το μήνυμά της όσο και τον τρόπο συμπεριφοράς της. Αν και αποτελούσε ασφαλώς τον κύριο οργανωτή των λαϊκών μαζών και στεκόταν στο πλευρό τους σταθερά και σθεναρά (σταθερότητα, επένδυση), είχαν αρχίσει να γίνονται εμφανή προβλήματα στην εσωτερική λειτουργία του κόμματος που αφορούσαν την έλλειψη ευλυγισίας, αυτονομίας και ισότητας³³². Δεν κατάφερε επίσης να πείσει σε σχέση με την αυτονομία της απέναντι στην ηγεσία του ΚΚΕ που βρισκόταν στο «παραπέτασμα» και κατ' επέκταση σε σχέση με τη Σοβιετική Ένωση. Στην έλλειψη ακριβώς αυτής της αυτονομίας αποδίδει κατά κύριο λόγο τη συρρίκνωση της πολιτικής επιρροής της ΕΔΑ ο Μίκης Θεοδωράκης³³³ και φυσικά δεν είναι ο μόνος. Ο σεχταρισμός του ΚΚΕ, που έχει επισημανθεί από όλους τους μελετητές της Αριστεράς αυτής της περιόδου, έθετε συνεχώς προσκόμματα στην πολιτική συμμαχιών της ΕΔΑ τόσο σε θεσμικό όσο και σε εξωθεσμικό επίπεδο. Η έλλειψη αυτονομίας από το κόμμα θεωρήθηκε και από τη Νεολαία ΕΔΑ μία από τις κύριες αιτίες της στασιμότητας της οργάνωσης³³⁴. Εξίσου σημαντικά προβλήματα όμως είχε η ΕΔΑ και με το μήνυμα που εξέπεμπε. Συμφωνώ με τον Πότη Παρασκευόπουλο, ο οποίος θεωρεί ότι μετά τις εκλογές του '58 είχε έρθει η μεγάλη στιγμή για την ηγεσία της ΕΔΑ και του ΚΚΕ

«να δουν τη νέα πολιτική πραγματικότητα που διαμορφωνόταν στην Ελλάδα και να αναλάβουν πρωτοβουλίες, που θα αφαιρούσαν από το παρακράτος τη δυνατότητα να κατευθύνει την πολιτική ζωή σε ανώμαλες εξελίξεις. [...] να απαντήσει στον αφορισμό του Γ. Παπανδρέου ότι 'με την ΕΔΑ μας χωρίζει το μέγα θέμα της Δημοκρατίας' και στην κινδυνολογία του παρακράτους και του ΙΔΕΑ ότι η ΕΔΑ θέλει να απομακρύνει την Ελλάδα από τη Δυτική Συμμαχία και να την εντάξει στο Σύμφωνο Βαρσοβίας. [...] Το ΚΚΕ να αυτοδιαλυθεί ή να αναστείλει τη δράση του ώσπου να νομιμοποιηθεί. [...] Η Αριστερά έπρεπε να διακηρύξει ανοιχτά και να το συμπεριλάβει στο πρόγραμμα της ότι είναι υπέρ του πολυκομματισμού και της πραγματικής λαϊκής κυριαρχίας με πλήρη ελευθερία δράσης των πολιτικών κομμάτων και ιδεολογικών ρευμάτων. [Όμως] Η ηγεσία του ΚΚΕ και της ΕΔΑ δεν είχε την ωριμότητα για μια παρόμοια σύλληψη της

³³¹ Moscovici S., ό.π.

³³² Τα προβλήματα αυτά αναγνώρισε η ΕΔΑ στο Β Συνεδριό της τον Δεκέμβριο του 1962. Βλ. Τρίκκας Τ., ό.π., σ.979-980

³³³ Μαλούχος Γ., ό.π., σ.464-465

³³⁴ Παπαθανασίου Ι., ό.π., σ.69

νέας πραγματικότητας και των απαιτήσεών της. Παρέμεινε και ως αξιωματική αντιπολίτευση δέσμια του παρελθόντος της, των θεωρητικών της προκαταλήψεων και των ιδεολογικών και πολιτικών εξαρτήσεών της από τα σοσιαλιστικά πρότυπα των ανατολικών χωρών»³³⁵.

Ή, όπως το λέει ο Τάσος Τρίκκας,

«η ΕΔΑ χάνει έδαφος απέναντι στην ΕΚ από το 1961», γιατί «δεν μπορεί να αντιληφθεί τη φύση και το περιεχόμενο του ανταγωνισμού της με την ΕΚ για την κατάκτηση του ηγεμονικού ρόλου στο χώρο της αντιπολίτευσης. Τα ιδεολογικά της εφόδια την καθηλώνουν στην αντίληψη του εξ ορισμού ‘πρωτοποριακού’ της ρόλου, ως κόμματος που εκφράζει τα ‘συμφέροντα της εργατικής τάξης’, ρόλου ‘δοσμένου’ [...] όχι ως διακύβευμα μιας ηγεμονίας που κερδίζεται, που κατακτάται στο πεδίο των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων»³³⁶.

Οι κινητοποιήσεις αυτής της περιόδου συνιστούσαν απειλή για το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας. Η απάντηση δε αυτού, όπως ανέφερα παραπάνω, προσδιοριζόταν από το μέγεθος της καταστολής των κινητοποιήσεων, το οποίο παρέμενε σε υψηλά επίπεδα, από την ανεξέλεγκτη δράση των παρακρατικών μηχανισμών, με αποκορύφωμα τη δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη τον Ιούνιο του ’63, και από τη νομοθετική πρωτοβουλία της κυβέρνησης της ΕΡΕ, που στόχευε στην περεταίρω ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Για να κατανοήσουμε την επιλογή αυτή της κυβέρνησης της ΕΡΕ, ας δούμε στο σημείο αυτό ορισμένες παρατηρήσεις των Goldstone και Tilly³³⁷. Αντιμετωπίζοντας τη διαμαρτυρία, μας λένε, το κράτος έχει να διαλέξει ένα συνδυασμό παραχωρήσεων και καταστολής σύμφωνα πάντα με το κόστος των μεν και της δε. Ποια όμως η απαραίτητη δοσολογία και ο κατάλληλος συνδυασμός ώστε να σταματήσουν οι διαμαρτυρίες; Το πρόβλημα εδώ βρίσκεται στο ότι οι ίδιες οι παραχωρήσεις και/ή η καταστολή μπορούν να υπερακοντίζουν τα όρια μέσα στα οποία είχε αποφασίσει να κινηθεί η δεδομένη κυβέρνηση. Όπως χαρακτηριστικά τονίζουν,

³³⁵ Πότης Π. ό.π., σ.29-30

³³⁶ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.979

³³⁷ Goldstone J., Tilly Ch., ό.π.

«η χαλαρή καταστολή ή κάποιες παραχωρήσεις μπορούν να ενισχύσουν την αντίληψη της κρατικής αδυναμίας ή να εγείρουν τη λαϊκή υποστήριξη για ένα αντιπολιτευτικό κίνημα ή να ωθήσουν ομάδες εκτός κράτους να υποστηρίξουν την αντιπολίτευση στο κράτος»³³⁸.

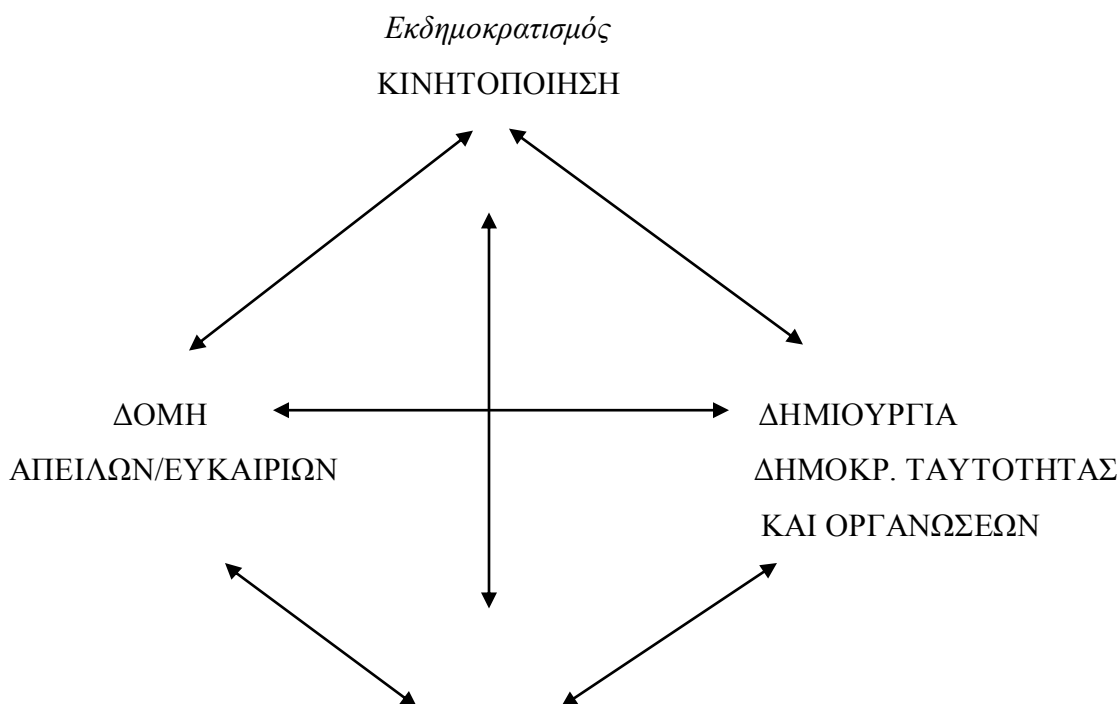
Όπως είδαμε, η ΕΡΕ αποφάσισε να εντείνει την καταστολή και να ισχυροποιήσει περαιτέρω την εκτελεστική εξουσία. Άλλωστε, ένα κράτος μπορεί να είναι εθισμένο σε μία μορφή δράσης, σημειώνουν οι δύο συγγραφείς. Όταν όμως η καταστολή θεωρηθεί ότι υπερβαίνει τα όρια της διατήρησης της τάξης και, ως εκ τούτου της νομιμότητας, μπορεί να αυξήσει το αίσθημα τρέχουσας απειλής που αισθάνονται οι διεκδικητές και να έχει τα αντίθετα αποτελέσματα. Το σπιράλ διαμαρτυρίας-καταστολής μπορεί να έχει διάφορα αποτελέσματα, καταλήγουν Goldstone και Tilly, ανάλογα με τις επιλογές που κάνουν το κράτος και οι διεκδικητές, οι οποίες επαναπροσδιορίζουν τα μεταξύ τους όρια. Κρίσιμα γεγονότα, όπως ο θάνατος του Λαμπράκη και η αποστασιοποίηση του Παλατιού και των ΗΠΑ από την κυβέρνηση της ΕΡΕ επαναπροσδιόρισαν αυτά τα όρια σαφώς υπέρ των διεκδικητών. Ο Καραμανλής, αντιμέτωπος με το δημόσιο δημοκρατικό αίσθημα, αναγκάστηκε να παραιτηθεί και το Στέμμα αναγκάστηκε να τον θυσιάσει για να γλυτώσει από τη φθορά που του προκαλούσε ο «ανένδοτος». Όπως είδαμε παραπάνω, ο Γ. Παπανδρέου παραδέχτηκε στο βασιλιά ότι χωρίς τον «ανένδοτο» η ΕΚ θα διαλυόταν, ενώ ο Α. Παπανδρέου παραδέχτηκε ότι χωρίς την πίεση του «ανένδοτου» δεν θα υπήρχε αυτή η εξέλιξη. Η αλλαγή αυτή εκφράστηκε με τη διεξαγωγή των πιο τίμιων εκλογών της μετεμφυλιακής περιόδου, το Νοέμβρη του 1963, η οποία ανέδειξε την Ένωση Κέντρου πρώτο κόμμα.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι η απειλή της περαιτέρω αυταρχικοποίησης της πολιτικής ζωής κινητοποίησε τα πιο δυναμικά στοιχεία της κοινωνίας, η κινητοποίηση αυτή έδωσε την ευκαιρία στην ΕΚ να δώσει στον «ανένδοτο» πιο δυναμική μορφή, ο «ανένδοτος» πρόσφερε πολιτικές ευκαιρίες στους πιο μετριοπαθείς προοδευτικούς πολίτες, η επίταση της κινητοποίησης, απότοκο του ως άνω μείγματος απειλών και ευκαιριών, πυροδότησε τους αλληλοτροφοδοτούμενους μηχανισμούς 1) της σύγκλισης μεταξύ αριστερών και κεντρώων – εμβάθυνσης της διαχωριστικής γραμμής με τη Δεξιά

³³⁸ Στο ίδιο, σ.189

– οικοδόμηση της δημοκρατικής ταυτότητας, 2) της κατασταλτικής αντίδρασης εκ μέρους του κράτους, που κατέληξε μεταξύ άλλων και στη δολοφονία του Λαμπράκη και 3) της κατίσχυσης των αντικυβερνητικών αξιακών και ερμηνευτικών σχημάτων και τη διάχυση της αξιακής πλαισίωσης της «Δημοκρατίας». Η επίταση της κινητοποίησης που προέκυψε από αυτό το ανοδικό σπιράλ έθεσε ένα επιτακτικό δίλημμα στα ισχυρά κέντρα του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας. Αυτά τα τελευταία απέπεμψαν ουσιαστικά τον Καραμανλή και οι ελπίδες που γεννήθηκαν για τελική ήττα της Δεξιάς έθρεψαν τόσο τις κινητοποιήσεις όσο και την εκλογική μετατόπιση που οδήγησε στην άνοδο της ΕΚ στην εξουσία και στον προσωρινό εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής.

Η διαδικασία του προσωρινού αυτού εκδημοκρατισμού, μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να αποτυπωθεί στο προτεινόμενο σχήμα της επόμενης σελίδας. Το ανοδικό σπιράλ κινητοποίησης – καταστολής έληξε αυτή τη φορά με εκδημοκρατισμό. Το μακροσκοπικό σχήμα του Σεφεριάδη³³⁹, που συνδέει τον εκδημοκρατισμό με την ανατροπή του κόστους καταστολής και του κόστους ανοχής των διεκδικήσεων από την πλευρά των ελίτ, φαίνεται βάσιμο. Το κόστος καταστολής ανέβηκε και το κόστος ανοχής των διεκδικήσεων ήταν ακόμα ανεκτό. Άρα και ο εκδημοκρατισμός εφικτός.

³³⁹ Σεφεριάδης Σ., «Κινηματικές συλλογικές δράσεις και δημοκρατία: ένα μακροσκοπικό υπόδειγμα», *Διάπλους*, τχ.25, Απρίλιος-Μάιος 2008

ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΣ

Από θεωρητική άποψη, η περίοδος '60-'63 φαίνεται να επιβεβαιώνει μία σειρά από κοινούς τόπους της θεωρίας της συγκρουσιακής πολιτικής: 1) Τόσο οι απειλές όσο και οι ευκαιρίες δύνανται να τροφοδοτήσουν τις κινητοποιήσεις. 2) Οι κινηματικοί δρώντες και οι πολιτικές ελίτ μπορούν να τροφοδοτούν με ευκαιρίες οι μεν τους δε και vice versa. 3) Η καταστολή μάλλον «ρίχνει λάδι στη φωτιά» σε περιόδους ανόδου του κινήματος παρά πετυχαίνει το στόχο της. Ωστόσο, θεωρώ κρίσιμες τις εξής παρατηρήσεις: 1) Στα πιο δυναμικά στοιχεία μάλλον αρκούν μόνο οι απειλές για να προκαλέσουν κινητοποίηση, ενώ τα πιο μετριοπαθή στοιχεία έχουν περισσότερο ανάγκη τις πολιτικές ευκαιρίες. 2) Η δύναμη ενός κινήματος να αντέξει το bras de fer με την κυβερνητική καταστολή βρίσκεται στην ενότητα των πιο ριζοσπαστικών και των πιο μετριοπαθών στοιχείων.

Εκδημοκρατισμός και κινητοποίηση (1963-1965)

Σε πιο βαθμό όμως συντελέστηκε εκδημοκρατισμός της πολιτικής ζωής και πως επηρέασε την κινηματική δραστηριότητα; Αυτό είναι το δεσπόζον ερώτημα αυτού του κεφαλαίου.

Κατά τη διακυβέρνηση της ΕΚ συντελέστηκε μια αλλαγή της Δομής Πολιτικών Ευκαιριών. Για την αλλαγή αυτή γράφει ο Jean Meynaud:

«Η άνοδος της Ενώσεως Κέντρου στην εξουσία προεκάλεσε αναντίρρητα σημαντική βελτίωση του κλίματος της πολιτικής δημοκρατίας και μια χαλάρωση της αστυνομικής καταπίεσεως. Η κυβέρνηση απέλυσε από τις φυλακές τις λίγες εκατοντάδες των πολιτικών κρατουμένων που εξακολουθούσαν να είναι δέσμιοι από την εποχή του εμφυλίου πολέμου. Η απαίτηση προσαγωγής πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων περιορίστηκε σε έκταση και η αστυνόμευση της υπαίθρου από τη χωροφυλακή έγινε πιο διακριτική. [...] Διελύθησαν επίσης από την κυβέρνηση ορισμένες παρακρατικές οργανώσεις της άκρας δεξιάς στενά συνδεδεμένες παλιότερα με την αστυνομία και χρηματοδοτούμενες επί των κυβερνήσεων της ΕΡΕ από τον προϋπολογισμό των μυστικών υπηρεσιών»³⁴⁰.

Ας δούμε όμως την αλλαγή στη Δομή Πολιτικών Ευκαιριών πιο αναλυτικά. Η κυβέρνηση Μαυρομιχάλη είχε λάβει ορισμένα μέτρα που συνέβαλαν στην «ομαλή διεξαγωγή των εκλογών» του 1963 και δημιούργησαν «ένα κλίμα σχετικής ελευθερίας»³⁴¹. Η νίκη ήταν οριακή, αλλά «έσπασε η φοβία και ο μύθος του αήττητου της ΕΡΕ»³⁴². «Ανάμεσα στο Νοέμβριο του 1963 και το Φλεβάρη του 1964 υποχώρησε ακόμα περισσότερο η φοβία και η αστυνομοκρατία στην ύπαιθρο και εδραιώθηκε η πεποίθηση ότι η Δεξιά δεν θα είναι αιώνια κάτοχος της κυβερνητικής εξουσίας. Αυτό επέδρασε και στη συμπεριφορά των αστυνομικών οργάνων»³⁴³. Το Παλάτι στη δεδομένη εκλογική συγκυρία ευνόησε το Γεώργιο Παπανδρέου και την Ένωση Κέντρου³⁴⁴.

³⁴⁰ Meynaud J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Τόμος 2: Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου του 1965*, Μπάυρον, χ.χ., σ.16

³⁴¹ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.1024

³⁴² Η φράση ανήκει στον Κ. Μητσοτάκη (Διαμαντόπουλος Θ., ό.π., σ.118)

³⁴³ Λιναρδάτος Σ. Τόμος Δ, σ. 390

³⁴⁴ Για τους τρόπους με τους οποίους το Παλάτι έδειξε την εύνοιά του στο Γεώργιο Παπανδρέου και την Ένωση Κέντρου έναντι του Κωνσταντίνου Καραμανλή και της ΕΡΕ βλ. Διαμαντόπουλος Θ., ό.π., σ.119-122, Νικολακόπουλος Η., ό.π., σ.324-325, Πότης Π., ό.π., σ.102-107

Η ΕΚ έκανε ορισμένα διστακτικά βήματα για να απαλλάξει τη χώρα από τα κατάλοιπα του Εμφυλίου Πολέμου. Απέλυσε τους περισσότερους από τους πολιτικούς κρατούμενους που βρήκε στις φυλακές (διατήρησε όμως το νόμο 375 περί κατασκοπείας και τον 509 για τη θέση εκτός νόμου του ΚΚΕ με τους οποίους είχαν καταδικαστεί), έδωσε το δικαίωμα σε πολιτικούς πρόσφυγες να επιστρέψουν (με το σταγονόμετρο όμως), ενώ ακόμα πιο διστακτικές ήταν οι αλλαγές στο στρατό και στα σώματα ασφαλείας³⁴⁵. Ακόμα και αν δεν είχες πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, μπορούσες να πάρεις διαβατήριο ή μπορούσες να διοριστείς. Οι στρατιώτες δεν πήγαιναν πλέον στον Κολυνδρό, στα τάγματα ανεπιθυμήτων.

Όπως όμως σωστά επισημαίνει ο Πότης Παρασκευόπουλος, τον εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής δεν πρέπει να τον αναζητήσουμε στα «συγκεκριμένα κυβερνητικά και νομοθετικά μέτρα», αλλά στο «δημοκρατικό πνεύμα του ‘Ανένδοτου’ αγώνα» και τη «δημοκρατική κατεύθυνση της κυβερνητικής πολιτικής»³⁴⁶. Συγκεκριμένα,

«ο αγροτικός πληθυσμός απαλλάσσεται από την τρομοκρατική σκιά των ΤΕΑ και των παρακρατικών οργανώσεων. Οι αγρότες κινούνται για να εξασφαλίσουν καλύτερες συνθήκες ζωής και να προστατεύσουν τα προϊόντα του μόχθου τους. Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα συνεργάζεται με τα κυβερνητικά όργανα για να αντιμετωπισθούν τα προβλήματα της υπαίθρου. Η οξεία αντίθεση των εργατικών οργανώσεων με το κράτος αμβλύνεται και η κυβερνητική πολιτική επιδιώκει το διάλογο μαζί τους. Η σπουδάζουσα νεολαία, μετά την εξαγγελία των μέτρων υπέρ της παιδείας, έχει την αίσθηση μιας προστατευτικής κυβερνητικής πολιτικής. Το στρώμα των νέων επιστημόνων και διανοουμένων βλέπει να ξανοίγονται ευοίωνες προοπτικές για τη δημιουργία ευκαιριών που θα δώσουν τη δυνατότητα να συμμετάσχουν στη διοίκηση και στην ανάπτυξη της οικονομίας της χώρας. Οι οξυμένες σχέσεις αστυνομικού μηχανισμού και εργαζομένων, που στην προηγούμενη περίοδο έφτασαν ως τις αιματηρές συγκρούσεις, σιγά-σιγά αμβλύνονται. Ένας διάλογος κυβερνώντων και κυβερνωμένων πάει να εγκαινιασθεί, ο οποίος εκφράζεται είτε με τη συνεργασία είτε με την ελεύθερη διεκδικητική πάλη. Και στην πρώτη και στη δεύτερη περίπτωση είναι διάλογος δημοκρατικός και δημιουργικός. Ένας άνεμος δημοκρατίας άρχισε να φυσάει σ’ όλη τη χώρα»³⁴⁷.

Ακριβώς αυτός ο «αέρας», δηλαδή το πολιτικό κλίμα που διαμορφωνόταν μέσω της χρήσης του κρατικού μηχανισμού είχε μεγάλη σημασία για την πολιτική κυριαρχία της

³⁴⁵ Για τα μέτρα εκδημοκρατισμού της ΕΚ δεξ αναλυτικά Γρηγοριάδης Σ., ό.π., σ.374-375, Λιναρδάτος Σ., σ.406-407, Τρίκκας Τ., ό.π., σ.1062-1064

³⁴⁶ Πότης Π., ό.π., σ.121

³⁴⁷ Στο ίδιο

ΕΡΕ, γι αυτό και αποτελούσε «συχνά επαναλαμβανόμενο και βασικό θέμα του προβληματισμού, της ανάλυσης και του πολιτικού σχεδιασμού της ηγεσίας της ΕΡΕ κατά την περίοδο 1964-1967»³⁴⁸.

Όχι τελείως άδικα. «Ο πρωθυπουργός είχε δώσει αυστηρές διαταγές προς τις δυνάμεις της τάξεως να δείχνουν απεριόριστη ανοχή προς τις λαϊκές κινητοποιήσεις»³⁴⁹.

Χαρακτηριστικά ο Δ. Καραφύλης επισημαίνει ότι οι κινητοποιήσεις

«βγαίνανε, όπως τώρα. Φτάσαμε σε ένα σημείο οι φοιτητές να μπορούν να διαμαρτύρονται, να κάνουν συλλαλητήριο [...] όπως τώρα. Με όλους τους κινδύνους βέβαια. [...] οι φάκελοι υπήρχαν»³⁵⁰.

Η παρουσία της Ασφάλειας έγινε διακριτική. Ο ίδιος ο Παπανδρέου θέλησε να δώσει πανηγυρικό χαρακτήρα στους εορτασμούς για την επέτειο της Εθνικής Αντίστασης παρόλο που η Αντίσταση αποτελούσε πολιτικό όπλο στα χέρια της Αριστεράς³⁵¹. Όπως σημειώνει ο Σωτήρης Ριζάς,

«Βασικό σημείο της κριτικής της ΕΡΕ ήταν η ελευθερία κινήσεων που είχε αποκτήσει η κομμουνιστική αριστερά από την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου μέσω της χαλάρωσης των μέτρων ασφαλείας. Η δραστηριότητα της Νεολαίας Λαμπράκη και η επικράτηση της αριστεράς στην ΕΦΕΕ ήταν τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα άνεσης με την οποία κινείτο πλέον η αριστερά και των κερδών που αποκόμιζε»³⁵². Επίσης, «οι Αμερικανοί επέκριναν τον Παπανδρέου για την ελευθερία κινήσεων που είχε επιτρέψει στην αριστερά, την αύξηση της επιρροής της στη νεολαία και για την απόδοση αξιοπιστίας στην αριστερά ως πολιτικής δύναμης»³⁵³.

Στο διάστημα που θα μεσολαβήσει μέχρι την πτώση της κυβέρνησης θα διαλυθούν από τα πρωτοδικεία 11 παρακρατικές οργανώσεις, ενώ το καλοκαίρι του 1964 ψηφίστηκε νομοσχέδιο με το οποίο καθιερωνόταν η αναλογική εκπροσώπηση των πρωτοβάθμιων στις δευτεροβάθμιες οργανώσεις με βάση τον αριθμό των ψήφων με αποτέλεσμα να σταματήσει η κυριαρχία των «σωματείων-σφραγίδων».

³⁴⁸ Ριζάς Σ., *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008, σ.321

³⁴⁹ Γρηγοριάδης Σ., ό.π., σ.377

³⁵⁰ Συνέντευξη Δημήτρη Καραφύλη

³⁵¹ Γρηγοριάδης Σ., σ.391-392

³⁵² Ριζάς Σ., ό.π., σ.333

³⁵³ Στο ίδιο, σ.362

Η Δομή Πολιτικών Ευκαιριών βέβαια δεν αποτελεί μόνο συνθήκη της συλλογικής δράσης, αλλά και έκβαση αυτής. Οι αγώνες της Αριστεράς για τη διεύρυνση των πολιτικών ευκαιριών συνεχίστηκαν ακάθεκτοι. Αμέσως μετά τη νίκη της ΕΚ στις εκλογές, η Αριστερά άρχισε να πιέζει τη νέα κυβέρνηση να «ολοκληρώσει την ήττα της φιλοφασιστικής Δεξιάς», δηλαδή να καταργήσει τα έκτακτα μέτρα, να καταργήσει τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων, να διαλύσει τις φασιστικές οργανώσεις και να νομιμοποιήσει το ΚΚΕ. Για το σκοπό αυτό συγκεντρώσεις οργάνωσε τόσο η ΕΔΑ (11/12) όσο και η ΔΚΝΓΛ (16 και 22/12). Βροχή έφταναν στα γραφεία των αρμοδίων τα υπομνήματα από όλη τη χώρα για την απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων, ενώ σημειώθηκε και εκ νέου δραστηριότητα των συγγενών των πολιτικών κρατουμένων και εξορίστων.

Αμέσως μετά τις δεύτερες εκλογές και το νέο θρίαμβο της ΕΚ συνεχίστηκε η πίεση για εκδημοκρατισμό. Πολλοί πολιτικοί κρατούμενοι ζητούν την απόλυσή τους χωρίς διακρίσεις, η Ένωση των Θυμάτων της Γερμανικής Κατοχής ζητά την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και την αποκατάσταση των χιλιάδων θυμάτων της, ενώ τα συνδικάτα απαιτούν να γίνουν οι απαραίτητες ενέργειες και ρυθμίσεις για τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος.

Τα μέτρα γενικότερου δημοκρατικού χαρακτήρα που πήρε η ΕΚ «δεν μπορούσαν από μόνα τους», όπως τονίζει ο Νίκος Κωσταντόπουλος, «να αντιρροπίσουν τα χοντρά λάθη που γινόντουσαν από τις επιρροές του Γαρουφαλιά και του Στρατού, των Ανακτόρων και των ξένων»³⁵⁴. Στις βόρειες επαρχίες από την άλλη δεν άλλαξαν πολλά πράγματα. Τα όργανα της τάξης ήταν πιο «μαζεμένα» επί Παπανδρέου στις βόρειες επαρχίες, ωστόσο η μετανάστευση εντάθηκε, επειδή μπορούσαν να πάρουν άδεια πιο εύκολα. Και πριν βέβαια έφευγαν μετανάστες, αφού εξασφάλιζαν άδεια μέσω κάποιου μεσάζοντα ή και μιας δήλωσης.

Γρήγορα λοιπόν φάνηκαν τα όρια της διεύρυνσης των πολιτικών ευκαιριών. Στο συνδικαλιστικό κίνημα το αίτημα για εκδημοκρατισμό της ΓΣΕΕ μέσα από την απομάκρυνση της ηγετικής ομάδας Μακρή και την αλλαγή του θεσμικού πλαισίου που θα εξασφάλιζε μεγαλύτερη αντιπροσωπευτικότητα στη διοίκηση της ΓΣΕΕ προσέκρουσε τόσο στις πιέσεις της διεθνούς Συνομοσπονδίας Ελεύθερων Συνδικάτων που ζητούσαν τη

³⁵⁴ Συνέντευξη Νίκου Κωσταντόπουλου

διατήρηση της ηγετικής ομάδας Μακρή όσο και στην επιθυμία να ελεγχθεί η Συνομοσπονδία από τους συνδικαλιστές του Κέντρου. Μετά από το διορισμό τριών διαφορετικών διοικήσεων η ομάδα Μακρή κατάφερε να παραμείνει στη διοίκηση της ΓΣΕΕ. Ομοίως, τα όποια βήματα εκδημοκρατισμού έγιναν στο συνεταιριστικό κίνημα προσέκρουσαν στη διατήρηση του ελέγχου της ΠΑΣΕΓΕΣ από την ίδια ηγετική ομάδα που είχε συνεργαστεί με τις κυβερνήσεις Καραμανλή. Στο τέλος του '64 έκανε πάλι την εμφάνισή του τόσο το Συνδικαλιστικό της Ασφάλειας όσο και το Σπουδαστικό της Ασφάλειας³⁵⁵. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός, κάτω από την πίεση της Δεξιάς και του Βασιλιά να διαλύσει τους Λαμπράκηδες, εξέδωσε εγκύκλιο με την οποία απαγόρευε τη συμμετοχή των μαθητών σε πολιτικές οργανώσεις και εκδηλώσεις. Στην περίπτωση δε των κινητοποιήσεων για το Κυπριακό, αν και η κυβέρνηση δήλωνε ότι βρίσκεται σε «πλήρη ψυχικήν αρμονίαν» με την πατριωτική έξαρση των νέων παρέχοντας με αυτό τον τρόπο πιστοποίηση (*certification*) στους διαδηλωτές, όταν το αντισυμμαχικό πνεύμα ξεπερνούσε το όριο ανοχής της, η κυβέρνηση συνέστηνε στη σπουδάζουσα νεολαία να επιστρέψει στις αίθουσες διδασκαλίας³⁵⁶. Μάλιστα, τον Απρίλιο του 1965, οι αρχές απαγόρευσαν στην ΕΦΕΕ και στη ΔΝΑ να οργανώσουν συγκέντρωση κατά της αμερικανικής πολιτικής στο Βιετνάμ. Οι διοργανωτές αρνήθηκαν να συμμορφωθούν και η αστυνομία διέλυσε με τη βία τη συγκέντρωση.

Όπως φαίνεται λοιπόν από τα παραπάνω, οι πολιτικές ευκαιρίες στη διάθεση των διεκδικητών υπήρξε αντικείμενο διαμάχης. Συνδικάτα, συνεταιρισμοί, φοιτητικοί σύλλογοι και αριστερές πολιτικές οργανώσεις πίεζαν για τη διεύρυνσή τους, ενώ η Δεξιά, το Παλάτι, οι Αμερικανοί, δηλαδή το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας, πίεζαν για τον περιορισμό τους. Η κυβέρνηση της ΕΚ, η οποία δεχόταν αντιθετικά πυρά, προσπαθούσε να ικανοποιήσει και τις δύο πλευρές επιδιώκοντας να μη χάσει ούτε τη λαϊκή υποστήριξη ούτε την ανοχή-στήριξη των άλλων κέντρων εξουσίας. Στη διάρκεια αυτού του *bras de fer* μεταξύ «προοδευτικών» και «συντηρητικών» δυνάμεων, που διαπερνούσε την κυβέρνηση, η όποια «φιλελευθεροποίηση» υπήρξε αποτέλεσμα σκληρών και επίμονων αγώνων. Η περίοδος αυτή μπορεί να προσδιοριστεί από τη δολοφονία του Λαμπράκη (Μάιος 1963) και τη δολοφονία του Πέτρουλα (Ιούλιος 1965), οι οποίοι έγιναν και οι δύο

³⁵⁵ Τρίκας Τ., ό.π., σ.1161

³⁵⁶ Στεφανίδης Ι., ό.π., σ.253-254

σύμβολα του αγώνα για διεύρυνση της δημοκρατίας. Τα παρακάτω αποσπάσματα του Σ. Ριζά και Τ. Τρίκκα περιγράφουν με ακρίβεια τη σχέση των κοινωνικών αγώνων με το άνοιγμα των πολιτικών ευκαιριών:

«Ο Λαμπράκης έγινε σύμβολο κινητοποίησης και πολιτικής ένταξης χιλιάδων νέων, που έως τότε παρέμεναν στο περιθώριο της πολιτικής. Η δολοφονία αποτέλεσε τον καταλύτη για την οργανωτική αποκρυστάλλωση μιας νέας οργάνωσης νεολαίας της αριστεράς, η οποία υπερέβη τα στενά όρια της έως τότε νεολαίας της ΕΔΑ. Ταυτόχρονα, κατέστησε αδύνατη την εξακολούθηση των πρακτικών καταστολής που κινούνταν πέραν του ορίου νομιμότητας»³⁵⁷.

Την ίδια εποχή «ένας άλλος παράγοντας της συγκυρίας ήταν ευνοϊκός για ένα τολμηρό ξεκίνημα: το πολιτιστικό ρεύμα που διαπερνούσε ευρύτατες μάζες ανθρώπων με άξονα τη μουσική δημιουργία του Μίκη Θεοδωράκη. Οι συναυλίες του στις διάφορες πόλεις, που τις παρακολουθούσαν εκατοντάδες νέοι και νέες, έφερναν μια ανάσα ελευθερίας και ψυχικής ανάτασης. Αποτελούσαν πολιτισμικά και πολιτικά συνάμα γεγονότα στο ζόφο της επαρχιακής ζωής, αλλά και στις μεγάλες πόλεις. Οι προσπάθειες των τοπικών αρχών και των παρακρατικών ομάδων να τις εμποδίσουν δεν είχαν αποτέλεσμα, και οι φραγμοί της τρομοκρατίας έσπαζαν ή ρηγματώνονταν»³⁵⁸. «Τα ‘Πούλμαν της Δημοκρατίας’ διασχίζουν όλη τη χώρα στη διάρκεια των προεκλογικών περιόδων. Τις περιοδείες τους οργανώνουν η Ν.Ε.ΔΑ στην αρχή και η ΔΚΝΓΛ κατόπιν. Ξεκινούν από τις μεγάλες πόλεις -κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη- σταματούν στις μικρότερες και στα χωριά, και οι νέοι που επιβαίνουν σε αυτά μοιράζουν υλικό, εκφωνούν συνθήματα και βγάζουν λόγους στις πλατείες, παρά τις προσπάθειες της Χωροφυλακής να παρεμβάλει προσκόμματα. Η ατμόσφαιρα αλλάζει στην ύπαιθρο, ο δημοκρατικός κόσμος ανασαίνει πιο ελεύθερα και οι υποψήφιοι κινούνται πιο άνετα»³⁵⁹.

Από το Σεπτέμβριο δε του '64, οπότε και είχε παρέλθει αυτό που ονομάζουμε «περίοδος χάριτος» στην κυβέρνηση, η Αριστερά (ΕΔΑ, ΔΝΛ, πολιτικοί κρατούμενοι και συγγενείς τους) εντείνει την πίεση στην κυβέρνηση της ΕΚ προβάλλοντας μία σειρά από αιτήματα σχετικά με τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής (κατάργηση εκτάκτων μέτρων, γενική αμνηστία, επαναπατρισμός πολιτικών προσφύγων, νομιμοποίηση ΚΚΕ) μέσω συνεχών συγκεντρώσεων και αποστολής υπομνημάτων υπογεγραμμένων από δεκάδες, εκατοντάδες ή χιλιάδες πολίτες. Στη διάρκεια της καμπάνιας αυτής δεν παραλείπει να συνδέει συνεχώς τους κοινωνικούς με τους εθνικούς αγώνες, έτσι ώστε οι μεν να

³⁵⁷ Ριζάς Σ., ό.π., σ.277

³⁵⁸ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.1128

³⁵⁹ Στο ίδιο, σ.1142-1143

φαίνονται ως συνέχεια των δε. Η διαδικασία αυτή *ιδιοποίησης* της κυρίαρχης εθνικής αξιακής πλαισίωσης πραγματοποιείται αφενός μέσω της «εκμετάλλευσης» εθνικών επετείων για να προβληθούν τα σχετικά αιτήματα και αφετέρου μέσω της οργάνωσης συγκεντρώσεων ομού για την υπεράσπιση της δημοκρατίας στην Ελλάδα και της ανεξαρτησίας/αυτοδιάθεσης της Κύπρου.

Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται οι συγκεντρώσεις της ΕΔΑ στην Καβάλα για την επέτειο απελευθέρωσης της πόλης από τους Βούλγαρους φασίστες (20/9), ο εορτασμός για τα 20 χρόνια από την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Γερμανούς, όπου δεκάδες χιλιάδες στο βράχο της Ακρόπολης φώναζαν «Εθνική Αντίσταση», «αποκατάσταση», «αναγνώριση», «δημοκρατία» (18/10), η επέτειος για τα 20 χρόνια από τη συντριβή του ναζισμού (9/5/1965). Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται οι συγκεντρώσεις της ΕΔΑ, της ΔΝΑ ή άλλων μαζικών φορέων της Αριστεράς στα Ιωάννινα, Αγρίνιο, Μυτιλήνη, Νέα Ιωνία Αθηνών (11/10), στη Λάρισα και τον Πειραιά (25/10), στη Θεσσαλονίκη (11 και 15/11), στην Κατερίνη (21/11), στην Άρτα (22/11), στην Πρέβεζα και στο Ηράκλειο (6/12), στον Πειραιά (20/12), στον Άγιο Ιωάννη Ρέντη (16/5/1965). Εν τω μεταξύ από το τέλος του '64 άρχισαν να αποστέλλονται βροχηδόν τα υπομνήματα προς τα γραφεία της κυβέρνησης και την αίθουσα της Βουλής με εκατοντάδες χιλιάδες υπογραφές συνολικά από όλες τις περιοχές της χώρας.

Και ενώ εντείνεται η πίεση προς την κυβέρνηση για την κατάργηση των εκτάκτων μέτρων και την απόλυση των πολιτικών κρατουμένων, συνέβησαν τα γεγονότα του Γοργοποτάμου. Στις 30 Νοεμβρίου πραγματοποιήθηκε ο εορτασμός για τα 22 χρόνια από την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου. Στον εορτασμό παρευρέθησαν 4.000 περίπου πολίτες, ενώ ακούγονταν συνθήματα υπέρ της Εθνικής Αντίστασης. Οι εκρήξεις που ακολούθησαν άφησαν 13 νεκρούς και 51 τραυματίες. Την ίδια κιόλας μέρα διοργανώθηκε η πρώτη συγκέντρωση στο θέατρο Διάνα από τους Λαμπράκηδες. Με ψήφισμά τους ζητούσαν από την κυβέρνηση να λάβει όλα τα μέτρα για την εξιχνίαση της υπόθεσης του Γοργοποτάμου.

Με τα γεγονότα του Γοργοποτάμου ξεκίνησε ουσιαστικά ένα *bras de fer* μεταξύ Αριστεράς και «δυνάμεων της ανωμαλίας», οι οποίες ζητούσαν να επηρεάσουν την κυβερνητική πολιτική προς περισσότερο ή λιγότερο εκδημοκρατισμό αντιστοίχως. Στις 6 Δεκεμβρίου χιλιάδες Λαμπράκηδες οργάνωσαν συγκέντρωση στον κινηματογράφο

Απόλλων στον Πειραιά με σκοπό να δώσουν απάντηση σε όσους επιβουλεύονταν τη δημοκρατία και ζητούσαν τη διάλυση της δημοκρατικής νεολαίας. Επανέλαβαν τη συγκέντρωση-απάντηση στη Δεξιά στις 14 στην Αθήνα και στις 20 στη Νέα Ιωνία και την Αλεξανδρούπολη. Στις 26 πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση στο Γαλάτσι με πρωτοβουλία της Επιτροπής Δημοκρατικής Ομαλότητας. Με ψήφισμά της καλούσε την κυβέρνηση να εκκαθαρίσει τον κρατικό μηχανισμό από τα φασιστικά στοιχεία της Δεξιάς και να προχωρήσει στον πλήρη εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής.

Από την άλλη, οι αντιστασιακές οργανώσεις ζητούσαν την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, την εξασφάλιση των τραυματιών και αναπήρων της Εθνικής Αντίστασης μέσω συντάξεων και των γυναικών των θυμάτων μέσω αποζημιώσεων, την απόδοση πολεμικών αποζημιώσεων από τη Γερμανία, την άρση όλων των αδικιών προς τους αξιωματικούς της Εθνικής Αντίστασης και την αδειοδότηση-δανειοδότησή τους για να ξαναχτίσουν το κατεστραμμένο νοικοκυριό τους, την απελευθέρωση όλων των πολιτικών κρατουμένων και των συλληφθέντων για τα γεγονότα του Γοργοποτάμου. Τη στάση που κράτησε η κυβέρνηση της ΕΚ απέναντι στο ζήτημα συνοψίζει πολύ καλά στο παρακάτω απόσπασμα ο Η. Νικολακόπουλος:

«Το αίτημα για άμεση αναγνώριση της εαμικής αντίστασης, το οποίο πρόβαλε με έντονο και συστηματικό τρόπο η ΕΔΑ, συνάντησε βέβαια της κατηγορηματική άρνηση της κυβέρνησης, παρόλο που, όπως ήταν φυσικό, αντιμετωπιζόταν ευνοϊκά από ένα σημαντικό τμήμα της εκλογικής βάσης της ΕΚ. Ως αντιστάθμισμα όμως η κυβέρνηση αναβάθμισε και πρόβαλε τη γενικότερη συμβολή της πολύμορφης Εθνικής Αντίστασης, γεγονός που από μόνο του αρκούσε για να μεταβάλει τον ιστορικό προσδιορισμό των πολιτικών διαιρέσεων, αφού μετατόπιζε το κρίσιμο σημείο αναφοράς από την περίοδο του Εμφυλίου (και τη σύγκρουση ‘εθνικοφρόνων’ και ‘μη εθνικοφρόνων’) στην περίοδο της Κατοχής (και επομένως στην αντιπαράθεση ‘αντίστασης’ και ‘συνεργασίας’»)³⁶⁰.

Τον Απρίλιο του ’64 αποφυλακίστηκαν οι τελευταίοι κρατούμενοι του Εμφυλίου (εκτός από αυτούς που είχαν καταδικαστεί με τον νόμο 375 περί κατασκοπίας) και τέθηκε σε λειτουργία η διαδικασία επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων από τις ανατολικές χώρες. Το άνοιγμα των πολιτικών ευκαιριών ευνοούσε τόσο τις κινητοποιήσεις όσο και τη θεσμική δράση της Αριστεράς, γεγονός που αποτυπώθηκε στις δημοτικές εκλογές του

³⁶⁰ Νικολακόπουλος Η., σ.346

Ιουλίου του '64 όπου ενισχύθηκε σημαντικά. Έτσι, η Αριστερά συνέχισε να αποτελεί τον κύριο τροφοδότη των κινητοποιήσεων καθ' όλη την περίοδο της διακυβέρνησης της ΕΚ. Αναμφίβολα ο Ηλίας Ηλιού δεν υπερέβαλε, όταν σημείωνε σε έκθεσή του στις 31.8.64 τα παρακάτω. «Άλλο σημείο όπου εκδηλώνεται η ανεβασμένη αυθεντία της ΕΔΑ είναι τα συνέδρια, συγκεντρώσεις και συνάξεις κάθε λογής (εργατικά, βιοτεχνικά, επαγγελματικά ακόμα και εμποροβιομηχανικά, φοιτητικά, αθλητικά, συνοικιακά, εξωραϊστικών συλλόγων κλπ)»³⁶¹. Η παρουσία της Αριστεράς ήταν πρωταγωνιστική και στη 2^η Μαραθώνια Πορεία (17.5.64), όπου «έδειξε ότι, παρά την ελάττωση των ψήφων της στις δύο τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις, η ΕΔΑ διατηρούσε την ικανότητα να ασκεί ηγεμονικό ρόλο στο δημοκρατικό χώρο και τη νέα γενιά»³⁶², στις κινητοποιήσεις για το Κυπριακό³⁶³, και φυσικά στα Ιουλιανά.

Αυτή την περίοδο σημειώνεται αξιόλογη οργανωτική ανάπτυξη τόσο της ΕΔΑ όσο και της Νεολαίας του κόμματος. Η ΕΔΑ, γράφει ο Σ. Ριζάς,

«μετασχηματίζεται σε μαζικό κόμμα ως συνέπεια των δυνατοτήτων πολιτικής έκφρασης που ακολουθούν τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963. Θα αποκτήσει περίπου 50.000 οργανωμένα μέλη το καλοκαίρι του 1964 και η ένταξη στο κόμμα θα φτάσει στο αποκορύφωμά της το φθινόπωρο του 1965, με 85.000 περίπου μέλη. Η μαζικοποίηση δεν είναι εντούτοις απόδειξη διεύρυνσης της επιρροής της κομμουνιστικής αριστεράς όσο αξιοποίησης του ανοίγματος του πολιτικού παιχνιδιού και 'διερευνητικής ένταξης' στο κόμμα»³⁶⁴.

Η Νεολαία της ΕΔΑ γνώρισε αξιοσημείωτη οργανωτική ανάπτυξη χάρη στην ίδρυση της Δημοκρατικής Κίνησης Νέων «Γρηγόρης Λαμπράκης» (ΔΚΝΓΛ) στις οποίες την ίδρυση συνέβαλε καθοριστικά. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει η Ιωάννα Παπαθανασίου,

³⁶¹ Αναφέρεται στο Τρίκκας Τ., ό.π., σ.1083

³⁶² Στο ίδιο, σ.1068

³⁶³ Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ι. Στεφανίδης, «η αριστερά βρισκόταν τώρα σε πολύ καλύτερη θέση ώστε να κάνει αισθητή την παρουσία της. Ως απόδειξη της πατριωτικής της φυσιογνωμίας, η ΕΔΑ είχε να επιδείξει μια συνεπή τοποθέτηση υπέρ των αγώνων του κυπριακού λαού για αυτοδιάθεση. Το κόμμα, η νεολαία του και οι λοιπές προσκείμενες οργανώσεις είχαν καλύτερη οργάνωση, περισσότερα μέλη και επωφελούνταν ήδη από τη χαλάρωση των μέτρων ασφαλείας που προωθούσε η κυβέρνηση της Ενώσεως Κέντρου» (ό.π., σ.259-260)

³⁶⁴ Ριζάς Σ. ό.π., σ.318

«αν χωρίς την υποστήριξη της Ν.Ε.Δ.Α η ΔΚΝΓΛ δεν θα μπορούσε να υπάρξει, είναι πρακτικά βέβαιο ότι χωρίς τη ΔΚΝΓΛ η Ν.Ε.Δ.Α δεν θα μπορούσε εύκολα να φτάσει στην υπέρβαση. Σε μια αμφίδρομη διαδικασία η κομματική νεολαία έφτιαχνε το μέτωπο και το μέτωπο έφτιαχνε την κομματική νεολαία»³⁶⁵.

Την ίδρυση της ΔΚΝΓΛ ακολουθεί η γρήγορη εξάπλωσή της σε όλη την Ελλάδα, ιδίως στην επαρχία. Σημειώνει χαρακτηριστικά ο Τ. Τρίκκας:

«Έχει προηγηθεί από την άνοιξη μια επίπονη ‘δουλειά μερμηγκιού’ από τις επαρχιακές οργανώσεις της Ν.Ε.Δ.Α, με την αποφασιστική συμβολή, τόσο σε μαζικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, των επαρχιωτών φοιτητών και των σπουδαστών τεχνικών σχολών, σε κομπολόις και χωριά. [...] Μέσα στο καλοκαίρι, τα στελέχη της Ν.Ε.Δ.Α, μαζί με τους αριστερούς φοιτητές και σπουδαστές, οργάνουν την ύπαιθρο. Οργανώσεις με δεκάδες και σε πολλές περιπτώσεις με πολλές δεκάδες μέλη ξεφυτρώνουν» παντού³⁶⁶.

Το Σεπτέμβριο του 1964 συγχωνεύονται η Ν.Ε.Δ.Α και η ΔΚΝΓΛ δημιουργώντας τη Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (ΔΝΛ). Η οργανωτική ανάπτυξη της Αριστερής Νεολαίας συνεχίζεται με ακόμα μεγαλύτερους ρυθμούς χάρη στα χαλαρά κριτήρια που εφαρμόζονταν για την ιδιότητα του μέλους και χάρη στις συνεχείς περιοδείες κλιμακίων της Οργάνωσης³⁶⁷. Στο απόγειο της οργανωτικής της ανάπτυξης έφτασε η ΔΝΛ στις παραμονές του Ιδρυτικού της Συνεδρίου το Μάρτιο του 1965, όταν στις προσυνεδριακές διαδικασίες έλαβαν μέρος μεταξύ 35.000 και 37.000 μέλη³⁶⁸. Εκτιμάται ωστόσο ότι η ΔΝΛ μπορούσε στο απόγειό της να κινητοποιήσει 80.000 με 100.000 άτομα³⁶⁹. Σε αφήσουμε όμως την Ιωάννα Παπαθανασίου να συνεχίσει:

«Νέοι από διαφορετικούς κοινωνικούς χώρους, στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο, φοιτητές, μαθητές, αγρότες και νέοι εργαζόμενοι, νέες γυναίκες και κορίτσια με ποσοστά συμμετοχής που εκπλήσσουν για τα δεδομένα της εποχής, βρέθηκαν για κάποια στιγμή μέσα ή δίπλα στις γραμμές της και στις λέσχες της. Άλλοι τις θεώρησαν σταθερή τους στέγη, άλλοι στεγάστηκαν περιστασιακά»³⁷⁰.

Εκτός αυτού στους κόλπους της ΔΝΛ συνυπήρχαν τρεις διαφορετικές γενιές.

³⁶⁵ Παπαθανασίου Ι., ό.π., σ.78

³⁶⁶ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.1122

³⁶⁷ Παπαθανασίου Ι., ό.π., σ.87, 103, Τρίκκας Τ., ό.π., σ.1140

³⁶⁸ Παπαθανασίου Ι., ό.π., σ.86-87. Ο Τρίκκας αναφέρει 42.500 μέλη

³⁶⁹ Παπαθανασίου Ι., ό.π., σ.103, Σαιν-Μαρτέν Κ., ό.π., σ. 81

³⁷⁰ Παπαθανασίου Ι., ό.π., σ.103

«Οι επονίτες των χρόνων 1943-1947 μοιράστηκαν τα ηγετικά της κλιμάκια μαζί με στελέχη της παράνομης ΕΠΟΝ των χρόνων 1950-1957. Νεολαίοι με εμπειρίες από την Κατοχή και την Απελευθέρωση με όλα τα κομματικά εχέγγυα που παρείχε η παραμονή στις εξορίες και στις φυλακές συνενυρέθηκαν με δοκιμασμένα στελέχη του μετεμφυλιοπολεμικού νεολαιίστικου κινήματος αναλαμβάνοντας την καθοδήγηση της οργάνωσης. Όμως, το κύριο σώμα της αποτέλεσαν, χωρίς αμφιβολία, 'αυτοί που γεννήθηκαν μέσα στην Κατοχή, μεγάλωσαν μέσα στις φλόγες του εμφυλίου πολέμου και ανδρώθηκαν μέσα στον καραμανλικό μεσαίωνα'»³⁷¹.

Παράλληλα με την ανάπτυξη της ΔΝΛ εμφανίστηκαν και κινήσεις αντιπολιτευόμενες το βασικό πολιτικό μόρφωμα της Αριστερής Νεολαίας. Επρόκειτο για την Ανανεωτική Ομάδα Δημοκρατικής Αριστεράς, που τοποθετούνταν στα «δεξιά» της ΔΝΛ, καθώς και για τους Φίλους Νέων Χωρών – Κίνηση Αντιαποικιακής Αλληλεγγύης και όσους συσπειρώνονταν γύρω από το περιοδικό *Αναγέννηση*, που τοποθετούνταν στα «αριστερά» της ΔΝΛ. Στο τέλος του 1965 θα προστεθούν στις δύο τελευταίες και η ΠΑΝΔΗΚ Σ. Πέτρουλας, καθώς και η «κινεζόφιλη» ΠΠΣΠ³⁷².

Δεν ήταν όμως μόνο η Αριστερά που ενδυναμώνεται αυτή την περίοδο. Μετά την άνοδο της ΕΚ στην εξουσία, πολλαπλασιάζονται οι 115 Συνεργαζόμενες Επαγγελματικές Οργανώσεις (ΣΕΟ). Τον Απρίλη του 1964 ήταν 243, το Μάη 400, το Σεπτέμβρη πάνω από 500, ενώ το Μάρτη του 1965 είχαν γίνει 615³⁷³. Η έκταση και η ένταση ωστόσο των κινητοποιήσεων δεν στηρίχθηκαν αποκλειστικά στις επίσημες οργανωτικές δομές και την σταδιακή αναβάθμισή τους, αλλά οφείλουν πολλά στα άτυπα δίκτυα της κοινωνίας των πολιτών.

Η έκταση, η ένταση και η αποτελεσματικότητα των αγώνων δεν εξαρτιόνταν επίσης μόνο από την οργανωτική ισχύ των κάθε λογής διεκδικητών, αλλά και από τη συγκέντρωση αυτής της ισχύος μέσα από την ενότητά τους. Οι πολιτικές εξελίξεις οδηγούσαν στην αλλαγή της κυρίαρχης διαχωριστικής γραμμής. Παρόλη την επιλογή της ΕΚ να μη στηριχθεί στις ψήφους της ΕΔΑ συνεχίζοντας έτσι το διμέτωπο αγώνα, «οι δημοτικές εκλογές που διεξήχθησαν στις 5 Ιουλίου 1964 ήρθαν να επιβεβαιώσουν τις

³⁷¹ Στο ίδιο, σ.104

³⁷² Στο ίδιο, σ.101-102

³⁷³ Λιβιεράτος Δ., *Η κίνηση των 115. Κοινωνικοί αγώνες 1962-1967*, Προσκήνιο, 2003, σ.75, 79, 91, 94, 110

δραστικές αλλαγές που είχαν σημειωθεί στις πολιτικές προτιμήσεις του εκλογικού σώματος» και πιο συγκεκριμένα ότι «ως κύρια διαιρετική τομή έτεινε εκ των πραγμάτων να αναδειχθεί η διάκριση ‘Δεξιά-Αντιδεξιά’»³⁷⁴.

Ήδη από τη δεκαετία του '50, όπως έχω ήδη αναφέρει, είχε αρχίσει να σφυρηλατείται η ενότητα των αντιδεξιών δημοκρατικών δυνάμεων (*convergence*) τόσο στο εργατικό και φοιτητικό κίνημα όσο και ευρύτερα στον αγώνα για τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής. Ασχέτως αν αυτή η ενότητα δεν εκφράστηκε ποτέ σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο μετά το 1956, η *σύγκλιση* που είχε επέλθει στη βάση επέτρεπε τακτικές μετακινήσεις εντός ενός αντιδεξιού πολιτικού συνεχούς με σκοπό τη συγκέντρωση αυτής της ισχύος. Ενώ λοιπόν στις εκλογές του 1958 μεγάλο μέρος αυτής της ενιαίας δεξαμενής μετακινήθηκαν προς την ΕΔΑ (το Κέντρο ήταν διασπασμένο), μετά την ενοποίηση του Κέντρου τις παραμονές των εκλογών του 1961 και τη συνεπή και μαχητική υπεράσπιση της δημοκρατικής ομαλότητας μετά τις εκλογές μετακινήθηκαν σταδιακά προς την ΕΚ. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι ψηφοφόροι της ΕΔΑ, αντιμέτωποι με το «σταυρικό πρόβλημα» όπως το ονόμαζε ο Ηλίας Ηλιού, άσκησαν πιέσεις στην ηγεσία της ΕΔΑ να προβεί σε «εκλογικό ελιγμό» στις εκλογές του 1963 και 1964 ή ψήφησαν απευθείας και αυτοβούλως ΕΚ. Στις δημοτικές εκλογές του 1964 ωστόσο μεγάλο μέρος αυτών των ψηφοφόρων επέλεξαν εκ νέου τους αριστερούς συνδυασμούς.

Η ΕΚ ως κυβέρνηση συνέχισε το «διμέτωπο αγώνα» αποκλείοντας κάθε πιθανότητα ενότητας των δημοκρατικών δυνάμεων σε επίπεδο κορυφής. Η απομάκρυνση από την εξουσία του κοινού αντιπάλου, της Δεξιάς, είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη της πολιτικής της ενότητας (*de-convergence*). Το 1964 τα συνδικαλιστικά στελέχη της ΕΚ ίδρυσαν τη Δημοκρατική Συνδικαλιστική Αλλαγή και τα φοιτητικά στελέχη της την ΕΔΗΝ. Τόσο οι σχέσεις μεταξύ συνδικαλιστών όσο και οι σχέσεις μεταξύ φοιτητών και νέων της Αριστεράς και του Κέντρου αντιστοίχως άρχισαν να επιδεινώνονται. Την τάση αυτή ανέκοψε προσωρινά ο δεύτερος «ανένδοτος» κατά τη διάρκεια του οποίου αποκαταστάθηκε η ενότητα (*re-convergence*).

Εκτός όμως από τις πολιτικές ευκαιρίες και την οργανωτική ενδυνάμωση των κινηματικών δρώντων, τις κινητοποιήσεις των οποίων τα αιτήματα είχε να αντιμετωπίσει η κυβέρνηση της ΕΚ τροφοδοτούσαν και οξυμένες οικονομικές απειλές και προσδοκίες.

³⁷⁴Νικολακόπουλος Η., σ.343

Παρόλη τη ραγδαία οικονομική ανάπτυξη, που διεύρυνε τις οικονομικές ευκαιρίες και συμπαρέσυρε τις προσδοκίες, η φτώχεια, η καθήλωση των μισθών, των ημερομισθίων και των αγροτικών προϊόντων, η ανισοκατανομή και η ανισομερής ανάπτυξη των διαφόρων περιοχών της χώρας, η έλλειψη κοινωνικού κράτους, η έλλειψη υποδομών, οι κακές συνθήκες κατοικίας και διαβίωσης, και τέλος η μετανάστευση, συνιστούσαν μία δέσμη εκρηκτικών προβλημάτων που παρόλη την οικονομική ανάπτυξη (ή ακριβώς εξαιτίας της) επιζητούσαν τη λύση τους³⁷⁵. Η οικονομική επέκταση «προκαλούσε αιτήματα που σχετίζονταν με την αναδιανομή του εισοδήματος και ανάγκες που αφορούσαν αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε 'διαχείριση προσδοκιών' από μια διαδικασία ταχείας οικονομικής ανάπτυξης»³⁷⁶. Για να το θέσουμε με μεγαλύτερη αμεσότητα, «ένας λαός που στερήθηκε και πόνεσε αλλά που τότε πια άρχιζε να γεμίζει το στομάχι του, άρχισε παράλληλα να διεκδικεί και το δικαίωμα στη μόρφωση και το δικαίωμα στην έκφραση και το δικαίωμα στην πολιτική αυτοδιάθεση»³⁷⁷. Προς επίρρωση όλων αυτών ο Η. Νικολακόπουλος σημειώνει ότι

«η ΕΚ παρουσίασε τη μεγαλύτερη, συγκριτικά, δύναμή της στις πεδινές και οικονομικά αναπτυσσόμενες αγροτικές περιοχές. Γεγονός που υποδηλώνει ότι κύριο, εκλογικά, στήριγμά της αποτέλεσαν τα ευπορότερα και παραγωγικότερα αγροτικά στρώματα, τα στρώματα δηλαδή που βρίσκονταν σε διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης και πλήρους ενσωμάτωσης στην καπιταλιστική αγορά»³⁷⁸.

Τόσο ο θρίαμβος της ΕΚ όσο και οι προσδοκίες που γεννήθηκαν από αυτόν οφείλονται σαφώς στο μήνυμα που εξέπεμψε η ΕΚ. Τα πρώτα μέτρα που πήρε η ΕΚ μετά τη νίκη της το Νοέμβριο του '63 ήταν η καθιέρωση της δωρεάν παιδείας σε όλες τις βαθμίδες και η γενίκευση των κρατικών υποτροφιών, ο διπλασιασμός των βασικών αποδοχών των δικαστικών, η ρύθμιση των αγροτικών χρεών³⁷⁹. Η πολιτική παροχών συνεχίστηκε και με τη σύνταξη του πρώτου προϋπολογισμού, όπου ικανοποιούσε συμπιεσμένα αιτήματα ευρύτατων κοινωνικών στρωμάτων που συνιστούσαν άλλωστε και προεκλογικές

³⁷⁵ Για μια πιο διεξοδική ανάλυση των κοινωνικών προβλημάτων της περιόδου βλ. Βερναρδάκης Χρ., Μαυρής Γ., «*Ιουλιανά 1965: ο 'ελληνικός Μάης' (η πείρα μιας επαναστατικής κατάστασης)*», Θέσεις, τχ 26, 1989

³⁷⁶ Ριζάς Σ., ό.π., σ.365

³⁷⁷ Διαμαντόπουλος Θ., ό.π., σ.198

³⁷⁸ Νικολακόπουλος Η., ό.π., σ.313-314

³⁷⁹ Λιναρδάτος Σ., Τόμος 'Δ, σ.341

δεσμεύσεις της κυβέρνησης. Καθιερώθηκε η δωρεάν παιδεία σε όλες τις βαθμίδες, ενισχύθηκε ο μισθός των δασκάλων, ανακοινώθηκε η ίδρυση δύο νέων πανεπιστημίων, διπλασιάστηκε η δαπάνη για τις αγροτικές επιδοτήσεις, ρυθμίστηκαν αγροτικά χρέη, καταργήθηκε η εισφορά των αγροτών υπέρ του ΟΓΑ, διπλασιάστηκε ο μισθός των δικαστικών, δόθηκε αύξηση 5% σε δημοσίους υπαλλήλους και στρατιωτικούς, μειώθηκαν οι φορολογικοί συντελεστές³⁸⁰. Η πολιτική παροχών συνεχίστηκε και με τον προϋπολογισμό του '65, παρόλες τις ενστάσεις που διατύπωσε ο Υπ. Οικονομικών Κ. Μητσοτάκης³⁸¹ για τα όρια της αναδιανομής³⁸². Παρομοίως, όσο διστακτικά κι αν ήταν τα βήματα αποκατάστασης της δημοκρατικής ομαλότητας της κυβέρνησης Παπανδρέου, ιδιαίτερα αυτά που αφορούσαν τον έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων, το μήνυμα που εξέπεμπαν ευθυγραμμιζόταν με τις προσδοκίες της δημοκρατικής πλειοψηφίας.

Ενώ όμως η πολιτική επιρροή της ΕΚ ανέβαινε, η αντίστοιχη της ΕΔΑ καθηλωνόταν ή και περιοριζόταν. Το φαινόμενο αυτό αποτέλεσε αντικείμενο έντονης και εκτεταμένης ανάλυσης και αντιπαράθεσης στο εσωτερικό του κόμματος και αποδόθηκε σε παράγοντες που αφορούσαν τόσο το μήνυμα της ΕΔΑ όσο και τον τρόπο συμπεριφοράς της. Για το ζήτημα αυτό γράφει ο Σπ. Λιναρδάτος:

«Η Αριστερά – και κυρίως η ηγεσία του ΚΚΕ που βρίσκεται στο εξωτερικό – [...] χαράζει την τακτική της, με βάση το στρατηγικό στόχο, να υποχρεώσει την ΕΚ όχι μόνο να προχωρήσει σε ριζικότερες αλλαγές, αλλά και να συγκυβερνήσει με τον έναν ή άλλο τρόπο με την ΕΔΑ» παραγνωρίζοντας την ύπαρξη των μετεμφυλικών συντεταγμένων της πολιτικής ζωής που η ίδια κατήγγειλε³⁸³. «Προβάλλει συσσωρευμένα αιτήματα, πολλά από τα οποία είναι ανώριμα να λυθούν, όχι γιατί δεν είναι δίκαια, αλλά γιατί δεν τα 'σηκώνει το κλίμα' και ο συγκεκριμένος συσχετισμός των δυνάμεων»³⁸⁴.

Ο Η. Ηλιού σε έκθεσή του με ημερομηνία 31 Αυγούστου 1964 είχε ενδελεχώς επισημάνει τις αδυναμίες του μηνύματος που εξέπεμπε η ΕΔΑ.

«Σκέπτομαι μήπως τα στρώματα αυτά έχοντας συνείδηση ότι περνάμε στην Ελλάδα μια μεταβατική περίοδο απροσδιορίστου διάρκειας (έλλειψη σύντομης προοπτικής ουσιαστικής αλλαγής) χωρίς να

³⁸⁰ Αναλυτικά βλ. Διαμαντόπουλος Θ., ό.π., σ.137-138, 144, Ριζάς Σ., ό.π., σ.364-369

³⁸¹ Βλ. σχετικά Διαμαντόπουλος Θ., ό.π., σ.145-146

³⁸² Επί του θέματος βλ. σχετικά Ριζάς Σ., ό.π., σ.369-371

³⁸³ Λιναρδάτος Σ., Τόμος 'Δ, σ.416

³⁸⁴ Στο ίδιο, σ.416

αμφισβητούν τελικά την ηγετική αποστολή της εργατικής τάξεως και του πρωτοποριακού κόμματός της, διαισθάνονται – ή και συνειδητοποιούν – ότι με το να υπερτονίζεται η προλεταριακή βάση και χαρακτήρας του Κόμματος και να παρέχεται το προβάδισμα στα σχετικά προβλήματα, δεν παρέχεται εκ μέρους μας η πέπουσα προσοχή για το αντίκρισμά και των προβλημάτων που προκύπτουν πιεστικά για τα σύμμαχά μας στρώματα κατά τις ενδιάμεσες διαδικασίες μιας πορείας που την προβλέπουν μακροχρόνια. Δεν τα πείθουμε δηλαδή και δεν τα καθησυχάζουμε ότι έχουμε αποτελεσματικές λύσεις και για τα άμεσα προβλήματά των»³⁸⁵. «Ωρες-ώρες –συνεχίζει ο Ηλιού– είναι σαν να πάμε να φοβίσουμε ή να προκαλέσουμε πλατιές μάζες που έχουν υποστεί μακροχρόνια κατεργασία (η ιστορία γράφεται από τους νικητές, δυσάρεστα βιώματα της περιόδου του ένοπλου αγώνα 1942-1950 διατηρούνται μονόπλευρα νωπά από την εχθρική προπαγάνδα σε εκτεταμένα στρώματα). Δογματική, ρουτινιέρικη καθοδήγηση δημιουργεί και από την υπερβολή του σωστού στραβά. Εξ αντικειμένου προβοκάτσεις. Πατάμε πρόθυμα πεπονόφλουδες. Θα γλιστρήσουμε. Λχ. Πορείες (αποδυνάμωση), μνημόσυνα (γελοιοποίηση). Στ' άρματα, στ' άρματα (σημ. συγ. το γνωστό τραγούδι της Αντίστασης που το τραγουδούσαν συχνά οι οπαδοί της Αριστεράς στις εκδηλώσεις). Λαύριο (τρελάθηκε η ΕΔΑ). Που το πάμε; Φανερό ότι κανένας δε νομίζει ότι σήμερα τραβάμε για επανάσταση. Υπάρχει έλλειψη σοβαρότητας, μη ενηλικίωση, παιδισμός. [...] θα φοβήσουμε πλήρως τους μικροαστούς ενώ μπορούμε σε μεγάλο βαθμό και πρέπει να τους κερδίσουμε. Αλείφουμε με βούτυρο το ψωμί της αντίδρασης, της αμερικανοκρατίας, των κύκλων της ανωμαλίας. [...] Με άλλα λόγια το δίλημμα είναι αν πιστεύουμε στη δυνατότητα ομαλής, με δημοκρατικά μέσα, αλλαγής [...] ή αυτό είναι ένα πρόσχημα που σκεπάζει μια υστεροβουλία να περνάμε τον καιρό ώσπου κανείς εξωτερικός πόλεμος ή άλλη διεθνής συγκυρία να επιτρέψουν τον άλλο δρόμο. [...] βλέπουμε και στα μικρά και στα καθημερινά και στα ρουτινιέρικα ότι επιζεί το πνεύμα του τυχοδιωκτικού ζαχαριάδισμού, της 'επαναστατικότητας' που ρίχνει πίσω κατά δεκάδες χρόνια το κίνημα και δημιουργεί θύματα και ερείπια»³⁸⁶.

Αλλά και σχετικά με τον τρόπο συμπεριφοράς του κόμματος επισημάνθηκαν ουκ ολίγες αδυναμίες. Εκτός από τη μαχητικότητα και την επένδυση της ΕΔΑ στους αγώνες, που ήταν πασιφανής και, ως εκ τούτου, το μεγάλο ατού της Αριστεράς, αδυναμίες επισημάνθηκαν στους παρακάτω τομείς:

Ευελιξία: Στην ΎΤ Σύνοδο της Δ.Ε. της ΕΔΑ (Μάιος '64) χαρακτηρίστηκε ως λάθος «η έλλειψη ευλυγισίας και ευστροφίας απέναντι στο Κέντρο και τις θέσεις του (λ.χ. στη θέση του για την αποχή. Ενώ η αντίθετη δική μας θέση ήταν σωστή, στο χειρισμό της δείξαμε ακαμψία). Ήταν η μη πραγματοποίηση της απόφασης για εκλογικό ελιγμό το

³⁸⁵ Τρίκας Τ., ό.π., σ.1033

³⁸⁶ Λιναρδάτος Σ., *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος Έ, 1964-1967, Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 167-168

Νοέμβρη»³⁸⁷. Στην έλλειψη ευελιξίας απέδιδε επίσης ο Η. Ηλιού το φαινόμενο των «ξεκομμένων», όσων δηλαδή είχαν απομακρυνθεί για διάφορους λόγους από το κόμμα, αλλά βρίσκονταν ακόμα στην περιφέρειά του. «Δημιουργούμε», έγραφε χαρακτηριστικά, «με τη στενοκεφαλιά, το δογματισμό και την ακηδία μια σοσιαλδημοκρατία από τις σάρκες μας»³⁸⁸.

Αυτονομία: Ταυτόχρονα όμως με την έλλειψη ευελιξίας η ΈΣΤ Σύνοδος της Δ.Ε. της ΕΔΑ θεωρούσε πως συνιστούσε εξίσου σοβαρό λάθος «η έλλειψη επαρκών πολιτικών πρωτοβουλιών, η προβολή του Κέντρου, η εξάλειψη ορισμένες φορές του προσώπου του κόμματος στις κοινές εκδηλώσεις με το Κέντρο, τα λάθη που δεν επέτρεπαν να γίνεται σαφής ο ρόλος και η αποτελεσματικότητα της πάλης των μαζών και της Αριστεράς κλπ»³⁸⁹. Σημαντικότερο ωστόσο πρόβλημα ήταν η έλλειψη αυτονομίας έναντι του κομμουνιστικού μπλοκ. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σπ. Λιναρδάτος,

«ένα ακόμα θέμα που δημιουργεί προβλήματα στην Αριστερά είναι το αναμάσημα από το ΚΚΕ και την ΕΔΑ όλων των θέσεων της σοβιετικής ηγεσίας για την κρίση στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα. (Πότε ο Τίτο ‘όργανο του ιμπεριαλισμού’, πότε ήρωας, πότε ο Μάο μεγάλος ηγέτης, πότε προδότης, ανάλογα με τις σχέσεις τους με τη Σοβιετική Ένωση). Όχι μόνο ‘κινεζόφιλοι’ που αρχίζουν να φεύγουν ή να διαγράφονται από την ΕΔΑ, αλλά και στελέχη που κάθε άλλο παρά συμφωνούν στη γραμμή της κινεζικής ηγεσίας, ζητούν να επεξεργαστεί η ελληνική αριστερά δικές της θέσεις στα προβλήματα του παγκόσμιου κινήματος, αυτόνομα από τη Σοβιετική Ένωση, κατά το πρότυπο του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Γενικότερα αρχίζει να ωριμάζει και στα στελέχη της Αριστεράς, στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, η αντίληψη ότι πρέπει το ελληνικό αριστερό κίνημα να αυτονομηθεί και από τη Σοβιετική Ένωση και από την καθοδήγησή της έξω από την Ελλάδα και ξεκομμένης από τα ελληνικά προβλήματα ηγεσίας του ΚΚΕ»³⁹⁰.

Ωστόσο, διαβίβαση γραμμής μέσω του συνεχούς ΚΚΣΕ, ΚΚΕ, ΕΔΑ και ΔΝΛ επιβεβαιώθηκε για μια ακόμα φορά μετά την 8^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (Φεβρουάριος ’65), η οποία έθεσε ως κύριο στόχο της Αριστεράς στην Ελλάδα τη *de jure*

³⁸⁷ Αναφέρεται στο Τρίκκας Τ., ό.π., σ.1074

³⁸⁸ Στο ίδιο, σ.1078

³⁸⁹ Στο ίδιο, σ.1074

³⁹⁰ Λιναρδάτος Σ., Τόμος Έ, σ.168

ή de facto νομιμοποίηση του ΚΚΕ μέσω της εντονότερης προβολής του «προσώπου του κόμματος»³⁹¹.

Ισότητα/Αμεροληψία: Γράφει (και) γι αυτό το ζήτημα ο Σπ. Λιναρδάτος:

«Σε στιγμές που απειλούνται οι ως τώρα κατακτήσεις της Αριστεράς, οι ίδιες οι δημοκρατικές ελευθερίες και το πολίτευμα από τη σύγκρουση ανάμεσα στην κυβέρνηση του Κέντρου και το Παλάτι για τον έλεγχο του Στρατού και τη φανερή υπονόμευση του Γ. Παπανδρέου και μέσα από το κόμμα του και από τις αμερικανικές υπηρεσίες και τους φιλοδικτατορικούς κύκλους, ο Κολιγιάννης και οι συνεργάτες του στην Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ θέτουν ως βασικό στόχο τη νομιμοποίηση του κόμματός τους και όχι την προάσπιση της ομαλότητας και της δημοκρατίας και προγραμματίζουν ενέργειες που μόνο νέα όπλα στη Δεξιά μπορούσε να δώσουν»³⁹².

Με τη στάση του αυτή το ΚΚΕ έδειχνε ότι δεν διακατέχονταν από αμεροληψία σχετικά με τη συμμετοχή του στους δημοκρατικούς αγώνες. Ούτε όμως η ισότητα μεταξύ των μελών του κόμματος εξασφαλιζόταν με την άνωθεν επιβολή της γραμμής, εξ ου και το ζήτημα της δημοκρατικής λειτουργίας των οργάνων επανερχόταν αδιαλείπτως.

Σταθερότητα: Στη διάρκεια των Ιουλιανών μάλιστα αμφισβητήθηκε και η σταθερότητα της ΕΔΑ, όταν παρόλο το γεγονός ότι συμμετείχε μαζικά και μαχητικά στις κινητοποιήσεις διακατείχετο από την αγωνία να μην ξεπεράσουν αυτές ένα όριο συγκρουσιακότητας πέρα από το οποίο θα ετίθετο καθεστωτικό ζήτημα για το οποίο η ΕΔΑ εκτιμούσε ότι δεν υπήρχε προετοιμασία και ο απαραίτητος συσχετισμός δύναμης. Για να το εξασφαλίσουν αυτό, τα στελέχη της ΕΔΑ μεταβλήθηκαν σε «πυροσβέστες» (όπως τους ονόμασε μερίδα των διαδηλωτών) που προσπαθούσαν να διατηρήσουν την «τάξη» των διαδηλώσεων, να περιορίσουν τα συνθήματα που έθεταν άμεσα ή εμμέσως καθεστωτικό ζήτημα, καθώς και να αποφευχθούν οι συγκρούσεις με την αστυνομία³⁹³. Η στάση αυτή της ΕΔΑ ήγειρε υποψίες σχετικά με τις διαθέσεις του κόμματος να μείνει σταθερό στις διακηρυγμένες θέσεις του για τη μεταβολή της μετεμφυλιακής τάξης πραγμάτων αναλαμβάνοντας το ρόλο και το κόστος που του αναλογούσε.

³⁹¹ Στο ίδιο, σ.171

³⁹² Στο ίδιο, σ.169

³⁹³ Για μια γλαφυρή περιγραφή της «πυροσβεστικής» στάσης της ΕΔΑ κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών βλ. Λιβιεράτος Δ., Τόμος Έ, σ.121-126, 130-133, 137-138

Η ακτινοβολία της νεολαίας του κόμματος σχετίζεται και αυτή στενά με το μήνυμα που εξέπεμπε και τον τρόπο συμπεριφοράς της. Το προοδευτικό μήνυμα τόσο της ΔΚΝΓΛ όσο και μετέπειτα της ΔΝΛ έβρισκε απήχηση σε ένα μεγάλο αριθμό νέων της εποχής. Συστατικό στοιχείο της επιτυχίας της Οργάνωσης ήταν και το γεγονός ότι η πολιτική δραστηριότητά της πλαισιωνόταν από ένα πλήθος από πολιτιστικές δραστηριότητες που συνέβαλαν στην πολιτιστική αφύπνιση των τοπικών κοινωνιών. Στα πρότυπα της ΕΠΟΝ, η ΔΚΝΓΛ και η ΔΝΛ, που τη διαδέχτηκε, οργάνωναν διαλέξεις, θεατρικές παραστάσεις, εκθέσεις, συναυλίες, βιβλιοθήκες, δενδροφυτεύσεις, εκδρομές, χορούς, λαϊκές γιορτές, εξέδιδαν περιοδικά και παρείχαν εθελοντική κοινωνική εργασία³⁹⁴.

Υπήρχε μαζική προσέλευση νέων που διψούσαν να σπάσουν το πουριτανισμό. Ήθελαν να σμίξουν μεταξύ τους χωρίς τον έλεγχο των μεγάλων. Το εσωτερικό της Οργάνωσης αποτέλεσε ένα εργαστήρι για την αλλαγή των σχέσεων των φύλων και των γενεών. Γι αυτό το νέο κλίμα αναφέρει χαρακτηριστικά ο Χρήστος Ρεκλείτης:

«Ήταν ένας άλλος άνεμος [...] ένας αέρας δημοκρατίας που μεταφράστηκε σε ένα 'φτάνει πια' [...]. Με τη Νεολαία Λαμπράκη και με τους φοιτητές που ξεχυθήκανε στις επαρχίες και μιλούσαν ελεύθερα, [...] άλλαξε τελείως το κλίμα. Εάν θελήσανε, εάν προσπαθήσανε να διαλύσουνε τη Νεολαία Λαμπράκη ήταν γι αυτό. Διότι πέρα από τις ιδέες της Αριστεράς, είχε και έναν πολιτισμό που τον κουβαλούσε στις επαρχίες που άνοιγε δρόμους [...]. Μπήκε κάτι νέο, κάτι καινούργιο, κάτι πολύ φρέσκο. Δεν ήταν εκείνο το στριμωχτό της Νεολαίας της ΕΔΑ»³⁹⁵.

Οι λέσχες της ΔΝΛ πρόσφεραν πολιτιστική ζωή στους νέους και αξία στα παιδιά που ήταν αγρότες, οι οποίοι –δεν είναι υπερβολή να ειπωθεί ότι– άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι έχουν ένα ρόλο σ' αυτή την κοινωνία. Στα χωριά οι νέοι ήταν υποταγμένοι, όχι μόνο στο χωροφύλακα, αλλά και στους γονείς. Όταν άνοιξαν όμως οι λέσχες των Λαμπράκηδων μαζεύονταν, χορεύανε, ή έφερναν προσωπικότητες να τους μιλήσουν, όπως ο Μίκης. «Αυτό το πράγμα σπάει όλα τα φράγματα πια της υποταγής. Ούτε στον πατέρα είναι, ας πούμε, τόσο πειθαρχικοί, πολύ περισσότερο ούτε στο χωροφύλακα. Αφού ο χωροφύλακας στιγματίζεται πια» θυμάται ο Τάσος Τσουράκης³⁹⁶. Μπήκε σε έναν άλλο δρόμο η τοπική κοινωνία από τις δραστηριότητες των

³⁹⁴ Δες αναλυτικότερα Παπαθανασίου Ι. ό.π., σ.104-109, Τρίκκας Τ., ό.π., σ.1140-1143

³⁹⁵ Συνέντευξη Χρήστου Ρεκλείτη

³⁹⁶ Συνέντευξη Τάσου Τσουράκη

Λαμπράκηδων στις οποίες έρχονταν όλοι όσοι θέλανε να κάνουν κάτι για τον τόπο τους. Μετά δε τη συμμετοχή ήρθε και η διεκδίκηση, καθώς η ΔΝΛ μεριμνούσε για τη δημιουργία αριστερής συνείδησης και ιδεολογικής συγκρότησης.

Η Οργάνωση επέδειξε *σταθερότητα* ως προς τις επιδιώξεις της, *ευελιξία* ως προς τον τύπο ένταξης στις γραμμές της, καθώς και *αμεροληψία* ως προς την προσφορά και τη συμμετοχή της στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα στα οποία *επενέδυε* τις δυνάμεις χωρίς φειδώ. Ενώ όμως η ΔΚΝΓΛ είχε διακηρύξει ότι δεν ανήκει σε κανένα κόμμα, γεγονός που διεύρυνε σε αξιοσημείωτο βαθμό το ακροατήριό της, το διάδοχο σχήμα της ΔΝΛ ελεγχόταν στενά από την ηγεσία του ΚΚΕ και της ΕΔΑ ιδιαίτερα μετά τη δημιουργία «κομματικών στηριγμάτων» στο εσωτερικό της Οργάνωσης (απόφαση της 8^{ης} Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ το Φεβρουάριο του '65). Η διπλή ένταξη ορισμένων μελών δημιουργούσε ένα είδος ανισοτιμίας, ενώ μείωνε περεταίρω την αυτονομία της Οργάνωσης απέναντι στο ΚΚΕ. Τρανταχτό δείγμα αυτής της ετερονομίας υπήρξε η δήλωση του Μίκη Θεοδωράκη στο ιδρυτικό Συνέδριο της ΔΝΛ ότι αυτός και οι άλλοι Λαμπράκηδες είναι κομμουνιστές. Τη δήλωση αυτή εκμεταλλεύτηκε δεόντως η Δεξιά.

Δεν ήταν όμως μόνο η δραστηριότητα της Αριστεράς την οποία φοβόταν το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας, αλλά και (ή κυρίως) η δραστηριότητα της κεντρώας κυβέρνησης. Στη νέα κρίση του Κυπριακού η κυβέρνηση της ΕΚ έδειχνε διάθεση χάραξης πιο ανεξάρτητης πολιτικής σε σχέση με τις προκατόχους της, ενώ στο εσωτερικό μέτωπο προχώρησε σε αποστρατείες ΙΔΕΑτών, έστω περιορισμένες, τους οποίους αναπλήρωσε με την επάνοδο κεντρώων αξιωματικών. Στις αρχές του '65 έφερε στη δημοσιότητα έγγραφο που αποδείκνυε την ύπαρξη του σχεδίου «Περικλής», το οποίο ενοχοποιούσε τόσο τη Δεξιά, που κυβερνούσε εκείνη την περίοδο, και τα σώματα ασφαλείας-ένοπλες δυνάμεις, που το εκτέλεσαν, όσο και το Παλάτι στο οποίο λογοδοτούσαν ουσιαστικά αυτές οι τελευταίες.

Το Μάιο του ίδιου χρόνου ξέσπασε η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, που υποτίθεται ότι αφορούσε την ύπαρξη οργάνωσης εντός του στρατεύματος, η οποία είχε σκοπό να στηρίξει τις επιλογές της κυβέρνησης Παπανδρέου και διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Ανδρέα Παπανδρέου. Τον Ιούλιο ο Γ. Παπανδρέου ζήτησε από το Βασιλιά να υπογράψει διάταγμα με το οποίο θα αναλάμβανε ο ίδιος Υπουργός Αμύνης. Όλα αυτά κλιμάκωσαν τις ανησυχίες των άλλων κέντρων εξουσίας που ένιωθαν να απειλείται η θέση τους. Η

Δεξιά φοβόταν ότι θα υπερκεραστεί οριστικά από τη συμμαχία του Κέντρου και της Αριστεράς και άρχισε να επισεύει τον «κομμουνιστικό κίνδυνο». Σκοπός του «υπέρτατου αγώνος» τον οποίο κήρυξε ο Π. Κανελλόπουλος, αρχηγός της ΕΡΕ, ήταν τόσο η απομάκρυνση της κυβέρνησης Παπανδρέου με παρέμβαση του Βασιλιά όσο και η διάλυση των Λαμπράκηδων. Το Στέμμα φοβόταν μη χάσει τον έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων, γι αυτό και αρνήθηκε στον πρωθυπουργό Γ. Παπανδρέου την ανάληψη του Υπουργείου Αμύνης αναγκάζοντάς τον σε παραίτηση. Οι Αμερικανοί φοβούνταν τον αναπροσανατολισμό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από την κυβέρνηση Παπανδρέου, τον αντιαμερικανισμό του Ανδρέα Παπανδρέου, καθώς και πιθανή απώλεια του ελέγχου του στρατεύματος. Γι αυτούς τους λόγους υιοθέτησαν σε γενικές γραμμές μια εχθρική στάση απέναντι στην κυβέρνηση, ενώ βέβαιη θεωρείται η συμβολή τους στη διαδικασία συγκρότησης κυβέρνησης «αποστατών». Ο ΙΔΕΑ με τη σειρά του φοβόταν εκκαθαρίσεις, που θα σκόπευαν στον έλεγχο του στρατού από την κυβέρνηση της ΕΚ, καθώς και το ξεπέρασμα της μετεμφυλιακής πολιτικής τάξης πραγμάτων, η οποία ευνοούσε τους νικητές του Εμφυλίου. Οι εντεινόμενες παρασκηνιακές κινήσεις για την προετοιμασία και επιβολή πραξικοπήματος, συμπεριλαμβανομένου του σαμποτάζ στον Έβρο τον Ιούνιο του '65, προσδιορίζουν την αντίδραση του ΙΔΕΑ απέναντι στις τετελεσμένες και επερχόμενες αλλαγές στο στράτευμα και γενικά στον καταμερισμό της πολιτικής ισχύος.

Βέβαια, πρέπει να τονιστεί ότι η απάντηση του κράτους απέναντι στην άνοδο των κινητοποιήσεων και την κινητικότητα της Αριστεράς, παρόλη τη χαλάρωση των πολιτικών ελέγχων δεν κινήθηκε σε ριζικά διαφορετικά πλαίσια. Η ΕΚ, όπως είδαμε διατήρησε σε κρίσιμο βαθμό το μετεμφυλιακό δίκτυ προστασίας απέναντι στις λαϊκές διεκδικήσεις. Οι αλλαγές στις ένοπλες δυνάμεις, όπως είδαμε, δεν ήταν θεαματικές, ενώ μεγάλο μέρος του αντικομμουνιστικού νομοθετικού οπλοστασίου έμεινε άθικτο. Ακόμα όμως και αν λάβουμε υπόψη ότι οι αλλαγές στους εν λόγω τομείς δεν ήταν εύκολες, η απροθυμία για ριζική ανατροπή του κατασταλτικού κράτους φαίνεται από το γεγονός ότι διατηρήθηκαν οι ηγεσίες στην ΠΑΣΕΓΕΣ και στη ΓΣΕΕ. Όσον αφορά στο εργατικό κίνημα η ΕΚ προσπάθησε να το αποσπάσει από τον έλεγχο των αριστερών συνδικαλιστών αφενός ιδρύοντας τη Δημοκρατική Συνδικαλιστική Αλλαγή και αφετέρου διατηρώντας τις ομάδες των Μακρή και Θεοδώρου στην ηγεσία της ΓΣΕΕ με τη βοήθεια

δικαστικών αποφάσεων και παρά τη γενική κατακραυγή εκ μέρους των δημοκρατικών συνδικαλιστών. Όσο όμως διατηρείται η ηγεσία Μακρή-Θεοδώρου, συνεχίζει τις διαγραφές σωματείων και εντείνει τον «αντικομμουνιστικό» αγώνα εναντίον των αντιπολιτευόμενων σωματείων.

Παρόμοια στάση επεφύλαξε κα απέναντι στο φοιτητικό και νεολαιίστικο κίνημα. Η ίδρυση της ΕΔΗΝ στόχευε στον περιορισμό της επιρροής της Αριστεράς στις τάξεις των φοιτητών, ενώ η φιλολογία για τη διάλυση των Λαμπράκηδων, σύμφωνα με την Ι. Παπαθανασίου,

«οι δηλώσεις εναντίον της οργάνωσης, οι λεκτικοί διαξιφισμοί, οι επιθέσεις στις λέσχες, ακόμα, τα αστυνομικά μέτρα που απαγορεύουν τις συγκεντρώσεις και τα κωλύματα που θέτουν οι αρχές στις περιοδείες των μελών του ΚΣ, ήδη από τις προσυνεδριακές διεργασίες, εγγράφονται στις συνήθειες πρακτικές εκφοβισμού που εξακολουθούν να απευθύνονται, παρά την αλλαγή του πολιτικού κλίματος, στην Αριστερά. [...] Οι αναδρομικές διώξεις μαθητών για τη συμμετοχή τους σε πολιτικές οργανώσεις και εκδηλώσεις εγκαινιάζουν απαγορεύσεις που σχετίζονται με τη νέα αντιπαράθεση Γ. Παπανδρέου - Αριστεράς και αφορούν την εν δυνάμει συγκρότηση της αριστερής ταυτότητας στη νεότερη γενιά»³⁹⁷.

Οι Λαμπράκηδες δεν διαλύθηκαν τελικά. Διαλύθηκαν όμως 11 παρακρατικές οργανώσεις. Το μέτρο αυτό ήρθε ως αντίδραση στην εισβολή ομάδας παρακρατικών, ΕΚΟΦιτών και άλλων οπαδών της ΕΡΕ στο Κοινοβούλιο μετά από προεκλογική συγκέντρωση του δεξιού υποψηφίου για τη δημαρχία Αθήνας, Γ. Πλυτά, τον Ιούλιο του '64. «Μετά τη μεγάλη επιτυχία της Β Μαραθώνιας Πορείας Ειρήνης, ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου εκδήλωσε την πρόθεση να επιβάλει μέτρα απαγόρευσης ή περιορισμού κάθε πορείας με το πρόσχημα ότι παρεμποδίζεται η ελεύθερη κυκλοφορία των πολιτών»³⁹⁸. Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου η κυβέρνηση Παπανδρέου προσπάθησε αρχικά να απαγορεύσει τις εκδηλώσεις για τον εορτασμό της Εθνικής Αντίστασης και στη συνέχεια να αποσυνδέσει την Εθνική από την Εαμική Αντίσταση³⁹⁹, ενώ την ίδια

³⁹⁷ Παπαθανασίου Ι., ό.π., σ.94-95. Όπως χαρακτηριστικά διηγείται ο Μίκης Θεοδωράκης, οι Λαμπράκηδες σύρονταν στα δικαστήρια με τραγελαφικά κατηγορητήρια. Πότε γιατί φορούσαν το σήμα με το Ζ στο πέτο τους και άρα «προκαλούσαν αναταραχή», πότε γιατί συγκέντρωναν βιβλία «χωρίς άδεια», πότε γιατί έπαιζαν «τυχερά» παιχνίδια όπως πινγκ-πονγκ, πότε γιατί ανέβαζαν θεατρικά έργα «χωρίς άδεια από το συγγραφέα» (Μαλούχος Γ., ό.π., σ.520-524)

³⁹⁸ Τρίκας Τ., ό.π., σ.1079-1080

³⁹⁹ Στο ίδιο, σ.1114-1115

περίοδο ξανακάνει την εμφάνισή του το «Σπουδαστικό» και το «Συνδικαλιστικό» της Ασφάλειας⁴⁰⁰.

Παρόλα αυτά τα αποτελέσματα της συλλογικής δράσης την περίοδο διακυβέρνησης της ΕΚ δεν είναι διόλου ευκαταφρόνητα. Η ΕΚ ήταν η κυβέρνηση που επενέβη πιο συχνά προς όφελος των εργαζομένων στις διαφορές τους με τους εργοδότες τους. Αν όμως αυτό συνιστούσε μια στάση διαφορετική στην άσκηση πολιτικής σε σχέση με τις κυβερνήσεις της Δεξιάς και, ως εκ τούτου, πιστώνεται τόσο στους αγώνες των εργαζομένων όσο και στην ευνοϊκή στάση της κυβέρνησης, υπήρχαν και περιπτώσεις όπου η κυβέρνηση αναγκάστηκε να υιοθετήσει την υποδεικνυόμενη από τους διεκδικητές πολιτική. Σε μία από αυτές οι συνεχείς κινητοποιήσεις των 115 Συνεργαζόμενων υποχρέωσε την κυβέρνηση να καταθέσει το νομοσχέδιο για τις αλλαγές στα συνδικάτα χωρίς άλλη καθυστέρηση, ενώ κατάφερε έστω και προσωρινά να απομακρύνει την ομάδα Μακρή από την ηγεσία της Ομοσπονδίας ύστερα από 18 χρόνια. Στην περίπτωση δε της δεύτερης κρίσης του Κυπριακού, η κυβέρνηση Παπανδρέου αναγκάστηκε να ευθυγραμμιστεί με το λαϊκό αίσθημα. Ο Τ. Τρίκκας θέτει το εύλογο ερώτημα:

«Τι οδηγεί το Γ. Παπανδρέου να εγκαταλείψει τη θέση υπέρ της ανεξαρτησίας της Κύπρου και να επαναφέρει το αίτημα της αυτοδιάθεσης και της ένωσης, όταν μάλιστα ο ίδιος είχε κρίνει ευνοϊκά τις συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου, αναγνωρίζοντας σ' αυτές (στη σχετική συζήτηση της Βουλής, τον Φεβρουάριο του 1959, στην οποία συμμετείχε τότε ως ανεξάρτητος) πλεονεκτήματα [...]; [...] Η απάντηση δεν είναι εύκολη. Ο Γ. Παπανδρέου έχει περιέλθει σε δυσχερή θέση εξαιτίας του Κυπριακού. Δεν είναι μόνο οι αγγλοαμερικανικές πιέσεις και η απειθαρχία του Μακαρίου στο 'εθνικόν κέντρον' της Αθήνας. Τη χώρα διατρέχει κύμα αντιαμερικανικών εκδηλώσεων. Στην Αθήνα και τις άλλες μεγάλες πόλεις φοιτητές και μαθητές βγαίνουν στους δρόμους για την Κύπρο και δημοτικά συμβούλια εκδίδουν ψηφίσματα εναντίον της επίσκεψης του 6^{ου} στόλου σε ελληνικά λιμάνια, που η κυβέρνηση υποχρεώνεται να ζητήσει την αναβολή της, ενώ διακόπτει, παράλληλα, την αναμετάδοση των εκπομπών της 'Φωνής της Αμερικής' στην Ελλάδα. Η Αριστερά καλλιεργεί και δυναμώνει το αντιαμερικανικό πνεύμα και πρωτοστατεί στις κινήσεις συμπαράστασης στον αγώνα των Κυπρίων»⁴⁰¹.

⁴⁰⁰ Στο ίδιο, σ.1161

⁴⁰¹ Στο ίδιο, σ. 1098-1099

Για το λόγο αυτό, ο Παπανδρέου απαντούσε στους συντηρητικούς αντιπάλους του, «ότι, εάν η κυβέρνησή του απέφευγε να ταχθεί ανοιχτά αλληλέγγυα στον αγώνα των Ελληνοκυπρίων, η ΕΔΑ θα έσπευδε να εκμεταλλευθεί το δημόσιο αίσθημα»⁴⁰².

Συνοψίζοντας τα κύρια συμπεράσματα του κεφαλαίου μπορώ να απαντήσω και στο αρχικό ερώτημα σχετικά με τη σχέση της διαδικασίας εκδημοκρατισμού και της επίτασης των κοινωνικών αγώνων. Όπως φάνηκε από τα παραπάνω, η διεύρυνση των πολιτικών ευκαιριών επί ΕΚ επέτρεψε την οργανωτική ενδυνάμωση της Αριστεράς και των συνδικάτων, καθώς και την περεταίρω ώσμωσης μεταξύ των δημοκρατικών δυνάμεων. Οι πολιτικές και οικονομικές προσδοκίες που γέννησε η άνοδος της ΕΚ στην εξουσία οδήγησαν σε επίταση των κοινωνικών αγώνων, γεγονός το οποίο θορύβησε την κυβέρνηση της ΕΚ και φόβησε το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας.

Επιβεβαιώνεται επομένως, σε θεωρητικό επίπεδο, ότι το άνοιγμα της Δομής Πολιτικών Ευκαιριών ευνοεί τις κινητοποιήσεις και ότι ο πρόσφατος εκδημοκρατισμός, αντί να καθησυχάζει τους διεκδικητές για τις προοπτικές τους, αντιθέτως τους προτρέπει να ολοκληρώσουν με επιτυχία τον αγώνα τους, ειδικά σε μη εμπεδωμένες δημοκρατίες⁴⁰³.

⁴⁰² Στεφανίδης Ι., ό.π., σ. 377

⁴⁰³ Nam Taehyun, «The broken promises of democracy: Protest-repression dynamics in Korea 1990-1991», *Mobilization*, vol.11 (1), 2006

Ιουλιανά (καλοκαίρι 1965)

Ας δούμε τώρα που οφείλεται η κοινωνική έκρηξη των Ιουλιανών και δη η μαζικότητα, η πανελλαδική διάχυση και η ριζοσπαστικοποίηση των δημοκρατών διαδηλωτών.

Στις αρχές Ιουνίου του '65 και ενώ φαινόταν ότι οργανώνετε παρασκηνιακά κάποιου είδους εκτροπή, η Αριστερά προχώρησε σε έντονη κινητοποίηση του λαϊκού παράγοντα προκειμένου να αποφευχθεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να προσέξουμε το ανοδικό σπирάλ των κινητοποιήσεων που προηγήθηκαν της σύγκρουσης Παπανδρέου-Βασιλιά προκειμένου να αποκρυπτογραφήσουμε το ρόλο του λαϊκού παράγοντα σε αυτή τη σύγκρουση. Στις 7 Ιουνίου, λοιπόν, με πρωτοβουλία της Αριστεράς πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση στο θέατρο Ακροπόλ με αίτημα να παταχθούν οι Περικλήδες και οι Γεννηματάδες, να φύγει ο Γαρουφαλιάς, να μη γίνουν συμβιβασμοί με την ΕΡΕ και τους συνωμότες του ΙΔΕΑ, να σταματήσει η κηδεμονία του ΝΑΤΟ και οι παρεμβάσεις του Παλατιού στο στρατό και, τέλος, να στηριχθεί η κυβέρνηση στις δημοκρατικές δυνάμεις. Ακολούθησαν συγκεντρώσεις στην Κατερίνη, στον Πειραιά (30/6), στο Βόλο (1/7), στην Καβάλα (4/7), στη Λάρισα (8/7), στη Θεσσαλονίκη με δεκάδες χιλιάδες (9/7), στο Περιστέρι, στον Κολωνό και στα Τρίκαλα (12/7), στην Πάτρα με 20.000 (14/7), με κύρια συνθήματα «κάτω η χούντα», «δεν περνάει ο φασισμός».

Στις 5 Ιουλίου συγκέντρωση με ανάλογο αίτημα οργάνωσαν στο θέατρο Περόκε και η Συντονιστική Επιτροπή Εργαζομένων Νέων και ο Σύλλογος Εργαζομένων Φοιτητών. «Κάτω η χούντα», «έξω ο Γαρουφαλιάς», «οι Περικλήδες στο σκαμνί», «114», «δημοκρατία», «δεν περνά ο φασισμός» ήταν τα κύρια συνθήματά των συγκεντρωμένων. Όπως και στις συγκεντρώσεις της ΕΔΑ, έτσι και σε αυτή την περίπτωση τα αιτήματα υπέρ της δημοκρατίας στην Ελλάδα και της αυτοδιάθεσης της Κύπρου ήταν αξεδιάλυτα συνδεδεμένα, κομμάτια της ίδιας πολιτικής αφήγησης. Δημοκρατικά και αντιιμπεριαλιστικά (ιδίως αντιαμερικανικά) συνθήματα αποτελούσαν εξίσου συστατικά στοιχεία της δημοκρατικής ταυτότητας της εποχής εκείνης, όπως άλλωστε και των δεκαετιών που ακολούθησαν. Δυο μέρες αργότερα, στις 7 του μήνα, ήταν η σειρά του Συνδέσμου Ελλήνων Δημοκρατικών Δικηγόρων να καλέσει σε συγκέντρωση. Με

ψήφισμά τους καλούσαν την κυβέρνηση να πατάξει τις σκοτεινές δυνάμεις, να αποβάλει από τους κόλπους της και από το στράτευμα τους δολιοφθορείς και να προχωρήσει γρήγορα στον εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής με την κατάργηση των εκτάκτων μέτρων. Ανάλογη συγκέντρωση έγινε την ίδια μέρα και στην Καισαριανή ύστερα από πρωτοβουλία της τοπικής Επιτροπής Δημοκρατικής Σωτηρίας. Ακολούθησαν εργατικές συγκεντρώσεις στη Νέα Ιωνία, στο Αγρίνιο, στο θέατρο Γκλόρια, στην Πάτρα και στα Χανιά, καθώς και συγκεντρώσεις της ΕΦΕΕ στα Προπύλαια και των δημοκρατικών δικηγόρων στο θέατρο Ακροπόλ. Παράλληλα, όλες αυτές τις μέρες δεν σταμάτησαν να αποστέλλονται υπομνήματα με υπογραφές από κάθε γωνιά της χώρας με αίτημα το σεβασμό στο Σύνταγμα, την πάταξη της συνωμοσίας του ΙΔΕΑ, την πάταξη του παρακράτους και την επιτάχυνση του εκδημοκρατισμού της δημόσιας ζωής.

Η παραπάνω λεπτομερής παράθεση των κινηματικών συμβάντων έχει σκοπό να καταδείξει ότι τα Ιουλιανά δεν ξέσπασαν την 15^η Ιουλίου, αλλά είχαν ξεκινήσει τουλάχιστον 2 εβδομάδες πριν. Αυτή η παρατήρηση, πέρα από την προφανή της αξία, έχει και μία επιπρόσθετη. Καταδεικνύει με τον πιο εύληπτο τρόπο ότι ο Παπανδρέου, όπως και στην περίπτωση του μαχητικού «ανένδοτου» αγώνα, ήξερε ότι μπορούσε να υπολογίζει στη λαϊκή πίεση. Το ήξερε πριν παραιτηθεί, για τον απλούστατο λόγο ότι η λαϊκή πίεση είχε ήδη εκδηλωθεί. Το συμπέρασμα αυτό αλλάζει σε κρίσιμο βαθμό το κυρίαρχο «δημοκρατικό» αφήγημα σχετικά με την παραίτηση Παπανδρέου.

Τον Ιούλιο του '65 συνέβη μία κοινωνική έκρηξη. Η κινηματική δραστηριότητα υπερτριπλασιάστηκε σε σχέση με τους πλέον θερμούς μήνες εκείνου του χρόνου και δεν επέστρεψε στα «συνηθισμένα» παρά τρεις μήνες μετά. Κάθε μέρα πραγματοποιούνταν πολλές συγκεντρώσεις ανά την επικράτεια, ενώ πολύ συχνές ήταν οι διαδηλώσεις και οι αποστολές υπομνημάτων με υπογραφές. Αν και οι κινητοποιήσεις ξεκίνησαν, ως συνήθως από τα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης, εξαπλώθηκαν γρήγορα σε όλη την υπόλοιπη Ελλάδα, με αποτέλεσμα να μην υπάρξει ούτε ένας νομός που να μην καταγράψει κινητοποιήσεις για την αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας (δες το χάρτη 1). Οι δημοκρατικοί πολίτες επέδειξαν πολύ μεγάλη μαχητικότητα και αντοχή, όπως φαίνεται από τον Πίνακα 2 με το βασικό ρεπερτόριο δράσης τους. Η κάμψη της αγωνιστικότητας επήλθε σταδιακά όσο οι μήνες περνούσαν χωρίς αποτέλεσμα. Ιανουάριος: 48 κινητοποιήσεις, Φεβρουάριος: 57,

Μάρτιος: 74, Απρίλιος: 101, Μάιος: 62, Ιούνιος: 88, Ιούλιος: 312, Αύγουστος: 207, Σεπτέμβριος: 159, Οκτώβριος: 106, Νοέμβριος: 75, Δεκέμβριος: 86

Τα δημοκρατικά πολιτικά κόμματα (ΕΔΑ και ΕΚ) και οι πολιτικές νεολαίες (Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη και Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία) πρωτοστάτησαν στην κινητοποίηση του κόσμου, όπως φαίνεται και από τους πίνακες 3 και 4. Η εκτόξευση της δραστηριότητάς τους κατά το έτος 1965, που οφείλεται εν πολλοίς στη δράση τους κατά τα Ιουλιανά, επιβεβαιώνει τη διάχυτη αντίληψη ότι τα Ιουλιανά αποτέλεσαν τομή στον αγώνα για τον εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής. Από τα στοιχεία που ακολουθούν φαίνεται καθαρά ότι η ΕΔΑ πρόσφερε την οργανωτική της υπεροπλία, ενώ το Κέντρο το πολιτικό του εκτόπισμα. Σημαντική βοήθεια σε αυτό τον τομέα έδωσαν και οι επαγγελματικοί σύλλογοι, ιδίως τα συνδικάτα, οι τοπικές αρχές (τοπικά και δημοτικά συμβούλια), διάφορες επιτροπές «υπεράσπισης της δημοκρατίας», οι φοιτητικοί σύλλογοι κα. Ως εκ τούτου, οι οπαδοί των δημοκρατικών κομμάτων και των νεολαιών τους, οι κάτοικοι που αυτοτοποθετούνταν στη δημοκρατική παράταξη, φοιτητές και νέοι, εργάτες, ιδιωτικοί υπάλληλοι και ελεύθεροι επαγγελματίες και επιστήμονες αποτέλεσαν τον κορμό του λαού που κινητοποιήθηκε κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών. Κοινωνικοί, συνδικαλιστικοί και τοπικοί παράγοντες προσπάθησαν με το κύρος τους να συνεισφέρουν στον αγώνα του δημοκρατικού λαού. Οι κινητοποιήσεις, τοπικές στη μεγάλη πλειοψηφία τους, είχαν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα αιτήματα πολιτικής φύσεως και απευθύνονταν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στην κυβέρνηση. Οι κυβερνήσεις των αποστατών χρησιμοποίησαν βία εναντίον των διαδηλωτών ή των συγκεντρωμένων σε 16 τουλάχιστον περιπτώσεις (9 τον Ιούλιο, 6 τον Αύγουστο, 1 το Σεπτέμβρη) κατά τη διάρκεια των οποίων έκαναν συχνά μαζικές συλλήψεις (2, 2, 2, 2, 3, 5, 30, 47, 60, 83, 100, πολλές, εκατοντάδες στις αντίστοιχες περιπτώσεις) και άφηναν πίσω τους πολλούς τραυματίες (2, λίγους, πολλούς, δεκάδες, δεκάδες, 98, 150, 160 στις αντίστοιχες περιπτώσεις).

Επειδή όμως τα Ιουλιανά αποτέλεσαν τομή για τα πολιτικά πράγματα της χώρας, καθώς επιβεβαίωσαν την ενότητα και τη δυναμική της δημοκρατικής παράταξης και άρα την αδυνατότητα της Δεξιάς να συνεχίσει να κυβερνά με νόμιμα μέσα, θα παραθέσω μερικά από τα κρίσιμα γεγονότα-σταθμούς.

Ήδη από τη στιγμή που μαθεύτηκαν τα γεγονότα το κέντρο της Αθήνας γέμισε από δημοκράτες πολίτες, και δη νέους, που συγκρούονταν με την αστυνομία, ενώ αμέσως η μία πόλη μετά την άλλη, το ένα χωριό μετά το άλλο, άρχισαν να διοργανώνουν συγκεντρώσεις αντίστασης στη δημοκρατική εκτροπή. Πατώντας σε αυτήν την πρωτοφανή λαϊκή διαθεσιμότητα η ΕΔΑ και η ΕΚ φρόντισαν να οργανώσουν παντού κινητοποιήσεις, όπως άλλωστε έπραξαν και οι οργανώσεις και τα θεσμικά όργανα που προανέφερα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να οργανωθούν σχεδόν παντού (και επανειλημμένα) οι πιο μαζικές κινητοποιήσεις που είχαν γίνει ποτέ. Η κάθοδος του Γ. Παπανδρέου από το Καστρί στο κέντρο της Αθήνας στις 19 Ιουλίου, η κηδεία του Πέτρουλα στις 23 και η γενική πανεργατική πολιτική απεργία στις 27 του ίδιου μήνα έλαβαν τα χαρακτηριστικά δημοψηφίσματος για την τύχη των κυβερνήσεων των αποστατών. Η σχεδόν καθημερινή παρουσία χιλιάδων δημοκρατών πολιτών (και δεκάδων χιλιάδων στις συγκεντρώσεις και/ή διαδηλώσεις που διοργάνωναν ή συνδιοργάνωναν τα συνδικάτα, οι φοιτητές και οι επιστημονικές οργανώσεις) στο κλεινόν άστυ λειτουργούσαν ως πίεση τόσο προς τους θεσμικούς παράγοντες που απεργάζονταν την εκτροπή όσο και προς τα κόμματα της ΕΚ (κυρίως) και της ΕΔΑ (λιγότερο) να μείνουν αταλάντευτες στην αγωνιστική γραμμή που είχαν χαράξει. Καμπή πρέπει να θεωρηθεί και η επεισοδιακή διαδήλωση 50.000 ανθρώπων στο κέντρο της Αθήνας, στις 20 Αυγούστου, που κατέληξε, ύστερα από σφοδρή επίθεση της αστυνομίας και αντεπίθεση μερίδας διαδηλωτών, σε 160 τραυματισμούς και 100 συλλήψεις. Η μαζικότητα δε των συγκεντρώσεων που πραγματοποίησε ο Γ. Παπανδρέου στο Βόλο (50.000) και Λάρισα (80.000) αμέσως μετά τα εν λόγω γεγονότα αφενός και στη Θεσσαλονίκη (εκατοντάδες χιλιάδες) τη στιγμή που είχε ετοιμαστεί η τρίτη και τελευταία κυβέρνηση αποστατών αποδείκνυε ότι ο δημοκρατικός κόσμος δεν αποδεχόταν «νόθες λύσεις». Τα κύρια συνθήματα των Ιουλιανών ήταν «Κάτω η χούντα», «κάτω οι προδότες», «δεν περνάει ο φασισμός», «προδότη Νόβα», «παραιτήσου», «συνωμότη Μητσοτάκη», «πουλημένοι» «κάτω οι παράνομοι», «κάτω οι Παλατιανοί», «η Αυλή να μαντρωθεί», «έξω η Γερμανίδα», «έξω οι Αμερικανοί», «έξω το ΝΑΤΟ», «Παπανδρέου», «μην παραιτήσε», «114», «όχι άλλες προδοσίες», «όχι νόθες λύσεις», «εκλογές ελεύθερες», «Δημοκρατία», «σεβασμός στο Σύνταγμα», «ομαλότητα», «θα νικήσει ο λαός», «ενότητα», «αγώνας», «ο λαός ενώθηκε», «ο Πέτρουλας αθάνατος», «η

Αυλή τον σκότωσε». Ακόμα και μετά την ανάληψη της εξουσίας από την κυβέρνηση Στεφανόπουλου οι κινητοποιήσεις ενάντια στην εκτροπή συνέχισαν σε καθημερινή βάση, αν και εξαρτιόνταν περισσότερο πλέον από την κινητικότητα και οργανωτικότητα της ΕΔΑ. Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις επί κυβερνήσεως Στεφανόπουλου ήταν οι ομιλίες του Παπανδρέου στις πρωτεύουσες των νομών της Κρήτης, τις οποίες παρακολούθησαν αθροιστικά πάνω από 100.000 πολίτες, ενώ μόνο στην Πάτρα προσήλθαν 70.000.

Στην περίοδο των Ιουλιανών, ο Γ. Παπανδρέου κηρύσσει νέο «ανένδοτο» αγώνα και παρέχει με τις δηλώσεις του πιστοποίηση (*certification*) στους διαδηλωτές. Ωστόσο, δεν κατεβαίνει στην Αθήνα παρά μόνο ύστερα από 4 μέρες, όταν έχει ήδη εκδηλωθεί η εξέγερση του λαού των Αθηνών. Περίμενε πριν κατέβει από το Καστρί. Είχε ενημέρωση ότι τον περιμένει πολύς κόσμος. Με τη στάση του αυτή ο λαός έκανε σινιάλο (*signaling*) στο γηραιό πολιτικό να μπει στον αγώνα. Διεύρυνε με άλλα λόγια τις πολιτικές ευκαιρίες του «Γέρου».

Οι ίδιοι οι κινητοποιούμενοι ξεθάρρεψαν μέσα από τα σινιάλα που εξέπεμπαν μεταξύ τους, καθώς βλέπανε ώρα με την ώρα ότι γίνονταν όλο και πιο πολλοί. Στις γεμάτες πλατείες των Ιουλιανών 50% ήταν της ΕΔΑ και 50% της ΕΚ, ανακατεμένοι και αξεχώριστοι. «Και στα κρατητήρια μαζί και στο πεζοδρόμιο μαζί και στις πλατείες μαζί και στις κοινωνικές εκδηλώσεις μαζί», όπως θυμάται ο Α. Σαχπεκίδης⁴⁰⁴. Ο κόσμος κατέβαινε «χύμα», χωρίς οργάνωση. Συμμετείχαν άνθρωποι που δεν συμμετείχαν ούτε καν στον «ανένδοτο». Πρόκειται για «πανστρατιά», διότι, όπως υποστηρίζει ο Γ. Χατζόπουλος,

«λειτουργεί το υποσυνείδητο [...] και όχι το πολιτικό σχέδιο του Κακλαμάνη, του Παπανδρέου ή του Ηλιού. Παρασύρονται από το υποσυνείδητο [...] ερεθίζεται ο κόσμος [...]. Είναι κάτι σαν τους 'αγανακτισμένους' [του 2011], αλλά άλλης φύσεως. [...] Οι κατατάξεις [αριστεροί, κεντρώοι, κλπ] δεν μετράνε»⁴⁰⁵.

Και ο Γ. Καραμπελιάς συμπληρώνει:

⁴⁰⁴ Συνέντευξη Αντώνη Σαχπεκίδη

⁴⁰⁵ Συνέντευξη Γιώργου Χατζόπουλου

«Τρία πανώ όλα κι όλα, αν υπήρχανε...άρα καταλαβαίνεις τη σημασία που είχε ένα πανώ, διότι σφράγιζε ένα πράγμα το οποίο ήταν με 5 κεντρικά συνθήματα. [...] Το κόμμα [η ΕΔΑ] προσπαθούσε διαρκώς σε όλη τη διάρκεια των Ιουλιανών να μην του ξεφύγει η κατάσταση. Αλλά του είχε ξεφύγει. [...] Δηλαδή η γραμμή του κόμματος περνούσε πολύ στενά, σε πολύ λίγους. Δεν είχε τη δυνατότητα ούτε είχε τον ίδιο αριθμό επαγγελματικών στελεχών [...]. Ελάχιστους είχε. [...] Δεν υπήρχανε ας πούμε μηχανισμοί μετάδοσης γραμμής με τον ίδιο τρόπο που υπάρχουνε μετά»⁴⁰⁶.

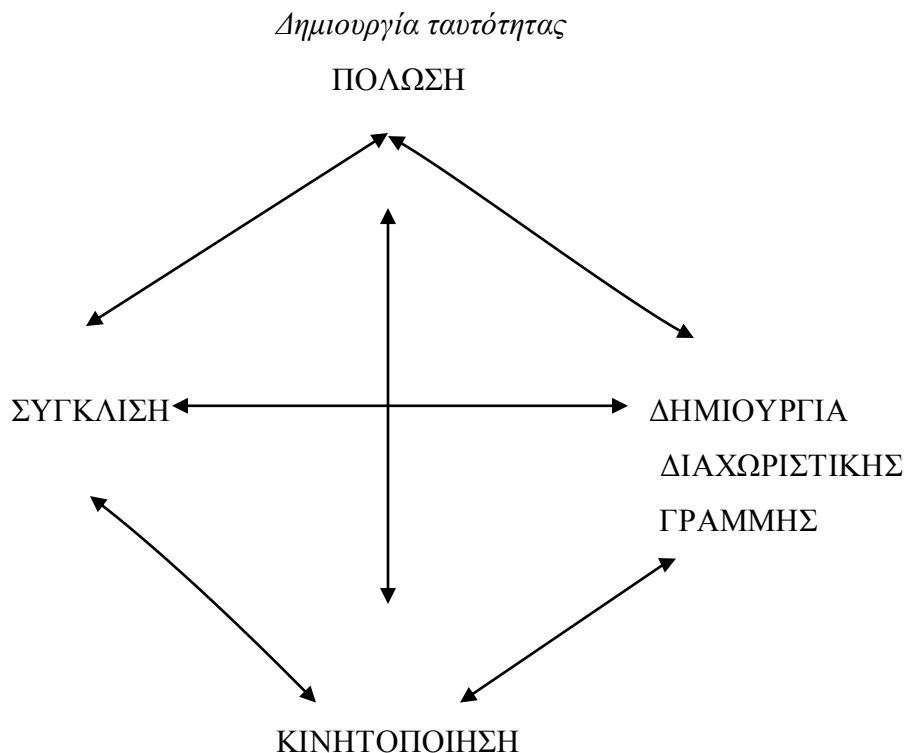
Οι παραπάνω αφηγήσεις αναδεικνύουν με πολύ εύληπτο τρόπο τον παράγοντα που μεσολαβούσε ανάμεσα στην απόδοση της απειλής (*attribution of threat*) και την παλλαϊκή αντίδραση. Πρόκειται για τη δημοκρατική ταυτότητα. Η ταχύτητα της λαϊκής αντίδρασης, η μαζικότητα των κινητοποιήσεων χωρίς να έχουν προηγηθεί οι απαραίτητες προετοιμασίες, καθώς και οι αυθόρμητες-ανοργάνωτες κινητοποιήσεις, μας υποχρεώνουν να αναζητήσουμε την κινηματική εγρήγορση σε παράγοντες πέραν της οργανωτικής δουλειάς των ΕΔΑ, ΔΝΛ, ΕΔΗΝ, ΕΚ. Η δημοκρατική ταυτότητα ήταν αυτή που διατηρούσε την κινηματική εγρήγορση. Αν ισχύει ότι η κινηματική ταυτότητα είναι η ταυτόχρονη και αλληλένδετη απάντηση στα ερωτήματα «στο όνομα ποιού, εναντίον ποιού και για τι παλεύω»⁴⁰⁷, τότε μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι στα Ιουλιανά η απάντηση είχε δοθεί: «στο όνομα του λαού, εναντίον των δυνάμεων της ανωμαλίας (Δεξιά, Παλάτι, Αμερικανοί, ΙΔΕΑ), για τον εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής». Αυτά ήταν τα κύρια συστατικά της δημοκρατικής ταυτότητας. Ή μάλλον η αδιάρρηκτη σύνδεσή τους. Δεν επρόκειτο φυσικά 100% για κατασκευή αυτής της ταυτότητας (*identity creation*), καθώς εν μέρει επανανακαλήθηκε αυτή η ταυτότητα (*identity rediscovery*). Πολλές ιδέες και σύμβολα που αποτέλεσαν την πρώτη ύλη για την κατασκευή της δημοκρατικής ταυτότητας παρέπεμπαν, όπως φαίνεται και από τα συνθήματα των διεκδικητών με τα οποία είναι διάσπαρτη αυτή η διατριβή, στη δεκαετία του '40. Επίσης η έννοια «δημοκρατικός» προσδιόριζε καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '50 τα εαμογενή πολιτικά μορφώματα. Ωστόσο μόνο κατά τη δεκαετία του '60 απέκτησε το εύρος, τη συνεκτικότητα και την ηγεμονική θέση στον αυτοπροσδιορισμό της πλειοψηφίας του ελληνικού πληθυσμού. Και αυτό έγινε σε στενή διάδραση με τις κινητοποιήσεις των εαμογενών κοινωνικών ομάδων. Η σύγκλιση αυτών

⁴⁰⁶ Συνέντευξη Γιώργου Καραμπελιά

⁴⁰⁷ Touraine A., *La voix et le regard*, Seuil, Paris, 1978

των τελευταίων (*convergence*), η οικοδόμηση της διαχωριστικής γραμμής «δημοκρατικής παράταξης»-«φασιστικής Δεξιάς» (*boundary creation*) και η συνακόλουθη πόλωση (*polarization*) υπήρξαν διαδικασίες-προϊόντα των κινητοποιήσεων και των συγκρούσεων. Η διαδικασία οικοδόμησης της ταυτότητας αυτής μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να αποτυπωθεί στο προτεινόμενο παρακάτω σχήμα.

Σύμφωνα με τους Βερναρδάκη και Μαυρή, τα συστατικά στοιχεία της λαϊκοδημοκρατικής ιδεολογίας, όπως αυτή διαμορφωνόταν στη μετεμφυλιακή περίοδο, ήταν ο αντιϊμπεριαλισμός, το «αντιδεξιό σύνδρομο», ο αντιμοναρχισμός, η αντίθεση στο «κατεστημένο» και στην «οικονομική ολιγαρχία», ο «δημοκρατικός μεταρρυθμισμός» και η κοινοβουλευτική ιδεολογία⁴⁰⁸. Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης της ΕΚ ενδυναμώθηκαν όλα τα παραπάνω στοιχεία. Συγκεκριμένα, κατά τη δεύτερη κρίση του Κυπριακού, η οποία συμπίπτει με τη διακυβέρνηση της ΕΚ, ενδυναμώθηκαν ο αντιαμερικανισμός, ο αντινατοϊσμός, τα ουδετερόφιλα και φιλοσοβιετικά συναισθήματα⁴⁰⁹. Όσον αφορά στα υπόλοιπα, η έκταση και η ένταση της ύπαρξής τους έγινε εμφανής κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών.

⁴⁰⁸ Βερναρδάκης Χρ, Μαυρή Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, 1991, σ.359-363

⁴⁰⁹ Βλ. Στεφανίδης Ι., ό.π., σ.255-256, 368κε, 384-389, 401κε

Όταν την επομένη της πτώσης του Παπανδρέου η ΓΣΕΕ κάλεσε συγκέντρωση, πήρε άδεια μόνο για συγκέντρωση σε κλειστό χώρο χωρίς διαδήλωση. Ας αφήσουμε όμως το Δημήτρη Λιβιεράτο, ιστορικό του εργατικού κινήματος, να συνεχίσει:

«Στις 7 το απόγευμα ξεμπουκάρει η διαδήλωση των οικοδόμων στην Ομόνοια, με επικεφαλής τη σημαία του σωματείου. Στην αρχή πηγαίνει από τα πεζοδρόμια. Μόλις εμφανίζεται στην πλατεία την υποδέχεται μια θύελλα χειροκροτημάτων. Ο ενθουσιασμός καταλαμβάνει τον κόσμο που βλέπει στους οικοδόμους το πυροβολικό της λαϊκής αντίστασης. Η διαδήλωση θεριεύει, πλημμυράει στους δρόμους, από την Πατησίων και Αλεξάνδρας προς το γήπεδο, γίνεται λαοθάλασσα, γίνεται θριαμβευτική πορεία, μέσα σε συνεχείς κραυγές και χειροκροτήματα. Πίσω ακολουθούν άλλες κολόνες και για πρώτη φορά ακούγεται το σύνθημα 'Δημοψήφισμα'»⁴¹⁰.

Η παρουσία των οικοδόμων λειτούργησε ως ευκαιρία για τους υπολοίπους. Έτσι στις 21 Ιουλίου κάλεσε συγκέντρωση η ΕΦΕΕ. Στη διαδήλωση που ακολούθησε η αστυνομία χτύπησε βίαια και άφησε πίσω της ένα νεκρό, το Σωτήρη Πέτρουλα. Η μετατροπή όμως της κηδείας του στη μεγαλύτερη διαδήλωση που γνώρισε ποτέ η Αθήνα μέχρι τότε υποχρέωσε την αστυνομία να «μαζευτεί» κρατώντας στάση αναμονής.

Η ίδια η στάση της ΕΚ τόσο ως κυβέρνηση όσο και κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών υπήρξε αποτέλεσμα *κοινωνικής ιδιοποίησης* εκ μέρους των δημοκρατικών μαζών. Είναι κοινός τόπος στη βιβλιογραφία ότι η ΕΚ δεν διέθετε συνοχή και ότι το Παλάτι υπολόγιζε ακριβώς σε αυτό πριν να δώσει την εύνοιά του. Όμως η λαϊκή πίεση που συνόδευε τον εκλογικό θρίαμβο ήταν «τρομαχτική» και το «παρασκήνιο πλέον δεν περνά», για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Κ. Μητσοτάκη⁴¹¹. Η λαϊκή πίεση για την τήρηση των προεκλογικών εξαγγελιών ήταν μεγάλη και πρόσφερε συνοχή και ιδεολογικά χαρακτηριστικά σε ένα κόμμα που δεν είχε. Αλλά ακόμα και μετά την πρώτη «αποστασία» τόσο ο «ανένδοτος» όσο και η διατήρηση της συνοχής της κοινοβουλευτικής ομάδας της ΕΚ έγινε υπόθεση του κόσμου. Ο Γ. Παπανδρέου αναγκάστηκε να κατέβει από το Καστρί στο κέντρο της Αθήνας 4 μέρες μετά την αποπομπή του προκειμένου να ηγηθεί ενός αγώνα ο οποίος είχε ήδη αναληφθεί από το

⁴¹⁰ Λιβιεράτος Δ., ό.π., σ.121

⁴¹¹ Διαμαντόπουλος Θ., ό.π., σ.118-119

λαό, και κατ' επέκταση για να μην υπερφαλαγγιστεί από τις δυνάμεις της Αριστεράς⁴¹². Για την περιφρούρηση της κομματικής συνοχής της ΕΚ η παρακάτω μαρτυρία του Δ. Λιβιεράτου συμπυκνώνει με αρκετά γλαφυρό τρόπο την κατάσταση:

«Είναι τέτοιο το κύμα της προδοσίας και της αποσύνθεσης αυτού του κόμματος, που προ πολλού θα είχε πετύχει η Αυλή να το διασπάσει αν δεν υπήρχε αυτή η άμεση πίεση προς τους βουλευτές από τον κόσμο. Οι χωριάτες, οι ψηφοφόροι κυνηγάνε τους βουλευτές τους στα σπίτια τους, στους δρόμους, στα καφενεία, στα χωριά για να τους εμποδίσουν να προδώσουν. Εκεί στηρίζεται η ΕΚ αυτή τη στιγμή και ο Παπανδρέου ειδικά. Στο ότι ο κόσμος από τα κάτω με χίλιους τρόπους κρατάει την πειθαρχία στο κόμμα. Οι συνεδριάσεις της κοινοβουλευτικής ομάδας και το τι γίνεται μέσα στο κόμμα του Κέντρου έχει γίνει μια υπόθεση του κόσμου»⁴¹³. «Οι βουλευτές του Κέντρου κυνηγιόντουσαν από τον κόσμο συνέχεια μήπως και λακίσουν, μήπως και προδώσουν την εντολή που είχαν από το λαό, μήπως και πουληθούν. Από τις ίδιες τις οικογένειες των βουλευτών παρουσιάστηκαν περιπτώσεις τρομερού κυνηγητού και σταματήματος στην τελευταία στιγμή της προδοσίας. Γυναίκα υποψήφιου υπουργού που απειλούσε με άμεσο διαζύγιο, χωριάτης αδελφός που σπούδασε υπουργό αποστάτη τον κυνήγαγε στους δρόμους της Αθήνας με τα ροζιασμένα χέρια του, συγγενήδες που έστηναν καρτέρι στα σπίτια των βουλευτών για να τους σταματήσουν τη στιγμή που οι άνθρωποι της Αυλής είχαν βγει στο δρόμο για να αγοράσουν»⁴¹⁴.

Τα νέα λοιπόν αιτήματα που προκύπτουν από τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές δεν χωρούν στο μετεμφυλιακό πολιτικό πλαίσιο. Το τελευταίο όμως δεν έδειχνε τάσεις προσαρμογής στη νέα αυτή πραγματικότητα. Αντιθέτως, το παρακράτος και ο ΙΔΕΑ συνέχιζαν τη δράση τους, ενώ το Παλάτι και οι Αμερικανοί ήδη από τον πρώτο χρόνο διακυβέρνησης της ΕΚ αντιστρατεύονταν ανοιχτά την πολιτική του εκδημοκρατισμού. Ιδιαίτερα η δολοφονία του Λαμπράκη και η εξώθηση σε παραίτηση του Γ. Παπανδρέου εκ μέρους του Βασιλιά και η ακόλουθη καταστολή των διαδηλώσεων (1965) όχι μόνο δεν κατάφεραν να περιορίσουν τη λαϊκή κινητοποίηση, αλλά βιώθηκαν ως πολιτικές απειλές πρώτου μεγέθους που την ενέτειναν. Το κόστος αδράνειας έναντι του κόστους κινητοποίησης ανέβαινε σε απαγορευτικά ύψη για τους διαδηλωτές, ενώ το κόστος καταστολής έναντι του κόστους ανοχής ανέβαινε εξίσου ψηλά για το μετεμφυλιακό

⁴¹² Την εκτίμηση ότι ο Γ. Παπανδρέου φοβήθηκε μήπως υπερφαλαγγιστεί από τις δυνάμεις της Αριστεράς διατυπώνουν και οι Πότης Παρασκευόπουλος (ό.π., σ.250) και Δημήτρης Λιβιεράτος (ό.π., σ.99)

⁴¹³ Λιβιεράτος Δ., ό.π., σ.135

⁴¹⁴ Στο ίδιο, σ.144

πλέγμα εξουσίας. Επρόκειτο για καταλυτικά γεγονότα, καθώς έθεταν ξεκάθαρα το ζήτημα της εξουσίας, «ποιος κυβερνά αυτόν τον τόπο;»

Η άποψη του Κ. Τσουκαλά είναι πως

«το κίνημα δεν είχε χαρακτήρα ανατρεπτικό, παρά τον κοινωνικό αντίκτυπό του και τα αντιαμερικανικά (αντινατοϊκά) συναισθήματα που βγήκαν στην επιφάνεια. Ο λαός δε ζητούσε καθεστωτική αλλαγή, αλλά επιβολή και κατοχύρωση της λαϊκής ετυμηγορίας. Για πρώτη φορά όμως η μεγάλη πλειοψηφία των πολιτών θεωρούσε το μόνιμο περιορισμό της ισχύος των Ανακτόρων και των καλυμμένων συμφερόντων, απαραίτητη προϋπόθεση για την παγίωση της λαϊκής κυριαρχίας»⁴¹⁵.

Την ίδια περίπου άποψη διατυπώνει και ο Δ. Χαραλάμπης για το χαρακτήρα των Ιουλιανών που σε καμία περίπτωση δεν θεωρεί ότι συνιστούσαν «επαναστατική κατάσταση», καθώς στόχος των διεκδικητών θεωρεί πως ήταν η υπεράσπιση της αστικής νομιμότητας και ο περιορισμός των εξουσιών της Μοναρχίας⁴¹⁶. «Όλοι θέλουνε να φύγει ο βασιλιάς [...]. Υποσυνείδητα όλοι ήταν εναντίον του βασιλιά», υποστηρίζει ο Γ. Χατζόπουλος⁴¹⁷.

Αντιθέτως, οι Βερναρδάκης και Μαυρής θεωρούν ότι τα Ιουλιανά συνιστούσαν κλασική περίπτωση «επαναστατικής κατάστασης» με την λενινιστική έννοια του όρου⁴¹⁸. Ενδιάμεση θέση υιοθετεί ο Φώντας Λάδης⁴¹⁹. Κατά τη γνώμη μου, τα Ιουλιανά δεν συνιστούσαν «επαναστατική κατάσταση» με τη λενινιστική έννοια του όρου, καθώς ούτε

⁴¹⁵ Τσουκαλάς Κ., *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση στους συνταγματάρχες*, Νέα Σύνορα - Α.Α.Λιβάνη, 1981, σ.180-181

⁴¹⁶ Λάδης Φ., *Ιουλιανά 1965. 100 μέρες που συγκλόνισαν την Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1985, σ.38

⁴¹⁷ Συνέντευξη Γιώργου Χατζόπουλου

⁴¹⁸ Βερναρδάκης Χρ., Μαυρής Γ., «Ιουλιανά 1965: ο 'ελληνικός Μάης' (η πείρα μιας επαναστατικής κατάστασης)», Θέσεις, τχ 26, 1989, Βερναρδάκης Χρ, Μαυρής Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, 1991

⁴¹⁹ Γράφει χαρακτηριστικά: «Κανείς δεν μπορεί να πει ότι τότε η πλειοψηφία του λαού, οι εργαζόμενοι, αγωνίστηκαν ενάντια στην αστική νομιμότητα. Αντίθετα υπερασπίστηκαν με μαχητικό, βέβαια, το αστικό σύνταγμα και τη λειτουργία του αστικού κοινοβουλίου από τις ωμές παραβιάσεις και τις παρεμβάσεις του Κωσταντίνου. Ωστόσο η λαϊκή αγωνιστικότητα στην περίοδο των Ιουλιανών περιείχε, κατά τη γνώμη μας, και μια παράλληλη, πολύ πιο ριζοσπαστική προοπτική, από αυτές που αναφέρθηκαν. Μια προοπτική που κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις ξεπερνούσε τα αστικά πλαίσια και τους στόχους των συγκεκριμένων πολιτικών δυνάμεων. Αυτό το επαναστατικό στοιχείο υπήρχε στη δυναμική των γεγονότων, των βασικών συγκρούσεων που οδήγησαν στα Ιουλιανά, στις διαθέσεις των μαζών, ανεξάρτητα από τη χαμηλή γενικά πολιτική συνειδητότητά τους. Από τη στιγμή που δε συνέτειναν όλοι οι υποκειμενικοί παράγοντες, η κατάσταση σίγουρα δεν ήταν επαναστατική. Οι διαθέσεις όμως μας μερίδας του κόσμου ήταν για μια περίοδο επαναστατικές» (Λάδης Φ., *ό.π.*, σ.41-42)

οι αντικειμενικές συνθήκες, όπως αυτές ορίζονται από τον Λένιν⁴²⁰, πληρούνταν. Συγκεκριμένα, εκείνη την περίοδο δεν μπορούμε να πούμε με πειστικότητα ότι παρατηρούνταν μια επιδείνωση, μεγαλύτερη από τη συνηθισμένη, της ανέχειας και της αθλιότητας των καταπιεζόμενων τάξεων, ακόμα και αν υποθέσουμε –και σωστά– ότι η διάσταση προσδοκιών και πραγματικότητας μετράει και όχι τα απόλυτα μεγέθη. Αν μεταγράψουμε δε τη σχετική παρατήρηση των Βερναρδάκη και Μαυρή⁴²¹ στη γλώσσα της θεωρίας της σχετικής αποστέρησης⁴²², θα λέγαμε ότι οι προσδοκίες υπερακόντιζαν τις δυνατότητες των δρώντων με αποτέλεσμα η σχετική αποστέρηση που ένιωθαν οι δρώντες να κινητοποιεί τη συλλογική τους διαμαρτυρία. Ωστόσο όμως ούτε κάποια σημαντική υποχώρηση των δυνατοτήτων σε σχέση με τις προσδοκίες παρατηρήθηκε ούτε κάποια σημαντική αύξηση των προσδοκιών σε σχέση με τις δυνατότητες. Απλώς οι δυνατότητες των δρώντων, μετά και το «βασιλικό πραξικόπημα», έδειχναν να βαλτώνουν σε σχέση με τις προσδοκίες που είχαν αναπτύξει. Όσον αφορά δε στις υποκειμενικές συνθήκες, είναι ξεκάθαρο ότι δεν υπήρχαν επαναστατικές διαθέσεις από την πλευρά της εργατικής τάξης. Ο έλεγχος του Στρατού και η θέση της Μοναρχίας ήταν το σαφές διακύβευμα της αναμέτρησης και, ακόμα και αν η ΕΚ κατάφερνε να πετύχει το στόχο της με τη βοήθεια της λαϊκής κινητοποίησης, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν θα πάθαινε τίποτα.

Το αίτημα ήταν να δημιουργηθούν επιτέλους για όλους οι συνθήκες εκείνες μέσα στις οποίες ο καθένας να μπορεί να προκόψει ανάλογα με τη δουλειά του. Η μετανάστευση, εσωτερική ή εξωτερική, η σταδιοδρομία στην εκπαίδευση, η αναζήτηση μιας θέσης στο δημόσιο, ήταν ατομικές και/ή οικογενειακές στρατηγικές που αποσκοπούσαν στην κοινωνική κινητικότητα. Οι δουλειές άνοιγαν και τα μικροαστικά όνειρα της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού προσέκρουαν συστηματικά πάνω στις συντεταγμένες του μετεμφυλιακού κράτους. Πιο συγκεκριμένα, οι φορείς του Οικογενειακού Τρόπου Παραγωγής δεν ζητούσαν να αναμετρηθούν με τον Καπιταλιστικό Τρόπο Παραγωγής από τον οποίο στην τελική εξαρτιόνταν. Ζητούσαν απλώς από το Κράτος να εγγυηθεί την αναπαραγωγή και ει δυνατόν την επέκταση του Οικογενειακού Τρόπου Παραγωγής και

⁴²⁰ Βλ. Λένιν, *Η χρεοκοπία της Δεύτερης Διεθνούς*, Σύγχρονη Εποχή, 1994

⁴²¹ Βερναρδάκης Χρ., Μαυρή Γ., «Ιουλιανά 1965: ο 'ελληνικός Μάης' (η πείρα μιας επαναστατικής κατάστασης)», *Θέσεις*, τχ 26, 1989, σ.14

⁴²² Βλ. Gut T., ό.π.

του Κρατικού Καπιταλισμού⁴²³. Επρόκειτο με λίγα λόγια για ένα κίνημα σοσιαλδημοκρατικού τύπου⁴²⁴. Αυτό δεν σημαίνει ότι εξαφανίστηκαν οι ταξικές αντιθέσεις. Εξηγεί απλώς τις σχέσεις αγάπης-μίσους που καλλιέργησαν οι στρατιές των αφεντικών χωρίς υπαλλήλους και των υπαλλήλων χωρίς αφεντικά για τον καπιταλισμό στην Ελλάδα καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο της Ελλάδας.

Πριν συνεχίσω όμως θα ήθελα να σημειώσω κάτι. Ενώ η οικονομική και κοινωνική εξέλιξη, τόσο στην Ελλάδα όσο κυρίως διεθνώς, τροφοδοτούσε σταθερά τις προσδοκίες των λαϊκών στρωμάτων μέσω των διαφημίσεων, του κινηματογράφου, της μόδας, των εκθέσεων, της σύγκρισης με τις ανεπτυγμένες χώρες, της πείρας της εγχώριας ανισότητας κλπ, το πολιτικό πλαίσιο έβαζε φραγμό σε αυτές τις προσδοκίες. Ή το πολιτικό σύστημα έπρεπε να προσαρμοστεί ή οι προσδοκίες των ανθρώπων. Ούτε το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας ήθελε να προσαρμοστεί ούτε οι προσδοκίες των ανθρώπων όμως. Ζητούσαν ένα σοσιαλδημοκρατικό συμβόλαιο. Ή στην Ελλάδα ή αλλού. Εξού και η μαζική μετανάστευση προς τις χώρες του σοσιαλδημοκρατικού συμβολαίου. Συλλογική διαμαρτυρία και μετανάστευση έγιναν τα δύο βασικά μέσα επίλυσης του κοινωνικού προβλήματος. Ή μάλλον έτσι ήταν πάντα, αν πιστέψουμε –και δεν έχω λόγο να την αμφισβητώ– την ανάλυση του Hirschman στο βασικό του έργο *Exit, voice and loyalty*⁴²⁵. Την προσδοκία αυτή για «αλλαγή» την μετέβαλε σε αξιακή πλαισίωση ο Αντρέας Παπανδρέου μετά το '74. Ωστόσο, θυμίζω ότι η «αλλαγή» υπήρξε σύνθημα τόσο της ΕΠΕΚ όσο και της ΕΔΑ. Κοντολογίς υπήρξε το κύριο αίτημα των ίδιων λαϊκών στρωμάτων από το τέλος του Εμφυλίου ως το 1981.

Ανεξάρτητα πάντως από το εάν τα Ιουλιανά συνιστούσαν «επαναστατική κατάσταση» ή όχι, γενική είναι η συμφωνία γύρω από τις αξιακές πλαισιώσεις των διεκδικητών. Ο Λαμπράκης, ο Πέτρουλας, ο Παπανδρέου μετατράπηκαν σε σύμβολα αυτών των αγώνων. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Δ. Λιβιεράτος για τις κινητοποιήσεις των Ιουλιανών,

⁴²³ Για μια ανάλυση και συσχέτιση των συγκεκριμένων εννοιών βλ. Χαραλάμπους Κ., *Το αντικείμενο της κοινωνιολογίας. Ο ανθρωποκοινωνικός σχηματισμός*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 2001

⁴²⁴ Την οργανωτική του αποτύπωση θα βρει το κίνημα αυτό στο μεταπολιτευτικό ΠΑΣΟΚ. Καμία οργανωτική πρωτοβουλία δεν κατάφερε να το εγκολπώσει προδικτατορικά και εξαιτίας των αντιθέσεων στο σοσιαλιστικό δημοκρατικό κίνημα μεταξύ Σβώλου-Τσιριμώκου, Βενιζέλου-Παπανδρέου, ΕΔΑ-παράνομου ΚΚΕ-σοσιαλιστών, όπως επισημαίνει ο Χαραλάμπος Πρωτόπαπας στο βιβλίο του *Το δημοκρατικό σοσιαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, εκδ. Ινστιτούτο Πουλατζάς, 2003

⁴²⁵ Hirschman A., *Defection et prise de la parole*, Fayard, 1995

«ο καθένας βλέπει στο κινήγημα του Παπανδρέου το κινήγημα το δικό του. Αν καταφέρουν να ξηλώσουν το γέρο πολιτικό, αυτό δεν είναι τίποτα άλλο παρά πρόσχημα για να επιτεθούν στις ελευθερίες ολόκληρου του λαού και να τον φιμώσουν. Να του αφαιρέσουν το δικαίωμα που κατέκτησε τα τελευταία χρόνια, να μπορεί να μιλάει πιο ελεύθερα, χωρίς τον άμεσο φόβο του χωροφύλακα»⁴²⁶.

Η απειλή αυτή κατέστησε τα Ιουλιανά σημείο μη επιστροφής. Ο κόσμος ζητούσε Δημοκρατία. Αυτή ήταν η κυρίαρχη αξιακή πλαισίωση (master frame) εκείνης της περιόδου, εντός του οποίου εγγράφονταν πλέον τα αιτήματα των διεκδικητών. Η απονομιμοποίηση του Παλατιού ύστερα από το βασιλικό πραξικόπημα που εκφράστηκε με μια σειρά από συνθήματα («δε σε θέλει ο λαός πάρ' τη μάνα σου και μπρος», «έξω η Γερμανίδα», «η Αυλή να μαντρωθεί») έδειχναν πάντως ότι μια μεγάλη κατηγορία των διεκδικητών είχαν πάει πολύ πέραν των αξιακών σχημάτων συμπερίληψης στο σύστημα ή επανευθυγράμμισης του (inclusion και realignment frames) της περιόδου του αντικαραμανλικού αγώνα και της πρόσφατης διακυβέρνησης της ΕΚ και φλέρταραν στα σοβαρά με αντισυστημικά ερμηνευτικά σχήματα (antisystem frames)⁴²⁷.

Αμέσως μετά την πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου, η αστυνομία χτυπάει τις πρώτες διαδηλώσεις και ο νέος Υπουργός Τούμπας απαγορεύει τις συγκεντρώσεις. Στις 21 Ιουλίου διαδήλωση των φοιτητών ανεβαίνει την Πανεπιστημίου. Ο Σπύρος Λυκούδης, μέλος του Συμβουλίου της Σπουδάζουσας της ΔΝΛ, αφηγείται:

«Η κεφαλή της διαδήλωσης φτάνει στο 'Αττικόν'. Η Σταδίου είναι γεμάτη μέχρι την Ομόνοια, η Πανεπιστημίου επίσης και κόσμος ακόμα παραμένει στα Προπύλαια όπου βρίσκεται το τέλος της μεγάλης πορείας. Στη γωνία Χρήστου Λαδά οι κλούβες έχουν κλείσει τη Σταδίου. Σε δεύτερη σειρά πίσω 'αύρες' με δακρυγόνα. Στην πρώτη γραμμή των διαδηλωτών μέλη του ΚΣ της ΕΦΕΕ και πιασμένοι σε αλυσίδα φοιτητές και σπουδαστές της Αριστεράς. Πρώτος στους πρώτους ο Σωτήρης Πέτρουλας, 23 χρονών φοιτητής της Ανωτάτης Εμπορικής. Αρχίζουν οι συζητήσεις και οι διαπραγματεύσεις. ΕΦΕΕ: 'Θα περάσουμε, η διαδήλωση είναι αναφαίρετο δικαίωμά μας'. Αρχοντουλάκης (διευθυντής αστυνομίας τότε): 'Δεν περνάτε, διαλυθείτε'. 'Θα περάσουμε'. 'Δε θα περάσετε'. Τα συνθήματα δε σταματούν στιγμή [...]. Και ξαφνικά, χωρίς καμιά προειδοποίηση πέφτουν δεκάδες δακρυγόνα και ξεκινάει μια επίθεση απίστευτης αγριότητας από αστυνομικούς με φορεμένες τις μάσκες τις αντιασφυξιογόνες. Δε βλέπουμε

⁴²⁶ Λιβιεράτος Δ., ό.π., σ.122

⁴²⁷ Diani M., «Linking mobilization frames and political opportunities: insights from regional populism in Italy», *American Sociology Review*, vol.61, 1996

μπροστά μας. Η άσφαλτος γεμίζει διαδηλωτές. Κραυγές πόνου, αίματα, ξυλοκοπούνται αγόρια και κορίτσια. Γεμίζουν οι κλούβες και φεύγουν με τις σειρήνες να ουρλιάζουν. [...] Μετά από λίγο φτάνει η πρώτη πληροφορία. Ο νεκρός είναι ο Σωτήρης μάλλον, ο Σωτήρης Πέτρουλας»⁴²⁸.

Την ημέρα της κηδείας, αφηγείται ο Δημήτρης Λιβιεράτος

«από νωρίς στις γειτονιές έχουν διαδώσει ότι έχουν στηθεί κανόνια στο Στάδιο, ότι πολυβόλα υπάρχουν πάνω στην Ακρόπολη, ότι ο στρατός θα χτυπήσει. Ότι θα γίνει μακελειό σήμερα. Είναι η τελευταία τους απόπειρα να φοβίσουν το λαό που ανεβαίνει κατά πυκνές ομάδες από τις γειτονιές»⁴²⁹.

Η καταστολή εντάθηκε καθ' όλη την περίοδο που ακολούθησε.

«Η δεξιά εχλεύαζε το φαινόμενο της 'λαϊκής υστερίας'. Το παλάτι και η ολιγαρχία δυσφορούσαν. Η ηγεσία του στρατού ζητούσε εφαρμογή σκληρότερων μέτρων. Αλλά η CIA αντιμετώπιζε με επιστημονικότερη μεθοδολογία την εκρηκτική κατάσταση.[...] Έπρεπε να χρησιμοποιηθούν μέθοδοι που να στρέφουν το λαό εναντίον του λαού. Και πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση αυτή ήταν να πιστέψει η συντηρητική πλευρά της κοινωνίας ότι οι κινητοποιήσεις υπέρ της δημοκρατίας ήταν έργο του σατανικού κομμουνισμού»⁴³⁰.

Έπρεπε με άλλα λόγια να στηριχθεί η διαχωριστική γραμμή εθνικοφρόνων-κομμουνιστών, να ενταθεί η προπαγάνδα, να καλλιεργηθεί η στρατηγική της έντασης. Η ευκαιρία δόθηκε στις 20 Αυγούστου, την ημέρα της ορκωμοσίας της δεύτερης κυβέρνησης αποστατών, της κυβέρνησης του Η. Τσιριμώκου. Οι διαδηλωτές συγκρούονταν μέχρι το πρωί με την αστυνομία, αυτοκίνητα πυρπολήθηκαν, βιτρίνες έσπασαν, φωτιές έκαιγαν στη μέση των δρόμων. Ο Τσιριμώκος απέδωσε τα γεγονότα στους οπαδούς της ΕΔΑ και του Α. Παπανδρέου. Την «προβοκάτσια» κατήγγειλε αμέσως η ΕΔΑ. «Η ύπαρξη σκευωρίας, προμελετημένου σχεδίου θεμελιώνεται από μια σειρά στοιχείων. Από την παρουσία πρακτόρων της ασφάλειας που είχαν διεισδύσει ανάμεσα στους διαδηλωτές και όταν συλλαμβάνονταν από αστυνομικούς έλεγαν το 'σύνθημα' και το 'παρασύνθημα' και αφήνονταν ελεύθεροι. Από τις φωτιές που

⁴²⁸ Το δελτίο της EMIAN, τχ 2, σ.10. Στο ίδιο υπάρχει και περιγραφή της «μέρας της θυσίας» και από τον Πέτρο Καούνη, σ.11-12

⁴²⁹ Λιβιεράτος Δ. ό.π., σ.125

⁴³⁰ Κάτρη Γ., ό.π., σ. 228-229

ανάφθηκαν κατά ύποπτο τρόπο και με την ανοχή της αστυνομίας, ακριβώς όταν είχε διαλυθεί η διαδήλωση [...]. Από ορισμένους έξαλλους τύπους, που παρίσταναν τους 'κόκκινους' Λαμπράκηδες, από τα καμιόνια που, κατά την αστυνομία, μοίραζαν φιάλες βενζίνης και ξύλα»⁴³¹. Όπως επίσης χαρακτηριστικά έγραψε ο Κανελλόπουλος αργότερα, «έναν υπερεπαναστάτη με κόκκινο πουκάμισο τον είδαν και τον γράψανε οι συντάκτες όλων των εφημερίδων. Τον είδαν σε όλα τα σημεία αναταραχής. Τον φωτογράφισαν και δημοσιεύθηκε η φωτογραφία του. Και μόνο οι αστυνομικές δυνάμεις, ούτε να τον συλλάβουν ή να τον εμποδίσουν δοκίμασαν, ούτε και να τον ανακαλύψουν θα κατορθώσουν. Οι καημένες οι υπηρεσίες»⁴³².

Πριν αποφανθούμε όμως για το αν επρόκειτο για προβοκάτσια, ας εξετάσουμε και τη μαρτυρία του Στέργιου Κατσαρού, ενός από τους διαδηλωτές που συγκρούστηκαν οικιοθελώς και κατ' επανάληψη με την αστυνομία κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών.

«Τον Ιούλη του '65, μέσα στην καυτή ατμόσφαιρα των οδοφραγμάτων, πολλοί αγωνιστές έκοψαν τον ομφάλιο λώρο με τη ρεφορμιστική σταλινική ηγεσία. Μερικοί από αυτούς άρχισαν από τότε να προσανατολίζονται προς το δρόμο της ένοπλης πάλης»⁴³³.

Η μετριοπάθεια της ΕΔΑ τροφοδοτούσε από πριν τη ριζοσπαστικοποίηση τμημάτων της αριστερής νεολαίας. Στη ριζοσπαστικοποίηση αυτή η ΕΔΑ απάντησε αφενός με τη συγχώνευση της Ν.ΕΔΑ με τη ΔΚΝΛ και αφετέρου με μερικές διαγραφές. Κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών όμως η διάσταση μεταξύ ριζοσπαστών και μετριοπαθών βάθυνε. Στις 15 Ιουλίου,

«το σύνθημα των κεντρώων Πα-παν-δρέ-ου είναι αδύνατο και σκεπάζεται από την απάντηση των αριστερών: 'ένας είναι ο αρχηγός, ο κυρίαρχος λαός'».

Στις 17 Ιουλίου, μετά τη συγκέντρωση στο Παναθηναϊκό Στάδιο,

«η πορεία των οικοδόμων για ένα διάστημα γίνεται πειθαρχημένα από το πεζοδρόμιο. Στις αρχές όμως της οδού Πατησίων το πλήθος, που είναι συγκεντρωμένο στα πεζοδρόμια, στη θέα των οικοδόμων ξεσπά σε

⁴³¹ Πότης Π., ό.π., σ.229

⁴³² Λάδης Φ., ό.π., σ.36

⁴³³ Κατσαρός Στ., *Εγώ ο προβοκάτορας, ο τρομοκράτης. Η γοητεία της βίας*, εκδ. Μαύρη Λίστα, 1999, σ.17

χειροκροτήματα. Αυτό ήταν. Ο δρόμος καταλαμβάνεται από το πλήθος. Οι οικοδόμοι, που προορίζονταν να αποτελέσουν τον κύριο κορμό των ‘εφόρων τάξης’, ήταν οι πρώτοι που κατάλυσαν τις αποφάσεις του κόμματος για τήρηση της τάξης. [...] Πριν τελειώσει η συγκέντρωση τα μεγάφωνα καλούσαν τον κόσμο να διαλυθεί και να μη γίνει καμιά πορεία. Έξω από το γήπεδο ήταν παραταγμένες οι δυνάμεις των ‘εφόρων τάξης’. [...] Έχει γραφτεί ότι οι αλυσίδες των πυροσβεστών της 17 Ιούλη έσπασαν κάτω από την πίεση των μαζών. Δεν είναι ακριβώς αλήθεια. Η πίεση αυτή δεν ήταν φυσική αλλά ψυχολογική. Οι ‘πυροσβέστες’ αυτοί, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, ήταν ένα γνήσιο κομμάτι αυτών των μαζών. Πέταξαν τα περιβραχιόνια με τη σφραγίδα του κόμματος και ενώθηκαν με τις μάζες. Η διαδήλωση προς την πλατεία Συντάγματος, παρά την απαγόρευση του Τούμπα και της κομματικής ηγεσίας, ήταν γεγονός. Τώρα το τροπάρι άλλαξε. Τα μεγάφωνα δεν καλούσαν τον κόσμο να μη διαδηλώσει, αλλά να μη φωνάζει αντιμοναρχικά συνθήματα που προωθούσαν ‘προβοκάτορες’. Μάταιος κόπος. Οι μάζες είχαν βρει το στόχο τους. Ένα τεράστιο βουητό δονούσε την Αθήνα: ‘παρ’ τη μάνα σου και μπρος, δε σε θέλει ο λαός’. [...] Η αστυνομία είχε εξαφανιστεί. Το ‘πεζοδρόμιο’ κυριάρχησε στους δρόμους της Αθήνας»⁴³⁴.

Η αστυνομία είχε εξαφανιστεί και στις 19 Ιουλίου όπου μια λαοθάλασσα περίμενε τον Παπανδρέου, ο οποίος κατέβαινε από το Καστρί.

«Γίνονται προσπάθειες να ανασυνταχθεί ο κομματικός μηχανισμός της ΕΔΑ. Οι φυγόκεντρες όμως τάσεις έχουν ενταθεί. Πλάι στις οργανώσεις της αριστερής αντιπολίτευσης (τροτσκιστές, μαοϊκοί, ΠΑΝΔΗΚ) εμφανίζονται μια σειρά αδιαμόρφωτες ομάδες και μεμονωμένα άτομα που αμφισβητούν ανοιχτά την ηττοπαθή στάση της ηγεσίας»⁴³⁵.

Στις 21 Ιουλίου, ημέρα που σκοτώθηκε ο Πέτρουλας,

«ο κύριος όγκος της πορείας διαλύεται αλλά το πλήθος δεν υποχωρεί. Σχηματίζονται πολυάριθμες μικρές ομάδες που ανάβουν φωτιές, στήνουν οδοφράγματα και πετούν στην αστυνομία πέτρες, ξύλα και ό,τι άλλο πρόχειρο βρίσκουν μπροστά τους. Το κέντρο της πόλης αναστατώνεται και μεταβάλλεται σε πεδίο άγριων συγκρούσεων. Η αστυνομία επιτίθεται και χτυπάει όποιον βρει μπροστά της»⁴³⁶ «Ο θάνατος του Σωτήρη έδειχνε ότι η επαναστατική πρωτοπορία κινδύνευε πλέον σοβαρά από την αστυνομία, αλλά και από την κομματική ηγεσία της ΕΔΑ. Η τελευταία βέβαια δε σκότωνε πια τους διαφωνούντες. Είχε περάσει πια η εποχή της ΟΠΛΑ. Οι κατηγορίες όμως για προβοκάτορες και χαφιέδες μπορούσαν να εξοντώσουν ηθικά και πολιτικά κάποιον αγωνιστή. Οι σκέψεις αυτές ήταν που οδήγησαν τους επαναστάτες να σκεπάσουν το πρόσωπό τους με μαντίλια. Ο μηχανισμός της ΕΔΑ σκύλιζε στη θέα αυτών των νέων με τα μαντίλια στα

⁴³⁴ Στο ίδιο, σ.37-38

⁴³⁵ Στο ίδιο, σ.39

⁴³⁶ Στο ίδιο, σ.40

πρόσωπα. Τους αποκαλούσε κουκουλοφόρους, θέλοντας να τους παρομοιάσει με τους κουκουλοφόρους προδότες της κατοχής. Ωστόσο, παρά τις συκοφαντίες αυτές, τα πρόσωπα με τα μαντίλια γίνονταν διαρκώς περισσότερα. [...] Το καθένα από τα υποκείμενα που είχαν εμπλακεί στα γεγονότα αυτά, είτε ήταν κόμμα ή οργάνωση είτε άτομα, είχε τις δικές του προθέσεις, τα δικά τους σχέδια και τους δικούς του στόχους, ωστόσο η αυθόρμητη εξέλιξη είχε τη δική της εσωτερική λογική, που άλλες φορές ευνοούσε τους ρεφορμιστές και άλλοτε τους επαναστάτες. Τελικά αυτή η ίδια η εξέλιξη έβαλε μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσά τους και έλυσε με απλό τρόπο τις διαφορές τους στην πράξη. Από τη μια η ηγεσία της ΕΔΑ αγωνιζόταν να αποτρέψει τη σύγκρουση, από την άλλη η επαναστατική πτέρυγα επιδίωκε τη σύγκρουση και ήταν μαζί με τις μάζες μέσα τη σύγκρουση»⁴³⁷. «Η τακτική που ακολούθησε από τις 27 Ιουλίου ως τις 20 Αυγούστου ήταν να καλεί σε συγκεντρώσεις περιθωριακές οργανώσεις. Όταν αναγκαζόταν να καλέσει εργάτες προσπαθούσε να το κάνει σε ‘κλειστούς’ χώρους και να διατηρεί τους οικοδόμους σε επιφυλακή για να ενισχύει τις αλυσίδες περιφρούρησης, ώστε να αποτραπεί ακόμη και η επαφή των διαδηλωτών με την αστυνομία. Από την άλλη οι επαναστάτες προσπαθούσαν να προωθήσουν τη σύγκρουση. Αυτές οι δύο αλληλοσυγκρουόμενες λογικές κυριάρχησαν στα γεγονότα ως τις 20 Αυγούστου»⁴³⁸.

Η επιτήρηση (*monitoring*) και η περιφρούρηση (*containment*) άρχισαν να παραδίδουν τις κινητοποιήσεις στην κούραση (*exhaustion*) και την καταστολή (*repression*), η οποία μεγάλωνε. Στις 20 Αυγούστου,

«η αστυνομία επιτέθηκε με λύσσα, αλλά συνάντησε σοβαρή αντίσταση και υποχώρησε. Τότε μπήκαν σε ενέργεια οι ‘αύρες’, τα δακρυγόνα και οι πυροσβεστικές αντλίες. Η πορεία σκόρπισε αλλά δε διαλύθηκε. Τα πεζοπόρα τμήματα της αστυνομίας έκαναν πολλές επιθέσεις, αλλά τελικά υποχωρούσαν ξανά. Τα κοκτέιλ μολότοφ, οι φωτιές και τα οδοφράγματα αναχαίτισαν πολλές απ’ αυτές τις επιθέσεις. Οι αντεπιθέσεις με μολότοφ στράφηκαν ενάντια και στις πυροσβεστικές αντλίες. Μερικές απ’ αυτές καταστράφηκαν εντελώς. Αντεπιθέσεις όμως γίνονταν και από τη μεριά του πλήθους, που κατάφερε μερικές φορές να πλησιάσει τη Λεωφόρο Αμαλίας και να πετάξει πέτρες στον κύριο όγκο των αστυνομικών δυνάμεων. Μερικές από τις πέτρες αυτές έπεσαν στον περίβολο της Βουλής. Οι συγκρούσεις κράτησαν μέχρι τις τρεις η ώρα τη νύχτα. [...] ...ο ισχυρισμός της ΕΔΑ δε στεκόταν καθόλου. Η αστυνομία, είναι αλήθεια έδειξε μια πρωτοφανή αγριότητα, αλλά και το πλήθος δε φέρθηκε στους αστυνομικούς με το γάντι. Ο κόσμος εκείνο το βράδυ δεν κατέβηκε για να διαδηλώσει και να διαμαρτυρηθεί ειρηνικά. Είχε αποφασίσει τη σύγκρουση, την επιδίωξε και τελικά την πέτυχε. Δεν ήταν ο ‘υπερβάλλον ζήλος’ κάποιων αστυνομικών που προκάλεσε τα γεγονότα, αλλά αυτή η ίδια παρουσία της αστυνομίας γύρω από τη Βουλή. Αν όμως δεν υπήρχε η αστυνομία, ποιος ξέρει πως να φέρονταν οι ερεθισμένες μάζες στους εκλεκτούς της Αυλής, τους Μητσοτάκη, Νόβα, Τσιριμώκο και Σία; Το

⁴³⁷ Στο ίδιο, σ.47

⁴³⁸ Στο ίδιο, σ.51

μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης ή μάλλον της τιμής για τη σύγκρουση αυτή ανήκει σ' αυτό το ανώνυμο πλήθος. Και οι προβοκάτορες; Είναι αδύνατο να μην υπήρξαν προβοκάτορες εκείνο το βράδυ. Σε κάθε διαδήλωση υπάρχουν. Ήταν αυτοί όμως που προκάλεσαν τα γεγονότα; Η δουλειά κάθε προβοκάτορα είναι να προκαλέσει μία σύγκρουση όταν η μάζα των διαδηλωτών δεν είναι ώριμη γι αυτό. Εκείνο όμως το βράδυ δεν χρειάστηκε κάτι τέτοιο. Όλοι όσοι είχαν κατεβεί κάτω ήταν αποφασισμένοι να χτυπηθούν. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι εκείνη τη βραδιά υπήρξαν 80.000 προβοκάτορες. Μόνο την ηγεσία της ΕΔΑ δεν μπορεί κανείς να κατηγορήσει για προβοκάτσια γιατί ήταν η μόνη που δεν ήθελε τη σύγκρουση»⁴³⁹.

Από τα παραπάνω εκτεταμένα αποσπάσματα από τη μαρτυρία του Στέργιου Κατσαρού, που αποτυπώνουν με ενάργεια τη διαδικασία διαχωρισμού των διαδηλωτών σε μετριοπαθείς και ριζοσπάστες, γίνεται σαφές ότι η πιθανή αναλογία πραγματικών προβοκατόρων και πραγματικών ριζοσπαστών δεν είναι πιθανότατα διαφορετική με αυτήν που παρατηρήθηκε στο Πολυτεχνείο αργότερα ή στις διαδηλώσεις της περιόδου μετά το 2006. Με άλλα λόγια τα «επεισόδια» ήταν προϊόν των ριζοσπαστών διαδηλωτών.

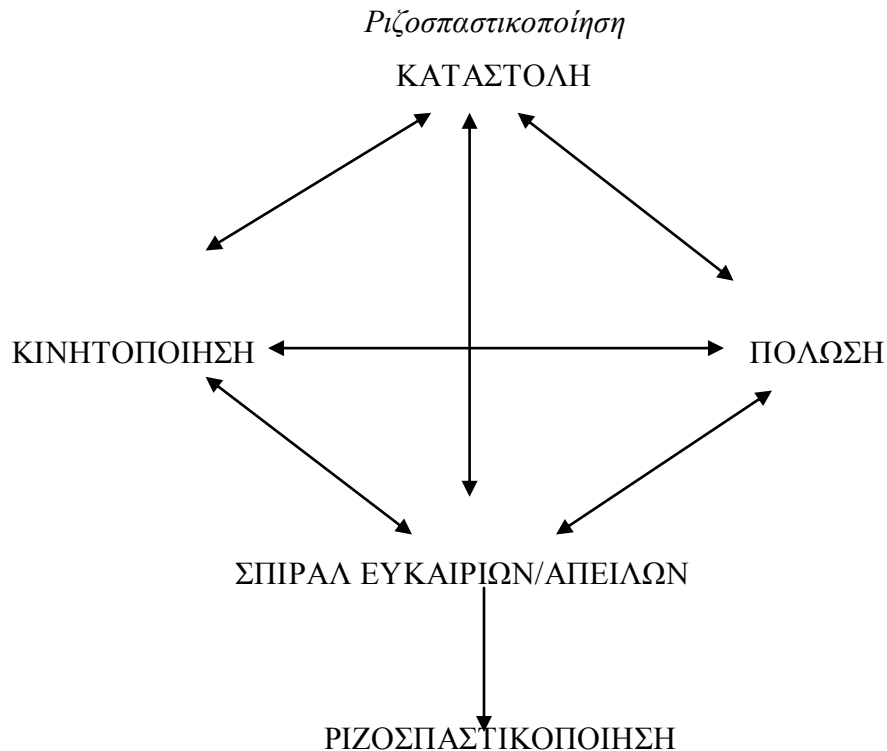
Η διαδικασία δε ριζοσπαστικοποίησής τους, όπως πολύ γλαφυρά περιγράφεται από το Στέργιο Κατσαρό, επιβεβαιώνει, κατά τη γνώμη μου, το παρακάτω σχήμα, το οποίο έχω εισηγηθεί αλλού⁴⁴⁰ προκειμένου να ερμηνεύσω τη διαδικασία της ριζοσπαστικοποίησης. Η καταστολή σε συνθήκες μαζικής κινητοποίησης και μεγάλης πόλωσης δύναται να προκαλέσει ριζικές αλλαγές στην αντίληψη των κινητοποιούμενων σε σχέση με το μέγεθος των ευκαιριών και των απειλών που έχουν μπροστά τους, με αποτέλεσμα τη ριζική αλλαγή και στην πολιτική τους συμπεριφορά. Αυτό θεωρώ ότι συνέβη στην περίπτωση τόσο ενός κομματιού του κινήματος για τον εκδημοκρατισμό όσο και, όπως θα δούμε παρακάτω, του φοιτητικού σώματος το '62-'63.

Λιγότερο εμφανής είναι ίσως η αποτελεσματικότητα της συλλογικής δράσης στην περίπτωση των Ιουλιανών δεδομένου ότι δεν είχε την έκβαση που επιθυμούσαν όσοι/ες έλαβαν μέρος στις κινητοποιήσεις. Αν εξετάσουμε όμως την περίπτωση των Ιουλιανών πιο λεπτομερώς θα σχηματίσουμε άλλη εικόνα. Ας το πάρουμε από την αρχή. Όπως σημειώνει ο Θ. Διαμαντόπουλος,

⁴³⁹ Στο ίδιο, σ.54-56

⁴⁴⁰ Παπανικολόπουλος Δ., «Μας ρημάξατε τη ζωή, θα ρημάξουμε τα πάντα'. Οι αιτιώδεις μηχανισμοί πίσω από τα συγκρουσιακά γεγονότα του Δεκέμβρη», Εισήγηση στο διεθνές συνέδριο «Εξεγερσιακές Συλλογικές Δράσεις σε Συγκριτική Προοπτική», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-11 Δεκεμβρίου 2009

«ο Γ. Μυλωνάς [...] κάποτε ρώτησε το Γέρο γιατί έσπευσε να παραιτηθεί και δεν εξήντλησε όλα τα περιθώρια, προκειμένου να παραμείνει στην εξουσία. και αυτός του απάντησε: ‘Μα τι λες παιδί μου! Με το σταφιδικόν και το καπνικόν ανοιχτά;’»⁴⁴¹

Όπως βλέπουμε, η συλλογική δράση μπορεί να παράγει αποτελέσματα ακόμα και αν δεν αναληφθεί⁴⁴². Ο Γ. Παπανδρέου δεν ήταν ο μοναδικός που φοβόταν τις λαϊκές κινητοποιήσεις πριν καν αναληφθούν. Σε αφήγησή στο Σ. Γρηγοριάδη ο τότε Υπουργός Αμύνης Πέτρος Γαρουφαλιάς αναφέρει σχετικά με τη νύχτα της 15^{ης} Ιουλίου 1965:

«Είμαι πάντα βέβαιος 100% ότι ο Γ. Παπανδρέου την νύχτα εκείνη ετοίμαζε ένα είδος οχλοκρατικού πραξικοπήματος. Υπήρχε σχέδιον παλλαϊκής νυχτερινής συγκεντρώσεως κατά την οποίαν 100.000 ίσως διαδηλωτών θα περιέζωναν το παλάτι, για να πτοήσουν τον βασιλέα. Και φυσικά από κει και πέρα όλα

⁴⁴¹ Διαμαντόπουλος Θ., ό.π., σ.208

⁴⁴² Σεφεριάδης Σ., «Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974). Προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 36, 2010

μπορούσαν να συμβούν. Εάν το σχέδιον εγκατελήφθη, αυτό οφείλεται στα μέτρα που έλαβα, τα οποία αντελήφθη. Και εγνώριζε ότι δεν θα edίσταζα να κάνω ό,τι έπρεπε»⁴⁴³.

Αλλά και ο Βασιλιάς, πριν καν σχηματιστεί η κυβέρνηση Νόβα, τόνιζε πως

«έως ότου ευοδωθούν οι προσπάθειά του δια την πλήρη σύνθεση της κυβερνήσεως, είναι ανάγκη να καλυφθούν τα τρία νευραλγικά υπουργεία Εθνικής Αμύνης, Εσωτερικών και Δημοσίας Τάξεως. Διότι φοβούμαι γεγονότα σοβαρά μέσα στη νύχτα»⁴⁴⁴.

Όπως ήδη έχω σημειώσει, η λαϊκή έκρηξη υποχρέωσε τον Γ. Παπανδρέου να κατέβει από το Καστρί στην Αθήνα 4 μέρες μετά τις πρώτες κινητοποιήσεις και να τεθεί επικεφαλής του αγώνα. Έχει υποστηριχθεί δικαίως ότι η αλλαγή στάσης του Γ. Παπανδρέου απέναντι στο Παλάτι «μπορεί ν' αναζητηθεί και στις πιέσεις της Αριστεράς και της ομάδας του Α. Παπανδρέου για να επιβληθούν με τη δύναμη του λαϊκού παράγοντα 'καθαρές' και όχι 'συμβιβαστικές' λύσεις»⁴⁴⁵. Έχει επίσης δικαίως υποστηριχθεί ότι «η αξίωση ενός ολόκληρου λαού να μη βρίσκεται στο περιθώριο, αμέτοχος θεατής των πολιτικών εξελίξεων, αλλά για πρώτη φορά να συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωσή τους» μετέτρεψε «σε 'Αποστασία' αυτό που θα μπορούσε να είναι 'εσωτερικό ξεκαθάρισμα λογαριασμών' ή 'μικροανακατατάξεις' του πολιτικού πεδίου»⁴⁴⁶. Οι λαϊκές κινητοποιήσεις, όπως ήδη έχω αναφέρει, ασκούσαν μεγάλη πίεση τόσο στους αποστάτες όσο και στους επίδοξους αποστάτες. Το αποτέλεσμα ήταν η πτώση της κυβέρνησης Νόβα, η κλήση Παπανδρέου στο Παλάτι, η οποία όμως δεν τελεσφόρησε, και η πτώση της κυβέρνησης Τσιριμώκου.

Ο Πότης Παρασκευόπουλος εκφέρει την άποψη ότι

«ο όγκος των λαϊκών δυνάμεων των δύο κομμάτων, στον οποίο τόσο πολύ υπολόγιζε η ηγεσία της Αριστεράς και ο Α. Παπανδρέου, δεν ήταν ικανός να ανατρέψει της ισχύ της στρατιωτικής και κρατικής μηχανής όταν μπει σε κίνηση και μάλιστα όταν τα γρανάζια αυτής της στρατιωτικής μηχανής μπλέκονται με το στρατιωτικό μηχανισμό του ΝΑΤΟ»⁴⁴⁷. «Τα Ιουλιανά [...] ήταν η έκφραση της λαϊκής επιθυμίας να

⁴⁴³ Γρηγοριάδης Σ., ό.π., σ.415

⁴⁴⁴ Στο ίδιο, σ.418

⁴⁴⁵ Πότης Π., ό.π., σ.206

⁴⁴⁶ Διαμαντόπουλος Θ., ό.π., σ.197

⁴⁴⁷ Πότης Π., ό.π., σ.245

υπερασπίσει τις δημοκρατικές ελευθερίες και τη συνταγματική νομιμότητα. Αλλά όλες αυτές οι μεγαλειώδεις κινητοποιήσεις κατευθύνονταν σε στόχους μη εφικτούς»⁴⁴⁸.

Αυτή όμως είναι μια κρίση εκ των υστέρων. Η Ιστορία είναι άνοιγμα και κλείσιμο πιθανοτήτων. Όπως είδαμε πιο πάνω πολλά πράγματα δεν θα είχαν γίνει χωρίς την πίεση των λαϊκών κινητοποιήσεων. Αν κανείς τότε δεν μπορούσε να προβλέψει το εύρος και την ένταση τους, απότοκο των οποίων ήταν η πτώση δύο κυβερνήσεων, πως ήταν δυνατόν να προβλέψει την έκβαση; Εκτός αυτού, το ότι οι λαϊκές κινητοποιήσεις έφερναν πιο κοντά τη δικτατορία προσκρούει στην ίδια την εμπειρική πραγματικότητα. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Α. Παπανδρέου,

«ενώ συνέβαιναν βίαιες συγκρούσεις στην Αθήνα, τη βραδιά της ορκωμοσίας του Τσιριμώκου, ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού τον ειδοποίησε πως μόνον η αναστολή ορισμένων άρθρων του Συντάγματος θα έσωζε την κατάσταση. Αλλά ο Τσιριμώκος, με την πείρα του παλιού επαναστάτη, απάντησε: 'όταν είναι ξεκινημένος ο λαός, δε δαμάζεται με δικτατορίες»⁴⁴⁹.

Γενικά δεν έχει παρατηρηθεί το φαινόμενο να εγκαθιδρυθεί κάποια δικτατορία εν μέσω μαζικής λαϊκής κινητοποίησης, όπως και δεν εγκαθιδρύθηκε στην περίπτωση που εξετάζουμε. Επίσης μάλλον δεν είναι τυχαίο, όπως θα δούμε και παρακάτω, ότι οι πραξικοπηματίες της 21^{ης} Απριλίου φρόντισαν να κινηθούν αφού είχαν αδειάσει οι δρόμοι από τους οικοδόμους (οι οποίοι βρίσκονταν ουσιαστικά στην παρανομία προτού εγκαθιδρυθεί δικτατορία) και τους φοιτητές.

Η δυναμική των λαϊκών κινητοποιήσεων σταδιακά περιορίστηκε. Η κούραση (*exhaustion*) και η έλλειψη στόχου επέδρασαν καταλυτικά σε αυτό. Και πάλι ο Δ. Λιβιεράτος δίνει με γλαφυρότητα την εικόνα:

«...αρχίζει να φαίνεται η κούραση της μάζας ύστερα από 5 εβδομάδες συνεχείς συγκεντρώσεις και κινητοποιήσεις. Είναι υπέροχο το θέαμα των χιλιάδων-χιλιάδων διαδηλωτών, αλλά αισθάνεται κανείς και τη φυσική κούραση. Έπειτα, κανείς δε δίνει μια γραμμή, τι θα γίνει. Το Κέντρο επιμένει στη γραμμή Παπανδρέου των πρώτων ημερών, χωρίς κανένα ουσιαστικό προχώρημα των συνθημάτων. Η ΕΔΑ

⁴⁴⁸ Το ίδιο, σ.248

⁴⁴⁹ Παπανδρέου Α., ό.π., σ. σ.266

παραμένει και αυτή πιστή στην ουρά του Παπανδρέου, θλιβερός συγγενής και δεν παίρνει καμιά πρωτοβουλία»⁴⁵⁰.

Εξίσου επικριτικός με την ΕΔΑ ο Π. Παρασκευόπουλος γράφει:

«Η ηγεσία εκείνη την κρίσιμη περίοδο δεν είχε πολιτική. Ούτε το συμβιβασμό με τα Ανάκτορα υποστήριξε ούτε και για τη σύγκρουση είχε προετοιμαστεί. Τ' άφηνε να κυλήσουν όλα μόνα τους»⁴⁵¹.

Έλλειψη «στρατηγικής μεταπολίτευσης» (εκ μέρους της ΕΔΑ) το ονομάζει ο Χριστόφορος Βερναρδάκης⁴⁵², και μάλλον είναι ακριβής. Όπως επίσης έχω ήδη αναφέρει πιο πάνω, η «πυροσβεστική» στάση της ΕΔΑ κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών έφερε πολλάκις τα στελέχη της που είχαν επιφορτιστεί με το συγκεκριμένο έργο σε αντιπαράθεση με μερίδα των διαδηλωτών. Η de facto διαφοροποίηση των διαδηλωτών σε ριζοσπάστες και μετριοπαθείς καθιστούσε δύσκολη τη συνέχιση των κινητοποιήσεων με τα ίδια χαρακτηριστικά.

Συνοψίζοντας και απαντώντας στο αρχικό ερώτημα του κεφαλαίου, συμπεραίνουμε ότι η μαζική κινητοποίηση των Ιουλιανών και η διάχυσή της, η οποία ακολούθησε την απειλή που συνιστούσε για τις προοπτικές των δημοκρατών πολιτών το «βασιλικό πραξικόπημα», στηρίχθηκε αφενός στη δραστηριότητα των δημοκρατικών οργάνωσης και αφετέρου στην κινηματική εγρήγορση και ενότητα που πρόσφερε η δημοκρατική ταυτότητα. Η κινητοποίηση αυτή είχε ως αποτέλεσμα από τη μια την εκ νέου *κοινωνική ιδιοποίηση* της ΕΚ εκ μέρους των δημοκρατικών μαζών και από την άλλη την επίταση της καταστολής από την πλευρά των κυβερνήσεων των «αποστατών». Το σπινάλι κινητοποίησης – καταστολής που ενέσχυε ριζοσπαστικοποίησε μεγάλο κομμάτι των διεκδικητών, με αποτέλεσμα ο στόχος των Ιουλιανών να υπόκειται στις πιέσεις της αυξομείωσης του συγκρουσιακού δυναμικού. Κούραση, καταστολή, εσωτερικές διαφοροποιήσεις και έλλειψη πρακτικού στόχου και προσανατολισμού συνθέτουν τον

⁴⁵⁰ Λιβιεράτος Δ., ό.π., σ.132

⁴⁵¹ Πότης Π., ό.π., σ.251

⁴⁵² Βερναρδάκης Χρ., «ΕΔΑ και ΚΚΕ στη δεκαετία του '60: Ο ιδεολογικός, πολιτικός και οργανωτικός 'δυσιμός' της παραδοσιακής Αριστεράς και οι επιδράσεις του στην κρίση των Ιουλιανών 1965», στο Ιδρύμα Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009

καμβά των αποσυσπειρωτικών μηχανισμών που οδήγησαν σταδιακά τις κινητοποιήσεις σε εκτόνωση.

Σε σχέση με τη θεωρία, τα Ιουλιανά παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, γιατί μας βοηθούν να επεξεργαστούμε σημαντικές αιτιώδεις διαδικασίες, όπως η διαδικασία οικοδόμησης ταυτότητας και η διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης, οι οποίες, αν και αποτελούν πλέον μέρος του εννοιολογικού μας οπλοστασίου⁴⁵³, εντούτοις δεν έχουν αποσυσκευαστεί και αναλυθεί επαρκώς. Σχετικά, λοιπόν, με τη διαδικασία οικοδόμησης ταυτότητας, μία δυναμική θεώρηση της διαδικασίας πρέπει να θεωρεί την ταυτότητα προϊόν συνθηκών κινητοποίησης και πόλωσης. Οι συνθήκες παράγουν τόσο συγκλίσεις μεταξύ ξεχωριστών δρώντων όσο και αποκλίσεις, αλλάζοντας και/ή εμβαθύνοντας τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των διαμορφωνόμενων στρατοπέδων. Παλιά και νέα ταυτοτικά στοιχεία συναρμολογούνται, μέσα από συνεχείς διαπραγματεύσεις με εχθρούς και φίλους, σε ευδιάκριτες και ανταγωνιστικές ταυτότητες. Το ερμηνευτικό σχήμα που προτείνω για τη διαδικασία οικοδόμησης ταυτότητας κωδικοποιεί, μέσω των αμφίδρομων ανυσμάτων, μια σαφώς πιο πολύπλοκη διαδικασία από αυτή που μόλις τώρα περιέγραψα. Το ίδιο ισχύει φυσικά και για το προτεινόμενο ερμηνευτικό σχήμα για τη διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης. Στην περίπτωση αυτή, κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αλληλοτροφοδοτούμενης κινητοποίησης και πόλωσης, η κλιμακούμενη καταστολή δύναται να αλλάξει τις αντιλήψεις των κινητοποιούμενων ή μερίδας τους για τις απειλές και τις ευκαιρίες που τους περιβάλλουν και να προκαλέσει τη ριζοσπαστικοποίησή τους.

⁴⁵³ Mc Adam D., Tarrow S., Tilly Ch., ό.π.

Αποδημοκρατικοποίηση και κινητοποίηση (1965-1967)

Σχετικά με την περίοδο που ακολουθεί τα Ιουλιανά το ερώτημα που κυριαρχεί είναι σε ποιο βαθμό υπήρξε κινηματική καθίζηση, που οφείλεται και πως επηρέασε τις πολιτικές εξελίξεις και ειδικά την έλευση της δικτατορίας. Με άλλα λόγια, πως η κινητοποίηση ή αποκινητοποίηση επηρέασε τη διαδικασία της αποδημοκρατικοποίησης; Μήπως συνέβη και το αντίστροφο ήδη από την ανάληψη της κυβέρνησης από τους «αποστάτες»; Πριν απαντήσουμε, ας δούμε πρώτα τα στοιχεία.

Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου πήρε ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή, ωστόσο οι αντιδράσεις συνεχίζονταν για το νέο βασιλικό πραξικόπημα σαν να επρόκειτο να πέσει και αυτή η κυβέρνηση όπως οι δύο προηγούμενες. Τα Ιουλιανά συνεχίστηκαν για ακόμα ένα μήνα.

Ο δημοκρατικός κόσμος όμως επέστρεψε σιγά σιγά στην κανονικότητα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θεωρούσαν νόμιμη την κυβέρνηση ή ότι έπαψαν να αγωνίζονται για την αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας. Συνεχίζουν να αποδοκιμάζουν τους αποστάτες, να ζητούν ελεύθερες εκλογές και δημοκρατία και να καταδικάζουν τις δικτατορικές λύσεις. Οι κινητοποιήσεις για την αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας δεν σταμάτησαν στιγμή, αν και δεν είχαν τη μαζικότητα των Ιουλιανών, ενώ εξαρτιόνταν κυρίως από τις πρωτοβουλίες της ΕΔΑ.

Παράλληλα είναι σε πλήρη ανάπτυξη ο αγώνας των εργαζομένων για τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος και των φοιτητών για τη διαφύλαξη των ακαδημαϊκών και των συνδικαλιστικών τους ελευθεριών.

Ο Μητσοτάκης έπεσε θύμα αποδοκιμασιών τουλάχιστον σε δύο περιπτώσεις (στις 10 Νοεμβρίου του '65 στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και στις 3 Ιουλίου του '66 στο Ηράκλειο), ενώ στις 19 Νοεμβρίου του '65 αποδοκιμάστηκαν ο βασιλιάς και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ενώ αποχωρούσαν από τη Λυρική Σκηνή.

Ανάλογες διαμαρτυρίες σημειώθηκαν και σε περιπτώσεις επίσημων εορτών.

Στις 6 Ιανουαρίου του '66 δεκάδες χιλιάδες πολιτών συγκεντρώθηκαν στο λιμάνι του Πειραιά για τον αγιασμό των υδάτων στα πλαίσια της εορτής των Θεοφανείων, ώσπου κάποια στιγμή άρχισαν να

φωνάζουν «δημοκρατία», «114», «εκλογές». Η αστυνομία επιτέθηκε με αποτέλεσμα να συλληφθούν 4 και να τραυματιστούν τουλάχιστον 10. Στις 25 Μαρτίου χιλιάδες λαού κατάφεραν να φτάσουν στους χώρους της διαδρομής των επισήμων και να φωνάξουν συνθήματα, όπως «δημοκρατία», «εκλογές», «ανεξαρτησία». Η αστυνομία επιτέθηκε και αυτή τη φορά και έγιναν συλλήψεις.

Τα υπομνήματα που έφταναν κατά δεκάδες ζητούσαν την απελευθέρωση των συλληφθέντων, τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών, την τιμωρία αυτών που ανατίναξαν λέσχη Λαμπράκηδων, την παύση κάθε προσπάθειας διάλυσης της ΔΝΛ, αλλά κυρίως την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων (ή συγκεκριμένων πολιτικών κρατουμένων, όπως του στρατηγού Αυγερόπουλου), τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων, την κατάργηση των εκτάκτων μέτρων, τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ.

Ο αγώνας για την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων που βρίσκονταν ακόμα στις φυλακές συνεχίστηκε.

Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας γι αυτό το ζήτημα πραγματοποίησαν επί κυβέρνησης Στεφανόπουλου 9 επιστημονικές και κοινωνικές οργανώσεις, το παράρτημα της Πανελλήνιας Ένωσης Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης στο Αγρίνιο, η ΔΝΛ, ο Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, η Ένωση Συγγενών Πολιτικών Προσφύγων και η Επιτροπή Αντιστασιακών Ελλάδος.

Κινητοποιήσεις ακολουθούσαν πάντα τις επιθέσεις στα γραφεία της ΔΝΛ.

Στις 13 Δεκεμβρίου του '65 πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση στις Σέρρες όπου έγιναν τα εγκαίνια της κατεστραμμένης λέσχης των Λαμπράκηδων. «Να βρεθούν οι ένοχοι», «δε μας τρομάζουν», «δεν περνά ο φασισμός», «αίσχος στους δυναμιτιστές», «Γιάνκηδες στο Τέξας», «ο λαός κυρίαρχος», «είμαστε Λαμπράκηδες», «δημοκρατία», «ΕΔΑ», «ο Σωτήρη ζει», «114», «νομιμοποίηση (του ΚΚΕ)» ήταν τα συνθήματα της συγκέντρωσης. Τη συγκέντρωση ακολούθησε πορεία μέχρι τη λέσχη την οποία επανεγκαινίασαν. Ανάλογες συγκεντρώσεις ενάντια σε τραμπούκικες επιθέσεις στα γραφεία της Νεολαίας έκαναν οι Λαμπράκηδες του Κερατσινίου (9/2/1966) και του Μπραχαμίου (20/4/1966).

Από τον Οκτώβρη του '66 η ΕΔΑ προβάλλει το αίτημα για νομιμοποίηση του ΚΚΕ πιο δυναμικά. Από τα ψηφίσματα και τις συλλογές υπογραφών περνάει στις συγκεντρώσεις.

Στις 16 και 24 Οκτωβρίου πραγματοποιεί συγκεντρώσεις σε θέατρα της Αθήνας, όπου κυριαρχούν τα συνθήματα «όχι στη χούντα», «όχι στους δικτάτορες», «ο στρατός με το λαό», «δεν περνά ο φασισμός»,

«εκλογές ελεύθερες», «ο λαός κυρίαρχος», «νόμιμο το ΚΚΕ». Στις 24 η αστυνομία επιτέθηκε σε αυτούς που ήταν συγκεντρωμένοι απ' έξω και φώναζαν «δημοκρατία». Στις 20 και 21 Νοεμβρίου νέες συγκεντρώσεις για την επιστροφή στην πολιτική ομαλότητα και τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ έγιναν σε Λιβαδειά, Λάρισα, Βόλο, Σταυρούπολη, Αθήνα. Στις αρχές του '67, το αίτημα την νομιμοποίησης του ΚΚΕ προβάλλεται πλέον συστηματικά στις συγκεντρώσεις της Αριστεράς μαζί με το αίτημα για άμεσες και ελεύθερες εκλογές με απλή αναλογική. Νέες συγκεντρώσεις για τη νομιμοποίηση πραγματοποιήθηκαν στις 14 Φεβρουαρίου στην Ποντιακή Στέγη Δραπετσώνας ύστερα από πρόσκληση Επιτροπής Εργαζομένων Αθήνας, στις 19 Μαρτίου στη Χαλάστρα Θεσσαλονίκης ύστερα από πρόσκληση της επιτροπής υπαίθρου Θεσσαλονίκης για την Υπεράσπιση της Δημοκρατίας και του Συντάγματος, στις 20 Μαρτίου στο θέατρο Ακάδημος στην Αθήνα ύστερα από πρόσκληση της «Πανελλήνιας Επιτροπής για την ελεύθερη λειτουργία και δράση των κομμάτων και τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ».

Έντονη υπήρξε επίσης η κινητοποίηση ενάντια στην ενδεχόμενη ψήφιση του νόμου «περί οργανώσεων», ο οποίος αναμενόταν ότι θα δικαιολογούσε τη διάλυση δημοκρατικών οργανώσεων όπως οι Λαμπράκηδες.

Συγκέντρωση του Πανελληνίου Αγώνος Υπέρ της Δημοκρατίας και του Συντάγματος (ΠΑΥΔΗΣ) στο θέατρο Γκλόρια (12/12), διαδηλώσεις φοιτητών στο Πολυτεχνείο, τη Νομική και τη Φοιτητική Λέσχη (13/12), συγκέντρωση στα γραφεία της ΕΔΑ (13/12), συγκέντρωση στον κινηματογράφο Ηλύσια στη Θεσσαλονίκη με πρωτοβουλία της ΕΦΕΕ (14/12), συγκέντρωση στα Ηλύσια από τις επιτροπές ΠΑΥΔΗΣ, Ειρήνης, Δημοκρατικών Νομικών, Απλής Αναλογικής, ΕΦΕΕ, 115 (19/12) και βροχή από υπομνήματα που κατέφταναν από κάθε γωνιά της χώρας.

Από τα παραπάνω μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε το μέγεθος της κρατικής πίεσης πάνω στην Αριστερά (επιθέσεις στα γραφεία της ΔΝΛ, καταστολή συγκεντρώσεων, νόμος περί οργανώσεων), αλλά και τη δυναμική της αντίστασης. Επρόκειτο για ένα bras de fer ή, για να το διατυπώσω πιο επιχειρησιακά, για ένα ανοδικό σπιράλ καταστολής-κινητοποίησης που απελευθέρωνε τέτοια πολιτική ένταση, ώστε το άμεσο μέλλον να μοιάζει περισσότερο από ποτέ άδηλο.

Με το γύρισμα του χρόνου, οι συγκεντρώσεις της Αριστεράς ζητούν καταψήφιση της κυβέρνησης και διενέργεια άμεσων εκλογών με κυβέρνηση κοινής εμπιστοσύνης και απλή αναλογική. «Όχι στο συμβιβασμό», «όχι παζαρέματα», «κάτω το Συγκρότημα (Λαμπράκη)», «κάτω το Μνημόνιο» ήταν μερικά από τα συνθήματα που ακούγονταν σε αυτές τις συγκεντρώσεις.

Από τη στιγμή που αποσπάστηκαν τα σημαντικότερα κεντροδεξιά στελέχη από την ΕΚ προκειμένου να συμμετάσχουν στην κυβέρνηση Στεφανόπουλου δυνάμωσε η κεντροαριστερά πτέρυγα της ΕΚ και απλωνόταν η επιρροή του Ανδρέα Παπανδρέου. Ο τελευταίος επιτίθεται στο «κατεστημένο» στηλιτεύοντας το αστυνομικό κράτος της Δεξιάς και τις παρεμβάσεις του Παλατιού, των Αμερικανών και του στρατού στη δημόσια ζωή της χώρας. Απειλούσε ότι η ΕΚ μετά τη νίκη της στις επερχόμενες εκλογές μπορεί να εμφανιστεί στη Βουλή και να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης χωρίς να περιμένει την πρόσκληση του βασιλιά, ενώ σε περίπτωση εκτροπής απειλούσε με «γενικές απεργίες», «άλλο Βιετνάμ», «λαϊκή επανάσταση». Ομοίως, ο Γεώργιος Παπανδρέου καλούσε «τον δημοκρατικόν κόσμον εις πάνδημον αγωνιστικόν συναγερμόν», ενώ σε περίπτωση πραξικοπήματος διαβεβαίωνε ότι θα ετίθετο «επικεφαλής της επαναστάσεως».

Όλα αυτά τρόμαζαν το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας ενόψει μάλιστα της σχεδόν βέβαιης επικράτησης της ΕΚ στις επερχόμενες εκλογές⁴⁵⁴. Η απειλή μιας κεντροαριστερής κυβερνώσας ΕΚ φάνταζε μεγαλύτερη όταν συνυπολογίζονταν η μαχητική παρουσία και η συμπόρευση της ΕΔΑ, γεγονός που το αποδεικνύει η πίεση που δέχθηκε ο Γ. Παπανδρέου στο Συμβούλιο του Στέμματος το Σεπτέμβριο του '65 να δεσμευτεί ότι θα διακηρύξει προεκλογικά τη διάσταση της ΕΚ με την ΕΔΑ και ότι θα διαλύσει μετεκλογικά τους Λαμπράκηδες. Το ίδιο «σύνδρομο ανασφάλειας» αποδίδεται από μέρος των μελετητών και στην αστική τάξη της χώρας που ένιωθε να απειλείται από το κύμα διεκδικήσεων των εργαζομένων και από την πολιτικοποίηση των αγώνων τους⁴⁵⁵.

Η απάντηση επομένως του κράτους δεν εμπεριείχε εκπλήξεις: αύξηση της έντασης της καταστολής και της προπαγάνδας, κοντολογίς επανεπιβεβαίωση της «κυρίαρχης στρατηγικής» του κράτους απέναντι στην αμφισβήτηση της κυρίαρχης πολιτικής. Η επιστράτευση των απεργών διενεργούνταν πλέον με συνοπτικές διαδικασίες, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 5, ενώ η κυβέρνηση Στεφανόπουλου συγκρότησε μια «επιτροπή αντιμετώπισεως προληπτικώς και κατασταλτικώς των απεργιών», όπου συμμετείχαν και αξιωματικοί του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Η κυβέρνηση

⁴⁵⁴ Για την απειλή που νιώθουν Δεξιά, Παλάτι, Αμερικανοί, Στρατός βλέπε αναλυτικότερα Ριζάς Σ., ό.π., σ.385 κε, 406 κε, 412 κε

⁴⁵⁵ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.1235-6

Στεφανόπουλου συνεργάστηκε με τις φατρίες των δεξιών εργατοπατέρων Μακρή και Θεοδώρου προκειμένου οι τελευταίες να ελέγξουν πρώτα το Εργατικό Κέντρο Αθηνών στο 7^ο Συνέδριό του (12-13/6/1966) και κατόπιν τη ΓΣΕΕ στο 15^ο Συνέδριό της (25-26/7/1966). Για να το πετύχουν αυτό άρχισαν να ζητούν δηλώσεις νομιμοφροσύνης, δηλαδή αποκήρυξης του κομμουνισμού, του ΔΣΚ, των 115 κλπ. Αθρόες διαγραφές ή αποκλεισμός αντιπολιτευόμενων σωματείων, αθρόες εγγραφές σωματείων-σφραγίδων και σειρά παρατυπιών, που ανάγκασαν συν τοις άλλοις τους αριστερούς και δημοκρατικούς συνδικαλιστές να αποχωρήσουν, εξασφάλισαν την πλειοψηφία στις φατρίες των Μακρή-Θεοδώρου. Στο Συνέδριο του ΕΚΑ μάλιστα η περιοχή γύρω από το Συνέδριο είχε αποκλειστεί από ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις που απαγόρευαν ακόμα και σε δημοσιογράφους ή εκλεγμένους συνέδρους να πλησιάσουν. Η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη εντός της αίθουσας διεξαγωγής του Συνεδρίου όπου οι συνδικαλιστές της Αριστεράς και του Κέντρου προπηλακίζονταν από τους τραμπούκους των Μακρή-Θεοδώρου⁴⁵⁶.

Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου πραγματοποιεί επίσης σειρά παρεμβάσεων στο συνεταιριστικό κίνημα με σκοπό την απομάκρυνση των αριστερών και κεντρώων συνεταιριστών από διοικήσεις πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων οργανώσεων και την αντικατάστασή τους από δεξιούς. Παρόμοιες παρεμβάσεις πραγματοποιεί και στην Τοπική Αυτοδιοίκηση όπου απομακρύνει εκλεγμένους αριστερούς και δημοκρατικούς δημάρχους από τα καθήκοντά τους⁴⁵⁷, ενώ υποβάλει σε αυστηρό έλεγχο νομιμοφροσύνης τους δημοσίους υπαλλήλους με σκοπό να απολυθούν «εντός ευλόγου χρονικού διαστήματος» οι «μη νομιμόφρονες υπάλληλοι»⁴⁵⁸.

Την ίδια εποχή αυξήθηκε η πίεση προς την ΕΔΑ και τη ΔΝΛ. Παρακολούθηση των γραφείων, επιδρομές στις τοπικές λέσχες των Λαμπράκηδων ή ανατίναξή τους, επιδρομές σε γραφεία και σπίτια βουλευτών, συλλήψεις και ξυλοδαρμοί οπαδών τους, φυλακίσεις ή εκτοπίσεις ηγετικών στελεχών, αντικομμουνιστική εκστρατεία των ΤΕΑ και αξιωματικών του στρατού στην ύπαιθρο, όπου μοιράζουν προκηρύξεις, κολλούν αφίσες, εκφωνούν λόγους και ξυλοκοπούν αριστερούς, απειλή διάλυσης της ΔΝΛ μέσω

⁴⁵⁶ Για τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν για την εξασφάλιση της πλειοψηφίας δεξ αναλυτικά στο Κουκουλές Γ., ό.π., σ.54 κε, Λιναρδάτος Σ., ό.π., σ.347-8, Λιβιεράτος Δ., Τόμος Έ, σ.148-159

⁴⁵⁷ Λιναρδάτος Σ. Τόμος Έ, σ. 348-9

⁴⁵⁸ Στο ίδιο, σ.332

προώθησης σχετικού νομοσχεδίου,, συνθέτουν το πανόραμα των μεθόδων που χρησιμοποιήθηκαν για να περιορίσουν την πολιτική κινητοποίηση της Αριστεράς⁴⁵⁹.

Παράλληλα, η δικαστική εξουσία σκλήρυνε τη στάση της. Βαριές ποινές επιβλήθηκαν σε προβεβλημένους αντιστασιακούς της Αριστεράς για τα γεγονότα του Γοργοποτάμου (17/2/1966), σε δύο νεαρούς που μοίραζαν προκηρύξεις έξω από τα γραφεία της ΕΔΑ (20/4/1966), σε 128 νέους για τα γεγονότα στις 20 Αυγούστου 1965 (20/5/1966), ενώ σωρηδόν παραπέμπονταν στη δικαιοσύνη οι συλλαμβανόμενοι διαδηλωτές⁴⁶⁰. Στο τέλος του 1966 ξεκίνησαν οι δίκες για την υπόθεση Λαμπράκη και για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Στην πρώτη οι κατηγορούμενοι ανώτεροι και ανώτατοι αξιωματικοί της Χωροφυλακής αθωώθηκαν, ενώ στη δεύτερη οι κατηγορούμενοι αξιωματικοί του στρατού καταδικάστηκαν. Η ανοιχτή συνεργασία της δικαιοσύνης με την κυβέρνηση φαίνεται και από το γεγονός ότι στις 24 Φεβρουαρίου 1967 η εισαγγελία Αθηνών ζήτησε από τη Βουλή να αρθεί η βουλευτική ασυλία του Ανδρέα Παπανδρέου και του Παύλου Βαρδινογιάννη για να ασκηθεί εναντίον τους δίωξη «επί συμμετοχή εις συνωμοσίαν προς εκτέλεσιν πράξεων εσχάτης προδοσίας».

Την κυβέρνηση Στεφανόπουλου διαδέχεται η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου με ανακτορική εντολή για «αναστήλωση του κράτους» με μέτρα κατά της «ασυδοσίας» και της «αναρχίας»⁴⁶¹. Στο πλαίσιο αυτό οι αστυνομικές δυνάμεις συγκρούονται με σφοδρότητα με τους φοιτητές και τους οικοδόμους κλιμακώνοντας την ένταση λίγο πριν την εγκαθίδρυση της δικτατορίας και επιφέροντας σημαντικό πλήγμα στους πιο μαχητικούς συλλογικούς δρώντες.

Όσον αφορά δε στην επίταση της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας αρκεί να αναφέρουμε τα εξής: τα αντικομμουνιστικά δημοσιεύματα στον αστικό τύπο πυκνώνουν⁴⁶², ο Βασιλιάς στο Πρωτοχρονιάτικο διάγγελμα του προς τον ελληνικό λαό (1/1/1966) καταφέρεται εναντίον του «μιάσματος» του κομμουνισμού προσπαθώντας να ξαναδώσει ζωτικότητα στη διαχωριστική γραμμή μεταξύ εθνοφορώνων και κομμουνιστών, στις 8 και 12 Μαρτίου 1967 γίνονται εκρήξεις βομβών στην Αθήνα, τον Πειραιά και την Κόρινθο, οι οποίες αποδίδονται στην Αριστερά από τον Τύπο της

⁴⁵⁹ Στο ίδιο, σ.349, 404, Παπαθανασίου Ι., ό.π., σ.93-96, Τρίκκας Τ., ό.π., σ.1230, 1243, 1255, 1276

⁴⁶⁰ Γρηγοριάδης Σ., ό.π., σ.431-432

⁴⁶¹ Ριζάς Σ., ό.π., σ.402

⁴⁶² Παπαθανασίου Ι., ό.π., σ.93, 355-356

Δεξιάς, ενώ οι μετέπειτα πραξικοπηματίες διοχετεύουν πληροφορίες περί επερχόμενου «κομμουνιστικού κινήματος» και σχετικής συγκέντρωσης όπλων «υπό των κομμουνιστών» με σκοπό να επηρεάσουν την κυβέρνηση και το Βασιλιά.

Σε γενικές γραμμές πάντως μετά τα Ιουλιανά ολόκληρο το πλέγμα εξουσίας προωθούσε ένα είδος αποδημοκρατικοποίησης ως λύση στην πολιτική κατάσταση που είχε δημιουργηθεί. Οι σκληροί της ΕΡΕ ήθελαν την αναβολή των εκλογών μέχρι να δημιουργηθούν πιο ευνοϊκές συνθήκες για το κόμμα τους και δεν διαφωνούσαν με τη δικτατορική λύση, αν οι εν λόγω συνθήκες δεν επιτυγχάνονταν. Ο Καραμανλής, για να επιστρέψει, ήθελε έκτακτες εξουσίες. Ο Αβέρωφ και ο Κανελλόπουλος ήθελαν να εκκαθαριστεί ο κρατικός μηχανισμός από τα αριστερά και τα κεντροαριστερά στοιχεία. Εύστοχα έχει υποστηριχθεί ότι ο Καραμανλής και ο Κανελλόπουλος ήθελαν ένα νέο 1909 «με τη διαφορά όμως ότι την πρωτοβουλία για μια προσωρινή εκτροπή θα την είχε ο πολιτικός κόσμος σε συνεργασία με το Βασιλιά, όπως προέβλεπε το άρθρο 91 του Συντάγματος»⁴⁶³. Ο Βασιλιάς δεν απέκλειε δικτατορική ή κάποιο είδος αυταρχικής λύσης, αν ήταν ν' αποφύγει μία αριστερόστροφη κυβέρνηση κυριαρχούμενη από τον Ανδρέα Παπανδρέου ή στηριζόμενη στην ΕΔΑ. Ο στρατός απέκλειε εντελώς την επάνοδο των Παπανδρέου στην κυβέρνηση. Ο Αμερικανός πρεσβευτής παρατηρούσε χαρακτηριστικά «ότι κύκλοι των ανακτόρων, των ενόπλων δυνάμεων αλλά και της ΕΡΕ ωθούσαν την κατάσταση προς 'συνταγματική εκτροπή'»⁴⁶⁴. Φυσικά ούτε οι Αμερικανοί ευνοούσαν μια κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου⁴⁶⁵. Μπορούμε να πούμε λοιπόν ότι η διαδικασία αποδημοκρατικοποίησης τους εύρισκε όλους σύμφωνους και ότι οι συνταγματάρχες ήρθαν να λύσουν το γρίφο του τρόπου με τον οποίο αυτή θα εφαρμοζόταν. Οι πραξικοπηματίες έδρασαν εντός του αντικοινοβουλευτικού σχεδιασμού που το πλέγμα εξουσίας είχε ήδη προδιαγράψει.

Η Δομή των Πολιτικών Ευκαιριών είχε σαφώς διευρυνθεί επί ΕΚ, γεγονός που είχε ευνοήσει και τη δραστηριότητα της Αριστεράς. Δεν είναι τυχαίο ότι το φθινόπωρο του

⁴⁶³ Φίλιανδρος Ι., «Κ.Καραμανλής και Κ.Κανελλόπουλος. Η ΕΡΕ σε αναζήτηση στρατηγικής, 1963-1967», στο Ίδρυμα Κ.Μητσοτάκης, *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Εκδόσεις Παπαζήσης, 2009, σ.402

⁴⁶⁴ Ριζάς Σ., ό.π., σ.418

⁴⁶⁵ Για τη στάση Δεξιάς, Ανακτόρων, Αμερικανών και Στρατού απέναντι στο ενδεχόμενο των εκλογών μέσα στο πρώτο μισό του 1967 βλέπε αναλυτικά στο ίδιο, σ.388 κε

1965 η οργανωτική ανάπτυξη της ΕΔΑ έφτασε στο απόγειό της⁴⁶⁶. Για του λόγου το αληθές, οι παράγοντες της Δεξιάς μετά τα Ιουλιανά θεωρούσαν ως απαραίτητη προϋπόθεση για να διεξαχθούν εκλογές τον περιορισμό της δράσης της Αριστεράς και την επαναφορά του κρατικού μηχανισμού στην προ της διακυβέρνησης της ΕΚ κατάσταση του. Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου, όπως έδειξα παραπάνω, φρόντισε να περιορίσει τις πολιτικές ευκαιρίες για κινητοποίηση. Οι πολιτικές ευκαιρίες βέβαια είναι διαφορετικές για κάθε κινηματικό δρώντα. Για παράδειγμα, οι οικοδόμοι ήταν πιο σκληρός αντίπαλος για την αστυνομία, γι αυτό ο περιορισμός τους απαίτησε πιο σκληρά μέτρα. Αυτά έμελε να ληφθούν κατά την περίοδο της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου, οπότε η αστυνομία άνοιξε πυρ προκειμένου ν' αντιμετωπίσει την τελευταία μαχητική συγκέντρωση των οικοδόμων πριν την δικτατορία⁴⁶⁷.

Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ δεξιών-αντιδεξιών δυνάμεων, που είχε αναδυθεί μέσα από τη σύγκλιση αριστερών και κεντρώων δυνάμεων κατά τη διάρκεια του Ανένδοτου αγώνα, αναζωογονήθηκε στη διάρκεια των Ιουλιανών και κυριάρχησε και μετά από αυτά. Παρόλο το διμέτωπο αγώνα του Γ. Παπανδρέου, η ενότητα των δημοκρατικών δυνάμεων συνέχιζε να ηλεκτρίζει τη βάση της ΕΚ και της ΕΔΑ. Ομοίως, παρόλη την υπογραφή του Μνημονίου μεταξύ Κανελλόπουλου και Παπανδρέου το Δεκέμβριο του 1966 που προέβλεπε άρνηση κάθε συνεργασίας της ΕΚ με την ΕΔΑ, οι παράγοντες της Δεξιάς αντιμετώπιζαν ΕΚ και ΕΔΑ ως ενιαία παράταξη, ως «νέο ΕΑΜ», ως «λαϊκό μέτωπο», το οποίο πρέπει να περιοριστεί ως σύνολο, και απαραίτητη προϋπόθεση γι αυτό ήταν συν τοις άλλοις η ένωση του «εθνικού στρατοπέδου» υπό στιβαρή ηγεσία⁴⁶⁸. Η αλλαγή της κυρίαρχης διαχωριστικής γραμμής που έτεινε να παγιώσει ένα συσχετισμό 60-40 υπέρ των δημοκρατικών δυνάμεων⁴⁶⁹ θεωρούνταν από το συντηρητικό στρατόπεδο ως *sine qua non* προϋπόθεση για την επιστροφή τους στην εξουσία, όπως φαίνεται από την επιμονή τους ήδη από το Συμβούλιο του Στέμματος να βρει ο Γ. Παπανδρέου έναν αποτελεσματικό τρόπο να διαχωριστούν οι οπαδοί του Κέντρου από αυτούς της Αριστεράς.

⁴⁶⁶ Παπαθανασίου Ι., «Όρια και δυναμική της ένταξης στην προδικτατορική ΕΔΑ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ 86/1995

⁴⁶⁷ Για μια γλαφυρή περιγραφή των γεγονότων δεξ τις μαρτυρίες του Απόστολου Παπατσαρούχα και του Δημήτρη Πατρέλη στο *Οικοδόμοι*, σ.110-111, 140-144

⁴⁶⁸ Νικολακόπουλος Η., ό.π., σ.355 κε

⁴⁶⁹ Στο ίδιο 363 κε

Στο εσωτερικό ωστόσο του δημοκρατικού στρατοπέδου οι ανταγωνισμοί παραμένουν. Στο 7^ο Συνέδριο της ΕΦΕΕ αριστεροί και κεντρώοι φοιτητές, συσπειρωμένοι στην ΕΦΕΕ και τη ΔΕΣΠΑ αντίστοιχα, βρίσκονται σε αντιπαράθεση. Η ΕΔΑ ασκεί κριτική στην ΕΚ, γιατί δυσκολεύει την ενότητα των δημοκρατικών δυνάμεων και γιατί επιδεικνύει συμβιβαστικό πνεύμα. Στο εσωτερικό δε της Αριστεράς η εσωτερική σύγκρουση μαινόταν πλέον ανοιχτά. Ο ιδεολογικός, οργανωτικός και γεωγραφικός διϋσμός που κατατρέχει τη μετεμφυλιακή Αριστερά και οι αντιπαραθέσεις σχετικά με το κέντρο καθοδήγησης, το χαρακτήρα της ΕΔΑ, τη σχέση της με το Κέντρο, τη σχέση της εγχώριας Αριστεράς με το διεθνές κομμουνιστικό κέντρο (ΕΣΣΔ), τον κίνδυνο της δικτατορίας, την τακτική κλπ⁴⁷⁰ οξύνθηκαν σε κρίσιμο βαθμό στη διάρκεια της 10^{ης} Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ που συνήλθε στη Ρουμανία μεταξύ 25/12/66 και 24/1/1967. Το ΚΚΕ παρόλο το γεγονός ότι αναγνώριζε τον κίνδυνο της δικτατορίας επέμενε να επιβάλει στην ΕΔΑ ως πρώτιστο καθήκον την πάλη για τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, τη σκλήρυνση της στάσης απέναντι στην ΕΚ και την αυτόνομη κάθοδο στις εκλογές⁴⁷¹.

Αξίζει βέβαια να τονιστεί ότι η αντιπαράθεση μεταξύ ριζοσπαστών-μετριοπαθών δεν εντοπιζόταν μόνο στο εσωτερικό της Αριστεράς, αλλά διαπερνούσε και τους άλλους πολιτικούς χώρους. Στην ΕΚ η μετριοπαθής ηγεσία του Γ. Παπανδρέου αντιμετώπιζε τη «ριζοσπαστική» ομάδα του Α. Παπανδρέου, ενώ στην ΕΡΕ η μετριοπαθής ηγεσία του Π. Κανελλόπουλου αντιμετώπιζε τους σκληρούς της ΕΡΕ και τους συνωμότες της χούντας. Η ΕΔΑ συνέχισε να τροφοδοτεί τους κοινωνικούς αγώνες χάρη και στην οργανωτική της ανάπτυξη. Γι αυτήν την τελευταία η Ιωάννα Παπαθανασίου μας δίνει τα εξής στοιχεία:

«Το καλοκαίρι του 1964, 50.000 περίπου μέλη, οργανωμένα σε 2.934 'στοιχεία', προσδιορίζουν τη θεαματική αύξηση της οργανωμένης κομματικής δύναμης. Η αύξηση αναλογεί σε περίπου 263% σε σχέση με τα δεδομένα του 1959-1960 και αποτελεί τον απολογισμό της πρώτης και μάλλον αυθόρμητης συνάντησης του κόμματος και των δυνάμεων επιρροής του. [...] Η ένταση των κοινωνικών συγκρούσεων και η οξύτητα της πολιτικής αντιπαράθεσης στα χρόνια που ακολουθούν τις δύο διαδοχικές εκλογικές νίκες της ΕΚ καλλιεργούν και επιταχύνουν τη δυναμική της ένταξης. Το φθινόπωρο του 1965 αποτελεί το

⁴⁷⁰ Τρίκκας Τ., ό.π., σ.1321-1325

⁴⁷¹ Αναλυτικά δεξ στο ίδιο, σ.1278 κε, Λιναρδάτος Σ., Τόμος Έ, σ. 401-402

σημείο κορύφωσης της οργανωτικής εμβέλειας της ΕΔΑ: τα 84.484 μέλη της δίνουν το στίγμα του πρώτου οργανωμένου μαζικού κόμματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα»⁴⁷².

Σημαντικά λάθη όμως στο μήνυμα και τον τρόπο συμπεριφοράς της ΕΔΑ φαίνεται πως συνέβαλαν στην καθήλωσή της. Ενώ η συγκρότηση ομάδων κομμουνιστών στο εσωτερικό της ΕΔΑ και η καμπάνια για τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ προχωρούσαν (αν και αργά) σύμφωνα με τις αποφάσεις της 8^{ης} Ολομέλειας του 1965, αυτό φαίνεται ότι γινόταν με αξιοσημείωτο κόστος: η στρατολογία νέων μελών περιορίστηκε, η συμμετοχή στις συνεδριάσεις έπεσε, 75 οργανώσεις σε χώρους δουλειάς τέθηκαν εκτός λειτουργίας⁴⁷³. Για την επιμονή του ΚΚΕ να προωθήσει εκείνη την ώρα την καμπάνια για τη νομιμοποίηση de facto και de jure του ΚΚΕ, ο Μάκης Παπούλιας θα πει:

«Την ώρα που πηγαίναμε σε κρίση, που γίναν τα Ιουλιανά και πηγαίναμε για τη δικτατορία, το ΚΚΕ ήταν τόσο πολύ δογματικό και τόσο πολύ βλακώδες, που έβαζε αίτημα 'νόμιμο το ΚΚΕ' [...]. Κανείς δεν το αποδεχόταν από το ευρύτερο περιβάλλον της χώρας μας. Εντελώς βλακώδες και δογματικό»⁴⁷⁴.

Η προσπάθεια του ΚΚΕ να κομμουνιστικοποιήσει την ΕΔΑ είχε αντίκτυπο μόνο στους ανθρώπους που προέρχονταν από τις γραμμές του κομμουνιστικού κινήματος σημειώνει ο Χρ. Ρεκλείτης. «Ευτυχώς που δεν έγινε», γιατί θα είχε γίνει νωρίτερα η χούντα. Δεύτερον, «δεν ήταν ώριμο το κόμμα», «χάλαγε ο τόπος και κείνοι το μοναδικό που τους ενδιέφερε ήταν η νομιμοποίηση του ΚΚΕ»⁴⁷⁵. Πάνω σε αυτό το σημείο συμφωνεί απόλυτα και ο Αντώνης Καρακασιδής, οικοδόμος και μέλος της ΕΔΑ στη Θεσσαλονίκη. Η έξω καθοδήγηση ενδιαφερόταν μόνο για το πώς θα νομιμοποιηθεί, είτε de facto είτε de jure. «Ευτυχώς», ισχυρίζεται, τους πρόλαβε η δικτατορία και δεν προχώρησαν πιο πολύ την προσπάθεια για νομιμοποίηση του ΚΚΕ. Θα τους είχε «σακατέψει» η δικτατορία⁴⁷⁶.

Υπήρχαν όμως και γενικότερες αιτίες. Αν και το εαμικό παρελθόν διατηρούνταν στη μνήμη του εαμογενούς μπλοκ⁴⁷⁷ και το πρόγραμμα⁴⁷⁸ και η λαϊκή ιδεολογία της ΕΔΑ⁴⁷⁹

⁴⁷² Παπαθανασίου Ι., ό.π.

⁴⁷³ Τρίκας Τ., ό.π., σ.1280

⁴⁷⁴ Συνέντευξη Μάκη Παπούλια

⁴⁷⁵ Συνέντευξη Χρήστου Ρεκλείτη

⁴⁷⁶ Συνέντευξη Αντώνη Καρακασιδή

⁴⁷⁷ Δες περισσότερα για το θέμα στο Τρίκας Τ., ό.π., σ.1343-1345

⁴⁷⁸ Αναλυτικά στο ίδιο, σ.1346 κε

⁴⁷⁹ Αναλυτικά στο ίδιο, σ.1334 κε

δεν είχαν χάσει την απήχησή τους, το μήνυμα της ΕΔΑ παρουσίαζε πλέον σοβαρά μειονεκτήματα. Η θεωρία της εξάρτησης στην οποία ήταν προσκολλημένη η ΕΔΑ παρέβλεπε την προτεραιότητα των εσωτερικών παραγόντων, η θεωρία των σταδίων στην οποία επίσης ήταν προσκολλημένη αδυνατούσε να συνδέσει τον εκδημοκρατισμό με την πορεία προς τον σοσιαλισμό και φαινόταν σαν να έχει τους ίδιους στόχους με την ΕΚ, αδυνατούσε να καλύψει ιδεολογικά τον υπό σχηματισμό κεντροαριστερό χώρο, ενώ έκλινε προς την ΕΣΣΔ παρόλη τη διακήρυξη περί ενεργούς ουδετερότητας⁴⁸⁰.

Η κινηματική δραστηριότητα, όπως υποστηρίζει η τρέχουσα βιβλιογραφία, παρουσίασε κάμψη μετά τα Ιουλιανά.

«Συνθήματα και λόγοι θυμίζουν τον Ιούλιο του 1965. Αλλά η ανταπόκριση των εργαζομένων και των λαϊκών στρωμάτων δεν είναι ίδια. Δεν φαίνονται οι εκατοντάδες χιλιάδες των ημερών του Ιουλίου. Μερικές χιλιάδες και αυτοί κουρασμένοι από τα πολλά λόγια»⁴⁸¹.

«Από τις λαοθάλασσες των Ιουλιανών περνάμε σε μικροσυγκεντρώσεις στα θέατρα, από τις θριαμβευτικές προελάσεις στις αιματηρές και απομονωμένες συγκρούσεις πρωτοπόρων τμημάτων, από κατήγοροι σε απολογούμενους, από αισιοδοξία, σ' ένα καταθλιπτικό ερώτημα: θα γίνει δικτατορία; Πότε; Ποιος;»⁴⁸²

Επίσης, όπως έχω ήδη αναφέρει, μετά την εποποιία των Ιουλιανών η ΕΔΑ και κυρίως η ΔΝΛ περνούσε οργανωτική κάμψη. Όσον αφορά δε στο απεργιακό κύμα, ο πολιτικός του χαρακτήρας –υποστηρίζουν οι Βερναρδάκης και Μαυρής– ατόνησε και η κοινωνική του διάρθρωση τροποποιήθηκε⁴⁸³.

Σε ποιους παράγοντες λοιπόν έχει αποδοθεί η κινηματική ύφεση; Στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία μπορούμε να εντοπίσουμε τους παρακάτω:

-Η κόπωση που ακολούθησε την ένταση των 70 ημερών.

-Η επίταση της τρομοκρατίας.

-Η έλλειψη ηγεσίας και στόχου. Η ΕΚ «διστάζει να μπει επικεφαλής του νέου αγώνα» και η ΕΔΑ «αναλώνεται σε συνεχείς εκκλήσεις για συνεργασία με τις αστικές

⁴⁸⁰ Στο ίδιο, σ.1359-1371

⁴⁸¹ Λιβιεράτος Δ., σ.167

⁴⁸² Αναφέρεται στο Βερναρδάκης Χρ, Μαυρής Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, 1991, σ.161

⁴⁸³ Βερναρδάκης Χρ., Μαυρής Γ., «Ιουλιανά 1965: ο 'ελληνικός Μάης' (η πείρα μιας επαναστατικής κατάστασης)», *Θέσεις*, τχ 26, 1989, σ.37

δυνάμεις, ομαλότητα και ησυχία»⁴⁸⁴. Η «αποδυνάμωση της ενότητας της κορυφής (συμμετοχή Γ. Παπανδρέου στο Συμβούλιο του Στέμματος, αποδοχή της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου κα)», η συνεπακόλουθη «ιδεολογική αποδυνάμωση», καθώς και μια «αίσθηση οργανωτικής ανημπόριας απέναντι στην αντίδραση, που διέθετε τις εφεδρείες της και τα ίδια τα στελέχη του στρατού»⁴⁸⁵ δρα ανασταλτικά τόσο στο ζήτημα της μαζικότητας των κινητοποιήσεων όσο και σε αυτό της κλιμάκωσής τους.

-Ο εφησυχασμός σχετικά με τον κίνδυνο της δικτατορίας ενόψει των εκλογών του Μαΐου του 1967 τον οποίο καλλιεργούσαν ΕΚ και ΕΔΑ⁴⁸⁶.

Πριν όμως βγάλουμε συμπέρασμα για το μέγεθος της κινηματικής ύφεσης και το ρόλο που έπαιξε στην εγκαθίδρυση της δικτατορίας, ας δούμε κάποια στοιχεία. Πράγματι φαίνεται η καταστολή να βρίσκεται σε ψηλά επίπεδα και να περιορίζει σημαντικά τον αριθμό των διαδηλώσεων (δες Πίνακες 6 και 7). Οι απεργίες όμως αυξάνονται και οι συγκεντρώσεις μένουν σε υψηλότερα του '64 επίπεδα (δες Πίνακα 8). Η δραστηριότητα του εργατικού και του φοιτητικού κινήματος διατηρείται σε υψηλά επίπεδα, όπως άλλωστε και της υπόλοιπης κοινωνίας των πολιτών, ενώ το αγροτικό κίνημα βρίσκεται σε συνεχή άνοδο (βλ. σχετικό κεφάλαιο). Η συνολική δε κινητοποίηση του ελληνικού πληθυσμού συνολικά βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα, εφάμιλλα του '64, που υποτίθεται ότι ευνοήθηκε από το άνοιγμα των πολιτικών ευκαιριών (Πίνακας 9). Όσον αφορά στην πολιτικοποίηση των αγώνων δεν παρατηρείται κάποια υποχώρηση, όπως το μαρτυρεί το γεγονός αφενός ότι τα πολιτικά αιτήματα παρέμειναν ψηλά στην ατζέντα των διεκδικητών (Πίνακας 10) και αφετέρου ότι η κυβέρνηση εξακολούθησε να είναι ο κύριος αποδέκτης των αιτημάτων (Πίνακας 11). Όσον αφορά δε στη μαχητικότητα, η διάρκεια, το χωρικό εύρος, οι μορφές δράσης και οι εκβάσεις θεωρώ ότι είναι ενδεικτικά μεγέθη για το αν επηρεάστηκε η μαχητικότητα των διεκδικητών μετά τα Ιουλιανά. Αντικρίζοντας τους Πίνακες 12-17 δεν τολμώ να πω ότι κάμφθηκε η μαχητικότητα τους. Οι κινητοποιήσεις με μεγάλη διάρκεια αυξάνονταν, οι θετικές εκβάσεις ήταν

⁴⁸⁴ Λιβιεράτος Δ., ό.π., σ.166

⁴⁸⁵ Λάδης Φ., ό.π., σ.10

⁴⁸⁶ Χαρακτηριστική ως προς αυτό μπορεί να θεωρηθεί η αντίθεση που είχε δημιουργηθεί μεταξύ του Μίκη Θεοδωράκη και άλλων Λαμπράκηδων απ' τη μια που ζητούσαν να ληφθούν μέτρα αντιμετώπισης ενδεχόμενου πραξικοπήματος και της ΕΔΑ από την άλλη που τους κατηγορούσε ότι προβάλλοντας τον κίνδυνο της δικτατορίας φόβιζαν τους οπαδούς του κόμματος (Μαλούχος Γ., ό.π., σ.624)

περισσότερες από το '65 και οι παρεμποδιστικές δράσεις επιλέγονταν σε επίπεδα εφάμιλλα με τα προηγούμενα χρόνια.

Ας δούμε επίσης πως βίωσαν μερικοί ακτιβιστές την πορεία προς τη δικτατορία. Ο Αντώνης Σαχπεκίδης, στέλεχος της ΕΔΗΝ, ισχυρίζεται ότι μετά τα Ιουλιανά

«κόπωση του κινήματος ειλικρινά δεν υπήρχε. Θυμάμαι, κάθε μέρα γινόμασταν και πιο δυνατοί. Οι εκδηλώσεις ήταν όλο και πιο μαζικές μέχρι τη δικτατορία». «Δε θυμάμαι να έγινε καμία κάμψη. Ίσα ίσα μαζικοποιούνταν όλο και περισσότερο, γιατί ο κόσμος είχε νιώσει λίγο τη γλύκα της Δημοκρατίας. Η αλήθεια είναι ότι –αυτό πρέπει να το πούμε, να το ξεχωρίσουμε- λίγο πριν την αποστασία ο κόσμος είχε απογοητευθεί από την ΕΚ, από το Γεώργιο Παπανδρέου. [...] Την τελευταία φορά που ανέβηκε ο Γεώργιος Παπανδρέου στη Θεσσαλονίκη από το αεροδρόμιο ήρθε με αυτοκίνητο και κάπου στη είσοδο της πόλης του είχαμε κάνει υποδοχή πεζοί και τρέχοντας εμείς γύρω από το αυτοκίνητο του Γεωργίου Παπανδρέου να φτάσουμε μέχρι τα γραφεία εδώ. Η υποδοχή του κόσμου ήτανε από μηδαμινή έως ανύπαρκτη. [...] υπήρχε μια απογοήτευση στον κόσμο και όταν ο Γεώργιος Παπανδρέου έλεγε ‘ο λαός είναι μαζί μας’, εμείς ψιθυρίζαμε ‘αμ’ δεν είναι μαζί μας πια’. Υπήρχε η κάμψη του φρονήματος του κόσμου. Γιατί ο κόσμος πρώτη φορά είδε δημοκρατική κυβέρνηση και τα ήθελε όλα. Και ο Γεώργιος Παπανδρέου και δεν μπορούσε και δεν ήθελε ίσως. Άφησε ο Γεώργιος Παπανδρέου το κίνημα να πάει αριστερά, γιατί τον βόλενε. Και φρόντιζε να το ελέγχει. [...] Υπήρχε μια κάμψη, μια απογοήτευση στο λαό, που την έδειξε ο λαός».

Μετά την αποστασία όμως την απογοήτευση διαδέχτηκε πάλι η αγωνιστικότητα.

«Δεν είχαμε την οργάνωση που είχε η Αριστερά. Καλά-καλά ούτε ταυτότητες είχαμε ούτε καταλόγους. [Η ΕΔΗΝ] ήταν ένα μαζικό κίνημα που χρησιμοποιούνταν ως αιχμή του δόρατος στις διεκδικήσεις της ΕΚ, του Γεωργίου Παπανδρέου κλπ. Δεν υπήρχε καμία κάμψη όταν ήρθε η δικτατορία. Ίσα-ίσα ήμασταν πανέτοιμοι για τις εκλογές που ερχόντουσαν. Η ΕΔΗΝ δεν είχε την οργάνωση της Αριστεράς, οι σχέσεις ήταν χαλαρές, για αυτό και δεν ήταν σε θέση οι ΕΔΗΝίτες να προτάζουν συλλογική αντίδραση».

Εφόσον τα κόμματα ήταν παντελώς ανέτοιμα για το ενδεχόμενο δικτατορίας, η νεολαία ήταν και αυτή ανέτοιμη και ανοργάνωτη. Μόλις έγινε η δικτατορία μικρές μόνο κινήσεις σημειώθηκαν. Συνελήφθησαν τα αριστερά στελέχη, αποκεφαλίστηκε το κίνημα και οι οργανώσεις.

«Έπρεπε από τη βάση πια να οργανωθούν άλλες κινήσεις...αλλά υπήρχε πολύ κατάδοση, πολύς χαφιεδισμός. Φοβόσουν να μιλήσεις. Μια κουβέντα έλεγες, την άλλη μέρα σε καλούσαν στο τμήμα. [...] Στη δικτατορία οι

μισοί Έλληνες κατέδιδαν τους άλλους μισούς παντού. [...] Απόδειξη: όλες οι οργανώσεις εξαρθρώθηκαν, πολλές εν τη γενέση τους». υπήρχαν τανκς και χαφιέδες. Ο κόσμος πάγωσε»⁴⁸⁷.

Ο Γιώργος Καραμπελιάς, μαοϊκός εκείνη την περίοδο, με τη σειρά του σημειώνει:

«[μετά το '65] δεν το νιώθαμε ως ύφεση [...]. Το '64-'65 η Ελλάδα είναι η πρώτη χώρα στον κόσμο σε ημέρες απεργίας. Σε μεγάλο βαθμό συνεχίζονται και το '66. [...] Μετά τα Ιουλιανά αρχίζει να υπάρχει ο φόβος της συνέχειας [...]. Δηλαδή αρχίζει πια να φαίνεται πολύ έντονο το πολιτικό αδιέξοδο [...]. Φοβήθηκε πάρα πολύ η Αριστερά [...] και αντί να κάνει μια πολιτική πώς να οργανώσει ένα τέτοιο πράγμα, προσπαθούσε να το καταλαγιάσει...ντάζει υπήρχε και η καταστολή. Έχει αλλάξει η κυβέρνηση, δεν είναι η ευκολία που υπάρχει πριν, αλλά οι κινητοποιήσεις που αρχίζουν '66-'67 είναι πιο σκληρές. Στις διαδηλώσεις πέφτει πολύ περισσότερο ξύλο [...], επανεμφανίζεται η ΕΚΟΦ [...]. Δηλαδή υπήρχε μια προσπάθεια αναδιοργάνωσης (που θα καταλήξει στη δικτατορία) των αντίπαλων δυνάμεων, και η αδυναμία της αριστεράς [...]. Ήταν εντελώς ανοργάνωτη. Δηλαδή η αριστερά είχε χάσει το παιχνίδι από το '65-'66 και μετά». «Αν δε γινόταν δικτατορία, θα γινόταν ελληνικό '68. σίγουρα»⁴⁸⁸.

Η Μαργαρίτα Γιαραλή, φοιτήτρια τότε στη Γεωπονική, ισχυρίζεται ότι η επίταση της καταστολής μετά το '65 δεν επηρέασε πολύ τη μαζικότητα των κινητοποιήσεων.

«Βέβαια, μας διαλύανε λίγο πιο εύκολα [...] απ' ότι το '65, μετά την παραίτηση Παπανδρέου». «Σαφώς ήμασταν λίγο λιγότεροι. Δηλαδή ο κόσμος έβγαινε τότε κάθε μέρα στο δρόμο και ...έγιναν οι συγκεντρώσεις πιο μικρές. Αλλά εγώ δε νομίζω ότι ήταν από [...] την καταστολή». «Νομίζω ότι ήταν και μία κούραση όλο αυτό το πράγμα». «[Κουράστηκαν] από την υπερπροσπάθεια των Ιουλιανών και νομίζω ότι έπαιξε ένα ρόλο αυτή η αναποτελεσματικότητα. [...] Η επίθεση στη Νεολαία Λαμπράκη ήταν απίστευτη. [...] Αλλά αυτό το πράγμα δεν συρρίκνωσε τη Νεολαία Λαμπράκη»⁴⁸⁹.

Ο Γιώργος Χατζόπουλος, μέλος τότε της ακροαριστερής οργάνωσης Φίλοι Νέων Χωρών (ΦΝΧ) στέκεται στα εξής: η στάση της ΕΔΑ στα Ιουλιανά ήταν

«αμήχανη. Δεν τολμούσε να πει 'να φύγει ο βασιλιάς'. [...] Θεωρούσε προβοκατόρικο το σύνθημα αυτό. Ο κόσμος πήγαινε έξω από τα ανάκτορα. [...] Ήταν πιο αποφασιστική στο θέμα αυτό μια πτέρυγα των κεντρώων. Η ΕΔΑ ήταν αμήχανη. Περίμενε και αυτή απ' τον Παπανδρέου. Δεν πήρε πρωτοβουλίες δικές

⁴⁸⁷ Συνέντευξη Αντώνη Σαχπεκίδη

⁴⁸⁸ Συνέντευξη Γιώργου Καραμπελιά

⁴⁸⁹ Συνέντευξη Μαργαρίτας Γιαραλή

της». «Με τους αποστάτες υπάρχει οργή. Το κυρίαρχο είναι η οργή. Και η οργή τους πιάνει όλους, από την αριστερά ως το κέντρο [...]. Υπάρχει οργή και υπάρχει και αναμονή. Αλλά σιγά-σιγά ο Παπανδρέου αρχίζει και διαπραγματεύεται αυτά τα πράγματα και καταλήγει στη συμφωνία με τον Κανελλόπουλο [...]. Ο Παπανδρέου τα παίρνει πίσω όλα αυτά ενόψει του ότι είναι σίγουρος νικητής [...]. Νέοι άνθρωποι που είχαν πιστέψει, ακόμα και κρυφοί αριστεροί [...] περιμένουν από τον Παπανδρέου. Τους πούλησε δηλαδή και έκανε τη συμφωνία αυτή».

Μετά τα Ιουλιανά «αποτραβιέται ο κόσμος». Ο Παπανδρέου που ήταν η «ατμομηχανή» του κινήματος αρχίζει να διαπραγματεύεται με τη Δεξιά και το Παλάτι. Αυτό «απονευρώνει», ισχυρίζεται ο Γ.Χ..

«Δεν μπορείς να κάνεις διαδηλώσεις [...] όταν βλέπεις ότι ο αρχηγός σου κάνει τέτοια πράγματα. [...] Αποτραβιέται σιγά-σιγά ο κόσμος, γιατί σου λέει 'που πάει αυτή η δουλειά, ας περιμένουμε τις εκλογές'. [...] Πιστεύω πως υπήρχε και μια κόπωση και απογοήτευση [...]. Ήταν ένα-δύο μήνες η Αθήνα κατειλημμένη από τις μάζες, θέλαν αποτέλεσμα. Το αποτέλεσμα δεν ήρθε. Να κάνουνε γιουρούσι; Τι γιουρούσι; [...] Δεν ήτανε καμία ηγεσία πρόθυμη γι αυτό [...]. Η κοινωνία είχε αγανακτήσει [...] αλλά δεν ήταν διατεθειμένη να θυσιάσει τα αγαθά που είχε εντωμεταξύ αποκτήσει [...]. Υπήρξε μια διάσταση μεταξύ των αξιώσεων της κοινωνίας και των δυνατοτήτων της πολιτικής εκείνη την εποχή. Θα μπορούσαν δημοκρατικά να λυθούν αυτά. [...] Αν οι κεντρώοι είχανε μια τόλμη κοινωνικής εξέλιξης, θα μπορούσανε, η κοινωνία ήτανε πρόθυμη δηλαδή. Αλλά περιοριζόταν η φιλοδοξία αυτή μέχρι του να γίνει κυβέρνηση αυτός»⁴⁹⁰.

Ο Δημήτρης Καραφύλης, συνδικαλιστής φοιτητής της περιόδου, λέει πως μετά τα Ιουλιανά, που «το κλίμα ήταν επαναστατικό», ο κόσμος «έφυγε απ' το κλίμα. Υπήρξε αυτή η ομαλοποίηση, η οποία σιγά σιγά δημιούργησε κλίμα εφησυχασμού. Και σιγά σιγά ο καθένας αποσύρθηκε στον καναπέ του, στο καφενείο του, στην παρέα του κλπ». Η δικτατορία βρήκε τον κόσμο ανέτοιμο, γιατί τα κόμματα τρώγονταν μεταξύ τους και διαγκωνίζονταν για τα ποσοστά και την επιρροή.

«Φοβόντουσαν τα αστικά κόμματα την άνοδο της Αριστεράς. Απομόνωναν την Αριστερά, το δυναμικό εδώ που τα λέμε στοιχείο της εποχής. Αυτή ήταν και η μαγιά των δυναμικών κινητοποιήσεων, μη γελιόμαστε τώρα. Δεν ήταν οι αστοί ή οι κυρίως αστοί. Ήταν οι ΕΔΑίτες, από κει ξεκίναγε το πράγμα. Οπότε βρήκε ο Παπαδόπουλος και οι άλλοι την ευκαιρία να εμφανιστούν στο προσκήνιο». «Ήταν αποδυναμωμένα τα κόμματα [...] και ανυποψίαστα. Δεν μπορούσαν να ελέγξουν το μηχανισμό των μυστικών υπηρεσιών. Δεν

⁴⁹⁰ Συνέντευξη Γιώργου Χατζόπουλου

μπορούσαν να ελέγξουν τίποτε». «Μόνη της δεν κινητοποιήθηκε εκείνη την εποχή η Αριστερά. Πλαισίωνε τις δυναμικές παρουσίες του Γ. Παπανδρέου, ο οποίος και την εκμεταλλευόταν». «[Δημιουργήθηκε] μια πλαδαρότητα στον αστικό πληθυσμό, ο οποίος κάθισε ήσυχος στο σπίτι του [...] και επομένως ήταν εύκολη η επέμβαση, δεν ήταν δύσκολη». «Και η νεολαία βολεύτηκε [...]. Η ευζωία, η καλοπέραση, να πάμε στις ταβέρνες. Ήταν ωραιότερο από το να κολλάς αφίσες ή να τρως ξύλο. Ήταν ωραιότερη η ζωή έτσι. Και ήτανε λίγο ευδαιμονιστική η διάθεση των νέων. Γι αυτό και αυτοί ήταν λίγο πλαδαροί»⁴⁹¹.

Ο Δ. Λιβιεράτος πιστεύει και αυτός ότι

«μετά τα γεγονότα του '65 άρχισε η υποχώρηση». «Είχανε κουραστεί πια οι άνθρωποι και το πολιτικό σχήμα που ήταν επικεφαλής η ΕΔΑ δεν τους εκπροσωπούσε πια. Κάνανε μια κινητοποίηση, δεύτερη, τρίτη, πού πάμε;» «[Η πολιτική ηγεσία της ΕΔΑ] βρισκότανε σε διάσταση με τη βάση. [...] Κάποια στιγμή κούρασε. Κάνουμε απεργίες, κάνουμε απεργίες, αλλά δεν έχουμε κανένα αποτέλεσμα. Έκουράστηκε κι ο κόσμος. Όλο και λιγότεροι κατέβαιναν στις απεργίες, όλο και λιγότεροι στις διαδηλώσεις. Βρήκε δηλαδή η δικτατορία ένα συνδικαλιστικό κίνημα κουρασμένο». «Η γραμμή της αριστεράς ήταν 'μη μιλάτε για δικτατορία κι αυτά, δεν υπάρχουν τέτοιοι κίνδυνοι. Θα πάμε ομαλά στις επόμενες εκλογές'. Υπήρχε στροφή προς το Κέντρο. Ακόμα και αριστεροί το ψήφιζαν για να φύγει η Δεξιά. Όχι ότι γινόντουσαν δεξιοί ή κεντρώοι ή ότι ακολουθούσαν τον Παπανδρέου, αλλά σου λέει 'μια ελπίδα να φύγουμε απ' τη Δεξιά, μας έχει πρήξει. Ακόμα κι αν το Κέντρο ήταν ακόμα πιο αναξιώπιστο σε σχέση με την ΕΔΑ, ήταν εξουσία»⁴⁹².

Ο Θ. Αθανασίου θυμάται ότι η πίεση της αστυνομίας στο κέντρο της Αθήνας μεγάλωνε όσο φτάναμε προς τη δικτατορία. Διενεργούνταν συλλήψεις σε μαζικό επίπεδο και έπεφταν τόσα καπνογόνα που μέρες μετά μύριζες τα καπνογόνα. Τα καπνογόνα ήταν μεγαλύτερο πρόβλημα από το ξύλο. Ήταν πολύ επικίνδυνα. Τη μέρα που πέθανε ο Πέτρουλας οι αστυνομικές δυνάμεις ήταν από το σημείο που πέθανε, στη Χρήστου Λαδά, μέχρι το Σύνταγμα. Ενώ γίνονταν διαπραγματεύσεις, η αστυνομία επιτέθηκε και έγινε «μακελειό». Η επίταση της καταστολής ήταν μέρος του σχεδίου επιβολής δικτατορίας, θεωρεί ο Αθανασίου. Δεν ήταν απλώς απάντηση του κράτους, αλλά επιθετική στρατηγική και μέρος σχεδίου. «Είχε απομαζικοποιηθεί στο τέλος το κίνημα» της νεολαίας λόγω της αστυνόμευσης και της τρομοκρατίας από τα Ιουλιανά μέχρι το '67. «Είχαμε μείνει μόνοι μας» η ΔΝΛ, και μάλιστα μόνο «οι πιο αποφασισμένοι». «Δεν

⁴⁹¹ Συνέντευξη Δημήτρη Καραφύλη

⁴⁹² Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου

μπορούσαμε ούτε μια συγκέντρωση να κάνουμε μαζική. Δεν ερχόταν ο κόσμος, φοβόταν, τέλειωσε. Είχαμε μπει λοιπόν σε μια άλλη φάση, όπου είχε καμφθεί το κίνημα»⁴⁹³.

«Και κράτησε όλη αυτή η Άνοιξη [...] μέχρι το καλοκαίρι του '65 [...] και άρχισε να μαζεύεται πάλι ο κόσμος» θυμάται με τη σειρά του ο Χρήστος Ρεκλείτης, μέλος της Ν.Ε.ΔΑ και της ΔΝΛ.

«Στα Ιουλιανά ο βασικός οργανωτής ήταν ο ίδιος ο κόσμος, ο οποίος με τη συμμετοχή του και τον αυθορμητισμό του έσπρωξε και τις ηγεσίες». «[Αλλά] κουράστηκε ο κόσμος με τα Ιουλιανά. Κουράστηκε πολύ. Και άρχισε να συρρικνώνεται και η νεολαία. Δεν ήταν πια το ίδιο πράγμα. Υπήρχε τρομοκρατία. Στις Σέρρες είχαν ανατινάξει δύο φορές τη λέσχη της Νεολαίας. Σε άλλα μέρη χτυπούσαν τη Νεολαία. Συλλαμβάνανε κόσμο [...] και άρχισε το πρόβλημα να διαλύσουν τη ΔΝΛ. Ίσως να υπήρχε και από πριν αυτή η σκέψη και να φρόντιζε η ΕΔΑ να την κάνει δική της Νεολαία συνενώνοντας τη με τη Ν.Ε.ΔΑ για να μην τη διαλύσουν. Και γίνανε πάρα πολλές εκδηλώσεις και κινητοποιήσεις για να μην διαλυθεί η Νεολαία Λαμπράκη». «Αλλά οι λέσχες της Νεολαίας Λαμπράκη αρχίζουν να μαζεύονται». «Παρθήκανε πολλά μέτρα για να συρρικνωθεί η Νεολαία. Και πραγματικά συρρικνώθηκε, αλλά δεν έφτασε ποτέ στα επίπεδα της Ν.Ε.ΔΑ, ήταν πάντοτε πολλαπλάσια. Δηλαδή πέρασε κόσμος περαστικός, αλλά έμεινε και πολύς. Και έμειναν και οι περισσότερες λέσχες».

«Στην επαρχία, οι άνθρωποι χόρευαν το δικό τους το ρυθμό [...], δεν τους επηρέασε τόσο πολύ αυτή η κατάσταση [η ιδεολογική αντιπαράθεση στο εσωτερικό]. Δεν ήταν αυτό όμως που επηρέασε τη συρρίκνωση της Νεολαίας Λαμπράκη. Ήταν το όλο κλίμα [...]. Εγώ κατάλαβα ότι άρχισε να συρρικνώνεται η Νεολαία απ' όταν διώζανε τον Παπανδρέου και γίνανε τα Ιουλιανά. Πρώτα απ' όλα είχε γυρίσει πάλι η τρομοκρατία και ο κόσμος φοβόταν. Όταν πήρε ανάσα εκδηλώθηκε, αλλά μετά φοβόταν. Πιστεύω πως αυτή ήταν η βασική αιτία. Συν τα ιδεολογικά, αλλά στα ιδεολογικά δεν πήγε ο κόσμος σπίτι του, πήγε σε μικρότερες ομάδες. Η βασική μάζα της Νεολαίας που έφυγε πήγε σπίτι της. Και δεν ήτανε –ξέρω γω– αυτό μία αμφισβήτηση της γραμμής, ήταν ένας φόβος. Δεν ήταν όλος ο κόσμος ώριμος ούτε αποφασισμένος να δώσει μάχες ύπαρξης της Νεολαίας. Ξεφοβήθηκε λίγο, αλλά μετά μαζευνήκανε». «Όλοι οι μαθητές αποτραβήχτηκαν από τις οργανώσεις. Δεν τους επιτρέπουν».

Ο Κώστας Τσουράκης στέκεται και αυτός στην ραγδαία συρρίκνωση της ΔΝΛ από τις αρχές του '66.

«Νομίζω ότι πολιτικοποιήθηκε γρήγορα αυτό το πράγμα. Δηλαδή αυτό το άνοιγμα που έγινε στην κοινωνία και στη νεολαία πολύ γρήγορα τραβήχτηκε πίσω. Δηλαδή το άπλωμα αυτής της επιρροής νομίζω ότι το υπερεκτιμήσαμε ως κατάκτηση και περιουσιακό στοιχείο της Αριστεράς. Αυτή η οργάνωση έγινε γρήγορα

⁴⁹³ Συνέντευξη Θανάση Αθανασίου

κομματική οργάνωση. Τα συνθήματά της δηλαδή δεν ανταποκρίνονταν σε αυτό που προσήλκυσε τα ευρύτερα στρώματα της νεολαίας. [...] Οι πολλοί έφυγαν, δεν πήγαν στο Κέντρο. Δηλαδή, τα παιδιά γύρισαν στις σπουδές τους, στα αυτά τους. Δεν τους εξέφραζε. Σ' αυτό το πράγμα δε τους βοηθούσε και η πίεση της λεγόμενης 'αντίδρασης'. Δηλαδή, τα μέτρα που έπαιρναν το διευκόλυναν όλο αυτό. Δηλαδή ο άλλος δεν τον είχε κατακτήσει η υπόθεση να γίνει σοβιέτ η Ελλάδα. [...] Εμείς [...] αδειάζαμε το Θεμέλιο μόλις έφερνε, ακόμα έχω δίσκους και εμβλήματα του κόκκινου στρατού, 'σύντροφε' και [τέτοια]. Ήταν άλλοι άνθρωποι, οι οποίοι άλλα πράγματα περιμένανε. Σου λέει 'τώρα αυτό...'. Δηλαδή δεν τον εμπνέει. Και έρχεται και η πίεση από τον αντίπαλο που του δημιουργεί δύσκολη αυτή και σου λέει 'εγώ τώρα τι δουλειά έχω εδώ;' Έτσι λοιπόν σε συνοικίες αδύναμες [...] έκλεισε η λέσχη τελείως, διότι δεν πήγαιναν παιδιά πλέον εκεί, ενώ πρώτα ήτανε κοσμοπλημύρα. [...] Στην επαρχία βέβαια τα πράγματα ήτανε δυσκολότερα και χειρότερα».

Στην ΕΔΑ, θεωρεί ο Κ.Τ., δεν υπήρχε ενιαία στρατηγική απέναντι στον κίνδυνο εκτροπής. Αν υπήρχε φυσικά στρατηγική. Το πρόβλημα της ΕΔΑ ήταν πως δεν θα χάσει περισσότερους ψήφους και έδρες προς όφελος της ΕΚ. Στο δρόμο η επίσημη γραμμή συνέστηνε να κινείται η Νεολαία εντός κάποιων ορίων, ενώ υπήρχαν άλλοι που ήταν διατεθειμένοι να καλύψουν πολιτικά και μια πιο επιθετική στάση. Μετά τα Ιουλιανά κάποιοι άρχισαν να αποστασιοποιούνται από την Οργάνωση, καθώς δεν ήθελαν να μπλεχτούν σε συνεχείς συγκρούσεις με την αστυνομία. Άλλοι αντιθέτως δεν ήθελαν να συνεχίσουν έναν αγώνα από τον οποίο θα επωφελούνταν ο Παπανδρέου. Άλλοι έδειχναν γοητευμένοι από την προσωπικότητα του Αντρέα και περίμεναν να δουν τι θα πει και τι θα κάνει. Άλλοι δημιούργησαν ακροαριστερές οργανώσεις. Έσπαγε δηλαδή το κύμα του συμπαγούς κινήματος⁴⁹⁴.

Στο σημείο αυτό ο Χαράλαμπος Ντόλκας συμπληρώνει: «έχει κάποια βάση» το ότι οι Νεολαίες του Κέντρου και της Αριστεράς, αλλά και τα αντίστοιχα κόμματα, επειδή πέρασαν μια περίοδο «εσωστρέφειας», μετά το '65 «μια ικμάδα της ενέργειας» που θα έπρεπε να δαπανηθεί στην επαγρύπνηση έναντι του επερχόμενου κινδύνου, δαπανήθηκε στην εσωστρέφεια⁴⁹⁵.

Ο Κώστας Βεργόπουλος με τη σειρά του θεωρεί ότι

«η γενικότερη αίσθηση ήταν ότι το άνοιγμα της ελληνικής κοινωνίας της περιόδου 1960-1965 είχε ήδη κλείσει με ευθύνη των πολιτικών κομμάτων προς όφελος των μεταξύ τους κομματικών δοσοληψιών και ότι

⁴⁹⁴ Συνέντευξη Κώστα Τσουράκη

⁴⁹⁵ Συνέντευξη Χαράλαμπου Ντόλκα

η περίοδος Ιουλίου-Αυγούστου του 1965 δεν ήταν τόσο φάση δημοκρατικής αντίστασης στο βασιλικό πραξικόπημα, όσο κυρίως φάση εκτόνωσης ακόμα και της έσχατης κινηματικής δυναμικής, με εξ αντικειμένου συνέπεια να ανοίξει ο δρόμος για τη σχεδόν αναίμακτη δικτατορική λύση με μηδαμινό πολιτικό κόστος. Επί εξήντα μέρες, ο δημοκρατικός λαός έδιδε το παρών σε μια μάχη που δεν είχε προσδιορίσει το στόχο της. Φυσιολογική και προβλεπτή κατάληξη ήταν η κόπωση και η απογοήτευση του λαϊκού παράγοντος, με συνέπεια την επιβολή και ντε φάκτο νομιμοποίηση της βασιλικής ανωμαλίας. Η ήδη συντελεσμένη δημοκρατική κατάρρευση έδωσε φτερά στα σχέδια των συνταγματαρχών. Τη δικτατορία προετοίμασε όχι η άνοδος του δημοκρατικού κινήματος, αλλ' η πτώση του, που σε μεγάλο βαθμό ήταν αποτέλεσμα των κομματικών αξιώσεων για οικειοποίηση και ποδηγέτηση των κοινωνικών εξελίξεων»⁴⁹⁶.

Στην ίδια γραμμή ο Στέργιος Κατσαρός ερμηνεύει την κινηματική ύφεση μέσω της «*πυροσβεστικής*» στάσης της ΕΔΑ και της ΕΚ, ενώ σχετικά με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας στέκεται στην ανετοιμότητα των ιδίων κομμάτων. Η ΕΚ δεν είχε μηχανισμό επαγρύπνησης. Η ΕΔΑ, εκτός από τις καταγγελίες της *Αυγής* για τα «*σκοτεινά σχέδια της Αυλής*» και τις εκκλήσεις στο λαό για επαγρύπνηση, πιάστηκε

«κυριολεκτικά στον ύπνο. Έγιναν βέβαια μερικές προσπάθειες να κρατηθεί το κίνημα σε κάποια επίπεδα. [...] μέσα στις προσπάθειες αυτές ήταν και οι λεγόμενες κομμουνιστικές ασκήσεις. [...] Στη συνέχεια οι 'ασκήσεις' αυτές εκφυλίστηκαν και σταμάτησαν. Παράλληλα ατόνησε και ο μηχανισμός επαγρύπνησης, που περιορίστηκε σε μερικές ενέργειες ρουτίνας, όπως η περιφρούρηση των γραφείων της ΕΔΑ σε στιγμές πολιτικής έντασης, για παράδειγμα στις 3 Απρίλη που ανέλαβε κυβέρνηση η ΕΡΕ. [...] Ο κομματικός μηχανισμός είχε επηρεαστεί από τη σχετική ύφεση. Οι οργανώσεις είχαν υποστεί σημαντικές απώλειες και το ηθικό είχε πέσει σε αρκετά χαμηλά επίπεδα. [...] Την άνοιξη του '66 άρχισε μια προσπάθεια να αναζωπυρωθεί ο μηχανισμός επαγρύπνησης. Πολύ γρήγορα, όμως, αυτές οι προσπάθειες έγιναν αντικείμενο της φραξιονιστικής διαπάλης. Προκλήθηκε σύγχυση, οι αγωνιστές που συμμετείχαν σε αυτές τις επιτροπές δεν ήξεραν για τι συγκεκριμένα θα πάλευαν. Ο στόχος θα ήταν η αναγνώριση του ΚΚΕ; Θα ήταν η αυτοάμυνα; Ή θα ήταν η εκλογική προπαγάνδα του κόμματος; [...] Τελικά ολόκληρη η στάση του κόμματος προσανατολίστηκε στον καθαρά προεκλογικό αγώνα»⁴⁹⁷.

Τη στιγμή λοιπόν που η ΕΔΑ έχει πρόβλημα διεύθυνσης ανατέλλει το άστρο του Ανδρέα Παπανδρέου. Ο Ανδρέας λοιπόν, που σε ένα βιβλιαράκι που είχε βγάλει πριν πολιτευθεί, αναφερόμενος στον εμφύλιο, μιλούσε για «*συμμοριτοπόλεμο*», συσπειρώνει και

⁴⁹⁶ Βεργόπουλος Κ., *Οι αμετανόητοι*, Εξάντας, 2010, σ.45-46

⁴⁹⁷ Κατσαρός Σ. ό.π., σ.59-62

καλλιεργεί τη συνεργασία δυνάμεων του Κέντρου και της Αριστεράς με σκοπό την οικοδόμηση της κεντροαριστεράς. Αξιοποιεί επίσης μελέτες για την πορεία της χώρας, που έχουν γίνει από μια ομάδα ειδικών της οδού Σουηδίας και μια ομάδα οικονομολόγων του ΚΕΠΕ, από τις οποίες προκύπτουν τα συνθήματα για την «αλλαγή», τους «μη προνομιούχους» καθώς και το «η Ελλάδα στους Έλληνες».

Ο Ανδρέας Παπανδρέου πίστευε στην αποτελεσματικότητα της συλλογικής δράσης. Μιλούσε χαρακτηριστικά «περί μιας αναμετρήσεως μεταξύ της υλικής δυνάμεως την οποίαν διαθέτουν τα Ανάκτορα και το Δεξίόν καθεστώ και της θελήσεως του λαού». Έλεγε επίσης ότι σε περίπτωση πραξικοπήματος «θα υπάρξει παθητική αντίσταση η οποία συν τω χρόνω θα γονατίσει την ελληνικήν οικονομίαν και ολόκληρον την ελληνικήν κοινωνίαν» μέσω γενικών απεργιών⁴⁹⁸. «Η εκτίμηση που έκανε (ο Γεώργιος Παπανδρέου) στην κατάσταση ήταν κάπως διαφορετική από τη δική μου» θα γράψει ο ίδιος αργότερα. «Δεν πίστευε πως διαθέταμε τη δύναμη να νικήσουμε το Κατεστημένο σε κατά μέτωπο αναμέτρηση...»⁴⁹⁹.

Από όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνεται η ύπαρξη των παρακάτω αποσυμπεριωτικών μηχανισμών:

- ✓ Απογοήτευση (*disillusionment*) από την αναποτελεσματικότητα των κινητοποιήσεων και το πολιτικό αδιέξοδο.
- ✓ Έλλειψη κατεύθυνσης από τα φοβισμένα δημοκρατικά κόμματα και καλλιέργεια εφησυχασμού.
- ✓ Κούραση (*exhaustion*) από τις συνεχείς κινητοποιήσεις.
- ✓ Καταστολή (*repression*) και τρομοκρατία.
- ✓ Αντιθέσεις στο εσωτερικό του δημοκρατικού στρατοπέδου (*competition*) και εσωστρέφεια.

Οι παραπάνω μηχανισμοί προκάλεσαν την απομαζικοποίηση του κινήματος, όχι όμως και σημαντική απομείωση της μαχητικότητας και της πολιτικοποίησής του ή του αριθμού των κινητοποιήσεων. Από την άλλη η απομαζικοποίηση αυτή τροφοδότησε με τη σειρά

⁴⁹⁸ Απόσπασμα από συνέντευξη που παραχώρησε σε σουηδική εφημερίδα στις 12/4/1967.

⁴⁹⁹ Παπανδρέου Α., ό.π., σ.272

της τους εν λόγω μηχανισμούς σε ένα σπирάλ που απομάκρυνε προοδευτικά τους πολλούς, δηλαδή τους κεντρώους, καθιστώντας τους πιο αποφασισμένους, δηλαδή τους αριστερούς, πιο ευάλωτους.

Την απόδειξη σε όλα αυτά την προσφέρουν οι κινητοποιήσεις που ξέσπασαν τον τελευταίο μήνα πριν τη δικτατορία με αφορμή ένα νέο «πραξικόπημα», το διορισμό κυβέρνησης ΕΡΕ για να διεξάγει τις εκλογές. Η νέα απειλή επανενεργοποίησε τόσο τη δημοκρατική ταυτότητα όσο και τους βασικούς οργανωτικούς φορείς των κινητοποιήσεων. Το αποτέλεσμα ήταν να συμβούν «μικρά Ιουλιανά». Υπήρξε νέα κινηματική έξαρση, όμως οι παραπάνω μηχανισμοί είχαν κάνει τη δουλειά τους. Και έτσι τα «νέα Ιουλιανά» ήταν «μικρά». Υπ' αυτή την έννοια η κινηματική ύφεση ευνόησε τα σχέδια των στρατοκρατών.

Τον Απρίλη η χώρα συνταράσσεται από τις μεγάλες φοιτητικές και εργατικές συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις, ιδίως σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, οι οποίες εκφράζουν την πανδημοκρατική αντίδραση απέναντι στις μελετώμενες συνταγματικές εκτροπές (βλ. σχετικά κεφάλαια). Οι διαδηλώσεις αντιμετωπίζονται από την αστυνομία στο σύνολό τους με υπερβάλλουσα βία, ενώ αναλαμβάνουν δράση και οι παρακρατικοί της Δεξιάς. Η αύξηση της καταστολής φάνταζε στα μάτια των διαδηλωτών –και μάλλον ήταν- ως μέρος της μελετώμενης εκτροπής. Οι διαδηλωτές φωνάζουν «έξω οι αυλόδουλοι», «κάτω η κυβέρνηση», «όχι η ΕΡΕ», «έξω ο Κανελλόπουλος», «χούντα-Κανελλόπουλος», «δεν περνάει ο φασισμός», «κάτω η χούντα», «ο στρατός με το λαό», «ο λαός κυρίαρχος», «114», «εκλογές ελεύθερες». Η ΕΔΑ κινητοποιεί τους οπαδούς της σε όλη την Ελλάδα με μαζικές συγκεντρώσεις. Όπως φαίνεται και από τα στοιχεία (κινητοποιήσεις Ιανουαρίου 52, Φεβρουαρίου 69, Μαρτίου 62, Απριλίου 94), η προδικτατορική αυτή κινηματική έκρηξη μπορεί να χαρακτηριστεί ως «μικρά Ιουλιανά». Δύο χρόνια μετά τα μεγάλα Ιουλιανά, το κράτος και το παρακράτος είχε πάρει το μάθημά του και ήταν αποφασισμένο να μην αφήσει να επαναληφθούν τα Ιουλιανά. Η αύξηση της καταστολής (δες Πίνακα 18) ήταν μέρος αυτού ακριβώς του σχεδίου. Το επίπεδο κινηματικής εγρήγορσης του λαού, βέβαια, και η εμπέδωση της δημοκρατικής ενότητας και ταυτότητας, όπως αυτή επιβεβαιώθηκε και στα «μικρά Ιουλιανά», δεν άφηναν πολλά περιθώρια κινήσεων στο μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας. Η πραγματική δημοκρατία ή

πραγματική δικτατορία. Γι αυτό αύξησε την καταστολή στα επίπεδα της καραμανλικής περιόδου.

Παρόλη την επιβολή της δικτατορίας, το κίνημα για τον εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής δεν μπορούμε να πούμε ότι «πήγε χαμένο». Η «χαμένη Άνοιξη» του '60, όπως την ονόμασε ο Στρατής Τσίρκας στο ομώνυμο βιβλίο του, προετοίμασε το «καλοκαίρι» της Μεταπολίτευσης με πολλούς τρόπους. Πρώτον, δημιούργησε χιλιάδες έμπειρους αγωνιστές, οι οποίοι στη συνέχεια δραστηριοποιήθηκαν στο αντιδικτατορικό κίνημα και στο μεταπολιτευτικό κίνημα. Δεύτερον, δημιούργησε με την ώσμωση αριστερών και κεντρώων το κοινωνικό εκείνο μπλοκ για το οποίο ο μοναδικός ανεκτός πολιτικός ορίζοντας ήταν ο πλήρης εκδημοκρατισμός της δημόσιας ζωής. Τρίτον, οικοδόμησε τη δημοκρατική ταυτότητα, η οποία έμελε να καλύπτει σταθερά την πλειοψηφία των ελλήνων πολιτών μέχρι και τα τέλη του 20ού αιώνα και άρα να αποτελεί εγγύηση τουλάχιστον για την δημοκρατική ομαλότητα και την κινηματική εγρήγορση απέναντι στα κεκτημένα. Τέταρτον, νομιμοποίησε την Αριστερά και την έκανε αναπόσπαστο κομμάτι της δημόσιας ζωής. Πέμπτον, οι μνήμες από τη μαζική, μαχητική και ενίοτε αποτελεσματική αντίσταση του λαού στην προσπάθεια απομείωσης των πολιτικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων εμπνέουν τις αντιστάσεις του ελληνικού λαού ακόμα και σήμερα. Έκτον, η κατάληψη ενός πανεπιστημιακού κτιρίου με σκοπό την καταγγελία της κυβέρνησης ή η ίδια η πρακτική του εγκλεισμού σε κάποιο κτίριο μέχρι τη δικαίωση του αγώνα δεν ήταν κάτι πρωτοφανές στο Πολυτεχνείο, αλλά ήταν κάτι γνωστό ήδη από τους αγώνες του '60.

Με άλλα λόγια, το κίνημα της δεκαετίας του '60 υπήρξε προϋπόθεση για την ολοκλήρωση της δημοκρατίας στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης.

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Έχει καταχωρηθεί τόσο στη βιβλιογραφία όσο και στη συλλογική μνήμη ότι το εργατικό και το σπουδαστικό κίνημα υπήρξαν το πρωταγωνιστικό δίδυμο των αγώνων του '60 με το εργατικό κίνημα να αναλαμβάνει το ρόλο του «πολιορκητικού κριού» ή της «αιχμής του δόρατος». Σε ποιο βαθμό και για ποιους λόγους όμως συνέβη αυτό; Πως γιγαντώθηκε η δυναμική του εργατικού κινήματος; Πως αντέδρασαν οι κυβερνήσεις της περιόδου και πως επέδρασαν οι κυβερνητικές αντιδράσεις και πολιτικές στην εξέλιξη του εργατικού κινήματος; Σε τι κατάσταση βρισκόταν το εργατικό κίνημα τη στιγμή του πραξικοπήματος; Σε αυτά τα ερωτήματα θα προσπαθήσω να απαντήσω στις σελίδες που ακολουθούν.

Οι πρωτοπόροι (early risers)

1 Δεκεμβρίου 1960 οι οικοδόμοι κατέβηκαν σε πανελλαδική απεργία. Συγκεντρώσεις των απεργών πραγματοποιήθηκαν σε πολλές πόλεις της Ελλάδος. Η συγκέντρωση της Αθήνας, που ήταν η πιο πολυπληθής (15.000 απεργοί), δονούνταν από συνθήματα: «μας κοροϊδεύουν», «να σταματήσει ο εμπαιγμός». Η αστυνομία, που είχε διενεργήσει ήδη προληπτικές συλλήψεις, παρενέβη βίαια με σκοπό να διαλύσει τη συγκέντρωση. Οι οικοδόμοι αντέδρασαν δυναμικά, με αποτέλεσμα να ακολουθήσουν πρωτοφανείς για εκείνη την περίοδο συγκρούσεις. 55 αστυνομικοί και 66 διαδηλωτές (3 από σφαίρα) τραυματίστηκαν και 173 συνελήφθησαν σύμφωνα με τα στοιχεία της αστυνομίας. Η κυβέρνηση, κατά την προσφιλή της μέθοδο, είδε «κομμουνιστικό δάκτυλο». Την επόμενη μέρα επαναλαμβάνεται η 24ωρη απεργία των οικοδόμων στην Αθήνα και τον Πειραιά σε ένδειξη διαμαρτυρίας για το αιματοκύλισμα της συγκέντρωσής τους. Σε ένδειξη συμπαράστασης κατέβηκαν σε δίωρη στάση εργασίας οι εργατοτεχνίτες οικοδόμοι Θεσσαλονίκης, οι τυπογράφοι Αθηνών, καθώς και οι οδηγοί και εισπράκτορες λεωφορείων της Αθήνας και του Πειραιά. Ανακοινώσεις, ψηφίσματα και τηλεγραφήματα εργαζομένων, οι οποίοι διαδήλωναν την οργή τους ενάντια στην επίθεση της αστυνομίας και την αλληλεγγύη τους προς τους απεργούς, έφταναν και από αλλού. Η Αθήνα για άλλη μία μέρα είχε την όψη στρατοκρατούμενης πόλης. Καμιά προετοιμασία δεν είχε

γίνει για τη δεύτερη συνεχόμενη απεργία, αλλά όλοι πειθάρχησαν. Η απόφαση διαδόθηκε από στόμα σε στόμα. Κάποιοι που πήγαν για δουλειά, μόλις το έμαθαν, έφυγαν. Οι προσπάθειες της αστυνομίας να σπάσει την απεργία απέτυχαν. Άρχισε τότε να επιτίθεται στα επαγγελματικά καφενεία και σε ομάδες οικοδόμων στους δρόμους. Έγιναν 13 συλλήψεις. Σε πολλές περιπτώσεις πλήθος διερχομένων ενωνόταν με τους καταδιωκόμενους οικοδόμους και φώναζαν όλοι μαζί «σταματήστε το αίμα», «όχι άλλες σφαίρες».

Τα παραπάνω γεγονότα ανέδειξαν κάποια στοιχεία που θα ακολουθήσουν στη συνέχεια το εργατικό κίνημα μέχρι και τη δικτατορία: οι οικοδόμοι θα αποτελέσουν τη δύναμη κρούσης του εργατικού κινήματος απέναντι στην αστυνομία, ενώ η αλληλεγγύη μεταξύ των κλάδων και η αλληλεγγύη του κόσμου προς τους εργατικούς αγώνες θα αναδειχθεί στο ισχυρότερο διαπραγματευτικό χαρτί απέναντι στις αρχές και στην εργοδοσία.

Στο σημείο αυτό όμως αξίζει να θυμίσω τρεις παραδοχές της τρέχουσας βιβλιογραφίας σχετικά με τις πολιτικές ευκαιρίες: 1) οι πολιτικές ευκαιρίες δεν είναι ίδιες για όλους τους διεκδικητές, 2) διευρύνονται με αγώνες, 3) οι αγώνες κάποιων μπορεί να διευρύνουν τις πολιτικές ευκαιρίες για άλλους. Οι παρατηρήσεις αυτές μας είναι ιδιαίτερα χρήσιμες προκειμένου να καταλάβουμε πως ξεκίνησε ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60. Έχει επικρατήσει να μνημονεύεται ως εναρκτήριο γεγονός αυτού του κύκλου η απεργία των οικοδόμων την 1^η Δεκεμβρίου 1960. Στον εν λόγω κλάδο, από τον Εμφύλιο Πόλεμο ο «εργατοπατερισμός»⁵⁰⁰ και οι συνεχείς διώξεις⁵⁰¹ δεν άφηναν περιθώρια για συλλογική διεκδικητική δράση. Ωστόσο, ο κλάδος μαζικοποιείται κατά τη δεκαετία του '50 και, όπως αναφέρει ο Δημήτρης Λιβιεράτος,

«λόγω της γρήγορης ανάπτυξης εκ των πραγμάτων δεν μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά ο αστυνομικός μηχανισμός παρακολούθησης και καταστολής. [...] Οι νέοι οικοδόμοι μπαίνουν επικεφαλής των κινητοποιήσεων και γίνονται το φόβητρο της τότε αστυνομίας στις συγκρούσεις σώμα με σώμα»⁵⁰².

⁵⁰⁰ Βλέπε μαρτυρία Δημήτρη Κουτσούνη, πρώην γραμματέα του σωματείου μπετόν αρμέ Αθήνας, στο *Όταν η οργή ξεχειλίζει. Οικοδόμοι: αποτίμηση των, μεγάλων αγώνων. Μικρό χρέος σε κείνους που έφυγαν. Θυμόμαστε και θυμίζουμε. Μαρτυρίες παλιών αγωνιστών*, 2006, σ.59-60

⁵⁰¹ Στο ίδιο, σ.57

⁵⁰² Λιβιεράτος Δ., ό.π., σ.12

Η απεργία της 1^{ης} Δεκεμβρίου 1960 τελείωσε μέσα σε έναν πρωτόφαντο πετροπόλεμο μεταξύ οικοδόμων και αστυνομίας με πολλούς τραυματίες εκατέρωθεν. Η αστυνομία, όπως σημειώνει στη μαρτυρία του ένας εκ των συνηγόνων των συλληφθέντων οικοδόμων,

«υποχώρησε κακίην κακώς, υποχώρησε επαίσχυντα εις το πεδίο της μάχης. Ηττήθησαν για πρώτη φορά οι δυνάμεις του κράτους από το εγχώριο προλεταριάτο. Ήταν μέγιστης σημασίας αυτό το γεγονός. Διότι πριν από τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 1960 ‘όλα τα σκιαζε η φοβέρα και τα πλάκωνε η σκλαβιά’ από την άποψη πολιτικής τρομοκρατίας. [...] Ναι μεν την επομένη έγιναν συλλήψεις και οδηγήθηκαν οι οικοδόμοι στο αυτόφωρο, αλλά το θάρρος τους, αυτή η θαρραλέα αντιμετώπιση των δυνάμεων της φασίζουσας αστυνομίας αναπτέρωσε το ηθικό της κοινής γνώμης, των άλλων εργατικών κλάδων, της νεολαίας, των αριστερών νεολαίων της εποχής εκείνης, αναπτέρωσε το ηθικό του λαού. Είχε μια γενικότερη πολιτική επίδραση ανόδου των προοδευτικών δυνάμεων της τότε αριστεράς, που την είχαν στην παρανομία. Ναι μεν υπήρχε η ΕΔΑ, αλλά στην πράξη δεν μπορούσες να διαβάσεις ανοιχτά την *Αυγή*. Λοιπόν, την επόμενη τη διαβάζαμε όλοι ανοιχτά»⁵⁰³.

Όπως επίσης αναφέρει ο Χρήστος Τσεσμελής, πρόεδρος της Συντονιστικής Επιτροπής των συνεργαζόμενων οικοδομικών σωματείων,

«υπήρχε τέτοια τρομοκρατία, που από το 1936 που κηρύχθηκε η δικτατορία, δεν είχε γίνει καμιά μεγάλη απεργία, μέχρι τότε που κατέβηκαν οι οικοδόμοι και έγινε αυτό το μακελειό. Επομένως, με τους αγώνες αυτούς, με τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του '60, η εργατική τάξη πήρε θάρρος κι άρχισε από τότε να ανεβαίνει το εργατικό κίνημα με απεργίες, διεκδικώντας τη λύση διαφόρων προβλημάτων»⁵⁰⁴.

Ο τότε γραμματέας του Σωματείου Μπετόν Αρμέ Αθήνας, Δημήτρης Κουτσούνης, συμπληρώνει:

«Μ’ αυτή την απεργία άρχισαν να φαίνονται οι κατακτήσεις των οικοδόμων, αλλά και των άλλων εργαζομένων, που πήραν θάρρος κι άρχισαν δειλά δειλά να γράφονται στα σωματεία και να συζητάν

⁵⁰³ Μαρτυρία Θόδωρου Σταυρόπουλου στο *Οικοδόμοι...*, σ.132

⁵⁰⁴ Στο ίδιο, σ.149-150

χαμηλόφωνα για τα προβλήματά τους»⁵⁰⁵. «Έσπασε το αήτητο της αστυνομίας. [...] Έφυγαν οι ασφαλίτες που παρακολουθούσαν τις συνελεύσεις των σωματείων»⁵⁰⁶.

Αλλά και η δίκη των συλληφθέντων οικοδόμων είχε εξίσου θετική επίδραση στην *απόδοση νέων πολιτικών ευκαιριών*. Οι συνήγοροι υπεράσπισης, στην πλειοψηφία τους αριστεροί, δεν δέχτηκαν να πάρουν χρήματα, κατάφεραν να αδειάσουν την αίθουσα από τους αστυνομικούς και μετέτρεψαν τη διαδικασία σε κατηγορητήριο των οικοδόμων εναντίον της κυβέρνησης⁵⁰⁷. Επίσης, «ογδόντα περίπου μάρτυρες, πολιτικοί, συνδικαλιστές, διανοούμενοι, αλλά και απλοί άνθρωποι του λαού, αυτόπτες μάρτυρες, τους υπερασπίστηκαν με αυταπάρνηση καταδικάζοντας κατηγορηματικά την κυβέρνηση και την αστυνομία ως μόνους υπεύθυνους των αιματηρών επεισοδίων»⁵⁰⁸. Ο Θόδωρος Σταυρόπουλος διηγείται σχετικά:

«Ήταν βράδυ όταν το δικαστήριο είπε: Αθώοι όλοι οι κατηγορούμενοι. Έγινε σεισμός. Η αστυνομία εξαφανίστηκε. [...] Είχε πολύ μεγάλη επίδραση η αθώωση των οικοδόμων. [...] Η νίκη των οικοδόμων και στο πεδίο της μάχης και στο δικαστήριο άνοιξε τους ορίζοντες. Αποτέλεσε γεγονός πολύ μεγάλης πολιτικής σημασίας, διότι πλέον κάθε πολίτης και κάθε εργαζόμενος κατάλαβε ότι είχε το δικαίωμα να κάνει διαδήλωση, είχε το δικαίωμα να διεκδικήσει τα δικαιώματά του και άρχισαν οι μεγάλοι αγώνες»⁵⁰⁹.

Όσον αφορά στο πώς επηρέαζε η πρωτοπορία των οικοδόμων τους άλλους εργαζόμενους, αξίζει να αναφέρουμε για άλλη μια φορά την άποψη του Δ. Λιβιεράτου:

«Σε όλες τις γειτονιές και παντού ήσαν συγκοινωνούντα δοχεία. Όταν εσύ είσαι σε μια γειτονιά οικοδόμος και μιλάς στο καφενείο, στη γειτονιά σου, ο άλλος ζηλεύει που το πετυχαίνεις εσύ»⁵¹⁰.

Το μεγαλύτερο μέρος των διεκδικήσεων αφορούσε στην οικονομική κατάσταση των εργαζομένων. Είναι κοινός τόπος στη βιβλιογραφία το γεγονός ότι, αν και η Ελλάδα εμφάνιζε κατά τη δεκαετία του '60 μεγάλους ρυθμούς ανάπτυξης και μεγάλη αύξηση της

⁵⁰⁵ Μαρτυρία Δημήτρη Κουτσούνη στο ίδιο, σ.58

⁵⁰⁶ Στο ίδιο, σ.65

⁵⁰⁷ Μαρτυρία Θόδωρου Σταυρόπουλου, στο ίδιο, σ.132-133

⁵⁰⁸ Από κείμενο-ίσως εσωκομματικό- με τίτλο 'η δίκη των οικοδόμων', στο ίδιο, σ.129

⁵⁰⁹ Μαρτυρία Θόδωρου Σταυρόπουλου, στο ίδιο, σ.136

⁵¹⁰ Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου

παραγωγικότητας και του ΑΕΠ, η απασχόληση και η μισθοδοσία έμεναν καθηλωμένες⁵¹¹.

Ωστόσο, για να καταλάβουμε γιατί ο κύκλος διαμαρτυρίας έχει στην αφετηρία του τους αγώνες των οικοδόμων, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η συσσώρευση των οικονομικών απειλών σε ορισμένους κλάδους είναι κρίσιμος παράγοντας. «Οι συνθήκες που δούλευαν όλοι οι εργάτες δεν ήταν, βέβαια, ιδανικές, αλλά των οικοδόμων ήταν απάνθρωπες»⁵¹² παρατηρεί μία πρώην βουλευτής της ΕΔΑ και μάλλον δε σφάλει. Εκμετάλλευση από τους εργολάβους λόγω υπερπροσφοράς χεριών και ως εκ τούτου χαμηλό μεροκάματο, πολλές ώρες σκληρής δουλειάς, χωρίς τα κατοπινά τεχνικά μέσα, στον ήλιο και στο κρύο, με καθημερινά εργατικά ατυχήματα, χωρίς εξασφαλισμένη ασφάλιση, χωρίς άδεια ή 13^ο μισθό⁵¹³.

Η καταστολή της συλλογικής δράσης εντάθηκε μέσα από την ασφυκτική παρακολούθηση της συνδικαλιστικής δράσης εκ μέρους της ασφάλειας⁵¹⁴, μέσα από την διαγραφή σωματείων, την αύξηση των συλλήψεων, και την αύξηση των βίαιων αστυνομικών παρεμβάσεων με σκοπό τη διάλυση όποιας μορφής συλλογικής δράσης. Οι οικοδόμοι έδιναν θάρρος σε όλους, και στους φοιτητές και στον απλό κόσμο, γι αυτό η αστυνομία απέναντί τους ήταν πολύ σκληρή. Ωστόσο, τους φοβόταν κιόλας, γιατί δεν «έσπαγαν» και δεν υποχωρούσαν. Έτσι, οι οικοδόμοι άρχισαν να πρωτοστατούν και στον αγώνα για συνδικαλιστικές ελευθερίες.

Στις 24 Ιουλίου του '61 οι οικοδόμοι της Αθήνας και του Πειραιά πραγματοποίησαν συγκέντρωση στο Θέατρο Σαμαρτζή, όπου κατήγγειλαν τις αστυνομικές πιέσεις, τις συλλήψεις και εκτοπίσεις συνδικαλιστών και την καταστολή. Μια εβδομάδα μετά, μαζί με τους οικοδόμους της Ελευσίνας αυτή τη φορά, κατέβηκαν σε 24ωρη απεργία. Επί τρεις ώρες οι αστυνομικές δυνάμεις επιτίθονταν στους απεργούς που προσπαθούσαν να φτάσουν στο Εργατικό Κέντρο Αθηνών σπάζοντας τις αστυνομικές ζώνες. Οι απεργοί αποδοκίμαζαν τα όργανα της τάξεως φωνάζοντας «λευτεριά στα συνδικάτα», «πεινάμε»,

⁵¹¹ Σακελλαρόπουλος Θ., «Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική και οι μακροπρόθεσμες τάσεις αλλαγής της», Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Τόμος Α, Πληροφόρηση, 1992, σ.33 κε, 63 κε, Λιβιεράτος Δ., ό.π., σ.11, 44, Γρηγοριάδης Σ., ό.π., σ.340-342, Λιναρδάτος Σ., Τόμος Δ, σ.63-65

⁵¹² Μαρτυρία Μαρίας Καραγιώργη, στο *Οικοδόμοι...*, σ.96

⁵¹³ *Οικοδόμοι ...*, σ.29, 29, 48, 94, 96-97, 169, 173, 183

⁵¹⁴ Δες χαρακτηριστικά τη μαρτυρία του Απόστολου Παπατσαρούχα, στο ίδιο, σ.104-106

«απεργία», «θέλουμε τα ένησημα» και «κάτω η τρομοκρατία». Οι συγκρούσεις που διενεργήθηκαν σε όλους τους πέριξ της Ομόνοιας δρόμους άφησαν πολλούς τραυματίες, ενώ έγιναν και 60 συλλήψεις.

Η περίπτωση των οικοδόμων αποτελεί ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα σταθερής και έντονης επιρροής των οργανώσεων στους εργαζόμενους του κλάδου⁵¹⁵. Οι νεοσύστατες οργανώσεις του κλάδου δεν επιδόθηκαν σε «χαρτοπόλεμο και πηγαινέλα στα υπουργεία», όπως η ελεγχόμενη από την κυβέρνηση Ομοσπονδία, αλλά πρότειναν την έναρξη ανυποχώρητων αγώνων. Το μειονοτικό σε σχέση με το αντίστοιχο της Ομοσπονδίας μήνυμα και οι συγκρουσιακές σχέσεις τόσο με την Ομοσπονδία όσο και με την κυβέρνηση άρχισαν να φέρνουν τον κόσμο στις οργανώσεις. Οι οργανώσεις έμειναν σταθερές στο δρόμο του αγώνα καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο. Όπως γλαφυρά διηγείται ο οικοδόμος Μήτσος Κωστόπουλος,

«Ήξεραν [όμως] να κάνουν και πίσω, όταν αυτό επιβαλλόταν και μπροστά, όταν αυτό απαιτούνταν. Ήξεραν να σπιρουνίζουν το άλογο, όταν θέλει και πρέπει να καλπάζει, να ξεπεζεύουν όταν είναι κουρασμένο»⁵¹⁶.

Η *ευελιξία* που επέδειξαν προστάτευσε τους οικοδόμους από τον αποσυσπειρωτικό μηχανισμό της κούρασης. Οι εργαζόμενοι από την άλλη έβλεπαν ότι οι συνδικαλιστές *επενδύουν* στον κοινό αγώνα με κίνδυνο να συλληφθούν και να φυλακιστούν ή εκτοπιστούν, έβλεπαν ότι δεν είναι καθοδηγούμενοι και ότι διατηρούν την *αυτονομία* τους και έναντι της ΕΔΑ⁵¹⁷ και, τέλος, εκτιμούσαν το γεγονός ότι ήταν και αυτοί εργαζόμενοι και δεν μισθοδοτούνταν από αλλού (*ισότητα/αμεροληψία*). Με άλλα λόγια, τόσο το μήνυμα τους όσο και ο τρόπος συμπεριφοράς τους τους επέτρεψαν να ασκήσουν μειονοτική επιρροή⁵¹⁸ πάνω στους εργαζομένους, γεγονός που στάθηκε κρίσιμο στη

⁵¹⁵ Βλ. τις μαρτυρίες των οικοδόμων στο *Οικοδόμοι...*

⁵¹⁶ Μαρτυρία του Μήτσου Κωστόπουλου, πρώην γενικού γραμματέα της ΓΣΕΕ, στο ίδιο, σ.179-180

⁵¹⁷ Γράφει ο Ηλίας Στάβερης σχετικά: «Οι συνδικαλιστές οικοδόμοι, ξεπερνώντας την εποχή τους, συχνά πήραν σημαντικές αποφάσεις και πρωτοβουλίες χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της ΕΔΑ, που στην πραγματικότητα ήταν το κόμμα τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν: Η συνεργασία Συντονιστικής Επιτροπής και Ομοσπονδίας, στην οποία είχε αντιταχθεί κατηγορηματικά η καθοδήγηση της ΕΔΑϊτικής οργάνωσης (Γ. Πλαπούτας). Η μάχη για το εφτάωρο. Η δημιουργία του Σωματείου Ελαιοχρωματιστών», στο Στάβερης Η., *Οικοδόμοι. Ηρωικοί αγώνες μιας 7ετίας 1960-1967*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2003, σ.14-15

⁵¹⁸ Moscovici S., ό.π.

διαδικασία μετατροπής ενός κλάδου σε αγωνιστική πρωτοπορία και παράγοντα επηρεασμού των εξελίξεων.

Ήδη λοιπόν από την εναρκτήρια απεργία της περιόδου είχαν κατακτήσει τέτοια ενότητα που η μεγάλη πλειοψηφία των κινητοποιήσεών τους ήταν μεγάλες μαζικές πανοικοδομικές κινητοποιήσεις. Κινητοποιήθηκαν δυναμικά πρώτοι και διατήρησαν τη μαχητικότητά τους ως το τέλος. Η άνοδος δε των κινητοποιήσεων ακολούθησε κατά πόδας την οργανωτική ανάπτυξη, η οποία με τη σειρά της υπήρξε χαρακτηριστική περίπτωση συσσώρευσης ενδογενών του κλάδου πόρων και διόλου εξωτερικών. Πρώτα απ' όλα στο συγκεκριμένο κλάδο συνέρρεαν πολλοί αριστεροί επωφελούμενοι ενός είδους ευκαιρίας. Γι αυτού του είδους την ευκαιρία μας διηγείται ο Δημήτρης Κουτσούνης τα εξής:

«Οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, που άρχισαν να βγαίνουν από τις φυλακές και να επιστρέφουν από τις εξορίες, καθώς και οι χαρακτηρισμένοι αριστεροί που έφευγαν από τα χωριά τους κυνηγημένοι από τους προδότες, είτε νέοι είτε μεγαλύτεροι, δεν μπορούσαν να βρουν αλλού δουλειά παρά στην οικοδομή. Εκεί, λοιπόν, δούλευαν όλοι όσοι δεν είχαν πιστοποιητικό πολιτικών φρονημάτων. Στην οικοδομή, η Ασφάλεια δεν ήταν εύκολο να ελέγξει τους εργολάβους, τους κατασκευαστές, τους μηχανικούς. Και σ' αυτό το χώρο υπήρχαν πάρα πολλοί άνθρωποι που ήταν ενταγμένοι στην Αριστερά κι αντιδρούσαν με πολλούς τρόπους, π.χ. όταν πήγαινε ο εντεταλμένος από την ασφάλεια να διώξει κάποιον αριστερό που δούλευε στην οικοδομή, του έλεγε ο προοδευτικός εργολάβος 'εμένα αυτός μου κάνει τη δουλειά μου, φέρε μου άλλον το ίδιο καλόν εργάτη και με το ίδιο μεροκάματο, κι εγώ να διώξω τον αριστερό, δεν έχω κανένα πρόβλημα, αλλά όσο δεν μπορώ να τον αντικαταστήσω, δεν τον διώχνω'. Είχαμε τέτοια παραδείγματα. Οι ανάγκες μιας ρημαγμένης από τον πόλεμο και τον εμφύλιο σπαραγμό χώρας, η συγκέντρωση μεγάλων πληθυσμών στα αστικά κέντρα προκάλεσαν την οικοδομική έκρηξη κυρίως από το 1955-'56 και μετά. Έτσι, στο χώρο της οικοδομής έχουμε μεγάλη συγκέντρωση εργατικών χεριών. Πάρα πολλοί απ' αυτούς τους εργάτες είναι αριστεροί και κομμουνιστές»⁵¹⁹.

Έπειτα οι πιάτσες λειτουργούν ως de facto χώροι δικτύωσης και ζύμωσης. Επ' αυτού διηγείται ο Δ. Λιβιεράτος:

«Ήταν τα δυο καφενεία, η Θέμιδα στο Ταχυδρομείο, κι άλλο ένα στο τέρμα της οδού Αιόλου προς την Πατησίων. Όταν σχολάζαν αυτοί το απόγευμα έπρεπε να παν εκεί. Αν κάποιος έπρεπε να βρει δουλειά για την άλλη μέρα, πήγαινε εκεί. Μαζεύοντουσαν εκατοντάδες, χιλιάδες άνθρωποι κάθε απόγευμα. Ήταν πιάτσα

⁵¹⁹ Μαρτυρία Δημήτρη Κουτσούνη στο *Οικοδόμοι...*, σ.58-59

δουλειάς. Όπου δεν υπήρχαν τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων πέρασε κόσμος πάρα πολύς. Ακόμα και παπάδες και επιστήμονες και δάσκαλοι, στρατιωτικοί και χωροφύλακες. Τουλάχιστον προσωρινά βολευόντουσαν με την οικοδομή. Εκεί η συνδικαλιστική προπαγάνδα ήταν πιο εύκολη. Τα δύο καφεενεία ήταν μόνιμος χώρος, όπου μαζεύονταν οι οικοδόμοι. Επομένως εκεί μπορούσε να γίνει η ανάλογη συνδικαλιστική προπαγάνδα»⁵²⁰.

Και ο Δ. Κουτσούνης συμπληρώνει:

«Οι πιάτσες γίνονται ουσιαστικά τα γραφεία των σωματείων. Εκεί γίνονται οι εγγραφές, εκεί παίρνονται οι αποφάσεις για το ύψος του ημερομισθίου και όχι στο υπουργείο Εργασίας, όπου υπογράφεται η Συλλογική Σύμβαση Εργασίας. Στις πιάτσες μοιράζεται το υλικό για την απεργία ή τη συγκέντρωση κι από εκεί φτάνει και στα πιο απομακρυσμένα σημεία της Αθήνας. Στη μάχη μπαίνουν και οι πιάτσες της γειτονιάς [...]. Οι πιάτσες αποκτούν επαφή με τα σωματεία και γίνονται κι εκεί διάφορες συζητήσεις και ζυμώσεις»⁵²¹.

Αλλά και όσον αφορά στα έξοδα που απαιτούν οι κινητοποιήσεις «υπάρχουν οικοδόμοι που διαθέτουν τα μεροκάματά τους. Άλλοι μπροστάρηδες τρέχουν μέρες στις οικοδομές να ενημερώσουν τους συναδέλφους τους»⁵²². Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, οι διαδικασίες δικτύωσης μεταξύ των σωματείων, κοινωνικής ιδιοποίησης των σωματείων και της Ομοσπονδίας, και οργανωτικής αναβάθμισης μέσω της δημιουργίας της Συντονιστικής Επιτροπής των Οικοδόμων το 1959 κινούνται εκ παραλλήλου και αλληλοσυμπληρωνόμενες.

Ανάπτυξη της εργατικής τάξης, συσσώρευση αιτημάτων, ανάπτυξη αγώνων

Οι εσωτερικοί μετανάστες περνούσαν σε μεγάλους αριθμούς από την εξαθλίωση του χωριού στην αθλιότητα της πόλης και από τα μεροκάματα «της πλάκας» στο χωριό στις τρώγλες των πόλεων. Η παραγωγικότητα τους σε σχέση με τους μισθούς ήταν μεγαλύτερη από αυτή των Ευρωπαίων, όμως ο Καραμανλής δέσμευσε τα χρήματα των ταμείων των εργαζομένων στην Εθνική Τράπεζα προκειμένου το κράτος να χρηματοδοτήσει την ανάπτυξη. Με αυτό τον τρόπο συσσωρεύτηκαν πολλά λεφτά χωρίς

⁵²⁰ Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου

⁵²¹ Μαρτυρία Δημήτρη Κουτσούνη στο *Οικοδόμοι...*, σ.66-67

⁵²² Μαρτυρία Δημήτρη Πατρέλη στο *Οικοδόμοι...*, σ.42

να δίνονται σε συνταξιούχους, αν και δεν υπήρχαν πολλοί συνταξιούχοι σε σχέση με τους εργαζομένους.

Από την άλλη, αν και ο πιο λαϊκός κόσμος ωστόσο έμενε οικονομικά καθηλωμένος, προώθησης της δεκαετίας του '60 άρχιζαν ν' «ανοίγουν» οι δουλειές για κάποιους. Εκτός από οικονομικές απειλές είναι σαφές πως η αλλαγή της κοινωνικοοικονομικής δομής της χώρας προσέφερε και οικονομικές ευκαιρίες και συμπαρέσυρε τις προσδοκίες, ιδιαίτερα των νέων. Σηκώνονταν συνεχώς καινούργιες πολυκατοικίες, τ' αυτοκίνητα και τα κέντρα διασκέδασης πλήθαιναν, οι διαφημίσεις καταναλωτικών ειδών γέμιζαν τις εφημερίδες, τα περιοδικά και το ραδιόφωνο, η κατανάλωση αυξανόταν αργά αλλά σταθερά, η υγεία των κατοίκων βελτιωνόταν, η σύγκριση με τις προηγμένες χώρες του εξωτερικού βρισκόταν στην ημερήσια διάταξη, ενώ οι νέοι και οι γυναίκες απολάμβαναν προοδευτικά μεγαλύτερη ανεξαρτησία⁵²³.

Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Άλκης Ρήγος,

«πρόκειται για μια νέα οικονομική πραγματικότητα που αντιφάσκει με τις λογικές του κράτους της εθνοφοροσύνης και του αντικομμουνισμού, που επιμένει να κρατά μακριά από την κατανάλωση, στην εξορία, στις φυλακές και την υπερωρία μεγάλο αριθμό πολιτών, οι οποίοι αδυνατούν έτσι, και αυτοί και οι οικογένειές τους, να καταναλώσουν τα νέα προϊόντα της αγοράς. [...] Την ίδια εποχή και όχι τυχαία, ζούμε ως κοινωνία μια μεγάλη πολιτιστική έκρηξη, σε όλα τα πεδία της καλλιτεχνικής παραγωγής, από τη μουσική των Θεοδωράκη, Χατζηδάκι, την ποίηση με το βραβείο Νόμπελ στο Σεφέρη, νέα ρεύματα στη ζωγραφική ή στην αρχιτεκτονική και τόσα ακόμη. Η κοινωνία μας, για πρώτη φορά, βρίσκεται σε μια συμμετρική ανάπτυξη και αναζήτηση διεξόδων από το στείο συντηρητισμό της εθνοφοροσύνης σε όλα τα επίπεδα. Αυτό το γεγονός όμως δεν μπορούν να αποδεχθούν οι θεσμοί του παρακράτους, που έχουν εδραιωθεί στο τέλος του Εμφυλίου, μια που δυνάμει οδηγεί στην υπέρβασή τους»⁵²⁴.

Οι εκλογές «της βίας και της νοθείας» επίσης είχαν ισχυρό αντίκτυπο στους εργαζομένους και ιδιαίτερα στα ανερχόμενα επαγγέλματα, όπως πολύ γλαφυρά ανέφερε σε προηγούμενο σημείο του βιβλίου ο Δημήτρης Λιβιεράτος. Μετά τη δολοφονία Λαμπράκη

⁵²³ Για όλες αυτές τις πτυχές της καθημερινής ζωής βλ. Καιροφύλας Γ., *Η Αθήνα στη δεκαετία του '60*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1997

⁵²⁴ Ρήγος Α., «Μέσα στους κοινωνικούς αγώνες δημιουργούνται οι ταξικές συνειδήσεις», *Οικοδόμοι...*, σ. 80

«τα πράγματα φουντώσανε περισσότερο. Η κηδεία του Λαμπράκη ήταν μία από τις μεγαλύτερες διαδηλώσεις που έχει δει η Αθήνα, γιατί ήταν τόσο εξώφθαλμο το έγκλημα [...]. Όταν τους είχανε πιάσει στο χέρι [τους δολοφόνους του Λαμπράκη] απεδείχθη ότι ήταν ο παρακρατικός μηχανισμός»⁵²⁵.

Ήδη κατά τη διάρκεια του 1960 παρατηρήθηκε μια κλιμάκωση στον αριθμό των απεργών, σύμφωνα με τα στοιχεία της *Αυγής*. Από λίγες χιλιάδες κάθε μήνα στο πρώτο μισό της χρονιάς φτάσαμε στις 37.000 του Ιουλίου, τις 63.000 του Νοεμβρίου και τις 152.000 του Δεκεμβρίου. Από το '61 υπήρχε προοδευτική αύξηση των κλάδων που κινητοποιούνταν μέχρι και το '64, όπου και παρατηρήθηκε η μεγαλύτερη ετήσια αύξηση από την αρχή της δεκαετίας. Τα επόμενα χρόνια και μέχρι τη δικτατορία δεν παρατηρήθηκε άλλη αύξηση στον αριθμό των κλάδων που κινητοποιήθηκαν, καθώς σχεδόν όλο το φάσμα των επαγγελματικών κλάδων είχε εισέλθει στο πεδίο της συλλογικής διεκδίκησης. Στους πρωτοπόρους (early risers) συγκαταλέγονται ασφαλώς

- ✓ οι οικοδόμοι, οι οποίοι από την εμβληματική απεργία της 1^{ης} Δεκέμβρη 1960 μέχρι και την 21^η Απριλίου 1967 αποτέλεσαν το πιο μαχητικό κομμάτι της εργατικής τάξης χάρη στην μαζικότητα του κλάδου, το ρόλο του στην ανοικοδόμηση και την οικιστική ανάπτυξη της χώρας, τις αριστερές διοικήσεις και την αντίστοιχη βάση, αλλά φυσικά και τα συσσωρευμένων προβλημάτων σε αυτό τον κλάδο,
- ✓ οι μεταλλεργάτες, μεταλλωρύχοι και λιγνιτεργάτες, κλάδος με ακόμα πιο σκληρές συνθήκες εργασίας,
- ✓ οι τυπογράφοι, λιθογράφοι και βιβλιοδέτες, οι οποίοι χάρη στην ενότητα που είχαν κατακτήσει και τις μαχητικές προοδευτικές ηγεσίες κέρδισαν επανειλημμένως νίκες στη διάρκεια της σύντομης δεκαετίας του '60,
- ✓ οι αρτεργάτες, μυλεργάτες και μακαρονοτεχνίτες, οι οποίοι διέθεταν προοδευτικές μαχητικές ηγεσίες και αξιοσημείωτη ενότητα, σημαντική θέση στην παραγωγή βασικών καταναλωτικών αγαθών, αλλά και μεγάλη παράδοση αγώνων,

⁵²⁵ Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου

- ✓ οι υπάλληλοι των Υπουργείων, της ΔΕΗ και του ΟΤΕ, οι οποίοι επωφελούνταν από τη μονιμότητά τους και από το γεγονός ότι οι δημόσιοι οργανισμοί ήταν μαζικοί χώροι εργασίας όπου διευκολυνόταν η συνδικαλιστική δουλειά,
- ✓ οι υπάλληλοι σε μεγάλες εταιρίες μονοπωλιακού χαρακτήρα, όπως στην ΥΔΡΕΞ, στην Εταιρία Λιπασμάτων στη Δραπετσώνα ή στη Χαλυβουργία Ελευσίνας, οι λιμενεργάτες, οι εργαζόμενοι στο Φωταέριο, οι οποίοι είχαν και παράδοση αγώνων,
- ✓ οι υαλουργοί, που και αυτοί είχαν παράδοση αγώνων,
- ✓ οι κλάδοι κίνησης (οδηγοί και εισπράκτορες στα λεωφορεία, οι τροchioδρομικοί, οι ταξιτζήδες, και γενικά οι αυτοκινητιστές), οι οποίοι κατείχαν νευραλγική θέση στην οικονομία και στην όλο και πιο πολύ αστικοποιούμενη ζωή της ελληνικής κοινωνίας, είχαν δε πολλούς αριστερούς στον κλάδο τους,
- ✓ οι σιδηροδρομικοί, οι οποίοι όντας ειδικευμένοι δεν ήταν εύκολο ν' απολυθούν, ενώ ήταν εύκολο να συντονιστούν χάρη στη συγκέντρωσή τους σε λίγα σιδηροδρομικά δίκτυα και χάρη φυσικά στην παράδοση αγώνων που τους χαρακτήριζε.

Οι έμποροι και οι ασκούμενοι δικηγόροι, εξαιτίας των μεγάλων προβλημάτων που μάζιζαν τον κλάδο τους, αποδύθηκαν σε επίμονους αγώνες ήδη από το '61 και τους συνέχισαν καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο για τους ίδιους μάλιστα λόγους. Οι συνταξιούχοι, επίσης, από τις αρχές της δεκαετίας του '60 πραγματοποιούσαν συνεχείς κινητοποιήσεις λόγω των χαμηλών συντάξεων που δεν τους επέτρεπαν να ζήσουν αξιοπρεπώς παρόλο το γεγονός ότι έρρεαν λεφτά στα ταμεία από τον όλο και αυξανόμενο αριθμό εργαζομένων. Γρήγορα στην πρώτη γραμμή του αγώνα βρέθηκαν και αναπτυσσόμενοι κλάδοι σχετιζόμενοι με την αυξανόμενη κατανάλωση, όπως οι κλωστοϋφαντουργοί, που έπαιρναν χαμηλά μεροκάματα και αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο των απολύσεων, οι εργαζόμενοι στην ένδυση και την υπόδεση, χάρη στη μαζικότητα, την παράδοση αγώνων που διέθεταν και τα μεγάλα προβλήματα που αντιμετώπιζαν (κυρίως χαμηλά μεροκάματα), καθώς και οι μάγειροι, σερβιτόροι και ζαχαροπλάστες με την προοδευτική βάση και ηγεσία που διέθεταν. Στους παραπάνω κλάδους πρέπει να τονιστεί ότι δούλευαν πολλοί αριστεροί.

Γενικά όσο η Ελλάδα αναπτύσσεται βιομηχανικά και ο δημόσιος τομέας επεκτείνεται μπαίνουν και άλλοι κλάδοι στο παιχνίδι. «Τότε βγήκανε τα 115», θυμίζει ο Δημήτρης Λιβιεράτος, «τα οποία ανήκανε στα καινούργια σωματεία των οποίων οι κλάδοι είχαν ανθίσει, σ' αυτά του δημόσιου τομέα, δηλαδή ΔΕΗ, ΟΤΕ, γκάζι. Εκεί τα σωματεία ήταν ισχυρά. Και πετυχαίνανε και πράγματα, γιατί βρισκόντουσαν σε άνοδο αυτές οι επιχειρήσεις. Οι τράπεζες επίσης τότε ανεβαίνανε»⁵²⁶. Είχανε το περιθώριο να δώσουνε στους εργαζόμενους κι έδιναν.

Ειδική μνεία αξίζει να γίνει και στη συμβολή των εργαζόμενων σπουδαστών και των εργαζόμενων νέων γενικότερα, που ήταν συσπειρωμένοι στα τμήματα νέων στα οικοδομικά σωματεία, στη Συντονιστική Επιτροπή Εργαζομένων Σπουδαστών-Μαθητών, στο Σύλλογο Εργαζομένων Μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης (ΣΕΜΜΕ), στη Συντονιστική Επιτροπή Εργαζόμενης Νεολαίας Ελλάδας (ΣΕΕΝΕ). Πολλοί φοιτητές τότε δούλευαν και υπήρχε σύλλογος εργαζόμενων φοιτητών. Οι φοιτητές συμμετείχαν συχνά στις εργατικές κινητοποιήσεις (κυρίως στη γιορτή της Πρωτομαγιάς) και στους χώρους δουλειάς παίζανε σημαντικό ρόλο στην εξυγίανση του συνδικαλισμού και στη δημιουργία πρωτοβάθμιων σωματείων. Έδωσαν πολύ ικανά στελέχη και στο φοιτητικό και στο εργατικό κίνημα. Στο ενεργητικό τους πιστώνεται επίσης η καμπάνια ενάντια στα εργατικά ατυχήματα που ανέλαβαν οι νέοι οικοδόμοι, μηχανουργοί, υφαντουργοί και άλλοι.

Οι εργαζόμενοι σπουδαστές πρωτοστάτησαν στην ήττα της ΕΚΟΦ στα πανεπιστήμια, αν και πολλές φορές στις συγκρούσεις με τους ΕΚΟΦίτες έρχονταν και νέοι οικοδόμοι για να βοηθήσουν. Στις 29 Απριλίου του '61, στη συγκέντρωση που είχε καλέσει ο Σύλλογος Εργαζομένων Σπουδαστών-Φοιτητών και ο Σύλλογος Σπουδαστών Τεχνικών Σχολών στο Νέο Θέατρο εν όψει της Πρωτομαγιάς, οι ΕΚΟΦίτες προσπάθησαν να διαλύσουν τη συγκέντρωση με την ανοχή της αστυνομίας. Οι συγκεντρωμένοι τους έβγαζαν απ' την αίθουσα, ωστόσο εκείνοι συνέχιζαν τη δράση τους στην είσοδο και εκτός αιθούσης. Τραυματίστηκαν πάνω από 5 και συνελήφθησαν 2 εργαζόμενοι φοιτητές (όχι ΕΚΟΦίτες) για «αντίσταση κατά της αρχής», «προξένηση σωματικών κακώσεων» και «παραβίαση του νόμου περί τεντιμποϊσμού» και παραπέμφθηκαν σε δίκη. Ωστόσο, ήταν η πρώτη φορά που οι ΕΚΟΦίτες «έφαγαν τόσο ξύλο» από τους δημοκρατικούς φοιτητές.

⁵²⁶ Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου

Το ότι στις εξωπανεπιστημιακές σχολές οι φοιτητές κατάφεραν να ανατρέψουν την ΕΚΟΦ είχε σχέση, σύμφωνα με το Μάκη Παπούλια,

«με το ότι σ' αυτές τις σχολές εντάχθηκαν μαθητές από νυχτερινά γυμνάσια που είχανε όλοι τους δουλέψει εμποροϋπάλληλοι και σε άλλες δουλειές πολλές και μπήκανε στο πανεπιστήμιο. Εργαζόμενα παιδιά δηλαδή. Αυτό τον παράγοντα δεν τον έχουμε πολύ αναζητήσει. Δηλαδή, Ανωτάτη Εμπορική, Ανωτάτη Βιομηχανική, Πάντειο, ήτανε εργαζόμενα παιδιά των νυχτερινών γυμνασίων που είχανε δώσει ρέστα και ως εργαζόμενοι και είχανε εμπειρίες ζωής πολύ σημαντικότητες. Δηλαδή, ήταν δυνατόν εγώ», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Μάκης Παπούλιας, «που δούλεψα 6 χρόνια στην οδό Αθηνάς και πούλαγα ρούχα μες την αλητεία να μην αρχηγέσω μόλις πήγα στην Ανωτάτη Εμπορική; Είχα τελειώσει ήδη ένα πανεπιστήμιο: το πανεπιστήμιο της ζωής»⁵²⁷.

Έπειτα οι πρώτοι που έσπασαν τη «φοβέρα», όπως σημειώνουν σε συνέντευξή τους οι Χρήστος Ρεκλείτης και Αργυρώ Ρεκλείτη, ήταν οι εργαζόμενοι νυχτερινοί μαθητές με τον αγώνα τους για το 7^ο έτος στο τέλος του '61-αρχές του '62.

Σημαντική ήταν η συνεισφορά των εργαζόμενων σπουδαστών και στην πολιτικοποίηση του εργατικού κινήματος, καθώς στις συγκεντρώσεις που πραγματοποίησαν το '61 και το '62, προέτασσαν μαζί με τα οικονομικά συνθήματα και αιτήματα σχετικά με τις «συνδικαλιστικές ελευθερίες» και τη «δημοκρατία». Επίσης οι νέοι εργαζόμενοι λειτούργησαν και σαν ένας ενδιάμεσος κρίκος που συνέδεε το φοιτητικό-μαθητικό και το εργατικό κίνημα, καθώς διεκδικούσαν «να σπουδάσουν οι φτωχοί» και «δωρη δουλειά», για να μπορούν να διαβάσουν.

Τη δεκαετία του '50 ο έλεγχος της ασφάλειας πάνω στο συνδικαλιστικό κίνημα ήταν ασφυκτικός. Οι απεργίες ήταν δύσκολες, οι μεγάλες κινητοποιήσεις γίνονταν μόνο την Πρωτομαγιά, οι διαγραφές σωματείων με αριστερές διοικήσεις ήταν στην ημερήσια διάταξη, παντού υπήρχαν χαφιέδες, στις συνελεύσεις επικρατούσε τρομοκρατία. Οι κυβερνητικοί συνδικαλιστές κατηγορούσαν τους αριστερούς συνδικαλιστές ότι «έκαναν πολιτική» και μάλιστα αυτήν που υποδείκνυε η ΕΔΑ. Τότε εκείνοι απαντούσαν ότι τα συνδικάτα κάνουν μεν πολιτική, αλλά όχι κομματική πολιτική. Η κλίκα του Θεοδώρου και του Μακρή ήταν πολύ επιτήδεια και ήξερε να εκτονώνει τις δυσαρέσκειες. Οι Μακρικές-Θεοδωρικές διοικήσεις δεν ήθελαν το διάλογο με τους εργαζομένους, στηρίζονταν άλλωστε στο «συνδικαλιστικό της Ασφάλειας» και στις διαγραφές.

⁵²⁷ Συνέντευξη Μάκη Παπούλια

Πλειοψηφούσαν χάρη στα σωματεία-σφραγίδες, όπως για παράδειγμα το σωματείο των εκδοροσφαγέων το οποίο είχε σπάσει σε 10 σωματεία (της κοιλιάς, των εντέρων, κλπ). Στις εκλογές χρησιμοποιούνταν ενίοτε κάλπες με πολλούς πάτους για να εξασφαλίζεται η νοθεία. Στην Πρωτομαγιά του 1958 η αστυνομία Θεσσαλονίκης χτύπησε πολύ άσχημα όσους ήταν αντίθετοι με τη διοίκηση Θεοδώρου. Στην επίθεση αυτή πήραν μέρος και τραμπούκοι του λιμανιού, μέλη της «καρφίτσας». Αυτό επαναλήφθηκε και το 1961. Η Ασφάλεια πίεζε τους εργοδότες να διώχνουν, ενώ γενικά οι κυβερνήσεις δεν πίεζαν τους εργοδότες να δώσουν κάτι καλύτερο. Μόνο ο αγώνας των εργαζομένων, η δυναμική του κλάδου και η αναπτυξιακή πορεία έφερνε αποτέλεσμα.

Μέσα σε αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο πολιτικών ευκαιριών, χρειάστηκαν χρόνιοι αγώνες προκειμένου οι εργαζόμενοι να σηκώσουν κεφάλι στον κυβερνητικό συνδικαλισμό. Ακόμα και οι οικοδόμοι με τόσα «ψημένα» στελέχη, τα οποία έρχονταν από την εξορία και τις φυλακές και μπορούσαν να βοηθήσουν στην οργανωτική ανάπτυξη και στη σύνδεση των οικονομικών προβλημάτων με την πολιτική⁵²⁸, μόνο μετά από δεκαετή προσπάθεια κατάφεραν να ελέγξουν τα σωματεία τους. Αυτοί οι αριστεροί λειτούργησαν, όπως είδαμε, σαν ενεργή μειονότητα που συγκρούονταν με τον εργοδοτικό και κρατικό συνδικαλισμό για να επηρεάσουν τον πληθυσμό των οικοδόμων. Τα σωματεία έβγαζαν πολλούς αριστερούς στις διοικήσεις, γιατί ήταν «μπροστάρηδες», τίμιοι, συνεπείς, συγκεκριμένοι, σταθεροί και μπορούσαν να αναλύσουν την κατάσταση. Ήδη από τη δεκαετία του '50 πάντως είχε αρχίσει να δημιουργείται μια εμπιστοσύνη στους αριστερούς για τη συνέπειά τους και την τιμιότητά τους και στο χώρο των εργοδοτών. Είχαν, θα λέγαμε, την έξωθεν καλή μαρτυρία. Πολλές φορές, όπως ήδη ανέφερα, οι εργοδότες προστάτευαν τους αριστερούς υπαλλήλους τους λέγοντας στην ασφάλεια «βρείτε μου εσείς άλλον σαν αυτόν και εγώ τον απολύω».

Υπήρχε επίσης το παράδειγμα των λογιστών. Ας αφήσουμε όμως το Δημήτρη Λιβιεράτο να πει την ιστορία:

«Στους 115 στην πρωτοπορία είναι η Ομοσπονδία Λογιστών [...]. Ο λογιστής τότε ήταν ο άνθρωπος ο έμπιστος του εργοδότη. Πως γίνεται λοιπόν να είναι πρωτοπορία, να είναι μες τις 115 η Ομοσπονδία Λογιστών και να παίζει τέτοιο ρόλο; [...] Τότε μετά τον εμφύλιο πολύς κόσμος μπήκε φυλακή. [...] Στη

⁵²⁸ Πρέπει να σημειώσουμε πάντως ότι οι οικοδόμοι είχαν βγει από τα ξερονήσια και οι χωροφύλακες από τον εμφύλιο πόλεμο. Υπήρχε οπότε μεταξύ τους και πολιτική διαφορά.

φυλακή κυριαρχούσαν οι αριστεροί και οι αριστεροί δεν αφήναν τους φυλακισμένους να διαλυθούν, οργανωνόντουσαν. Και μέσα στην οργάνωση που κάνανε στις φυλακές και στις εξορίες ήτανε μία επαγγελματική μόρφωση. Δεν μπορούσες να γυρνάς όλη την ημέρα πίνοντας καφεδάκια στη φυλακή. [...] Αν ήθελες κάτι να γίνεις –και δεν ήτανε εγκληματίες αυτοί που ήτανε μέσα, άνθρωποι του κόσμου ήτανε– να μάθεις κάτι μια που βρίσκεσαι εδώ, εκείνα που μπορούσες να μάθεις εύκολα –και υπήρχανε δάσκαλοι μέσα– ήταν τα λογιστικά και οι ξένες γλώσσες. Δε χρειαζόντουσαν όργανα, δε χρειαζόντουσαν πολλά βιβλία, δε χρειαζόντουσαν τίποτα. Χαρτί και μολύβι. Που πάρα πολλοί που θέλανε, ήτανε πιο έξυπνοι, κάτσανε και μάθανε λογιστές και ξένες γλώσσες. Βγαίνοντας έξω λοιπόν, εκείνο τον καιρό που η οικοδομή μεγάλωνε, θέλανε λογιστές, καταστιχογράφους [...] και τους παίρνανε οι εργοδότες, γιατί ήταν τίμιοι. Δηλαδή, αν είχες κάνει δέκα χρόνια φυλακή, τον εργοδότη δεν τον ένοιαζε. Τίμιος να 'σαι. Γιατί ο λογιστής έχει χίλιες δυνατότητες να σε κλέψει. Δεν ήταν και όλοι οι εργοδότες μορφωμένοι. [...] Με τους αριστερούς λογιστές ήτανε σίγουροι ότι αυτοί, επειδή έχουνε τον τσαμπουκά με την αστυνομία, θα είναι τύπος και υπογραμμός. [...] Να μη σου πω ότι συνέβαινε και στο στρατό ακόμα. Οι διαχειριστές των αποθηκών παίρνανε αυτούς που είχαν φάκελο. Ξέρεις γιατί; Γιατί αυτός είναι τίμιος. Φοβάται να κάνει λοβιτούρα. [...] Έτσι οι λογιστές οργανώθηκαν κιόλας. [...] Μέσα στα εργοστάσια, μες στις εμπορικές επιχειρήσεις, τις ιδιωτικές επιχειρήσεις μπαίνουν άνθρωποι που ήταν αριστεροί και όχι άγνωστοι αριστεροί. [...] Έτσι έχουμε μια ώθηση και στον ιδιωτικό τομέα. Έπειτα είναι και παραδοσιακά επαγγέλματα τα οποία έχουνε συνδικαλιστική παράδοση. Οι τυπογράφοι, οι λιθογράφοι [...], οι λινοτύπες»⁵²⁹ (είχαν μείνει πολλοί απ' τη δεκαετία του '40, από τον ΕΡΓΑΣ).

Παράδοση αριστερή υπήρχε όμως και στους τσαγκαράδες, στους αρτεργάτες, στα τραμ και τα τρόλεϊ, και στους σερβιτόρους.

Αλλά και η κίνηση των 115 στο σύνολό της, παρόλο το γεγονός ότι υπήρξε προϊόν των εργατικών αγώνων, ευνοήθηκε τόσο από την οικονομική άνοδο και την επέκταση του δημόσιου τομέα⁵³⁰ όσο και από την παρουσία κεντρώων στελεχών στα ηγετικά κλιμάκια. Ο Δ. Λιβιεράτος θεωρεί ότι «[και ο ανένδοτος] έπαιξε ρόλο, γιατί ώθησε τη συνδικαλιστική παράταξη των Φιλελευθέρων». Τα μέλη είχαν εμπιστοσύνη στις ηγεσίες τους, γιατί «ήταν καινούργιες αυτές οι ηγεσίες» και είχαν «τη δική τους μαχητικότητα». «Τότε είχαν καταφέρει να έχουνε γραφεία και μέσα στις επιχειρήσεις, ο γραμματέας και ο πρόεδρος να είναι συνδικαλιστές, να τους πληρώνουν οι επιχειρήσεις δηλαδή»⁵³¹. Με τους 115 άρχισαν να μπαίνουν στον αγώνα και σωματεία που δεν είχαν έντονους αγώνες

⁵²⁹ Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου

⁵³⁰ «Οι 115 που προέρχονταν από τις επιχειρήσεις του δημοσίου δικαίου, έχουν εξασφαλισμένη δουλειά, επεκτείνεται η δουλειά τους, δε διώχνουνε τότε, προσλαμβάνουνε τότε, άρχισαν λοιπόν να οργανώνονται γερά», όπως σημειώνει ο Δημήτρης Λιβιεράτος στη συνέντευξή του.

⁵³¹ Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου

μέχρι τότε. Έπειτα, η ΕΔΑ και η ΕΚ στήριζαν τους 115 και άρα έφερναν στον συνδικαλιστικό αγώνα αριστερούς και κεντρώους χάρη στο πολιτικό στίγμα τους.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, λοιπόν, το εργατικό κίνημα γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη. Τα συνδικάτα έπαιρναν θέση σε όλα τα προβλήματα της κοινωνίας, ακόμα και στα θέματα της εξωτερικής πολιτικής. Αυτό συνέβαινε και λόγω του ειδικού βάρους της Αριστεράς και λόγω της έντονης πολιτικοποίησης της εποχής. Τα αιτήματα διατυπώνονταν με βάση τα δεδομένα που είχαν οι εργαζόμενοι «στα χέρια τους» και στόχευαν κατά βάση στην καλύτερευση της ζωής των εργαζομένων, αν και δεν έλειπαν τα «εκφραστικά» αιτήματα, που εξέφραζαν την περηφάνια της εργατικής τάξης. Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι επίσης δεν έλειπαν και απεργίες που έθεταν ως προτεραιότητα αιτήματα που αφορούσαν κυρίως την εργατική «αριστοκρατία».

Ας γίνω όμως πιο αναλυτικός. Πρώτα πρώτα η κυβέρνηση ερχόταν συνεχώς αντιμέτωπη με νέα επαγγελματικά αιτήματα. Οι ασκούμενοι δικηγόροι ζητούσαν από την κυβέρνηση να τους επιτρέψει να ασκήσουν το επάγγελμά τους, οι πλανόδιοι ιχθυοπώλες και οι υπάλληλοι των ιχθυοπωλείων ζητούσαν να αποκτήσουν την υπαλληλική ιδιότητα και να ασφαλιστούν στο ΙΚΑ, οι οδηγοί ταξί ζήτησαν τη νομική κατοχύρωση της υπαλληλικής ιδιότητας και την αύξηση των δικαιωμάτων των οδηγών ταξί κατά τη βραδινή εργασία.

Η έκθεση στους κινδύνους που συνεπαγόταν το άνοιγμα της ελληνικής οικονομίας στο εξωτερικό και του ανταγωνισμού στο εσωτερικό κινητοποίησαν πολλές φορές ομάδες εργαζομένων που ένιωθαν να απειλούνται. Οι γουνεργάτες της Καστοριάς ζητούσαν από την κυβέρνηση να τους κατοχυρωθεί η επεξεργασία των εισαγόμενων από το εξωτερικό τεμαχίων γουναρικών, εργασία που αποτελούσε και το μοναδικό πόρο ζωής τους, οι εργατοτεχνίτες χειροποίητων αρβυλών διαμαρτύρονταν για τη μελετώμενη κατάργηση του επαγγέλματός τους, έμποροι και μεσίτες σταφίδας της Κρήτης διαμαρτύρονταν για τη συγκέντρωση της σουλτανίνας από τους συνεταιρισμούς, οι εργάτες των καλτσοβιομηχανιών Πατρών ζητούσαν να μη χορηγηθεί άδεια σε γερμανική εταιρία να ιδρύσει καλτσοβιομηχανία στην περιοχή Βόλου, οι αρτεργάτες, μυλεργάτες και μακαρονοτεχνικοί διαμαρτύρονταν για την απόπειρα βιομηχανοποίησης της αρτοποιίας, επιχειρηματίες και εργαζόμενοι στον κλάδο της ένδυσης ζητούσαν να μην επιτραπεί η ίδρυση ξένων εργοστασίων που θα αφάνιζε τον κλάδο, οι βιοτέχνες των Αθηνών και του Πειραιώς ζητούσαν τον αποπροσανατολισμό του ξένου κεφαλαίου από

τις επενδύσεις στο βιοτεχνικό τομέα, την επαναφορά του καθεστώτος της ρυθμιζόμενης εισαγωγής, την ευνοϊκή φορολογική και πιστωτική πολιτική για τις βιοτεχνικές επιχειρήσεις, την υπαγωγή της βιοτεχνίας σε 5ετές πλάνο, καθώς και τη λήψη μέτρων που να μειώνουν το κόστος της βιοτεχνικής παραγωγής, και τέλος οι μικροί αλιείς από τη Θεσσαλονίκη, Μηχανιώνα, Νέοι Επιβάτες, Μπαξέ, Πλαταμώνα, Λιτόχωρο, Κατερίνη πολιόρκησαν το λιμάνι της Θεσσαλονίκης ζητώντας εφαρμογή του νόμου περί απαγορεύσεως της αλιείας εντός του Θερμαϊκού κόλπου από μηχανότρατες.

Οι έμποροι και οι βιοτέχνες (πχ της Σητείας, του Πύργου, του Βόλου) ζητούσαν την κρατική παρέμβαση για την επίλυση των προβλημάτων τους και τον προγραμματισμό της τοπικής ανάπτυξης.

Οι εργοδότες από την άλλη καταστρατηγούσαν συχνά την εργατική νομοθεσία, ενώ συχνά καθυστερούσαν και τα δεδουλευμένα. Σε περιπτώσεις καταστρατήγησης της εργατικής νομοθεσίας εκ μέρους της επιχείρησης, οι εργαζόμενοι ζητούσαν την παρέμβαση του αρμόδιου υπουργείου. Ομοίως ζητούσαν από τα διαιτητικά δικαστήρια να μην καθυστερούν τις αποφάσεις, να είναι θετικές προς τους εργαζόμενους ή να μην τροποποιούνται αρνητικά γι αυτούς. Κάποιες φορές όμως ήταν και οι αρχές υπεύθυνες για αντίστοιχες καταστρατηγήσεις.

Πολλές κινητοποιήσεις επίσης προέκυπταν ως αντίδραση στις σχεδιαζόμενες κυβερνητικές πολιτικές, που έθιγαν τους εργαζόμενους στους εν λόγω κλάδους. Οξυμένα προβλήματα πάντως αντιμετώπιζαν και οι συνταξιούχοι, καθώς το υπάρχον συνταξιοδοτικό σύστημα δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες τους την ίδια στιγμή που συνέρρεαν λεφτά στα ταμεία χάρη στην πολύ ευνοϊκή αναλογία μεταξύ εργαζομένων και συνταξιούχων. Οι συνταξιούχοι πολλές φορές κινητοποιούνταν μαζί με τους εν ενεργεία εργαζόμενους, οι οποίοι και αυτοί ήθελαν να βελτιώσουν την ασφαλιστική τους προστασία. Το ρεπερτόριο δράσης τους πάντως ήταν πάντα ήπιο (συγκεντρώσεις, διαβήματα).

Συνήθης έπειτα ήταν η πρακτική να απευθύνονται τα αιτήματα ταυτόχρονα στην εργοδοσία και την κυβέρνηση, ιδιαίτερα όταν το αίτημα έπρεπε να ικανοποιηθεί με νομοθετική ρύθμιση. Στην κυβέρνηση απευθύνονταν πάλι οι εργαζόμενοι, όταν της ζητούσαν να παρέμβει προς συμμόρφωση των εργοδοτών με τα συμπεφωνημένα ή με αιτήματα που θεωρούσαν δίκαια.

Αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι οι εργαζόμενοι του Τσίτση στην Έδεσσα, του Παπαγεωργίου στο Βόλο, της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου Βόλου, της συρματοουργίας ΔΑΡΙΓΚ και ΣΙΑ, καθώς και της «Υφανέτ» στη Θεσσαλονίκη, παρόλη την αντιπαράθεση που είχαν με την εργοδοσία για μισθολογικά θέματα, ζήτησαν απ' το κράτος να βοηθήσει τις επιχειρήσεις στις οποίες δούλευαν προκειμένου να λειτουργήσουν απρόσκοπτα.

Μέχρι τον Ιούνιο του '61, λοιπόν, τα αιτήματα των εργαζομένων ήταν κυρίως οικονομικά (βελτίωση αποδοχών, απόδοση δεδουλευμένων), ασφαλιστικά (καλύτερες συντάξεις, χρηματική επάρκεια ταμείων) και εργασιακά (κυρίως ενάντια στις απολύσεις, ενάντια στην καταστρατήγηση της εργατικής νομοθεσίας). Από το δεύτερο μισό του 1961 και καθ' όλο το '62 παρατηρούμε ότι τα αιτήματα παραμένουν εν πολλοίς ίδια, αλλά αφενός προβάλλονται πιο δυναμικά και ανυποχώρητα και αφετέρου προβάλλεται σιγά-σιγά εμφατικά το αίτημα για συνδικαλιστικές ελευθερίες.

Οργανωτική ενδυνάμωση

Η αύξηση των κινητοποιήσεων οφείλεται σε κρίσιμο βαθμό στην υπομονετική δικτύωση και στη οργανωτική αναβάθμιση που πραγματοποιήθηκε τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του '50 και στις αρχές της δεκαετίας του '60⁵³². Η περαιτέρω ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος οφείλεται στο γεγονός ότι οι πολλές επαφές άτυπης συνεργασίας μεταξύ εργατικών σωματείων στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '50 οδήγησε σε σταδιακή συσπείρωση των οργανώσεων πρώτα σε πρωτοβάθμιο κι ύστερα σε δευτεροβάθμιο επίπεδο με τελικό αποτέλεσμα την ίδρυση των 115 Συνεργαζόμενων Εργατοϋπαλληλικών Οργανώσεων το 1963⁵³³.

Οι αριστερές διοικήσεις, όπως είδαμε, ήταν μαχητικές, τους αναγνώριζε η βάση, αν και δεν απέφευγαν πάντα την κομματικοποιημένη στάση. Η πολιτική των αριστερών ήταν «ένα σωματείο, μία ομοσπονδία, μία ΓΣΕΕ». Οι κυβερνητικοί συνδικαλιστές θέλανε να γίνει *de facto* διάσπαση προκειμένου ν' απομονωθούν τα αριστερά συνδικάτα και αυτοί να έχουν όλη την εκπροσώπηση με τα συνδικάτα-σφραγίδες. Είχαν και το επιχείρημα ότι

⁵³² Σεφεριάδης Σ., «Διεκδικητικό κίνημα και πολιτική: ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν τη δικτατορία (1962-1967), *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 12, 1998

⁵³³ Για την κίνηση των 115 βλ. Λιβιεράτος Δ., ό.π.

στη Γαλλία υπήρχαν πολλές συννομοσπονδίες. Ωστόσο και κάποιοι αριστεροί είχαν αμφιβολίες, γιατί στη ΓΣΕΕ υπήρχαν πολλοί χαφιέδες. Αν και τα πράγματα δεν λειτουργούσαν ευθύγραμμα, στο επίπεδο συμμετοχής και λειτουργίας των σωματείων τα πράγματα πήγαιναν γενικά καλά. Ακόμα και αν υπήρχαν αγκυλώσεις στο διάλογο, διατηρούνταν η ενότητα στη βάση του συνδικαλιστικού κινήματος. Δεν υπήρχε το παραταξιακό πνεύμα που επικράτησε μετά τη μεταπολίτευση, αν και η ΕΔΑ και πιο μετά το Κέντρο ήθελαν να έχουν τις προσβάσεις τους στο συνδικαλιστικό κίνημα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεσματικής λειτουργίας του συνδικάτου ήταν αυτό των τυπογράφων⁵³⁴. Το ότι τα τυπογραφεία ήταν μαζεμένα στο κέντρο της Αθήνας βοηθούσε την οργάνωση. Στην Αθήνα υπήρχαν 1.000 τυπογράφοι, στην πλειοψηφία τους οργανωμένοι και προσκείμενοι στην Αριστερά. Αλλά και αυτοί που ήταν δεξιοί ή κεντρώοι μετείχαν στο σωματείο και στις απεργίες φυσικά. Ο κλάδος αυτός είχε συνήθως αριστερές διοικήσεις, γιατί είχε σχέση με το διάβασμα και το έντυπο. Η συνεργασία ήταν καλή, δεν υπήρχαν «καπελώματα», όπως μεταπολιτευτικά, θυμάται ο Μπάμπης Κοβάνης. Οι συνελεύσεις ήταν μαζικές, καθώς συμμετείχαν πάνω από 50-60% των εργαζομένων, και οι αποφάσεις προέκυπταν από συζήτηση.

Στο συνδικαλιστικό κίνημα κυριαρχούσε το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα (ΔΣΚ) στο οποίο η επιρροή της Αριστεράς ήταν έντονη. Τα συνδικάτα βέβαια ακολουθούσαν τη δική τους πολιτική. Ο ιστορικός του εργατικού κινήματος Δημήτρης Λιβιεράτος δίνει την παρακάτω εικόνα:

«Οι συνδικαλιστικές παρατάξεις ήταν πιο μυαλωμένες από τα κόμματα. Βλέπαν καλύτερα τα πράγματα και ήταν διατεθειμένες να εφαρμόσουν ένα ενιαίο μέτωπο. Δε ζητούσαν κυριαρχία της ηγεσίας. Συνεργαζόντουσαν. Όμως το ΔΣΚ είχε φτάσει σ' ένα σημείο που δεν μπορούσε παρακάτω. Δηλαδή και οι ενοχλήσεις της αστυνομίας και στο εσωτερικό του οι αντιθέσεις μεταξύ του παράνομου ΚΚΕ και των νόμιμων συνδικαλιστών μέχρι και την εποχή που ο Κολιγιάννης διέλυσε τον παράνομο μηχανισμό, έθεταν εμπόδια στην ανάπτυξή του. [...] Είχανε φτάσει σ' ένα σημείο που δεν μπορούσαν πια. Τότε βγήκανε τα 115 τα οποία ανήκανε στα καινούργια σωματεία των οποίων οι κλάδοι είχαν ανθίσει, σ' αυτά του δημόσιου τομέα, δηλαδή ΔΕΗ, ΟΤΕ, γκάζι. Εκεί τα σωματεία ήταν ισχυρά».

«Οι 115 που προέρχονταν από τις επιχειρήσεις του δημοσίου δικαίου, έχουν εξασφαλισμένη δουλειά, επεκτείνεται η δουλειά τους, δε διώχνουνε τότε, προσλαμβάνουνε τότε, άρχισαν να οργανώνονται γερά. Πολλοί από την ηγεσία αυτή ήταν από την ΕΚ –άρχιζε και ο ανένδοτος τότε- μέχρι την άκρα αριστερά. [...]

⁵³⁴ Από τη συνέντευξη του Μπάμπη Κοβάνη, συνδικαλιστή της περιόδου στο χώρο των τυπογράφων.

Στην ηγεσία των 115 βρίσκονται πραγματικά και συζητάνε συνδικαλιστικά όλες οι παρατάξεις. Εκεί δεν ισχύει η δύναμη του ΚΚ, ούτε η ΕΔΑ φέρνει αντίρρηση σε αυτό. Εκεί γίνεται ένα ενιαίο μέτωπο εκ των κάτω. [...] Είχε μια δημοκρατική λειτουργία αυτό το κίνημα». «Είχαν ένα ενιαίο μέτωπο. Ξέραν τις πολιτικές διαφορές. Δεν πήγαιναν να λύσουν τα πολιτικά προβλήματα». «[Οι σχέσεις μεταξύ τους ήταν] πολύ καλές». «Αυτοί λοιπόν γίνανε μια γροθιά και απεργούσανε, παρόλο που και ο νόμος τους απαγόρευε. Βέβαια δεν ήταν η μαχητική πρωτοπορία, όπως ο οικοδόμος που κατέβαινε με τα ξύλα στο χέρι για να χτυπηθεί με την αστυνομία. Όμως παρέλυε το κράτος αυτός». «[Ο κόσμος ήτανε μαζί τους] γι αυτό κέρδισαν πολλά πράγματα εκείνη την εποχή»⁵³⁵.

Το κλίμα άλλαξε λοιπόν με τους 115 και την ανατροπή της κατάστασης στα πρωτοβάθμια σωματεία. Οι 115 άλλαξαν το κλίμα με τρεις τρόπους, σύμφωνα με το Μόρφη Στεφούδη, συνδικαλιστή της περιόδου στους μηχανουργούς: ο κόσμος ξεθαρρεύει και καταλαβαίνει ότι έχει δικαίωμα να συμμετέχει στα κοινά, καταλαβαίνει ότι δε θα τον κοροϊδέψουνε οι συνδικαλιστές του, εξασφαλίζεται η ενότητα των εργαζομένων. Έπειτα, η άνοδος της ΕΚ, η συμπλήρωση τόσων χρόνων από τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, η δολοφονία του Λαμπράκη, η είσοδος μιας νέας γενιάς στους εργαζομένους και τους φοιτητές, η ανάπτυξη της βιομηχανίας, συμβάλλουν στην άνοδο του συνδικαλιστικού κινήματος⁵³⁶. Η αλληλεγγύη βέβαια ήταν το μεγάλο όπλο των εργαζομένων καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο.

Δεν πρέπει να παραλείψουμε ωστόσο ότι τα συνδικάτα είχαν και πολιτιστικές και αθλητικές δραστηριότητες που έφερναν κόσμο δια της πλαγίας οδού στη συνδικαλιστική δράση. Συγκεκριμένα, για τους νέους εργαζόμενους οι ποδοσφαιρικές ομάδες, οι θεατρικές ομάδες κλπ ήταν ένας συχνός τρόπος με τον οποίο έρχονταν σε επαφή με τα συνδικάτα, δεδομένου μάλιστα του γεγονότος ότι δεν υπήρχαν λεφτά τότε για τέτοιες δραστηριότητες.

Υιοθέτηση δυναμικού ρεπερτορίου δράσης και κλιμάκωση των αγώνων

Οι εργοδότες ήθελαν να υπογραφεί συλλογική σύμβαση σε δευτεροβάθμιο επίπεδο, όπου ήλεγχαν την κατάσταση. Ωστόσο, έτεινε να επεκταθεί η πρακτική υπογραφής συλλογικής σύμβασης σε πρωτοβάθμιο επίπεδο, έστω και άτυπα. Πριν ξεκινήσει η

⁵³⁵ Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου

⁵³⁶ Συνέντευξη Μόρφη Στεφούδη

απεργία υπήρχε μεγάλη ζύμωση, όπου εξηγούνταν γιατί έμπαινε το τάδε αίτημα. Η στρατηγική και τακτική σε σχέση με την αιτηματοθεσία σχετίζονταν γενικά με τη δυναμική του κλάδου, τη θέση του στην παραγωγή, τη μαζικότητά και άλλους παράγοντες. Όταν βελτιωνόταν η οικονομική κατάσταση των εργαζομένων, τότε ερχόταν η ώρα να μπουν τα λεγόμενα «θεσμικά» αιτήματα. Γενική στρατηγική στους αγώνες βέβαια δεν υπήρχε, διαμορφωνόταν ανάλογα με το πρόβλημα και τη δυναμική. Υπήρχε, ωστόσο, μια μειοψηφική άποψη που έλεγε γενικά «την απεργία την πάμε μέχρι τέλους». Η πλειοψηφική τάση όμως έλεγε ότι «κάνουμε απεργία και καθόμαστε στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων». Όταν έθετε το σωματείο τα αιτήματα ήξερε ότι δε θα πάρει το 100%, αλλά το βασικό αίτημα το πήγαιναν «μέχρι τέλους». Επομένως, όταν η εργοδοσία συμφωνούσε να συζητήσει τα βασικά αιτήματα, το σωματείο καθόταν να συζητήσει. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι οι εργαζόμενοι παρακολουθούσαν αν ο εργοδότης είχε τη δυνατότητα να ικανοποιήσει τα αιτήματα.

Για την προετοιμασία της απεργίας, η μαρτυρία του Μήτσου Κωστόπουλου, συνδικαλιστή της περιόδου στους οικοδόμους είναι αρκετά διαφωτιστική:

«Για να γίνει μια απεργία χρειάζεται πολύ δουλειά. Για να γίνει μια απεργία χρειάζεται να πειστεί ο κόσμος και για να πειστεί ο κόσμος πρέπει να έχει κάποια στοιχεία στα χέρια του. [...] Πας πρώτα το υπόμνημα στο αφεντικό ή στο υπουργείο και σου λέει 'πήγαινε από κει που 'ρθες'. Ξαναπιάς το υπόμνημα, [...] γυρίζεις στις πιάτσες και λες ποια είναι η απάντηση του Υπουργείου ή του εργοδότη. Αυτή η αμφίδρομη σχέση συνδικάτου-πιάτσας, συνδικάτου-εργαζομένων είναι η καθημερινή ζύμωση, η τακτική ζύμωση. Ωριμάζει τις συνθήκες, ώσπου να φτάσει η ώρα για να πεις ότι 'δεν πάει άλλο, πρέπει να κάνω απεργία'. Έχεις φτιάξει τις συνθήκες. Αν δεν το κάνεις αυτό, σα συνδικαλιστής είσαι αποτυχημένος. Πρέπει να προετοιμάξεις τον κόσμο, να θελήσει ο κόσμος να κάνει την απεργία. [...] Μετά θα πας στη συνέλευση, θ' αποφασίσει η συνέλευση, θα κατεβάσεις την απόφαση στις πιάτσες, θ' αποφασίσουν οι πιάτσες –με μία έννοια θ' αποφασίσουν οι πιάτσες, γιατί εκεί δεν σηκώνουν χέρια. Εκεί ενημερώνονται και βλέπεις την αντίδραση του κόσμου»⁵³⁷.

Σε περίπτωση απολύσεων εκδηλώνονταν αντίδραση μέσω στάσεων εργασίας ή απεργιών προκειμένου να επαναπροσληφθούν οι απολυμένοι. Ενώ λοιπόν η εργοδοσία ήθελε συνήθως να απολύει τους πιο διεκδικητικούς υπαλλήλους της, αυτοί οι τελευταίοι ήξεραν ότι μπορούν να στηρίζονται στη συλλογική αντίδραση των εργαζομένων. Για παράδειγμα, το Σεπτέμβρη και Οκτώβρη του '61 οι υαλουργοί διαφόρων εργοστασίων

⁵³⁷ Συνέντευξη Μήτσου Κωστόπουλου

του Λεκανοπεδίου κατήλθαν επανειλημμένα σε στάση εργασίας αντιδρώντας στην εκτόπιση του γ.γ. της Ενώσεώς τους, Ι. Γαμπέλα. Στις 13 Μαρτίου του '62 οι μεταλλωρύχοι Λαυρίου κατήλθαν σε 24ωρη απεργία ζητώντας την απελευθέρωση του προέδρου του συλλόγου τους που εκτοπίστηκε στον Άγιο Ευστράτιο. Τον Αύγουστο του '63 οι υαλουργοί του εργοστασίου Λιβαδιώτη κήρυξαν απεργία διαρκείας αμέσως μετά την απόλυση 8 τεχνιτών. Μετά από 11 μέρες επαναπροσλήφθηκαν.

Το μεγαλύτερο όπλο της εργατικής τάξης, λοιπόν, ήταν η αλληλεγγύη, τόσο στο εσωτερικό του κλάδου όσο και μεταξύ διαφορετικών κλάδων, χωρίς φυσικά να ξεχνούμε την αλληλεγγύη άλλων δημογραφικών ομάδων, όπως συγγενείς, συμπολίτες, φοιτητές. Αλληλεγγύη μάλιστα επιδείκνυαν και προς τους αγρότες, ιδίως οι έμποροι και οι καταστηματάρχες.

Ένα άλλο μείζον χαρακτηριστικό του εργατικού κινήματος της περιόδου υπήρξε η διάχυση της διαμαρτυρίας. Η σύγκριση με παρόμοιες επαγγελματικές ομάδες ήταν μία από τις αιτίες διάχυσης της συλλογικής διαμαρτυρίας, καθώς την πρώτη περίοδο της δεκαετίας του '60 είναι σίγουρο ότι οι επιτυχίες κάποιων κλάδων του ιδιωτικού τομέα επηρέασαν την απεργιακή δραστηριότητα σε άλλους. Η διάχυση της διαμαρτυρίας οφειλόταν και εξέφραζε ταυτόχρονα την ενότητα του κλάδου. Ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα που αποδεικνύουν του λόγου το αληθές ήταν ο αγώνας στο χώρο της εκπαίδευσης που έλαβε χώρα στις αρχές του '63, γι αυτό θα παραθέσω αναλυτικά το σπινάλ των κινητοποιήσεων που τον συνέθεσαν.

Στις 19 Ιανουαρίου του '63 κατήλθαν σε απεργία οι δάσκαλοι Αθηνών-Πειραιώς-Θεσσαλονίκης και οι καθηγητές πανελληνίως. Από τις 22 απήργησαν και οι διδάσκαλοι των παιδαγωγικών ακαδημιών, καθώς και οι δάσκαλοι των ιδιωτικών σχολείων διεκδικώντας τη βελτίωση των αποδοχών τους και συμπαραστεκόμενοι στους δημόσιους συναδέλφους τους. Από τις 23 κατήλθαν σε απεργία και οι υπόλοιποι δάσκαλοι της χώρας οπότε μαζί με τους ιδιωτικούς οι εκπαιδευτικοί που απεργούσαν έφταναν τις 36.000. Στις 19 του ίδιου μήνα όλα τα σχολεία και γυμνάσια της χώρας παρέμειναν κλειστά, καθώς οι μαθητές είχαν κατέβει σε αποχή συμπαράστασης. Στις 23 απεργία συμπαράστασης έκαναν και οι φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, στις 24 οι καθηγητές των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, ενώ σε 2ωρη στάση εργασίας κατήλθαν και οι καθηγητές του Γαλλικού Ινστιτούτου. Στις 7 του Φλεβάρη ανεστάλη η απεργία των εκπαιδευτικών λόγω της απόφασης της κυβέρνησης να τους επιστρατεύσει. Την επόμενη μέρα χιλιάδες φοιτητές συγκεντρώθηκαν στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών εναντίον των φασιστικών νόμων του χρησιμοποιούσε η κυβέρνηση του Καραμανλή. «Κάτω η επιστράτευση»,

«κάτω οι μεταξικοί», «όχι Ισπανία», «κάτω ο Καραμανλής», «όχι άλλη κατοχή» είναι μερικά από τα συνθήματα που φώναζαν οι φοιτητές. Η αστυνομία δεν επέτρεψε πορεία και οι φοιτητές ξάπλωσαν στο πλακόστρωτο. Τα πλακάτ έγραφαν: «κάτω η επιστράτευσις», «επιστράτευσις των γονέων και κηδεμόνων», «επιστράτευσις των μαθητών», «η επιστράτευσις είναι φασιστικό μέτρο», «1943 Φεβρουάριος: πολιτική επιστράτευση υπό των Γερμανών. 1963 Φεβρουάριος. Πολιτική επιστράτευσις υπό της κυβερνήσεως», «με μέτρα βίας δεν λύνονται τα εκπαιδευτικά προβλήματα», «οι εκπαιδευτικοί πεινάνε». Τις επόμενες μέρες οι μαθητές των γυμνασίων της Πάτρας και της Μυτιλήνης συγκεντρώθηκαν για να διαμαρτυρηθούν με τη σειρά τους για την επιστράτευση των καθηγητών τους και η αστυνομία κακοποίησε και συνέλαβε πολλούς από αυτούς. Τα σχολεία και οι σπουδαστικοί χώροι είχαν κυκλωθεί στις 15 Φλεβάρη από ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις, ενώ χιλιάδες αστυνομικοί είχαν καταλάβει τα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ακολούθησαν εκτεταμένες συγκρούσεις στο κέντρο της Αθήνας μεταξύ των αστυνομικών δυνάμεων και των φοιτητών και μαθητών, που διαδήλωναν εναντίον της επιστράτευσης των καθηγητών και της αστυνομικής βίας εν γένει.

Μέχρι τον Ιούνιο του '61 το ρεπερτόριο δράσης περιοριζόταν κυρίως σε στάσεις εργασίας, απεργίες και συγκεντρώσεις. Περιοριζόταν επίσης κυρίως στην Αθήνα και στις μεγάλες πόλεις. Ωστόσο, σταδιακά οι εργαζόμενοι άρχισαν να προβαίνουν σε πιο μαχητικές διαμαρτυρίες που εκδηλώνονταν σε όλο και περισσότερες πόλεις. Ως έσχατο μέσο πάλης μάλιστα χρησιμοποίησαν πολλές φορές ένα δραματοποιημένο ρεπερτόριο δράσης, όπως κλείσιμο στο εργοστάσιο και απεργία πείνας, το οποίο οδήγησε πολλές φορές σε νίκη των εργαζομένων και γι αυτό διαχύθηκε γρήγορα σε πολλούς κλάδους. Ας δούμε και πάλι ένα παράδειγμα.

Πάνω από 400 εργατοτεχνίτες του εργοστασίου Τσίτση στην Έδεσσα κατήλθαν στις 22 Δεκεμβρίου του '61 σε απεργία πείνας και κλείστηκαν εντός του εργοστασίου διαμαρτυρόμενοι στην εργοδοσία και την κυβέρνηση για τη μη καταβολή δεδουλευμένων ημερομισθίων, καθώς και του δώρου των εορτών. Οι έμποροι και επαγγελματιοβιοτέχνες της πόλης έκλεισαν την επόμενη μέρα τα καταστήματά τους επί 3ωρο και ζήτησαν τηλεγραφικώς την επέμβαση της κυβέρνησης στο ζήτημα των απεργών πείνας. Μέχρι τις 26 πολλοί από τους απεργούς πείνας έπαθαν πνευμονία, 30-40, κυρίως γυναίκες, είχαν κλονισμένη υγεία λόγω του ψύχους και του υγρού περιβάλλοντος του εργοστασίου, ενώ περί τους 25 εργάτες και εργάτριες λιποθύμησαν και διεκομίσθησαν σε διάφορες κλινικές της πόλης. Οι Υπουργοί Εργασίας και Βορείου Ελλάδος δια στόματος του Νομάρχη Πέλλας, που τους επισκέφτηκε, τους υποσχέθηκε 12 ½ μεροκάματα ως έκτακτο επίδομα και ότι εντός 3-4 ημερών θα τους διανεμηθεί έναντι των οφειλομένων από την επιχείρηση ποσό 1 εκατομμυρίου δραχμών τις οποίες θα καταβάλει η ΔΕΗ έναντι των όσων οφείλει στην εταιρία Τσίτση. Στις 27 κατήλθαν σε στάση εργασίας 200 εργατοτεχνίτες του εργοστασίου της ίδιας

εταιρίας στη Νάουσα διεκδικώντας επίσης τα δεδουλευμένα τους. Δεν μετατράπηκε ωστόσο σε απεργία, γιατί ο διοικητής της Χωροφυλακής υποσχέθηκε ότι θ' αναλάβει αυτός να προβεί στις δέουσες ενέργειες για την ικανοποίηση του αιτήματός τους σε 2-3 μέρες. Στις 11 Ιανουαρίου του '62 οι 420 κλωστοϋφαντουργοί του εργοστασίου στην Έδεσσα κατήλθαν εκ νέου σε απεργία διαρκείας καταγγέλλοντας την αθέτηση της υπόσχεσης εκ μέρους της κυβέρνησης. Στις 2 Φεβρουαρίου ο Υπουργός Εργασίας ειδοποίησε τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος ότι υπάλληλος του υπουργείου του μετέβαινε στην Έδεσσα με το ποσό του 1 εκατομμυρίου στο εργοστάσιο Τσίτση. Οι απεργοί ζήτησαν και τα υπόλοιπα χρωστούμενα, καθώς και την εξασφάλιση της κανονικής λειτουργίας του εργοστασίου με τακτική εξόφληση των ημερομισθίων τους. Στις 25 Απριλίου όμως κατήλθαν σε απεργία πείνας, αφού κλείστηκαν πρώτα στο εργοστάσιο, οι 200 κλωστοϋφαντουργοί της Νάουσας ζητώντας από το Υπουργείο Εργασίας και την κυβέρνηση να διαταχθεί η άμεση καταβολή του τελευταίου δεκαπενθημέρου και του δώρου του Πάσχα. Ο Υπουργός Εργασίας αρνήθηκε και αυτοί μετέτρεψαν την απεργία πείνας σε διαρκείας. Την επόμενη μέρα λιποθύμησαν 7 εργάτριες που μεταφέρθηκαν στο νοσοκομείο, εκ των οποίων οι 2 βρίσκονταν σε άσχημη κατάσταση. Τη νύχτα της ίδιας μέρας, σύμφωνα με πληροφορίες, λιποθύμησαν άλλες 13, που και αυτές μεταφέρθηκαν στο νοσοκομείο. Μία μέρα μετά, στις 26, οι έμποροι και οι επαγγελματιοβιοτέχνες Ναούσης έκλεισαν επί 3ωρο τα καταστήματα και τα εργαστήριά τους σε ένδειξη αλληλεγγύης στους απεργούς. Την επόμενη, στις 27, λύθηκε η απεργία προσωρινά, ύστερα από κυβερνητική υπόσχεση ότι θα ικανοποιήσει τα αιτήματα των απεργών.

Το ίδιο δραματοποιημένο ρεπερτόριο επιλέχθηκε την περίοδο '62-'63 στην Εταιρία Λιπασμάτων, από τους κλωστοϋφαντουργούς του Παπαγεωργίου στο Βόλο, στα μεταλλεία Λαυρίου, από τους καπνεργάτες Καβάλας, τους «πειρατές» ταξιτζήδες, τους εργάτες της Χαρτοποιίας «Ερμής» στη Β. Εύβοια, τους φορτοεκφορτωτές Αιγίου, τους οδοκαθαριστές Καρδίτσας, τους χαλυβουργούς της Ελευσίνας, τους 150 εργατοτεχνίτες και υπαλλήλους του εργοστασίου «ΒΙΟ», τους εργάτες, τεχνίτες και υπαλλήλους της κλωστοϋφαντουργίας «ΕΣΤΙΑ» Εδέσσης, τους σιδηροδρομικούς, τους εργατοτεχνίτες της βιομηχανίας «Υφανέτ», τους επαγγελματίες οδηγούς αυτοκινήτων Αλεξανδρούπολης, τους εισπράκτορες του 47^{ου} ΚΤΕΛ Έβρου, τους 135 φορτοεκφορτωτές της Εταιρίας Λιπασμάτων.

Αν και, όπως ανέφερα ήδη, δεν υπήρχε κάποια δεδομένη τακτική που ακολουθούνταν σε όλες τις περιπτώσεις, η κλιμάκωση του αγώνα με την υιοθέτηση ολοένα και πιο μαχητικών μορφών δράσης ήταν μια τακτική που προέκυπτε από την εξέλιξη των κινητοποιήσεων. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα κλιμάκωσης του αγώνα συνέβη στο λιμάνι του Πειραιά.

Στις 31 Ιανουαρίου του '63 κατήλθαν σε 48ωρη απεργία οι 1500 μόνιμοι λιμενεργάτες Πειραιώς με οικονομικά αιτήματα προς τη διοίκηση του ΟΛΠ ύστερα από προειδοποιητικές κινητοποιήσεις. Συγκεντρώθηκαν στο Εργατικό Κέντρο Πειραιώς. Ακολούθησε πορεία προς τα κεντρικά γραφεία του ΟΛΠ. Η αστυνομία τους επιτέθηκε με σφοδρότητα με αποτέλεσμα να τραυματισθούν και να κακοποιηθούν 100 περίπου απεργοί, γυναίκες και μικρά παιδιά. Μετά τη διάλυσή τους συγκεντρώθηκαν εκ νέου στο Εργατικό Κέντρο όπου κήρυξαν απεργία πείνας. 800 λιμενεργάτες συνέχισαν την απεργία πείνας, ενώ 700 μετέτρεψαν τη 48ωρη σε απεργία διαρκείας. Από την 1^η Φεβρουαρίου άρχισαν κρούσματα λιποθυμιών λόγω εξάντλησης και ψύχους. Ήδη είχαν μεταφερθεί στο νοσοκομείο 20. Οι γυναίκες τους τότε συγκεντρώθηκαν έξω από τα γραφεία του ΟΛΠ. Ο διευθυντής δέχθηκε την επιτροπή τους, επανέλαβε όμως τα ίδια. Μέχρι τις 2 του μήνα μεταφέρθηκαν 80 απεργοί στα νοσοκομεία. 100 περίπου γυναίκες που μετέβαιναν ομαδικώς προς τα γραφεία του ΟΛΠ δέχθηκαν επίθεση των αστυνομικών οργάνων και διαλύθηκαν βιαίως. Στις 4 περισσότεροι από 100 απεργοί νοσηλεύονταν στο νοσοκομείο. 500 περίπου γυναίκες συγκεντρώθηκαν μπροστά από το Εργατικό Κέντρο και διαμαρτυρόμενες για την αδιαφορία των αρμοδίων κάθησαν στο κατάστρωμα του δρόμου διακόπτοντας την κυκλοφορία. Η αστυνομία τις διέλυσε βιαίως. 6 γυναίκες συνελήφθησαν και μεταφέρθηκαν στο Πέραμα όπου και εγκαταλείφθηκαν. Την επόμενη μέρα όμως έγιναν δεκτά τα αιτήματα από την κυβέρνηση και τη διεύθυνση του ΟΛΠ.

Η κλιμάκωση με απεργία πείνας και η εμπλοκή των γυναικών ως μέσα διεκτραγώδησης της κατάστασης φαίνεται πως είχε αποτέλεσμα, καθώς εξέθετε τόσο την εργοδοσία όσο και τους αρμοδίους της Πολιτείας ως ανάληπτους. Σε άλλες περιπτώσεις, οι εργαζόμενοι απλώς ανέβαζαν σταδιακά της ώρες απουσίας τους από τη δουλειά. Σε μία από αυτές τις περιπτώσεις, 200 εργατοτεχνίτες της υψικαμίνου της Χαλυβουργικής Αγγελόπουλου στην Ελευσίνα κατήλθαν σε ωριαία στάση εργασίας στις 17 Δεκεμβρίου του '62, σε 2ωρη στις 18, σε 4ωρη στις 19, σε 5ωρη στις 20, σε 24ωρη λευκή απεργία στις 21, οπότε και ικανοποιήθηκαν τα αιτήματά τους.

Οι κινητοποιήσεις ωστόσο δεν σταματούσαν απαραίτητα, όταν ανακοινώνονταν κάποιο θετικό αποτέλεσμα, καθώς τίποτα δεν ήταν εξασφαλισμένο. Ακόμα και έπειτα από απόφαση του διαιτητικού δικαστηρίου, για παράδειγμα, έπρεπε οι εργαζόμενοι να είναι έτοιμοι να περιφρουρήσουν τα κεκτημένα τους.

Η μεγαλύτερη εργατική κινητοποίηση ήταν αναμφίβολα η Πρωτομαγιά.

Πρωτομαγιά του '61.

Κηρύσσεται 24ωρη πανελλαδική απεργία από τους οικοδόμους, τους μεταλλωρύχους, τους κεραμοπλινθοποιούς, τους τυπογράφους, τους τραπεζιτικούς, τους εργαζομένους στις εταιρίες κοινής ωφέλειας, τους εργάτες δέρματος και τους αρτεργάτες. Στα περισσότερα επαρχιακά κέντρα κηρύχθηκαν τοπικές πανεργατικές απεργίες, όπου πραγματοποιήθηκε και συγκέντρωση (Θεσσαλονίκη, Βόλος, Λάρισα, Πάτρα, Λιβαδειά, Πρέβεζα, Αγρίνιο, Άρτα, Ηράκλειο, Ελευσίνα, Ιεράπετρα, Ιωάννινα). Στη Θεσσαλονίκη, παρά τις διασπαστικές ανακοινώσεις, προκηρύξεις και ραδιοφωνικές ομιλίες του προεδρείου του Εργατικού Κέντρου, και τις πολυήμερες πιέσεις και αστυνομικές επεμβάσεις, η πανεργατοϋπαλληλική συγκέντρωση είχε προσέλευση. Στη συγκέντρωση ακούγονταν συνθήματα για ψωμί, δουλειά, όχι μετανάστευση, ειρήνη, δημοκρατία. Δεκάδες εγκάθετοι του Εργατικού Κέντρου επιτέθηκαν με την προστασία της αστυνομίας στους συγκεντρωμένους με αποτέλεσμα να κακοποιηθούν, σύμφωνα με καταγγελίες, 40 άτομα και να συλληφθούν πάνω από 6 (όχι εγκάθετοι). Στην Πάτρα αστυνομικά όργανα κατέβασαν και ξέσκισαν πλακάτ που κρατούσαν οι εργαζόμενοι. Παρωδία γιορτής έγινε στο Ηράκλειο όπου παρευρέθησαν μόλις 200. Όταν κάποιοι από τους συγκεντρωμένους ζήτησαν να συμπεριληφθεί στο ψήφισμα και η απόλυση των εξόριστων συνδικαλιστών, όργανα της ασφάλειας συνέλαβαν 3. Ομοίως, στα Χανιά αστυνομικοί είχαν περικυκλώσει το Εργατικό Κέντρο και απαγόρευαν την είσοδο στους εργάτες. Συνέλαβαν μάλιστα έναν και τον παρέπεμψαν σε δίκη. Στη συγκέντρωση στο θέατρο Σαμαρτζή οι ομιλητές διακόπτονταν από κραυγές των εργατοϋπαλλήλων που ζητούσαν «αγώνα» αντί προειδοποιήσεων και «ενότητα» αντί για αντικομμουνιστική προπαγάνδα. Στη συγκέντρωση του Πειραιά η αστυνομία εμπόδισε τους εργαζομένους να πλησιάσουν στο Εργατικό Κέντρο και την ομιλία έκανε αθέατος ομιλητής που μεταδιδόταν από τα μεγάφωνα της αίθουσας. Οι εργάτες/τριες εγκλωβισμένοι έξω από το Εργατικό Κέντρο Πειραιώς (ΕΚΠ) ζητούσαν ν' ανοίξουν οι πόρτες και με τα συνθήματα τους κάλυπταν την «ομιλία». «Κάτω η ανεργία», «ενότητα», «συνδικαλιστικές ελευθερίες», «κάτω η τρομοκρατία», «ειρήνη». Ενώ η συγκέντρωση πλησίαζε προς το τέλος επετράπη στα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου να μπουν, αλλά εγκάθετοι του προέδρου του ΕΚΠ βοηθούμενοι από αστυνομικούς με πολιτικά επιτέθηκαν στους συνδικαλιστές και τραυμάτισαν έναν, ο οποίος μεταφέρθηκε στο νοσοκομείο. Διαδηλώσεις εργαζομένων έλαβαν χώρα στο κέντρο της Αθήνας με συνθήματα όπως «ζήτω η εργατική Πρωτομαγιά», «ειρήνη», «όχι σκλαβοπάζαρα», «θέλουμε δουλειά», «συνδικαλιστικές ελευθερίες», «δημοκρατία», «δε θα περάσει ο φασισμός». Τα τελευταία συνθήματα αντήχησαν όταν η αστυνομία επιτέθηκε στους διαδηλωτές με αποτέλεσμα το κέντρο της Αθήνας να μετατραπεί επί δύο ώρες σε πεδίο συγκρούσεων. Πάνω από 40 συνελήφθησαν (αργότερα αφέθηκαν ελεύθεροι εκτός από δύο) και δεκάδες τραυματίστηκαν.

Οι εργατικές Πρωτομαγίες είχαν μεγάλη σημασία για τους εργαζομένους, γιατί ήταν από τις λίγες ευκαιρίες που διέθεταν να διατρανώσουν σε πανελλαδικό επίπεδο τα αιτήματά τους και να δείξουν την αντίθεσή τους στην πολιτική της κυβέρνησης και της εργοδοσίας. Αυτό άλλωστε εξηγεί και το αστυνομικό μένος εναντίον των απεργών και διαδηλωτών. Όταν όμως η αστυνομική βία συναντούσε τη νόμιμη μαζική κινητοποίηση,

αντί να την περιορίζει κατάφερνε σε πρώτη φάση να την πολιτικοποιεί και σε δεύτερη φάση να καθιστά μονόδρομο στα μάτια των εργαζομένων την ενότητα και τον αγώνα.

Πρωτομαγιά '62.

Πανεργατική απεργία και συγκέντρωση σε όλες τις πόλεις τις Ελλάδας. Στη συγκέντρωση της Αθήνας, στο θέατρο Σαμαρτζή, μεγάλα πανώ έγραφαν: «ψωμί, δουλειά, ειρήνη, ελευθερία, ανεξαρτησία», «ενότητα των εργατών στη δράση», «αύξηση μισθών, ημερομισθίων και συντάξεων», «να καταργηθούν οι πυραυλικές βάσεις», «ζήτω η παγκόσμια εργατική αλληλεγγύη», «δωρεάν μόρφωση, εξάωρη δουλειά στους νέους», «έξω απ' την Κοινή Αγορά η Ελλάδα», «όχι στο φασισμό, όχι στον πόλεμο», «κατάργηση των αντεργατικών νόμων», «κατάργηση του αίσχους της εξορίας». Αυτό ήταν το πανόραμα των διεκδικήσεων της εργατικής τάξης. Η αστυνομία απέκλεισε τους γύρω δρόμους που οδηγούσαν στο θέατρο. Οι εργάτες, που συνεχώς έφταναν, απωθούνταν. Όσοι ήταν απ' έξω απ' το θέατρο συμπιέζονταν στο πεζοδρόμιο. Ακούγονταν κραυγές αποδοκιμασίας: «δημοκρατία», «114». Όλο το κέντρο της Αθήνας είχε κατακλυσθεί από αστυνομικούς. Στο τέλος της συγκέντρωσης οι εργάτες όρθιοι έψαλαν τον εθνικό ύμνο. Αποχωρώντας ξεχύθηκαν στις οδούς Σατωβριάνδου και Νικηφόρου φωνάζοντας το σύνθημα «ζήτω η Πρωτομαγιά» και τραγουδώντας το τραγούδι «Στη στεριά δε ζει το ψάρι». Οι εργαζόμενοι, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, προσπαθούν να ιδιοποιηθούν συγκρουσιακά το «έθνος» (*social appropriation*) μην αφήνοντας περιθώρια για τις γνωστές κατηγορίες περί κομμουνιστικού δακτύλου κλπ. Η αστυνομία διέλυσε παντού τις μικροσυγκεντρώσεις. Στον Πειραιά τη συγκέντρωση ακολούθησε πορεία την οποία επανειλημμένα ανέκοψαν οι αστυνομικές δυνάμεις και στο τέλος διέλυσαν. Στη Θεσσαλονίκη όλη η γύρω απ' το Εργατικό Κέντρο περιοχή είχε αποκλειστεί από την αστυνομία. Στην πλατεία του Εργατικού Κέντρου μπράβοι έδειραν συνδικαλιστές και απλούς εργάτες τους οποίους τα αστυνομικά όργανα οδηγούσαν στα αστυνομικά τμήματα. Πάνω από 21 άτομα τραυματίστηκαν.

Πρωτομαγιά '63.

24ωρη πανεργατική απεργία στις τράπεζες, στις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, στους οικοδόμους, εργάτες δέρματος, ελαιουργοσαπωναποιοούς, τυπογράφους, ξυλουργούς, 2ωρη στάση στους κλάδους κινήσεως και στους υπαλλήλους κιν/κών επιχειρήσεων, 24ωρη πανεργατική στη Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Βόλο, Καβάλα, Χανιά, Λάρισα, Λαμία, Κομοτηνή, Πτολεμαΐδα κλπ. Οι 82 συνεργαζόμενες οργανώσεις πραγματοποίησαν συγκέντρωση στο γήπεδο του Παναθηναϊκού, όπου συμμετείχαν 20.000 εργαζόμενοι. Εγκρίθηκε ψήφισμα με οικονομικά, εργασιακά, ασφαλιστικά, εκπαιδευτικά αιτήματα, αιτήματα πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, συνταγματικής τάξης και στέγασης. Πανεργατική συγκέντρωση έγινε και στη Θεσσαλονίκη στο Καραβάν Σεράι που οργανώθηκε από τα διαγραφέντα από το Εργατικό Κέντρο σωματεία. «Ψωμί», «δουλειά», «ενότητα», «όχι μετανάστευση», δημοκρατία», «κάτω ο φασισμός», «έξω οι βάσεις», «κάτω ο πόλεμος» ήταν τα συνθήματα της συγκέντρωσης. Συγκεντρώσεις έγιναν και σε πολλές άλλες πόλεις.

Το 1962 ο αριθμός των απεργών έφτασε τις 794.000, ενώ το 1961 ήταν 515.000⁵³⁸. Η ενότητα και η αγωνιστική διάθεση, ενδογενείς του κινήματος πόροι, ήταν τα σημαντικότερα όπλα στα οποία μπορούσαν να υπολογίζουν οι εργαζόμενοι, γεγονός που είχαν συνειδητοποιήσει και οι ίδιοι.

Ενώ όμως αυτή την περίοδο οι πανελλαδικές απεργίες στον ιδιωτικό τομέα είναι λίγες και δύσκολες, αλλά αποτελεσματικές, στο δημόσιο τομέα είναι πιο πολλές και εύκολες, αλλά όχι συχνά αποτελεσματικές. Στον ιδιωτικό τομέα, όταν κατακτούνταν η ενότητα, δεν τους σταματούσε τίποτα, στο δημόσιο όμως, ενώ ήταν κατακτημένη, δεν ήταν εύκολο να τα βάλουν με το κράτος. Και αυτό παρόλο το γεγονός ότι οι κινητοποιήσεις τους στην πλειοψηφία τους ήταν πανελλαδικές.

Το σύνθημα «ενότητα» πάντως ήταν διακλαδικό και ακουγόταν συνεχώς στις κλαδικές συγκεντρώσεις. Χάρη στην κλαδική ενότητα άλλωστε επιβλήθηκε στους εργοδότες το 7ωρο σε διάφορους κλάδους. Οι λεβητοποιιοί τον Απρίλιο του '63 εφάρμοσαν το 7ωρο αυτοβούλως. Αν και πολλά εργοστάσια αποδέχθηκαν από την πρώτη στιγμή το νέο ωράριο που εφάρμοσαν αυτοβούλως οι λεβητοποιιοί, στα περισσότερα εργοστάσια οι εργοδότες περιέκοπταν από τους εργαζομένους τη μία ώρα. Τότε οι λεβητοποιιοί αποφάσισαν να κατέρχονται καθημερινά σε ωριαία στάση εργασίας και να μειώνουν την παραγωγή. Μέσα στις επόμενες μέρες συμμορφώθηκαν οι περισσότεροι από τους εναπομείναντες εργοδότες. Μετά τους λεβητοποιιούς και οι ηλεκτροσυγκολλητές Πειραιώς αποφάσισαν να εφαρμόσουν αυτοβούλως το 7ωρο από τις 19 Δεκεμβρίου. Το αίτημα είχε αρχίσει να διαχέεται.

Έπειτα, από το '63 όλο και συχνότερα οι κλάδοι του ιδιωτικού τομέα προβαίνουν σε μεγάλες πανελλαδικές απεργίες. Οι κινητοποιήσεις εξασφαλιζόνταν πολλές φορές μόνο ύστερα από την πίεση της βάσης. Πάντοτε, στις συγκεντρώσεις που ακολουθούσαν την απεργιακή κινητοποίηση, οι εργαζόμενοι φώναζαν τα συνθήματα «ενότητα» και «αγώνας» που υποδηλώνουν τις διαθέσεις της βάσης. Κάποιες φορές βέβαια η απεργιακή κινητοποίηση αναστέλλονταν, γιατί ικανοποιούνταν τα αιτήματα χάρη στην απειλή της κινητοποίησης.

⁵³⁸ *Αυγή* 1/1/1963

Οι αγώνες πάντως σε γενικές γραμμές ήταν αποτελεσματικοί όταν υπήρχε κλιμάκωση, ενότητα, αλληλεγγύη, αίτημα το οποίο είχε ικανοποιηθεί αλλού ή πανθομολογουμένως δίκαιο αίτημα, όπως η απόδοση δεδουλευμένων.

Πολιτικοποίηση των αγώνων

Η εχθρότητα του κράτους απέναντι στον ελεύθερο συνδικαλισμό ήταν δεδομένη. Η καταστολή βέβαια δεν ήταν μόνο αντι-δραστική αλλά και προληπτική. Για παράδειγμα, στις 9 Αυγούστου του '61, την προηγούμενη της 24ωρης απεργίας των οικοδόμων στην περιοχή της πρωτεύουσας και ενώ ο εργοδοτικός συνδικαλισμός ανέπτυσσε τη συνήθη του απεργοσπαστική δραστηριότητα, η αστυνομία διενεργούσε πάνω από 20 συλλήψεις απεργών τους οποίους και άφησε τελικώς ελεύθερους. Την ημέρα δε της απεργίας η αστυνομία διενέργησε 40 συλλήψεις, για να κρατήσει τελικώς 2.

Γενικά, η αστυνομία χτυπούσε όσους ήταν ευάλωτοι, όπως οι φοιτητές και οι ασκούμενοι δικηγόροι, ενώ φοβόταν τα μαχητικά τμήματα της εργατικής τάξης, όπως οι οικοδόμοι, ειδικά όταν ο συσχετισμός δύναμης δεν τους ευνοούσε. Συστηματικά επίσης η αστυνομία επενέβαινε υπέρ της εργοδοσίας. Στις 22 Μαΐου του '63, για παράδειγμα, 1.200 εργάτες του εργοστασίου κατασκευής αμαξωμάτων «ΒΙΑΜΑΞ» κατήλθαν σε 24ωρη εργασία. Η αστυνομία επενέβη ώστε να αποτρέψει την απεργία προσάγοντας βιαίως απεργούς στο εργοστάσιο για να δουλέψουν και απομακρύνοντας όσους δεν ήθελαν. Από την άλλη, η κυβέρνηση Πιπινέλη προέβη σε ρεσιτάλ πολιτικών επιστρατεύσεων κατά τη διάρκεια της θητείας της, γεγονός που προκάλεσε εκτός από την εξέγερση των εργαζομένων και την αντίδραση των διεθνών συνδικαλιστικών οργανώσεων.

Αποτέλεσμα της αυξανόμενης καταστολής ήταν η πολιτικοποίηση των αγώνων. Το 114 έχει αρχίσει και ο «ανένδοτος» φαίνεται να παίρνει σάρκα και οστά, όταν στις 9 Απριλίου του '62 οι οικοδόμοι, ο πιο διεκδικητικός κλάδος ως προς τις συνδικαλιστικές ελευθερίες, πάει ένα βήμα παραπέρα τον αγώνα στην κατεύθυνση της πολιτικοποίησης. Σε συγκέντρωση που πραγματοποιήθηκε στο θέατρο Ακροπόλ, η οποία βούιζε από ιαχές «κάτω οι παράνομοι», «αγώνας», «δικαιοσύνη στους οικοδόμους», «ενότητα», «κάτω οι ψεύτες», «δημοκρατία», «λευτεριά στα συνδικάτα», οι ομιλητές καταφέρθηκαν ενάντια

στην κυβερνητική πολιτική και στη διασπαστική πολιτική του Λυκιαρδόπουλου. Ένας ομιλητής δε τόνισε: «είναι γεγονός ότι μια δημοκρατική κυβέρνηση θα επέλυε τα αιτήματά μας. Γι αυτό ο αγώνας μας για τη λύση των ζητημάτων είναι και αγώνας αποκαταστάσεως της Δημοκρατίας, γι αυτό αγωνιζόμαστε για Δημοκρατία».

Στις 20 του ίδιου μήνα οι οικοδόμοι Αθηνών-Πειραιώς-Ελευσίνας κατήλθαν σε 24ωρη απεργία. Η συγκέντρωση που ακολούθησε στο Ακροπόλ δονούνταν από συνθήματα υπέρ της δημοκρατίας, όταν η αστυνομία επετέθη σε εκπροσώπους των απεργών και απεργούς κακοποιώντας 2 και συλλαμβάνοντας πολλούς.

Τον Ιούνιο του '62 οι δικηγόροι Αθηνών, Θεσσαλονίκης και Πατρών αντιτάχθηκαν στην πειθαρχική δίωξη του Αρεοπαγίτη Αντ. Φλώρου, ενώ γενικευμένη ήταν η αντίδραση των εργαζομένων ενάντια στο αντεργατικό νομοσχέδιο που κατάθεσε η κυβέρνηση του Καραμανλή. Κατά δεκάδες έφταναν τα υπομνήματα διαμαρτυρίας στη Βουλή. Η αστυνομία ανέλαβε και σε αυτή την περίπτωση δράση. Στις 13 Ιουλίου επιτέθηκε σε πολυάριθμες και πολυμελείς επιτροπές εργαζομένων από διάφορους χώρους, οι οποίοι προσέρχονταν στη Βουλή με υπομνήματα. Την ίδια μέρα οργανώθηκε στο θέατρο Σαμαρτζή πανεργατική συγκέντρωση τα συνθήματα της οποίας πρόδιδαν ότι ο αγώνας ενάντια στο συγκεκριμένο νομοσχέδιο μεταβάλλονταν πλέον σε αντικυβερνητικό αγώνα. «Δεν περνάει ο φασισμός», «δημοκρατία», «κάτω οι χιτλεΡΕδες». Με το ψήφισμά της η συγκέντρωση ζητούσε την απόσυρση του αντιδημοκρατικού νομοσχεδίου, την κατάργηση των εκτάκτων μέτρων και των αντισυνταγματικών νόμων και ψηφισμάτων, την κατάργηση του θεσμού των εκτοπίσεων, την αποκατάσταση των συνδικαλιστικών και δημοκρατικών ελευθεριών και της δημοκρατικής ομαλότητας. Ακολούθησαν διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας και συγκρούσεις με την αστυνομία στις οποίες τραυματίστηκαν και συνελήφθησαν πολλοί. Λίγες μέρες αργότερα, οι νέοι του ΔΣΚ πραγματοποίησαν συγκέντρωση όπου επίσης η απαίτηση για την άμεση κατάργησή του νομοσχεδίου συνοδεύτηκε από αντικυβερνητικά συνθήματα.

Η αστυνομία, όπως έχω ξαναπεί, ήταν πολύ σκληρή με τους οικοδόμους. Οι τελευταίοι ήταν πρωτοπορία και χτυπώντας αυτούς η κυβέρνηση έστελνε ένα μήνυμα. Με τη μαχητικότητα τους απέναντι στην αστυνομία βέβαια έστελναν και αυτοί ένα μήνυμα στους άλλους κλάδους. Τα γεγονότα του Οκτωβρίου του '62 αποδεικνύουν του λόγου το αληθές. Οι οικοδόμοι Αθηνών-Πειραιώς-Ελευσίνας κατήλθαν, στις 11 του μήνα, σε

24ωρη απεργία με εργασιακά, οικονομικά και ασφαλιστικά αιτήματα. Στη συγκέντρωση που ακολούθησε στο θέατρο Σαμαρτζή κυριάρχησε το σύνθημα «όλοι στο υπουργείο». Η αστυνομία είχε φράξει όλους τους δρόμους που οδηγούσαν προς τα εκεί. Όταν οι οικοδόμοι προσπάθησαν να κατευθυνθούν προς τα κει, η αστυνομία τους επιτέθηκε και ακολούθησαν αιματηρές συγκρούσεις στο κέντρο της Αθήνας. Τραυματίστηκαν 35 (3 από σφαίρα), ενώ έγιναν και 13 συλλήψεις. Στις 19 του ίδιου μήνα καταδικάστηκαν 11 από 3 ½ έως 10 μήνες φυλάκιση. Την επόμενη μέρα της επίθεσης έγινε νέα 24ωρη απεργία, όπου και σε αυτήν όμως συνελήφθησαν 9 και κακοποιήθηκε αγρίως ένας. Την αμέσως επόμενη μέρα, στις 13, συγκέντρωση σε ένδειξη συμπαράστασης προς τους αγωνιζόμενους οικοδόμους πραγματοποίησαν οι εργαζόμενοι σπουδαστές, μαθητές και νέοι. Με ψήφισμά τους κατήγγειλαν την κυβέρνηση για τη δολοφονική απάντηση της στα αιτήματα αξιώνοντας ταυτόχρονα την παραδειγματική τιμωρία των ασυνείδητων οργάνων της τάξεως και καλώντας τους πάντες σε αγώνα για την υπεράσπιση των δημοκρατικών ελευθεριών.

Την ίδια περίοδο εκδηλώθηκε επίσης έντονη αντίθεση στον εργοδοτικό συνδικαλισμό. Στις εργατικές κινητοποιήσεις του Νοεμβρίου του '62 που έλαβαν χώρα στην Αθήνα, οι εργαζόμενοι διαδήλωσαν την αντίθεση τους στην τακτική των Ομοσπονδιών να αναβάλουν διαρκώς τον απεργιακό αγώνα, καθώς και στο «χαράτσι» που υποχρεούνταν να πληρώνουν υπέρ της εργοδοτικής συνδικαλιστικής ηγεσίας.

Σε όλη αυτή την κινητοποίηση η κυβέρνηση προσπάθησε να απαντήσει με την κατάθεση ενός νομοσχεδίου που στόχο είχε τον έλεγχο του συνδικαλιστικού κινήματος. Η αντίδραση απέναντι στο αντεργατικό νομοσχέδιο που κατέθεσε η κυβέρνηση ήταν γενικευμένη. Παραθέτω αναλυτικά τις κινητοποιήσεις ώστε να γίνει κατανοητό γιατί θεωρείται ότι η ενότητα και η μαχητικότητα του εργατικού κινήματος έτεινε να το μετατρέψει στην αιχμή του δόρατος της διαμορφούμενης δημοκρατικής παράταξης και στο μεγαλύτερο φόβητρο για τα σχέδια του μετεμφυλιακού καθεστώτος.

Την κατάθεση του νομοσχεδίου ακολούθησε πανεμποροϋπαλληλική συγκέντρωση στην Αθήνα στις 17 Ιανουαρίου του '63, πανοικοδομική και αντίστοιχη σερβιτόρων-μαγείρων στις 21, παμμεταλλουργική στις 22, εργατοτεχνιτών του δήμου Θεσσαλονίκης στις 23, 2ωρη στάση εργασίας των τραπεζιτικών υπαλλήλων, 2ωρη πανεργατική στη Θεσσαλονίκη και πολλές συγκεντρώσεις στις 26, συγκέντρωση των συνταξιούχων τραπεζιτικών στις 28, 2ωρη στάση των υαλουργών Πειραιώς στις 29, 24ωρη απεργία των τραπεζιτικών και

του προσωπικού των ασφαλιστικών εταιριών στις 30, καθώς και συγκέντρωση στο θέατρο Κεντρικών του προσωπικού της ΔΕΗ Αθηνών-Πειραιώς την ίδια μέρα, στάσεις εργασίας από τους εργαζομένους στις αστικές συγκοινωνίες (ΗΕΜ, ΕΗΣ, ιδιωτικά λεωφορεία) και από τους ταξιτζήδες Αθηνών στις 31, 2ωρη στάση εργασίας του προσωπικού της βιομηχανίας αμυλοζακχάρου Πειραιώς στις 5 του Φλεβάρη, 3ωρες από τους εργαζομένους της Εταιρίας Υδάτων και του Φωταερίου Αθηνών στις 6, καθώς και 2ωρη των ξενοδοχοϋπαλλήλων, 24ωρη απεργία των τυπογράφων Αθηνών στις 7, συγκέντρωση των συνταξιούχων της Νέας Ιωνίας στις 8, πανεργατοϋπαλληλικές συγκεντρώσεις στο Ακροπόλ και στο Κεντρικόν, όπου πήραν μέρος χιλιάδες και χιλιάδες εμποδίστηκαν από την αστυνομία, 48ωρη απεργία από τους αρτεργάτες, μυλεργάτες, μακαρονοτεχνίτες και σιμιτεργάτες Θεσσαλονίκης, 24ωρη απεργία των λιθογράφων Αθηνών και των ζαχαροπλαστών Αθηνών στις 13, 24ωρη απεργία και συγκέντρωση στο θέατρο Σαμαρτζή των αρτεργατών-μυλεργατών-μακαρονοτεχνιτών στις 20, όπως και των οικοδόμων την ίδια μέρα, 4ωρη στάση των μηχανομεταλλουργών στις 21 στην Πάτρα, συγκέντρωση των ελαιουργοσαπωναποιών Αθηνών-Πειραιώς στις 3 Μαρτίου, συγκέντρωση της Ενώσεως Προσωπικού Αυτοκινήτου της Πάτρας την επόμενη.

Στις 20 Φλεβάρη του '63 κατήλθαν σε 24ωρη απεργία οι οικοδόμοι, το «βαρύ πυροβολικό» του εργατικού κινήματος, οι οποίοι συγκρότησαν και πανοικοδομική συγκέντρωση στο θέατρο Παπαϊωάννου, όπου έλαβαν μέρος χιλιάδες απεργοί, ενώ αποκλείστηκε σε χιλιάδες η πρόσβαση. Μόλις βγήκαν στην Πατησίων οι συγκεντρωμένοι, η αστυνομία, που είχε συλλάβει 6 την προηγούμενη μέρα για προπαγάνδισή της απεργίας, προσπάθησε ν' απωθήσει το τμήμα που ζητωκραύγαζε υπέρ της απεργίας. Όταν οι υπόλοιποι άρχισαν να φωνάζουν «ζήτω οι οικοδόμοι», «δεν περνάει ο φασισμός», η αστυνομία επιτέθηκε και κακοποίησε πολλούς.

Η δολοφονία του Λαμπράκη, το Μάιο του ίδιου χρόνου, είχε ως αποτέλεσμα την εδραίωση του αντικυβερνητικού προσανατολισμού του εργατικού κινήματος. Σε μικρές στάσεις εργασίας κατήλθαν οι εργάτες σε πολλά εργοστάσια σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τη δολοφονική επίθεση στο Γρηγόρη Λαμπράκη, ενώ την ημέρα της κηδείας του δεκάδες εργαστήρια και εργοστάσια κήρυξαν στάση εργασίας κατά τη διάρκεια της κηδείας, πολλά καταστήματα έκλεισαν και πολλοί εμποροϋπάλληλοι διέκοψαν την εργασία τους για μισή έως μία ώρα. Πρώτοι στις απεργιακές εκδηλώσεις ήταν για άλλη μια φορά οι οικοδόμοι Αθηνών-Πειραιώς. Ωστόσο και οι οικοδόμοι της Θεσσαλονίκης, μαζί με τους εμποροϋπαλλήλους άλλων κλάδων, πραγματοποίησαν συγκέντρωση στο Καραβάν Σεράι, η οποία ενέκρινε ψήφισμα με το οποίο αξιώνεται να τιμωρηθούν οι δολοφόνοι και οργανωτές του εγκλήματος, να διαλυθούν όλες οι παρακρατικές νεοφασιστικές

οργανώσεις, να παραιτηθεί η κυβέρνηση, να αποκατασταθεί η δημοκρατική ομαλότητα και να ακολουθήσει η χώρα πολιτική ειρήνης.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι η ενότητα και η πολιτικοποίηση του εργατικού κινήματος ήταν ακριβώς αυτές που του επέτρεψαν να αυξήσει τη διαπραγματευτική του ισχύ απέναντι στα κόμματα που διεκδίκησαν την ψήφο του λαού στα τέλη του '63. Στις 14 Οκτωβρίου και διαρκούσης τις προεκλογικής εκστρατείας, οι 115 πραγματοποίησαν μαζικές συγκεντρώσεις στην Αθήνα με αιτήματα οικονομικά, εργασιακά, ασφαλιστικά, καθώς και αιτήματα πολιτικά, όπως η κατάργηση του μέτρου της επιστράτευσης και η αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας και των συνδικαλιστικών ελευθεριών. Στο Ακροπόλ συγκεντρώθηκαν οι εργαζόμενοι στα βαρέα επαγγέλματα, στις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας και στις τράπεζες, στο θέατρο Χατζηχρήστου οι ιδιωτικοί υπάλληλοι, ενώ στο Διάνα οι εργαζόμενοι νέοι και νέες. Την επόμενη μέρα κατήλθαν σε 24ωρη απεργία 120.000 οικοδόμοι, οι κεραμοπλινθοποιοί, οι λατόμοι, οι εργατοτεχνίτες της ΥΔΡΕΞ και άλλοι, ενώ πριν τις εκλογές του '63 οι σιδηροδρομικοί και οι υπάλληλοι της Εθνικής Τράπεζας ενέτειναν τις διεκδικήσεις τους.

Η απόπειρα εκδημοκρατισμού της πολιτικής ζωής και η περεταίρω ανάπτυξη του εργατικού κινήματος

Η ανάπτυξη της οικονομίας, ιδιωτικής και δημόσιας, και η μαζικοποίηση των περισσότερων κλάδων έχει ως αποτέλεσμα να πολλαπλασιαστούν οι διεκδικήσεις. Κεραμοπλινθοποιοί, λατόμοι και ασβεστοποιοί, ξυλουργοί, εργάτες στα δημόσια έργα και τα χωματουργεία αυξάνουν προοδευτικά τις κινητοποιήσεις τους, όπως κάνουν και οι μηχανουργοί, οι σιδηρουργοί, οι ελαιουργοσαπωναποιοί και οι βυρσοδέψες, αλλά και οι εργαζόμενοι στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης. Επακόλουθοι (spin-off) σε σχέση με τους πρωτοπόρους (early risers) πρέπει να θεωρηθούν οι υπαλληλικοί κλάδοι (τραπεζικοί, εμποροϋπάλληλοι, υπάλληλοι νοσοκομείων, ξενοδοχοϋπάλληλοι, ασφαλιστές, δημοσιογράφοι και εργαζόμενοι Τύπου) και οι εργαζόμενοι στις νεοσυσταθείσες βιομηχανικές μονάδες (εταιρίες πετρελαίου, χρωματουργεία-επινικελωτήρια, τσιμεντοβιομηχανία, εργοστάσια ελαστικών, εργοστάσια ηλεκτρικών συσκευών και μπαταριών, χημική βιομηχανία, ΒΙΟΧΑΛΚΟ, ΠΕΣΣΙΝΕ, ορειχαλουργία,

βιομηχανία ζάχαρης, ποτοποιία, βιομηχανία τροφίμων), αλλά και σε παλαιότερες βιομηχανίες (χαρτοποιία) και στον εφοπλισμό (ναυτεργάτες, λεβητοποιοί-ηλεκτροσυγκολλητές). Αξίζει πάντως να αναφέρουμε ότι το '64, έτος ανόδου της ΕΚ στην εξουσία, φαίνεται να αποτελεί ένα γενικό ορόσημο για το εργατικό κίνημα, λόγω της αύξησης των εργατικών κινητοποιήσεων γενικά, της αύξησης των πανεργατικών και πολυκλαδικών κινητοποιήσεων, της εισόδου νέων κλάδων στον αγώνα και της νέας δυναμικής που παρατηρήθηκε στο δημόσιο τομέα. Αξιοσημείωτο επίσης είναι το γεγονός ότι μαζικοί κλάδοι με νευραλγική θέση στην κοινωνική ζωή, όπως οι γιατροί και οι εκπαιδευτικοί, δεν επέδειξαν ιδιαίτερη μαχητικότητα, αν εξαιρέσουμε το '66 για τους εκπαιδευτικούς. Ίσως θα έπρεπε να το αποδώσουμε στις καλύτερες αποδοχές και το κοινωνικό στάτους που απολάμβαναν οι συγκεκριμένοι κλάδοι.

Η πολιτικοποίηση του αγώνα των συνδικάτων συνεχίστηκε και εντάθηκε και μετά την άνοδο της ΕΚ, δεδομένων μάλιστα των προσδοκιών από την ανάδειξη μιας δημοκρατικής κυβέρνησης. Τους πρώτους μήνες του έτους πραγματοποιήθηκαν πολλές κινητοποιήσεις, κυρίως σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη, με αίτημα την επανεγγραφή των διαγραφμένων σωματείων στα εργατικά κέντρα, την εγγραφή όσων δεν ήταν εγγεγραμμένα και την αποκατάσταση της δημοκρατίας στο συνδικαλιστικό κίνημα με απομάκρυνση των εργατοπατέρων της Δεξιάς.

Μέχρι και την άνοδο της ΕΚ οι κινητοποιήσεις στόχευαν τις περισσότερες φορές στην υπεράσπιση των κεκτημένων (απόδοση δεδουλευμένων, ανάκληση απολύσεων, σεβασμός στη συλλογική σύμβαση ή στην απόφαση του διαιτητικού δικαστηρίου, σεβασμός στις συνδικαλιστικές ελευθερίες). Οι κλαδικές κινητοποιήσεις όμως, χάρη στη μαζικότητα και την ενότητά τους, στόχευαν σε πιο επιθετικά αιτήματα. Μετά τη δεύτερη νίκη της ΕΚ τα αιτήματα αφορούν όλο και πιο πολύ αυξήσεις στις αποδοχές, αλλά και η ικανοποίηση των αιτημάτων εκ μέρους των εργοδοτών είναι πολύ πιο συχνή. Οι αγώνες γίνονται επίμονοι, μέχρι τη νίκη. Τις περισσότερες φορές δε η επιμονή δικαιώνεται παρά τις ενδεχόμενες αστυνομικές παρεμβάσεις. Οι παράγοντες που εξασφαλίζουν την θετική έκβαση είναι η επιμονή και η κλιμάκωση, η ενότητα του κλάδου και η αλληλεγγύη των άλλων κλάδων.

Από το Φλεβάρη λοιπόν του '64 πληθαίνουν οι εργατικές κινητοποιήσεις λόγω αυξημένων προσδοκιών από την κυβέρνηση. Οι προσδοκίες που είχαν αναπτυχθεί από

την άνοδο της ΕΚ στην εξουσία φαίνονται και από το γεγονός ότι ομάδες εργαζομένων, όπως οι εργοδηγοί και οι ασκούμενοι δικηγόροι πήγαν να συναντήσουν το Γ. Παπανδρέου στο Καστρί για να του εκθέσουν τα αιτήματά τους. Επίσης, στις 3 Απριλίου οι άνεργοι εργάτες της Σούδας ανάρτησαν κατά τη διάρκεια απεργίας πείνας πλακάτ που έγραφε «πού είναι η φιλόστοργος κυβέρνηση;»

Στις 6 του ίδιου μήνα οι 115 οργάνωσαν πορεία 100.000 εργατών και υπαλλήλων με αίτημα την αύξηση των ημερομισθίων και τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος και αποδέκτη την κυβέρνηση Παπανδρέου. «Κάτω οι παράνομοι», «έξω οι Μακρήδες», «εκδημοκρατισμός», «20% αύξησης», «θα σε διώξουμε Μακρή, όπως τον Καραμανλή», «φύγε πουλημένε», «έξω τα ποντίκια», «πάρε θέση Παπανδρέου» ήταν τα συνθήματα της πορείας, που αντανακλούσαν την κύρια γκάμα αιτημάτων την οποία θα πρόβαλε καθ' όλο τον επόμενο χρόνο το εργατικό κίνημα κυρίως μέσα από τις μεγάλες κεντρικές κινητοποιήσεις που οργάνωναν οι 115 σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Από το τέλος του '64 βέβαια πανεργατικές κινητοποιήσεις πραγματοποιήθηκαν και σε πόλεις της επαρχίας. Στις 6 Απριλίου του '65, ένα χρόνο μετά την εναρκτήρια μεγάλη κινητοποίησή τους, οι 115 οργάνωσαν νέα μεγάλη πανεργατική συγκέντρωση στο γήπεδο του Παναθηναϊκού.

Οι προσδοκίες που είχε ο κόσμος από τη δημοκρατική κυβέρνηση που εξέλεξε φαίνεται και από το γεγονός ότι οι απολυμένοι για πολιτικούς λόγους (στην κατοχή, την περίοδο της απελευθέρωσης και την καραμανλική περίοδο) δημόσιοι υπάλληλοι πραγματοποίησαν στις 11 Οκτώβρη του '64 συγκεντρώσεις τόσο στην Αθήνα όσο και στη Θεσσαλονίκη ζητώντας να τύχουν μέριμνας από την κυβέρνηση της ΕΚ. Τις κινητοποιήσεις τους μάλιστα συνέχισαν και τους επόμενους μήνες.

Το εργατικό κίνημα, λοιπόν, εκμεταλλεύθηκε τη νέα πολιτική κατάσταση. Ωστόσο, ο αγώνας για εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος ήταν συνεχής, παρόλο μάλιστα το γεγονός ότι το καλοκαίρι του 1964 ψηφίστηκε νομοσχέδιο με το οποίο καθιερωνόταν η αναλογική εκπροσώπηση των πρωτοβάθμιων στις δευτεροβάθμιες οργανώσεις με βάση τον αριθμό των ψήφων, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να σταματήσει η κυριαρχία των «σωματείων-σφραγίδων»⁵³⁹.

⁵³⁹ Λιναρδάτος Σ., *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος Έ 1964-1967, Εκδόσεις Παπαζήση, σ.29

Άλλωστε γρήγορα φάνηκαν τα όρια της διεύρυνσης των πολιτικών ευκαιριών. Στο συνδικαλιστικό κίνημα το αίτημα για εκδημοκρατισμό της ΓΣΕΕ μέσα από την απομάκρυνση της ηγετικής ομάδας Μακρή και την αλλαγή του θεσμικού πλαισίου που θα εξασφάλιζε μεγαλύτερη αντιπροσωπευτικότητα στη διοίκηση της ΓΣΕΕ προσέκρουσε τόσο στις πιέσεις της διεθνούς Συνομοσπονδίας Ελεύθερων Συνδικάτων που ζητούσαν τη διατήρηση της ηγετικής ομάδας Μακρή όσο και στην επιθυμία να ελεγχθεί η Συνομοσπονδία από τους συνδικαλιστές του Κέντρου. Μετά από το διορισμό τριών διαφορετικών διοικήσεων η ομάδα Μακρή κατάφερε να παραμείνει στη διοίκηση της ΓΣΕΕ. Ομοίως, τα όποια βήματα εκδημοκρατισμού έγιναν στο συνεταιριστικό κίνημα προσέκρουσαν στη διατήρηση του ελέγχου της ΠΑΣΕΓΕΣ από την ίδια ηγετική ομάδα που είχε συνεργαστεί με τις κυβερνήσεις Καραμανλή. Στο τέλος του '64 μάλιστα έκανε πάλι την εμφάνισή του το Συνδικαλιστικό της Ασφάλειας.

Σε όλες τις περιπτώσεις δόθηκε μάχη για να κερδηθούν τα σωματεία, θυμάται ο Δημήτρης Λιβιεράτος.

«Με τους τραπεζικούς πχ που είχανε γίνει ένα πλήθος πια, τα σωματεία δεν ήταν πια οι γραβατωμένοι και οι αριστοκράτες της παλιάς εποχής. Ήταν και από κάτω οι πιο φτωχοί υπάλληλοι. Είχε μαζικοποιηθεί δηλαδή το επάγγελμα. Επομένως μαζικοποιείται και το σωματείο, και οι αριστερές παραδόσεις υπάρχουνε. [...] Έπειτα δεν υπήρχε τόσο ο φόβος της απόλυσης, ας το πούμε. Υπήρχαν βέβαια αποζημιώσεις κανονικές κλπ. Επομένως γίνεται ένα βράσιμο από κάτω. Και όταν παρουσιάζονται υποψηφιότητες –δε σου λέω εγώ κομμουνιστικές [...]– αλλά απαιτητικές, με όλη τους την ευγένεια κτλ, έχουνε μια μαζική βάση από κάτω. Το ίδιο συμβαίνει και στο γκάζι, το ίδιο συμβαίνει και στους ΗΣΑΠ, το ίδιο συμβαίνει και στους σιδηρόδρομους»⁵⁴⁰.

Όσον αφορά τους 115,

«όταν πήρανε τη Συνομοσπονδία, διορίστηκε πάλι ένας φιλελεύθερος, ο Ν. Παπαγεωργίου. Το κράτος δεν άφηνε να μπει ένας Ορέστης Χατζηβασιλείου ή άλλοι αριστεροί που ήταν στα συνδικάτα. [...] [Ο Παπαγεωργίου] ήταν συνεπής με τους 115, αλλά ήταν ένας άνθρωπος του Κέντρου». «Η ΕΚ προσπάθησε να διασπάσει την ενότητα [...] αλλά οι 115 ήταν πολύ ενωμένοι»⁵⁴¹.

⁵⁴⁰ Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου

⁵⁴¹ Στο ίδιο

Η κυβέρνηση της ΕΚ, λοιπόν, είχε να αντιμετωπίσει οξυμένες οικονομικές απειλές και ευκαιρίες, οι οποίες τροφοδοτούσαν τα αιτήματα των κινητοποιήσεων. Παρόλη τη ραγδαία οικονομική ανάπτυξη, που διεύρυνε τις οικονομικές ευκαιρίες και συμπαρέσυρε τις προσδοκίες, η φτώχεια, η καθήλωση των μισθών, των ημερομισθίων και των αγροτικών προϊόντων, η ανισοκατανομή και η ανισομερής ανάπτυξη των διαφόρων περιοχών της χώρας, η έλλειψη κοινωνικού κράτους, η έλλειψη υποδομών, οι κακές συνθήκες κατοικίας και διαβίωσης, και τέλος η μετανάστευση, συνιστούσαν μία δέσμη εκρηκτικών προβλημάτων που παρόλη την οικονομική ανάπτυξη (ή ακριβώς εξαιτίας της) επιζητούσαν τη λύση τους. Η οικονομική επέκταση, όπως πολύ σωστά αναφέρει ο Σωτήρης Ριζάς,

«προκαλούσε αιτήματα που σχετίζονταν με την αναδιανομή του εισοδήματος και ανάγκες που αφορούσαν αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε ‘διαχείριση προσδοκιών’ από μια διαδικασία ταχείας οικονομικής ανάπτυξης»⁵⁴².

Για να το θέσουμε με την αμεσότητα που του το θέτει ο Θανάσης Διαμαντόπουλος,

«ένας λαός που στερήθηκε και πόνεσε, αλλά που τότε πια άρχιζε να γεμίζει το στομάχι του, άρχισε παράλληλα να διεκδικεί και το δικαίωμα στη μόρφωση και το δικαίωμα στην έκφραση και το δικαίωμα στην πολιτική αυτοδιάθεση»⁵⁴³.

Προς επίρρωση όλων αυτών ο Η. Νικολακόπουλος σημειώνει ότι

«η ΕΚ παρουσίασε τη μεγαλύτερη, συγκριτικά, δύναμή της στις πεδινές και οικονομικά αναπτυσσόμενες αγροτικές περιοχές. Γεγονός που υποδηλώνει ότι κύριο, εκλογικά, στήριγμά της αποτέλεσαν τα ευπορότερα και παραγωγικότερα αγροτικά στρώματα, τα στρώματα δηλαδή που βρίσκονταν σε διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης και πλήρους ενσωμάτωσης στην καπιταλιστική αγορά»⁵⁴⁴.

Η Πρωτομαγιά του '64 πραγματοποιήθηκε χωρίς παρατράγουδα. 24ωρη απεργία για οικοδόμους, τυπογράφους, ελαιουργοσαπωναποποιούς, κινηματογραφικούς υπαλλήλους,

⁵⁴² Ριζάς Σ., *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008, σ.365

⁵⁴³ Διαμαντόπουλος Θ., ό.π., σ.198

⁵⁴⁴ Νικολακόπουλος Η., ό.π., σ.313-314

επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, μεταλλωρύχους, εργάτες δέρματος, ιματισμού, τραπεζών, καπνοβιομηχανιών Πειραιώς, ωριαία στάση εργασίας των κλάδων κινήσεως (ΕΗΣ, ΗΕΜ, αστικά λεωφορεία), στάση εργασίας του προσωπικού έλξεως των σιδηροδρομικών Ν. Ελλάδος, τοπικές γενικές απεργίες σε Θεσσαλονίκη, Πάτρα.

Οι αγώνες γίνονται πιο επίμονοι. Το '64 ενέτειναν τον αγώνα τους και έθεσαν ως στόχο την αύξηση των αποδοχών οι κλωστοϋφαντουργοί, οι μεταλλωρύχοι, οι μυλεργάτες, οι καπνεργάτες, οι αυτοκινητιστές. Η αστυνομία πραγματοποίησε επιθέσεις σε όλους. Ο αγώνας όμως που ξεχώρισε αυτή την περίοδο ήταν ο αγώνας των καπνεργατών. Οι καπνεργάτες ενέτειναν τον αγώνα τους με την άνοδο της ΕΚ, γιατί με τη μηχανοποίηση της επεξεργασίας του καπνού αντιμετώπιζαν το φάσμα των απολύσεων, ενώ τα ημερομίσθιά τους επίσης ήταν χαμηλά. Η συλλογική διαμαρτυρία διαχέεται, καθώς κινητοποιούνται ολόκληροι κλάδοι: οι καπνεργάτες της Νότιας Ελλάδας (Αγρίνιο, Πειραιάς, Βόλος), οι γιατροί και το νοσηλευτικό προσωπικό της πρωτεύουσας, οι υαλουργοί στα εργοστάσια του Πειραιά, οι εργάτες σε εργοστάσια ελαστικών του Λεκανοπεδίου, αλιεργάτες και πλοιοκτήτες, οι εργάτες στις βιομηχανίες αιχμής (ΠΕΣΣΙΝΕ, Χαλυβουργία Ελευσίνας, τσιμεντοβιομηχανία, διωλιστήρια).

Ο αγώνας ενίοτε έπαιρνε και πιο δυναμικές μορφές. Σε μια περίπτωση, η χωροφυλακή προσπάθησε να βοηθήσει την εταιρία «Βωξίται Παρνασσού» να διασπάσει τον αγώνα των αυτοκινητιστών που αγωνίζονται για τη ματαίωση της μείωσης του κομίστρου μεταφοράς των βωξιτών της εταιρίας. Η εταιρία έφερε φορτηγά απ' το Κιλκίς και προσπάθησε να μεταφέρει βωξίτη με τη βοήθεια της χωροφυλακής. Οι αυτοκινητιστές επιτέθηκαν με πέτρες εναντίον του ενός αυτοκινήτου και ανάγκασαν τον ιδιοκτήτη να σταματήσει τις μεταφορές.

Όλο και περισσότεροι κλάδοι επίσης κλιμακώνουν τους αγώνες τους χρησιμοποιώντας ένα δραματοποιημένο ρεπερτόριο: οι 360 κλωστοϋφαντουργοί του εργοστασίου Παπαγεωργίου, οι άνεργοι εργάτες της Σούδας, οι εργαζόμενοι «μαθητές της νύχτας», 300 επί συμβάση οδηγοί και εισπράκτορες των αστικών λεωφορείων Θεσσαλονίκης, οι εργάτες της Εταιρίας Ζαγοράκη που ανέλαβε την κατασκευή της οδού Κυπαρισσίας-Αθηνών, το εργατοϋπαλληλικό προσωπικό της Ανωνύμου Εταιρίας «Καναβουργεία» Εδέσσης, οι εργαζόμενοι του εργοστασίου ελαστικού «Καρθαία», 65 οδηγοί και εισπράκτορες οι οποίοι απολύθηκαν από τον ΟΑΣΘ, οι κλωστοϋφαντουργοί του

εργοστασίου Καρέλα στο Λαύριο, το εργατοτεχνικό προσωπικό της ΒΙΑΜΑΞ, 400 αλιεργάτες απεργοί της Θεσσαλονίκης και της Μηχανιώνας και 30 πλοιοκτήτες, το νοσηλευτικό και κατώτερο προσωπικό του Ιπποκράτειου Νοσοκομείου, οι άνεργοι μεταξεργάτες Σουφλίου, 60 λιγνιτωρύχοι της επιχείρησης Περδικάρη Σερρών, οι απεργοί μυλεργάτες των κυλινδρόμυλων Αγίου Γεωργίου στην Πάτρα, τα μέλη της διοίκησης του συλλόγου χαρτεργατών στο εργοστάσιο Λαδόπουλου στην Πάτρα, εκατοντάδες συνταξιούχοι οικοδόμοι Αθηνών, οι «πειρατές» οδηγοί ταξί της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, 35 εργάτες της κλωστοϋφαντουργίας Παπαθεοδοσίου.

Η αλληλεγγύη του κλάδου, των άλλων κλάδων και των οικείων δημογραφικών ομάδων συνέχισαν να αποτελούν σημαντικούς παράγοντες για την επιτυχία των κινητοποιήσεων.

Αυτή την περίοδο πολλαπλασιάζονται οι 115 ΣΕΟ. Τον Απρίλη του 1964 ήταν 243, το Μάη 400, το Σεπτέμβρη πάνω από 500, ενώ το Μάρτη του 1965 είχαν γίνει 615⁵⁴⁵. Σε 900.000 αποτιμά τους απεργούς του '64 η *Αυγή*.

Από τον Ιούλιο του '64 αρχίζει η αστυνομία να επεμβαίνει πάλι σε βάρος των κινητοποιούμενων και να επιτίθεται σε απεργούς. Τον Νοέμβριο έγινε και η πρώτη πολιτική επιστράτευση στους εργαζομένους της ΔΕΗ. Έκτοτε το μέτρο χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές στους εργαζομένους στο δημόσιο τομέα, ενώ σημειώθηκαν αλληπάλληλες καταδίκες συλληφθέντων συνδικαλιστών. Επίσης, από το δεύτερο μισό του '64, παράλληλα με την κυβέρνηση, σκληραίνει τη στάση της και η εργοδοσία. Απολύουν συνδικαλιστές και απεργούς, προβαίνουν σε λοκ-άουτ, ενώ είναι φειδωλοί στις παραχωρήσεις. Οι απολύσεις που αυξήθηκαν επί ΕΚ ακολουθούνταν συνήθως από κινητοποίηση των εργαζομένων για επαναπρόσληψη των συναδέλφων τους. Οι διαγραφές σωματείων, οι διώξεις συνδικαλιστών μετά από κινητοποιήσεις (συλλήψεις, δίκες και καταδίκες, φυλακίσεις), καθώς και οι διώξεις στους χώρους δουλειάς (απολύσεις, εκβιασμοί, απειλές), δεν είχαν το αποτέλεσμα που θα ήθελαν οι εργοδότες και το πλέγμα εξουσίας, αλλά πάντως είχαν αρνητικό αντίκτυπο στις κινητοποιήσεις.

Αυτή την περίοδο διαχέεται το αίτημα για 7ωρο σε διάφορες επιχειρήσεις, στους ξυλουργούς στα τέλη του '64, στους ελαιοχρωματιστές στις αρχές του '65 και φυσικά στους οικοδόμους. Για να εφαρμοστεί το 7ωρο στους οικοδόμους, εκτός από τη συλλογική απόφαση που πήραν οι οικοδόμοι να το εφαρμόσουν, προέβησαν και σε

⁵⁴⁵ Λιβιεράτος Δ., ό.π., σ.75, 79, 91, 94, 110

απεργίες στους χώρους δουλειάς, σε συγκεντρώσεις και πορείες, ιδίως το Μάιο και τον Ιούνιο του '65. Μετά δε την καθιέρωση του συνεχούς ωραρίου των οικοδόμων, εργαζόμενοι από διάφορους κλάδους άρχισαν να ζητούν την καθιέρωση του συνεχούς θερινού ωραρίου. Πρόκειται για τους εργάτες του εργοστασίου αμαξωμάτων ΕΛΦΙΝΚΟ στις αρχές Ιουνίου του '65, το προσωπικό του εργοστασίου επίπλων ΣΤΡΩΜΑΤΕΞ, και τους εμποροϋπαλλήλους της Αθήνας.

Επίσης, η κυβέρνηση βομβαρδίζεται, εκτός από τα συνήθη οικονομικά, εργασιακά, ασφαλιστικά και πολιτικά αιτήματα, από κάθε λογής εργατικά αιτήματα:

Επαγγελματικά αιτήματα. Το πρώτο μισό του '65 οι έμποροι και οι βιοτέχνες προβαίνουν σε συνεχείς κινητοποιήσεις με αίτημα την προστασία της επαγγελματικής στέγης. Τους πρώτους μήνες του '65 οι «πειρατές» αυτοκινητιστές αποδύθηκαν σε σκληρό αγώνα για να αποσπάσουν τις επαγγελματικές άδειες.

Προστασία από τον ξένο ανταγωνισμό. Στις 14 Ιανουαρίου του '65 πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση του βιοτεχνικού κόσμου της Μακεδονίας και της Θράκης στον κινηματογράφο Παλλάς της Θεσσαλονίκης με αίτημα να ακυρώσει η κυβέρνηση όλες τις άδειες εισαγωγής ξένων κεφαλαίων για εγκατάσταση εργοστασίων στο χώρο που καλύπτει η βιοτεχνική δραστηριότητα. Στις 19 Αυγούστου του '65 οι βιοτέχνες πραγματοποίησαν συγκέντρωση διαμαρτυρίας στο θέατρο Διάνα ζητώντας από την κυβέρνηση να τους προστατεύσει από την εισβολή του ξένου κεφαλαίου και να προσανατολίσει αυτό το τελευταίο σε άλλους τομείς.

Ο ίδιος ο πρωθυπουργός γίνεται αποδέκτης αιτημάτων. Χαρακτηριστικά, στο Καστρί πήγαν για να επιδώσουν υπόμνημα με τα αιτήματά τους τον Ιανουάριο του '65 οι απεργοί νοσοκομειακοί βοηθοί και οι απεργοί των διυλιστηρίων πετρελαίου Ασπροπύργου.

Το εργατικό κίνημα βρίσκεται σε συνεχή άνοδο. Την Πρωτομαγιά του '65 δεκάδες χιλιάδες απεργοί συγκεντρώθηκαν στο θέατρο Ακροπόλ. «Δημοκρατία στα συνδικάτα», «έξω ο Μπακαστέλος», «κάτω οι όρκοι πίστεως», «ειρήνη», «εκδημοκρατισμός», «ενότητα», «κατάργηση του 509» ήταν τα συνθήματα της συγκέντρωσης. Μετά το τέλος της συγκέντρωσης η αστυνομία επιτέθηκε στους απεργούς στο ύψος της Ομόνοιας στέλνοντας 16 τραυματίες στα νοσοκομεία και συλλαμβάνοντας άλλους 17. Συγκεντρώσεις πραγματοποιήθηκαν και σε άλλες πόλεις της χώρας (Πάτρα, Βόλος,

Ελευσίνα, Λάρισα, Καβάλα, Χανιά, Σέρρες, Αλεξανδρούπολη, Αγρίνιο, Λιβαδειά, Θήβα κλπ), ενώ στη Θεσσαλονίκη δέκα διαδηλώσεις χιλιάδων εργαζομένων κατέκλεισαν τους δρόμους του κέντρου.

Ποια ήταν όμως τα αποτελέσματα της συλλογικής δράσης την περίοδο διακυβέρνησης της ΕΚ; Η ΕΚ ήταν η κυβέρνηση που επενέβη πιο συχνά προς όφελος των εργαζομένων στις διαφορές τους με τους εργοδότες τους. Αυτό βέβαια μάλλον πιστώνεται στους αγώνες των εργαζομένων παρά στην ευνοϊκή στάση της κυβέρνησης. Σε μία περίπτωση δε, οι συνεχείς κινητοποιήσεις των 115 Συνεργαζόμενων υποχρέωσαν την κυβέρνηση να καταθέσει το νομοσχέδιο για τις αλλαγές στα συνδικάτα χωρίς άλλη καθυστέρηση, ενώ κατάφεραν έστω και προσωρινά να απομακρύνουν την ομάδα Μακρή από την ηγεσία της Ομοσπονδίας ύστερα από 18 χρόνια.

Στο σημείο αυτό αξίζει επίσης να τονίσω τον σημαντικό ρόλο που έπαιξαν οι εργαζόμενοι στην πάλη για τον εκδημοκρατισμό. Πολύ πριν συντελεστεί το βασιλικό πραξικόπημα πολλές κινητοποιήσεις εργαζομένων πήραν θέση κατά της εκτροπής. Καλούσαν την κυβέρνηση να διαλύσει τη χούντα και τον ΙΔΕΑ, να απομακρύνει τους Γαρουφαλιά και Γεννηματά, να εκκαθαρίσει το στράτευμα και τον κρατικό μηχανισμό από τους «Περικλήδες», να πάρει μέτρα για τον πλήρη εκδημοκρατισμό. Την αρχή έκαναν οι νέοι εργαζόμενοι με συγκέντρωσή τους στις 5 Ιουλίου του '65 στο θέατρο Περοκέ ύστερα από πρόσκληση της Συντονιστικής Επιτροπής Εργαζομένων Νέων και του Συλλόγου Εργαζομένων Φοιτητών. Ακολούθησε συγκέντρωση εργαζομένων στην Κεντρική Αγορά ύστερα από πρόσκληση των συνδικαλιστικών τους οργανώσεων, οι δικηγόροι στο θέατρο Ακροπόλ ύστερα από πρωτοβουλία του Συνδέσμου Ελλήνων Δημοκρατικών Νομικών, οι εργαζόμενοι στην Ελληνική Εταιρία Υδάτων τα σωματεία συνταξιούχων, κλωστοϋφαντουργών, οικοδόμων, εμπόρων, μικροβιομηχάνων της Νέας Ιωνίας, πανεργατική συγκέντρωση στο Αγρίνιο με πρωτοβουλία του Εργατικού Κέντρου, ξανά οι δημοκρατικοί δικηγόροι στο θέατρο Ακροπόλ, τα συνεργαζόμενα σωματεία της Καλλιθέας στον κινηματογράφο ΕΤΟΥΑΛ, οι οικοδόμοι στο θέατρο Γκλόρια και στο Εργατικό Κέντρο Πατρών, πανεργατική συγκέντρωση στα Χανιά, παν-υπαλληλική συγκέντρωση στην αίθουσα Εμποροϋπαλλήλων.

Από τις 15 Ιουλίου και μετά οι εργαζόμενοι συμμετέχουν και στις παλλαϊκές συγκεντρώσεις που οργανώνονται από άλλους φορείς, ενώ αποστέλλουν και

τηλεγραφήματα και υπομνήματα διαμαρτυρίας ή υποστήριξης. Στις 17 πραγματοποιήθηκε μεγάλη συγκέντρωση στο Παναθηναϊκό Στάδιο που οργάνωσαν η ΓΣΕΕ, η Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Αττικής και οι πνευματικές, φοιτητικές και επιστημονικές οργανώσεις. Ακολούθησε διαδήλωση δεκάδων χιλιάδων στο κέντρο της Αθήνας, όπου και τραγουδούσαν «Πότε θα κάνει ξαστεριά» και «Σαράντα παλικάρια». Ήταν καθοριστική η κάθοδος των εργαζομένων και των οικοδόμων στο κέντρο της Αθήνας για να πάρουν τέτοια έκταση τα Ιουλιανά, αλλά και για να σπάσει την 3^η μέρα ο κλοιός της Αθήνας, όπως θυμάται ο Δημήτρης Λιβιεράτος⁵⁴⁶. Και έχει δίκιο, αν συνυπολογίσουμε ότι η συγκέντρωση που είχε καλέσει η ΕΦΕΕ στις 16 του μήνα απαγορεύτηκε και τα μέλη του ΚΣ παραπέμφθηκαν σε δίκη. Σε στάσεις εργασίας για την καταπάτηση της συνταγματικής νομιμότητας κατέβηκαν από τις 17 του μήνα πολλοί εργαζόμενοι σε βαρέα επαγγέλματα, όπως εργοστάσια, γιαπιά και λιμάνια, ενώ το ίδιο έκαναν και σε ένδειξη διαμαρτυρίας για το θάνατο του Πέτρουλα στις 21 του μήνα. Σε κινητοποιήσεις για την καταπάτηση της νομιμότητας βρέθηκαν και οι δημοκρατικοί δικηγόροι Αθηνών και Πειραιά.

Στις 27 πραγματοποιήθηκε ίσως η πιο σημαντική κινητοποίηση αυτής της περιόδου: γενική πανεργατική πολιτική απεργία με πρωτόγνωρο ποσοστό συμμετοχής. Οικοδομικές εργασίες, λιμάνια, ξενοδοχεία, εστιατόρια, καταστήματα, συνοικίες, εμπορικά κέντρα, τα πάντα παρέλυσαν⁵⁴⁷. Συγκεντρώσεις και πορείες με αντικυβερνητικά συνθήματα πραγματοποιήθηκαν σε όλες τις πόλεις της χώρας. Αξίζει να σημειωθεί ότι η έκταση και η ένταση των κινητοποιήσεων δεν στηρίχθηκαν αποκλειστικά στις επίσημες οργανωτικές δομές και την σταδιακή αναβάθμισή τους, αλλά οφείλουν πολλά στα άτυπα δίκτυα της κοινωνίας των πολιτών. Όπως θυμούνται οι Λιβιεράτος και Καραμπελιάς,

«στη γενική απεργία της 27^{ης} Ιουλίου [1965] πήραν μέρος, περίπου, 350.000 εργαζόμενοι. [...] Αυθόρμητα, μέσα στα εργοστάσια, στις γειτονίες, έγινε μια τεράστια προετοιμασία. Ο ένας με τον άλλο, αυτοσχέδιες επιτροπές σχηματίζονται, απεργιακές φρουρές της στιγμής δημιουργούνται απ' αυτούς που βαδίζουν στους δρόμους, από αγνώστους μεταξύ τους εργάτες, και η απεργία παίρνει σάρκα και οστά»⁵⁴⁸.

⁵⁴⁶ Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου

⁵⁴⁷ Στατιστικά στοιχεία για την απεργία υπάρχουν στο φύλλο της *Αυγής* της 1^{ης} Αυγούστου.

⁵⁴⁸ Λιβιεράτος Δ., Καραμπελιάς Γ., ό.π.

Έγιναν 47 συλλήψεις σε Αθήνα και Πειραιά, ενώ στην Εγνατία Οδό της Θεσσαλονίκης πηγαionoέρχονταν τανκς χωρίς να γίνει καμία σχετική ανακοίνωση.

Τη μεγάλη απεργία ακολούθησε παράζ μεγάλων συγκεντρώσεων και διαδηλώσεων που στόχο είχαν αφενός την επαναφορά στη δημοκρατική ομαλότητα και αφετέρου την αποτροπή ολικής επαναφοράς του κυβερνητικού συνδικαλισμού. Συγκεκριμένα, στις 4 Αυγούστου, χιλιάδες δικηγόροι συγκεντρώθηκαν στο θέατρο Γκλόρια και με ψήφισμά τους ζητούσαν από το βασιλιά να μείνει εντός της συνταγματικής νομιμότητας. Ζητούσαν επίσης προκήρυξη εκλογών και ανάθεση της εξουσίας σε νόμιμη κυβέρνηση. Ακολούθησε πορεία μέχρι τη Βουλή, ενώ στο ενδιάμεσο έγινε αντιληπτός ο Παπανδρέου σε καφετέρια και αποθεώθηκε. Στις 6 πραγματοποιήθηκαν μεγάλες συγκεντρώσεις και πορείες οργανωμένες από τους 115 τόσο στην Αθήνα όσο και στη Θεσσαλονίκη. Στην πορεία της Αθήνας, που στόχευε στην αποτροπή της ανατροπής της νέας διοίκησης της ΓΣΕΕ από τους μακρηθεωδωρικούς, οι εργαζόμενοι βάδισαν μαζί με τους φοιτητές. Στις 12 έγινε συγκέντρωση 15.000 οικοδόμων στο θέατρο Γκλόρια, ενώ την επόμενη μέρα δεκάδες χιλιάδες μαζεύτηκαν στο ίδιο θέατρο κατόπιν πρόσκλησης των δημοκρατικών επιστημονικών οργανώσεων. Ακολούθησε πορεία με συνθήματα υπέρ της δημοκρατίας και των εκλογών. Λίγες μέρες μετά, στις 17, δεκάδες χιλιάδες εργάτες, βιοτέχνες, υπάλληλοι, φοιτητές και επιστήμονες συγκεντρώθηκαν στο γήπεδο του Παναθηναϊκού και πορεύτηκαν προς το κέντρο. Στις 19 ήταν η σειρά των εργαζομένων νέων να πραγματοποιήσουν συγκέντρωση και πορεία με αντικυβερνητικά και αντιβασιλικά συνθήματα. Στους χιλιάδες διαδηλωτές επιτέθηκε η αστυνομία με αποτέλεσμα να τραυματιστούν και να συλληφθούν δεκάδες.

Στις 20 Αυγούστου, μέρα των μεγάλων επεισοδίων όπως είδαμε πιο πάνω, συγκεντρώθηκε στο θέατρο Γκλόρια η Ομοσπονδία Τύπου. Ακολούθησε νέα πορεία με αντικυβερνητικά συνθήματα, η αστυνομία έπνιξε το κέντρο στα δακρυγόνα, ενώ από την επίθεσή της τραυματίστηκαν 160 άτομα και συνελήφθησαν 100. Τις επόμενες μέρες απεργίες και/ή συγκεντρώσεις σημειώθηκαν από τους μεταλλουργούς Πειραιά, τους οικοδόμους και τους αρτεργάτες της Θεσσαλονίκης, τους τυπογράφους και τους υποδεματεργάτες της Αθήνας, τα συνεργαζόμενα σωματεία του Βόλου και της Καβάλας, τις επαγγελματικές και βιοτεχνικές οργανώσεις της Θεσσαλονίκης, τους δημοκράτες

δικηγόρους, καθώς και τους οικοδόμους και ξυλουργούς σε ολόκληρη τη χώρα. Οι αντικυβερνητικές κινητοποιήσεις των εργαζομένων, στις οποίες συνήθως ακούγονταν συνθήματα όπως «έξω η Γερμανίδα», «έξω οι Αμερικανοί», «εκλογές», «114», «δημοκρατία», δε σταμάτησαν ούτε το Σεπτέμβρη.

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω, οι εργαζόμενοι συντάχθηκαν μαζικά και μαχητικά στον αγώνα για την ανατροπή του Ιουλιανού πραξικοπήματος τροφοδοτώντας την έκταση και την ένταση των κινητοποιήσεων.

Απόπειρα περιορισμού του αναπτυσσόμενου εργατικού κινήματος

Παρόλη όμως την εδραίωση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου, οι προσδοκίες για ομαλό δημοκρατικό βίο και άνοδο του βιοτικού επιπέδου συνέχισαν να τροφοδοτούν με αιτήματα ευρύτατα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Η οικονομική κατάσταση έδειχνε καλή στον καθημερινό άνθρωπο, η αύξηση μισθών και ημερομισθίων συμβάδιζε πλέον με την αύξηση της παραγωγικότητας, ενώ και ο απολογισμός του Υπ. Οικονομικών, Κ. Μητσοτάκη, το πρώτο εξάμηνο του 1966 ήταν αρκετά ενθαρρυντικός⁵⁴⁹. Ωστόσο, τα αιτήματα συνδέονταν και με σοβαρές απειλές τόσο οικονομικού όσο και πολιτικού χαρακτήρα. Οι τιμές των προϊόντων ανέβαιναν, ενώ οι βασιλικές παρεμβάσεις στη δημόσια ζωή που οδήγησαν σε παραίτηση τη λαοπρόβλητη κυβέρνηση της ΕΚ και η επάνοδος του αστυνομικού κράτους φαλκίδευαν εκ νέου το δημοκρατικό πολίτευμα.

Μετά τις 20 Σεπτεμβρίου επέστρεψαν τα οικονομικά αιτήματα στις κινητοποιήσεις του εργατικού κινήματος. Το Νοέμβρη του '65 οι τυπογράφοι απέσπασαν για άλλη μια φορά ικανοποίηση οικονομικού αιτήματος κάτι που θα επαναληφθεί εκ νέου και τον Οκτώβρη του '66, οι επαγγελματιοβιοτέχνες και έμποροι συνεχίζουν και στο β' μισό του '65 να αγωνίζονται για την κατοχύρωση της επαγγελματικής στέγης, ενώ ενδιαφέρον έχει ότι σε σύσκεψη με τον Υπ. Οικονομικών Κ. Μητσοτάκη στις 27 Δεκεμβρίου του '65 οι αντιπρόσωποι των εμπόρων και επαγγελματιοβιοτεχνών αντιτάχθηκαν στην επιβολή νέων φόρων και για την εξισορρόπηση των δημόσιων οικονομικών υπέδειξαν τη μείωση των

⁵⁴⁹ Τον απολογισμό της πορείας της Οικονομίας το πρώτο εξάμηνο του 1966 συνόψισε ο Κ. Μητσοτάκης σε μια ομιλία του στα Χανιά στις 2 Ιουλίου. Βλ. Διαμαντόπουλος Θ., ό.π., σ.234-235

στρατιωτικών δαπανών. Το Δεκέμβρη του '65 επίσης πραγματοποιήθηκε η «εβδομάδα δημοψηφίσματος» των εργαζομένων της Αθήνας. Οι εργαζόμενοι, πέραν των οικονομικών και εργασιακών αιτημάτων, ζητούσαν τη διαφύλαξη των συνδικαλιστικών ελευθεριών και της ενότητας του κινήματος.

Οι απεργοί του Γενάρη ήταν το '66 περισσότεροι από κάθε άλλη χρονιά σύμφωνα με την *Αυγή*. 1963: 98.400, 1964: 2.400, 1965: 10.300, 1966: 108.500. Το ίδιο και οι απεργοί των 4 πρώτων μηνών (1962: 98.950, 1963: 193.400, 1964: 70.850, 1965: 181.700, 1966: 338.284). Τους πρώτους μήνες του '66 κινητοποιείται το καθηγητικό προσωπικό των τεχνικών σχολών, ενώ το ίδιο διάστημα εντείνουν τον αγώνα τους οι σιδηροδρομικοί και οι οδηγοί λεωφορείων (εναντίον κυρίως του ΟΑΣΘ), καθώς και οι έμποροι και οι επαγγελματιοβιοτέχνες για την κατοχύρωση της επαγγελματικής στέγης. Από τις αρχές του '66 έκαναν την εμφάνισή τους και αιτήματα ενάντια στα φορολογικά μέτρα (ειδικά μεταξύ των εμπόρων και επαγγελματιοβιοτεχνών όλης της χώρας) και στις ανατιμήσεις των προϊόντων που εξανέμιζαν το εισόδημα, καθώς και υπέρ της δημοτικοποίησης των συγκοινωνιών. Την μετάταξη, μισθοδότηση και συνταξιοδότησή τους από το δημόσιο ζήτησαν οι ιδιωτικοί εκπαιδευτικοί της Αθήνας και του Πειραιά στις 8 Φεβρουαρίου του '66.

Στο χώρο των δημοσίων υπαλλήλων, ενώ επί Καραμανλή οι εφοριακοί και οι ταχυδρομικοί ήταν οι πιο διεκδικητικοί, σιγά-σιγά τα πρωτεία πήραν οι υπάλληλοι του Υπ. Γεωργίας, της ΔΕΗ και του ΟΤΕ. Το γεγονός ότι φαίνεται να εντείνεται η διεκδικητικότητα των δημοσίων υπαλλήλων επί Στεφανόπουλου μαρτυρούσε ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι ένιωθαν την αδυναμία της κυβέρνησης και προσπαθούσαν να την εκμεταλλευθούν. Στις 22 Ιουλίου του '66 πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση των εκτάκτων υπαλλήλων του δημοσίου και των ΝΠΔΔ, οι οποίοι ζητούσαν τη μονιμοποίησή τους, ενώ πολλές στάσεις εργασίας με το ίδιο αίτημα είχαν πραγματοποιήσει εκείνη την περίοδο και οι εργαζόμενοι στους ΟΤΑ. Το αίτημα για μονιμοποίηση χιλιάδων εκτάκτων υπαλλήλων του δημοσίου και του ευρύτερου δημοσίου έγινε επί Στεφανόπουλου κεντρικό για τους ενδιαφερόμενους. Αφού λοιπόν οι διεκδικήσεις είχαν ήδη αγκαλιάσει πολλούς κλάδους του δημοσίου και του ευρύτερου δημοσίου, στις 6 Αυγούστου του '66 κατέβηκαν σε 24ωρη απεργία 400.000 κρατικού υπάλληλοι. Έκλεισαν τα υπουργεία, οι εφορίες, τα τελωνεία, τα δημόσια ταμεία, τα γραφεία δήμων και κοινοτήτων, τα ΝΠΔΔ,

τα μουσεία και οι αρχαιολογικοί χώροι. Στην απεργία συμμετείχαν επίσης οι ταχυδρομικοί υπάλληλοι, οι δάσκαλοι, οι μηχανικοί των δημοσίων έργων, οι υπάλληλοι των φυλακών, οι σιδηροδρομικοί κλπ. Τον Οκτώβριο του '66 έφτασαν μέχρι και οι υπάλληλοι των κεντρικών υπηρεσιών του Υπ. Οικονομικών να κατέβουν σε απεργία. Το Νοέμβριο του '66 απήργησαν τρεις φορές οι υπάλληλοι του Υπ. Εσωτερικών.

Η διάχυση, η αλληλεγγύη και η κλιμάκωση της κινητοποίησης ήταν και επί Στεφανόπουλου τα κύρια όπλα των εργαζομένων. Διάχυση συνέβαινε και εντός μιας επιχείρησης, από τμήμα σε τμήμα. Πχ στην Εταιρία Λιπασμάτων, στον ΟΛΠ, στον ΟΤΕ, στους ΣΕΚ.. Όσον αφορά στην κλιμάκωση της δράσης, η εμπλοκή των γυναικών, η απεργία πείνας και ο εγκλεισμός στο εργοστάσιο, ήταν οι βασικοί τρόποι δραματοποίησης της κατάστασης.

Επί Στεφανόπουλου πολλές κινητοποιήσεις είχαν πλέον ως κύριο αίτημα το σεβασμό των συνδικαλιστικών ελευθεριών, καθώς συνεχιζόταν ο αγώνας για τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος. Στις 11 Οκτώβρη του '65 πραγματοποιήθηκε πανεργατική συγκέντρωση στο θέατρο Γκλόρια για την υπεράσπιση της ενότητας και δημοκρατικότητας του συνδικαλιστικού κινήματος την οποία οργάνωσε η πλειοψηφία της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΓΣΕΕ. Η συγκέντρωση δονούνταν από συνθήματα όπως «Έξω ο Μπακατσέλος», «οι εργάτες στη ΓΣΕΕ», «Μπακατσέλο Περικλή», «δεν περνάν οι διαγραφές», ενώ χιλιάδες πήραν μέρος στη διαδήλωση που ακολούθησε. Ολόκληρη την επόμενη περίοδο είτε με διαβήματα εκπροσώπων είτε με στάσεις εργασίας και απεργίες είτε με συγκεντρώσεις οι εργαζόμενοι πολλών κλάδων διαμαρτύρονταν για τη μη επανεγγραφή των διαγραφμένων συνδικάτων στα εργατικά κέντρα και για τη μελετώμενη διαγραφή άλλων. Συμπαράστατες των εργαζομένων αναδείχθηκαν και σε αυτή την περίπτωση οι δημοκρατικοί δικηγόροι, που με κινητοποιήσεις τους ζητούσαν το σταμάτημα των διαγραφών σωματείων και των απολύσεων συνδικαλιστών, καθώς και την κατάργηση των φασιστικών εργατικών νόμων. Η πίεση για να φύγουν «οι παράνομοι Μακρήδες» και να αποφευχθεί ένα «νόθο συνέδριο» εντεινόταν όσο πλησίαζε το συνέδριο της ΓΣΕΕ, ενώ την παραμονή του Συνεδρίου οι οικοδόμοι προχώρησαν σε 24ωρη απεργία και συγκεντρώσεις σε όλη τη χώρα στις οποίες πήραν μέρος 150.000 απεργοί οικοδόμοι.

Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου συνεργάστηκε με τις φατρίες των δεξιών εργατοπατέρων Μακρή και Θεοδώρου προκειμένου οι τελευταίες να ελέγξουν πρώτα το Εργατικό Κέντρο Αθηνών (ΕΚΑ) στο 7^ο Συνεδριό του (12-13/6/1966) και κατόπιν τη ΓΣΕΕ στο 15^ο Συνεδριό της (25-26/7/1966). Για να το πετύχουν αυτό άρχισαν να ζητούν δηλώσεις νομιμοφροσύνης, δηλαδή αποκήρυξης του κομμουνισμού, του ΔΣΚ, των 115 κλπ. Αθρόες διαγραφές ή αποκλεισμός αντιπολιτευόμενων σωματείων, αθρόες εγγραφές σωματείων-σφραγίδων και σειρά παρατυπιών, που ανάγκασαν συν τοις άλλοις τους αριστερούς και δημοκρατικούς συνδικαλιστές να αποχωρήσουν, εξασφάλισαν την πλειοψηφία στις φατρίες των Μακρή-Θεοδώρου. Στο Συνέδριο του ΕΚΑ μάλιστα η περιοχή γύρω από το Συνέδριο είχε αποκλειστεί από ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις που απαγόρευαν ακόμα και σε δημοσιογράφους ή εκλεγμένους συνέδρους να πλησιάσουν. Η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη εντός της αίθουσας διεξαγωγής του Συνεδρίου όπου οι συνδικαλιστές της Αριστεράς και του Κέντρου προπηλακίζονταν από τους τραμπούκους των Μακρή-Θεοδώρου⁵⁵⁰.

Κατά τα άλλα, η απάντηση του κράτους δεν εμπεριείχε εκπλήξεις: αύξηση της έντασης της καταστολής και της προπαγάνδας, κοντολογίς επανεπιβεβαίωση της κυρίαρχης στρατηγικής του κράτους απέναντι στην αμφισβήτηση της κυρίαρχης πολιτικής. Οι απολύσεις συνδικαλιστών ήταν αθρόες καθ' όλη τη διάρκεια του '66, η επιστράτευση των απεργών διενεργούνταν πλέον με συνοπτικές διαδικασίες, ενώ η κυβέρνηση Στεφανόπουλου συγκρότησε μια «επιτροπή αντιμετώπισεως προληπτικώς και κατασταλτικώς των απεργιών», όπου συμμετείχαν και αξιωματικοί του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Μόνο τον Ιούλιο του '66 σημειώθηκαν 108 συλλήψεις και κακοποιήσεις πολιτών, 20 επιθέσεις κατά γραφείων κομμάτων και οργανώσεων, 109 απολύσεις συνεταιριστών και εκατοντάδες τραυματισμοί και συλλήψεις αγροτών στη Θεσσαλονίκη. Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου λοιπόν προσπάθησε να περιορίσει τις πολιτικές ευκαιρίες για κινητοποίηση. Οι πολιτικές ευκαιρίες βέβαια είναι διαφορετικές για κάθε κινηματικό δρώντα. Για παράδειγμα, οι οικοδόμοι ήταν πιο σκληρός αντίπαλος για την αστυνομία, γι αυτό ο περιορισμός τους απαιτούσε πιο σκληρά μέτρα. Αυτά έμελε να ληφθούν κατά την περίοδο της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου, οπότε η αστυνομία

⁵⁵⁰ Για τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν για την εξασφάλιση της πλειοψηφίας δεξ αναλυτικά στο Κουκουλές Γ., ό.π., σ.54 κε, Λιναρδάτος Σ., Τόμος Έ, σ. 347-8, Λιβιεράτος Δ., ό.π., σ.148-159

άνοιξε πυρ προκειμένου ν' αντιμετωπίσει την τελευταία μαχητική συγκέντρωση των οικοδόμων πριν την δικτατορία⁵⁵¹.

Τον Απρίλιο του '67 οργανώθηκαν πολύ μαχητικές εργατικές κινητοποιήσεις ενάντια στους Μακρήδες, στην κυβέρνηση της ΕΡΕ και στα σχέδια εκτροπής. Στις 3 και στις 10 Απριλίου πραγματοποιήθηκαν πανεργατικές συγκεντρώσεις στο Ακροπόλ, ενώ στο ενδιαμέσο έγινε και στη Θεσσαλονίκη. Στις 12 οι οικοδόμοι κατέβηκαν σε πανελλαδική απεργία ενάντια στην εκτροπή. Η αστυνομία επιτέθηκε στη συγκέντρωση των χιλιάδων οικοδόμων στο Περόκε μετά τη λήξη της αφήνοντας 40 τραυματίες και συλλαμβάνοντας 43. Επίθεση έκανε και στη συγκέντρωση των οικοδόμων στη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι φώναζαν «κάτω η κυβέρνηση», «έξω η χούντα», «δημοκρατία», «δεν περνά ο φασισμός», καθώς και στην Πάτρα. Την επόμενη επαναλήφθηκε η 24ωρη απεργία στην τένος περιφέρεια πρωτεύουσας, οπότε η αστυνομία συνέλαβε 11 οικοδόμους, ενώ τη μεθεπόμενη μέρα πολλοί κλάδοι εκδήλωσαν την αλληλεγγύη τους στους οικοδόμους: 24ωρη απεργία αλληλεγγύης έκαναν οι τυπογράφοι Αθηνών και οι οικοδόμοι Πατρών, 2ωρη στάση αλληλεγγύης έκαναν οι εργαζόμενοι στις αστικές συγκοινωνίες στην Αθήνα και τον Πειραιά, ωριαία οι τσαγκαράδες Αθηνών. Στις 16, πέντε μέρες πριν το πραξικόπημα, έγινε η τελευταία αντικυβερνητική πανεργατική συγκέντρωση στα Ηλύσια Θεσσαλονίκης.

Ο Δημήτρης Λιβιεράτος υποστηρίζει ότι

«μετά τα γεγονότα του '65 άρχισε η υποχώρηση». «Είχανε κουραστεί πια οι άνθρωποι και το πολιτικό σχήμα που ήταν επικεφαλής η ΕΔΑ δεν τους εκπροσωπούσε πια. Κάνανε μια κινητοποίηση, δεύτερη, τρίτη, πού πάμε;» «[Η πολιτική ηγεσία της ΕΔΑ] βρισκόταν σε διάσταση με τη βάση. [...] Κάποια στιγμή κούρασε. Κάνουμε απεργίες, κάνουμε απεργίες, αλλά δεν έχουμε κανένα αποτέλεσμα. Έκουράστηκε κι ο κόσμος. Όλο και λιγότεροι κατέβαιναν στις απεργίες, όλο και λιγότεροι στις διαδηλώσεις. Βρήκε δηλαδή η δικτατορία ένα συνδικαλιστικό κίνημα κουρασμένο». «Η γραμμή της αριστεράς ήταν 'μη μιλάτε για δικτατορία κι αυτά, δεν υπάρχουν τέτοιοι κίνδυνοι. Θα πάμε ομαλά στις επόμενες εκλογές'. Υπήρχε στροφή προς το Κέντρο. Ακόμα και αριστεροί το ψήφιζαν για να φύγει η Δεξιά. Όχι ότι γινόντουσαν δεξιοί ή κεντρώοι ή ότι ακολουθούσαν τον Παπανδρέου, αλλά σου λέει 'μια ελπίδα να φύγουμε απ' τη Δεξιά, μας έχει πρήξει'. Ακόμα κι αν το Κέντρο ήταν ακόμα πιο αναξιόπιστο σε σχέση με την ΕΔΑ, ήταν εξουσία»⁵⁵².

⁵⁵¹ Για μια γλαφυρή περιγραφή των γεγονότων δεξ της μαρτυρία του Απόστολου Παπατσαρούχα στο *Οικοδόμοι...*, σ.110-111 και τη μαρτυρία του Δημήτρη Πατρέλη, στο ίδιο, σ.140-144

⁵⁵² Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου

Οι 115 συσκέφθηκαν προκειμένου να οργανώσουν την αντίστασή τους σε μια ενδεχόμενη δικτατορία, όμως τίποτα δεν προχώρησε. Υπήρχε μάλιστα μια φοβία μήπως τέτοιες πρωτοβουλίες επιταχύνουν τη δικτατορία. Έτσι, εκείνοι που συνέλαβαν την ιδέα της οργάνωσης την εγκατέλειψαν⁵⁵³. Το γεγονός ότι η δικτατορία έπιασε τόσο κόσμο το πρώτο βράδυ και αποκεφάλισε το εργατικό κίνημα είχε καθοριστική επίδραση στη δυνατότητά του να αντιδράσει. Τα αρχεία των σωματείων έπεσαν στα χέρια της δικτατορίας, η οποία και τα διέλυσε. Κατόπιν στις πιάτσες και στους χώρους δουλειάς υπήρχαν πάντα και παντού ασφαλίτες.

Ωστόσο, τα δεδομένα που δίνουν τόσο οι πίνακες, τα γραφήματα και τα στατιστικά δεν επιβεβαιώνουν μια αξιοσημείωτη κάμψη στη δραστηριότητα του εργατικού κινήματος τα δύο τελευταία χρόνια πριν τη δικτατορία. Ακόμα και αν μετά το '64 οι κινητοποιήσεις των εργατών μειώνονται λίγο σε σχέση με το '64, σταθεροποιούνται σε πολύ ψηλότερα επίπεδα από τα πριν το '64 χρόνια. Το ίδιο μπορούμε να παρατηρήσουμε και για τις πανεργατικές κινητοποιήσεις, οι οποίες περιορίζονται το '66 σε σχέση με το '64 και '65, αυξάνονται πάλι όμως τους μήνες πριν τη δικτατορία. Από την άλλη, οι κινητοποιήσεις των ιδιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων συνέχισαν να αυξάνονται και μάλιστα κορυφώθηκαν το '66.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, θεωρώ ότι οι οικονομικές απειλές και προσδοκίες των εργαζομένων από τη μια και ενδογενείς του κινήματος πόροι από την άλλη ήταν οι παράγοντες που εξηγούν κυρίως την ανάπτυξη των εργατικών κινητοποιήσεων. Η ύπαρξη μαχητικών διοικήσεων, η κοινωνική ιδιοποίηση σωματείων, η δικτύωση και η οργανωτική αναβάθμιση, ειδικά των κλάδων που επωφελούνταν από το σημαντικό ρόλο τους στην οικονομία, την εύκολη συσσώρευση του δυναμικού τους και την παράδοση αγώνων, δημιούργησαν την κινηματική δυναμική που συμπαρέσυρε σιγά-σιγά όλους τους εργασιακούς κλάδους. Οι κεντρικές διοικήσεις των 115, καθώς και η άνοδος της ΕΚ, μπορεί να βοήθησαν την περεταίρω ανάπτυξη του κινήματος, αλλά δεν εξηγούν ούτε την ανάπτυξή του ούτε τη δυναμική του. Τις πολιτικές ευκαιρίες που εκμεταλλεύτηκε το εργατικό κίνημα εν πολλοίς τις δημιούργησε το ίδιο. Μην ξεχνάμε άλλωστε ότι δεν

⁵⁵³ Συνέντευξη Κώστα Μαραγκουδάκη

έπαψε ούτε επί ΕΚ να αγωνίζεται για την προστασία και τη διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων. Τα κυριότερα όπλα των εργαζομένων άλλωστε καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο ήταν η ενότητα, η αλληλεγγύη, η ακόλουθη διάχυση των κινητοποιήσεων και η κλιμάκωση των μορφών δράσης.

Τα στατιστικά στοιχεία που συνέλεξα σχετικά με τις κινητοποιήσεις δίνουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη δυναμική του εργατικού κινήματος. Οι εργαζόμενοι φαίνεται πως συμμετέχουν στις μισές κινητοποιήσεις της εξεταζόμενης περιόδου και δεδομένου ότι το ποσοστό αυτό δεν αυξομειώνεται αισθητά από χρόνο σε χρόνο μας επιτρέπεται να πούμε ότι το εργατικό κίνημα αποτελούσε τη ραχοκοκαλιά των αγώνων της περιόδου και οι εργαζόμενοι το βασικό κινηματικό εταίρο. Η μεγάλη πλειοψηφία των κινητοποιήσεων έλαβαν χώρα σε Αττική (κυρίως) και Θεσσαλονίκη (δευτερευόντως), καθώς εκεί ήταν συγκεντρωμένη η οικονομική δραστηριότητα και ανάπτυξη και συνακόλουθα τα οικονομικά προβλήματα, οι προσδοκίες και το ανθρώπινο δυναμικό. Επί ΕΚ απλώς η επαρχία συμμετείχε λίγο παραπάνω στους εργατικούς αγώνες. Η καρδιά ωστόσο του εργατικού κινήματος χτυπούσε καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο στην Αττική. Το χωρικό εύρος των κινητοποιήσεων τους αυξάνεται χρόνο με το χρόνο μέχρι το '65 και σταθεροποιείται σε λίγο χαμηλότερα επίπεδα μέχρι τη δικτατορία, εφάμιλλα όμως των ετών ακριβώς πριν το '65. Το '65 επίσης οργανώθηκαν τόσες πανεργατικές όσες καμία άλλη χρονιά (οι μισές πανεργατικές απεργίες της περιόδου πραγματοποιήθηκαν επί ΕΚ). Τα αιτήματα απευθύνονταν στην πλειοψηφία τους στην εργοδοσία, αλλά και σε μεγάλο βαθμό στην κυβέρνηση, γεγονός που αποτύπωνε τις αυξημένες προσδοκίες από τις αρχές του παρεμβατικού μεταπολεμικού κράτους, καθώς και τη συνακόλουθη πολιτικοποίηση του εργατικού κινήματος. Η αποτελεσματικότητα των κινητοποιήσεων αυξάνεται τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας, κορυφώνεται το '64, την πρώτη χρονιά της διακυβέρνησης της ΕΚ (103 στις 266 θετικές εκβάσεις μόνο εκείνη τη χρονιά), και σταθεροποιείται σε χαμηλότερα επίπεδα τα επόμενα χρόνια. Το πιο αποτελεσματικό μέσο για τους εργαζομένους υπήρξε σαφώς η απεργία, αν και κάποιες φορές αρκούσαν μόνο οι στάσεις εργασίας. Οι υπόλοιπες μορφές δράσης ήταν συμπληρωματικές. Οι κινητοποιήσεις έγιναν προοδευτικά πιο επίμονες. Το '65 μάλιστα εμφανίζεται μια αισθητή αύξηση του χρόνου των κινητοποιήσεων. Αυτό, κατά τη γνώμη μου, σχετίζεται με τη συγκυρία της συγκεκριμένης χρονιάς. Κατά τον πρώτο χρόνο της

διακυβέρνησης της ΕΚ οι εργαζόμενοι πέτυχαν πολλές νίκες. Από το τέλος όμως του '64 η κυβέρνηση της ΕΚ αρχίζει να νιώθει άβολα με τη μαχητικότητα του εργατικού κινήματος και ενεργοποιεί τις κατασταλτικές δυνάμεις. Οι εργοδότες επίσης αρχίζουν και αυτοί να είναι πιο αρνητικοί στα εργατικά αιτήματα. Τότε οι εργαζόμενοι γίνονται πιο επίμονοι, ενθαρρυνόμενοι ακριβώς από τις επιτυχίες τους και από την οργανωτική τους ανάπτυξη. Η κινηματική έξαρση του '65 έπειτα δίνει κουράγιο σε όλους τους διεκδικητές να συνεχίσουν τον αγώνα τους μέχρι τη νίκη. Η καταστολή σε συνθήκες ανόδου του κινήματος φαίνεται να λειτουργεί αντίστροφα: αντί να «λυγίζει» τους εργαζομένους, τους κάνει πιο επίμονους. Η καταστολή από το δεύτερο μισό του '64 επιτάθηκε με αποτέλεσμα τα αιτήματα πολιτικών δικαιωμάτων να μονιμοποιούνται στην ατζέντα του εργατικού κινήματος. Τα 2/3 των επεμβάσεων της αστυνομίας αφορούν επεμβάσεις σε διαδηλώσεις ή απεργίες με σκοπό τη διάλυσή τους, ενώ το 1/3 είναι πολιτικές επιστρατεύσεις. Οι πρώτες επισυμβαίνουν στην συντριπτική τους πλειοψηφία στη διάρκεια των κινητοποιήσεων των εργατών, ενώ οι δεύτερες στη συντριπτική τους πλειοψηφία για να τερματίσουν κινητοποιήσεις των δημοσίων υπαλλήλων. Ενώ όμως οι δημόσιοι υπάλληλοι, αλλά και οι ιδιωτικοί, μπήκαν στο στόχαστρο κυρίως της κυβέρνησης Στεφανόπουλου, οι εργάτες αντιμετώπισαν την εχθρότητα όλων των κυβερνήσεων της περιόδου, αλλά κυρίως της ΕΚ. Η διαφορά αυτή βέβαια οφείλεται και στο γεγονός ότι οι μεν προηγήθηκαν και οι δε ακολούθησαν και άρα δεν συμπίπτει χρονικά το απόγειο της δράσης τους. Η χρήση των δυναμικών μορφών δράσης έφτασε στο απόγειό της το '64 για τους εργάτες, ενώ από τους ιδιωτικούς και δημοσίους υπαλλήλους, τους εμποροβιοτέχνες και ελεύθερους επιστήμονες, τα επόμενα χρόνια. Γενικά, δύσκολα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η μαχητικότητα του εργατικού κινήματος μειώθηκε σε αξιοσημείωτο βαθμό την περίοδο πριν τη δικτατορία. Αντιθέτως, φαίνεται πως η πολιτικοποίηση και η διάχυση των εργατικών διεκδικήσεων αποτελούσε φόβητρο τόσο των κρατικών αρχών όσο και της εργοδοσίας, οι οποίοι για να κάμψουν ακριβώς τη μαχητικότητα του εργατικού κινήματος επιδίωξαν να περιορίσουν τις δημοκρατικές ελευθερίες που είχαν αποδειχθεί ευνοϊκές για την ανάπτυξή του.

ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Ο αγροτικός πληθυσμός αποτελούσε την πρώτη μεταπολεμική περίοδο τον πιο πολυπληθή επαγγελματικό κλάδο. Το βάρος του στα κοινωνικά και πολιτικά τεκταινόμενα ήταν μεγάλο. Ωστόσο, μετά τη λήξη του αντάρτικου, οι αγρότες δεν επέδειξαν ξανά έντονη πολιτική κινητικότητα μέχρι τη δεκαετία του '60. Πως και γιατί άλλαξε αυτό και τι αποτελέσματα είχε; Ποιο ρόλο έπαιξαν οι απειλές που συσσωρεύονταν εξαιτίας της εντεινόμενης σύνδεσης της αγροτικής οικονομίας με τις διεθνείς αγορές; Ποιο ρόλο έπαιξε η πολιτική αλλαγή που συντελέστηκε με την άνοδο της ΕΚ; Ποιος οργανωτικός ιστός και ποιο ρεπερτόριο δράσης χρησιμοποιήθηκε ως ιμάντας διοχέτευσης των αγροτικών διεκδικήσεων στο δημόσιο χώρο; Σε αυτά ακριβώς τα ερωτήματα φιλοδοξεί να δώσει απαντήσεις αυτό το κεφάλαιο.

Στις αρχές της δεκαετίας του '60 ο αγροτικός πληθυσμός αντιμετώπιζε πολλές οικονομικές απειλές. Μικρός κλήρος, χαμηλή παραγωγικότητα ανά στρέμμα, ελλιπής εκμηχάνιση και χρήση των κατά τα άλλα ακριβών λιπασμάτων και μηχανημάτων, χαμηλά ημερομίσθια σε σχέση με το εξωτερικό, χαμηλές κρατικές επιδοτήσεις, εκμετάλλευση μεσαζόντων, μεγαλύτερα έξοδα από έσοδα και άρα χρέη, πληθωρισμός που εξανέμιζε και τις καλύτερες σοδειές, παντελής έλλειψη υποδομών⁵⁵⁴. Σωστά ο Σπύρος Σακελλαρόπουλος σημειώνει ότι από αυτή την κατάσταση επωφελούνταν μόνο λίγοι μεγαλοϊδιοκτήτες, λίγοι μεσάζοντες και το μονοπωλιακό εξαγωγικό και βιομηχανικό κεφάλαιο⁵⁵⁵. Κύρια αιτήματα των αγροτών αυτή την περίοδο θα αναδειχθούν η εξασφάλιση τιμών ασφαλείας και τρόπων διάθεσης των αγροτικών προϊόντων, καθώς και η αναστολή των χρεών τους προς την Αγροτική Τράπεζα.

Η Δομή Πολιτικών Ευκαιριών για κινητοποίηση στην ύπαιθρο δεν ήταν καθόλου ευνοϊκή τόσο λόγω της τρομοκρατίας που είχε εγκαθιδρυθεί στην ύπαιθρο μετά τον εμφύλιο όσο και λόγω της μαζικής αγροτικής εξόδου που «απογυμνώνει τις αγροτικές περιοχές από μεγάλο τμήμα των πιο δυναμικών, ηλικιακά και πνευματικά, προοδευτικών

⁵⁵⁴ Σακελλαρόπουλος Σ., «Η επίδραση του αγροτικού κινήματος στην εκλογική συμπεριφορά των αγροτικών στρωμάτων (1961-1964)», στο Μωυσίδης Α. (επιμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα. Από το 19^ο αιώνα ως σήμερα*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς και Εκδόσεις Νήσος, 2011

⁵⁵⁵ Στο ίδιο

στελεχών»⁵⁵⁶. Ωστόσο, χάρη στη δημιουργία, τη μαζικοποίηση και/ή την κοινωνική ιδιοποίηση (*social appropriation*) των αγροτικών συλλόγων, τη δικτύωση και το συντονισμό των αγροτοσυνεταιριστών και τις ζυμώσεις στα καφενεία ο αγροτικός κόσμος αρχίζει να κινητοποιείται. Καπνοπαραγωγοί, εσπεριδοκαλλιεργητές, σιτοπαραγωγοί, σταφιδοπαραγωγοί και άλλοι αρχίζουν να απαιτούν.

Ακρογωνιαίοι λίθοι της αγροτικής κινητοποίησης αναδεικνύονται η ενότητα και η μαχητικότητα. Το πρώτο στοιχείο έχει ως αποτέλεσμα αφενός την παρουσία χιλιάδων αγροτών στα συλλαλητήρια και αφετέρου την αμφισβήτηση των μετεμφυλιακών διαχωριστικών γραμμών χάριν του κλαδικού συμφέροντος. Το αίτημα για επέκταση των εμπορικών συναλλαγών με τις ανατολικές κομμουνιστικές χώρες ως λύση στο πρόβλημα της διάθεσης των αγροτικών προϊόντων προβάλλεται από όλες τις κατηγορίες των παραγωγών, τη μία μετά την άλλη. Εκτός αυτού, η διαχωριστική γραμμή μεταξύ εθνικοφρόνων και μη δεν μπορούσε να χωρέσει τα νέα αιτήματα των αγροτών (*boundary de-activation*). Γι αυτό σταδιακά επήλθε σύγκλιση μεταξύ τους (*convergence*). Χαρακτηριστικά, μια προκήρυξη του Αγροτικού Συλλόγου Νομού Αχαΐας το Μάρτη του '63 κατέληγε ως εξής: «δεν υπάρχουν για μας παρατάξεις, δεξιοί, κεντρώοι, αριστεροί. Υπάρχουν αγρότες που δουλεύουν σκληρά τη γη και διεκδικούν τα δικαιώματά τους».

Το δεύτερο στοιχείο, η μαχητικότητα, εκδηλώθηκε με πολλούς τρόπους. Πρώτον, ολόκληρες αγροτικές περιοχές αρνούνταν οποιαδήποτε συναλλαγή με τις πόλεις σε μια προσπάθειά τους να δείξουν τι θα επακολουθήσει αν δεν έχουν λεφτά να καταναλώσουν. Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιας κινητοποίησης είναι η περίπτωση 40 χωριών της Πηνειάς Ηλείας των οποίων οι κάτοικοι έπαυσαν στις αρχές του '61 να κατεβαίνουν στις πόλεις και να προμηθεύουν με προϊόντα ή να προμηθεύονται από αυτές. Ζητούσαν επέκταση του οδικού δικτύου και εξηλεκτρισμό των χωριών. 20.000 αγρότες συνολικά συμμετείχαν στην κινητοποίηση με αποτέλεσμα να μειωθεί στο ελάχιστο η εμπορική κίνηση στον Πύργο και στην Αμαλιάδα. Ο εμπορικός σύλλογος των δύο πόλεων εκδήλωσε τη συμπαράστασή του απαιτώντας με έγγραφο προς τους βουλευτές του νομού την ανάληψη των αναγκαίων ενεργειών προς ικανοποίηση των αιτημάτων των αγροτών. Ο δήμαρχος Λετρινών, ο εμπορικός σύλλογος Πύργου, η ομοσπονδία επαγγελματιών

⁵⁵⁶ Μωυσίδης Α., «Συλλογικότητες του αγροτικού χώρου και το αγροτικό κίνημα μετά το 1974. Από τη θεσμική έκρηξη στην παρακμή», στο Μωυσίδης Α. (επιμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα. Από το 19^ο αιώνα ως σήμερα*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς και Εκδόσεις Νήσος, 2011, σ.216

Αμαλιάδας και ο σύλλογος Παντοπωλών Αμαλιάδας προέβησαν σε διαβήματα στο Νομόρχη Ηλείας από τον οποίο απέσπασαν μόνο υποσχέσεις. Την ίδια τακτική ακολούθησαν και 200.000 Θεσσαλοί σιτοπαραγωγοί τον Ιούνιο του '61.

Από την άλλη σε αρκετές περιπτώσεις οι δυσαρεστημένοι από τις συναλλαγές τους με τους καπνέμπορους καπνοπαραγωγοί επιτίθονταν στους εμπόρους (Ροδόλειβος Σερρών 16/3/1961, Κατούνα Αιτωλοακαρνανίας 6/4/1961). Στην Κατερίνη μάλιστα, στις 15 Μαρτίου του '62, 7.000 καπνοπαραγωγοί με τις γυναίκες και τα παιδιά τους ξεχύθηκαν στην πόλη, εισέβαλαν στα γραφεία των καπνεμπορικών οίκων, κατέστρεψαν τα ντουλάπια και τα άλλα έπιπλα και κατέσχισαν τα χαρτιά που βρήκαν. Η είσοδος των διαδηλωτών στην Εφορία Καπνού εμποδίστηκε από ισχυρή δύναμη χωροφυλακής και άρματα μάχης. Οι διαδηλωτές πολιόρκησαν τη Νομαρχία και τα σπίτια των βουλευτών της ΕΡΕ ζητώντας την ακύρωση των συμφωνητικών. Τόσο οι καπνέμποροι όσο και οι βουλευτές είχαν εξαφανιστεί από την πόλη. Την επόμενη μέρα διαδηλώσεις με τα ίδια αιτήματα έγιναν και στην Ξάνθη και τη Δράμα, ενώ στην Αριδαία οι αγανακτισμένοι καπνοπαραγωγοί ξυλοκόπησαν τον καπνέμπορο Γεωργιάδη. Έκρυθμη ήταν η κατάσταση και στις περιοχές της Πτολεμαΐδας, της Καστοριάς και της Φλώρινας.

Δεν έλειψαν επίσης και οι συγκρούσεις με την αστυνομία. Σε συγκρούσεις με τη χωροφυλακή κατέληξε η κινητοποίηση των τοματοπαραγωγών από την Αντιμάχεια της Κω, όταν στις 12 Ιουλίου του '61 πραγματοποίησαν πορεία προς την πρωτεύουσα του νησιού διαμαρτυρόμενοι για την αδιαφορία της κυβέρνησης, η οποία τους εγκατέλειψε στο έλεος των βιομηχάνων τοματοπολτού. Οι αγρότες, αφού κατέλαβαν ένα εργοστάσιο, διήνυσαν 20 χιλιόμετρα και έφτασαν μέχρι τα προάστια της Κω. Εκεί τους σταμάτησε η χωροφυλακή. Ο εισαγγελέας που κατέφθασε τους υποσχέθηκε ότι εντός 24ώρου θα ικανοποιούνταν το αίτημά τους. Καθώς όμως τα αιτήματα δεν ικανοποιήθηκαν, στις 20 του μήνα έγινε νέα πορεία προς την πρωτεύουσα. Η χωροφυλακή επιτέθηκε στην είσοδο της πόλης, όμως οι τοματοπαραγωγοί έσπασαν τον κλοιό και κατευθύνθηκαν προς την πόλη όπου δέχθηκαν νέα επίθεση. Η χωροφυλακή κατάφερε να τους εγκλωβίσει στο θερινό κινηματογράφο Σπλεντίτ και λίγους λίγους να τους βάλει στα λεωφορεία για τα χωριά τους. Τραυματίστηκαν 2 τοματοπαραγωγοί.

Μεγαλύτερης όμως σημασίας ήταν οι συγκρούσεις που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια συλλαλητηρίου σταφιδοπαραγωγών στο Ηράκλειο στις 25 Ιουνίου του '62. Πάνω από

20.000 αγρότες ζητούσαν να δουν το Νομάρχη. Επειδή όμως ο Νομάρχης αρνούσαν να τους δει, αυτοί εισήλθαν στο κτίριο βίαια. Στη συνέχεια δέχθηκαν επίθεση από ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις. Ακολούθησαν συγκρούσεις που κράτησαν πολλές ώρες. Επειδή όμως οι αγρότες κατάφεραν να γίνουν κύριοι της κατάστασης, επενέβη ο στρατός ο οποίος έκανε εκτεταμένη χρήση όπλων (αμέτρητοι πυροβολισμοί στον αέρα). Οι αγρότες όμως έμειναν απτόητοι⁵⁵⁷. Όταν ο αρχηγός της χωροφυλακής εκ μέρους της κυβέρνησης υποσχέθηκε την ικανοποίηση των αιτημάτων, διαλύθηκαν ήσυχα. Τα πλακάτ έγραφαν: «ζήτω το νέο Κιλελέρ», «αγών μέχρις εσχάτων», «προστασία ή θάνατος», «και η Κρήτη Ελλάδα είναι», «αναθεώρηση χρεών». Τραυματίστηκαν συνολικά 20 (10 από κάθε πλευρά), ενώ συνελήφθησαν 6.

Συγκρούσεις με την αστυνομία προέκυψαν και στην περίπτωση των καταλήψεων δημοσίων οδών ή έργων. Στις 8 Σεπτεμβρίου του '62 3.500 καπνοπαραγωγοί του Ξηρόμερου και του Βάλτου κατήλθαν από τα χωριά τους με τα παιδιά τους και κατέλαβαν το τμήμα της εθνικής οδού μεταξύ Αγρινίου και Αμφιλοχίας. Στην Αμφιλοχία, Κατούνα και Μαχαλά οι επαγγελματίες έκλεισαν τα μαγαζιά τους και κατήλθαν στις πλατείες εκδηλώνοντας την αλληλεγγύη τους στους καπνοπαραγωγούς. Δυνάμεις της χωροφυλακής κατέφθασαν από όλη την Αιτωλοακαρνανία και την Πελοπόννησο. Ακολούθησαν συγκρούσεις στις οποίες οι χωροφύλακες έκαναν χρήση όπλων για εκφοβισμό, αφήνοντας όμως ένα νεκρό στην άσφαλτο, 15 συλληφθέντες, 30 βαριά τραυματίες (18 αγρότες, 12 χωροφύλακες). Προφυλακίστηκαν 6.

Σε μια άλλη περίπτωση, στις 16 Ιουλίου του '63, πάνω από 2.000 αγρότες της περιοχής Τριχωνίδας-Κρεμαστών κατέλαβαν την κατασκευαζόμενη από τη ΔΕΗ σήραγγα των έργων του Αχελώου με αποτέλεσμα να σταματήσουν τα έργα. Αντί να τους αποζημιώσει η ΔΕΗ για τα χτήματα τους, τους ζητούσε τίτλους ιδιοκτησίας. Δύο μέρες μετά, 3.000 αγρότες βρίσκονταν στο σημείο. Τέσσερις μέρες μετά την πρώτη κατάληψη δέχθηκαν επίθεση από τη χωροφυλακή με βροχή δακρυγόνων. Στην επίθεση απάντησαν με πέτρες. Οι τραυματίες έφτασαν τους 80, εκ των οποίων οι 24 ήταν σοβαρά (18 αγρότες, 6 χωροφύλακες). Η χωροφυλακή σίγουρα χρησιμοποίησε όπλα, καθώς 2 αγρότες βρέθηκαν με σχετικά τραύματα. 15 συνελήφθησαν και 11 παραπέμφθηκαν σε δίκη.

⁵⁵⁷ Τη μαχητικότητα των αγροτών επιβεβαιώνει και ο Λεωνίδας Κύρκος, ο οποίος παρενέβη για να αποφευχθεί η αιματοχυσία. Βλ. Κύρκος Λ., *Στιγμές από την προσωπική μου διαδρομή*, 2^η έκδοση, Εστία, Αθήνα, 2007

Από όλα τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι οι αγρότες ξεθάρρευναν σιγά σιγά και αγνοούσαν την τρομοκρατία που είχε επιβάλει η Δεξιά στην ύπαιθρο. Ως εκ τούτου, όπως έχει επισημάνει και ο Σπύρος Σακελλαρόπουλος, οι αγώνες αυτοί συνέβαλαν τα μέγιστα στην εκλογική μετατόπιση μεγάλης μερίδας των αγροτών προς την ΕΚ στις εκλογικές αναμετρήσεις του '63 και του '64 και κατ' επέκταση στην ήττα της ΕΡΕ⁵⁵⁸.

Από το '64 οι αγροτικές κινητοποιήσεις αυξάνονται. Η άνοδος αυτή πρέπει να αποδοθεί τόσο στο ευνοϊκότερο πολιτικό περιβάλλον που δημιουργήθηκε με την άνοδο της ΕΚ και την έξαρση των εργατικών και των φοιτητικών αγώνων όσο και στην ένταση των οικονομικών τρεχουσών απειλών. Η άνοδος της ΕΚ έδωσε θάρρος στους συντηρητικούς αγρότες, καθώς είδαν την τρομοκρατία στην ύπαιθρο να υποχωρεί. Χαρακτηριστικά, ένας σταφιδοκαλλιεργητής σ' ένα ορεινό χωριό της Αιγιαλείας, μου διηγήθηκε ότι μόλις είδε το γνωστό του χωροφύλακα σε ένα αγροτικό συλλαλητήριο στο Αίγιο, του είπε: «σε ντρέπομαι μωρέ παιδάκι μου». Η απάντηση που πήρε ήταν «εσείς κάνετε τη δουλειά σας και μεις τη δική μας». Οι αγρότες που είχαν κάνει στροφή προς την ΕΚ στις πρόσφατες εκλογικές αναμετρήσεις⁵⁵⁹, μπορούσαν εύκολα πλέον να απευθύνονται στην κυβέρνησή τους. Από την άλλη βέβαια και τα προβλήματα μεγάλωναν. Οι τιμές των καταναλωτικών αγαθών έπαψαν να είναι σταθερές και άρχισαν να μεταβάλλονται προς τα πάνω, τα λιπάσματα και τα αγροτικά εργαλεία-μηχανήματα ήταν ακριβά. Οι έμποροι ανέκαθεν προσπαθούσαν να αποσπάσουν τα αγροτικά προϊόντα στις χαμηλότερες δυνατές τιμές και το κράτος δεν ήταν ιδιαίτερα αποδοτικό στην άσκηση ελέγχου επί των εμπορικών αγοραπωλησιών. Εάν οι αγρότες δεν υπεράσπιζαν δυναμικά το εισόδημά τους, θα το έβλεπαν να εξανεμίζεται και τους ίδιους να βουτάνε στα χρέη. Γι αυτό ενέτειναν τις κινητοποιήσεις τους από το '64 ζητώντας από το κράτος να εγγυηθεί κυρίως τις τιμές ασφαλείας και τη διάθεση των προϊόντων τους (βλ. Πίνακα 19).

Μετά την πτώση της κυβέρνησης της ΕΚ και τη σταθεροποίηση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου οι κινητοποιήσεις δεν παρουσίασαν κάμψη. Αντιθέτως, αυξήθηκαν, μαζικοποιήθηκαν και έγιναν πιο δυναμικές ως προς το ρεπερτόριο δράσης και τα αιτήματα. Οι κινητοποιήσεις μπορεί να συγκέντρωναν και δεκάδες χιλιάδες αγρότες, η αποχή από κάθε αγοραπωλησία και κάθοδο στην πόλη μετακινήθηκε στον πυρήνα του

⁵⁵⁸ Σακελλαρόπουλος Σ., ό.π.

⁵⁵⁹ Στο ίδιο, Νικολακόπουλος Η., ό.π.

ρεπερτορίου δράσης, άρχισαν να σημειώνονται συγκρούσεις με την αστυνομία και άρχισαν να υιοθετούνται πιο προωθημένα αιτήματα σχετικά με τις ενέργειες που θα έπρεπε να αναληφθούν από τη μεριά του κράτους προς όφελος των αγροτών. Ο αγώνας τους δεν στηριζόταν τόσο στις διοικήσεις των δευτεροβάθμιων και του τριτοβάθμιου συνδικαλιστικού οργάνου όσο στη συμμετοχή των μελών των συνεταιρισμών και των αγροτικών συλλόγων. Στους αγροτικούς συλλόγους οι αριστεροί στις διοικήσεις ήταν λίγοι. Οι αγώνες φούντωναν όταν φούντωναν οι ανάγκες. Ωστόσο, στις κινητοποιήσεις των αγροτών του '66 σημαντικό ρόλο έπαιζαν οι νέοι αγρότες και δη αυτοί που επηρεάζονταν από τη ΔΝΛ. Όπως αναφέρει σχετικά ο Στέφανος Στεφάνου,

«Αυτό που έδωσε η Νεολαία Λαμπράκη πολιτικά στην αγροτική νεολαία ήταν ότι τους ελευθέρωσε από τους μεγάλους, οι οποίοι τους χρησιμοποιούσαν για τις δουλειές του ποδαριού [...]. Είχαν αρχίσει να σκέφτονται μόνοι τους και να πράττουν μόνοι τους. Οι λέσχες τους ήταν μεγάλη ιστορία [...] πήγαιναν και συζητούσαν τα παιδιά. Παίρνανε και αποφάσεις μόνοι τους κλπ. Πάντα βέβαια [...] συνδυασμένοι με τους μεγάλους οπωσδήποτε»⁵⁶⁰.

Η συμμετοχή των νέων στις αγροτικές κινητοποιήσεις προσέδωσε μαζικότητα και συγκρουσιακότητα.

Όπως παρατηρούμε και από τον Πίνακα 20, πρωτοπόροι του αγροτικού κινήματος αυτή την περίοδο αναδείχθηκαν οι καπνοπαραγωγοί και δευτερευόντως οι εσπεριδοκαλλιεργητές. Οι αγώνες τους συμπαρέσυραν και τους σιτοπαραγωγούς, τους φρουτοπαραγωγούς, τους σταφιδοπαραγωγούς, τους ελαιοπαραγωγούς, αλλά και τους κτηνοτρόφους (αγελαδοτρόφους, πτηνοτρόφους).

Συγκεκριμένα, οι καπνοπαραγωγοί ζητούσαν από την κυβέρνηση και τον ΕΟΚ να πάρει μέτρα υπέρ τους και όχι υπέρ των καπνεμπόρων. Ζητούσαν τιμές ασφαλείας, μέτρα για τη διάθεση του προϊόντος, καθορισμό της περιόδου αγοράς του καπνού, εθνική αγροτική πολιτική και άνοιγμα στις ανατολικές χώρες. Επί κυβέρνησης αποστατών άρχισαν να προβάλουν και πιο προωθημένα αιτήματα, όπως τη δημιουργία εργοστασίου επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων, λιπασμάτων κα.

Συμμετείχαν κατά χιλιάδες στα συλλαλητήρια τα οποία διοργανώνονταν κυρίως την άνοιξη σε μεγάλες και μικρές πόλεις των καπνοπαραγωγικών περιοχών (Κεντρική και

⁵⁶⁰ Συνέντευξη Στέφανου Στεφάνου

Ανατολική Μακεδονία, Θεσσαλία, Αιτωλοακαρνανία, Φθιώτιδα), αλλά και σε κεφαλοχώρια. 30.000 συγκεντρώθηκαν στο Δημοτικό Στάδιο Σερρών στις 25 Νοεμβρίου του '65 και άλλοι τόσοι μία εβδομάδα αργότερα στο Στάδιο της Δόξας στη Δράμα, για να διαμαρτυρηθούν ενάντια στα κυβερνητικά μέτρα για τον καπνό. Σε πολλές περιπτώσεις την ώρα του συλλαλητηρίου έκλειναν τα μαγαζιά σε ένδειξη συμπαράστασης του εμπορικού κόσμου της εκάστοτε περιοχής. Τα συλλαλητήρια πολλές φορές προηγούνταν ή ακολουθούνταν από πορεία προς τη Νομαρχία ή άλλο δημόσιο κτίριο.

Πολλές φορές προέβησαν και σε πιο δυναμικές κινητοποιήσεις, όπως αποκλεισμό της δημόσιας οδού (στις 27/4/1964 και στις 22/2/1965 απέκλεισαν το δρόμο Σερρών-Δράμας και στις 5/4/1965 απέκλεισαν το δρόμο Αθηνών-Ηγουμενίτσας), άμεση δράση εναντίον των εμπόρων (στις 2/5/1964 στο Ζαγκλιβέρι εκδίωξαν επιτροπή του ΕΟΚ για τις απαράδεκτες τιμές που προσέφερε, ενώ τους έσκασαν και τα λάστιχα), καθώς και απεργία-αποχή από τα αστικά κέντρα. Στις 29 Οκτωβρίου του '65 οι καπνοπαραγωγοί των περιοχών Πεντάπολης, Νέας Ζίχνης και Παγγαίου ξεκίνησαν 4ήμερη αποχή από την αγορά των Σερρών και των άλλων αστικών κέντρων, στις 22 Νοεμβρίου επανελήφθη η απεργία-αποχή σε επίπεδο νομού για μία εβδομάδα, στις 25 Νοεμβρίου σε 3ήμερη αποχή κατέβηκαν οι καπνοπαραγωγοί και λοιποί αγρότες της Δράμας, στις 21 Φεβρουαρίου και στις 14 Μαρτίου του '66 απεργία-αποχή ξεκίνησαν οι κάτοικοι 23 καπνοπαραγωγικών χωριών της Καρδίτσας, στις 12 Απριλίου σε απεργία-αποχή κατέβηκαν οι καπνοπαραγωγοί της περιοχής του Νέστου, ενώ το Μάιο ήταν η σειρά των καπνοπαραγωγών του Αγρινίου.

Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα σημειώθηκαν συμπλοκές με την αστυνομία, όπως στις 25 Φεβρουαρίου του '65, όπου στην Πεντάπολη Σερρών συνεπλάκησαν η χωροφυλακή με χιλιάδες συγκεντρωμένους καπνοπαραγωγούς. Στη συμπλοκή τραυματίστηκαν ελαφρά 15 αγρότες και 14 χωροφύλακες, ενώ συνελήφθησαν 23. Ομοίως, στις 24 Μαρτίου του '66 η χωροφυλακή επιτέθηκε στους καπνοπαραγωγούς του Στεφανόβουνου Ελασσόνας που επιχείρησαν πορεία με κára και τρακτέρ προς την Ελασσόνα.

Όσον αφορά στις υπόλοιπες κατηγορίες αγροτών, δυναμικές υπήρξαν οι κινητοποιήσεις των σιτοπαραγωγών. Αναλυτικά, στις 14 Μαρτίου του '65 πραγματοποιήθηκε πανθεσσαλική σύσκεψη 150 αντιπροσώπων γεωργικών συνεταιρισμών. Με ψήφισμά

τους ζητούσαν μέτρα για την τιμή και τη διάθεση των σιτηρών. Στις 14 Μαρτίου του '66 κηρύχθηκε 7ήμερη απεργία-αποχή από τα αστικά κέντρα του νομού Λαρίσης με αίτημα την αναθεώρηση των κυβερνητικών μέτρων για τα σιτηρά και τα άλλα αγροτικά προϊόντα. Την 1^η Ιουνίου οι σιτοπαραγωγοί προχώρησαν σε συλλαλητήρια σε όλη τη χώρα (Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα, Ελασσόνα, Φάρσαλα, Βελεστίνο, Αλμυρός, Λαμία, Θεσσαλονίκη όπου έγιναν και συμπλοκές με τραυματίες, Σέρρες, Κατερίνη και αλλού) με αιτήματα την αναθεώρηση των κυβερνητικών μέτρων για το στάρι και το σεβασμό των συνδικαλιστικών ελευθεριών. Τις επόμενες μέρες τα συλλαλητήρια επεκτάθηκαν στη Θήβα, στο Κιλκίς, στη Νιγρίτα και στη Λαμία όπου υπήρξαν επίσης συμπλοκές με τραυματίες. Στις 12 έγιναν εκ νέου συγκεντρώσεις στη Λάρισα και τη Θεσσαλονίκη με δεκάδες χιλιάδες αγρότες. Στη Θεσσαλονίκη μάλιστα ακολούθησε πορεία με συνθήματα «όλοι στους δρόμους», «κάτω η κυβέρνηση», «είμαστε ενωμένοι». Στις 10 Ιουλίου χιλιάδες σιτοπαραγωγοί, από τη Θεσσαλία μέχρι την Αλεξανδρούπολη, μπήκαν στις πόλεις με τα τρακτέρ τους, όπου και συγκεντρώθηκαν. Στη Θεσσαλονίκη, η αστυνομία επιτέθηκε στη φάλαγγα με τα τρακτέρ με αποτέλεσμα να διακομισθούν στα νοσοκομεία 107 αγρότες και να συλληφθούν 104. Νέες συλλήψεις έγιναν τις επόμενες μέρες τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στα Γιαννιτσά.

Οι παραγωγοί εσπεριδοειδών με τη σειρά τους (Αργολίδα, Αιγιάλεια, Άρτα, Κορινθία, Χανιά) ζητούσαν τιμή και διάθεση του προϊόντος τους. Οι φρουτοπαραγωγοί (Πέλλα, Ημαθία) ζητούσαν τιμή και διάθεση των προϊόντων τους, επέκταση των αγορών στις ανατολικές χώρες, καθώς και ενιαίο φορέα εμπορίας. Οι σταφιδοπαραγωγοί διοργάνωσαν συλλαλητήρια το καλοκαίρι του '66 σε Αχαΐα, Ηλεία, Ηράκλειο, Κορινθία, Ζάκυνθος, Μεσσηνία ζητώντας τιμές ασφαλείας και μέτρα για την προστασία της σταφίδας. Οι ελαιοπαραγωγοί (Εύβοια, Κρήτη, Κέρκυρα, Ζάκυνθος, Λέσβος) ζητούσαν τιμές ασφαλείας, απεριορίστη συγκέντρωση, να σταματήσει η εισαγωγή σπορελαίων και η ανάμειξή τους με ελαιόλαδο.

Οι αγελαδοτρόφοι (Αττική, Ιωάννινα) ζητούσαν αύξηση της τιμής του γάλακτος και σταματούσαν τον εφοδιασμό της πρωτεύουσας. Τον Ιούνιο του '66 οι γαλακτοπαραγωγοί τριών χωριών του νομού Κιλκίς σταμάτησαν να παραδίδουν το γάλα τους στους εμπόρους, ενώ οι γαλακτοπαραγωγοί του Μεταλλικού έχυσαν το γάλα στην άσφαλτο σε ένδειξη διαμαρτυρίας ζητώντας από την κυβέρνηση βασική τιμή. Το Σεπτέμβριο του

ίδιου χρόνου κατέβηκαν σε απεργία οι αγελαδοτρόφοι των Τρικάλων ζητώντας καλύτερη τιμή γάλακτος, εφοδιασμό με ζωοτροφές απ' το δημόσιο, ίδρυση εργοστασίου ζωοτροφών, και περιορισμό της εισαγωγής ζωοκομικών προϊόντων.

Τελευταία σχετική επαγγελματική κατηγορία που κινητοποιήθηκε ήταν οι πτηνοτρόφοι. Πάνω από 10.000 αυγά πέταξαν στις 18 Αυγούστου του '66 μπροστά στο Υπουργείο Βορείου Ελλάδας οι πτηνοτρόφοι Θεσσαλονίκης ζητώντας από την κυβέρνηση να λάβει μέτρα για τη διάθεση του προϊόντος τους. Είχε προηγηθεί πορεία προς το Υπουργείο, ενώ δεν έλειψαν και οι συμπλοκές με την αστυνομία. Στις 23 εγκατέλειψαν και πάλι αυγά στους δρόμους της Θεσσαλονίκης. Μία εβδομάδα αργότερα ήταν οι σειρά των πτηνοτρόφων που εφοδίαζαν την πρωτεύουσα να διαμαρτυρηθούν. Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας πραγματοποιήθηκαν στα Μέγαρα και στην Κόρινθο, ενώ οι πτηνοτρόφοι της Κορίνθου άφησαν 60.000 αυγά μπροστά από τη Νομαρχία.

Οι αγρότες όμως δεν είχαν μόνο οικονομικά αιτήματα. Προσπαθούσαν ταυτόχρονα να διευρύνουν τις δυνατότητες της δημόσιας διαμαρτυρίας τους. Επί κυβερνήσεων αποστατών οι αγρότες ζητούσαν μεταξύ άλλων και την αποκατάσταση των συνδικαλιστικών τους ελευθεριών, οι οποίες καταπατούνταν. Μερικά παραδείγματα είναι τα εξής: Στις 8 Μαΐου του '66 σε συγκέντρωση αγροτών στο Ροδόλφειος Σερρών καταγγέλθηκε η αντισυνεταιριστική και αντιαγροτική πολιτική της κυβέρνησης με τις αυθαίρετες καθαιρέσεις αιρετών συνεταιριστικών στελεχών. Ομοίως σε συγκέντρωση στο Πρόχωμα Θεσσαλονίκης την ίδια περίοδο οι αγρότες αξίωσαν να ακυρωθούν όλες οι καθαιρέσεις συνεταιριστών και ν' αναθεωρηθεί η συνεταιριστική νομοθεσία πάνω σε δημοκρατική βάση. Τέλος, στις 12 Αυγούστου πάνω από 20 απολυθέντες συνεταιριστές επέδωσαν υπόμνημα στον Υπουργό Βορείου Ελλάδος στη Θεσσαλονίκη με το οποίο κατήγγειλαν τον απηνή διωγμό που εξαπέλυσε η κυβέρνηση των αποστατών εναντίον των συνεταιριστών της χώρας.

Το πιο εντυπωσιακό στοιχείο πάντως των αγροτικών κινητοποιήσεων είναι ότι υιοθετήθηκε ως βασικό πλέον όπλο πάλης η απεργία-αποχή από τα αστικά κέντρα. 3ήμερη απεργία-αποχή από τα αστικά κέντρα των αγροτών του Ορχομενού στις 28 Νοεμβρίου του '65, 3ήμερη από τους αγρότες του νομού Χανίων στις 6 Δεκεμβρίου, 3ήμερη των ελαιοπαραγωγών Κρήτης στις 13 Δεκεμβρίου, απεργία διαρκείας από τους αγρότες του οροπεδίου Λασιθίου στις 15 Αυγούστου του '66. Συνολικά αυτή η μορφή

δράσης υιοθετήθηκε στο 12% των περιπτώσεων, ενώ στο 6% υιοθετήθηκε μια επίσης μαχητική μορφή δράσης, η διαδήλωση.

Κατά τα άλλα η τυπική μορφή δράσης ήταν το συλλαλητήριο ή η συγκέντρωση (73% όλων των περιπτώσεων). Το χωρικό εύρος ήταν τοπικό ή περιφερειακό (στο 43% και το 56% αντίστοιχα), η χρονική διάρκεια ήταν ολίγων ωρών συνήθως (στο 82% των περιπτώσεων), τα αιτήματα ήταν συνήθως οικονομικά (στο 91% των περιπτώσεων) και απευθύνονταν στην κυβέρνηση (στο 92% των περιπτώσεων) και/ή στους εμπόρους (στο 15% των περιπτώσεων). Η αστυνομία μόνο στο 5% των περιπτώσεων παρενέβη, ενώ σπάνια αναφέρονται θετικές εκβάσεις.

Στο σημείο αυτό αξίζει να κάνω μερικές παρατηρήσεις σχετικά με τις αλλαγές στην κοινωνικο-οικονομική δομή της ελληνικής επαρχίας, ώστε να γίνει καλύτερα κατανοητός ο ρόλος που διαδραμάτισε η συλλογική διαμαρτυρία στη ζωή των αγροτών εκείνης της περιόδου. Στη μεταπολεμική Ελλάδα εδραιώθηκε ακόμα περισσότερο η μικροϊδιοκτησία. Δεν υπήρχε αγροτικός καπιταλισμός, η αγροτική παραγωγή διενεργούνταν στο πλαίσιο του Οικογενειακού Τρόπου Παραγωγής⁵⁶¹, ενώ, όπως εύστοχα σημειώνει ο Κώστας Βεργόπουλος, ο αγρότης «δεν επιδιώκει ούτε το κέρδος ούτε τη συσσώρευση, αλλά απλώς την αναπαραγωγή του, αρκούμενος στο ισοδύναμο ενός μισθού»⁵⁶². Καθώς όμως οι αγρότες ήταν χρεωμένοι στις κρατικές τράπεζες, προκειμένου να αυξήσουν την παραγωγή τους σε επίπεδα που θα τους επιτρέψουν να ζουν μια αξιοπρεπή ζωή, μη μπορώντας να συμμετάσχουν ενεργά στη διαμόρφωση των τιμών, υφίσταντο όλο και χαμηλότερες τιμές από τους εμπόρους, με αποτέλεσμα οι επενδύσεις που έκαναν και η υπερεργασία τους να πέφτουν στο κενό: η αύξηση της παραγωγής συνεπαγόταν μείωση της τιμής εκ μέρους των εμπόρων⁵⁶³. Εκτός όμως από την εξασφάλιση της κερδοφορίας των εμπόρων, σύμφωνα με την πολύ εύστοχη παρατήρηση του Κ. Βεργόπουλου,

«η καθήλωση των αγροτικών τιμών επιφέρει ως συνέπεια – εάν τούτο δεν επιδιώκεται συνειδητά από την κρατική οικονομική πολιτική – την διατήρηση του χαμηλού κόστους ζωής στα αστικά κέντρα και την

⁵⁶¹ Για μία ανάλυση του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής και της συνάρθρωσής του με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής βλέπε Χαραλάμπους Κ., *Ο συνεταιριστικός τρόπος παραγωγής και η μετάβαση στο σοσιαλισμό*, Οδυσσέας, 1997, Χαραλάμπους Κ., *Το αντικείμενο της κοινωνιολογίας. Ο ανθρωποκοινωνικός σχηματισμός*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 2001

⁵⁶² Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, 1975, σ.207

⁵⁶³ Στο ίδιο, σ.200κε

εξασφάλιση φθηνής εργατικής δύναμης», ενώ από την άλλη, «η εκβιομηχάνιση θεμελιούται, σε τελευταία ανάλυση, επί της κακοπληρωμένης εργασίας της αγροτικής οικογένειας»⁵⁶⁴.

Μόλις ο φαύλος κύκλος χρεών-αύξηση παραγωγής για αποπληρωμή χρεών-μείωση τιμής εκ μέρους των εμπόρων έφτασε στην πλήρη του ανάπτυξη, οι αγρότες εκμεταλλευόμενοι και τις ευκαιρίες που τους παρουσιάστηκαν (άνοδος ΕΚ, ανάπτυξη συγκρουσιακού κύκλου) απαίτησαν δυναμικά από το κράτος να παρέμβει για να σπάσει αυτός ο φαύλος κύκλος που απομυζούσε τον κόπο τους προς όφελος των εμπόρων, των βιομηχανιών μεταποίησης και των αστικών στρωμάτων. Από αυτή την άποψη δεν είναι τυχαίο που οι πιο δυναμικές αντιδράσεις, όπως φαίνεται και από το χάρτη 2, σημειώθηκαν στις περιοχές εκείνες που οι δυνατότητες των αγροτών να ξεφύγουν από τη μιζέρια και την ανέχεια ήταν μεγαλύτερες (Κεντρική Μακεδονία, Θεσσαλία, περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας).

Συνοψίζοντας τις απαντήσεις στα αρχικά ερωτήματα του κεφαλαίου θα προσπαθήσω να αποκαταστήσω τη δυναμική του αγροτικού κινήματος σε ένα σφιχτό ερμηνευτικό σχήμα. Οι αυξανόμενες οικονομικές απειλές που αντιμετώπιζαν οι αγρότες σε συνδυασμό με τις αυξανόμενες προσδοκίες που δημιουργούσε η αύξηση της αγροτικής παραγωγής και η γενικότερη ανάπτυξη δημιουργούσαν ένα εκρηκτικό κλίμα μεταξύ των αγροτών. Οι εν λόγω πιέσεις βοήθησαν τους αγρότες να ξεπεράσουν σε κρίσιμο βαθμό τις ενδημικές διαφορές τους και να επιτύχουν, τουλάχιστον σε κλαδικό επίπεδο, ενότητα. Η ενεργοποίηση των υπαρχουσών οργανωτικών δομών αφενός και η διάχυση ενός μαχητικού ρεπερτορίου δράσης τους έδωσαν τη δυνατότητα να κινητοποιηθούν μαζικά και δυναμικά. Το άνοιγμα των πολιτικών ευκαιριών επί ΕΚ προσέδωσε στον κατά βάση μετριοπαθή και συντηρητικό αγροτικό πληθυσμό νέες δυνατότητες διεκδίκησης. Το αγροτικό κίνημα συνέχισε να αναπτύσσεται και μετά την εκ νέου επίταση της καταστολής μιας και αυτή δεν αφορούσε βασικά τους αγρότες.

Αυτές οι τελευταίες παρατηρήσεις επιβεβαιώνουν για ακόμα μία φορά την προνομιακή σχέση που έχει η κινητοποίηση των μετριοπαθών πληθυσμών με το άνοιγμα των πολιτικών ευκαιριών.

⁵⁶⁴ Στο ίδιο, 239-241

ΣΠΟΥΔΑΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Συνήθως εξαίρεται η μαχητική και πρωταγωνιστική παρουσία των νέων στα κινήματα του '60 τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα. Στα καθ' ημάς ξεχωρίζουν οι νεανικοί αγώνες του «114» και του «15%». Πως όμως από τα κλαδικά αιτήματα φτάσαμε στο «έπος» του «114» και του «15%» και από τον αντιΕΚΟΦικό αγώνα στον αντικυβερνητικό; Πόσο σημαντικό υπήρξε το σπουδαστικό κίνημα στη διαδικασία γιγάντωσης της αντιπολίτευσης στην κυβέρνηση Καραμανλή; Πως επηρέασε την εξέλιξη του σπουδαστικού κινήματος η, αρχικά τουλάχιστον, ευνοϊκή μεταχείρισή του από την ΕΚ και η ακόλουθη επίθεση που δέχθηκε από τις κυβερνήσεις των «αποστατών»; Στη διερεύνηση αυτών των ερωτημάτων είναι αφιερωμένο αυτό το κεφάλαιο.

Από τα κλαδικά αιτήματα στα πολιτικά και από τον αντιΕΚΟΦικό αγώνα στον αντικυβερνητικό

«Το βιολογικό, ψυχικό και πνευματικό σφρίγος των φοιτητών, όπως είναι φυσικό, τους έκανε ευαίσθητους δέκτες των κοινωνικών αιτημάτων της εποχής. Το γεγονός ότι δεν είχαν ακόμη εμπλακεί στα γρανάζια της παραγωγής και δεν είχαν τους ισχυρούς λόγους συμβιβασμού που έχουν οι λοιποί εργαζόμενοι, σε συνδυασμό με τον ενθουσιασμό και το σύμφυτο για τη νεανικότητα ιδεαλισμό που τους κάνει ν' αψηφούν τους κινδύνους και τους περιορισμούς, δημιούργησαν μια πρωτοπορία πολιτική και κοινωνική με εκρηκτικές διαστάσεις»⁵⁶⁵.

Το απόσπασμα αυτό από τη μαρτυρία του Απόστολου Κακλαμάνη φαίνεται να αληθεύει για όλα τα φοιτητικά κινήματα. Στους περιβαλλοντικούς παράγοντες ανάπτυξης (*environmental mechanisms*) του ελληνικού φοιτητικού κινήματος πρέπει να προσθέσουμε και την αστυφιλία, την εσωτερική δηλαδή μετανάστευση, η οποία έφερε πολλούς νέους στις μεγάλες πόλεις. Έτσι, «η επαφή με προοδευτικές ιδέες και η ανωνυμία των πόλεων έρχεται να προστεθεί στη νεανική ευαισθησία για κοινωνικές ελευθερίες»⁵⁶⁶.

⁵⁶⁵ Μαρτυρία Απόστολου Κακλαμάνη στο *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του '60: Πολιτικές δράσεις και πολιτιστικές παρεμβάσεις*, Ίδρυμα πολιτισμού και εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Πρακτικά Α Συνεδρίου, 2006, σ.20

⁵⁶⁶ Χαλικιάς Α., «Η πολιτιστική παρέμβαση της Νεολαίας στη δεκαετία του '60», στο ίδιο, σ.257

Η ανάλυση της πορείας του φοιτητικού κινήματος από τη δεκαετία του '50 ως την επιβολή της δικτατορίας περνάει αναπόφευκτα από την αναφορά στους κυριότερους σταθμούς αυτής της πορείας για την οποία μια καλή εικόνα μας προσφέρει και η διπλωματική εργασία του Ξενοφώντα Γιαταγάνα⁵⁶⁷. Οι κινητοποιήσεις για το Κυπριακό έφεραν στην επιφάνεια ένα δυναμικό και η απόφαση του ΚΚΕ να διαλύσει την παράνομη ΕΠΟΝ πριμοδοτώντας τη νόμιμη Ν.ΕΔΑ έδωσε στην τελευταία τη δυνατότητα να υποδεχθεί αυτό το δυναμικό.

Η Ν.ΕΔΑ βγαίνει έκτοτε από την απομόνωση και ξεκινά τη δουλειά μέσα στη μάζα της νεολαίας. Η ΕΔΑ αναδεικνύεται σε οργανωτή των λαϊκών στρωμάτων, καθώς το μήνυμά της κερδίζει συνεχώς κόσμο και η διαχωριστική γραμμή που κυριαρχεί στην πολιτική ζωή της χώρας στα τέλη του '50 είναι «Αριστερά-Δεξιά». Δεδομένης της αναξιοπιστίας και του κατακερματισμού του Κέντρου οι κεντρώοι νεολαίοι προσεγγίζουν την Αριστερά (*convergence*) με αποτέλεσμα να αίρεται σταδιακά η κυρίαρχη διαχωριστική γραμμή προς όφελος μιας νέας, «Δημοκράτες-Δεξιοί» (*boundary change*). Μοχλός παραμένει φυσικά η αριστερή νεολαία, η οποία και κατάφερε το ακαδημαϊκό έτος 1956-1957 να ελέγξει τους φοιτητικούς συλλόγους και τη Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων Πανεπιστημίου Αθηνών (ΔΕΣΠΑ). Την ίδια χρονιά δημιούργησαν οργανωτικά μορφώματα που κάλυπταν όλη την επικράτεια (Σύλλογος Εργαζομένων Φοιτητών Σπουδαστών - ΣΕΦΣ, Οργάνωση Τοπικών Σπουδαστικών Συλλόγων Ελλάδος – ΟΤΣΣΕ) με σκοπό να οργανώσουν τους φοιτητές που αντιμετώπιζαν τα μεγαλύτερα προβλήματα, δηλαδή τους εργαζομένους και τους προερχόμενους από την επαρχία.

Οι τοπικοί σύλλογοι ήταν χώρος αναφοράς για τους φοιτητές, ήταν ένα ζωντανό κύτταρο (ο πιο ζωντανός σύλλογος ήταν ο σύλλογος Κρητών). Μέσω των τοπικών συλλόγων οι φοιτητές μετέφεραν στον τόπο τους το πνεύμα της Αριστεράς. Αν δεν κινητοποιούνταν αυτοί στον τόπο καταγωγής τους, δεν θα ήταν εύκολο να επεκταθεί η επιρροή της Αριστεράς. Η μισή Αριστερά άλλωστε ήταν στην Αθήνα.

Αφού ελέγξαν τους φοιτητικούς συλλόγους, οι δημοκράτες φοιτητές, οργάνωσαν το Ά Πανσπουδαστικό Συνέδριο στην Αθήνα το Νοέμβριο του '57. Αν και οι φοιτητικές δυνάμεις ήταν διάσπαρτες και η κυβέρνηση δεν έδειχνε διάθεση να λύσει τα

⁵⁶⁷ Giataganas X., *Pour une histoire politique du mouvement des étudiants grecs (1950–1967). Essai sur le fonctionnement de l'appareil idéologique universitaire en Grèce*, Παρίσι 1972

προβλήματα, το Συνέδριο είχε επιτυχία, χάρη στη δουλειά των ΕΠΟΝιτών, οι οποίοι δρούσαν πολύ ενωτικά. Αυτοί έγραψαν τα κείμενα του Συνεδρίου, τα εκφώνησαν όμως κεντρώοι και φιλελεύθεροι προκειμένου να τύχουν καλύτερης υποδοχής απ' ότι αν στιγματίζονταν ως «κομμουνιστικά». Ήταν φανερό ότι οι «κομμουνιστές» είχαν ανάγκη τους «συνοδοιπόρους» και vice versa. Στο Συνέδριο κυριάρχησαν τα σπουδαστικά αιτήματα. Όπως σημειώνει ο Ξ. Γιαταγάνας, οι σπουδαστές ενδιαφέρονταν να αποκτήσουν ένα πτυχίο γρήγορα ανεξάρτητα από την ποιότητα σπουδών, αλλά και οι κυβερνήσεις δεν επιδίωκαν αναβάθμιση της ποιότητας και διατηρούσαν ένα απαρχαιωμένο σύστημα⁵⁶⁸. Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι στα τέλη της δεκαετίας του '50 αρχίζει να μαζικοποιείται η τριτοβάθμια εκπαίδευση και να υποδέχεται όλο και περισσότερα παιδιά των λαϊκών τάξεων που ζητούσαν μέσω της απόκτησης του πτυχίου να εξασφαλίσουν καλύτερες προοπτικές επαγγελματικής σταδιοδρομίας. Τα προβλήματα «έκαιγαν». Οι φοιτητές που είχαν έρθει από την επαρχία, από τα χωριά τους, στην Αθήνα, είχαν μεγάλα προβλήματα στέγασης, βιοπορισμού, εκπαιδευτικών εξόδων. Οι φοιτητές τότε πλήρωναν έξοδα εγγραφής, εξέταστρα, βιβλία, εισιτήρια. Ως εκ τούτου τα σπουδαστικά αιτήματα απηχούσαν τις ανάγκες και τις επιθυμίες του διευρυνόμενου φοιτητικού σώματος, γι αυτό άλλωστε μπορούσαν και να εξασφαλίσουν τη μαζικότητα του φοιτητικού κινήματος. Η πρώτη θετική έκβαση του αγώνα των φοιτητών ήταν η ίδρυση επιτροπής για την παιδεία, η οποία ωστόσο δεν δρομολόγησε καμιά σημαντική αλλαγή.

Η μαχητικότητα των δημοκρατικών συνδικαλιστών σε σχέση με την ενδοτικότητα των δεξιών συνδικαλιστών κέρδιζε το φοιτητικό σώμα, ενώ οι προκλήσεις των δεξιών στα φοιτητικά συνέδρια οδηγούσαν στην πολιτικοποίησή του η οποία μέχρι τότε ήταν αδιανόητη. Το 'Β Πανσπουδαστικό Συνέδριο, που έλαβε χώρα τον Απρίλιο του '59, οργανώθηκε εκ νέου χάρη στη δουλειά των ΕΠΟΝιτών. Πρόβαλε πιο προωθημένα αιτήματα και κέρδισε το ενδιαφέρον των εφημερίδων και του κοινού. Η *Αυγή* και τα *Νέα* στην αρχή και μετά και άλλες εφημερίδες προσέδωσαν δημοσιότητα στο φοιτητικό κίνημα.

Το φοιτητικό κίνημα άρχισε να εκφεύγει του ελέγχου της Δεξιάς και το γεγονός ότι αυτή η τελευταία επιδίωξε απλώς να το ελέγξει από τα πάνω χωρίς να το καταστείλει άμεσα

⁵⁶⁸ Στο ίδιο, σ.98

έδειχνε ότι δεν ένιωθε τότε ότι κινδύνευε. Τα σπουδαστικά αιτήματα μαζικοποιούσαν το φοιτητικό κίνημα και η συγκέντρωση των δημοκρατικών δυνάμεων γύρω από την ΕΔΑ το '58 βοηθούσε την αντίστοιχη διαδικασία και στο πανεπιστήμιο. Η Ν.ΕΔΑ συνεργαζόταν άριστα με την Προοδευτική Νεολαία Ελλάδος (ΠΝΕ), τη Νεολαία του Μαρκεζίνη, η οποία, όπως έχω ήδη σημειώσει, περιελάμβανε «γνήσιους θαυμαστές του Μαρκεζίνη, εξαναγκασμένους και ανέστιους Κεντρώους, δειλούς Αριστερούς, αλλά και εισοδιστές από την Αριστερά»⁵⁶⁹.

Η αντίδραση του κράτους της Δεξιάς υπήρξε άμεση. Ιδρύθηκε η Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών (ΕΚΟΦ) ως παρακρατική οργάνωση, η οποία χρηματοδοτούνταν από μυστικά κονδύλια και ελέγχονταν απευθείας από την ΚΥΠ. Η ΕΚΟΦ, όπως μας πληροφορεί ο Ξ. Γιαταγάνας, στρατολογούσε μέλη από το λούμπεν διανοητικό προλεταριάτο, από τα ανερχόμενα μικροαστικά στρώματα και από τους φτωχούς φοιτητές, ενώ συνεργαζόταν και με τη Χριστιανική Φοιτητική Ένωση⁵⁷⁰. Συγκεντρώνοντας λοιπόν εθνικόφρονες φοιτητές κατάφερε το 1960 να ελέγξει τους φοιτητικούς συλλόγους. Η ΕΚΟΦ καθοδηγούνταν από την ΕΡΕΝ, της οποίας τα γραφεία άλλωστε ήταν δίπλα. Όπως πολύ σωστά εξηγεί ο Βασίλης Κωστόπουλος, φοιτητής συνδικαλιστής της περιόδου, η ΕΚΟΦ «ήταν μια ομάδα κρούσης, που έδερνε, είχε ρόπαλα και τρομοκρατούσε τους φοιτητές, οι οποίοι ήταν ούτως ή άλλως τρομοκρατημένοι»⁵⁷¹. Στη Θεσσαλονίκη η ΕΚΟΦ «κατέβαζε» και τραμπούκους του λιμανιού για να δέρνουν φοιτητές, ενώ οι ασφαλίτες φωτογράφιζαν τους δημοκρατικούς φοιτητές. Οι ΕΚΟΦίτες μαζεύονταν στο «Καφέ Τραμπούκ» (όπως το έλεγαν οι δημοκρατικοί) στην Τσιμισκή και οι δημοκρατικοί στο Καφέ ΑΛΦΑ. Πολλές φορές γίνονταν και μικροεπεισόδια μεταξύ των δύο καφενείων.

Οι φοιτητές και σπουδαστές προέταξαν εκείνη τη χρονιά σπουδαστικά και επαγγελματικά αιτήματα. Συγκεκριμένα, οι σπουδαστές υπομηχανικοί με τις επίμονες κινητοποιήσεις τους ανέδειξαν τα προβλήματα επαγγελματικής αποκατάστασης των αυξανόμενων αποφοίτων στα οποία η κυβέρνηση αργά ή γρήγορα θα έπρεπε να δώσει, αν όχι μια λύση, τουλάχιστον μία απάντηση. Αξίζει όμως να αναφερθώ αναλυτικότερα στον εμβληματικό αγώνα των σπουδαστών υπομηχανικών.

⁵⁶⁹ Μαρτυρία Γιάννη Τζαννετάκου στο ίδιο, σ.128

⁵⁷⁰ Giataganas X., ό.π., σ.102

⁵⁷¹ Συνέντευξη Βασίλη Κωστόπουλου

Σε τριήμερη απεργία κατήλθαν οι φοιτητές του Πολυτεχνείου στις 12 Δεκεμβρίου του '60 σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τη μελετώμενη αναγνώριση της Σχολής Υπομηχανικών ως ανωτέρας σχολής. Η ΔΕΣΠΑ βρέθηκε στο πλευρό τους. Με το ίδιο αίτημα κατήλθαν τρεις μέρες μετά σε 3ήμερη απεργία και οι φοιτητές του Πολυτεχνείου Θεσσαλονίκης. Τότε οι σπουδαστές της Σχολής Υπομηχανικών Θεσσαλονίκης, διαμαρτυρόμενοι για την απόρριψη εκ μέρους του Συντονιστικού Συμβουλίου Τεχνικής Εκπαιδευσεως της πρότασής τους να καταταγεί η σχολή τους στην ανωτέρα εκπαιδευτική βαθμίδα, κατήλθαν σε απεργία διαρκείας. Ξεκίνησαν επίσης πορεία προς την Αθήνα. Όπου περνούσαν ο κόσμος τους υποδεχόταν με ενθουσιασμό.

Η Πανελλήνιος Ένωσις Πτυχιούχων Υπομηχανικών κήρυξε στις 7 Ιανουαρίου του '61 24ωρη απεργία στην οποία έλαβαν μέρος όλοι οι υπάλληλοι υπομηχανικοί και οι ελεύθεροι επαγγελματίες σε ένδειξη αλληλεγγύης προς τους σπουδαστές της Θεσσαλονίκης. Την ίδια μέρα συγκέντρωση οργάνωσαν πτυχιούχοι και φοιτητές της Σχολής Υπομηχανικών για να υποδεχθούν τους πεζοπορούντες σπουδαστές. Η συγκέντρωση όμως δεν πραγματοποιήθηκε, γιατί η αστυνομία σταμάτησε τους σπουδαστές στο Σκαραμαγκά. Δημοσιογράφοι, συγγενείς και εκπρόσωποι των οργανώσεων μετέβησαν στο Σκαραμαγκά όπου διαμαρτυρήθηκαν στην αστυνομία βλέποντας το μαρτύριο των σπουδαστών.

Η πορεία των υπομηχανικών είχε δεχθεί επίθεση απ' τη χωροφυλακή. Για να σωθούν είχαν μπει στη θάλασσα, όπου και έμειναν για 3 ώρες υπό συνεχή καταρρακτώδη βροχή. Κατά την επίθεση τραυματίστηκαν 3 σπουδαστές, ενώ πάνω από 35 εισήχθησαν σε διάφορα νοσοκομεία της Αθήνας λόγω υπερκόπωσης, ψύξης ή εξάντλησης. Όσοι δεν οδηγήθηκαν βιαίως στα λεωφορεία (30 σπουδαστές) και δεν έπεσαν στη θάλασσα (65 σπουδαστές) διαμαρτύρονταν για τη μεταχείριση τους και φώναζαν να τους ακούσει ο κόσμος, ενώ έψαλαν και τον εθνικό ύμνο. Πολλοί λιποθύμησαν μέσα στη θάλασσα. Ύστερα από τις διαμαρτυρίες όλων επέστρεψαν οι συλληφθέντες φοιτητές και, αφού ενώθηκαν πάλι, συνέχισαν με λεωφορεία μέχρι την Αθήνα. Εκεί κατέθεσαν στεφάνι στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και επέδωσαν στο Πολιτικό Γραφείο ψήφισμα.

Εν τω μεταξύ συνεχιζόταν η αποχή απ' τα μαθήματα στις Σχολές Υπομηχανικών Αθηνών και Θεσσαλονίκης. Στις 23 Ιανουαρίου οι σπουδαστές υπομηχανικοί Αθηνών κήρυξαν απεργία πείνας διαρκείας σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την πλήρη αδιαφορία που επιδείκνυε η κυβέρνηση για τα αιτήματά τους. Στην απεργία συμμετείχαν και μέλη του ΔΣ των σπουδαστών Θεσσαλονίκης, καθώς και άλλοι Θεσσαλονικείς σπουδαστές. Η απεργία ανεστάλη στις 27 κατόπιν διαβεβαίωσης των αρμοδίων ότι θα εξετάσουν με ευμένεια τα ζητήματα των υπομηχανικών και αφού είχαν μεταφερθεί ήδη 10 σπουδαστές στο νοσοκομείο. Στις 9 Μαρτίου όμως οι σπουδαστές υπομηχανικοί της Αθήνας ξεκίνησαν πάλι απεργία διαρκείας, γιατί η σχολή τους δεν αναγνωρίστηκε ως ανώτατη.

Παρόλη όμως την αγωνιστική διάθεση ορισμένων σχολών, η ΕΚΟΦ, με τη δύναμη που της έδιναν οι αριθμοί και με την τρομοκρατία, μετέβαλε το Γ Πανσπουδαστικό

Συνέδριο, που έγινε στη Θεσσαλονίκη το Δεκέμβριο του '60, σε «παρασυναγωγή» της ΕΚΟΦ, ενώ επιδόθηκε σε έκτροπα τόσο εντός του Συνεδρίου όσο και εκτός. Σε διαμαρτυρίες προέβησαν στις 21 Δεκεμβρίου του '60 φοιτητικοί σύλλογοι και την επόμενη μέρα αποχώρησαν. Στη συνέχεια ΕΚΟΦίτες πραγματοποίησαν επίθεση στα γραφεία της εφημερίδας *Μακεδονία* εξοργισμένοι με τον τρόπο που παρουσίαζε η εφημερίδα τα γεγονότα. Η αστυνομία διενέργησε 7 συλλήψεις. Από εκείνη την στιγμή όμως άρχισαν να επανενεργοποιούνται τα αντιφασιστικά αντανακλαστικά των δημοκρατών φοιτητών. Η επίταση του αυταρχισμού στα πανεπιστήμια έφερε τα αντίθετα αποτελέσματα.

Η Ν.Ε.ΔΑ και η Νεολαία Μαρκεζίνη ήταν οι μοναδικές οργανωμένες Νεολαίες που σε συνεργασία μεταξύ τους αγωνίζονταν κατά της ΕΚΟΦ στα πανεπιστήμια πριν τη σύσταση της ΕΦΕΕ. Όπως διηγείται ο Αντρέας Λεντάκης,

«μερικές φορές τα γεγονότα ξεκινούσαν μέσα από τις σχολές, αυθόρμητα, χωρίς να είναι προσχεδιασμένα από τα κόμματα. Στη συνέχεια όμως οι νεολαίες αξιοποιούσαν αυτή την αυθόρμητη και αυτοδύναμη δυναμική του φοιτητικού κινήματος και την καθοδηγούσαν προς συγκεκριμένους στόχους»⁵⁷².

Σημεία συνένυσης τους ήταν το φοιτητικό περιοδικό *Πανσπουδαστική*, η Λέσχη Προοδευτικών, ο Σύλλογος Κρητών. Το πιο σημαντικό ήταν σίγουρα η *Πανσπουδαστική*. Στη σύνταξή της συνεργάζονταν και άνθρωποι που δεν ήταν αριστεροί, γεγονός που της εξασφάλιζε ευρύτερο κοινό. Στη συνέχεια η *Πανσπουδαστική* εξελίχθηκε στο στρατηγείο του «114» και του «15%».

Στις συγκρούσεις και στις μαχητικές εκδηλώσεις για όλη την περίοδο του αντιΕΚΟΦικού αγώνα οι «μπροστάρηδες» ήταν οι Αριστεροί. Αριθμητικά όμως οι περισσότεροι δημοκρατικοί ήταν νεολαίοι του Κέντρου. Οι διευκρινίσεις του Θόδωρου Πάγκαλου και του Γιάννη Τζανετάκου επί αυτού του θέματος είναι πολύ χρήσιμες:

«Στα αριστερά ήταν βασικά παιδιά από αριστερές οικογένειες, που είχαν μεγάλη αντοχή στις διώξεις, είχαν υποστεί πολλά στη ζωή τους μέχρι τότε, αλλά παράλληλα στο Πανεπιστήμιο υπήρχε ένα πολύ ευρύτερο κλίμα, που αγκάλιαζε και πλαισίωνε τη Νεολαία της ΕΔΑ και δίπλα σε αυτό υπήρχε το μεγάλο

⁵⁷²Μαρτυρία Ανδρέα Λεντάκη: Αναφορά στις αγωνίστριες της εποχής στο *Δρόμοι της Νεολαίας...*, ό.π., σ.174

ριζοσπαστικό κίνημα της Νεολαίας του Κέντρου. Οι σχέσεις μεταξύ μας δεν ήταν πάντα οι αγαθότερες. Τους σνομπάραμε ελαφρώς γιατί φανταζόμαστε ότι είχαμε το μονοπώλιο της αλήθειας, της επιστημονικής ανάλυσης της πολιτικής, αλλά αυτοί ήταν πολλοί, όπως ήταν φυσικό, γιατί αντιστοιχούσαν σε ένα ευρύτατο κίνημα. Όταν βαδίζαμε μαζί κάναμε θαύματα και κυρίως πετύχαμε τον εκδημοκρατισμό του Πανεπιστημίου...»⁵⁷³.

«Η συνεχώς διογκούμενη συμμετοχή των κεντρώων επέφερε εξισορρόπηση στο φοιτητικό κίνημα καταργώντας ή έστω αμφισβητώντας την αδιέξοδη μονοκαθεδρία ή πρωτοκαθεδρία της Αριστεράς. Δεν θα υπήρχε το 114 και ακολούθως το 15%, αν οι μάζες των κεντρώων φοιτητών, κυρίως από την ύπαιθρο, δεν εντάσσονταν σχεδόν συντεταγμένες στο φοιτητικό κίνημα. Χωρίς ποτέ να πλησιάσουν την οργανωτική αρτιότητα και ως ένα βαθμό μονολιθικότητα της Αριστεράς, προσέδωσαν λαϊκή βάση και λαϊκό αντίκρισμα στο φοιτητικό κίνημα»⁵⁷⁴.

Στις φοιτητικές εκλογές του Φεβρουαρίου-Μαρτίου του '61 οι δημοκράτες φοιτητές πήραν πίσω όλους τους συλλόγους με αποτέλεσμα να σημειωθούν νέες επιτυχίες όσον αφορά στην ικανοποίηση των φοιτητικών αιτημάτων. Το πως κατέστη δυνατό να περιθωριοποιηθεί η ΕΚΟΦ ώστε να ξεδιπλωθούν οι σπουδαστικοί αγώνες μας το εξηγούν με τον πλέον παραστατικό τρόπο ο Βασίλης Κωστόπουλος και ο Μάκης Παπούλιας, επίσης φοιτητής συνδικαλιστής της περιόδου.

«Όσοι τότε ήτανε στελέχη της αριστεράς στο φοιτητικό κίνημα δούλευαν για τους φοιτητές. Απ' τα πιο απλά μέχρι τα πιο δύσκολα. Το πιο απλό είναι το να κανονίσεις το να μη συμπέσουν οι εξετάσεις την ίδια μέρα και ώρα σε διαφορετικά μαθήματα. Οι καθηγητές τότε ούτε που ενδιαφέρονταν για τους φοιτητές. [...] Οπότε έπρεπε εσύ που ήσουν πρόεδρος στο έτος σου να τρέξεις, να τους πιάσεις, να σ' αντιμετωπίζουν με τρόπο πάρα πολύ ανοίκειο και πολλές φορές απαράδεκτο, να κάνεις το απλούστατο, να τους παρακαλέσεις [...]. Όταν το πετύχαινες ήταν πάρα πολύ ευχαριστημένοι, μπορούσαν να διαβάσουνε, να πάνε καλά στις εξετάσεις τους, απλά πράγματα. Έπειτα έρχονταν τα φοιτητικά εισιτήρια. Η γραμματεία τα μοίραζε με τους ρυθμούς της. Εμείς τα παίρναμε και τα μοιράζαμε πολύ πιο γρήγορα. [...] Δηλαδή κάναμε δουλειές πολύ λίγο πολιτικές, αλλά αυτό έδενε τον κόσμο με τα στελέχη της Αριστεράς. Και όταν κάποτε μπαίνανε και πολιτικά προβλήματα και έβλεπε ότι εμείς τα υποστηρίζαμε αυτά, έρχονταν μαζί μας. Δεν ήτανε δύσκολο δηλαδή να πάρεις τον κόσμο μαζί σου»⁵⁷⁵.

⁵⁷³ Μαρτυρία Θεόδωρου Πάγκαλου, στο ίδιο, σ.26

⁵⁷⁴ Μαρτυρία Γιάννη Τζαννετάκου στο ίδιο, σ.128

⁵⁷⁵ Συνέντευξη Βασίλη Κωστόπουλου

«[Το ότι στις εξωπανεπιστημιακές σχολές οι φοιτητές κατάφεραν να ανατρέψουν της ΕΚΟΦ] είχε σχέση με το ότι σ' αυτές τις σχολές ενταχθήκανε μαθητές από νυχτερινά γυμνάσια που είχαν όλα τους δουλέψει εμποροϋπάλληλοι και σε άλλες δουλειές πολλές και μπήκανε στο πανεπιστήμιο. Εργαζόμενα παιδιά δηλαδή. Αυτόν τον παράγοντα δεν τον έχουν πολύ αναζητήσει, ας πούμε. Δηλαδή, Ανωτάτη Εμπορική, Ανωτάτη Βιομηχανική, Πάντειο, ήταν εργαζόμενα παιδιά των νυχτερινών γυμνασίων που είχανε δώσει ρέστα και ως εργαζόμενοι και είχανε εμπειρίες ζωής πολύ σημαντικότητας. Δηλαδή είναι δυνατόν εγώ που δούλεψα 6 χρόνια στην οδό Αθηνάς και πούλαγα ρούχα μες την αλητεία να μην αρχηγεύσω μόλις πήγα στην Ανωτάτη Εμπορική; Είχα τελειώσει ήδη ένα πανεπιστήμιο: το πανεπιστήμιο της ζωής ας πούμε [...]. Λέγανε τότε ότι είχαμε διαβάσει Λένιν. Σκατά είχαμε διαβάσει, τίποτα δεν είχαμε διαβάσει, δεν είχαμε προλάβει να διαβάσουμε, ας πούμε [...]. Και βέβαια όλοι εμείς οι εργαζόμενοι, και των νυχτερινών και των ημερήσιων, είχαμε με τα Κυπριακά. Δηλαδή, η πρώτη μαζική μας δράση και συμμετοχή ήταν οι μεγάλοι αγώνες για την Κύπρο, για την Ένωση της Κύπρου, που σκότωσαν τον Καραολή και τον Δημητρίου, ήμασταν τότε όλοι μαθητές. [...] Δηλαδή είχαμε μια συμμετοχή από τα 15 μας με το Κυπριακό. Είχαμε βαφτιστεί δηλαδή μέσα σε μαζικούς αγώνες για το Κυπριακό. Όπου οι Κύπριοι ήταν κάτι φοβερά παλικάρια, ήταν και στην ΕΟΚΑ, και παράνομοι εδώ στην Αθήνα»⁵⁷⁶.

«Ξεκίνησαν οικονομικά τα αιτήματα και συναντήσανε μπροστά το εμπόδιο της ΕΚΟΦ. Οπότε τα οικονομικά αιτήματα χωρίς να το πολυκαταλαβαίνουμε γινόντανε [...] δημοκρατικά αιτήματα. Οικονομικά ξεκινήσανε. Πάρα πολλά αιτήματα, από διάφορα μέρη και από διάφορες σχολές, ώσπου να συγκροτηθεί μετά το φοιτητικό κίνημα. Ήταν σε διάλυση. Το 95% των συλλόγων, για να μην πω το 100%, το είχε η ΕΚΟΦ. [...] Τα οικονομικά αιτήματα μπήκανε λοιπόν μπροστά και συγκεντρώθηκε πολύς κόσμος και η ΕΚΟΦ δε γούσταρε να εκφράσει αυτά τα αιτήματα με τίποτα και εκεί έγινε και η πολιτική σύγκρουση με την ΕΚΟΦ. Παρά το γεγονός ότι η ΕΚΟΦ ήταν από την αρχή καταπιεστικός μηχανισμός μέσα στις σχολές. Και εμείς, ειδικά στην Ανωτάτη Εμπορική, των νυχτερινών γυμνασίων είχαμε μεγάλο πατριωτισμό και υπερηφάνεια για να δεχθούμε αυτά τα τσογλάνια [...]. Άνοιγες την Πανσπουδαστική, την Αυγή, και στην πέφτανε 50, να σε διαλύσουν, να στη σκίσουν. Έαυτά ήτανε προκλήσεις που δεν τις ανεχόμαστε. Μπορεί να τις ανεχόταν ένα παιδί της Νομικής που δεν είχε δουλέψει, γιατί η Νομική ήταν σχολή των ημερήσιων σχολείων. Εμείς δεν υπήρχε περίπτωση να την αποδεχθούμε [...]. Από την πρώτη στιγμή που μπήκαμε στη σχολή, ήρθαμε σε ανοιχτή σύγκρουση και ξύλο με τους ΕΚΟΦίτες. Ήταν 100δες, 150-200. Άλλοι από αυτούς πληρώνονταν, άλλοι της ΚΥΠ, άλλοι βουτυρομπεμπέδες και κωλόπαιδα». «[Οι πρωταγωνιστές] είναι στελέχη της ΕΚ και στελέχη της Αριστεράς, της ΕΔΑ. Και βρισκόμαστε σε αραστή συνεργασία και συμμαχία. Δεν μπορούσες αλλιώς να κάνεις. Στην Ανωτάτη Εμπορική, αλλά και σε μερικές άλλες σχολές, με καλούς ηγέτες, Κύπριους φοιτητές, μεγάλους σε ηλικία, που είχαν αγωνιστεί με το Κυπριακό στην Κύπρο, είχαν χτυπηθεί με τον απελευθερωτικό αγώνα και είχαν έρθει να σπουδάσουν. Μεγαλύτεροι από μας, 30ρηδες, 35ρηδες. Αυτοί λοιπόν συμβάλανε πάρα πολύ»⁵⁷⁷.

⁵⁷⁶ Συνέντευξη Μάκη Παπούλια

⁵⁷⁷ Συνέντευξη Μάκη Παπούλια

Στις 29 Απριλίου του '61, στη συγκέντρωση που είχε καλέσει ο Σύλλογος Εργαζομένων Σπουδαστών-Φοιτητών και ο Σύλλογος Σπουδαστών Τεχνικών Σχολών στο Νέο Θέατρο εν όψει της Πρωτομαγιάς, οι ΕΚΟΦίτες προσπάθησαν να διαλύσουν τη συγκέντρωση με την ανοχή της αστυνομίας. Οι συγκεντρωμένοι τους έβγαζαν απ' την αίθουσα, ωστόσο εκείνοι συνέχιζαν τη δράση τους στην είσοδο και εκτός αιθούσης. Εφάρμοζαν το γνωστό «επεισόδιο της πόρτας», «να επιχειρήσουν δηλαδή να μπουν ομαδικά στο χώρο [...], να εμποδίσουν, το Σπουδαστικό Τμήμα Ασφάλειας να 'διαπιστώσει ότι γίνονται ταραχές' και να καλέσει τους επικεφαλής της ένστολης αστυνομικής δύναμης, παρατεταγμένους διακριτικά σε απόσταση 1.80 έως 2 μέτρων από την είσοδο, να εκκενώσουν την αίθουσα»⁵⁷⁸. Τραυματίστηκαν πάνω από 5 και συνελήφθησαν 2 εργαζόμενοι φοιτητές (όχι ΕΚΟΦίτες) για «αντίσταση κατά της αρχής», «προξένηση σωματικών κακώσεων» και «παραβίαση του νόμου περί τεντιμποΐσμου» και παραπέμφθηκαν σε δίκη. Ωστόσο, ήταν η πρώτη φορά που οι ΕΚΟΦίτες «έφαγαν τόσο ξύλο» από τους δημοκρατικούς φοιτητές.

Αριστεροί και Κεντρώοι, λοιπόν, εργαζόμενοι φοιτητές, αλλά και Κύπριοι, βρέθηκαν στην πρωτοπορία του αγώνα θέτοντας τα αιτήματα που αρνούνταν να θέσει η ΕΚΟΦ. Η σύγκρουση που ακολούθησε τόσο με την ΕΚΟΦ όσο και με την Ασφάλεια πολιτικοποίησε το φοιτητικό κίνημα.

Οι φοιτητικές κάλπες του '61 ανέτρεψαν τους συσχετισμούς στο φοιτητικό συνδικαλισμό, γεγονός χωρίς το οποίο οι αγώνες για το «114» και το «15%» που ακολούθησαν θα ήταν αδιανόητοι. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρω ότι τότε κάθε κάλη σε κάθε έτος της σχολής είχε μέχρι και 95% συμμετοχή. Οι φοιτητές ψήφιζαν πρόσωπα σε ενιαίο ψηφοδέλτιο. Ψήφιζαν πολιτικά μεν, «αξιοκρατικά» δε.

Όσον αφορά τώρα στην οργάνωση των νυχτερινών μαθητών, για τη δράση των οποίων χρήσιμες πληροφορίες μου έδωσαν ο Χρήστος Ρεκλείτης και η Αργυρώ Ρεκλείτη, η ΕΔΑ είχε ενωτική πολιτική στους νυχτερινούς μαθητές και άρχισε να στήνει οργανώσεις από τις αρχές του '61. Τους καθοδηγούσε, αλλά όχι φανερά. Γι αυτό το λόγο, η ΟΣΕΝ (η ΕΚΟΦ των μαθητών) έλεγε στους μαθητές ότι «αυτοί είναι κομμουνιστές». Για την ανάπτυξη του αγώνα των νυχτερινών μαθητών σημαντική υπήρξε η συγκέντρωση της Πρωτομαγιάς του '61 όπου εργαζόμενοι νυχτερινοί μαθητές και εργαζόμενοι φοιτητές

⁵⁷⁸ Συνέντευξη Γιάννη Γιανουλόπουλου στην *Αυγή* στις 19/10/2010

«έριξαν πολύ ξύλο» στην ΕΚΟΦ, όπως προανέφερα. Σ' αυτή τη συγκέντρωση επίσης ιδρύθηκε ο Σύλλογος Εργαζόμενων Μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης (ΣΕΜΜΕ). Στο «κίνημα» των νυχτερινών μαθητών συμμετείχαν όλοι ανεξαρτήτως προελεύσεως, γιατί τους «έκαιγε» το 7^ο έτος. Υπήρχαν και δεξιά παιδιά στο σύλλογο, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι, όταν ξεκινούσαν να ζητήσουν την κατάργηση του 7^{ου} έτους, ξεκινούσαν από τα γραφεία της ΕΡΕ. Οργανώσεις του ΣΕΜΜΕ υπήρχαν σε όλη τη χώρα, ενώ έβγαζε και εφημερίδα, τη *Μαθητική*. Ο ΣΕΜΜΕ ήταν νόμιμος, σε αντίθεση με τα ημερήσια όπου απαγορεύονταν η οργάνωση και δημιουργούνταν μόνο κάποιες ημιπαράνομες επιτροπές. Οι εργαζόμενοι νυχτερινοί μαθητές με τον αγώνα τους για το 7^ο έτος στο τέλος του '61- αρχές '62 εγκαινίασαν τους ανυποχώρητους σπουδαστικούς αγώνες που έμελε να συνταράξουν την ελληνική κοινωνία το 1962. Κατά κάποιο τρόπο ήταν πρόδρομοι του «114» και του «15%». Όταν άρχισαν οι κινητοποιήσεις του «114» και του «15%» τα νυχτερινά χωρίσανε από τα ημερήσια, γιατί τα τελευταία «κολλήσανε» με τους φοιτητές και παίρνανε μέρος στα γενικά αιτήματα. Τα νυχτερινά, αντιθέτως, είχαν το δικό τους θέμα, το 7^ο έτος. Ο Γ. Παπανδρέου τους υποσχέθηκε πριν γίνει κυβέρνηση ότι θα άρει το 7^ο έτος και όταν έγινε δεν το έκανε. Αν και τον επισκέφτηκαν ως πρωθυπουργό, τίποτα δεν άλλαξε. Κατά τα άλλα, οι μαθητές οργάνωναν εκδρομές και χορούς κυρίως τις Κυριακές και το καλοκαίρι, ενώ ανεβάσανε σε όλη την Ελλάδα τη θεατρική παράσταση «Ένα παιδί μετράει τ' άστρα» του Μενέλαου Λουντέμη, καθώς και το αντιπολεμικό «Ήταν όλοι τους παιδιά μου» του Άθρουρ Μίλερ σε συνεργασία με τους εργαζόμενους φοιτητές.

Στους ημερήσιους μαθητές η ΕΔΑ έκανε κυρίως οργανωτική δουλειά, όχι πολιτική. Στρατολογούσε, δεν κινητοποιούσε. Όπως ανέφερα ήδη, η οργάνωση στους ημερήσιους μαθητές, ήταν παράνομη. Πρώτα απ' όλους στρατολογούνταν οι απόγονοι των φυλακισμένων, των αριστερών οικογενειών. Έπειτα, στο κέντρο της Αθήνας υπήρχε και η μάζα των παιδιών που πήγαιναν φροντιστήριο για να περάσουν στις εισαγωγικές εξετάσεις, τα οποία συμμετείχαν και αυτά στις διαδηλώσεις. Όπως θυμάται ο Μάκης Παπούλιας,

«η Νεολαία της ΕΔΑ [...] έστελνε οργανωμένους ανθρώπους στα φροντιστήρια και φτιάχναν οργανώσεις πριν μπούμε στο πανεπιστήμιο», «Αναζητούσε μέσα στα φροντιστήρια που κάναμε τους ήδη έτοιμους

αριστερούς και τους ενέτασσε σε μια οργάνωση υποψηφίων για το πανεπιστήμιο και μετά, όταν βρεθήκαμε μέσα στη σχολή, ήμασταν ήδη οργανωμένοι στην ΕΔΑ»⁵⁷⁹.

Στο τέλος της ακαδημαϊκής χρονιάς 1960-1961 οι διοικητικές αρχές του Πανεπιστημίου Αθηνών βρέθηκαν μεταξύ διασταυρούμενων πυρών. Από τη μια επιλαχόντες στις εξετάσεις του προηγούμενου έτους φοιτητές ζητούσαν να εγγραφούν στο πανεπιστήμιο και από την άλλη επιτυχόντες φοιτητές διαμαρτύρονταν για την πρόθεση των πανεπιστημιακών αρχών να δεχθούν αυτό το αίτημα. Οι κινητοποιήσεις αυτές μαρτυρούν, κατά τη γνώμη μου, δύο ακόμα χαρακτηριστικά της εξεταζόμενης περιόδου: την έντονη κοινωνική πίεση για διεύρυνση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που οδηγούσε στην απόκτηση ενός πτυχίου και την αντίστοιχη αγωνία των κατόχων πτυχίων για την περιφρούρηση της αξίας των πτυχίων τους.

Το «114», το «15%» και ο αντικυβερνητικός αγώνας

Με την έναρξη της ακαδημαϊκής χρονιάς 1961-1962 ΕΚΟΦίτες κατέλαβαν τα γραφεία της ΔΕΣΠΑ (9/9/1961) και, αφού με την ανοχή της αστυνομίας εξέβαλαν βιαίως τους νόμιμους αντιπροσώπους των φοιτητών, συνεδρίασαν αυτοί ως μέλη της ΔΕΣΠΑ και εξέδωσαν ανακοίνωση όπου ευχαριστούσαν τον Καραμανλή για τη θεμελίωση της πανεπιστημιούπολης. Όταν τα μέλη της ΔΕΣΠΑ με άλλους φοιτητές επιχείρησαν να μεταβούν στα γραφεία των κομμάτων και να διαμαρτυρηθούν, δέχθηκαν στην οδό Ακαδημίας την επίθεση τμήματος του μηχανοκίνητου της αστυνομίας. Στις 15 Σεπτεμβρίου, την ώρα που συνεδρίαζε το ΔΣ του συλλόγου φοιτητών Νομικής, ΕΚΟΦίτες πάλι με την ανοχή της αστυνομίας επιτέθηκαν με καρέκλες, τραπέζια και άλλα αντικείμενα και τραυμάτισαν μέλη του ΔΣ και άλλους φοιτητές.

Βρισκόμαστε στις παραμονές των εκλογών του '61 και το φοιτητικό κίνημα αμφισβητεί την μέχρι τότε κυβερνητική πολιτική, ενώ η ΔΕΣΠΑ πιέζει τα κόμματα που επρόκειτο να λάβουν μέρος στις εκλογές του '61 προκειμένου να τοποθετηθούν στα ζητήματα που τους απασχολούν. Η μεγαλύτερη πρόκληση για την κυβέρνηση Καραμανλή όμως έρχεται από τους νυχτερινούς μαθητές, οι οποίοι είναι οι πρώτοι που θα συγκρουστούν με την

⁵⁷⁹ Συνέντευξη Μάκη Παπούλια

αστυνομία. Ας παρακολουθήσουμε το σπινάλ κινητοποίησης-καταστολής, για να γίνει σαφές πως η καταστολή σε χώρους που μπορούν εύκολα να αναπαράγουν τους όρους της κινητοποίησής τους η καταστολή δεν μπορεί ποτέ να φτάσει στο επίπεδο εκείνο που να καταφέρνει το στόχο της, δηλαδή τον τερματισμό των κινητοποιήσεων. Αντιθέτως προκαλεί διάχυση των κινητοποιήσεων.

Η ιστορία άρχισε όταν αστυνομικά όργανα του 13^{ου} αστυνομικού τμήματος Κουκακίου επιτέθηκαν στις 20 Οκτωβρίου εναντίον εργαζόμενων μαθητών του 6^{ου} νυχτερινού γυμνασίου που απείχαν από τα μαθήματα σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την αύξηση των ετών φοίτησης στα γυμνάσια σε 7. Ακολούθησαν πολλές συλλήψεις.

Τον επόμενο μήνα όμως κατέβηκαν σε απεργία μαθητές νυχτερινών γυμνασίων στο Βόλο, στη Θεσσαλονίκη, στην Πάτρα, ενώ στην Αθήνα χιλιάδες μαθητές απήργησαν στις 23 Νοεμβρίου. Σε πολλές περιπτώσεις οι απεργοί μαθητές διαλύθηκαν βιαίως από την αστυνομία, ενώ καταγγέλλθηκαν κακοποιήσεις και συλλήψεις. Παρόλα δε τα αστυνομικά μέτρα που ελήφθησαν και τις απειλές γυμνασιαρχών και καθηγητών ότι θα αποβληθούν, οι μαθητές πολλών νυχτερινών γυμνασίων συνέχισαν την απεργία για δεύτερη μέρα. Μετά δε και από νέο επεισόδιο άσκησης βίας της Χωροφυλακής επί διαδήλωσης μαθητών στις δυτικές συνοικίες του Πειραιά στις 27 του μήνα, η κατάσταση εκτραχύνθηκε. Στις 30 οι μαθητές των νυχτερινών γυμνασίων κήρυξαν παν-μαθητική 24ωρη αποχή από τα μαθήματα. Ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις περικύκλωσαν όλα σχεδόν τα νυχτερινά γυμνάσια. Καταγγέλλθηκαν πολλές κακοποιήσεις και αθρόες συλλήψεις μαθητών, ενώ σε πολλά γυμνάσια, γυμνασιάρχες και καθηγητές απείλησαν τους μαθητές ότι θα τους αποβάλλουν και θα μειώσουν τη διαγωγή τους.

Στις 18 Δεκεμβρίου η Συντονιστική Επιτροπή Εργαζομένων Μαθητών-Σπουδαστών οργάνωσε συγκέντρωση στο Νέο Θέατρο με αιτήματα εκπαιδευτικά και οικονομικά προς την κυβέρνηση, ενώ δύο μέρες μετά κατήλθαν σε 3ήμερη απεργία οι μαθητές όλων των νυχτερινών γυμνασίων Αθηνών-Πειραιώς. Ελάχιστα γυμνάσια λειτούργησαν την πρώτη μέρα με μικρό αριθμό μαθητών που οδηγήθηκαν βιαίως από αστυνομικά όργανα και καθηγητές στις αίθουσες διδασκαλίας. Περισσότεροι από 10.000 ήταν οι απεργοί. Σημειώθηκαν, εκτός από τις συνήθεις απειλές, μία τουλάχιστον αποβολή, κακοποιήσεις από την ΕΚΟΦ και συλλήψεις από την αστυνομία. Τη δεύτερη μέρα απήργησαν και οι μαθητές που είχαν προσέλθει βιαίως στις αίθουσες με αποτέλεσμα να αυξηθούν τις επόμενες μέρες οι απεργοί. Έγιναν νέες συλλήψεις, ενώ το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού δεν δέχθηκε το υπόμνημά τους.

Παράλληλα, οι φοιτητές, απαλλαγμένοι πλέον απ' την ΕΚΟΦ, προβάλλουν όλο και πιο μαχητικά τα αιτήματά τους είτε προς την κυβέρνηση είτε προς τις πανεπιστημιακές αρχές. Τα αιτήματα αφορούν ως επί το πλείστον στη διευκόλυνση των σπουδών, ενώ το ρεπερτόριο δράσης που χρησιμοποιούν οι φοιτητές είναι αμυντικό (αποχή απ' τα

μαθήματα και κάποιες φορές απεργία πείνας). Από τις αρχές του '62 πυκνώνουν οι κινητοποιήσεις, καθώς η μία μετά την άλλη οι σχολές προβάλλουν τα αιτήματά τους. Στην πορεία «συσσώρευσης» της αγανάκτησης κρίσιμο ρόλο παίζουν αφενός οι μεγάλες συγκεντρώσεις των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, που ζητούν την επίλυση των χρονιζόντων προβλημάτων της Παιδείας, και αφετέρου οι προσπάθειες περιορισμού των συνδικαλιστικών ελευθεριών σε κάποιες σχολές μαζί με τα πρώτα χτυπήματα της αστυνομίας στους φοιτητές ΑΣΟΕΕ και στους Υπομηχανικούς.

Η κυβέρνηση του Καραμανλή, αρνούμενη να ικανοποιήσει τα αιτήματα, θα επιτείνει την καταστολή, γεγονός που θα οδηγήσει σε πολιτικοποίηση του κινήματος το οποίο αρχίζει να παίρνει ανησυχητικές για την κυβέρνηση διαστάσεις. Η πολιτικοποίηση αυτή γίνεται εντονότερη και λόγω των εκλογών της «βίας και νοθείας». Μάταια η ΕΚΟΦ προσπαθεί να την ανακόψει επισείοντας τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Τότε ανέλαβε δράση η αστυνομία. Η επίταση της καταστολής όμως είχε για ακόμα μία φορά το αντίθετο αποτέλεσμα. Η καταστολή είχε «αφυπνιστική» επίδραση «κυρίως για τους ανθρώπους που δεν ανήκαν στην οργανωμένη Αριστερά», σημειώνει ο Γ. Γιανουλόπουλος⁵⁸⁰. Οι εκλογές του '61 ήταν «όριο», από κει και πέρα προβάλλονται πολιτικά αιτήματα. Η μαχητικότητα του φοιτητικού κινήματος εξώθησε τον «ανένδοτο» σε πιο μαχητικές ατραπούς, αλλά ο «ανένδοτος» με τη σειρά του επέδρασε ευνοϊκά στο φοιτητικό κίνημα. Το πλειοψηφικό ρεύμα υπέρ του Κέντρου που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στην κοινωνία πέρασε σιγά σιγά στα Πανεπιστήμια αλλάζοντας τους συσχετισμούς μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς.

Όπως διηγείται ο Δημήτρης Καραφύλης, ο Γ. Παπανδρέου είπε στους επικεφαλής φοιτητές, που τον επισκέφτηκαν μετά τις εκλογές «βίας και νοθείας» για να του δηλώσουν ότι θα κάνουν πορεία στη Βουλή και ότι έχουν την πληροφόρηση ότι θα χτυπήσουν ελεύθεροι σκοπευτές, ότι αυτό θα ήταν άδικο, αλλά η Δημοκρατία θα κέρδιζε από ένα νεκρό ήρωα της Δημοκρατίας. «Ηθελε νεκρό για να βγει στο μπαλκόνι» πιστεύει ο Δημήτρης Καραφύλης. Η πορεία έγινε βέβαια χωρίς παρατράγουδα. Τότε άρχισαν συγκεντρώσεις των φοιτητών η μία μετά την άλλη. Φαίνεται πως αυτές οι συγκεντρώσεις έπαιξαν ρόλο στο να «βγάλει» ο Γ. Παπανδρέου τον «ανένδοτο» στο

⁵⁸⁰ Συνέντευξη Γιάννη Γιανουλόπουλου

δρόμο. Χωρίς αυτές ίσως να μην το τολμούσε ποτέ. Δεν είχε δικές του δυνάμεις για να στηριχθεί. Αυτές οι κινητοποιήσεις ήταν που παρέσυραν όμως σιγά σιγά και το λαό⁵⁸¹.

Προκειμένου βέβαια να κινητοποιηθεί ο λαός σημαντικό –και εν πολλοίς άγνωστο- ρόλο έπαιξαν οι Τοπικοί Σύλλογοι. Οι Τοπικοί Σύλλογοι Σπουδαστών είχαν γραφεία στην Αθήνα και όπου μαζεύονταν οι συμπατριώτες φοιτητές. Οι επικεφαλές των Νεολαιών και των Φοιτητικών Συλλόγων έβρισκαν τους επικεφαλές των Τοπικών Συλλόγων, οι οποίοι μετά ανέλαμβαναν να κινητοποιήσουν τους συμπατριώτες τους. αυτοί ήταν πολύ συνδεδεμένοι μεταξύ τους, καθώς βρίσκονταν συχνά-πυκνά και στην Αθήνα και στην πατρίδα τους. Ήταν συνήθως δημοκρατικοί, γιατί είχαν και περισσότερα προβλήματα από τους ντόπιους. Ήταν φοιτητές και εργαζόμενοι, γι αυτό ήταν και πιο «ψημένοι». Όταν μάλιστα πήγαιναν τα πούλμαν στην επαρχία, οι Τοπικοί Σπουδαστικοί Σύλλογοι οργάνωναν τις εκεί συγκεντρώσεις. Ήταν, θα μπορούσαμε να πούμε, ο εκτελεστικός βραχίονας του κινήματος στις τοπικές κοινωνίες. Οι μορφωμένοι νέοι, άλλωστε, ήταν τα καμάρια των τοπικών κοινωνιών και γι αυτό λειτούργησαν ως ιδεολογικοί πυροδότες, ως initiators.

Τον Απρίλιο του '62 ξεκινούν οι μεγάλες κινητοποιήσεις του «114», οι οποίες θέτουν ως στόχο τους πλέον την πτώση της ΕΡΕ (*object shift*) και οδηγούν στη δημιουργία νέων οργανώσεων για την υπεράσπιση της Δημοκρατίας (Σύνδεσμος Δημοκρατικών Νέων Ελλάδος, Δημοκρατική Άμυνα Σπουδαστών - 114). Οι μεγάλες κινητοποιήσεις του «114» δεν ξεκίνησαν, όπως συχνά λέγεται, από τους Θεολόγους, καθώς μέσα στη «χιονοστοιβάδα» που ακολούθησε ούτε η χρονική θέση των κινητοποιήσεων των Θεολόγων ούτε και το ειδικό βάρος τους επιτρέπει μια τέτοια εκτίμηση. Αντιθέτως, ορόσημο σε αυτό το ανοδικό σπινάλ των κινητοποιήσεων του «114», που ενέπλεξε προοδευτικά ολόκληρο το φοιτητικό σώμα και έδωσε στον «ανένδοτο» αγώνα την προοπτική της ανατροπής, πρέπει να θεωρηθούν η συγκέντρωση όπου πρωτοεμφανίστηκε το σύμβολο το «114» και οι συνεχόμενες συγκρούσεις με την αστυνομία που ενέσκησαν μία εβδομάδα μετά.

Στις 6 Απριλίου, λοιπόν, πραγματοποιήθηκε ογκώδης συγκέντρωση των φοιτητών Αθηνών στο θέατρο Χατζηχρήστου. Οι φοιτητές κατέφτασαν με καρφισωμένο στο πέτο το σήμα της συγκέντρωσης: μια ελληνική σημαία και στο κέντρο το «114». Τα συνθήματα που φώναζαν ήταν τα εξής: «δημοκρατία», «δεν

⁵⁸¹ Συνέντευξη Δημήτρη Καραφύλη

περνά ο φασισμός», «κάτω οι ΕΡΕδες», «έξω απ' το πανεπιστήμιο οι χαφιέδες», «δεν μας πτοούν τα ρόπαλα», «ενότητα», «κάτω τα προνόμια», «δεν χωράμε στα ψυγεία», «έξω οι Μεντερέδες»⁵⁸², «αίσχος στην κυβέρνηση», «κάτω η συμμορία», «κάτω η ΕΚΟΦ», «κάτω οι προδότες», «ένωσις», «οι προδότες της Ζυρίχης στο νησί των Σκύλων», «κάτω ο Καραμανλής». Τα πανώ έγραφαν: «συλλογάται καλά όποιος συλλογάται ελεύθερα», «ακαδημαϊκές ελευθερίες», «114». Με ψήφισμά τους ζήτησαν την κατάργηση του φασιστικού καθεστώτος που επικρατούσε στο πανεπιστήμιο και του σπουδαστικού της Ασφάλειας. Ακολούθησε πορεία προς τα Προπύλαια, όπου επιτροπή επέδωσε το ψήφισμα στον Πρύτανη.

Στις 11 του μήνα οι φοιτητές συγκεντρώθηκαν στα Προπύλαια. Μόλις αποφάσισαν να μεταβούν στο Υπ. Παιδείας για να διαμαρτυρηθούν, χιλιάδες αστυνομικοί και «συνδικαλιστές» εισήλθαν στον πανεπιστημιακό κήπο και επιτέθηκαν στους φοιτητές με αποτέλεσμα πολλοί να τραυματιστούν. Οι φοιτητές συγκεντρώθηκαν εκ νέου στα Προπύλαια, όπου έψαλαν τον εθνικό ύμνο, ενώ το ξύλο πέριξ του πανεπιστημίου συνεχιζόταν. Μεγάλες ομάδες φοιτητών κατάφεραν να σπάσουν τον αστυνομικό κλοιό και να φτάσουν στη διασταύρωση των οδών Ακαδημίας και Μασσαλίας, όπου συγκρότησαν διαδήλωση προς το Σύνταγμα φωνάζοντας «δε θα περάσει ο φασισμός», «δημοκρατία». Κατάφεραν να φτάσουν μέχρι τον Άγνωστο Στρατιώτη. Όταν οι αστυνομικοί επέπεσαν εναντίον τους για να τους διαλύσουν, αυτοί έψαλαν τον εθνικό ύμνο. Στη συνέχεια η αστυνομία επιτίθετο στους φοιτητές σε όλα τα σημεία του κέντρου και παραβίαζε συνεχώς το άσυλο. Ο απολογισμός των συγκρούσεων ήταν 30 βαριά τραυματισμένοι και 100 ελαφριά.

Την επόμενη μέρα 500 περίπου φοιτητές συγκρότησαν αντιφασιστική διαδήλωση μπροστά στο πανεπιστήμιο και στο κέντρο της Αθήνας φωνάζοντας αντικυβερνητικά συνθήματα. Η αστυνομία τους επιτέθηκε και τα επεισόδια συνεχίστηκαν μέχρι αργά τη νύχτα οπότε οι φοιτητές διαλύθηκαν από τις αστυνομικές δυνάμεις. Κάποιοι τραυματίστηκαν, ενώ ένας τουλάχιστον συνελήφθη. Το σκηνικό επαναλήφθηκε την επόμενη μέρα με τους φοιτητές να πραγματοποιούν νέες διαδηλώσεις χωρίς άδεια σε όλο το κέντρο της Αθήνας και την αστυνομία να διενεργεί νέες επιθέσεις με αποτέλεσμα 250 συλλήψεις και 80 τραυματίες. Την αμέσως επόμενη μέρα οι φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης συγκρότησαν μεγάλη συγκέντρωση στο πανεπιστημιακό γυμναστήριο σε ένδειξη αλληλεγγύης προς τους συναδέλφους τους των Αθηνών, ενώ στις 16 του μήνα σε οι φοιτητές των Αθηνών προχώρησαν σε νέα συγκέντρωση στο Ακροπόλ. Κατήγγειλαν την αντεθνική και αντιδημοκρατική τακτική της κυβέρνησης, ζήτησαν απ' τον πρύτανη να παραιτηθεί, κατήγγειλαν την τρομοκρατική δραστηριότητα της ΕΚΟΦ, απαίτησαν το άνοιγμα του πανεπιστημίου (που έκλεισε ο πρύτανης με τη βοήθεια της κυβέρνησης). «Ζήτω η δημοκρατία», «δεν περνά ο φασισμός», «κάτω οι προδότες», «οι προδότες στο Γουδί», «κάτω ο Καραμανλής», «κάτω οι ΕΡΕδες» ήταν μερικά από τα συνθήματά τους. Οι φοιτητές προσέρχονταν με καρφίτσωμένο στο πέτο το 114. Όταν εμφανίστηκε ένας νεαρός φοιτητής κρατώντας μια ελληνική σημαία, το μυριόστομο σύνθημα «δημοκρατία» δονούσε επί 5 λεπτά την αίθουσα, ενώ ένας ομιλητής τόνισε: «αλίμονο αν οι εθνικόφρονες

⁵⁸² Ο Νεοκλής Σαρρής αναφέρει ότι το σύνθημα αυτό το ενέπνευσε μια ομιλία του στους Έλληνες φοιτητές στην οποία ο ίδιος, φοιτητής τότε στην Τουρκία, συνέκρινε τα διαδραματισθέντα στην Τουρκία με τους φοιτητές και την κυβέρνηση Μεντερές με την κατάσταση στην Ελλάδα (στο *Δρόμοι της Νεολαίας...*, ό.π., σ.80).

ήταν σαν αυτούς τους Γκαίμπελς». Κατά τη συγκέντρωση ακούστηκε ο ύμνος των σπουδαστών (ο νέος Θούριος) σε μουσική Μίκη Θεοδωράκη. Μετά τη συγκέντρωση οι φοιτητές ξεχύθηκαν στην Ιπποκράτους με την ελληνική σημαία μπροστά και συγκρότησαν διαδήλωση μέχρι την Ακαδημίας, όπου και διαλύθηκαν.

Κατά τη διάρκεια του αντιΕΚΟΦικού αγώνα είχαν δημιουργηθεί μία σειρά από προϋποθέσεις για την πολιτικοποίηση του φοιτητικού κινήματος. Το φοιτητικό σώμα μαζικοποιούνταν και συγκεντρώνονταν σε δύο πόλεις (*environmental mechanisms*), είχε επέλθει σύγκλιση μεταξύ των αντιδεξιών δυνάμεων (*convergence*), δημιουργία διαχωριστικής γραμμής μεταξύ Δεξιάς-Αντιδεξιάς (*boundary creation*) και συνεπακόλουθη πόλωση (*polarization*). Οι φοιτητές, όπως είδαμε, είχαν ιδιοποιηθεί τους υπάρχοντες συλλόγους (*social appropriation*) και συντονίζονταν (*coordination*) χάρη στα πανελλαδικά όργανα και τις αντιδεξιές πολιτικές Νεολαίες με αποτέλεσμα να υπάρξει διάχυση της αγωνιστικής δράσης σε όλες τις σχολές (*diffusion*) και να αναδειχθούν σε αυτόνομο παράγοντα επηρεασμού των πολιτικών εξελίξεων. Η διάχυση στηριζόταν τόσο στην ομοιότητα των προβλημάτων (*attribution of similarity*), γι αυτό άλλωστε δεν έλειπε και η αλληλεγγύη (*emulation*), όσο και στη διαμεσολαβητικά δράση των πολιτικών Νεολαιών (*brokerage*). Η επίμονη άρνηση της κυβέρνησης Καραμανλή να ικανοποιήσει και τα στοιχειώδη αιτήματα μετέτρεπε τα προβλήματα σε πραγματικές απειλές (*attribution of threat*), ενώ ο «ανένδοτος» αγώνας του Γ. Παπανδρέου, που κινητοποιούσε ευρύτερες του φοιτητικού σώματος λαϊκές μάζες, λειτουργούσε σαν μια ευκαιρία τουλάχιστον για τους νέους κεντρώας προέλευσης (*attribution of opportunity*). Η κλιμάκωση (*escalation*) στην οποία προέβησαν οι φοιτητές σε επίπεδο ρητορικής και ρεπερτορίου δράσης επέφερε ένα κύμα καταστολής (*repression*). Όμως, όπως και πρωτύτερα η καταστολή λειτούργησε αντίστροφα (*repression paradox*) με αποτέλεσμα την πολιτικοποίηση των κινητοποιήσεων και την αλλαγή του στόχου τους (*object shift*), που δεν ήταν άλλος από την πτώση της ΕΡΕ. Οι κινητοποιήσεις για το «114» λειτούργησαν ως ευκαιρία για άλλους δρώντες, όπως είδαμε (μαθητές, καθηγητές), ενώ οι τοπικοί φοιτητικοί σύλλογοι μεσολαβούσαν μεταξύ των μεγάλων αστικών κέντρων και της επαρχίας (*brokerage*) μεταφέροντας το μήνυμα του εκδημοκρατισμού. Αυτή υπήρξε η αλληλουχία των μηχανισμών και των διαδικασιών που μετέτρεψαν το φοιτητικό σώμα σε καθοριστικό παράγοντα των εξελίξεων. Η ίδια η επιλογή του «114»,

του ακροτελεύτιου άρθρου του Συντάγματος του '52, που αναγράφει ότι «η τήρηση του παρόντος Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων», ο εθνικός ύμνος που έψαλαν σε πολλές ευκαιρίες οι φοιτητές, η χρήση της ελληνικής σημαίας, η επίκληση του Ρήγα Φεραίου, τα δημοτικά τραγούδια τα συνδεδεμένα με την Ελληνική Επανάσταση του 1821, η ταύτιση του Καραμανλή με τον πρωθυπουργό της Τουρκίας Μεντερές και, τέλος, η ταύτιση της Δεξιάς με το φασισμό, μαρτυρούν μία συγνωστή ή ανεπίγνωστη στρατηγική κοινωνικής ιδιοποίησης της κυρίαρχης εθνικοπατριωτικής αξιακής πλαισίωσης που στόχο είχε την απονομιμοποίηση της κυβερνώσας παράταξης και τη νομιμοποίηση των διαμαρτυρόμενων φοιτητών. Η εμβάθυνση αυτής της διαχωριστικής γραμμής με τη συνακόλουθη προβολή του master frame της «Δημοκρατίας» ως αξιακού πλαισίου για τις επιμέρους διεκδικήσεις των φοιτητών είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή οικοδόμηση της δημοκρατικής ταυτότητας (*identity formation*) που ηγεμόνευσε στην ελληνική πολιτική ζωή μέχρι τα τέλη του 20^{ου} αιώνα.

Η ομάδα που πρωτοέγραψε το σύνθημα «114» αποτελούνταν, σύμφωνα με το Νίκο Καραμανλή, από 9 φοιτητές της Νομικής (Αλέκος Μπέτσης, Θόδωρος Πάγκαλος, Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Κώστας Βεργόπουλος, Κώστας Καλαντζόπουλος, Μιχάλης Περιστεράκης, Κώστας Καραμανλής, Μανώλης Μυλωνάκης, Γιάννης Γιανουλόπουλος)⁵⁸³. Τα συνθήματα γράφονταν το βράδυ. Χρειάζονταν 4: 1 έβαφε, 1 κράταγε το μπουνγέλο, 2 κράταγαν τσίλιες.

Το «114» ήταν υπόθεση περισσότερο της Αθήνας-Θεσσαλονίκης και της Σπουδάζουσας. Ενισχύθηκε πολύ από την παρουσία και την οργανωτικότητα της Ν.Ε.Δ.Α., αλλά στηρίχθηκε στις ευρύτερες δημοκρατικές δυνάμεις. Στις διαδηλώσεις, για τις οποίες έπαιρναν άδεια τότε, συμμετείχε η μεγάλη πλειοψηφία των φοιτητών, γύρω στις 20 με 30.000 άτομα, καθώς η ενότητα του πανεπιστημιακού χώρου επέτρεπε τη γρήγορη διάχυση.

Παράλληλα ανεβαίνει το εργατικό κίνημα, το οποίο συντονίζεται με το φοιτητικό. Εργάτες και φοιτητές διαδηλώνουν συχνά μαζί, ενώ οι μεν φροντίζουν να προστατεύουν τους δε από τις αστυνομικές επιθέσεις. Οι δημόσιες πολιτικές που προκρίνει σε σχέση με

⁵⁸³ Μαρτυρία Νίκου Καραμανλή στο *Δρόμοι της Νεολαίας...*, ό.π., σ.138-139

το πανεπιστήμιο η κυβέρνηση Καραμανλή προκαλεί τον ξεσηκωμό των φοιτητών. Το διάταγμα 4263/1962 που στοχεύει να θέσει τα πανεπιστήμια υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης, ο διπλασιασμός των σπουδαστών του Πολυτεχνείου χωρίς την παραμικρή βελτίωση ή επέκταση των υποδομών, καθώς και η παρελκυστική πολιτική σχετικά με την Πανεπιστημιούπολη και τη χρηματοδότηση του φοιτητικού Τύπου, οδήγησε σε μια ασίγαστη φοιτητική διαμαρτυρία⁵⁸⁴. Στα εγκαίνια της Πανεπιστημιούπολης μάλιστα, όπου παρευρέθηκε ο Καραμανλής, κανένας φοιτητής δεν πάτησε το πόδι του.

Στα τέλη του '62 ξεκίνησε ο αγώνας για το 15%, ο οποίος κέρδισε τεράστια κοινωνική στήριξη. Το «15%» είχε πιο μαζικό χαρακτήρα από το «114», γιατί συναντούσε συναίνεση απ' τη συντριπτική πλειοψηφία της κοινωνίας. Καταρχήν, ενώ το «114» ήταν περισσότερο φοιτητική υπόθεση, στις κινητοποιήσεις για το «15%» συμμετείχαν μαζικά και οι μαθητές τους οποίους οργάνωναν οι αριστεροί μαθητές, καθώς και οι σπουδαστές των μέσων και κατώτερων επαγγελματικών σχολών. Ήταν πιο εύκολο στους μαθητές και τους σπουδαστές να συμμετάσχουν σε κινητοποιήσεις που στόχευαν στην ελάφρυνση του οικογενειακού προϋπολογισμού και στη βελτίωση της Παιδείας. Έτσι, το Νοέμβρη και το Δεκέμβρη του '62 η διαμαρτυρία για την κατάσταση της Παιδείας διαχύθηκε σε όλη την επικράτεια συμπεριλαμβάνοντας πανεπιστημιακές και εξωπανεπιστημιακές σχολές, νυχτερινά και ημερήσια γυμνάσια, ενώ προϊόντος του χρόνου συγκεντρωνόταν στο αίτημα «15% για την παιδεία». Το ίδιο το σύνθημα του «15%», όπως και το σύνθημα «πρόικα στην παιδεία και όχι στη Σοφία», υπάρχει γενική συμφωνία πως το επινόησε ο Ανδρέας Λεντάκης. Για τη συλλογή υπογραφών για το «15%» βγάζανε τραπεζάκια στους δρόμους, μπαίνανε σε λεωφορεία, γίνονταν εκδρομές σε όλη την Ελλάδα. Αν και τους την «έπεφταν» οι τραμπούκοι εθνικόφρονες, οι φοιτητές «έσπαγαν» την τρομοκρατία, με αποτέλεσμα ο κόσμος να υπογράφει. Λειτουργούσε με άλλα λόγια το παράδοξο της καταστολής, το οποίο προανέφερα. Όταν συγκεντρώθηκαν 1 εκατομμύριο υπογραφές, δεκάδες χιλιάδες φοιτητές πήγαν να τις παραδώσουν στο Υπουργείο.

Αξίζει όμως να σταθούμε σε μερικές κομβικές κινητοποιήσεις. Κομβικές ως επί το πλείστον πρέπει να θεωρηθούν οι κεντρικές πανσπουδαστικές συγκεντρώσεις στα

⁵⁸⁴ Giataganas X., ό.π., σ.109

Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών και στην Πλατεία Χημείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όπου εμφανίστηκε το αίτημα του «15%» και κατόπιν διαχύθηκε στο σπουδαστικό σώμα όλης της χώρας.

Στις 20 Νοεμβρίου στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιήθηκαν συγκεντρώσεις των διαφόρων σχολών και παμφοιτητική συγκέντρωση στο χώρο του Χημείου με 4.000 φοιτητές. Η συγκέντρωση ζήτησε να παραιτηθεί ο Υπουργός και να διπλασιαστούν τα κονδύλια για την παιδεία. Αποφάσισαν επίσης να καταβάλουν μειωμένο εισιτήριο στα λεωφορεία. Οι πρώτοι που το έκαναν συνελήφθησαν. Οι συνάδελφοί τους συγκεντρώθηκαν έξω από το αστυνομικό τμήμα, όπου δέχθηκαν επίθεση από τη χωροφυλακή. Τραυματίστηκαν πολλοί (δύο σοβαρά), ενώ συνελήφθησαν 30. Με απόφαση του υπουργού Συγκοινωνιών ενεκρίθη η καθιέρωση φοιτητικού εισιτηρίου μειωμένου κατά 30% για τους φοιτητές που ταξίδευαν με τα λεωφορεία ορισμένων γραμμών, το οποίο θα ίσχυε μόνο για το έτος '62-63. Την επόμενη μέρα απήγγησαν 30.000 φοιτητές και 20.000 μαθητές νυχτερινών γυμνασίων της Αθήνας, ζητώντας 15% για την Παιδεία, ενώ σε διάφορες σχολές πραγματοποιήθηκαν συγκεντρώσεις. Την επόμενη εβδομάδα ήταν η σειρά της Θεσσαλονίκης να πραγματοποιήσει παμφοιτητική συγκέντρωση με αίτημα το 15%. Όταν ο Νομάρχης που είχε προσκληθεί να μιλήσει στη συγκέντρωση άρχισε να μιλάει «περί εθνικών κινδύνων» αποδοκιμάστηκε από τους φοιτητές με τις φωνές «όχι πολιτική», «θέλουμε λύσεις στα προβλήματά μας», «αφήστε τα αυτά». Για τη χορήγηση δε του φοιτητικού εισιτηρίου επέμεναν να δοθεί σε όλους χωρίς όρους και περιορισμούς. Δύο μέρες αργότερα έλαβε χώρα και ένα αστείο περιστατικό. Οι φοιτητές της Φυσικομαθηματικής σχολής Αθηνών που ζητούσαν την αποπεράτωση του Χημείου, ώστε να γίνει δυνατή η παρακολούθηση των μαθημάτων, κατέλαβαν το κτίριο του νέου Χημείου, έφεραν παπά και τέλεσαν αγιασμό, έψαλαν το «σώσον κύριε τον λαόν σου» και τον εθνικό ύμνο.

Στις αρχές Δεκέμβρη όλες οι μέσες τεχνικές σχολές της χώρας (που μετά από δύο μήνες θα πετύχουν την επαγγελματική τους κατοχύρωση μέσω του πτυχίου τους), όλες οι σχολές του Πανεπιστημίου Αθηνών, πλην της Θεολογικής, καθώς και η Ανωτάτη Γεωπονική, η ΑΣΟΕΕ και η Πάντειος από τις εξωπανεπιστημιακές σχολές, βρίσκονταν σε αποχή από τα μαθήματα. Στη συγκέντρωση που πραγματοποιήθηκε στις 5 του μήνα στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών, τα βασικά συνθήματα που φώναζαν οι χιλιάδες σπουδαστές του πανεπιστημίου Αθηνών, του Πολυτεχνείου και των άλλων ανώτατων σχολών ήταν «προίκα στην παιδεία», «όχι πια μπουντρούμια», «όχι άλλο ουραγοί», «παραιτήσου υπουργέ», «ζήτω η Νεολαία», «κάτω τα σκοτάδια», «συμπαράσταση λαέ», «ενωμένοι στον αγώνα», «κάτω οι σκοταδιστές», «κάτω ο νέος Περικλής», ενώ περισσότερα από 50 πλακάτ προσδιόριζαν τα επιμέρους αιτήματα: «15% σημαίνει λέσχες στο Γουδί, εργαστήρια, επιστημονικό προσωπικό, φθηνά συγγράμματα», «15% σημαίνει παιδεία», «υπάρχουν λάμπες επάνω από πίνακες που δεν ανάβουν εδώ και 4 χρόνια», «αμφιθέατρο Ιατρικής σημαίνει: ένα κάθισμα για δύο φοιτητές», «ή 15% ή κλειδωνιά», «τα εργαστήρια βρωμάνε», «η προίκα στην παιδεία», «οι ξένοι στ' άστρα και μεις στις κατακόμβες», «θέλουμε θρανία», «οι ξένοι στέλνουν πυραύλους, εμείς υπομνήματα», «μάθημα στο Μον Παρνές», «SOS η παιδεία

κινδυνεύει», «οι θεολόγοι ξανάρχονται», «παιδεία 20^{ου} αιώνας», «παιδεία=ευημερία», «κάτω τα χέρια απ' την παιδεία», «αυτονομία στο ΕΜΠ», «υπερασπίσατε την αυτονομία των ανωτάτων σχολών», «όχι άλλα Μον Παρνές», «σύγχρονη παιδεία». Σ' ένα πανώ υπήρχε η μαθηματική εξίσωση όπου τα διάφορα μέτρα που προτεινόταν ισοδυναμούσαν με το 15%. Δύο μέρες μετά, αφού πραγματοποίησαν συγκεντρώσεις κατά σχολές και πορείες προς τα Προπύλαια του πανεπιστημίου, 15.000 σπουδαστές έκαναν πορεία μέχρι το Υπ. Παιδείας. Η κυβέρνηση δέχθηκε αύξηση των δαπανών για την παιδεία, αλλά μόνο μέχρι το 10%. Από τη στιγμή αυτή και μετά, το 15% μετατρέπεται σε ένα είδους master frame εντός του οποίου φοιτητές, μαθητές και σπουδαστές από όλη την Ελλάδα διατυπώνουν τα επιμέρους αιτήματά τους. Ακολουθούν αλληπάλληλες συγκεντρώσεις φοιτητών, μαθητών και σπουδαστών με δεκάδες χιλιάδες στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών ή στον Πειραιά και χιλιάδες στη Θεσσαλονίκη, ενώ η αστυνομία διενεργεί δεκάδες συλλήψεις νέων που διακινούν το «δημοψήφισμα για την παιδεία» και δεκάδες μαθητές αποβάλλονται από τα σχολεία τους.

Στην αρχή της νέας χρονιάς όλα τα σχολεία και τα γυμνάσια της χώρας έμειναν κλειστά, καθώς οι μαθητές απείχαν σε ένδειξη συμπαράστασης προς τους απεργούς δασκάλους και καθηγητές τους, ενώ σε απεργία συμπαράστασης κατέβηκαν και οι φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στις 8 Φεβρουαρίου μάλιστα χιλιάδες φοιτητές συγκεντρώθηκαν στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου εναντίον των φασιστικών νόμων που χρησιμοποιούσε η κυβέρνηση. «Δεν περνά ο φασισμός», «κάτω η επιστράτευση», «κάτω οι μεταξικοί», «όχι Ισπανία», «κάτω ο Καραμανλής», «όχι άλλη κατοχή» ήταν τα συνθήματα της συγκέντρωσης. Η αστυνομία δεν επέτρεψε να γίνει η πορεία και έτσι οι φοιτητές ξαπλώθηκαν στο πλακόστρωτο. Τα πλακάτ έγραφαν: «δημοκρατία», «επιστράτευσις γονέων και κηδεμόνων», «επιστράτευσις των μαθητών», «η επιστράτευσις είναι φασιστικό μέτρο», «1943 Φεβρουάριος: πολιτική επιστράτευσις υπό των Γερμανών. 1963 Φεβρουάριος: πολιτική επιστράτευσις υπό της κυβερνήσεως», «με μέτρα βίας δε λύνονται τα εκπαιδευτικά προβλήματα», «οι εκπαιδευτικοί πεινάνε». Μία εβδομάδα μετά τα σχολεία και οι σπουδαστικοί χώροι είχαν κυκλωθεί από ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις, ενώ χιλιάδες αστυνομικοί είχαν καταλάβει τα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ωστόσο, 400 περίπου φοιτητές συγκεντρώθηκαν στην είσοδο του πανεπιστημίου τους οποίους όμως οι αστυνομικοί υποχρέωσαν να μουν μέσα στο κτίριο. Η αστυνομία δεν θέλησε να λύσει την πολιορκία παρόλο που της ζητήθηκε από τον κοσμήτορα της Φυσικομαθηματικής, με αποτέλεσμα να αρχίσουν συμπλοκές που με την έξοδο των φοιτητών από το κτίριο απλώθηκαν στο κέντρο της Αθήνας. Αφού συγκεντρώθηκαν 1.500 φοιτητές στην Πανεπιστημίου και Ιπποκράτους άρχισαν να κατεβαίνουν προς την Ομόνοια φωνάζοντας «κάτω η επιστράτευση», «114», «δημοκρατία», «15%», «όχι άλλο αίμα». Ακολούθησαν συγκρούσεις, που είχαν ως αποτέλεσμα να διασπαρούν οι διαδηλωτές και η αστυνομία να τους κυνηγά σε όλο το κέντρο της Αθήνας προκειμένου να περιορίσει τη δράση τους.

Όπως φαίνεται από το χρονικό, το «15%» ήταν ένα ευρηματικότατο σύνθημα, προϊόν μιας διαδικασίας *γεφύρωσης* διαφορετικών αιτημάτων, των ημερήσιων και νυχτερινών μαθητών (διορισμός δασκάλων, κτιριακή υποδομή), των φοιτητών (συνθήκες σπουδών,

φοιτητικό εισιτήριο, εργαστήρια, κτιριακές υποδομές, επιστημονικό προσωπικό, συγγράμματα, προγράμματα σπουδών) και των σπουδαστών στις μέσες τεχνικές σχολές και τις εκπαιδευτικές ακαδημίες. Όπως και το «114» έτσι και το «15%» ήταν ένα σύνθημα το οποίο συμπύκνωνε τα διάχυτα κοινωνικά αιτήματα. Οι κινητοποιήσεις για το «15%» αποτέλεσαν ευκαιρία για δρώντες, οι οποίοι μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχαν τολμήσει να προβάλουν δυναμικά τα αιτήματά τους, όπως οι ημερήσιοι μαθητές και οι καθηγητές. Το γεγονός δε ότι η παιδεία ήταν υψηλή πολιτισμική αξία στην ελληνική κοινωνία και υπήρχε αντίφαση μεταξύ αυτής και της κυβερνητικής πολιτικής υπήρξε μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για τους φοιτητές, οι οποίοι, όπως είδαμε από τα συνθήματά τους, την εκμεταλλεύτηκαν δεόντως. Το «114» και το «15%» είχαν μεγάλη απήχηση, πολύ πέρα από τον πυρήνα των διεκδικητών τους. Το καραμανλικό καθεστώς, αν και απάντησε δυναμικά στις κινητοποιήσεις των φοιτητών, φοβόταν μήπως χάσει τον έλεγχο, καθώς οι φοιτητές φαίνονταν αποφασισμένοι. Το αίτημα του «15%» δεν χωρούσε στη διαχωριστική γραμμή «εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες». Για παράδειγμα, στη Θεσσαλονίκη, όταν ο Νομάρχης που είχε προσκληθεί να μιλήσει στη συγκέντρωση άρχισε να μιλάει «περί εθνικών κινδύνων», αποδοκιμάστηκε από τους φοιτητές με τις φωνές «όχι πολιτική», «θέλουμε λύσεις στα προβλήματά μας», «αφήστε τα αυτά». Το «15%», σύμφωνα με την καίρια παρατήρηση του Στέφανου Στεφάνου, είχε μέσα του

«ένα στοιχείο ουσιαστικής αντιπολίτευσης στο καθεστώς. Διότι όταν ζητάς 9% παραπάνω, πρέπει από κάπου να το πάρει. Και αυτά τότε τα διογκωμένα κονδύλια ήταν: ο στρατός, η καταστολή (αστυνομία, χαφιέδες, ενίσχυση παρακρατικών οργανώσεων) και το πελατειακό σύστημα»⁵⁸⁵.

Αυτό έφερε το εκπαιδευτικό κίνημα σε αντιπαράθεση με την εξουσία. Μέσω της προσπάθειας κοινωνικής ιδιοποίησης της κυρίαρχης εθνοπατριωτικής αξιακής πλαισίωσης, στην οποία έχω ήδη αναφερθεί, προσπάθησαν να δώσουν νέο νόημα στην κυρίαρχη διαχωριστική γραμμή «εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες», αφενός ταυτίζοντας το καραμανλικό καθεστώς με την «κατοχή» και το «φασισμό» και άρα στιγματίζοντάς τους ως «μη εθνικόφρονες» και αφετέρου ταυτίζοντας τους ίδιους με τις εθνικές

⁵⁸⁵ Συνέντευξη Στέφανου Στεφάνου

δυνάμεις ψέλλνοντας τον εθνικό ύμνο, αναφερόμενοι στην εθνική προδοσία της Κύπρου, παρεμβαίνοντας την 25^η Μαρτίου κλπ.

Οι διαφορετικές πτυχές του κινήματος συνδέθηκαν μεταξύ τους τόσο χάρη στη συνθετική δουλειά που πραγματοποιούσε η ΕΔΑ όσο και χάρη στην κίνηση από κάτω. Αυτή την περίοδο, σημειώνει πάλι ο Στέφανος Στεφάνου,

«εμφανίζεται πάλι στην πράξη μια εναρμόνιση και μια συνεργασία παλαιών μορφών συντονισμού και νέων μορφών εκδήλωσης. Δηλαδή αυτά δεν ήρθαν πετώντας τα παλιά. Μέσα από τα παλιά, και μέσα από την πείρα των παλιών γεννήθηκαν, αλλά είναι νέα πράγματα εντελώς. Δηλαδή, το κίνημα του '60, τουλάχιστον στη νεολαία, παρουσιάζεται ως ένα νέο φαινόμενο. Είναι και το ότι οι νέες δυνάμεις, παίζουν ένα σημαντικότερο ρόλο από πριν. Γι αυτό και καταφέρνουν-να μην πούμε τη λέξη 'απαγκιστρωθούν'-να δρουν σχετικά αυτόνομα από τις πολιτικές δυνάμεις»⁵⁸⁶.

Δύο χαρακτηριστικά του «114» και του «15%», τα οποία πηγάζουν «από την ίδια φλέβα», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Νίκος Κωσταντόπουλος⁵⁸⁷, παρουσιάζουν ιδιαίτερο αναλυτικό ενδιαφέρον: η διάχυση των κινητοποιήσεων και η μαζικότητα αφενός, η κλιμάκωση και ριζοσπαστικοποίηση σε επίπεδο προγραμματικού και πολιτικού λόγου και ρεπερτορίου δράσης αφετέρου. Για την κλιμάκωση και τη ριζοσπαστικοποίηση έχω ήδη προτείνει ένα εξηγητικό σχήμα. Η διάχυση οφειλόταν, όπως και στην περίπτωση των εργατικών κινητοποιήσεων, στην κινητοποίηση στη βάση της ομοιότητας των προβλημάτων (*attribution of similarity*), στην προκύπτουσα αλληλεγγύη μεταξύ των φοιτητών (*emulation*), στη σύνδεση των ασύνδετων μέχρι τότε σχολών (*brokerage*) και στο συντονισμό μεταξύ τους (*coordination*).

Τον Απρίλιο του '63 πραγματοποιήθηκε το Έδ Πανσπουδαστικό Συνέδριο στο οποίο τέθηκαν με ώριμο τρόπο τα σπουδαστικά αιτήματα σε όλα τα επίπεδα. Ο φοιτητικός πληθυσμός, ο οποίος μεγαλώνει συνεχώς, αντιμετωπίζει έντονα προβλήματα επαγγελματικής εξασφάλισης, καθώς και πολλά άμεσα προβλήματα. Ας αφήσουμε όμως το Θόδωρο Πάγκαλο να συμπληρώσει την εικόνα:

«Υπήρχαν φοιτητές που δεν είχαν τα προς το ζην. Να εξασφαλίσουν ένα πιάτο όσπρια σε μια από τις φοιτητικές λέσχες, ήταν κάτι που δεν ήταν εξασφαλισμένο κάθε μέρα. Πολλοί ήταν από την επαρχία,

⁵⁸⁶ Συνέντευξη Στέφανου Στεφάνου

⁵⁸⁷ Συνέντευξη Νίκου Κωσταντόπουλου

ζούσαν πολλοί μαζί σε παλιά νεοκλασικά σπίτια, κυρίως των Εξαρχείων, κάτω από κακές συνθήκες, που τους άφηναν λίγα περιθώρια να διαβάσουν. Οι λέσχες είχαν λίγα βιβλία, τα αμφιθέατρα δεν είχαν αρκετές θέσεις για να κάθονται οι φοιτητές, οι καθηγητές ήταν απρόσιτοι. Ήταν σχεδόν αδύνατο να βρεις καθηγητή και να συζητήσεις μαζί του. Οι εξετάσεις είχαν το χαρακτήρα καθαρά ξεκαθαρίσματος, κλαδέματος. Ο στόχος των εξετάσεων ήταν να λιγοστέψουν οι φοιτητές που θα ανέβαιναν στο επόμενο έτος και βεβαίως υπήρχαν καθηγητές, οι οποίοι ζούσαν σε μια άλλη εποχή, δεν ανταποκρίνονταν με κανένα τρόπο στις δικές μας πνευματικές και αισθητικές απαιτήσεις...»⁵⁸⁸.

Κατά συνέπεια, οι φοιτητές διεκδικούν δικαίωμα μεταφοράς των μαθημάτων, νέα προγράμματα σπουδών και νέα συγγράμματα, επιστημονικό προσωπικό, εργαστήρια και αίθουσες διδασκαλίας, καλύτερο συσσίτιο, μειωμένα εισιτήρια και δίδακτρα. Τα αιτήματα αυτά αντανakλούσαν τους πόθους των σπουδαστών, ήταν όμως και συμβατά με την ανάγκη να αυξηθούν οι τεχνικές και πανεπιστημιακές σχολές και κατ' επέκταση οι εξειδικευμένοι εργαζόμενοι που είχε ανάγκη η οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι στο 'Δ Πανσπουδαστικό Συνέδριο στο οποίο υπήρχαν αντιπροσωπείες από όλες τις χώρες, «υπό τον έλεγχο του αντιδεξιού Μετώπου πρέπει να βρίσκονταν τα τρία τέταρτα των Φοιτητικών Συλλόγων και οι τρεις Ομοσπονδίες (Πανεπιστημίου Αθηνών-Πολυτεχνείου-Αριστοτελείου)»⁵⁸⁹. Αποτέλεσμα της σύμπνοιας των αντιδεξιών δημοκρατικών δυνάμεων ήταν η ίδρυση της Εθνική Φοιτητική Ένωσης Ελλάδος (ΕΦΕΕ), που πρόσφερε πολλά στη συνέχεια στην ανάπτυξη του φοιτητικού κινήματος.

Ωστόσο, στο Συνέδριο αναδύθηκαν για πρώτη φορά διαφωνίες μεταξύ Αριστερών και Κεντρώων, κυρίως για το θέμα της συμμετοχής της νεοϊδρυόμενης ΕΦΕΕ στις Παγκόσμιες Ομοσπονδίες των δύο μπλοκ, σε ποιους δηλαδή από τους δύο διεθνείς οργανισμούς θα εντασσόταν η ΕΦΕΕ, στην IUS με έδρα την Πράγα ή στην COSEC με έδρα το Λάιντεν της Ολλανδίας. Οι φοιτητές της ΕΔΑ ήθελαν να μπει και στις δύο. Η Δεξιά επέδειξε και σε αυτή την περίπτωση αντικομμουνιστική υστερία. Οι φοιτητές του Κέντρου, που βρισκόταν στα πρόθυρα της εξουσίας, έλεγαν ότι είχαν εντολή σε περίπτωση που έμπαινε και στις δύο να αποχωρήσουν και άρα να διασπαστεί η ΕΦΕΕ ήδη από την ίδρυσή της. Τελικά δεν μπήκε για να μη διασπαστεί η ΕΦΕΕ. Μπήκε όμως στο επόμενο συνέδριο της ΕΦΕΕ, όχι ως πλήρες μέλος, αλλά ως αντεπιστέλλων μέλος,

⁵⁸⁸Μαρτυρία Θεόδωρου Πάγκαλου στο *Δρόμοι της Νεολαίας...*, ό.π., σ.27

⁵⁸⁹Μαρτυρία Γιάννη Τζαννετάκου στο ίδιο, σ.129

δηλαδή είχαν το δικαίωμα της ψήφου, αλλά όχι του εκλέγεσθαι. Έτσι η ΕΦΕΕ έγινε μέλος και στις δύο από το '65. Υπήρχανε ωστόσο και άλλες διενέξεις.

Από το '63 δημιουργούνται και σύλλογοι φοιτητών του εξωτερικού στους οποίους μεταφέρεται η εγχώρια αντιπαράθεση. Οι πιο πολλοί σύλλογοι του εξωτερικού ήταν με την Αριστερά. Σ' αυτό συνετέλεσε η πολύ καλή δουλειά που είχε κάνει η Αριστερά τα δύο πρώτα χρόνια της ΕΦΕΕ. Υπήρξε διάσταση μεταξύ Αριστερών και Κεντρώων στην ΕΦΕΕ για το πόσες έδρες θα έπαιρναν οι φοιτητές του εξωτερικού, 7 ή 5. Πέρασε η πρόταση των Κεντρώων, δηλαδή 5. Η ψηφοφορία ήταν οριακή. Οι φοιτητές στο εξωτερικό, οι οποίοι επηρεάζονταν από το αριστερό κλίμα που έβρισκαν εκεί, ενοχλήθηκαν από το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας. Οι φοιτητικοί σύλλογοι της Δυτικής Ευρώπης ήταν στη Γαλλία, στη Γερμανία, την Ιταλία, το Βέλγιο, της Ελβετίας, την Αυστρία, αλλά είχαν αρχίσει να ζητούν να γίνουν μέλη της ΕΦΕΕ και σύλλογοι από το ανατολικό μπλοκ, από τη Βουλγαρία για παράδειγμα.

Η δολοφονία του Λαμπράκη ήταν η «σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι». Η αύξηση της καταστολής την ώρα που ανέβαινε το κίνημα της Νεολαίας, ιδιαίτερα το φοιτητικό κίνημα, είχε το αντίθετο αποτέλεσμα: την περαιτέρω μαζικοποίηση και ριζοσπαστικοποίηση.

Στις 24 Μαΐου πραγματοποιήθηκε διαδήλωση φοιτητών μπροστά στην πανεπιστημιακή λέσχη στην οδό Ιπποκράτους με συνθήματα όπως «δολοφόνοι», «κάτω ο Καραμανλής», «ήρωα Λαμπράκη». Η αστυνομία επιτέθηκε κακοποιώντας δεκάδες φοιτητές/τριες. Τότε 300 φοιτητές ανέβηκαν στην ταράτσα της πανεπιστημιακής λέσχης και από κει συνέχισαν να φωνάζουν «συμπαράσταση λαέ». Κάθε συγκρότηση νέας διαδήλωσης ακολουθούνταν από νέα επίθεση της αστυνομίας και τούμπαλιν. Μετά το τέλος των διαδηλώσεων ομάδες φοιτητών/τριών σε πολλά σημεία του κέντρου χόρευαν εθνικούς χορούς. Το βράδυ συγκροτήθηκε διαδήλωση φοιτητών μπροστά στο «Ζόναρς», αλλά γρήγορα δέχθηκε επίθεση της αστυνομίας. «Δεν περνάει ο φασισμός», «δημοκρατία», «Λαμπράκης» ήταν τα συνθήματα των φοιτητών. Ομάδες πολιτών μίλησαν στους κεντρικούς κινηματογράφους καταδικάζοντας το πολιτικό έγκλημα και καλώντας το λαό σε αντίσταση κατά του φασισμού. Την ίδια μέρα μίλησε ο Μανώλης Γλέζος σε φοιτητική συγκέντρωση στην πανεπιστημιούπολη, ενώ ακολούθησε σιωπηλή πορεία προς την Αριστοτέλους.

Την επόμενη μέρα λαμβάνουν χώρα νέες διαδηλώσεις φοιτητών και επιθέσεις της αστυνομίας στο κέντρο της Αθήνας με επίκεντρο την Κοραή. Η αστυνομία μπήκε στα γραφεία της ΕΦΕΕ και συνέλαβε 8 φοιτητές. Το ρεπορτάζ αναφέρει 5 περιπτώσεις τραυματισμών και 12 επιπλέον συλλήψεις. Φαίνεται όμως ότι και στις δύο περιπτώσεις ήταν πολύ περισσότεροι. Οι 8 πρώτοι συλληφθέντες καταδικάστηκαν σε 5 μήνες φυλάκιση, άσκησαν έφεση όμως και αφέθησαν ελεύθεροι. Την ίδια μέρα γύρω στους 2.000 φοιτητές

συγκεντρώθηκαν στα Προπύλαια του κεντρικού κτιρίου του Πανεπιστημίου. Η συγκέντρωση ενέκρινε ψήφισμα με το οποίο ζητούνταν να παραιτηθεί η κυβέρνηση, να τιμωρηθούν οι πραγματικοί ένοχοι και να διαλυθούν οι νεοφασιστικές οργανώσεις. Η αστυνομία όμως δεν επέτρεψε στους φοιτητές να φτάσουν στον τόπο του εγκλήματος.

Στις 16 Ιουνίου πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση στα Προπύλαια που κάλεσε η ΔΑΣ-114. Ομάδες φοιτητών ανήλθαν την οδό Ιπποκράτους με τα συνθήματα «όχι πια Καραμανλής», «δημοκρατία», «δε θα περάσει ο φασισμός». Τα φώναζαν και μέσα από τη Λέσχη, όπου κατάφυγαν μετά την απώθησή τους από την αστυνομία. Μετά την αποχώρησή τους από τη Λέσχη συγκρότησαν διαδήλωση στην Πανεπιστημίου.

Ο Καραμανλής, ως γνωστόν, συγκρούστηκε με το Παλάτι και παραιτήθηκε. Ποια ήταν επομένως η συμβολή του σπουδαστικού κινήματος στην πτώση του Καραμανλή; Αν ήταν να απαντήσω με μία φράση, θα έλεγα το εξής: το φοιτητικό κίνημα εξέθεσε ανεπανόρθωτα το καραμανλικό κράτος, ή αλλιώς, συνέβαλε καθοριστικά στην απονομιμοποίησή του. Το σπουδαστικό κίνημα προκάλεσε δημόσια την κυβέρνηση του Καραμανλή στο εκπαιδευτικό ζήτημα και αυτή απάντησε με καταστολή ελπίζοντας να το περιορίσει. Πέτυχε όμως, όπως είδαμε, το ακριβώς αντίθετο: το μαζικοποίησε και το ριζοσπαστικοποίησε. Οι σπουδαστές αποτελούσαν τις ακαδημαϊκές χρονιές 1961-1962 και 1962-1963 μια ακαταπόνητη αντιπολίτευση που συν τοις άλλοις εξέθετε συνεχώς το αστυνομικό κράτος.

Ενόψει των εκλογών του Νοεμβρίου του '63 οι φοιτητές φροντίζουν να κάνουν γνωστά τα αιτήματά τους στα πολιτικά κόμματα.

Στις 16 Οκτωβρίου χιλιάδες σπουδαστές συγκεντρώθηκαν στο θέατρο Διάνα, όπου και διατύπωσαν μία σειρά εκπαιδευτικών, οικονομικών, εργασιακών και πολιτικών δικαιωμάτων, ενώ δεν παρέλειψαν με το κύριο σύνθημά τους να υπενθυμίσουν το κύριο αίτημα: «Δημοκρατία». Μετά τη συγκρότηση δε της κυβέρνησης της ΕΚ, στις 4 Δεκεμβρίου, η ΔΕΣΠΙΑ επέδωσε στο Γ. Παπανδρέου υπόμνημα με τα φοιτητικά αιτήματα, ενώ την επόμενη η ΕΦΕΕ πραγματοποίησε συγκέντρωση στα Προπύλαια για την περεταίρω δημοσιοποίησή τους.

Το σπουδαστικό κίνημα, λοιπόν, πρόσφερε τα μέγιστα όχι μόνο στην πτώση του Καραμανλή, αλλά και στην υιοθέτηση μιας πολύ προοδευτικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης από την ΕΚ το '64. Η κυβέρνηση Παπανδρέου ικανοποίησε τόσο το αίτημα του «15%» όσο και το αίτημα για διάλυση των παρακρατικών οργανώσεων, αν

και δεν συμπεριέλαβε σε αυτές την ΕΚΟΦ. Καθιερώθηκε η δωρεάν παιδεία σε όλες τις βαθμίδες, ενισχύθηκε ο μισθός των δασκάλων, ενώ ανακοινώθηκε και η ίδρυση δύο νέων πανεπιστημίων.

Νέα έξαρση των κλαδικών αιτημάτων, πολιτικές αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό του
σπουδαστικού κινήματος

Η ικανοποίηση που εμφανίστηκε στις τάξεις των κεντρώων φοιτητών, η αδυναμία των αριστερών φοιτητών να θέσουν πιο προωθημένα αιτήματα και η αποσκίρτηση των αριστεριστών οδήγησε τουλάχιστον στην πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του Κέντρου σε κινηματική ύφεση. Η φιλελευθεροποίηση που έλαβε χώρα επί ΕΚ και η εξαφάνιση του κοινού εχθρού επέτρεψε να μετεξελιχτούν οι διαφορές μεταξύ κεντρώων, αριστερών και αριστεριστών σε ανοιχτές ρήξεις. Από το '63 λοιπόν ξεκινά ο εσωτερικός ανταγωνισμός για το ποιος θα έχει τη μεγαλύτερη επιρροή στο φοιτητικό κίνημα. Ωστόσο διατηρείται το ενιαίο ψηφοδέλτιο στις φοιτητικές εκλογές και δεν υπάρχουν παραταξιακά ψηφοδέλτια. Διατηρείται έτσι η ενότητα στους Φοιτητικούς Συλλόγους και στην ΕΦΕΕ.

Η Νεολαία του Κέντρου και η Νεολαία της Αριστεράς παραμένουν οι δύο βασικοί πόλοι κινητοποίησης των φοιτητών. Για να αντιληφθούμε το συσχετισμό μεταξύ των δύο αρκούν οι παρακάτω παρατηρήσεις που ανήκουν στον Ντόλκα, κεντρώο φοιτητή συνδικαλιστή της περιόδου. Η Νεολαία της Αριστεράς είναι «σημαντικά αποτελεσματικότερη» και «σημαντικά επιμελέστερη» λόγω και της αγωνιστικής της παράδοσης. Είναι πιο αποτελεσματικά οργανωμένη. Η Νεολαία του Κέντρου «προσπαθεί να γίνει το ίδιο αποτελεσματική με την Οργάνωση της Αριστεράς». Στις εκλογές του '63 κινητοποίησε τα πούλμαν της νίκης τα οποία πήγαιναν σε όλη τη χώρα. Ωστόσο, η Νεολαία της Αριστεράς παρέμεινε «ο βασικότερος κορμός των κινητοποιήσεων»⁵⁹⁰.

Όσο όμως προχωρούσε η «πολιτική Άνοιξη» τόσο ευρύτερα λαϊκά στρώματα εντάσσονταν στα πολιτικά πράγματα. Αυτό έγερνε τη ζυγαριά προς το Κέντρο. Η Αριστερά παρόλη την αγωνιστικότητα και την ιδεολογική επάρκειά της δεν είχε τη δυνατότητα να επηρεάσει πολύ μεγάλα στρώματα του λαού. Αυτό είχε και μια αντιστοιχία στη Νεολαία. Όσο μεγάλωνε η επιρροή των κεντρώων δυνάμεων τόσο ο

⁵⁹⁰ Συνέντευξη Δημήτρη Ντόλκα

ανταγωνισμός με τη Νεολαία της Αριστεράς γινόταν ισχυρότερος. Στο 1^ο συμβούλιο της ΕΦΕΕ υπήρχαν όλες οι συνιστώσες του φοιτητικού κινήματος. Στο 2^ο μόνο η Αριστερά. Στο 3^ο κυριάρχησε η Νεολαία του Κέντρου.

Επί Κέντρου η ενότητα στη βάση υπέστη μια «αλλοίωση», σύμφωνα με το Γιώργο Χατζόπουλο, παλιό εκδότη της *Πανσπουδαστικής*.

«Με τη δημιουργία της ΕΦΕΕ απομακρύνεται η βάση, ο κόσμος, από το όργανο [λήψης αποφάσεων]. Διότι γίνονται ίντριγκες μεταξύ ΚΣ της Νεολαίας της ΕΔΑ [...] και της ΕΚ [...] τα οποία δεν μπορεί να παρακολουθήσει ο κόσμος ούτε να τα καταλάβει. Στην καλύτερη περίπτωση αποτραβιέται από αυτά. Γίνεται δηλαδή μία μικροπολιτική σε επίπεδο κορυφής και όχι συντονισμός και ανάπτυξη της από κάτω κινητήριας δύναμης του κινήματος»⁵⁹¹.

Αναλυτικότερα, αρχικά η ΕΦΕΕ ελέγχονταν από τη Ν.Ε.Δ.Α, γεγονός που δημιούργησε ενόχληση στο Κέντρο, που κυβερνούσε άλλωστε. Άρχισε τότε ο κυβερνητικός συνδικαλισμός από τους φοιτητές της ΕΚ που οδήγησε σε μια σκληρή αντιπαράθεση μεταξύ των στελεχών της Ν.Ε.Δ.Α και των κεντρώων συνδικαλιστών φοιτητών. Τη δεύτερη χρονιά της ΕΦΕΕ, οι κεντρώοι ζητούσαν να λάβουν 9 στις 15 έδρες της ΕΦΕΕ, για να την ελέγχουν απόλυτα. Δεν υπήρξε συμφωνία κι έτσι η ΕΦΕΕ περιήλθε πάλι στον έλεγχο της Αριστεράς. Η Αριστερά και η ΕΦΕΕ είχε πολλές αντιρρήσεις για το είδος εκδημοκρατισμού της παιδείας που εφαρμόζε η ΕΚ γεγονός που διατήρησε την αντιπαράθεση σε πάρα πολύ υψηλό επίπεδο. Η παράταξη του Κέντρου δυνάμωνε συνεχώς. Στο συνέδριο του '65 είχε πάνω από 50%. Έτσι η ΕΦΕΕ πέρασε στον έλεγχο της. Μέχρι τα Ιουλιανά υπήρξε σε επίπεδο κινητοποιήσεων μια «ηρεμία», μια «καθίζηση», που οφείλεται στο «φιλοκυβερνητικό ρεύμα», όπως υποστηρίζει ο Βασίλης Κωστόπουλος⁵⁹². Ο Μάκης Παπούλιας είναι πιο δεικτικός για το ίδιο θέμα:

«όλο αυτό το 15%, το 'προίκα στην παιδεία', οι κεντρώοι το διαχειρίστηκαν άθλια. Πήρανε δηλαδή τη ΔΕΣΠΑ μία μέρα, ένα μεσημέρι, και πήγανε στη Βουλή, κάτω από του Παπανδρέου το γραφείο, 'είσαι ο πατέρας μας, σωτήρας μας' και τέτοια. Η μεγαλύτερη ντροπή [...] Δηλαδή, ενώ μιλάγαμε όλοι για αυτονομία

⁵⁹¹ Συνέντευξη Γιώργου Χατζόπουλου

⁵⁹² Συνέντευξη Βασίλη Κωστόπουλου

του φοιτητικού κινήματος [...], έστω και αν είναι μέσα οι κομματικοί εκπρόσωποι και τέτοια, αυτοί το κομματικοποίησαν ασύστολα και γελοία και το απομαζικοποίησαν»⁵⁹³.

Η δημιουργία της ΕΔΗΝ και της ΔΝΛ είχαν ως στόχο να αυξηθεί ο έλεγχος των αντίστοιχων κομμάτων επί των νεολαιών τους. Η ΕΔΗΝ της οποίας η ίδρυση στόχευε στον περιορισμό της επιρροής της Αριστεράς στις τάξεις των φοιτητών κυριάρχησε στο σπουδαστικό χώρο. Η Αριστερά κλυδωνιζόταν ανάμεσα στην υποστήριξη του Κέντρου και στην ενίσχυση της διακριτής της παρουσίας. Η αρνητική στάση του Κέντρου την υποχρέωνε να διαλέξει μεταξύ αυτοϋπονόμευσης και αυτοπεριθωριοποίησης.

Αναλυτικότερα, ο Παπανδρέου διέλυσε την Οργάνωση Νέων της Ενώσεως Κέντρου (ΟΝΕΚ) και δημιούργησε την ΕΔΗΝ για να ελέγξει τη Νεολαία του. Έτσι άρχισε να σπάει η συνεργασία με τη Ν.ΕΔΑ. Αλλά και η Ν.ΕΔΑ ήταν στη φάση της συγχώνευσής της με τη Δημοκρατική Κίνηση Νέων «Γρηγόρης Λαμπράκης» (ΔΚΝΓΛ). Στο συνέδριο του '64 έχουμε την πρώτη σύγκρουση. Δημιουργείται μία αίσθηση καθίζησης της φοιτητικής νεολαίας της Αριστεράς, η οποία δέχεται μια διπλή επίθεση: καταρχήν από την ΕΔΗΝ, που έχει μαζί της πλέον την κυβέρνηση και μερικούς «μύθους», όπως τους χαρακτηρίζει ο Στέφανος Στεφάνου αναφερόμενος στα συνθήματα ο «Γέρος της Δημοκρατίας», «η Δημοκρατία ενίκησε», η «Δωρεάν Παιδεία». Τίποτα από αυτά, όπως λέει χαρακτηριστικά ο Στέφανος Στεφάνου, δεν ήταν ολοκληρωμένο στην περίοδο αυτή.

«Η Δημοκρατία ενίκησε μόνο εκεί που διεκδικήθηκε. Δηλαδή όταν άνοιξε γραφεία η ΕΔΑ, όπου άνοιζαν λέσχες οι Λαμπράκηδες, διότι αυτά ήταν τα φρούρια που δίνονταν οι μάχες έξω από την Αθήνα ή και τη Θεσσαλονίκη, τον Πειραιά, έξω στη χώρα».

Θυμίζω ότι το '65 ο Παπανδρέου έβγαλε την εγκύκλιο 1010, η οποία εφαρμόστηκε περισσότερο στην ύπαιθρο, γιατί η ΕΚ εκεί δεν είχε Νεολαία. Στην ύπαιθρο «πέρναγε» το μήνυμα των Λαμπράκηδων, γιατί έδινε νόημα στη ζωή των νέων⁵⁹⁴.

Υπήρχε όμως και η ενδοαριστερή κρίση. Πολλοί από τη Ν.ΕΔΑ ήταν αντίθετοι στη συνένωση με την ΔΝΓΛ. Οι πρώτοι ήταν διαπαιδαγωγημένοι στον αντιΕΚΟΦικό, αντιφασιστικό αγώνα. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Γιώργος Χατζόπουλος,

⁵⁹³ Συνέντευξη Μάκη Παπούλια

⁵⁹⁴ Συνέντευξη Στέφανου Στεφάνου

διαφωνών με τη συγκεκριμένη απόφαση και μετέπειτα στέλεχος των Φίλων Νέων Χωρών (ΦΝΧ),

«δεν μπορείς να τους βάλεις να φυτεύουνε πεύκα στο Περιστέρι και να σκοτώνεις τις κάμπιες. Ο Πέτρουλας τους έλεγε καμпиοκτόνους τους Λαμπράκηδες [...]. Πρέπει τουλάχιστον τους φοιτητές να τους κρατήσετε εκτός [...]. Αυτά δεν αποδιοργανώνουνε τη συλλογικότητα, η οποία ήταν πρώτα ενωμένη; Κι έπειτα άρχισε το γνωστό τροπάρι στην ΕΔΑ ότι 'εξ αντικειμένου είσαι χαφιάς' [...]. Αυτοί οι ανταγωνισμοί [βέβαια] έπαιζαν ρόλο μόνο σε τμήματα που είχαν προχωρημένη σκέψη και ιδεολογική συγκρότηση»⁵⁹⁵.

Οι περισσότεροι εκπρόσωποι της Σπουδάζουσας δεν ήθελαν τη συγχώνευση με τη ΔΚΝΓΛ και αυτό, όπως πιστεύει ο Μάκης Παπουλιάς, διαφωνών και αυτός με τη συγκεκριμένη απόφαση, συνετέλεσε στην αποδυνάμωση του φοιτητικού κινήματος. Ιδιαίτερα όσο προσεγγίζαμε τη δικτατορία.

«Εκεί πλέον απομαζικοποιήθηκε τελείως και πολύς κόσμος πήγε σπίτια του από την Αριστερά, από τον καλό κόσμο της Αριστεράς. Δεν είχαν την ευελιξία, δηλαδή, τότε αυτοί οι ηγέτες, που ήταν και μεγάλοι στα χρόνια, ο Μπενάς... Το ΚΣ της Ν.ΕΔΑ και των Λαμπράκηδων μετά έπρεπε να κάνει ένα μεγάλο ελιγμό, να πει δηλαδή 'τη σπουδαστική οργάνωση την αφήνουμε έξω από αυτή την εξέλιξη του να γίνει Νεολαία Λαμπράκη. Ας την αφήσουμε έξω για ένα-δύο μήνες'. Προτιμήσανε να κάνουνε κάθετη διάσπαση και να διώξουν τον κόσμο όλο από το να κάνουν έναν ελιγμό και να πουν 'ας τη Νεολαία της ΕΔΑ, τη Σπουδαστική Νεολαία της ΕΔΑ, και αργότερα βλέπουμε. Ας κάνουμε στην επαρχία' που δεν είχαν οργανώσεις, που δεν είχανε τίποτα στην ουσία. Εντελώς καθοδηγημένη από το εξωτερικό και από το ΚΚΕ στο εξωτερικό θέλουν αυτά να τα περάσουν με εντολές, εγώ πιστεύω, ξένων παραγόντων, της ΕΣΣΔ και τέτοια. Για το παγκόσμιο κίνημα της Νεολαίας, που το ήλεγχε η Σοβιετική Ένωση, θέλανε κι εδώ να φτιάξουν ένα εύρος μεγάλο με τους Λαμπράκηδες και μ' αυτά και να ανταποκριθούνε σε ξένα κελεύσματα. Και κει ακριβώς διαλύσανε και το πιο καλό κομμάτι της Νεολαίας της ΕΔΑ, τη Σπουδαστική Οργάνωση. Δεν είχαν και τίποτα άλλο...»⁵⁹⁶.

Με την άνοδο της ΕΚ στην εξουσία τη σκυτάλη παίρνουν οι σπουδαστές των Μέσων Σχολών, οι οποίοι βομβαρδίζουν την κυβέρνηση και τους δημόσιους οργανισμούς με εκπαιδευτικά, επαγγελματικά, οικονομικά και εργασιακά αιτήματα, ζητώντας ουσιαστικά να εξασφαλίσουν τόσο τη δυνατότητά τους να τα βγάλουν πέρα με τις σπουδές τους όσο και την επαγγελματική τους προοπτική. Η διαφορετική εκπαιδευτική πολιτική της νέας

⁵⁹⁵ Συνέντευξη Γιώργου Χατζόπουλου

⁵⁹⁶ Συνέντευξη Μάκη Παπούλια

κυβέρνησης τους είχε γεμίσει προσδοκίες. Για το λόγο αυτό κινητοποιούνται διαδοχικά με αποχές από τα μαθήματα, συγκεντρώσεις, πορείες και διαβήματα, οι σπουδαστές της Ραδιοτεχνικής σχολής, του «Ευκλείδη» και της «Σιβιτανιδείου» στη Θεσσαλονίκη, της δημόσιας σχολής εργοδηγών τεχνικών βοηθών Κοζάνης, της σχολής εργοδηγών Καβάλας, της δημόσιας σχολής εργοδηγών-τεχνικών βοηθών Σερρών και των τεχνικών σχολών εργοδηγών Αγρινίου, της σχολής εργοδηγών Πατρών, των τεχνικών σχολών Αθηνών-Πειραιώς, όλων των τεχνικών σχολών της χώρας που ξεκίνησαν με πορεία από τη Βόρεια Ελλάδα, τη Λάρισα και την Πάτρα με σκοπό να μεταβούν από κοινού στην Αθήνα προκειμένου να εκθέσουν τα προβλήματά τους, οι σπουδαστές των σχολών υπομηχανικών της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, οι ηλεκτρονικοί της Σιβιτανιδείου, καθώς και των παιδαγωγικών ακαδημιών όλης της χώρας που κατήλθαν σε αποχή ζητώντας την αναγωγή τους στην Ανώτατη Βαθμίδα Εκπαίδευσης.

Στην κατεύθυνση της βελτίωσης των όρων φοίτησης αλλά και της επαγγελματικής προοπτικής κινήθηκαν και οι φοιτητές, αν και όχι στο βαθμό που το έκαναν οι σπουδαστές των μέσων τεχνικών σχολών. Συγκεκριμένα, σε κινητοποιήσεις κατέβηκαν οι φοιτητές της Φυσικομαθηματικής σχολής που μεταξύ άλλων ζητούσαν να μην αποκλείονται από τις προσλήψεις στον ΟΤΕ, οι επιλαχόντες των ανώτατων σχολών, οι οποίοι ζητούσαν να εισαχθούν στα ανώτατα ιδρύματα, οι σπουδαστές του Πολυτεχνείου που αντιδρούσαν στη δημιουργία σχολής «Ανωτέρας Τεχνικής Παιδείας», καθώς και οι σπουδαστές των γεωπονικών σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης που ζητούσαν να μην ιδρυθεί στην Αθήνα και τρίτη Γεωπονική σχολή.

Συχνές πλέον είναι και οι κινητοποιήσεις των μαθητών των νυχτερινών γυμνασίων, ιδίως των μαθητών της Αθήνας, του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης και της Πάτρας, οι οποίοι ζητούν από την κυβέρνηση της ΕΚ να καταργήσει το 7^ο έτος που εισήγαγε η κυβέρνηση του Καραμανλή, αλλά και να ικανοποιήσει μια σειρά από εκπαιδευτικά, οικονομικά και εργασιακά αιτήματα.

Η νέα έξαρση του Κυπριακού συνοδεύτηκε από πολύ μαζικές και δυναμικές κινητοποιήσεις των φοιτητών και των μαθητών, ιδίως στις μεγάλες πόλεις (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη), που οφείλονται σαφώς στην εθνική απειλή που συνιστούσε για τους πατριώτες σπουδαστές η τουρκική επιθετικότητα στην Κύπρο (*threat*). Η μαζικότητα και η διάχυση αυτών των κινητοποιήσεων ωστόσο ευνοούνταν και από την

ευνοϊκή στάση τόσο των καθηγητών όσο και της κυβέρνησης (*opportunity*). Τον Αύγουστο του '64 αναζωπυρώθηκε το Κυπριακό και ξέσπασαν νέες μαζικές κινητοποιήσεις στις οποίες μαθητές, σπουδαστές και φοιτητές έδωσαν εκ νέου μαζικά το παρόν.

Με την έναρξη της ακαδημαϊκής χρονιάς '64-'65 ξαναπιάνουν το νήμα των κινητοποιήσεων για εκπαιδευτικούς, οικονομικούς και επαγγελματικούς λόγους οι σπουδαστές, της Ταχυδρομικής σχολής της Θεσσαλονίκης, της σχολής Φυσιοθεραπείας, των τεχνικών σχολών «Ήφαιστος», των μέσων τεχνικών σχολών και των εργοδηγών-τεχνικών βοηθών Αθήνας και Πειραιά, της σχολής ΡΣΑ, της σχολής εργοδηγών δομικών έργων και σχεδιαστών Σερρών, των μέσων τεχνικών σχολών όλης της χώρας, των σχολών Ηλεκτρονικών Σιβιτανιδείου και της Ραδιοτεχνικής Αθηνών και του Συλλόγου μέσων τεχνικών σχολών, των Ηλεκτρονικών και των μέσων τεχνικών σχολών εργοδηγών, της Σιβιτανιδείου, Ανωτέρων Τεχνικών Σχολών, των σχολών «Ευκλείδης» στη Θεσσαλονίκη, της σχολής Υπομηχανικών Αθηνών, της Σχολής Ναυπηγών Πειραιά, της Σχολής Εκπαιδευτικών Λειτουργιών Επαγγελματικής και Τεχνικής Εκπαιδευσεως (ΣΕΛΕΤΕ).

Ομοίως, στη βάση εκπαιδευτικών αιτημάτων κινητοποιούνται οι φοιτητές των Βιομηχανικών σχολών Πειραιώς και Θεσσαλονίκης, οι φοιτητές της Φυσικομαθηματικής, της Ιατρικής, της Νομικής, της Ανωτάτης Εμπορικής σχολής, της Φιλοσοφικής, οι υποψήφιοι φοιτητές που συγκέντρωσαν περισσότερες από 190 μονάδες στις εισαγωγικές εξετάσεις, οι οποίοι ζητούσαν την εισαγωγή τους στις σχολές, οι φοιτητές της Παντείου, του Πολυτεχνείου, των πανεπιστημιακών σχολών της Αθήνας, του τμήματος Χημείας του πανεπιστημίου Αθηνών, της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής.

Αυτή επίσης η ακαδημαϊκή χρονιά θα είναι η χρονιά κατά την οποία το φοιτητικό κίνημα θα εντάξει συστηματικά την αντιιμπεριαλιστική πάλη των λαών (πέραν του Κυπριακού) στις πάγιες ενασχολήσεις του. Στις 5 Δεκεμβρίου του '64, για παράδειγμα, η ΕΦΕΕ οργάνωσε στα Προπύλαια συγκέντρωση συμπαράστασης στον Κονγκολέζικο λαό και διαμαρτυρίας για την επέμβαση των Αμερικανών και Βέλγων ιμπεριαλιστών, ενώ το Μάιο του '65 οργάνωσε αντίστοιχη συγκέντρωση για το Βιετνάμ. Αξίζει εδώ και αναφέρω ότι οι κινητοποιήσεις για το Βιετνάμ στην Ελλάδα ήταν από τις πρώτες στην Ευρώπη. Αυτό έγινε όμως κατόπιν πολιτικής απόφασης, δεν σήμαινε ότι το φοιτητικό

κίνημα ακολουθούσε το δρόμο των φοιτητικών κινημάτων της Δύσης. Άλλωστε οι κινητοποιήσεις γίνονταν και ενάντια στους Αμερικανούς και υπέρ της Κύπρου. Γενικά πάντως οι αγώνες των λαών στο εξωτερικό επηρέαζαν τον κόσμο στην Ελλάδα, γιατί έβλεπαν ότι δεν ήταν μόνοι ούτε αποκομμένοι. Συνειδητοποιούσαν ότι οι ίδιοι αγώνες για τα ίδια πράγματα λάμβαναν χώρα και αλλού.

Στο τέλος του '64 έκανε πάλι την εμφάνισή του τόσο το Συνδικαλιστικό της Ασφάλειας όσο και το Σπουδαστικό της Ασφάλειας. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός, κάτω από την πίεση της Δεξιάς και του Βασιλιά να διαλύσει τους Λαμπράκηδες, εξέδωσε εγκύκλιο με την οποία απαγόρευε τη συμμετοχή των μαθητών σε πολιτικές οργανώσεις και εκδηλώσεις. Στην περίπτωση δε των κινητοποιήσεων για το Κυπριακό, αν και η κυβέρνηση δήλωνε ότι βρίσκεται σε «πλήρη ψυχική αρμονία» με την πατριωτική έξαρση των νέων παρέχοντας με αυτό τον τρόπο επιβεβαίωση (*certification*) στους διαδηλωτές, όταν το αντισυμμαχικό πνεύμα ξεπέρασε το όριο ανοχής της, η κυβέρνηση συνέστησε στη σπουδάζουσα νεολαία να επιστρέψει στις αίθουσες διδασκαλίας⁵⁹⁷. Μάλιστα, τον Απρίλιο του 1965, οι αρχές απαγόρευσαν στην ΕΦΕΕ και στη ΔΝΛ να διοργανώσουν συγκέντρωση κατά της αμερικανικής πολιτικής στο Βιετνάμ. Οι διοργανωτές δεν υπάκουσαν και η αστυνομία διέλυσε τη συγκέντρωση.

Το σπουδαστικό κίνημα μεταξύ των εσωτερικών πολιτικών αντιπαραθέσεων και του κοινού αγώνα για τις συνδικαλιστικές ελευθερίες

Στο τέλος του '64 έτσι ξεκίνησαν πάλι οι διεκδικήσεις οι σχετικές με τις συνδικαλιστικές ελευθερίες. Αν και η ΕΚ, απ' ό,τι φαίνεται, υιοθέτησε συν τω χρόνω την κυρίαρχη στρατηγική του κράτους ως προς την αντιμετώπιση των δυναμικών κινητοποιήσεων, όταν άρχισε να διαφαίνεται ότι Παπανδρέου και Βασιλιάς ετοιμάζονται να συγκρουστούν για τον έλεγχο του στρατεύματος, οι φοιτητές κινητοποιήθηκαν αμέσως με σκοπό την υπεράσπιση της Δημοκρατίας από τη βασιλική ανάμειξη και τη στρατοκρατική επιβουλή.

⁵⁹⁷ Στεφανίδης Ι., *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Επίκεντρο, 2007, σ.253-254

Πρώτοι οι εργαζόμενοι νέοι και φοιτητές, όπως ήδη έχω αναφέρει, πραγματοποίησαν μεγάλη συγκέντρωση στις 5 Ιουλίου. Λίγες μέρες αργότερα, στις 9, ομάδες φοιτητών συγκεντρώθηκαν στην πανεπιστημιακή λέσχη εκδηλώνοντας την αντίθεσή τους στα σχέδια της «χούντας». Άλλες ομάδες φοιτητών στα Χαυτεία φώναζαν «κάτω η χούντα», «114». Στις 12 η ΕΦΕΕ κάλεσε συγκέντρωση στα Προπύλαια για την υπεράσπιση της Δημοκρατίας. Χιλιάδες φοιτητές που ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα φώναζαν «δεν περνά ο φασισμός», «δημοκρατία-114», «ενότητα-αγώνας», «κάτω η χούντα του ΙΔΕΑ».

Την εκτροπή, ως γνωστόν, ακολούθησαν μαζικές, οργανωμένες και αυθόρμητες, διαδηλώσεις σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας. Οι φοιτητές βρέθηκαν μέσα στα πλήθη ανεξάρτητα ποιος οργάνωνε την κινητοποίηση, ενώ υπήρξαν και οι ίδιοι οργανωτές μεγάλων κινητοποιήσεων.

Στις 21 Ιουλίου η ΕΦΕΕ κάλεσε πορεία στο κέντρο της Αθήνας. Χιλιάδες φοιτητές ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα, χιλιάδες όμως ήταν και οι αστυνομικοί. Η αστυνομία χτύπησε άγρια τη διαδήλωση, ενώ χρησιμοποίησε και εκατοντάδες δακρυγόνες βόμβες. 150 φοιτητές τραυματίστηκαν (οι 80 σοβαρά), εκατοντάδες συνελήφθησαν, δύο περίπτερα πήραν φωτιά και τέσσερις βιτρίνες θρυμματίστηκαν. Ο Σωτήρης Πέτρουλας έπεσε νεκρός. Την επομένη 1.000 περίπου φοιτητές και εργάτες συνόδευσαν το νεκρό σώμα του Πέτρουλα από το νεκροτομείο στο σπίτι του φωνάζοντας «κατάρα στους δολοφόνους», «είσαι ένας ήρωας», «κάτω οι δολοφόνοι». Η αστυνομία προσπάθησε να τον μεταφέρει γρήγορα χωρίς συνοδεία, ο κόσμος όμως αντιστάθηκε, ενώ δε σταμάτησε να φωνάζει συνθήματα: «Τούμπα δολοφόνε», «κάτω οι φασίστες», «δημοκρατία», «ο Σωτήρης ζει», «αθάνατος», «είσαι ένας ήρωας». Την ίδια μέρα πραγματοποιήθηκε διαδήλωση χιλιάδων νέων στην Πανεπιστημίου-Ομόνοια-Σταδίου, ενώ στο σημείο της δολοφονίας έψαλαν τον εθνικό ύμνο. Στον Πειραιά συγκέντρωση πραγματοποίησαν 2.000 φοιτητές και εργαζόμενοι νέοι ύστερα από κάλεσμα του φοιτητικού συλλόγου Πειραιά και της Συντονιστικής Επιτροπής Εργαζόμενων Νέων Πειραιά. Ακολούθησε πορεία στο κέντρο του Πειραιά με συνθήματα «ο Σωτήρης ζει», «κάτω οι δολοφόνοι», «Νόβα-Μεταξά», «δημοκρατία», «114», «ενότητα», «κάτω οι αυλόδουλοι», «Μητσοτάκη-προδότη».

Δεδομένου ότι το καλοκαίρι τα πανεπιστήμια είναι κλειστά οι φοιτητές συμμετείχαν ως επί το πλείστον στις κινητοποιήσεις με ή χωρίς την ιδιότητα του μέλους πολιτικής νεολαίας.

Μετά την πτώση της κυβέρνησης Νόβα όμως, στις 10 Αυγούστου, η ΕΦΕΕ οργάνωσε συγκέντρωση στο ΑΠΘ με δεκάδες χιλιάδες. Οι συγκεντρωμένοι φώναζαν «όχι άλλος Νόβας», «ο λαός φραγκός», «όχι νόθες λύσεις», «η αυλή οικόπεδα», «δημοκρατία», «114», ενώ ακολούθησε πορεία στο κέντρο της

Θεσσαλονίκης. Δύο μέρες μετά η ΕΦΕΕ επανέλαβε τη συγκέντρωση στην Αθήνα. Στο τέλος της συγκέντρωσης οι χιλιάδες φοιτητές ενώθηκαν με τους χιλιάδες οικοδόμους που είχαν συγκεντρωθεί στο θέατρο Γκλόρια και όλοι μαζί αριθμώντας πλέον δεκάδες χιλιάδες πραγματοποίησαν συγκέντρωση στο κέντρο της Αθήνας φωνάζοντας συνθήματα υπέρ των εκλογών και της δημοκρατίας. Στις 16 Αυγούστου η ΕΦΕΕ επανέλαβε τη συγκέντρωση και την πορεία στη Θεσσαλονίκη. Χιλιάδες και αυτή τη φορά οι παρευρισκόμενοι φοιτητές, οι οποίοι φώναζαν «ενωμένος ο λαός», «εκλογές», «έξω η Γερμανίδα», «κράτα Παπανδρέου», «114», «Γιάνκηδες στο Τέξας». Την επόμενη μέρα, οι φοιτητές έδωσαν μαζικά το παρόν στη συγκέντρωση στο Παναθηναϊκό στάδιο, καθώς οι φοιτητικοί σύλλογοι ήταν συνδιοργανωτές της συγκέντρωσης, ενώ την 1^η Σεπτεμβρίου η ΕΦΕΕ κάλεσε εκ νέου σε συγκέντρωση τους φοιτητές στα Προπύλαια του πανεπιστημίου Αθηνών.

Τα Ιουλιανά έφεραν πάλι κοντά τις δύο Νεολαίες στα πλαίσια του κοινού αγώνα για την υπεράσπιση της Δημοκρατίας. Την κινηματική ύφεση που είχε παρατηρηθεί επί ΕΚ (αν εξαιρέσουμε το γεγονός ότι για τους σπουδαστές των μέσων σχολών η διακυβέρνηση της ΕΚ υπήρξε μια ευκαιρία) διαδέχθηκε η κινηματική έξαρση των Ιουλιανών. Η ενότητα του κινήματος, που είχε πληγεί επί ΕΚ, αποκαταστάθηκε. Σημειώθηκε εκ νέου σύγκλιση των δημοκρατικών δυνάμεων (*reconvergence*) και επανενεργοποίηση της διαχωριστικής γραμμής Δεξιά-Αντιδεξιά (*boundary reactivation*).

Η αγωνιστικότητα και η σύμπνοια στη βάση διατηρήθηκε. Ο ρόλος των φοιτητών ήταν καταλυτικός όταν πήγαιναν στην επαρχία, αν και στα Ιουλιανά ο λαός κατέβαινε μόνος του. Οι νέοι γενικά ήταν, όπως πάντα, οι πιο μαχητικοί. Πήγαιναν παντού και η αστυνομία συχνά τους έχανε. Αριστεροί και Κεντρώοι μοιράζονταν τα ίδια στέκια. Στη Θεσσαλονίκη ήταν το ζαχαροπλαστείο του Γκιγκιλίνη (Τσιμισκή και Χρυσοστόμου Σμύρνης), το Καφέ Άλφα (Αλ. Σβώλου και Εθν. Αμύνης), η εφημερίδα Μακεδονία (Τσιμισκή), η Δόμνα και άλλες ταβέρνες στην Άνω Πόλη, το κυλικείο της Φιλοσοφικής, ταβέρνες της Νέας Κρήνης, το Ντορέ (οδός Τσιρογιάννη), το καφενείο Μέλισσα (Βογατσικού και Προξένου Κορομηλά), τα ζαχαροπλαστεία Εκάλη και Πεταλούα (Παλαιών Πατρών Γερμανού), το κατάστημα δίσκων ΖΜ⁵⁹⁸. Τα περισσότερα από αυτά βρίσκονται εντός ενός τετραγωνικού χιλιομέτρου. Στην Αθήνα, όπως θυμάται ο Γιώργος Φερεντίνος,

⁵⁹⁸ Ζαφείρης Χρ., *Εμείς του '60 οι εκδρομείς*, Εξάντας, 2000, σ.183 κε

«θέατρο όλων των συνδικαλιστικών φοιτητικών δραστηριοτήτων ήταν το ιστορικό κέντρο της Αθήνας που περιλαμβανόταν μεταξύ της πλατείας Ομονοίας, της πλατείας Κάνιγγος, της οδού Σόλωνος και της οδού Σταδίου, στο μεγαλύτερο μήκος τους. Σαν φοιτητικά στέκια είχαμε την Εθνική Φοιτητική Ένωση Κύπρου, στην οδό Αμερικής, τα γραφεία του Συνδέσμου Δημοκρατικών Νέων Ελλάδος, στην οδό Σόλωνος, και τα γραφεία του Συνδέσμου 'Μπέρτραντ Ράσσελ', στην οδό Ασκληπιού, στο παλιό σπίτι του Κωστή Παλαμά. [...] Επίσης τα γραφεία της *Πανσπουδαστικής*, στην οδό Ακαδημίας, πάνω από τον κινηματογράφο 'Έλλη', καθώς και τα γραφεία της Παγκρήτιας Ένωσης στην οδό Γενναδίου»⁵⁹⁹.

Στο παλιό σπίτι του Παλαμά συστεγάζονται το ΔΑΣ-114, ο Σύνδεσμος Μπερταντ Ρασσελ, οι ΦΝΧ και η ΟΤΣΣΕ. Στη γωνία Ακαδημίας και Ασκληπιού είναι τα γραφεία του ΣΕΜΜΕ (ή ΣΕΦΣ;), στη γωνία Ιπποκράτους και Ακαδημίας ήταν η Φοιτητική και Κινηματογραφική Λέσχη και η ΔΕΣΠΑ, Αριστείδου 6 ήταν τα γραφεία της ΕΔΑ και της Ν.ΕΔΑ (τα γραφεία της ΔΚΝΓΛ ήταν Φειδίου και Εμμανουήλ Μπενάκη και αργότερα της ΔΝΛ Πειραιώς 4), Σόλωνος 4 ήταν ο Σύλλογος Φίλων Ελληνικής Μουσικής, Πατησίων και Χαλκοκονδύλη ήταν η Ελληνική Επιτροπή δια την Διεθνή Ύφεσιν και την Ειρήνην (ΕΕΔΥΕ) και το περιοδικό *Δρόμοι της Ειρήνης* κλπ. Ένα ολόκληρο δίκτυο οργανώσεων βρίσκεται σχεδόν στον ίδιο χώρο, όπως φαίνεται και από το χάρτη 3. Όπως και στη Θεσσαλονίκη, έτσι και στην Αθήνα τα στέκια των φοιτητών βρίσκονται δίπλα-δίπλα ή σε απόσταση αναπνοής, γεγονός που βοηθάει τόσο την οργάνωση του φοιτητικού κινήματος όσο και την ώσμωση των προοδευτικών και δημοκρατικών φοιτητών. Τα κέντρα των δύο μεγαλύτερων πόλεων της χώρας συνιστούσαν τεράστια δίκτυα κινητοποίησης που καθιστούσαν την κινητοποίηση εύκολη και γρήγορη υπόθεση. Αυτό εξηγεί, κατά τη γνώμη μου, τις φαινομενικά αυθόρμητες κινητοποιήσεις, ειδικά των νέων, στο κέντρο των δύο πόλεων, ενώ μάλλον δικαιώνει τον Ευγένιο Αρανίτη, ο οποίος έχει υποστηρίξει ότι «το πρόγραμμα της Αριστεράς φτιάχτηκε στις ταβέρνες».

Η νέα κυβέρνηση ήρθε γρήγορα αντιμέτωπη με τα φλέγοντα προβλήματα της μέσης, ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης και τα συνακόλουθα εκπαιδευτικά και επαγγελματικά αιτήματα των σπουδαστών των αντίστοιχων βαθμίδων. Δεν άργησε ωστόσο να δείξει τις προθέσεις της απέναντι στο φοιτητικό κίνημα. Σύμμετρη όμως υπήρξε και η απάντηση από την πλευρά των φοιτητών. Ας δούμε όμως πως εξελίχθηκε το σπιράλ κινητοποίησης-καταστολής που δοκίμασε τις αντοχές των σπουδαστών στην

⁵⁹⁹ Φερεντίνος Γ., «Στοιχεία ιστορίας του φοιτητικού κινήματος την περίοδο του 114 και του 15% για την παιδεία», *Αναδρομές*, τχ 1, 2010, σ.42

κλιμακούμενη επίθεση μιας κυβέρνησης που δεν είχε τα περιθώρια της καραμανλικής κυβέρνησης ως προς την έκθεσή της στα συστηματικά πυρά ενός από τους πλέον ριζοσπαστικούς αντιπολιτευόμενους συλλογικούς δρώντες.

Στις 9 Οκτωβρίου οι φοιτητές του ΑΠΘ πραγματοποίησαν συγκέντρωση στα Προπύλαια κρατώντας πλακάτ που έγραφαν «δεν περνάει το πραξικόπημα στην παιδεία», «όχι ιερή εξέταση», «έξω οι συνδικαλιστές από το ΑΠΘ», «οι καθηγητές μαζί μας στον κοινό αγώνα». Η συγκέντρωση αντηχούσε από τα συνθήματα «δεν περνά ο φασισμός», «114», «δημοκρατία», «άσυλο», «κάτω οι Περικλήδες της παιδείας». Στις 15 του ίδιου μήνα έγινε νέα συγκέντρωση της ΕΦΕΕ στα Προπύλαια του πανεπιστημίου Αθηνών όπου χιλιάδες φοιτητές φώναζαν «κάτω η αντίδραση», «έξω οι σκοταδιστές», «δημοκρατία», «σεβασμός στο άσυλο», «έξω οι χαφιέδες».

Το Φεβρουάριο του '66 η αντιπαράθεση πέρασε σε νέα φάση.

Την 1^η του μηνός η ΕΦΕΕ κάλεσε σε συγκέντρωση στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών για την υπεράσπιση των δημοκρατικών και ακαδημαϊκών τους ελευθεριών. Η αστυνομία επιτέθηκε μέσα στο άσυλο, ακόμα και στις αίθουσες, με αποτέλεσμα δεκάδες να τραυματιστούν και 9 να συλληφθούν (οι 4 προφυλακίστηκαν). Την επόμενη μέρα χιλιάδες φοιτητές συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Χημείου στο ΑΠΘ ύστερα από κάλεσμα της ΕΦΕΕ για να καταδικάσουν την άγρια επίθεση των αστυνομικών οργάνων στο πανεπιστήμιο της Αθήνας. Η αστυνομία επιτέθηκε και σ' αυτούς με αποτέλεσμα να συλληφθούν 25 και να τραυματιστούν πάνω από 10. Αμέσως οι φοιτητές της Φιλοσοφικής σχολής Ιωαννίνων κατήλθαν σε 3ήμερη αποχή σε ένδειξη αλληλεγγύης προς τους συναδέλφους τους της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.

Τα παραπάνω μας δείχνουν πόσο εύκολο ήταν να διαχυθεί η διαμαρτυρία σε έναν κοινωνικό χώρο με συγκεντρωμένους ελεύθερους από υποχρεώσεις νέους διανοούμενους, σε ένα χώρο που ανέκαθεν τον χαρακτήριζε ένα ιδιαίτερο *esprit de corps*.

Στις 7 Φεβρουαρίου η ΕΦΕΕ οργάνωσε νέα πολυπληθή συγκέντρωση στα Προπύλαια για την περιφρούρηση της ΕΦΕΕ και του φοιτητικού συνδικαλιστικού κινήματος, για τη διαφύλαξη των ακαδημαϊκών ελευθεριών και την πλήρη αποκατάσταση της δημοκρατίας. Τρεις μέρες αργότερα οργανώθηκε η αντίστοιχη συγκέντρωση στο ΑΠΘ. Τα πλακάτ έγραφαν: «ένας στη φυλακή, χιλιάδες στον αγώνα», «όποιος γίνεται σκουλήκι, τον ποδοπατούμε», «λευτεριά στους φυλακισμένους φοιτητές», «εκπαιδευτική μεταρρύθμιση», «άσυλο», «έξω από τα σχολεία ο φασισμός». Στις 11 Μαρτίου η ΕΦΕΕ κάλεσε συγκέντρωση στα Προπύλαια για την απελευθέρωση των φυλακισμένων φοιτητών και τις δημοκρατικές ελευθερίες. Λίγο αργότερα συνελήφθη ο αντιπρόεδρος της ΕΦΕΕ. Στις 16 η ΕΦΕΕ

οργάνωσε συγκέντρωση στο χώρο του Χημείου σε ένδειξη διαμαρτυρίας και συμπαράστασης στους διωκόμενους φοιτητές συνδικαλιστές. Η χωροφυλακή επιτέθηκε στη συγκέντρωση με αποτέλεσμα να τραυματιστούν 15 και να συλληφθούν 10 (εκ των οποίων οι 5 παραπέμφθηκαν στον εισαγγελέα). Την αμέσως επόμενη μέρα, όπου οι ηγέτες της ΕΦΕΕ και της ΔΕΣΠΑ δικάζονταν για «στάση» και «υποκίνηση σε στάση», οι φοιτητές κήρυξαν πανελλαδική σπουδαστική απεργία. Ομοίως, οι σπουδαστές του Πολυτεχνείου κατήλθαν σε απεργία διαρκείας στις 21, γιατί ο πρόεδρος απέβαλε τους 7 καλύτερους σπουδαστές επειδή είχαν πάρει μέρος στην αποχή την 1^η του μηνός. Αμέσως η ΕΦΕΕ και η επιτροπή αγώνα του ΕΜΠ κάλεσαν σε συγκέντρωση την 1^η Απριλίου με σκοπό την ανάκληση των αποβολών και την κατάργηση του αντισυνταγματικού «πειθαρχικού κανονισμού». Στις 23 του μήνα, ήταν η σειρά των σπουδαστών υπομηχανικών να κατέλθουν σε 24ωρη αποχή διαμαρτυρόμενοι για την αντιδημοκρατική συμπεριφορά του διευθυντή της σχολής, ενώ στις 13 Μαΐου κατήλθαν σε απεργία διαρκείας. Στις 19 Μαΐου και οι φοιτητές της Φιλοσοφικής του Πανεπιστημίου Αθηνών κατήλθαν σε αποχή απ' τα μαθήματα λόγω του διωγμού των 10 συνδικαλιστών φοιτητών της σχολής τους για τους οποίους μάλιστα οργανώθηκε την επόμενη μέρα συγκέντρωση στα Προπύλαια. Στις 8 Ιουνίου επαναλήφθηκε αυτή τη φορά με πρωτοβουλία της ΕΦΕΕ.

Βλέπουμε λοιπόν πως η κυβέρνηση προσπάθησε να απομειώσσει τη μαχητικότητα του σπουδαστικού κινήματος προσπαθώντας να ανεβάσει το κόστος κινητοποίησης, αλλά εκείνο που τελικώς ανέβαζε ήταν το κόστος αδράνειας, με αποτέλεσμα να ενεργοποιεί για άλλη μία φορά το «παράδοξο της καταστολής».

Στο 7^ο Συνέδριο της ΕΦΕΕ, το Μάιο του '66, ΕΔΗΝ και ΔΝΛ, αν και συμφωνούσαν στις θέσεις, διαφώνησαν στις έδρες. Η ΕΔΑ από τα Ιουλιανά και μετά δεν διέθετε στρατηγική, πήγαινε «βλέποντας και κάνοντας». Οι αριστερίστικες γκρούπες που προέκυψαν σε αντίδραση για την απουσία κάθε ριζοσπαστικής στρατηγικής της ΕΔΑ το μόνο που κατάφεραν ήταν να εγκαινιάσουν έναν κύκλο εσωστρέφειας. Για το θέμα αυτό ο Αριστείδης Μανωλάκος σημειώνει ότι από το '58 και μετά η Αριστερά βρίσκεται σε μια διαρκή αμηχανία. Δεν μπορεί να διαχειριστεί τους 79 βουλευτές της, αργότερα την άνοδο του Κέντρου και το σταυρικό πρόβλημα, την άνοδο του κινήματος, το Γοργοπόταμο, την πτώση του Κέντρου. Η ΕΔΑ δεν ήταν σε θέση, υποστηρίζει, να δώσει μια κατεύθυνση στη Νεολαία που το αίμα της «έβραζε». Υπήρξαν πολλές διαφωνίες για τη συγχώνευση της Ν.ΕΔΑ και της ΔΚΝΓΛ, είτε γιατί μπορεί να χανόταν ο έλεγχος είτε μπορεί να εξαφανιζόταν η διακριτή παρουσία της φοιτητικής οργάνωσης που ήταν αρκετά αποτελεσματική. Οι διαφωνούντες εξωθούνταν κατά κάποιο τρόπο να φύγουν. Η προσπάθεια της ΔΝΛ να εντάξει το φοιτητικό κίνημα στο εσωτερικό της, όταν αυτό είχε

φτάσει στο ωριμότερο οργανωτικό σημείο του και έπρεπε να διατηρηθεί η αυτονομία του, ήταν μεγάλο λάθος, εκτιμά ο Α. Μανωλάκος⁶⁰⁰.

Ανεξάρτητα όμως από αυτές τις αντιπαραθέσεις, η άποψη του Νίκου Κωσταντόπουλου, προέδρου της ΕΔΗΝ τότε, είναι ότι ούτε οι εσωτερικές διασπάσεις των νεολαιών ούτε οι συγκρούσεις μεταξύ νεολαιών και κομμάτων απομαζικοποίησαν το φοιτητικό κίνημα, ενώ ούτε οι καταστατικές του αρχές εξέπεσαν. Σε όλες τα διαδηλώσεις ήταν όλοι μαζί, μιας και υπήρχε η συνείδηση της μετωπικής αντιπαράθεσης με το παρακράτος⁶⁰¹. Υπήρξε «ιδεολογική κάμψη» του νεολαιίστικου κινήματος μετά τα Ιουλιανά, όχι όμως σε επίπεδο μαχητικότητας, σημειώνει χαρακτηριστικά ο Γιάννης Γιανουλόπουλος⁶⁰². Ομοίως, παρατηρεί ο Θανάσης Αθανασίου, οι συζητήσεις που γίνονταν παγκοσμίως στο εσωτερικό της Αριστεράς δεν επηρέασαν την ενότητα ή την αγωνιστικότητα του φοιτητικού κινήματος⁶⁰³.

Η αστυνομία στις συγκεντρώσεις της ΕΔΑ έκανε πιο αισθητή την παρουσία της απ' ότι στις συγκεντρώσεις των φοιτητών. Η ασφυκτική επιτήρηση της αστυνομίας απέτρεπε κάποια παιδιά από το να έρθουν στις συγκεντρώσεις των Λαμπράκηδων και της ΕΔΑ, αλλά πήγαιναν σε αυτές της ΕΦΕΕ. Οι διαχωριστικές γραμμές στους φοιτητές και νεολαίους ήταν Δεξιοί-Κεντρώοι-Αριστεροί και η Αριστερά δεν είχε πλέον αναλογικά μεγάλη δύναμη στα πανεπιστήμια. Τη μεγάλη δύναμη την είχε το Κέντρο. Αν και η σχέση τους ήταν μια αμφιταλαντευόμενη σχέση, στην Αριστερά γενικά ήταν υπέρ των συνεργασιών. Στην αριστερή νεολαία ωστόσο πολλοί ήταν αντίθετοι σε κάθε συνεργασία με τους «ξεπουλημένους του συστήματος». Η κριτική αυτή προερχόταν κυρίως από τους μαοϊκούς και άλλους ακροαριστερούς. Η ύπαρξη ωστόσο αυτής της πτέρυγας, παρόλο το ότι αποτελούσε μια ενόχληση για την επίσημη Αριστερά, δεν άλλαξε αισθητά την κατάσταση, τις σχέσεις μεταξύ Νεολαίων, τη δράση κλπ.

Οι καθηγητές ήταν συντηρητικοί και προσπαθούσαν να παρεμποδίσουν τη δράση των δημοκρατών φοιτητών. Όσο οξυνόταν η πολιτική κατάσταση, οι καθηγητές που συνεργάζονταν με την ΕΚΟΦ προπαγάνδιζαν τις ιδέες του καθεστώτος και συνεργάζονταν με την αστυνομία προκειμένου να αποβάλλονται φοιτητές ή να

⁶⁰⁰ Συνέντευξη Αριστείδη Μανωλάκου

⁶⁰¹ Συνέντευξη Νίκου Κωσταντόπουλου

⁶⁰² Συνέντευξη Γιάννη Γιανουλόπουλου

⁶⁰³ Συνέντευξη Θανάση Αθανασίου

αφαιρούνται διαβατήρια συνδικαλιστών. Για παράδειγμα, αποβλήθηκε όλο το ΔΣ της Φιλοσοφικής, γιατί προβλήθηκε σε μια εκδήλωση το βιβλίο του καθηγητή Καλοκαιρινού. Σε πολλές σχολές (Γεωπονική, Ανωτάτη Εμπορική, Πολυτεχνείο, Φιλοσοφική) έγιναν διώξεις φοιτητών, ενώ άρχισαν ν' απαγορεύουν και συγκεντρώσεις. Αυτά τα περιστατικά μεγάλωναν την αντίσταση των φοιτητών, οι οποίοι το '66 ζητούσαν να έρθει η «ανωτάτη οικοδομική σχολή» στις μεγάλες διαδηλώσεις, για να βοηθήσουν. Η Μαργαρίτα Γιαραλή υποστηρίζει ότι η επίταση της καταστολής μετά το '65 δεν επηρέασε πολύ τη μαζικότητα των κινητοποιήσεων, συμπληρώνοντας ωστόσο:

«βέβαια, μας διαλύανε λίγο πιο εύκολα [...] απ' ό,τι το '65, μετά την παραίτηση Παπανδρέου». «Σαφώς ήμασταν λίγο λιγότεροι. Δηλαδή ο κόσμος έβγαινε τότε κάθε μέρα στο δρόμο και...έγιναν οι συγκεντρώσεις πιο μικρές. Αλλά εγώ δε νομίζω ότι ήταν από [...] την καταστολή». «Νομίζω ότι ήταν και μία κούραση όλο αυτό το πράγμα». «[Κουράστηκαν] από την υπερπροσπάθεια των Ιουλιανών και νομίζω ότι έπαιξε ένα ρόλο αυτή η αναποτελεσματικότητα. [...] Η επίθεση στη Νεολαία Λαμπράκη ήταν απίστευτη. [...] Αυτό που έσωξε τα πράγματα ήταν ότι δεν υπήρχε τηλεόραση. [...] Αλλά αυτό το πράγμα δεν συρρίκνωσε τη Νεολαία Λαμπράκη»⁶⁰⁴.

Τα Ιουλιανά λοιπόν ακολούθησε κούραση. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Χαράλαμπος Ντόλκας, κεντρώος φοιτητής συνδικαλιστής, τη χρονιά 1966-1967 «δεν μπορούμε να συνεχίσουμε στο ρυθμό των εβδομαδιαίων συγκεντρώσεων», χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εγκαταλείφθηκε το αίτημα αποκατάστασης της δημοκρατίας και των ακαδημαϊκών ελευθεριών⁶⁰⁵. Οι φοιτητές έπειτα έβαζαν τις σπουδές τους πολύ ψηλά, έπρεπε να τελειώσουν μιας και οι γονείς τους δεν είχαν λεφτά να τους στηρίξουν πέραν του αναμενομένου. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια των εξεταστικών περιόδων δεν υπήρχαν κινητοποιήσεις. Δεν ήταν εύκολο να παρατήσουν τις σπουδές τους για την πολιτική, γεγονός που πρέπει να συνυπολογιστεί στους παράγοντες που κράτησαν τη μεγάλη μάζα των φοιτητών μακριά από την πολιτική στράτευση ενάντια στη χούντα. Σ' αυτό το σημείο έχουν μεγάλο ενδιαφέρον οι παρακάτω παρατηρήσεις της Μαργαρίτας Γιαραλή:

⁶⁰⁴ Συνέντευξη Μαργαρίτας Γιαραλή

⁶⁰⁵ Ομιλία Χαράλαμπου Ντόλκα στην εκδήλωση του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών και της EMIAN για τα 45 χρόνια από την ίδρυση της ΕΦΕΕ (28/01/2010)

«οι άνθρωποι που είχαν μπει στο πανεπιστήμιο είχαν εξασφαλισμένη [δουλειά]...ήταν μία κοινωνία η Ελλάδα που, αν έμπαινες στο πανεπιστήμιο, ακόμα και χαρτί κοινωνικών φρονημάτων να μην είχες, είχες μία εξασφαλισμένη μεταπήδηση σε καλύτερη εισοδηματική κατάσταση. Αυτό [είναι] δεδομένο».

Στη Γεωπονική, όπου φοιτούσε η Μ.Γ. πάνω από το 65% της σχολής ήταν αγροτόπαιδα, που ήθελαν να γίνουν γεωπόνοι για να βοηθήσουν τους δικούς τους. Αυτά τα παιδιά σκέφτονταν ότι δεν έπρεπε να καθυστερήσουν τις σπουδές τους, γιατί οι γονείς τους πλήρωναν και δεν είχαν να τους δίνουν. Κουβαλούσαν επίσης το συνεσταλμένο χαρακτήρα της επαρχίας. Παραδέχονταν, όμως, και ψήφιζαν τους Αριστερούς. Όταν έγινε η δικτατορία είχαν μεγάλο φόβο μήπως τους στοιχίσει η συναναστροφή τους με τους Αριστερούς. Είχαν επίσης ακόμα τις μνήμες της τρομοκρατίας στην ύπαιθρο. Το να «χρωματιστεί» στο πανεπιστήμιο κάποιος είχε πολλές αρνητικές συνέπειες για το παρόν και το επαγγελματικό του μέλλον. Ήταν άλλωστε η εποχή της μεγάλης ανεργίας και μετανάστευσης. Και πολλοί φοιτητές της Γεωπονικής προέρχονταν από τη Βόρεια Ελλάδα, όπου το φαινόμενο ήταν πιο μαζικό⁶⁰⁶.

Από ό,τι φαίνεται οι ανταγωνισμοί (*competition*), η αύξηση της αστυνομικής πίεσης (*repression*) και η κούραση (*exhaustion*) δεν επέφεραν μεγάλη κάμψη του φοιτητικού κινήματος μετά τα Ιουλιανά, αν και δεν το άφησαν αλώβητο. Αν δεν υπήρχαν οι έριδες στο εσωτερικό του φοιτητικού κινήματος ίσως μπορούσαν να γίνουν ακόμα καλύτερα πράγματα, όπως αναφέρει ο Χαράλαμπος Ντόλκας, αν και μάλλον δεν ευθύνονται για το ότι οι λαϊκές δυνάμεις δεν μπόρεσαν ν' αποτρέψουν τη δικτατορία. Μάλλον η «εθελοτυφλία» ή «η κακή διορατικότητα» των πολιτικών δυνάμεων φταίει. «Δεν ενημέρωσαν, δεν προετοίμασαν τον κόσμο», όπως λέει ο τελευταίος. Ο Αντρέας Παπανδρέου έλεγε ότι σε περίπτωση που γίνει δικτατορία οι 300 βουλευτές θα γίνουν 300 λοχαγοί που θα οργανώσουν τον κόσμο και θα ανατρέψουν τα σχέδια των στρατοκρατών. Αυτό δεν ήταν κήρυγμα επαγρύπνησης, θεωρεί ο Χ. Ντόλκας⁶⁰⁷. Η αναποτελεσματικότητα και η συμβιβαστικότητα των δημοκρατικών πολιτικών δυνάμεων άρχισε να γεννά απογοήτευση (*disillusionment*).

Αν και το μυαλό των φοιτητών ήταν στην πολιτική και το πανεπιστήμιο ήταν ένας χώρος όπου οι προοδευτικές ιδέες είχαν την πρωτοκαθεδρία, οι φοιτητές γέμιζαν τις ταβέρνες,

⁶⁰⁶ Συνέντευξη Μαργαρίτας Γιαραλή

⁶⁰⁷ Συνέντευξη Χαράλαμπου Ντόλκα

τις μπουάτ, τους κινηματογράφους (υπήρχε και η κινηματογραφική φοιτητική λέσχη), τους συναυλιακούς χώρους. Αλλά και εκεί συζητούσαν ασταμάτητα για την πολιτική, έβλεπαν γαλλικές και ιταλικές ταινίες που εξέφραζαν το νέο πνεύμα, τραγουδούσαν Θεοδωράκη, ρεμπέτικα και αντάρτικα⁶⁰⁸. Διάβαζαν βιβλία⁶⁰⁹, περιοδικά (λογοτεχνικά, φοιτητικά, επιστημονικά), καθώς και εφημερίδες. Τα τραγούδια του Θεοδωράκη είχαν μεγάλη διάδοση. Τα ακούγανε και άνθρωποι που δεν ήταν Αριστεροί. Η Αριστερά τότε – μπορούμε να το πούμε με σιγουριά- δεν ταυτίζονταν μόνο με κάποια αιτήματα, αλλά και με μια καλύτερη ζωή, πιο όμορφη. Η πολιτιστική επιρροή της Αριστεράς ήταν πολύ ευρύτερη από την πολιτική, καθώς απέναντι στη στεγνή πολιτιστική πραγματικότητα του συντηρητικού κόσμου, η Αριστερά πρόσφερε μια όμορφη ζωή, πιο ενδιαφέρουσα.

Κατά την περίοδο των κυβερνήσεων των αποστατών σημειώθηκαν φοιτητικές κινητοποιήσεις για την «αυτοδιάθεση-ένωση» της Κύπρου και την «εθνική πολιτική», κυρίως όμως στην Αθήνα. Ωστόσο, και το ακαδημαϊκό έτος '66-'67 τα εκπαιδευτικά αιτήματα είχαν τη μερίδα του λέοντος.

Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου, όμως, αποφασισμένη να μην επιτρέψει στο σπουδαστικό κίνημα να παίξει τον πρωτοπόρο ρόλο που το χαρακτήριζε επί Καραμανλή, αποφάσισε να σκληρύνει τη στάση της απέναντι στους σπουδαστές επιτείνοντας την καταστολή. Αυτή τη φορά όμως η καταστολή δεν ενέσχυε σε φάση ανόδου του κινήματος, αλλά σε φάση καθοδικής σταθεροποίησης. Είχε, ως εκ τούτου, περισσότερες πιθανότητες να πετύχει το στόχο της. Εγκαινιάστηκε έτσι ένα νέο σπιράλ κινητοποίησης-καταστολής.

Στις 13 Δεκέμβρη εκατοντάδες φοιτητές στο Πολυτεχνείο, τη Νομική, τη φοιτητική λέσχη διαδήλωναν εναντίον του φασιστικού νομοσχεδίου φωνάζοντας «δημοκρατία», «δεν περνάει το σχέδιο», «114», «δεν περνάει ο φασισμός», «σεβασμός στο άσυλο». Ακολούθησαν πολλές συλλήψεις. Στις 19 οι φοιτητές της Γεωπονικής σχολής κατήλθαν σε 3ήμερη αποχή για τις ακαδημαϊκές ελευθερίες. Στις 16 Ιανουαρίου οι φοιτητές Φιλοσοφικής και Μαθηματικής του πανεπιστημίου Ιωαννίνων πραγματοποίησαν αποχή και συγκέντρωση μετά από δύο μέρες σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τις παραιτήσεις των προέδρων των σχολών

⁶⁰⁸ Δεν αγνοούμε φυσικά το φαινόμενο των γιεγιέδων. Βλ. Ταχμαζίδης Ο., «'Γιεγιέδες' – Νεανική μουσικοκοινωνική ταυτότητα πέρα από την πολιτική Δεξιά και Αριστερά», στο *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του '60: Πολιτικές δράσεις και πολιτιστικές παρεμβάσεις*, Ίδρυμα πολιτισμού και εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Πρακτικά Ά Συνεδρίου, 2006, σ.217κε

⁶⁰⁹ Η εκδοτική δραστηριότητα επηρέασε την πολιτικοποίηση του φοιτητικού κινήματος. Σημαντικός ήταν ο ρόλος του ΘΕΜΕΛΙΟΥ που οργάνωσε δύο εβδομάδες μαρξιστικής σκέψης με καθοριστικό το ρόλο του Πουλαντζά.

τους που βάλλονταν από κύκλους της ΕΡΕ. Την επόμενη μέρα, η αστυνομία καταπάτησε το άσυλο του πανεπιστημίου Αθηνών στο οποίο προσπαθούσαν να συγκεντρωθούν οι φοιτητές με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να ξεχυθούν στους κεντρικούς δρόμους της Αθήνας φωνάζοντας αντικυβερνητικά συνθήματα. Στη συνέχεια η ΕΡΕΕ προχώρησε σε μπαράζ μεγάλων συγκεντρώσεων (27, 30 και 31 Ιανουαρίου) στρέφοντας τα πυρά της τόσο κατά της κυβέρνησης όσο και κατά των πανεπιστημιακών αρχών. «Μόνο με το διωγμό που έχει εξαπολυθεί εναντίον των φοιτητών στην Ισπανία, την Πορτογαλία, τη Ν. Αφρική και το Βιετνάμ από τις φασιστικές κυβερνήσεις των χωρών αυτών μπορεί να συγκριθεί ο διωγμός που έχουν εξαπολύσει οι αρχές εναντίον των φοιτητών», διαβεβαίωναν οι φοιτητές.

Οι μεγάλες αυτές κινητοποιήσεις επαναλήφθηκαν τον Απρίλιο, βρίσκοντας αυτή τη φορά όμως απέναντί τους αντισυγκεντρώσεις. Στις 4 Απριλίου χιλιάδες φοιτητές συγκεντρώθηκαν στα Προπύλαια. Καθώς δεξιοί είχαν οργανώσει αντισυγκέντρωση, η αστυνομία παρενέβη για να δημιουργήσει μία ζώνη μεταξύ συγκέντρωσης και αντισυγκέντρωσης (άραγε ήταν μέρος ενός σχεδίου όπου με το πρόσχημα της έντασης μεταξύ ακραίων στοιχείων να δικαιολογηθεί κάποια εκτροπή;). Οι φοιτητές τους φώναζαν «μισθοφόροι», «δε σας θέλει ο λαός», «έξω Γκοτζαμάνηδες», «ΕΡΕ τσα-τσα-τσα», «είσαστε φασίστες», «είσαστε πενήντα». Τότε οι «νεολαίοι της ΕΡΕ» επιτέθηκαν και υπήρξαν τραυματίες εκατέρωθεν. Όταν οι δεξιοί αποχώρησαν, η αστυνομία επιτέθηκε και αυτή. Ακολούθησαν διαδηλώσεις και κατόπιν συλλήψεις. Το ένα σύνθημα ακολουθούσε το άλλο: «δημοκρατία», «εκλογές ελεύθερες», «έξω οι Αμερικανοί», «η ΕΡΕ στην Ισπανία», «έξω οι Γκοτζαμάνηδες», «δεν περνάει η χούντα». Η αστυνομία διενέργησε νέες επιθέσεις. Αργότερα ανακοίνωσε 7 τραυματίες. Δύο μέρες μετά η ΕΡΕΕ πραγματοποίησε νέα μεγάλη συγκέντρωση στο Χημείο στο ΑΠΘ με χιλιάδες φοιτητές και αντικυβερνητικά και αντιβασιλικά συνθήματα. Ακολούθησε το ίδιο σενάριο με αυτό της Αθήνας. Οργανώθηκε αντισυγκέντρωση, η οποία επιτέθηκε με αποτέλεσμα να τραυματιστούν 50, εκ των οποίων οι 30 σοβαρά. Στη συνέχεια επιτέθηκε η Χωροφυλακή πετώντας δακρυγόνα και διενεργώντας τουλάχιστον 6 συλλήψεις. Στις 7 Απριλίου η ΕΡΕΕ καλεί ξανά στην Αθήνα. Ξανά αντισυγκέντρωση των δεξιών, ξανά συντονισμένη επίθεση των αντισυγκεντρωμένων δεξιών και της αστυνομίας, ξανά τραυματίες (27 ανακοινώθηκαν, αλλά ήταν πολλοί περισσότεροι) και συλληφθέντες. Στις 11, σειρά της Θεσσαλονίκης αυτή τη φορά, όπου 500 φοιτητές κατέλαβαν το κεντρικό κτίριο και ύψωσαν πλακάτ και πανώ με συνθήματα υπέρ της δημοκρατίας και εναντίον της κυβέρνησης. Εκατοντάδες φοιτητές είχαν καταλάβει το κτίριο της Νομικής και φώναζαν τα ίδια συνθήματα. Η αστυνομία επιτέθηκε μέσα στο πανεπιστήμιο και διενέργησε 10 συλλήψεις. Όσοι δεν τους επιτράπη να πλησιάσουν συγκρότησαν διαδήλωση. Η αστυνομία επιτέθηκε και σε αυτούς και τους διέλυσε. Την ίδια μέρα στα Προπύλαια του πανεπιστημίου Αθηνών συγκεντρώθηκαν οι μέχρι τότε αντισυγκεντρωόμενοι φωνάζοντας συνθήματα όπως «κάτω οι μπολσεβίκοι», «η ΕΡΕΕ στο Βιετνάμ, εμείς στη Βόρειο Ήπειρο», «1, 2, 3, οκταετία», «Α, Β, Γ, Ε, έξω η ΕΡΕΕ», «ΕΡΕ, τράκα-τρα». Στις 14 επανήλθε η ΕΡΕΕ στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών και ακριβώς την επόμενη στην πλατεία Χημείου στο ΑΠΘ. «Οι φοιτητές αδοϋλωτοι στη βία», «οι φοιτητές θα σταματήσουν το πειθαρχικό» ήταν κάποια απ' τα συνθήματα-διαβεβαιώσεις των φοιτητών που δεν έμελε να έχουν συνέχεια. Η τελευταία συγκέντρωση της ΕΡΕΕ ήταν στα Ιωάννινα, στον κινηματογράφο Ορφέα.

Οι φοιτητές ήθελαν «δημοκρατία», «εκλογές ελεύθερες». Πίστευαν πως «δεν περνάει ο φασισμός», αλλά πέρασε. Ήταν σαφές ότι «οι κύκλοι της ανωμαλίας» ήθελαν να μη βρουν το σπουδαστικό κίνημα μπροστά τους και γι αυτό έπραξαν τα δέοντα, όπως και στην περίπτωση του εργατικού κινήματος.

Η ειρωνεία είναι ότι η δημοκρατική πλειοψηφία του φοιτητικού κινήματος αποφάσισε παραμονές της δικτατορίας να ενσωματώσουν την ΕΚΟΦ στους θεσμούς του φοιτητικού κινήματος προκειμένου να μην δημιουργεί προβλήματα ως εξωθεσμική αντιπολίτευση. Από το '64 στα Συνέδρια της ΕΦΕΕ και στα μεσολαβούντα εθνικά συμβούλια εμφανίζεται μια πιο διαλλακτική Δεξιά απόρροια της πιο διαλλακτικής παρουσίας του Κανελλόπουλου στην ηγεσία της ΕΡΕ. Αυτοί δεν ήταν τραμπούκοι ΕΚΟΦίτες. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι νέοι αυτοί έδωσαν πολλούς καραμανλικούς αντιδικτατορικούς και όχι συνεργάτες της δικτατορίας.

Τα χαρακτηριστικά του σπουδαστικού κινήματος

Οι κινητοποιήσεις των φοιτητών ήταν τριών ειδών που διαδέχτηκαν η μία την άλλη: οι εθνικές με το Κυπριακό, οι κλαδικές, οι πολιτικοποιημένες. Από τις πιο ακίνδυνες δηλαδή στις πιο επικίνδυνες.

Το φοιτητικό κίνημα δεν ήταν αυτόνομο, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Γ. Γιανουλόπουλος. Υπάκουε στις πολιτικές γραμμές της Αριστεράς και του Κέντρου. Δεν ήταν αυτόνομο όπως στη Δυτική Ευρώπη. Οι φοιτητές στη Δυτική Ευρώπη πολιτικοποιούνταν μέσα στο πανεπιστήμιο, ενώ στην Ελλάδα τα στελέχη του φοιτητικού κινήματος προέρχονταν από αριστερές οικογένειες. Η αντίδραση στην Ελλάδα δεν ήταν απέναντι στους πατεράδες, αλλά απέναντι στην καταπιεστική εξουσία⁶¹⁰. Ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια παρατήρηση του Γ. Χατζόπουλου πάνω σε αυτό το ζήτημα:

«τα περισσότερα παιδιά [...] που ήταν από κολλέγια μισούσαν την καταπίεση, μισούσαν τους καταπιεστές ξεκινώντας από τον πατέρα τους [...]. Δεν αγαπούσαν τους καταπιεζόμενους και στηρίζανε όλη την ψυχική

⁶¹⁰ Συνέντευξη Γιάννη Γιανουλόπουλου

τους μετάσταση από μία κατάσταση σε μια άλλη στην ιδεολογική τους, ας πούμε, συνέπεια και συγκρότηση. Κορυφαία περίπτωση τέτοια, ο Πουλαντζάς»⁶¹¹.

Εντούτοις, οι φοιτητικές Νεολαίες διατηρούσαν μια σχετική αυτονομία απέναντι στα κόμματά τους, ενώ η πλειοψηφία των πόρων που κινητοποίησε το φοιτητικό κίνημα ήταν ενδογενείς και όχι εξωγενείς.

Όσον αφορά στους στόχους του φοιτητικού κινήματος, δεν μπορεί να γίνει δεκτό ούτε ότι από τους αγώνες των νέων του '60 «απουσίαζε τελείως το συντεχνιακό στοιχείο», όπως έχει υποστηρίξει ο Θ. Πάγκαλος⁶¹², ούτε ότι ήδη από τη δεκαετία του '60 το αριστερό κίνημα διακατέχονταν από «μονοδιάστατο διεκδικητισμό», από «προβολή συνεχών και μαξιμαλιστικών διεκδικήσεων στον τομέα των δημόσιων πολιτικών [...] και άρνηση συμμετοχής σε οποιαδήποτε ορθολογική ανάλυση που θα μπορούσε να οδηγήσει στην αποδοχή αντικειμενικών περιορισμών», όπως έχει ισχυριστεί ο Κ. Σοφούλης⁶¹³. Το πρώτο δεν ισχύει, γιατί οι φοιτητές αγωνίζονταν μεταξύ άλλων για την επαγγελματική τους εξασφάλιση σε σημείο να κινητοποιούνται οι μεν ενάντια στις κινητοποιήσεις των δε που ζητούσαν παρόμοια επαγγελματικά δικαιώματα, και το δεύτερο δεν ισχύει, γιατί ο διεκδικητισμός και ο μαξιμαλισμός αφορούσαν πράγματα τα οποία θεωρούνταν δεδομένα στον τότε ανεπτυγμένο κόσμο και το καθεστώς τα αρνούνταν χωρίς σοβαρά και ορθολογικά επιχειρήματα.

Τα αιτήματα των φοιτητών ήταν σαφώς περισσότερο υλιστικά (εκδημοκρατισμός πανεπιστημίου και πολιτικής ζωής, βελτίωση σπουδών και υποδομών, επαγγελματική εξασφάλιση κα) παρά μεταυλιστικά, χωρίς να σημαίνει ότι τα τελευταία απουσίαζαν τελείως⁶¹⁴. Στη λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου άλλωστε καταγράφεται «ο δυναμικός ду́ισμός της ταυτότητας της γενιάς του '60, δηλαδή ένα μείγμα ατομικισμού και συλλογικότητας, που άλλοτε γίνεται πιο συμπαγές και άλλοτε ρευστοποιείται»⁶¹⁵.

Εργατισμός και αντικαπιταλισμός υπήρχε κυρίως στους τροτσκιστές, που είχαν κάποιες δυνάμεις στο φοιτητικό και τον εργατικό χώρο και τους οποίους οι αριστεροί πολλές

⁶¹¹ Συνέντευξη Γιώργου Χατζόπουλου

⁶¹² Μαρτυρία Θεόδωρου Πάγκαλου στο *Δρόμοι της Νεολαίας...*, σ. 27

⁶¹³ Μαρτυρία Κώστα Σοφούλη στο ίδιο, σ.31

⁶¹⁴ Κιούκας Δ., «Μετα-υλιστικά αιτήματα της νεολαίας του εξήντα. Νέα απόπειρα συγκριτικής ιδεολογικής μορφοποίησης με ελληνικές αναφορές» στο ίδιο, σ.57κε

⁶¹⁵ Δεληγιάννης Ι., «Η Νεότητα του '60 ως μυθιστορηματικό πρόσωπο» στο ίδιο, σ.232

φορές τους προπηλάκισαν ή τους χτύπησαν, αλλά και στους κινεζόφιλους και τους ΦΝΧίτες, που είχαν δυνάμεις στο φοιτητικό κυρίως χώρο.

Τι ήταν αυτό που έδωσε όμως το φοιτητικό κίνημα στην ελληνική κοινωνία του '60 ή και αργότερα; Το «114» έφτασε να αμφισβητήσει όλο το μετεμφυλιακό κράτος. Το «15%» συμπεριέλαβε σχολεία, καθηγητές, εργατικές ενώσεις κλπ, έδωσε δηλαδή μια ιδέα του πως το πολιτικό συναρθρώνεται με το κοινωνικό. Αυτό το άνοιγμα δεν παρατηρήθηκε στο εργατικό κίνημα. Έδωσε επίσης στελέχη στα μεταπολιτευτικά κόμματα, χωρίς απαραίτητα, όπως ισχυρίζεται ο Αριστείδης Μανωλάκος, τα κόμματα αυτά να αξιοποιήσουν καινοτόμες ιδέες που προέρχονταν από τη δεκαετία του '60.

Ίσως όμως η μεγαλύτερη προσφορά του φοιτητικού κινήματος να ήταν ότι «υπήρχε απήχηση των συνθημάτων των φοιτητών, το πιο επαναστατικό εκ των οποίων ήταν το 'δημοκρατία'. Δε λέγαμε τίποτε άλλο», θυμάται ο Γιάννης Γιανουλόπουλος. «Μας χειροκροτούσε ο κόσμος. [...] Ξεφοβήθηκε ο κόσμος. Αυτός νομίζω ήταν ο στόχος και η μεγαλύτερη προσφορά του φοιτητικού κινήματος»⁶¹⁶. Ιδίως στις επαρχίες η ΟΤΣΣΕ βοήθησε να σπάσει ο φόβος. Αυτό έκανε αργότερα η ΔΝΛ. Τους μιλούσαν για την αγροτική παραγωγή, για την εκμετάλλευση που υφίστανται, για την έλλειψη παιδείας, για τα δικαιώματά τους. Ο κόσμος, με τη σειρά του, συμπαραστεκόταν στους φοιτητές, κάθε φορά που αυτοί φώναζαν «συμπαράσταση λαέ», όπως θυμάται ο Ανδρέας Λεντάκης,

«χειροκροτώντας μέσα στους δρόμους και πάνω από τα μπαλκόνια, αποδοκιμάζοντας την αστυνομία, κρύβοντας και προασπίζοντας τους φοιτητές, συμμετέχοντας ο ίδιος στα φοιτητικά συλλαλητήρια για τη δημοκρατία, υπογράφοντας κείμενα συμπαράστασης που τους ζητούσαν οι φοιτητές (πχ δημοψήφισμα για την Παιδεία κλπ), δίνοντας χρήματα κλπ. Η εξήγηση αυτού τους φαινομένου νομίζω πως βρίσκεται στο ότι αφ' ενός το φοιτητικό κίνημα είχε μια πολύ πλατιά πολιτική που συνοδευόταν από αφάνταστη ευρηματικότητα, φρεσκάδα, τόλμη και χιούμορ και αφετέρου εξέφραζε άμεσα και ζωντανά τους πόθους και τα αιτήματα όλου του λαού εκείνης της περιόδου. Κάλυπτε δηλαδή και τις δικές τους ανάγκες και επιθυμίες να εκφραστεί και να δράσει ελεύθερα και που για πολλούς και διάφορους λόγους (ηλικία, κούραση, υποχρεώσεις και ευθύνες κλπ) συγκρατούσαν τον πολύ κόσμο για το φόβο κυρίως νέων διώξεων»⁶¹⁷.

⁶¹⁶ Συνέντευξη Γιάννη Γιανουλόπουλου

⁶¹⁷ Μαρτυρία Ανδρέα Λεντάκη: αναφορά στις αγωνίστριες της εποχής στο ίδιο, σ.175-176

Το παραπάνω απόσπασμα θεωρώ ότι επιβεβαιώνει με τον πιο γλαφυρό τρόπο δύο από τα συμπεράσματα του Hank Johnston σχετικά με την προνομιακή σχέση των νέων με τις κινητοποιήσεις: ότι οι νέοι διακρίνονται στην καινοτομία ως προς τη δράση, ως προς την ικανότητά τους να αναλαμβάνουν ρίσκα, να εμπλέκονται συναισθηματικά ή να κατασκευάζουν νέα ερμηνευτικά πλαίσια⁶¹⁸ και ότι σε μη δημοκρατικές περιπτώσεις ο πληθυσμός υποστηρίζει γενικά τις φοιτητικές κινητοποιήσεις, ιδιαίτερα όταν τις χτυπά η αστυνομία, για δύο λόγους: γιατί είναι τα παιδιά της κοινωνίας και γιατί λένε απλώς αυτό που οι μεγαλύτεροι δεν τολμούν να πουν⁶¹⁹.

Αναμφισβήτητα επίσης άλλαξαν οι σχέσεις των φύλων και των γενεών. Χωρίς τη συμμετοχή των φοιτητριών, εκτιμά ο Αντρέας Λεντάκης,

«το κίνημα αυτό θα ήταν θα ήταν τελικά και άμαξο και δεν θα είχε την ίδια απήχηση από πλευράς συμπαθειών μέσα στον κόσμο. Όταν τα συλλαλητήρια που ήταν πολύ συχνά και κυρίως αιματηρότατα, η αναλογία φοιτητών και φοιτητριών ήταν περίπου η ίδια, τότε καταλαβαίνει κανείς πόσο μαζικό ήταν το κίνημα και κυρίως πόσες συμπάθειες κινούσε σε πανελλήνια κλίμακα και πως κέρδιζε ενεργητική την αλληλεγγύη του κόσμου»⁶²⁰.

Το φοιτητικό κίνημα του '60, τέλος, έδωσε πολλά μέλη αφενός στις αντιστασιακές οργανώσεις που έδρασαν κατά τη διάρκεια της χούντας και αφετέρου στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα.

Οι Πίνακες 21-23 αποτυπώνουν την πορεία του σπουδαστικού κινήματος, όπως αυτή σκιαγραφείται στο παρόν κεφάλαιο. Αναλυτικότερα, βλέπουμε ότι το απόγειο των φοιτητικών κινητοποιήσεων τοποθετείται στο 1962, έτος του «114» και του «15%», ενώ στη συνέχεια παρατηρείται μια ύφεση, η οποία συμπίπτει εν μέρει με τις εκλογικές αναμετρήσεις που ανέδειξαν την ΕΚ κυβέρνηση και εν μέρει με την πρώτη περίοδο της διακυβέρνησής της όπου προώθησε την προοδευτική εκπαιδευτική πολιτική της. Η εκ νέου άνοδος των κινητοποιήσεων συμπίπτει με την αποστασία και την περίοδο διακυβέρνησης των αποστατών κατά τη διάρκεια της οποίας οι φοιτητές βρέθηκαν σε νέα σκληρή αντιπαράθεση με την πολιτική εξουσία. Αξιοσημείωτο είναι δε το γεγονός ότι, παρόλο το μικρότερο σε σχέση με το '62 αριθμό των κινητοποιήσεων που

⁶¹⁸ Johnston H., ό.π., σ.13-14

⁶¹⁹ Στο ίδιο, σ.8

⁶²⁰ Μαρτυρία Ανδρέα Λεντάκη: αναφορά στις αγωνίστριες της εποχής, *Δρόμοι της Νεολαίας...*, σ.175

σημειώθηκαν κατά τα έτη 1965 και 1966, τους μήνες πριν τη δικτατορία του 1967 η κινηματική δραστηριότητα εκτινάχθηκε εκ νέου σε επίπεδα '62.

Η δραστηριότητα των σπουδαστών τεχνικών σχολών ακολουθεί στα πρώτα στάδια την αντίστοιχη των φοιτητών ιδίως στο πλαίσιο των κοινών αγώνων για το «114» και «15%». Η άνοδος της ΕΚ όμως στην εξουσία, η οποία οδήγησε σε ικανοποίηση των φοιτητικών αιτημάτων, έδωσε το έναυσμα για εντονότερους σπουδαστικούς αγώνες. Η ευνοϊκή στάση της ΕΚ απέναντι στα εκπαιδευτικά ζητήματα εκλήφθηκε σαν μια πρώτης τάξεως ευκαιρία από τους σπουδαστές των τεχνικών σχολών να επιλύσουν τα φλέγοντα ζητήματά τους. Η άνοδος ωστόσο των αποστατών στην εξουσία εξάλειψε την εν λόγω ευνοϊκή συνθήκη και υποχρέωσε τους σπουδαστές σε χαμηλές πτήσεις. Δεν ακολούθησαν τους φοιτητές στην πολιτικοποίηση της αντιπαράθεσης. Ομοίως, η δραστηριότητα των μαθητών υπήρξε αξιοσημείωτη μόνο κατά το έτος του «114» και του «15%», καθώς και ύστερα από την ανάληψη της εξουσίας από την ΕΚ.

Σχετικά με τα επιμέρους χαρακτηριστικά των κινητοποιήσεων μπορούμε να επισημάνουμε τα παρακάτω: οι περισσότερες κινητοποιήσεις κρατούσαν μερικές ώρες, αν και ένα σημαντικό μέρος αυτών κρατούσαν μέρες. Οι σπουδαστές των τεχνικών σχολών επέδειξαν μεγαλύτερη τάση στο να επεκτείνουν χρονικά την κινητοποίησή τους. Οι περισσότερες κινητοποιήσεις είχαν τοπικό χαρακτήρα, ωστόσο στην περίπτωση των σπουδαστών μέσης τεχνικής εκπαίδευσης και των μαθητών ήταν συχνές οι κινητοποιήσεις υπερτοπικού χαρακτήρα. Αυτό συνέβαινε, γιατί η διάχυση ήταν πιο εύκολη σε αυτούς παρά στους φοιτητές. Οι φοιτητές ήταν συγκεντρωμένοι στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Θεσσαλονίκης και σε λίγες εξωπανεπιστημιακές σχολές και οι κινητοποιήσεις, όσο συντονισμένες και μαζικές και αν είναι, λογίζονται ως τοπικές. Οι κινητοποιήσεις των φοιτητών εντοπίζονται, όπως είναι φυσικό, στην Αθήνα-Πειραιά (72%) και στη Θεσσαλονίκη (23%). Οι κινητοποιήσεις των σπουδαστών ωστόσο, καίτοι κατά μεγάλο ποσοστό επίσης σημειώνονται στις δύο μεγάλες πόλεις (59% σε Αθήνα-Πειραιά, 15% στη Θεσσαλονίκη) το ¼ αυτών σημειώνονται σε 13 διαφορετικούς νομούς. Ακόμα πιο έντονο είναι το φαινόμενο της διασποράς στην περίπτωση των μαθητών, καθώς μόνο το 37% σημειώθηκαν στο κλεινόν άστυ. Όλες οι υπόλοιπες έλαβαν χώρα σε 23 διαφορετικούς νομούς, γεγονός που αποδεικνύει το ενδιαφέρον της ελληνικής

κοινωνίας για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και τα προβλήματα της σε εκπαιδευτικές δομές.

Το ποσοστό των θετικών εκβάσεων των σπουδαστικών κινητοποιήσεων δεν είναι υψηλό. Ωστόσο, το συμπέρασμά μας για την αποτελεσματικότητα του σπουδαστικού κινήματος πρέπει να προσδιοριστεί και από τα εξής: 1) η προοδευτική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της ΕΚ πρέπει να αποδοθεί στην πίεση που άσκησαν εκατοντάδες κινητοποιήσεις του σπουδαστικού κινήματος που ζητούσαν επίμονα ό,τι η εν λόγω μεταρρύθμιση τελικώς διευθέτησε, 2) μία θετική έκβαση μπορεί να σημειώθηκε ύστερα από αλληπάλληλες κινητοποιήσεις για το ίδιο θέμα, 3) δεν διαθέτουμε στοιχεία για την έκβαση κάθε κινητοποίησης, καθώς η θετική έκβαση μπορεί να γνωστοποιηθεί πολύ αργότερα σε σχέση με την αρχική κινητοποίηση και, ως εκ τούτου, να μην αναφερθεί στην εφημερίδα. Με δεδομένα όλα τα παραπάνω θεωρώ πως η αποτελεσματικότητα του φοιτητικού κινήματος πρέπει να κριθεί τουλάχιστον σημαντική.

Η αστυνομία επενέβη στο 15% των κινητοποιήσεων του σπουδαστικού κινήματος, γεγονός που δείχνει και την ανησυχία των κυβερνήσεων, ιδίως της Δεξιάς και των αποστατών, να μην ξεφύγουν οι νέοι από τον έλεγχό τους και τους δημιουργήσουν προβλήματα. Ο καταμερισμός δε των επεμβάσεων αποδεικνύει του λόγου το αληθές. Το μικρότερο ποσοστό εστιάζεται στις κινητοποιήσεις των σπουδαστών (9%), οι οποίοι δεν έβγαιναν εύκολα από το πλαίσιο των κλαδικών τους αιτημάτων. Το ποσοστό ανεβαίνει στην περίπτωση των φοιτητών (14%), που ήταν σαφώς πιο πολιτικοποιημένοι, και των μαθητών (18%), που η μαζικότητα και η ιδιαίτερη θέση τους στην κοινωνία δεν επέτρεπαν στις κυβερνήσεις να εφησυχάζουν ως προς την πιθανότητα να βρεθούν μπροστά σε ένα τεραστίων διαστάσεων εθνικό πρόβλημα. Το ποσοστό εκτοξεύεται (27%) στις περιπτώσεις που κάποιοι από τους παραπάνω συμπράττουν μεταξύ τους ή με άλλους και εξ αυτού του γεγονότος φαντάζουν πιο επικίνδυνοι. Οι κινητοποιήσεις του «114» και του «15%» δέχθηκαν έντονη καταστολή, ενώ τόσο η κυβέρνηση της ΕΚ στην τελευταία περίοδο της διακυβέρνησης της όσο και αυτές των αποστατών χρησιμοποίησαν την καταστολή για να περιορίσουν τη δυναμική του σπουδαστικού κινήματος. Χαρακτηριστικό είναι ότι τις παραμονές της δικτατορίας οι αστυνομικές δυνάμεις επιτέθηκαν στους φοιτητές περισσότερες φορές από ό,τι το είχαν κάνει ολόκληρη την προηγούμενη χρονιά. Στον πίνακα 24 σημειώνονται οι αστυνομικές

επεμβάσεις στις κινητοποιήσεις όπου φοιτητές, σπουδαστές και μαθητές κινητοποιούνται μόνοι τους.

Μαθητές, φοιτητές και σπουδαστές χρησιμοποιούσαν κατά κύριο λόγο την αποχή από τα μαθήματα, τη συγκέντρωση και τη διαδήλωση για να δημοσιοποιήσουν τα αιτήματά τους, σε διαφορετικά ποσοστά, όπως φαίνεται και από το σχετικό πίνακα. Οι φοιτητές φαίνεται να προβαίνουν συχνότερα σε δημόσιες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας (συγκεντρώσεις, διαδηλώσεις) από τους άλλους στηριζόμενοι τόσο στη μαζικότητα που τους προσέφερε η συγκέντρωσή τους στα μεγάλα πανεπιστήμια όσο και η εντονότερη πολιτικοποίησή τους. Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζουν και κάποια επιμέρους στοιχεία. Πρώτον, οι μαθητές, οι φοιτητές και οι σπουδαστές συνδύαζαν τις μορφές δράσης κατά 27, 17 και 19% αντίστοιχα. Δεύτερον, το μέγεθος της καταστολής επηρέαζε τη δυναμικότητα των κινητοποιήσεων, όπως φαίνεται από τον πίνακα 25 με την απarίθμηση των διαδηλώσεων. Οι διαδηλώσεις φαίνεται να συγκεντρώνονται στην περίοδο διακυβέρνησης της ΕΚ, ιδίως στην περίπτωση των μαθητών και των σπουδαστών. Αυτό ισχύει και στην περίπτωση των φοιτητών, αν και σε μικρότερο βαθμό. Σε αυτούς πιστώνεται κυρίως το «έπος» του «114» και του «15%» παρόλη την καταστολή που υπέστησαν. Ωστόσο, εκμεταλλεύτηκαν και αυτοί την ανοχή στις δυναμικές εκδηλώσεις που παρατηρήθηκε με την άνοδο της ΕΚ, ενώ με την επάνοδο της καταστολής μειώθηκαν αισθητά οι διαδηλώσεις. Παρόλα αυτά 111 διαδηλώσεις σε 525 γεγονότα διαμαρτυρίας (21%) καταδεικνύουν τη δυναμική του σπουδαστικού κινήματος. Ως προς τα αιτήματα, οι πλέον κλαδικά προσανατολισμένοι στα αιτήματά τους ήταν οι σπουδαστές μέσω των τεχνικών σχολών. Στο 74% των περιπτώσεων που κινητοποιήθηκαν μόνοι τους είχαν εκπαιδευτικά αιτήματα, στο 16% επαγγελματικά, στο 11% οικονομικά και μόλις στο 5% αιτήματα πολιτικών δικαιωμάτων. Στον αντίποδα αυτών βρίσκονται οι φοιτητές, οι οποίοι υιοθέτησαν αιτήματα εκπαιδευτικά μόλις στο 44% των περιπτώσεων, αιτήματα επαγγελματικά στο 11% και αιτήματα οικονομικά στο 5%. Αντιθέτως, υιοθέτησαν αιτήματα πολιτικών δικαιωμάτων στο 36% των περιπτώσεων, αιτήματα εξωτερικής πολιτικής στο 7% και αιτήματα διεθνούς πολιτικής επίσης στο 7% των περιπτώσεων. Ομοίως οι μαθητές, παρόλο το υψηλό ποσοστό των κινητοποιήσεων με εκπαιδευτικά αιτήματα, προέβησαν και αυτοί σε κινητοποιήσεις με πολιτικό αίτημα (23% διεθνούς πολιτικής και 12% πολιτικών δικαιωμάτων). Η μεγάλη πλειοψηφία των

αιτημάτων φυσικά απευθυνόταν στην κυβέρνηση (69% μαθητές, 72% φοιτητές, 80% σπουδαστές). Την εικόνα συμπληρώνουν οι πανεπιστημιακές αρχές στην περίπτωση των φοιτητών (24%) και των δημόσιων ή ιδιωτικών σχολών στην περίπτωση των σπουδαστών (13%). Τέλος, λόγω του Κυπριακού κυρίως, στο 23% των κινητοποιήσεων των μαθητών και στο 7% των κινητοποιήσεων των φοιτητών υπήρχαν και αιτήματα προς άλλο κράτος.

Συνοψίζοντας, τα ευρήματα της έρευνάς μου ως προς την ανάπτυξη του σπουδαστικού κινήματος φαίνεται να είναι συμβατά με τα αντίστοιχα της έρευνας του Νίκου Σερντεδάκι, ο οποίος εντοπίζει μία μεγάλη άνοδο των σπουδαστικών κινητοποιήσεων το 1962, πτώση την επόμενη χρονιά και ελαφριά άνοδο το 1964, όπου και ολοκληρώνεται η έρευνά του⁶²¹. Την πορεία αυτή εξασφάλισε, σύμφωνα με το συγγραφέα, η αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού, οι προσδοκίες που καλλιεργούσε η εκπαιδευτική διαδικασία, οι πολιτικές ευκαιρίες που εκμεταλλεύτηκαν οι σπουδαστές και τα ερμηνευτικά σχήματα μέσω των οποίων εξασφάλισαν την ανοχή/στήριξη σημαντικών μερίδων των κυρίαρχων πολιτικών ομάδων και της κοινής γνώμης⁶²². Η ερμηνεία αυτή είναι εν πολλοίς σωστή. Από τους αιτιώδεις μηχανισμούς που εντόπισα στις προηγούμενες σελίδες θεωρώ σκόπιμο να αναφέρω, και με αυτό τον τρόπο να συμπληρώσω το παραπάνω ερμηνευτικό σχήμα, μόνο όσους αναφέρονται στην οργάνωση του φοιτητικού σώματος σε φοιτητικό κίνημα: κοινωνική ιδιοποίηση των φοιτητικών συλλόγων, δικτύωση, οργανωτική αναβάθμιση (ΕΦΕΕ), σύγκλιση μεταξύ αριστερών και κεντρώων, εμβάθυνση διαχωριστικής γραμμής με τους Δεξιούς, οικοδόμηση δημοκρατικής ταυτότητας. Ωστόσο, αναφορικά με την εκμετάλλευση πολιτικών ευκαιριών εκ μέρους των σπουδαστών πρέπει να κάνω ορισμένες παρατηρήσεις. 1) Οι πολιτικές ευκαιρίες δεν υπήρξαν σημαντικές για όλους τους σπουδαστές, καθώς οι αριστεροί και οι «κρυπτοαριστεροί» στο πλαίσιο του κοινού αντιΕΚΟΦικού αγώνα κατάφεραν να διευρύνουν τις πολιτικές ευκαιρίες που εκμεταλλεύθηκαν τα πιο «φοβισμένα» στοιχεία στη συνέχεια. 2) Η μαχητικότητα του «ανενδότου» αγώνος, η οποία σαφώς υπήρξε

⁶²¹ Σερντεδάκις, Ν., «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964:Δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η Σύντομη Δεκαετία του '60*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ.257

⁶²² Στο ίδιο, σ.260-261

πολιτική ευκαιρία για τα πιο «φοβισμένα» στοιχεία οφείλεται ακριβώς στη μαχητική παρουσία των σπουδαστών και των νέων γενικά στους δρόμους, μιας και απ' ότι έδειξε η έρευνά οι νέοι «έβγαλαν» τον «ανένδοτο» στο δρόμο και όχι το αντίθετο. 3) Όπως έδειξα μέχρι τώρα, τα κυριότερα όπλα των σπουδαστών υπήρξαν η ενότητα που εξασφάλιζε η σύγκλιση μεταξύ αριστερών και κεντρώων και η αλληλεγγύη μεταξύ των φοιτητών, δηλαδή καθαρά ενδογενείς πόροι.

Όσον αφορά στα χρόνια μετά τα Ιουλιανά, ο Ν. Σερντεδάκης υιοθετεί την τρέχουσα άποψη περί ύφεσης, την οποία προκειμένου για το φοιτητικό κίνημα αποδίδει στη «συρρίκνωση των πολιτικών ευκαιριών μετά την κρίση του 1965», τη «ρουτινοποίηση των ερμηνευτικών σχημάτων» και την «παγίωση της διάψευσης των προσδοκιών για τον εκδημοκρατισμό της ελληνικής πολιτείας»⁶²³. Η αλήθεια είναι ότι το σπουδαστικό κίνημα περιορίστηκε σε πιο χαμηλές πτήσεις. Η πτώση όμως, όπως δείχνουν τα στοιχεία της έρευνας, δεν είναι τόσο αξιοσημείωτη. Ούτε το φοιτητικό κίνημα έχασε κάτι από την πολιτικοποίησή του, όπως διατείνεται η τρέχουσα άποψη, ούτε φυσικά η μαχητικότητά του έπεσε στο ελάχιστο, όπως φαίνεται από τις αλλεπάλληλες συγκρούσεις με την αστυνομία τους τελευταίους μήνες πριν τη δικτατορία. Η *κούραση*, οι *ανταγωνισμοί*, η *απογοήτευση*, η *καταστολή* υπήρχαν. Και προφανώς έκαναν την αρνητική δουλειά τους. Το μεγαλύτερο πρόβλημα, όμως, κατά τη γνώμη μου, ήταν ότι το κίνημα ήταν έντονα συνδεδεμένο με τις πολιτικές δυνάμεις της Αριστεράς και του Κέντρου, οι οποίες όμως δεν έδιναν κάποιον προσανατολισμό. Το κίνημα δεν ήταν επαρκώς αυτόνομο, ώστε να κάνει τους δικούς του ανεξάρτητους πολιτικούς υπολογισμούς και να χαράζει τη δική του στρατηγική. Το βάρος των κομματικών δυνάμεων μέσα στο κίνημα ήταν αρκετά μεγάλο, για να μπορέσει το κίνημα να χαράζει τη δική του στρατηγική. Ο εναγκαλισμός κόμματος-κινήματος που λειτούργησε προς όφελος του κινήματος σε προηγούμενες φάσεις όπου τα δημοκρατικά κόμματα πρόσφεραν πόρους στο κίνημα, στη δεδομένη στιγμή το εγκλώβιζε. Ακόμα και η ανάδειξη της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς δεν ανάδειξε τόσο την έλλειψη αυτονομίας και ριζοσπαστικότητας του κινήματος όσο την έλλειψη αυτονομίας και ριζοσπαστικότητας της Αριστεράς.

Τέλος, σε θεωρητικό επίπεδο το παρόν κεφάλαιο παρουσιάζει και αυτό το δικό του ενδιαφέρον: 1) επιβεβαιώνει το ερμηνευτικό σχήμα περί ριζοσπαστικοποίησης, που

⁶²³ Στο ίδιο, σ.261

εισηγήθηκα σε προηγούμενο κεφάλαιο, 2) καταδεικνύει τη θετική σχέση που έχουν οι απειλές με την κινητοποίηση των πιο ριζοσπαστικών στοιχείων σε αντίθεση με την προνομιακή σχέση που έχουν οι ευκαιρίες με τα πιο μετριοπαθή στοιχεία, και 3) υποδεικνύει μια στενή σχέση μεταξύ απήχησης του κινήματος και ικανότητας ιδιοποίησης της κυρίαρχης εθνικοπατριωτικής πλαισίωσης εκ μέρους των κινηματικών δρώντων.

ΚΙΝΗΜΑ ΕΙΡΗΝΗΣ, ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ, ΑΙΤΗΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο τα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με τις βασικές συντεταγμένες του Ψυχρού Πολέμου. Ωστόσο, η κινητοποίηση με αφορμή τέτοια ζητήματα ήταν αξιοσημείωτη. Ποιοι λόγοι συνετέλεσαν στην παράκαμψη των δυσκολιών και των επιπλοκών που μπορούσε να έχει η ανακίνηση τέτοιων ζητημάτων και ποιοι φορείς ανέλαβαν την κινητοποίηση του κόσμου είναι το αντικείμενο διερεύνησης αυτού του κεφαλαίου.

Τη δεκαετία του '60 η απειλή της κορύφωσης των εξοπλισμών και της ανάπτυξης των πυρηνικών όπλων είχε ευαισθητοποιήσει τον κόσμο. Η ιδέα ότι «οι πυρηνικοί εξοπλισμοί μπορούσαν να καταστρέψουν 20 φορές τον πλανήτη» τον είχε θορυβήσει. Η φιλειρηνική πολιτική της ΕΣΣΔ και του στρατοπέδου της προκαλούσε γενικό θαυμασμό, ενώ η στάση των ΗΠΑ γενική κατακραυγή. Η ΕΔΑ προσπάθησε «να επωφεληθεί από το ουδετερόφιλο αίσθημα, από την 'τήξη των πάγων' στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης και την αυξανόμενη συνειδητοποίηση της παγκόσμιας πυρηνικής απειλής, προκειμένου να αποδουθεί σε μια εκστρατεία υπέρ της διεθνούς ύφεσης και ειρήνης»⁶²⁴. Η παρέμβαση των Αμερικανών στο εσωτερικό της Ελλάδας και στην εξωτερική της πολιτική, η στάση της στο Κυπριακό και οι παρεμβάσεις των ΗΠΑ όπου γης εκλαμβάνονταν σαν απειλή από την πλειοψηφία των Ελλήνων (*attribution of threat*), προξενούσαν άνοδο του αντιαμερικανισμού και έδιναν την ευκαιρία για την Αριστερά να προωθήσει την ατζέντα της⁶²⁵. Στο παρόν κεφάλαιο θα περιγραφούν από κοινού οι κινητοποιήσεις υπέρ της ειρήνης, οι κινητοποιήσεις για το Κυπριακό, οι κινητοποιήσεις εναντίον της αμερικανικής παρουσίας στην Ελλάδα και οι κινητοποιήσεις κατά των αμερικανικών ιμπεριαλιστικών επεμβάσεων όπου γης για τον εξής απλό λόγο: σε όλες τις περιπτώσεις εμπλεκόταν η αμερικανική εξωτερική πολιτική ως αιτία της κινητοποίησης, σε όλες τις περιπτώσεις εμπλεκόταν η εγχώρια Αριστερά ως βασικός οργανωτής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι κινητοποιήσεις σε πολλές περιπτώσεις να μην αφορούν ένα από τα παραπάνω ζητήματα, αλλά περισσότερα ή και όλα.

Το '61 έγιναν ελάχιστες κινητοποιήσεις είτε από φοιτητές είτε από μαζικούς φορείς της Αριστεράς. Τόσο όμως στην περίπτωση των φοιτητών που διαμαρτύρονταν για τη δολοφονία του Λουμούμπα και την ιμπεριαλιστική επέμβαση στο Κονγκό όσο και στην περίπτωση των συγκεντρώσεων που ζητούσαν τον πλήρη και γενικό αφοπλισμό, την αποτροπή του να μετατραπεί η Κρήτη σε πυρηνική-πυραυλική βάση, τη μετατροπή της Βαλκανικής σε απύραυλη ζώνη, την περικοπή των στρατιωτικών εξοπλισμών, την ειρηνική συνύπαρξη με τους γείτονες, την καταδίκη εκ μέρους της Δικαιοσύνης των εγκλημάτων των ναζιστών που αφίχθησαν στην Ελλάδα για τη σύνοδο του ΝΑΤΟ, τη συμπαράσταση στην Κούβα και την καταδίκη των αμερικανικών επεμβάσεων, είχαν ένα

⁶²⁴ Στεφανίδης Ι., *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Επίκεντρο, 2007, σ.357

⁶²⁵ Βλ. αναλυτικά στο ίδιο

κοινό χαρακτηριστικό: τη στρατηγική της γεφύρωσης. Η στρατηγική που ακολουθούσε η Αριστερά εκείνη την περίοδο αποσκοπεί στη γεφύρωση (*frame bridging*)⁶²⁶ του φιλειρηνικού ζητήματος με ζητήματα πιο οικεία, με σκοπό αφενός να καταστήσει πιο οικείο ζήτημα το φιλειρηνικό και αφετέρου να μετατρέψει την αντίθεση στις ΗΠΑ και στο μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας σε μια συνολικότερη αντίθεση στο δυτικό ιμπεριαλιστικό στρατόπεδο. Συγκεκριμένα, προσπάθησε να γεφυρώσει την αντίθεση στους συμμαχικούς χειρισμούς στο Κυπριακό με τη γενικευμένη αντίθεση στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό, την αντίθεση στην αμερικανική παρουσία στην Ελλάδα με την υποστήριξη του αφοπλισμού, την αντίθεση στην αμερικανική παρουσία και παρέμβαση στην Ελλάδα με την αντίστοιχη στην Κούβα. Και αυτό έμελε να γίνει κυρίαρχη στρατηγική της Αριστεράς στο εξής.

Το 1962 ήρθαν επανειλημμένα στην Αθήνα Γερμανοί αξιωματούχοι, πρώην ναζί, στο πλαίσιο εργασιών του NATO. Η παρουσία τους στην Ελλάδα προκάλεσε αντιδράσεις και έδωσε την ευκαιρία στην Αριστερά να αντιπαραβάλει τη μη αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και τη μη απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων – ηρώων της Αντίστασης με την αμνήστευση των ναζί. Οι πολιτικοί εξόριστοι του Αϊ Στράτη κατήλθαν σε 24ωρη απεργία πείνας στις 25 Μαρτίου 1962 ζητώντας γενική αμνηστία, η Ένωση Θυμάτων Γερμανικής Κατοχής «ο Φοίνιξ» επανέλαβε αργότερα το αίτημα, ενώ στις 26 Οκτωβρίου του ίδιου έτους χιλιάδες Αθηναίοι κατέκλεισαν την Ακρόπολη για να γιορτάσουν την απελευθέρωση της Αθήνας και την Εθνική Αντίσταση. Την ώρα μάλιστα που περνούσαν οι εκπρόσωποι της κυβέρνησης ακούστηκαν κραυγές «έξω οι χιτλερικοί», «έξω από την Ελλάδα οι εγκληματίες πολέμου», «όχι άλλοι Γερμανοί», «λευτεριά στο Γλέζο», «λευτεριά στους ήρωες».

Από την άλλη, σε πολλές συγκεντρώσεις, όπως αυτές του 114 και της Πρωτομαγιάς, ακούγονταν ταυτόχρονα συνθήματα υπέρ της δημοκρατίας, υπέρ της εθνικής ανεξαρτησίας και υπέρ της ειρήνης. Η Αριστερά προσπάθησε να επεκτείνει τη στρατηγική της *γεφύρωσης*, συνδέοντας εθνικά αιτήματα αφενός με οικουμενικά και αφετέρου με κοινωνικοπολιτικά.

Στις 25 Μαΐου του '62, εκατοντάδες Ελληνίδες μητέρες, ανταποκρινόμενες στο κάλεσμα του γυναικείου συμβουλίου της Ελληνικής Επιτροπής για τη Διεθνή Ύφεση και την

⁶²⁶ Snow D., Rochford B., Worden S., Benford R., ό.π.

Ειρήνη (ΕΕΔΥΕ), συγκεντρώθηκαν στο θέατρο Μουσούρη και υπέγραψαν έκκληση για την εξασφάλιση της ειρήνης και την επίτευξη του γενικού και πλήρους αφοπλισμού. Η ΕΕΔΥΕ είχε ιδρυθεί το 1955 με διακήρυξη που υπέγραφαν 77 προσωπικότητες. Ήταν πλατιά οργάνωση και αρκετά δραστήρια χάρη στα τοπικά παραρτήματά της, αλλά ήταν πιο ελεγχόμενη από την ΕΔΑ, παρότι πρόεδρός της ήταν ο Ζάκας, παλιός υπουργός. Το γεγονός ότι ελεγχόταν από την ΕΔΑ είχε δώσει την ευκαιρία στην κυβέρνηση Καραμανλή να δυσφημίσει το φιλειρηνικό κίνημα ως «αριστερό» και «κομμουνιστικό» με αποτέλεσμα να μην μπορεί εύκολα να συμμετάσχει πολύς κόσμος στις κινητοποιήσεις που οργάνωνε η Αριστερά. Η Ασφάλεια προσπαθούσε συνεχώς να συνδέσει το φιλειρηνικό κίνημα με τον κίνδυνο τον προερχόμενο από το κομμουνιστικό μπλοκ και αυτό δυσκόλευε προφανώς τη λειτουργία του φιλειρηνικού κινήματος.

Το πρόβλημα αυτό ξεπεράστηκε με την ίδρυση του Συνδέσμου Μπέρτραντ Ράσσελ, τον Ιανουάριο του 1963, από το Μιχάλη Περιστεράκη και μερικούς φοιτητές της Νομικής Σχολής των Αθηνών. Η διακήρυξη που συνέταξαν «καλούσε όλους τους πολίτες καλής θέλησης να ξεσηκωθούν και να αγωνιστούν κατά της βαρβαρότητας των πυρηνικών όπλων και όλων των μέσων μαζικής καταστροφής. Η διακήρυξη ζητούσε πλήρη και ελεγχόμενο πυρηνικό αφοπλισμό Ανατολής και Δύσης υπό τον έλεγχο του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών»⁶²⁷. Οι φοιτητές που ίδρυσαν το Σύνδεσμο⁶²⁸ είχαν έρθει σε επαφή με τον Ράσσελ, πρωτοπόρο του φιλειρηνικού κινήματος της Αγγλίας, ο οποίος έδωσε την άδεια να χρησιμοποιηθεί το όνομά του. Η Ν.ΕΔΑ αγκάλιασε την προσπάθεια (ειδικά ο Ανδρέας Λεντάκης βοήθησε πολύ στη δημιουργία του Συνδέσμου), αλλά ο Σύνδεσμος δεν είχε κομματική εξάρτηση. Διαφοροποιούνταν δε από την ΕΕΔΥΕ στο ότι ήταν υπέρ του αφοπλισμού των πυρηνικών και από τις δύο πλευρές και μάλιστα ήταν υπέρ του ελεγχόμενου από τον ΟΗΕ αφοπλισμού. Αυτά δεν τα έλεγε η ΕΕΔΥΕ. Η διαφοροποίηση αυτή από την επίσημη γραμμή του κόμματος δεν ήταν εύκολη υπόθεση εκείνη την εποχή. Παρόλα αυτά η συνεργασία του Συνδέσμου και της Επιτροπής ήταν αγαστή και στενή. Ο Σύνδεσμος, παρόλο το γεγονός ότι είχε ευρεία απήχηση, δεν είχε

⁶²⁷ Μαρτυρία του Μιχάλη Περιστεράκη στο *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του '60: Πολιτικές δράσεις και πολιτιστικές παρεμβάσεις*, Ίδρυμα πολιτισμού και εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Πρακτικά Ά Συνεδρίου, 2006, σ.122-123

⁶²⁸ Για την ίδρυση, τη λειτουργία και τη δραστηριότητα του Συνδέσμου Μπέρτραντ Ράσσελ οι περισσότερες πληροφορίες προέρχονται από τις συνεντεύξεις του Νίκου Κιάου, του Αλέκου Λάιου και του Ανδρέα Θεοφίλου.

σφραγίδα αναγνωρισμένη από το Πρωτοδικείο, γιατί υπήρχε κίνδυνος διάλυσης. Τα γραφεία του ήταν στην Ασκληπιού 3, όπου αργότερα συστεγάστηκε και η ΔΑΣ-114. Ο Σύνδεσμος ανέπτυξε δράση στα πανεπιστήμια, στους μαθητές, στους νεολαιίστικους χώρους, αλλά εξαπλώθηκε και πέρα από τους νέους, στους μεγαλύτερους. Παράρτημα του Συνδέσμου υπήρχε και στη Θεσσαλονίκη (ως ξεχωριστή όμως οργάνωση), ενώ κινήσεις είχαν γίνει και σε άλλα μέρη της χώρας. Στην εξάπλωση του Συνδέσμου και στην εξεύρεση επαφών βοήθησε ιδιαίτερα και η ΕΔΑ.

Ο επικεφαλής Περιστεράκης ήταν κεντρώος, ενώ υπήρχαν και κάποιοι ανένταχτοι. Αυτό βοηθούσε να μην ταυτιστεί ο Σύνδεσμος με την Αριστερά. Κεντρώοι και αριστεροί βέβαια συνεργάζονταν στο πλαίσιο του συμβουλίου του Συνδέσμου. Η πολιτική του Συνδέσμου καθοριζόταν από το συμβούλιό του και όχι από την επίσημη Αριστερά. Ο Περιστεράκης ήταν αρκετά ικανός ως εκπρόσωπος, αλλά τους λόγους τους έγραφε ο Λεντάκης. Στο Σύνδεσμο πρέπει να δραστηριοποιούνταν καμιά 100ριά άνθρωποι, ωστόσο δεν υπήρχε ούτε καταγραφή μελών ούτε καταστατικό.

Ο Σύνδεσμος και η ΕΕΔΥΕ υπήρξαν οι συνδιοργανωτές, μαζί με τη Ν.ΕΔΑ, των σημαντικότερων κινητοποιήσεων του φιλειρηνικού κινήματος της εποχής, των Μαραθώνιων Πορειών Ειρήνης. Η ΕΕΔΥΕ και η Ν.ΕΔΑ κινητοποιούσε τους ανθρώπους χάρη στις τοπικές επιτροπές ειρήνης και ο Σύνδεσμος ήταν το πρόσωπο της Πορείας προς τα έξω.

Η 1^η Μαραθώνια Πορεία Ειρήνης οργανώθηκε για τις 21 Απριλίου του '63. Η κυβέρνηση του Καραμανλή απαγόρευσε την πορεία, ενώ οργάνωσε και εκστρατεία δυσφήμισής της⁶²⁹. Η κινητοποίηση της αστυνομίας ήταν τεράστια. Αφού χτύπησε την πορεία από την αρχή της, ώστε αυτή να μην πραγματοποιηθεί, προσπάθησε -μεταξύ άλλων- να εμποδίσει και το Γρηγόρη Λαμπράκη, βουλευτή της ΕΔΑ και αντιπρόεδρο της ΕΕΔΥΕ, να φτάσει στον τύμβο. Αργότερα, όταν -μόνος διαδηλωτής- έμπαινε στα όρια των Αθηνών, τον συνέλαβε⁶³⁰, ενώ διενήργησε 2.000 ακόμα συλλήψεις. Από την επέμβαση της αστυνομίας τραυματίστηκαν (σύμφωνα με την αστυνομία) δεκάδες, ενώ σύμφωνα με την *Αυγή* πάνω από 300 άτομα.

⁶²⁹ Για περισσότερα δες Τριγάζης Π., *Ο Λαμπράκης και το κίνημα ειρήνης*, Ταξιδευτής, 2013, σ.103-104

⁶³⁰ Αναλυτικά για τη σύλληψη του Λαμπράκη, αλλά και των Βρετανών ειρηνιστών βλ. στο ίδιο, σ.106-109

Ο Σύνδεσμος είχε διεθνείς επαφές, κυρίως με την Αγγλία. Ο ίδιος ο Ράσσελ είχε στείλει επιστολές, ενώ ο γραμματέας του είχε έρθει στην Ελλάδα για την 1^η Μαραθώνια Πορεία μαζί με πολλούς Άγγλους απεσταλμένους της Committee for Nuclear Disarmament. Η αστυνομία όμως τους συνέλαβε και τους απέλασε. Ωστόσο, η 1^η Μαραθώνια Πορεία προξένησε το ενδιαφέρον και των εγχώριων και των διεθνών εφημερίδων. Ο Σύνδεσμος έβγαζε συνεχώς δελτία τύπου για την επερχόμενη Πορεία, όπου διαφήμιζαν την υποστήριξη που δέχονταν από ξένες αντιπροσωπείες και προσωπικότητες. Μάζευαν επίσης υπογραφές από εγχώριες προσωπικότητες που υπογράφανε ότι συμφωνούν να γίνει πορεία κατά του πολέμου και υπέρ του πυρηνικού αφοπλισμού. Σπάνια είχαν αρνήσεις. Μπορούμε, ως εκ τούτου, να συμπεράνουμε ότι, σε σύγκριση με τα άλλα κινήματα της περιόδου, το φιλειρηνικό κίνημα βοηθούνταν από ποικίλους εξωγενείς πόρους: πολλοί καλλιτέχνες, επιστήμονες και πνευματικοί άνθρωποι με προφορικές και έγγραφες δηλώσεις τους συμπαραστάθηκαν στο κίνημα, πανεπιστήμια και οργανώσεις του εξωτερικού έκαναν το ίδιο, ενώ μεγάλη δημοσιότητα λάμβαναν οι Μαραθώνιες Πορείες τόσο στην Ελλάδα όσο και το εξωτερικό χάρη στους Έλληνες και ξένους δημοσιογράφους. Τόσο η συμπαραστάση από το εξωτερικό όσο και η εγχώρια δημοσιογραφική κάλυψη βοηθούσε στη διαμόρφωση μιας ευνοϊκά διακείμενης κοινής γνώμης. Η *Αυγή*, η *Δημοκρατική Αλλαγή*, αλλά και *Τα Νέα*, το *Έθνος*, η *Αθηναϊκή*, καθιέρωσαν στήλες για τη Νεολαία, μέσα από τις οποίες διαφημίζονταν οι δραστηριότητες του Συνδέσμου.

Ακόμα και το '63, που τελικά η αστυνομία δεν επέτρεψε να γίνει η Πορεία, τα γραφεία του Συνδέσμου έγινε «τόπος προσκυνήματος». Χιλιάδες κόσμου πέρασε από κει, ενώ την επόμενη μέρα της Πορείας πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση για την ειρήνη στο θέατρο Ακροπόλ στην οποία πήραν μέρος χιλιάδες κόσμου.

Το Μάιο του '63 συνέβη επίσης ένα καθοριστικής ίσως σημασίας συμβάν για την εξέλιξη του φιλειρηνικού, αλλά και του ευρύτερου κινήματος. Στις 22 του μήνα, η Επιτροπή Ειρήνης Θεσσαλονίκης οργάνωσε εκδήλωση υπέρ της ειρήνης στην οποία κλήθηκε να μιλήσει ο Γρηγόρης Λαμπράκης. Έξω από το κτίριο όμως οργανώθηκε αντι-συγκέντρωση ακροδεξιών στοιχείων, η οποία κατέληξε ως γνωστόν στο θανάσιμο τραυματισμό του Λαμπράκη, καθώς και τον τραυματισμό 3 άλλων. Η δολοφονία του Λαμπράκη έμελε να φέρει πολύ κόσμο στο φιλειρηνικό κίνημα, καθώς λειτούργησε και

σε αυτή την περίπτωση το «παράδοξο της καταστολής». Το σπιράλ των γεγονότων είναι ήδη γνωστό από προηγούμενο κεφάλαιο, γι αυτό δεν θα αναφερθώ. Θα υπενθυμίσω απλώς ότι από τα γεγονότα αυτά προέκυψε η Δημοκρατική Κίνηση Νέων «Γρηγόρης Λαμπράκης», και έκτοτε, ως γνωστόν, ο Λαμπράκης μετατράπηκε σε σύμβολο των αριστερών νεολαιίστικων κινημάτων.

Ύστερα από την ανταπόκριση του κόσμου στην 1^η Μαραθώνια Πορεία, οι διοργανωτές προσανατολίστηκαν στη δημιουργία ενός εξίσου μεγάλου γεγονότος. Με αυτό το σκεπτικό, συγκεντρώσεις-εκδηλώσεις μνήμης έλαβαν χώρα με αφορμή την «Εβδομάδα της Χιροσίμα» σε αίθουσες της Αθήνας και του Πειραιά. «Όχι άλλη Χιροσίμα», «ειρήνη», «αφοπλισμός», «ομαλότητα», «ο Λαμπράκης ζει» ήταν τα κύρια συνθήματα των συγκεντρώσεων. Η επιτυχία ωστόσο σε καμία περίπτωση δεν πλησίασε την επιτυχία της Μαραθώνιας Πορείας.

Στη συνέχεια, στις 26 Αυγούστου, με την ευκαιρία της υπογραφής της τριμερούς συμφωνίας της Μόσχας για την κατάπαυση των πυρηνικών δοκιμών, το τμήμα νέων της Ελληνικής Επιτροπής Ειρήνης και το περιοδικό *Δρόμοι της ειρήνης*⁶³¹, που εκδιδόταν από το 1958, οργάνωσε συγκέντρωση στο θέατρο Πάρκ. Με ψήφισμα ζητούσαν από την ελληνική κυβέρνηση να προχωρήσει σε διαπραγματεύσεις με τις βαλκανικές χώρες για τη μετατροπή της Βαλκανικής σε ζώνη ειρήνης και καλούνταν όλη η νεολαία να αγωνιστεί γι αυτό το σκοπό. Λίγες μέρες πριν τις εκλογές, το τμήμα νέων της Επιτροπής Ειρήνης και του Συνδέσμου Μπέρτραντ Ράσσελ οργάνωσε νέα συγκέντρωση στο θέατρο Διάνα, όπου χιλιάδες νέοι φώναζαν συνθήματα για την ειρήνη και τη δημοκρατία.

Πριν όμως να γυρίσει ο χρόνος, με την ΕΚ στην εξουσία πλέον, ενέσκηψε νέα κρίση του Κυπριακού, η οποία, όπως φαίνεται και από τον πίνακα 26, έμελε να εκτοξεύσει τον αριθμό των κινητοποιήσεων με αιτήματα που αφορούσαν στην εξωτερική πολιτική και τα διεθνή ζητήματα.

Την αρχή έκαναν οι φοιτητές. Στις 27 Δεκεμβρίου του '63 πραγματοποιήθηκε φοιτητική συγκέντρωση στα Προπύλαια η οποία διαδήλωσε την αμέριστη συμπαράσταση των φοιτητών προς τους Κυπρίους αδελφούς. Τα αιτήματα αφορούσαν στην κατάργηση των συνθηκών της Ζυρίχης-Λονδίνου, στο δικαίωμα αυτοδιάθεσης του κυπριακού λαού και στην προσφυγή της Ελλάδας στον ΟΗΕ ώστε να ανοίξει ο δρόμος της αυτοδιάθεσης. Οι

⁶³¹ Περισσότερα για το περιοδικό στο ίδιο, σ.73-77

συγκεντρωμένοι φώναζαν συνθήματα κατά των συμφωνιών και της κυβέρνησης Καραμανλή που τις υπέγραψαν, *γεφυρώνοντας* έτσι τα δύο ζητήματα, ενώ σχημάτισαν διαδήλωση μέχρι το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, όπου και κατάθεσαν στεφάνι. Συγκέντρωση διαμαρτυρίας ενάντια στις τουρκικές ωμότητες και παρεμβάσεις στην Κύπρο έγινε και στη Θεσσαλονίκη, ενώ την επόμενη μέρα έγιναν νέες διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας με τους διαδηλωτές να φτάνουν ως το γραφείο του πρωθυπουργού για να εκφράσουν τη διαμαρτυρία τους.

Και ενώ είχαν προκηρυχτεί νέες εκλογές, η ΕΔΑ διοργάνωσε συγκέντρωση στο θέατρο Κεντρικόν για την κρίση στο Κυπριακό και τον αγώνα του ελληνικού λαού θέτοντας παράλληλα την ατζέντα για την κυβέρνηση: «όχι άλλες προδοσίες», «το Κυπριακό στον ΟΗΕ», «κάτω η επέμβασις», «έξω οι ξένοι», «κάτω η Ζυρίχη», «οι ΕΡΕδες στο σκαμνί». Η ΕΔΑ βρέθηκε αμέσως στην πρώτη γραμμή στην οποία δεν βρίσκονταν αυτή τη φορά η Πανελλήνια Επιτροπή Αυτοδιαθέσεως Κύπρου ή η Εκκλησία, όπως τη δεκαετία του '50. Τη φοιτητώσα και την αριστερή νεολαία, που διαδήλωνε και τις πρώτες μέρες του '64 στους δρόμους της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, ακολούθησαν σιγά-σιγά οι μαθητές (της Κρήτης συγκεκριμένα), πνευματικά και επιστημονικά σωματεία, καθώς και συνδικάτα, τα οποία έστελναν ψηφίσματα καταδίκης των συμφωνιών και συμπαράστασης στον κυπριακό λαό.

Στις 4 Φεβρουαρίου πραγματοποιήθηκε μεγάλη φοιτητική συγκέντρωση στο Πανεπιστημιακό Χημείο του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τα κύρια συνθήματα της οποίας ήταν «έξω οι Γιάνκηδες», «έξω από το ΝΑΤΟ», «Αμερικανοί απατεώνες», «κάτω οι αποικιοκράτες», «η Κύπρος δεν είναι Ντάλλας», «αίσχος», «κάτω οι συνθήκες», «όχι άλλη κατοχή», «αυτοδιάθεση», «γκάγκστερ στο Ντάλλας», «go home». Ακολούθησε πορεία 15.000 ατόμων προς το αμερικανικό προξενείο στο οποίο, μετά από συμβολική πολιορκία, επιδόθηκε ψήφισμα. Παρόμοια γεγονότα συνέβησαν την ίδια μέρα και στην Αθήνα, ενώ τρεις μέρες μετά συγκέντρωση συγκάλεσε ο φοιτητικός σύλλογος Πειραιώς. Οι αστυνομικές δυνάμεις επιτέθηκαν σε φοιτητές που κρατούσαν πλακάτ και διέλυσαν τους συγκεντρωμένους στα Προπύλαια του Δημοτικού Θεάτρου.

Στις 10 Φεβρουαρίου πραγματοποιήθηκαν νέες συγκεντρώσεις τόσο στον Πειραιά όσο και στην Αθήνα. Στο συλλαλητήριο της Αθήνας το οποίο είχε καλέσει η ΕΦΕΚ, πνευματικές και επιστημονικές οργανώσεις, εργατικά σωματεία, καθώς και η ΕΔΑ,

παρευρέθησαν δεκάδες χιλιάδες κόσμου. Οι συγκεντρωμένοι φώναζαν «έξω το ΝΑΤΟ», «εθνική πολιτική», «Γιάνκηδες στο Τέξας», «μπράβο στη Ρωσία», «αυτοδιάθεσις», ενώ τα πλακάτ τους έγραφαν «δε θα ανεχθούμε νέα προδοσία», «το κυπριακό στον ΟΗΕ», «όχι στο ΝΑΤΟ», «η Κύπρος δε θα υποδουλωθεί». Ακολούθησε πορεία στην οποία όμως επιτέθηκε η αστυνομία με αποτέλεσμα να σημειωθούν δεκάδες τραυματισμοί.

Ακολούθησαν συλλαλητήρια στο Αγρίνιο και τα Χανιά ύστερα από πρωτοβουλία των αντίστοιχων δημοτικών συμβουλίων, καθώς και στη Λάρισα, τη Ζάκυνθο, το Ηράκλειο, τη Λαμία, τη Χρυσούπολη Καβάλας, τον Πειραιά, την Κομοτηνή και την Ξάνθη, όπου μαθητές/τριες και καθηγητές/τριες των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης κατέκλυσαν στα κεντρικά σημεία των αντίστοιχων πόλεων.

Τον ηγεμονικό ρόλο όμως τον διατήρησαν μέχρι το τέλος οι φοιτητές/τριες. Στις 28 Φεβρουαρίου πραγματοποιήθηκε νέα πανσπουδαστική συγκέντρωση στη Θεσσαλονίκη. Ακολούθησε πορεία μέχρι το αμερικανικό προξενείο στην οποία όμως η αστυνομία επιτέθηκε με αποτέλεσμα να τραυματιστούν πολλοί και να συλληφθούν αρκετοί. Οι διαδηλωτές ωστόσο, σπάζοντας αλλεπάλληλα φράγματα της αστυνομίας, κατάφεραν να φτάσουν μέχρι το Υπουργείο Βορείου Ελλάδος και να επιδώσουν το ψήφισμα. Την επόμενη μέρα, έγινε αντίστοιχη πανσπουδαστική συγκέντρωση στην Αθήνα. Ακολούθησε και σε αυτή την περίπτωση πορεία προς το πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού στον οποίο επιδόθηκε ψήφισμα, τη στιγμή που οι διαδηλωτές φώναζαν «Παπανδρέου πάρε θέση». Στη συνέχεια μετέβησαν στην αμερικανική πρεσβεία. Εκεί επέδωσαν, εκτός από το ψήφισμα, και ένα τούρκικο φέσι, ενώ φώναζαν «αίσχος δολοφόνοι», «έξω ο στόλος», «είσαστε φασίστες», «να φορέσετε φέσι». Ψήφισμα και φέσι επέδωσαν και στην αγγλική πρεσβεία μέσα σε βροχή αντιαγγλικών συνθημάτων. Στην αγγλική πρεσβεία μάλιστα ενώθηκαν με τους σπουδαστές και χιλιάδες μαθητές του Πειραιά, οι οποίοι μετά από 4 ώρες δρόμο είχαν φτάσει στην Αθήνα για να διαδηλώσουν. Αξιοσημείωτο είναι δε το γεγονός ότι περνώντας μπροστά από τη σοβιετική πρεσβεία ζητωκραύγαζαν για τη στάση της Ρωσίας στο Κυπριακό.

Μετά από τις μεγάλες αυτές κινητοποιήσεις, κύμα συγκεντρώσεων και διαδηλώσεων «σάρωσε» τη χώρα στις αρχές Μαρτίου. Όπως γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω, η διάχυσης των κινητοποιήσεων γινόταν από την Αθήνα-Θεσσαλονίκη προς τις άλλες

πόλεις, από τους σπουδαστές/νέους προς τις άλλες κοινωνικές ομάδες, από την Αριστερά προς τους υπόλοιπους.

1^η Μαρτίου: Πάνδημο συλλαλητήριο στο Λαύριο, χιλιάδες στη συγκέντρωση της Κοκκινιάς.

2 Μαρτίου: Συγκεντρώσεις σε Ηράκλειο, Νεάπολη Κοζάνης, Βόλο (πάνω από 30.000, τα μαγαζιά και τα γραφεία έκλεισαν καθ' όλη τη διάρκεια της συγκέντρωσης), διαδήλωση χιλιάδων μαθητών των νυχτερινών γυμνασίων και σχολών του Πειραιά. Μεγάλη συγκέντρωση στο θέατρο Χατζηχρήστου που οργάνωσαν ο Ελληνικός Αντιαποικιακός Σύνδεσμος, φοιτητικές οργανώσεις, ενώσεις αποστράτων αξιωματικών, ενώσεις για τα δικαιώματα του ανθρώπου, πνευματικά σωματεία, η Ν.Ε.Δ.Α, η ΔΚΝΓΛ, το Σοσιαλιστικό Κόμμα. Ακολούθησε πορεία στο κέντρο της Αθήνας. Στη Βουλή χιλιάδες διαδηλωτές ξάπλωσαν στο δρόμο. Στη συνέχεια μετέβησαν στις πρεσβείες των ΗΠΑ και της Αγγλίας για να επιδώσουν ψηφίσματα. «Άγγλοι στο νησί σας», «δεν είμαστε μόνοι», «αίσχος», «δολοφόνοι», «να φύγει ο στόλος», «μπράβο στη Ρωσία».

3 Μαρτίου: Συλλαλητήρια και διαδηλώσεις σε Ιωάννινα, Καρδίτσα, Κοζάνη, Μεσολόγγι, Αλεξανδρούπολη, Κατερίνη, Βέροια, Γρεβενά, Ρόδο (όπου αποδοκίμασαν τον πλωτό ραδιοσταθμό των Αμερικανών, έριξαν πέτρες κατά του τουρκικού προξενείου και πορτοκάλια κατά του κτηρίου της «Φωνής της Αμερικής»). Στον Πειραιά πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση χιλιάδων μαθητών των νυχτερινών γυμνασίων και των τεχνικών σχολών Πειραιώς στην πλατεία Κοραή, ενώ ακολούθησε και πορεία στους κεντρικούς δρόμους της πόλης και έξω από το βρετανικό προξενείο. Οι μαθητές των ημερήσιων γυμνασίων της πόλης συγκεντρώθηκαν στο Πασαλιμάνι και στη συνέχεια διαμέσω Νέου Φαλήρου, Καλλιθέας και λεωφόρου Συγγρού πορεύτηκαν ως τα Προπύλαια. Εκεί ενώθηκαν με τους εργαζόμενους νεολαίους, μαθητές και φοιτητές, οι οποίοι είχαν συγκεντρωθεί ύστερα από κάλεσμα της ΔΚΝΓΛ και του Συνδέσμου Μπέρτραντ Ράσσελ. Κατόπιν πορεύτηκαν ως το πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού και την αμερικανική πρεσβεία, όπου επέδωσαν ψήφισμα. Στην αγγλική πρεσβεία δεν τους επέτρεψε να δώσουν ψήφισμα. Η αστυνομία τους επιτέθηκε και σημειώθηκαν τραυματισμοί αστυνομικών και μαθητών. Στην πρεσβεία της ΕΣΣΔ εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους στον πρόεδρο.

4 Μαρτίου: Συλλαλητήρια και διαδηλώσεις στη Δάφνη της Αθήνας, στην Πτολεμαίδα, την Αμαλιάδα, την Αλεξανδρούπολη, το Περιστέρι, την Κάτω Αχαΐα, τη Γαβαλού Μακρινείας. Στη Θεσσαλονίκη δεκάδες χιλιάδες έδωσαν το παρόν στην πλατεία Αριστοτέλους. «Έξω το ΝΑΤΟ», «μπράβο στη Ρωσία», «να φύγει ο 6^{ος} στόλος», «κάτω οι ψευτοσύμμαχοι», «Γιάνκηδες στο Τέξας», «το ΝΑΤΟ στα χαρέμια», «φάγατε τον Κένεντυ», «έξω οι Αμερικανοί». Αρχικά περικύκλωσαν το αμερικάνικο προξενείο, κατόπιν, μετά από πορεία μίας ώρας, έφτασαν στο στρατηγείο του ΝΑΤΟ και ξάπλωσαν στην άσφαλτο μπροστά από το κτήριο για 45 λεπτά. Επιστρέφοντας αποδοκίμασαν τους Αμερικανούς στη βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Υπηρεσίας Πληροφοριών και τέλος μετέβησαν στο αγγλικό προξενείο. Η συγκέντρωση ενέκρινε ψήφισμα με το οποίο ζητούνταν η παραπομπή του Κυπριακού στον ΟΗΕ.

5 Μαρτίου: Συγκέντρωση στον Πειραιά με πρωτοβουλία του δημοτικού συμβουλίου και της Ιεράς Μητροπόλεως. Ακολούθησε πορεία στο μνημείο του Αφανούς Ναύτου, όπου κατετέθη στεφάνι. Μετά τον Εθνικό Ύμνο πολλοί νέοι σχημάτισαν διαδήλωση που έφτασε στο Βρετανικό Προξενείο. Στην Αθήνα, τα γυμνάσια αρρένων και θηλέων κατήλθαν σε απεργία με σκοπό να πορευτούν στο κέντρο της πόλης και να διαμαρτυρηθούν μπροστά από τις πρεσβείες. Μεγάλη συγκέντρωση της νεολαίας πραγματοποιήθηκε μπροστά στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών την οποία συγκάλεσε η Συντονιστική Επιτροπή Εργαζομένων Νέων Ελλάδος, οι Κύπριοι φοιτητές και άλλες οργανώσεις νεολαίας. Ακολούθησε διαδήλωση με κατεύθυνση τις πρεσβείες. Το «μπράβο στη Ρωσία» που φώναζαν μπροστά από την πρεσβεία της ΕΣΣΔ ακολούθησε το «άλλοι είν' οι σύμμαχοι», «δε σας θέλουν οι λαοί» και «μη φυλάτε τους τυρράνους» έξω από την πρεσβεία των ΗΠΑ. Τέλος, ξάπλωσαν μπροστά από τη βρετανική πρεσβεία σε ένδειξη διαμαρτυρίας. Σε αυτή τη συγκέντρωση-διαδήλωση συμμετείχαν και σωματεία και οργανώσεις της Καλλιθέας, που είχαν πραγματοποιήσει συγκέντρωση ύστερα από κάλεσμα του δήμου λίγο πιο πριν. Συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις μαθητών, σπουδαστών, αλλά και εργαζομένων, έγιναν και σε Ελευσίνα, Καρδίτσα, Μυτιλήνη, Πάτρα, Πύργο, Χανιά.

Μετά το κύμα κινητοποιήσεων για την υπεράσπιση της Κύπρου, η Αριστερά συνέχισε τις κινητοποιήσεις της και την προσπάθειά της να γεφυρώσει τα οικουμενικά ζητήματα του φιλειρηνικού κινήματος με τα εγχώρια ζητήματα. Συγκεκριμένα, στις 19 Απριλίου, 2.000 καπνοπαραγωγοί σε συγκέντρωσή τους στο Ζαγκλιβέρι φώναζαν «εθνική πολιτική», «να ανοίξουν οι ανατολικές χώρες» (*γεφύρωση οικονομικών αιτημάτων και αιτημάτων εξωτερικής πολιτικής*). Στις 26 του ίδιου μήνα, στην πορεία ειρήνης της Θεσσαλονίκης, τα πλακάτ έγραφαν μεταξύ άλλων «περπατώντας για την ειρήνη, περπατάς και για την αυτοδιάθεση της Κύπρου», (*γεφύρωση ειρήνης και Κύπρου*). Το Μάιο στις κινητοποιήσεις που οργάνωναν οι Λαμπράκηδες στην Αθήνα και τον Πειραιά κατά του 6^{ου} στόλου ακουγόταν το σύνθημα «Κύπρος-Κούβα» (*γεφύρωση του αιτήματος υπεράσπισης της Κύπρου με ευρύτερα αντιιμπεριαλιστικά αιτήματα*).

Αυτές οι αντιιμπεριαλιστικές κινητοποιήσεις ήταν υπόθεση καθαρά της Αριστεράς. Δεν είχαν την μαζικότητα και την πολυσυλλεκτικότητα που είχαν οι κινητοποιήσεις για το Κυπριακό. Βέβαια πρέπει να πούμε σχετικά με τις κινητοποιήσεις για το Κυπριακό ότι η στάση της ΕΚ κατά την κρίση του Κυπριακού το '64 εκλαμβάνονταν ως πολιτική ευκαιρία για μαχητικές κινητοποιήσεις (*attribution of opportunity*). Εκτός του ότι εκπρόσωποί της συμμετείχαν, η νεολαία της έδωσε δυναμικά το παρόν, ενώ, όπως σημειώνει ο Ι. Στεφανίδης,

«ήταν η πρώτη φορά που η αστυνομία δεν προσπάθησε να φράξει το δρόμο στο πλήθος, καθώς η κυβέρνηση είχε αποφασίσει να επιτρέψει στο κοινό να εκφράσει ανεμπόδιστα τα αισθήματά του»⁶³².

Μάλιστα, ο Παπανδρέου, απολογούμενος στους εκ δεξιών επικριτές του,

«αντέτεινε ότι, εάν η κυβέρνησή του απέφευγε να ταχθεί ανοιχτά αλληλέγγυα στον αγώνα των Ελληνοκυπρίων, η ΕΔΑ θα έσπευδε να εκμεταλλευθεί το δημόσιο αίσθημα»⁶³³.

Στις 17 Μαΐου έγινε η 2^η Μαραθώνια Πορεία ειρήνης στην οποία συμμετείχαν εκατοντάδες χιλιάδες πολίτες φωνάζοντας συνθήματα για την ειρήνη, τον αφοπλισμό και την αυτοδιάθεση. Η συμμετοχή σε αυτή την Πορεία ήταν σαφώς πιο ακίνδυνη σε σχέση

⁶³² Στεφανίδης Ι., ό.π., σ.373

⁶³³ Στο ίδιο, σ.377

με την πρώτη Πορεία. Με την άνοδο της ΕΚ στην εξουσία σταμάτησαν οι δυσκολίες που υπήρχαν για την οργάνωση της Πορείας, ενώ αυτή η ελευθερία συνεχίστηκε και με την αποστασία. Ο κόσμος που ερχόταν πλέον στις Πορείες ήταν μεν στην κρίσιμη μάζα του αριστερός, αλλά προερχόταν και από άλλους πολιτικούς χώρους, από το Κέντρο και από πιο δεξιά ακόμα. Ο Αλέκος Σακελλάριος για παράδειγμα ήταν δεξιός, αλλά έβαλε την Πορεία ειρήνης στην ταινία του. Στην Πορεία έρχονταν και από άλλες πόλεις. Έρχονταν με τα λάβαρά τους, τα πανώ τους, ακόμα και με τα άρματά τους. Οι οργανωτές βρίσκονταν κατά μήκος του δρόμου όπου γίνονταν εκδηλώσεις, καθώς και όπου υπήρχαν στάσεις του λεωφορείου. Όπως διηγείται ο Αλέκος Λάιος, ο Ανδρέας Λεντάκης είχε πει κατά τη διάρκεια της προπαρασκευής μίας Πορείας ότι αυτή *«δεν μπορεί να είναι ανοργάνωτη και σχινοτενής. Θα είναι χωρισμένη σε σπονδύλους με τους επικεφαλείς, τους υπευθύνους της ουράς και των πλαγίων. Όλα αυτά τα σάρωσε η Πορεία»*⁶³⁴. Πολύς κόσμος πλήρωνε πούλμαν για να πάει μέχρι το Μαραθώνα και να περπατήσει από κει μέχρι την Αθήνα. Στη διάρκεια της Πορείας όλος αυτός ο κόσμος φώναζε συνθήματα που είτε ξεκινούσαν από αυτούς που είχαν τον «κατάλογο» είτε ήταν αυθόρμητα. Κάποια συνθήματα βέβαια ήταν «απαγορευμένα» από τους διοργανωτές.

Η Πορεία ειρήνης του '64 είχε λοιπόν μεγάλη επιτυχία. Το ίδιο και οι επόμενες. Για το λόγο αυτό οι Πορείες ειρήνης ενόχλησαν όλες οι κυβερνήσεις της περιόδου. Ούτε ο Παπανδρέου ήθελε να παραδεχτεί την επιτυχία της Πορείας, γιατί ήξερε, όπως και ο κόσμος που συμμετείχε, ότι οργανώνονταν από την Αριστερά. Μπορεί η Αριστερά να μην το καρπωνόταν εκλογικά, γιατί υπήρχε η βία, αλλά επιδοκιμαζόταν η πολιτική της. Από την άλλη, όσο εντείνονταν οι διώξεις και οι συκοφαντίες ενάντια στις δραστηριότητες του φιλειρηνικού κινήματος, τόσο αυτό αποκτούσε και αντικυβερνητική διάσταση.

Στην πορεία των πραγμάτων η ΕΔΑ φαίνεται πως «μπήκε» πιο πολύ μέσα στο Σύνδεσμο Μπέρτραντ Ράσσελ μέσω της οργανωτικής επιτροπής της Πορείας ειρήνης. Ο αρχικός αυθορμητισμός και η νεολαιίστικη «άνεση» που είχε ο Σύνδεσμος στην αρχή υποχώρησαν σε κάποιο βαθμό. Παρόλα αυτά, το κίνημα της ειρήνης δεν υποχώρησε. Αν και η ηγεμονική παρουσία της ΕΔΑ «στένεψε» κάπως τη «χωρητικότητα» του φιλειρηνικού κινήματος, αυτό κατάφερε να αναπτυχθεί τόσο πολύ μόνο χάρη στη δική

⁶³⁴ Συνέντευξη Αλέκου Λαίου

της παρουσία. Ο ρόλος της Ν.Ε.Δ.Α ήταν καθοριστικός, χωρίς να είναι καθοδηγητικός. Αντιθέτως, ούτε η νεολαία του Κέντρου ούτε η Προοδευτική Νεολαία Ελλάδος προσέτρεξαν αμέσως. Ερχόντουσαν ωστόσο στις Πορείες και τις εκδηλώσεις.

Το Κυπριακό όμως σοβούσε ακόμα. Τον Ιούνιο του '64 ξέσπασε κύμα διακοινοτικής βίας στην Κύπρο, ενώ η Τουρκία απειλούσε ότι θα εισβάλλει στην Κύπρο για να προστατεύσει τους Τουρκοκυπρίους. Στα τέλη Ιουνίου ο Παπανδρέου συναντήθηκε με τον Τζόνσον στην Ουάσιγκτον. Ο έλληνας πρωθυπουργός αρνήθηκε την πρόταση να ξεκινήσει απευθείας συνομιλίες με την τουρκική πλευρά για το Κυπριακό, γεγονός που δημιούργησε ενθουσιασμό εντός των συνόρων. Σύμφωνα μάλιστα με έρευνες που διεξήγαγαν οι Αμερικανοί⁶³⁵, η κρίση του καλοκαιριού του '64 δυνάμωσε εκ νέου τα αντιαμερικανικά αισθήματα, καθώς και τα ουδετερόφιλα και τα φιλωρωσικά,.

Στις 10 Αυγούστου οργανώθηκαν μεγάλες συγκεντρώσεις σε Αθήνα και Πειραιά κατά των τουρκικών βανδαλισμών στην Κύπρο από τους «συνήθεις υπόπτους»: η ΕΦΕΕ στην Αθήνα, η Επιτροπή Ειρήνης στον Πειραιά. Οι συγκεντρωμένοι του Πειραιά μάλιστα ανέβηκαν μέχρι την Αθήνα με αποτέλεσμα να συγκεντρωθούν δεκάδες χιλιάδες διαδηλωτές μπροστά από τα Προπύλαια. Με ψήφισμα τους ζητούσαν άμεση προσφυγή στον ΟΗΕ, άμεση εφαρμογή της ελληνικής προειδοποίησεως, καθώς και άμεση απαίτηση της Ελλάδος να καταδικαστεί διεθνώς (και στον ΟΗΕ) η δολοφονική επιδρομική επέμβαση της Τουρκίας.

Τις επόμενες μέρες κύμα μεγάλων συγκεντρώσεων διαπέρασε για άλλη μία φορά όλη τη χώρα.

12 Αυγούστου: πανεπιστημιακή πλατεία του Χημείου στη Θεσσαλονίκη, Κοκκινιά (πρωτοβουλία του δημάρχου), Χανιά (πρωτοβουλία του δημάρχου), Θήβα, Μαγκουφάνα, Ηράκλειο, Νέα Ιωνία Αττικής.

13 Αυγούστου: Πάτρα, Μυτιλήνη.

23 Αυγούστου: Κουφάλια Θεσσαλονίκης (ΑΝΑ).

25 Αυγούστου: Περιστέρι, Καισαριανή.

26 Αυγούστου: Καλαμάτα, Ιεράπετρα.

27 Αυγούστου: Βόλος, Νέα Ιωνία, Τρίπολη.

28 Αυγούστου: Καβάλα, Δάφνη (Αθήνα).

31 Αυγούστου: θέατρο Διάνα (σερβιτόροι και μάγειρες), Ασβεστοχώρι Θεσσαλονίκης, Πεδίο του Άρεως, όπου δεκάδες χιλιάδες διαμαρτυρήθηκαν για τις τουρκικές κτηνωδίες εναντίον της ελληνικής πρεσβείας και των

⁶³⁵ Στεφανίδης Ι., ό.π., σ.384-385

προξενείων στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, αποδοκίμασαν τους συμμάχους, απαίτησαν την αποπομπή του ΝΑΤΟ απ' την Ελλάδα και εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους προς την ΕΣΣΔ και τις συμπαραστάτριες χώρες.

1^η Σεπτεμβρίου: Καλλιθέα.

2 Σεπτεμβρίου: Λάρισα.

3 Σεπτεμβρίου: Νίκαια, Βύρωνας, Δράμα, Πρέβεζα.

8 Σεπτεμβρίου: Αθήνα (νέοι οικοδόμοι), Τριανδρία Θεσσαλονίκης.

9 Σεπτεμβρίου: Σέρρες, Δοξάτο Δράμας.

10 Σεπτεμβρίου: Έδεσσα.

11 Σεπτεμβρίου: Λαύριο.

12 Σεπτεμβρίου: Χωριστή Δράμας (Λαμπράκηδες).

13 Σεπτεμβρίου: Αθήνα (επιτροπές ειρήνης πολλών συνοικιών), Χαϊδάρι (επιτροπή κυπριακού αγώνος), Κατερίνη (φοιτητική ένωση Πιερίας και δημοτικό συμβούλιο Κατερίνης).

15 Σεπτεμβρίου: Νέα Φιλαδέλφεια.

16 Σεπτεμβρίου: πλατεία Αγίων Αναργύρων (Αθήνα).

21 Σεπτεμβρίου: θέατρο Κεντρικόν (ΕΔΑ).

24 Σεπτεμβρίου: Έδεσσα (πρωτοβουλία του δήμου και του δικηγορικού συλλόγου), Καβάλα (πρωτοβουλία ΔΝΑ), χωριά των Σερρών.

27 Σεπτεμβρίου: Δημοτικό Θέατρο Πειραιά (πρωτοβουλία του τμήματος Πειραιώς της Πανελλαδικής Ένωσης Γυναικών).

3 Οκτωβρίου: Αργυρούπολη.

11 Οκτωβρίου: Ιωάννινα, Μυτιλήνη, Νέα Ιωνία (ΕΔΑ), Αγρίνιο (ΔΝΑ), Πειραιάς (Επιτροπή για την Υπεράσπιση της Δημοκρατίας).

25 Οκτωβρίου: Κερατσίνι (Επιτροπή για την Υπεράσπιση της Δημοκρατίας), Λάρισα, Καρδίτσα (ΔΝΑ).

11 Νοεμβρίου: Θεσσαλονίκη (ΔΝΑ).

22 Νοεμβρίου: Άρτα (ΕΔΑ), Πειραιάς (τοπική συντονιστική επιτροπή των ΙΙ5).

29 Νοεμβρίου: Θεσσαλονίκη (ΔΝΑ)

6 Δεκεμβρίου: Πρέβεζα, Ηράκλειο, Πειραιάς (ΕΔΑ).

Όπως γίνεται σαφές από τα παραπάνω κινητήριος δύναμη των κινητοποιήσεων για το Κυπριακό ήταν η Αριστερά. Ο κόσμος είχε ταυτίσει την ΕΣΣΔ με τη φιλειρηνική πολιτική, ενώ είχε εδραιωθεί η πεποίθηση ότι οι ΗΠΑ ήταν ο κύριος εχθρός της ειρήνης. Μετά την κρίση του Κυπριακού του '64 έρευνες κοινής γνώμης που διεξήγαγαν οι Αμερικανοί στην Ελλάδα έδειχναν ότι το αντιαμερικανικό και ουδετερόφιλο ρεύμα

παρέμενε ισχυρό, αν και δεν συνεπαγόταν στο ίδιο ποσοστό επιθυμία διάρρηξης των δεσμών με τις ΗΠΑ⁶³⁶.

Μέσα σε αυτό το κλίμα μπαίνει στη ζωή του κινήματος το Βιετνάμ. Η Αριστερά αρχίζει να διοργανώνει αντιιμπεριαλιστικές κινητοποιήσεις συμπαράστασης στο Βιετνάμ και καταδίκης της αμερικανικής επέμβασης προσπαθώντας ταυτόχρονα να συνδέσει την υπόθεση του Βιετνάμ με την υπόθεση της Κύπρου σε ένα ενιαίο αντιιμπεριαλιστικό και αντιαμερικανικό αξιακό και ερμηνευτικό σχήμα. Στις κινητοποιήσεις αυτές βέβαια συμμετέχουν κυρίως αριστεροί, γι αυτό δεν έχουν ούτε πολύ μεγάλη μαζικότητα ούτε πολύ μεγάλη απήχηση. Διαδοχικά κινητοποιήσεις για το Βιετνάμ και την Κύπρο διοργάνωσαν –κυρίως στο Λεκανοπέδιο Αττικής- η Εργατική Κίνηση για τον Αφοπλισμό και την Ειρήνη, η Παμπειραϊκή Επιτροπή για την υπεράσπιση της δημοκρατίας και την αυτοδιάθεση της Κύπρου, οι 115, οι Λαμπράκηδες, ο Συνδέσμος Ελλήνων Δημοκρατικών Νομικών και η Επιτροπή Ειρήνης Επιστημόνων, η Επιτροπή Ειρήνης, η ΕΦΕΕ, η ΔΝΛ, η ΕΕΔΥΕ, καθώς και η Επιτροπή Συνεργαζόμενων Πνευματικών, Επιστημονικών, Συνδικαλιστικών και Φοιτητικών οργανώσεων. Από την άλλη, το ζήτημα της Κύπρου δεν επανήλθε ποτέ στην κορυφή της θεσμικής ή της κινηματικής πολιτικής ατζέντας.

Στις 23 Μαΐου του '65 πραγματοποιήθηκε η 3^η ετήσια Πορεία Ειρήνης με τη συμμετοχή εκατοντάδων χιλιάδων πολιτών. «Ειρήνη», «όχι άλλο πόλεμο», «αφοπλισμός», «ο Λαμπράκης έρχεται», «έξω από το ΝΑΤΟ», «απύραυλη Βαλκανική», «αυτοδιάθεση», «Κύπρος-Βιετνάμ-Άγιος Δομίνικος», «κάτω η χούντα του ΙΔΕΑ» ήταν τα κύρια συνθήματα της πορείας.

Έκτοτε και μέχρι τα Ιουλιανά καμία σημαντική κινητοποίηση για διεθνή ζητήματα ή ζητήματα εξωτερικής πολιτικής δεν έλαβε χώρα. Στη διάρκεια των Ιουλιανών, ωστόσο, οι διαδηλωτές φώναζαν αντιαμερικανικά και αντινατοϊκά συνθήματα. Η ανάμειξη των Αμερικανών στην αποστασία, που πρέπει να θεωρείται δεδομένη, σύμφωνα με τα στοιχεία που κομίζουν τα αρχεία που μελέτησε ο Ι. Στεφανίδης⁶³⁷, οδήγησε σε νέα έξαρση του αντιαμερικανισμού.

⁶³⁶ Στο ίδιο, σ.387-388

⁶³⁷ Στο ίδιο, σ.390-391

Μετά τα Ιουλιανά και μέχρι την εγκαθίδρυση της δικτατορίας συνέχισαν να γίνονται κινητοποιήσεις για το Κυπριακό και το Βιετνάμ χωρίς ωστόσο να υπάρξει κάποιο νέο κύμα. Εκείνος που συντηρούσε τα σχετικά θέματα στη δημόσια ατζέντα ήταν σαφώς η Αριστερά, ενώ οι συγκεντρώσεις πραγματοποιούνταν κυρίως σε κλειστούς χώρους. Όπως γίνεται σαφές, είχε επέλθει μια ρουτινοποίηση του ρεπερτορίου δράσης. Αφενός το Κυπριακό δεν συγκέντρωνε το ενδιαφέρον του κόσμου και αφετέρου η ελληνική κοινωνία εισερχόταν όλο και πιο πολύ στη δίνη της εγχώριας πολιτικής κρίσης.

Τι πέτυχε όμως η Αριστερά με τη μακρά σειρά των λίγο έως πολύ επαναλαμβανόμενων κινητοποιήσεων που οργάνωνε με σκοπό να κρατά στην ατζέντα τα σχετικά ζητήματα. Εκτός από τον εμβολιασμό της ευρύτερης Αριστεράς και της προοδευτικής Νεολαίας με το στοιχείο του αντιαμερικανισμού και του αντιιμπεριαλισμού, πιθανότατα όχι σπουδαία πράγματα. Από την άλλη όμως, οι κινητοποιήσεις για το Κυπριακό είχαν ως αποτέλεσμα να αρνηθεί η ΕΚ τις προτάσεις επίλυσης του Κυπριακού που σήμαιναν παραχώρηση εδαφικών ανταλλαγμάτων στην Τουρκία. Επίσης δεν πρέπει να υποτιμάμε ότι το παγκόσμιο φιλειρηνικό κίνημα, μέρος του οποίου ήταν και το ελληνικό φιλειρηνικό κίνημα, πέτυχε την αυτοσυγκράτηση των μεγάλων δυνάμεων.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι η απειλή των πυρηνικών όπλων και των ιμπεριαλιστικών επεμβάσεων είχε ευαισθητοποιήσει μεγάλα τμήματα (και) της ελληνικής κοινωνίας, ενώ η νέα κρίση του Κυπριακού δημιούργησε παλλαϊκό συναγερμό. Οι κινητοποιήσεις που προέκυψαν με αφορμή αυτά τα ζητήματα στηρίχθηκαν στην οργανωτικότητα της Αριστεράς, ενώ η μαζικότητά τους υπήρξε τόσο απόρροια των ευκαιριών που αυτή εκμεταλλεύτηκε όσο και αποτέλεσμα της πετυχημένης στρατηγικής της γεφύρωσης οικείων και ανοίκειων διεκδικήσεων που υιοθέτησε.

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑΣ ΤΟΥ '60 ΚΑΙ Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ

Ερμηνεία της υπό εξέταση περιόδου, αποτίμηση της κινηματικής θεωρίας

ΟΙ ΑΙΤΙΩΔΕΙΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ

Θεωρώ ότι το ερευνητικό πρόγραμμα που αποσκοπούσε στο να εντοπίσει αιτιώδεις μηχανισμούς που να περιγράφουν και να αναλύουν όχι τετελεσμένες καταστάσεις, αλλά υπό εκδίπλωση και, άρα, δυναμικές και ενδεχομενικές διαδικασίες, πολύ παραγωγικό. Βοήθησε τα μέγιστα στο να διερευνηθούν τόσο υπό παρατήρηση αιτιώδεις διαδικασίες (κινητοποίηση, διάχυση, κλιμάκωση και ριζοσπαστικοποίηση, οικοδόμηση της δημοκρατικής ταυτότητας, εκδημοκρατισμός και αποδημοκρατικοποίηση) όσο και οι σχέσεις μεταξύ τους. Και, για να φανεί η σημασία της υιοθέτησης αυτού του ερευνητικού προγράμματος, αντί για μια σειρά από καταφατικά επιχειρήματα, θα θέσω μια σειρά από ερωτήματα.

Πως θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε το πέρασμα από μια «επιτηρούμενη» δημοκρατία σε μια «κινηματική κοινωνία» (movement society)⁶³⁸ χωρίς τον εντοπισμό των περιβαλλοντικών μηχανισμών (*environmental mechanisms*) που άλλαξαν το κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς και τροφοδότησαν με απειλές, ευκαιρίες και προσδοκίες μια σειρά από κοινωνικές ομάδες;

Πως θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε τη μετατροπή των απειλών και ευκαιριών σε δράση χωρίς οργανωτική ενδυνάμωση μέσω κοινωνικής ιδιοποίησης, δικτύωσης και συντονισμού (*social appropriation, networking, coordination*) από ενεργές μειονότητες κυρίως οργανωμένων αριστερών;

Πως θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε τη μαζικοποίηση του «ανένδοτου» χωρίς το ανοδικό σπιράλ απειλών και ευκαιριών που ενέσχυε μετά τις εκλογές «βίας και νοθείας» την (*attribution of threat and opportunity*), όπου η συνεργασία αριστερών και κεντρώων στη βάση οδήγησε στην κοινωνική ιδιοποίηση της Ένωσης Κέντρου (*social appropriation*) και άρα στη διεύρυνση των πολιτικών ευκαιριών;

⁶³⁸ Για μια παρουσίαση και κριτική αποτίμηση της θεωρίας περί «κινηματικής κοινωνίας» δες Dodson Kyle, «The movement society in comparative perspective», *Mobilization*, Volume 16, No. 4, 2011

Πως θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε τη διαδικασία οικοδόμησης της δημοκρατικής ταυτότητας (*identity creation*) χωρίς τις αλληλοτροφοδοτούμενες διαδικασίες σύγκλισης μεταξύ αριστερών και κεντρώων στη βάση (*convergence*) και εμβάθυνσης της διαχωριστικής γραμμής με τους κοινούς αντιπάλους (*boundary activation*), η οποία επιτεύχθηκε σε συνθήκες κινητοποίησης και πόλωσης;

Θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε αυτή την ανασύνθεση χωρίς τις επιτυχημένες στρατηγικές πλαισίωσης, που συμπεριλάμβαναν τη συγκρουσιακή ιδιοποίηση της κυρίαρχης εθνικοπατριωτικής πλαισίωσης και την ενίσχυση (*frame amplification*) και επέκταση (*frame extension*) της αξιακής πλαισίωσης της «Δημοκρατίας», ώστε να καταστεί master frame και να διαχυθεί στο κοινωνικό σώμα;

Θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε τη διάχυση των κινητοποιήσεων σε όλους τους επαγγελματικούς και κοινωνικούς χώρους χωρίς τις παραπάνω διαδικασίες πλαισίωσης που δεν τους εξέθεταν στην εξουσία ως εχθρούς του Έθνους, χωρίς τους μηχανισμούς διαμεσολάβησης (*brokerage*), συντονισμού (*coordination*) και αλληλεγγύης (*emulation*), που εντόπισα στα προηγούμενα κεφάλαια, χωρίς τη διάχυση ενός ρεπερτορίου μαχητικού, αλλά όχι βίαιου, ώστε να μαζικοποιεί αντί να αποθαρρύνει;

Θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε την κλιμάκωση (*escalation*) και ριζοσπαστικοποίηση (*radicalization*), παρ' όλη την καταστολή, αν δεν εντοπίζαμε τη δυναμική αλληλοτροφοδοτούμενων διαδικασιών εντός των οποίων ενέσχυε αυτή με αποτέλεσμα να τροφοδοτήσει ανεξέλεγκτα σπιράλ απειλών και ευκαιριών;

Έπειτα, θα ήταν δυνατό να κατανοήσουμε τόσο τον προσωρινό (και ατελή) εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής (*democratization*) επί ΕΚ όσο και τη διαδικασία αποδημοκρατικοποίησης (*de-democratization*) που έληξε με την εγκαθίδρυση στρατιωτικής δικτατορίας χωρίς να εντοπίσουμε στα διάφορα στάδιά της τη δυναμική της συλλογικής δράσης και τη διάδρασή της με τις εξελίξεις στη θεσμική πολιτική;

Τέλος, θα ήταν δυνατό να κατανοήσουμε αφενός την απόπειρα του πραξικοπήματος, αν δεν διερευνούσαμε τη ανοδική δυναμική που ανέπτυσαν τα κοινωνικά κινήματα τις παραμονές της δικτατορίας, και αφετέρου και την επιτυχία του, αν δεν εντοπίζαμε τους αποσυσπειρωτικούς μηχανισμούς που βρίσκονταν σε πλήρη ανάπτυξη στη δεδομένη συγκυρία (*κούραση, απογοήτευση, εσωτερικές αντιθέσεις, έλλειψη προσανατολισμού*) και συνόδευαν την επιτεινόμενη καταστολή;

Πιστεύω πως δε χρειάζεται να μεγαλώσει ο κατάλογος προκειμένου να πιστεί ο αναγνώστης ότι η μελέτη της δεκαετίας του '60 ωφελήθηκε από την παραγωγική εφαρμογή του *Dynamics of Contention Programme*. Ελπίζω απλώς η ωφέλεια να υπήρξε αμφίδρομη και η οικοδόμηση ερμηνευτικών σχημάτων για κρίσιμες διαδικασίες, όπως η *ριζοσπαστικοποίηση*, η *οικοδόμηση ταυτότητας* και ο *εκδημοκρατισμός*, να θεωρηθεί μια ελάχιστη συμβολή στην έρευνα για τον περεταίρω εμπλουτισμό και εκλέπτυνση αυτού του προγράμματος.

Επειδή όμως η ενδοχώρα της κινηματικής θεωρίας είναι τόσο μεγάλη όσο και η αντίστοιχη του ιστορικού υλικού, στα επόμενα υποκεφάλαια θα εξετάσω ξεχωριστά τους κινηματικούς δρώντες και το ρεπερτόριό τους, το ρόλο των απειλών και των ευκαιριών, το ρόλο της οργάνωσης και δικτύωσης των δρώντων, το ρόλο των διαδικασιών αξιακής και ερμηνευτικής πλαισίωσης και, τέλος, τις εκβάσεις των κινηματικών δράσεων, αποτιμώντας ταυτόχρονα κριτικά τις θεωρίες που ανέλαβαν να προβληματοποιήσουν και αναλύσουν τις συγκεκριμένες υποπεριοχές της κινηματικής δράσης.

Όπως είδαμε μέχρι τώρα, στην άνοδο της κινηματικής δράσης έπαιξαν ρόλο η άνοδος της δυσaréσκειας και των προσδοκιών λόγω των ραγδαίων κοινωνικοοικονομικών αλλαγών, παράγοντες που τονίζουν οι διάφορες εκδοχές του κλασσικού μοντέλου, η οργανωτική ανάπτυξη, παράγοντας που τονίζουν οι θεωρητικοί της κινητοποίησης πόρων, καθώς και το άνοιγμα των πολιτικών ευκαιριών, παράγοντας στον οποίο εστιάζουν οι θεωρητικοί της πολιτικής διαδικασίας. Οι συμμετέχοντες στα κινήματα του '60 ήταν και περιθωριοποιημένοι, πολιτικά και/ή οικονομικά, όπως θα ήθελε το κλασσικό μοντέλο, και ενσωματωμένοι κοινωνικά, όπως θα ήθελε το μοντέλο της πολιτικής διαδικασίας.

ΟΙ ΚΙΝΗΜΑΤΙΚΟΙ ΔΡΩΝΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΡΕΠΕΡΤΟΡΙΟ ΔΡΑΣΗΣ ΤΟΥΣ

Τα ελληνικά sixties ως κύκλος διαμαρτυρίας

Τα sixties συνιστούσαν και στην Ελλάδα «στιγμές τρέλας» (moments of madness), από αυτές που, σύμφωνα με τη γνωστή διατύπωση του Aristide Zolberg, αν και καταλήγουν σε απογοήτευση, είναι ικανές να μετασχηματίσουν την κοινωνία⁶³⁹. Αν και ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60 έληξε με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, έθεσε τα θεμέλια της Μεταπολίτευσης.

Ονομάσαμε κύκλο διαμαρτυρίας τους αγώνες του '60, γιατί παρουσιάζουν «στοιχεία κυκλικότητας», τα οποία, σύμφωνα με τον εισηγητή της έννοιας Sidney Tarrow, είναι τα εξής: εντεινόμενη σύγκρουση, γεωγραφική και διατομεακή διάχυση, κινηματικές οργανώσεις σε πρωταγωνιστικούς ρόλους, νέες νοηματικές πλαισιώσεις, εμπλουτιζόμενα ρεπερτόρια δράσης⁶⁴⁰.

Το ότι πρόκειται για σύγκρουση με σπειροειδώς ανιούσα πορεία φαίνεται ξεκάθαρα από το απόσπασμα του Α. Μπαλά, το οποίο παρέθεσα στην αρχή του βιβλίου. Η εντεινόμενη αυτή σύγκρουση ανησυχεί το πλέγμα εξουσίας, γεγονός που εγκαινιάζει πολλές φορές μια διαδικασία θεσμικής προσαρμογής ή κατάρρευσης⁶⁴¹. Τα εξωκοινοβουλευτικά κέντρα εξουσίας δεν δέχτηκαν την προσαρμογή τύπου Καραμανλή ή τύπου Παπανδρέου με αποτέλεσμα να ακολουθήσει κατάρρευση.

Η διάχυση σε διαφορετικές περιοχές και τομείς της κοινωνίας φαίνεται από το ποσοστό των κινητοποιήσεων που λαμβάνουν χώρα στην επαρχία, το οποίο ανεβαίνει κάπως προϊόντος του χρόνου, από τη διάχυση των κινητοποιήσεων κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών σε όλη την Ελλάδα μετά τις πρώτες δράσεις στην Αθήνα, από την ακολουθία εναρκτήριων (initiator) και επακόλουθων (spin-off) κινημάτων, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Οι χάρτες 4-11 με το σύνολο των κινητοποιήσεων ανά έτος δείχνουν αφενός ότι το βάρος των μεγάλων αστικών κέντρων, ιδίως του συμπλέγματος Αθήνα-Πειραιάς, ήταν μεγάλο καθ' όλη τη δεκαετία του '60 (οι μισές κινητοποιήσεις όλης της περιόδου)

⁶³⁹ Zolberg A., «Moments of madness», *Politics and society*, 1972

⁶⁴⁰ Tarrow S., «Cycles of collective action: Between moments of madness and the repertoire of contention», στο Traugott M., *Repertoires and cycles of collective action*, Duke University Press, 1995, σ. 92-95

⁶⁴¹ Στο ίδιο, σ.93

και αφετέρου ότι προϊόντος του χρόνου σχεδόν όλες οι περιοχές της επικράτειας επέδειξαν έντονη διεκδικητικότητα με πρώτες απ' όλες τις περιοχές με έντονη αγροτική και αστική ανάπτυξη (Αχαΐα και Αιτωλοακαρνανία, Θεσσαλία, Κεντρική Μακεδονία).

Για το ρόλο των κινηματικών οργανώσεων πρέπει να σημειώσουμε ότι και στην περίπτωση του υπό εξέταση κύκλου διαμαρτυρίας η συντριπτική πλειοψηφία των κινητοποιήσεων οργανώθηκαν από αυτές και δεν ήταν αυθόρμητες κινητοποιήσεις. Στη διάρκεια του κύκλου διαμαρτυρίας δημιουργήθηκαν επίσης νέες οργανώσεις, που είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη συνέχιση και επιχειρησιακή αναβάθμιση των αντίστοιχων κινημάτων. Οι 115 Συνεργαζόμενες Επαγγελματικές Οργανώσεις, η ΕΦΕΕ, οι Λαμπράκηδες, ο Σύλλογος Μπέρτραντ Ράσσελ, οι ακροαριστερές οργανώσεις, ήταν μερικές από αυτές.

Νέες αξιακές πλαισιώσεις και ερμηνευτικά σχήματα διαχύθηκαν σε ολόκληρο το σώμα της κοινωνίας και ιδιαίτερα το master frame της Δημοκρατίας. Η «Δημοκρατία» βέβαια δεν ήταν κάτι εντελώς καινούργιο, καθώς το πολίτευμα ήδη έναν αιώνα χαρακτηριζόταν ως «βασιλευομένη δημοκρατία». Βέβαια, όπως σημειώνει με απaráμιλλο τρόπο ο Ντοστογιέφσκυ στους *Δαιμονισμένους*, «υπάρχουν πολλές σκέψεις που υπάρχουν πάντα και που ξαφνικά γίνονται καινούργιες». Ο λαός προβάλλοντας το αίτημα της «δημοκρατίας» επιθυμούσε πλέον να ανατραπεί ο συσχετισμός δύναμης μεταξύ δήμου και βασιλιά στο εσωτερικό του πολιτεύματος.

Όσον αφορά δε το ρεπερτόριο δράσης, παρατηρήθηκε τόσο διάχυση του ρεπερτορίου σε διαφορετικούς δρώντες όσο και ένταξη στο βασικό ρεπερτόριο περιθωριακών μορφών δράσης, όπως οι φοιτητικοί ακτιβισμοί κατά τη διάρκεια του «114», οι αποχές αγροτών από τις πόλεις, ο εγκλεισμός εργατών σε εργοστάσιο συνδυαζόμενη με απεργία πείνας.

Ο Tarrow ορίζει τον κύκλο διαμαρτυρίας σαν

«αυξανόμενο και στη συνέχεια μειούμενο κύμα αλληλοσυνδεόμενων συλλογικών δράσεων και αντιδράσεων των οποίων η συνολική συχνότητα, ένταση και μορφές αυξάνουν και μειώνονται με στενή χρονολογική εγγύτητα»⁶⁴².

⁶⁴² Στο ίδιο, σ.95.

Ο πίνακας 26 φαίνεται να επιβεβαιώνει τη θέση του Tarrow, καθώς οι διαφορετικές μορφές δράσης αυξάνουν σχεδόν ταυτόχρονα και ως επί το πλείστον φτάνουν στο απόγειο τους την περίοδο της σύντομης διακυβέρνησης της ΕΚ.

Το ρεπερτόριο δράσης των κινηματικών δρώντων

Σε τέτοιες περιόδους συνήθως νέες μορφές συλλογικής δράσης εδραιώνονται, δίκτυα ανθρώπων διαχέουν τις νέες ιδέες, καθώς και ένα πετυχημένο ρεπερτόριο δράσης, ενώ η κοινωνία αφομοιώνει ένα μέρος του νέου μηνύματος που παρήχθη την περίοδο της έντονης κινητοποίησης⁶⁴³. Όπως πολύ σωστά αναφέρει ο Σ. Σεφεριάδης, το δρομολόγιο της πορείας Πανεπιστημίου-Ομόνοια-Σταδίου-Βουλή καθιερώθηκε τη δεκαετία του '60⁶⁴⁴, ενώ το ίδιο συμβαίνει και για το σημερινό δρομολόγιο της διαδήλωσης στη Θεσσαλονίκη Αριστοτέλους-Τσιμισκή-Πανεπιστήμιο. Κατέστη, επίσης, δυνατή η «μαχητική επανεμφάνιση του –για τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια ανέφικτου- ανοιχτού συλλαλητηρίου», αν και η κινηματική ύφεση που ακολούθησε τα Ιουλιανά «επαναφέρει τις συγκεντρώσεις στα θέατρα και στις αίθουσες των κινηματογράφων»⁶⁴⁵. Όπως έχω ήδη αναφέρει, παρατηρήθηκε τόσο διάχυση του ρεπερτορίου σε διαφορετικούς δρώντες όσο και ένταξη στο βασικό ρεπερτόριο περιθωριακών μορφών δράσης, όπως οι φοιτητικοί ακτιβισμοί κατά τη διάρκεια του «114», οι αποχές αγροτών από τις πόλεις και οι συγκεντρώσεις τους στα στάδια, ο εγκλεισμός εργατών σε εργοστάσιο συνδυαζόμενη με απεργία πείνας. Επίσης, κατέστη πολύ συνήθης η ταυτόχρονη χρήση πολλών διαφορετικών μορφών δράσης. Ωστόσο, δεν μπορούμε να πούμε ότι ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60 ανανέωσε σε σημαντικό βαθμό το ρεπερτόριο δράσης, γεγονός που μας υποχρεώνει να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας το συμπέρασμα του J.White, σύμφωνα με τον οποίο η εξέλιξη του ρεπερτορίου παρακολουθεί κυρίως τις μακροδομικές αλλαγές και όχι τους κύκλους διαμαρτυρίας⁶⁴⁶.

⁶⁴³ Στο ίδιο, σ.109-110

⁶⁴⁴ Σεφεριάδης Σ., «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η 'σύντομη' δεκαετία του '60 ως 'συγκρουσιακός κύκλος'», στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ευ. (επιμ.), *Η 'σύντομη' δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2007, σ.67

⁶⁴⁵ Στο ίδιο

⁶⁴⁶ White J., «Cycles and repertoires of popular contention in early modern Japan», στο Traugott M., *Repertoires and cycles of collective action*, Duke University Press, 1995, σ.167

Ας δούμε όμως συγκεκριμένα κάποιες παραμέτρους. Πρωταρχικά, δε φαίνεται να επιβεβαιώνεται η υπόθεση του Ταρrow ότι στη διάρκεια του κύκλου διαμαρτυρίας και ειδικά προς το τέλος του αυξάνονται αισθητά οι βίαιες και παρεμποδιστικές μορφές δράσης και βελτιώνεται σε σημαντικό βαθμό η σχέση τους με τις συμβατικές μορφές δράσης⁶⁴⁷. Όπως φαίνεται από τον συγκεκριμένο πίνακα, μάλλον κατά τα πρώτα χρόνια του κύκλου διαμαρτυρίας η σχέση των τριών τύπων δράσης ήταν καλύτερη για τις παρεμποδιστικές και βίαιες μορφές δράσης. Αυτό ισχύει γιατί, αν και κατά τα έτη '64, '65 και '66 οι παρεμποδιστικές και βίαιες μορφές δράσης διπλασιάστηκαν σε σχέση με τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '60, η μεγάλη αύξηση των κινητοποιήσεων στο δεύτερο μισό του κύκλου αφορά στις συμβατικές μορφές δράσης, οι οποίες και επελέγησαν κατά κόρον προκειμένου να εισέλθουν οι ευρείες δημοκρατικές μάζες στο πολιτικό προσκήνιο. Το '61 και το '62 σχεδόν 1 στις 2 κινητοποιήσεις υιοθετούσαν μεταξύ άλλων και παρεμποδιστικές και/ή βίαιες μορφές δράσης, καθώς επί των κυβερνήσεων Καραμανλή κορυφώθηκε ο αγώνας των πολιτικών κρατουμένων, που χρησιμοποιούσαν συνήθως την απεργία πείνας ως όπλο πάλης, και ο αγώνας των φοιτητών, που χρησιμοποιούσαν κατά κόρον ως όπλο την αποχή από τα μαθήματα.

Στο σημείο αυτό θέλω να διευκρινίσω ότι την απεργία, την απεργία πείνας, το κλείσιμο καταστημάτων, την αποχή από τα μαθήματα, την άμεση δράση, την παρακώλυση, την κατάληψη χώρου εργοστασίου, τη βίαιη αντιπαράθεση και το λοκ-άουτ, στο ποσοστό που παρεμποδίζουν την ομαλή λειτουργία κάποιου φορέα ή την ομαλή κοινωνική ζωή, τις κατατάσσω στις παρεμποδιστικές μορφές δράσης. Αναγνωρίζω ότι με την ίδια λογική θα έπρεπε να κατατάξω στην ίδια κατηγορία και τη στάση εργασίας. Δεν το κάνω γιατί η οικονομική δραστηριότητα της επιχείρησης δεν σταματά πλήρως. Σε καμία δε περίπτωση δεν ενέχει την ίδια συγκρουσιακότητα και δεν απαιτεί την ίδια αποφασιστικότητα και προετοιμασία. Αναγνωρίζω επίσης ότι η παύση εργασίας των εργαζομένων, των καταστηματαρχών και των σπουδαστών στις μέρες μας είναι ρουτινιέρικες πρακτικές. Τότε δεν ήταν. Ίσως στα πλήρως δημοκρατικά καθεστώτα θα έπρεπε να τις κατατάσσουμε στις συμβατικές μορφές δράσης. Στα ημιδημοκρατικά καθεστώτα όμως, όπως αυτό της μετεμφυλιακής Ελλάδας προτείνω να τις κατατάσσουμε στις

⁶⁴⁷ Στο ίδιο

συγκρουσιακές μορφές δράσης. Από την άλλη, γι αυτό το λόγο ακριβώς ίσως θα έπρεπε να κατατάξω τη διαδήλωση στις παρεμποδιστικές μορφές δράσης, όχι μόνο γιατί συνιστά από μόνη την ύπαρξή της παρακώλυση της συγκοινωνίας, αλλά κυρίως γιατί εμπόδιζε το καθεστώς να αναπαράγει την εικόνα του και τις ιδέες πάνω στις οποίες στηριζόταν η σταθερότητα και η διαιώνισή του. Και στην περίπτωση όμως που κατατάξουμε τις μορφές δράσης ανάλογα με τη συγκρουσιακότητά τους και ανεξάρτητα από την κατάταξή τους σε βίαιες, παρεμποδιστικές ή συμβατικές⁶⁴⁸, τα συμπεράσματα δεν φαίνεται να διαφοροποιούνται. Όπου και να θέσουμε το όριο της συγκρουσιακότητας, μόνο το '64, κατά τη διάρκεια του δημοκρατικού ανοίγματος, φαίνεται να δημιουργείται μία παλινδρόμηση σε σχέση με την τάση μείωσης –προϊόντος του χρόνου– του ποσοστού των παρεμποδιστικών και βίαιων δράσεων (βλ. πίνακες 27-29).

Αξίζει βέβαια να σημειώσουμε ότι πολλές συμβατικές μορφές δράσης, όπως συγκεντρώσεις ή πορείες, κατέληγαν σε συγκρούσεις. Αυτό βέβαια οφείλεται και στο γεγονός ότι λάμβαναν χώρα στο πλαίσιο μιας «καχεκτικής» δημοκρατίας, όπου η κυρίαρχη στρατηγική του κράτους απέναντι στους διαδηλωτές ήταν η καταστολή. Σε κάθε περίπτωση πάντως γίνεται σαφές ότι «ασφαλώς και υπάρχει σχέση ανάμεσα στη δομική θέση του κυριαρχούμενου και στην προσφυγή σε λιγότερο θεσμοποιημένες, λιγότερο επίσημες μορφές έκφρασης»⁶⁴⁹.

Στα ελληνικά sixties η συντριπτική πλειοψηφία των κινητοποιήσεων ήταν οργανωμένες από μία ή περισσότερες οργανώσεις. Χαρακτηριστικά, και εκεί που απουσίαζαν εμφανίζονταν «επιτροπές». Οι *stricto sensu* «ανοργάνωτες» ή «αυθόρμητες» κινητοποιήσεις ήταν λίγες. Όσον αφορά στο ποσοστό των κινητοποιήσεων στις οποίες συμμετείχαν παραπάνω από μία οργανώσεις, αυτό δεν άλλαξε σε κρίσιμο βαθμό μέσα στα χρόνια. 6% (17) το '61, 4.5% (25) το '62, 3% (17) το '63, 4% (39) το '64, 6% (84) το '65, 4.5% (49) το '66, 6.5% (18) το '67. Για πολλές, ωστόσο, κινητοποιήσεις δεν

⁶⁴⁸ Οι Tilly και Tarrow ορίζουν τη συμβατική δράση ως «γεγονότα διαμαρτυρίας οικεία στο γενικό κοινό τα οποία δεν προκαλούν φόβο ή αισθήματα απειλής με οποιαδήποτε έννοια στις αρχές ή στο κοινό, για παράδειγμα συναντήσεις και επιτρεπόμενες διαδηλώσεις», την παρεμποδιστική ως «νέοι ή παράνομοι τύποι διαμαρτυρίας, μη χαρακτηριζόμενοι από βία αλλά από τη χρήση ορισμένων πόρων με σκοπό να προκληθεί έκπληξη, δηλαδή να δημιουργηθούν εντάσεις μεταξύ των αρχών και του κοινού, για παράδειγμα μπλοκαρίσματα δρόμων και καταλήψεις δημοσίων κτηρίων» και τη βίαιη ως «δράση που περιλαμβάνει υλική ζημιά ή τραυματισμό, για παράδειγμα λεηλασία καταστημάτων ή ρίψη αουραίων σε επισημούς» (Tilly Ch. – Tarrow S., *ό.π.*, σ.51)

⁶⁴⁹ Neveu E., *Κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων*, Σαββάλας, 2010, σ.75

έχουμε πληροφορίες σχετικά με τις οργανώσεις που συμμετείχαν, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν. Το ποσοστό κυμαίνεται, χωρίς να αλλάζει σημαντικά, από το 23% ως το 30%.

Όσον αφορά τώρα στις επιμέρους μορφές δράσης, ας δούμε ποιοι τις επέλεξαν. Τη στάση εργασίας επέλεξαν πρωτίστως οι εργάτες (342 φορές) και δευτερευόντως οι ιδιωτικοί (88) και δημόσιοι υπάλληλοι (72). Ομοίως, την απεργία επέλεξαν πρώτοι απ' όλους οι εργάτες (545 φορές) και στη συνέχεια οι ιδιωτικοί (142) και οι δημόσιοι υπάλληλοι (247). Όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, για τους δημόσιους υπαλλήλους ήταν πιο εύκολο να απεργήσουν σε σχέση με τους ιδιωτικούς υπαλλήλους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το ότι η απεργιακή δράση των εργατών έφτασε στο απόγειό της επί ΕΚ, το '64, ενώ των δημοσίων και ιδιωτικών υπαλλήλων επί κυβερνήσεων «αποστατών», το '66. Οι ως επί το πλείστον αριστερές ηγεσίες των μεν φρόντισαν να εκμεταλλευθούν την κατάσταση, ενώ οι πιο κεντρώες ηγεσίες των δε μάλλον έδειξαν εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση της ΕΚ.

Τη συγκέντρωση επέλεξαν από τις δημογραφικές ομάδες κυρίως οι οπαδοί των δημοκρατικών κομμάτων και πολιτικών οργανώσεων (με απόγειο φυσικά την περίοδο των Ιουλιανών), οι κάτοικοι (κυρίως μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης από την ΕΚ και φυσικά στα Ιουλιανά) και σε σταθερή βάση οι φορείς του σπουδαστικού κινήματος και οι συνταξιούχοι. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το ότι τους κατοίκους κινητοποιούν στην πλειοψηφία των περιπτώσεων οι τοπικές αρχές και οι πολιτιστικοί-εξωραϊστικοί σύλλογοι. Τη συγκέντρωση επέλεξαν πολύ συχνά και οι επαγγελματικές κατηγορίες, κυρίως όμως οι εργάτες, κατόπιν οι αγρότες και οι ιδιωτικοί υπάλληλοι και στη συνέχεια οι δημόσιοι υπάλληλοι.

Τις πορείες επέλεξαν κυρίως οι φορείς του σπουδαστικού κινήματος βασικά επί της διακυβέρνησης ΕΚ, οι οπαδοί των δημοκρατικών κομμάτων και πολιτικών οργανώσεων κυρίως κατά τα Ιουλιανά, οι εργάτες, κυρίως κατά τη διακυβέρνηση της ΕΚ, και δευτερευόντως οι ιδιωτικοί υπάλληλοι κατά την ίδια περίοδο και μετά.

Την απεργία πείνας επέλεξαν από τις επαγγελματικές κατηγορίες βασικά οι εργάτες και αρκετές φορές δημόσιοι υπάλληλοι, ενώ από τις δημογραφικές κατηγορίες κυρίως οι πολιτικοί κρατούμενοι (οι οποίοι έχουν και τη μερίδα του λέοντος στο σύνολο των περιπτώσεων, 62%) και κάποιες φορές οι φοιτητές-σπουδαστές.

Οι συλλογές υπογραφών διενεργούνταν στην συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων από δημογραφικές ομάδες και στην πλειοψηφία τους αφορούσαν «κατοίκους». Η αποστολή τέτοιων υπομνημάτων χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως μέσο πίεσης για την αποφυλάκιση πολιτικών κρατουμένων, από τα Ιουλιανά όμως και μετά πήρε τη μορφή χιονοστιβάδας που αποσκοπούσε στην αποκατάσταση των δημοκρατικών ελευθεριών. Η συλλογή υπογραφών ήταν εύκολη διαδικασία και ακίνδυνη. Δεν ήταν λοιπόν δύσκολο για την κεντρώα μάζα των πολιτών να συνεισφέρει μια υπογραφή στο όνομα μιας πανθομολογουμένως δίκαιης υπόθεσης.

Στο 81% των περιπτώσεων μόνο μία μορφή δράσης χρησιμοποιείται. Στο 19% χρησιμοποιείται πάνω από μία μορφή δράσης, κυρίως απεργία-συγκέντρωση και συγκέντρωση-διαδήλωση. Όπως έχω τονίσει και αλλού η μορφή συγκέντρωση-διαδήλωση απαντάται κυρίως τα χρόνια '64 και '65, ενώ η μορφή απεργία-συγκέντρωση προεκτείνεται και το '66.

Όσον αφορά στο χωρικό εύρος των κινητοποιήσεων, παρατηρείται μια διαδοχική απογείωση αρχικά των τοπικών, στη συνέχεια των περιφερειακών και τελικά των πανελλαδικών κινητοποιήσεων (βλ. πίνακα 30). Την μικρή αύξηση ακολουθεί η εκτόξευση για τις τοπικές το '64, για τις περιφερειακές το '65 και για τις πανελλαδικές το '66. Η δικτύωση σε ανώτερο επίπεδο και η εκδήλωση της κινηματικής δυναμικής επέτρεπαν στους κινηματικούς δρώντες να αυξήσουν τις επιχειρησιακές δυνατότητές τους.

Ομοίως, οι κινητοποιήσεις μεγάλης διάρκειας ακολουθούν ανοδική πορεία προϊούσης της δεκαετίας του '60, ακόμα και όταν οι πιο πολυπληθείς κινητοποιήσεις των λίγων ωρών υποχωρούν αισθητά μετά την έξαρση των Ιουλιανών. Οι κινηματικοί δρώντες φαίνεται να επιλέγουν την κλιμάκωση του αγώνα τους όλο και πιο συχνά.

Οι πίνακες και τα στατιστικά στοιχεία τα σχετικά με το χωρικό εύρος και τη διάρκεια των κινητοποιήσεων μας επιτρέπουν να συνάγουμε το συμπέρασμα ότι η κινηματική δυναμική συνέχιζε να ξεδιπλώνεται και ότι η μαχητικότητα των κινηματικών δρώντων κάθε άλλο παρά είχε καμφθεί πριν τη δικτατορία.

Τέλος, όσον αφορά στη βία που λάμβανε χώρα κατά τη διάρκεια των γεγονότων της συλλογικής διαμαρτυρίας μπορούμε να προβούμε στις παρακάτω γενικές παρατηρήσεις. Όπως επισημαίνει ο Charles Tilly, τα πολιτικά καθεστώτα, ανάλογα με το πόσο

δημοκρατικά και πόσο αποτελεσματικά είναι, ευνοούν ή όχι τη βία με το να επιτρέπουν ή να απαγορεύουν ένα ευρύ φάσμα μορφών συλλογικής διαμαρτυρίας. Στην τυπολογία που προκύπτει και που περιέχει πολιτικά καθεστώτα από μη δημοκρατικά καθεστώτα υψηλής ισχύος (high capacity undemocratic regimes) έως δημοκρατικά καθεστώτα χαμηλής ισχύος (low capacity democratic regimes) η μετεμφυλιακή Ελλάδα φαίνεται, όπως έχω ήδη γράψει, να αποτελεί ενδιάμεση περίπτωση μεταξύ ισχυρού δημοκρατικού καθεστώτος και ισχυρού μη δημοκρατικού καθεστώτος⁶⁵⁰. Θα μπορούσαμε ως εκ τούτου να την ονομάσουμε ημιδημοκρατικό καθεστώς υψηλής ισχύος. Η βία λοιπόν προερχόταν από την ίδια τη σχέση που διατηρούσε το καθεστώς με τη συλλογική διαμαρτυρία.

Δεν είναι τυχαίο επομένως που οι περισσότερες περιπτώσεις στις οποίες σημειώθηκε κάποιου είδους βία εμπίπτουν στην κατηγορία που ο Charles Tilly έχει ονομάσει «σπασμένες διαπραγματεύσεις» (broken negotiations). Πρόκειται για κινητοποιήσεις που καταλήγουν σε συγκρούσεις μεταξύ διαδηλωτών και δυνάμεων της τάξης εξαιτίας ανακύπτουσας πόλωσης και απονομιμοποίησης της άλλης πλευράς, ενεργοποίησης των εσωτερικών δικτύων της κάθε πλευράς και της προκύπτουσας αλλαγής διακυβεύματος⁶⁵¹. Και ενώ η βία μπορεί με ασφάλεια να χρεωθεί τις περισσότερες φορές στις δυνάμεις της τάξης, οι διαδηλωτές/συγκεντρωμένοι δεν έμεναν πάντοτε άπραγοι, ενώ υπήρχαν περιπτώσεις που έκαναν αυτοί την αρχή. Οι οικοδόμοι αντεπιτέθηκαν στις δυνάμεις της τάξης στην εμβληματική απεργία της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1960, καθώς και αρκετές φορές στη συνέχεια, οι αγρότες επιτέθηκαν στους εμπόρους ή στα γραφεία τους στη Βόρεια Ελλάδα και διεξήγαγαν αιματηρές συγκρούσεις με τη χωροφυλακή στο Ηράκλειο και μεταξύ Αγρινίου και Αμφιλοχίας, οι δημοκρατικοί νέοι συμμετείχαν στα γνωστά επεισόδια της 20^{ης} Αυγούστου του '65 στο κέντρο της Αθήνας.

Η βία των διαδηλωτών/συγκεντρωμένων είναι συνάρτηση, όπως σημειώνει ο Tilly, δύο παραγόντων: η περίοπτη θέση της πρόκλησης βραχύβιας ζημιάς και ο βαθμός συντονισμού μεταξύ βίαιων δράσεων⁶⁵². Η ενεργοποίηση διαθέσιμων διαχωριστικών γραμμών, ιστοριών και σχέσεων, η άνοδος του διακυβεύματος της σύγκρουσης, η αυξανόμενη αβεβαιότητα ένθεν κακείθεν των διαχωριστικών γραμμών, η είσοδος ειδικών της βίας, η πόλωση, καθώς και τα αλληλοτροφοδοτούμενα σινιάλα (signaling

⁶⁵⁰ Tilly Ch., *The Politics of Collective Violence*. New York, Cambridge University Press, 2003, σ.48-50

⁶⁵¹ Στο ίδιο, σ.198

⁶⁵² Στο ίδιο, σ.13

spirals) αυξάνουν την περίοπτη θέση της πρόκλησης βραχύβιας ζημιάς, ενώ η κλιμάκωση στη βάση της δικτύωσης (network-based escalation) ή της χωρικής εγγύτητας (setting-based activation), καθώς και η μεσολάβηση μεταξύ προηγούμενων ασύνδετων στοιχείων (brokerage) αυξάνουν το βαθμό συντονισμού μεταξύ των ειδικών της βίας⁶⁵³. Άλλος περισσότερο και άλλος λιγότερο οι αιτιώδεις αυτοί μηχανισμοί εμφανίστηκαν στις παραπάνω περιπτώσεις άσκησης βίας από την μεριά των διαδηλωτών/συγκεντρωμένων. Η αυξημένη πόλωση και η διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο στρατοπέδων ήταν έντονη καθ' όλη τη σύντομη δεκαετία του '60, ενώ η επέμβαση της αστυνομίας άλλαζε το διακύβευμα της αντιπαράθεσης και ενεργοποιούσε τα εσωτερικά δίκτυα των διαδηλωτών/συγκεντρωμένων. Αλληπάλλληλα σινιάλα στο εσωτερικό και μεταξύ των στρατοπέδων οδηγούσαν σε σύγκρουση.

Σε κάθε περίπτωση πάντως τα στοιχεία τα σχετικά με τις κινητοποιήσεις δεν συνηγορούν στην αύξηση της βίας λόγω της κινηματικής ύφεσης, όπως υποστηρίζει ο Σ. Σεφεριάδης⁶⁵⁴. Πρώτον, γιατί η μόνη άξια λόγου περίπτωση βίας (20 Αυγούστου 1965) σημειώθηκε ακριβώς στο αποκορύφωμα της διεκδικητικής δράσης και όχι στην περίοδο της κινηματικής ύφεσης. Δεύτερον, γιατί η άποψη περί κινηματικής ύφεσης, όπως έχω δείξει αναλυτικά, πρέπει να μετριαστεί. Τρίτον, γιατί μετά τα Ιουλιανά όντως δεν έχουν καταγραφεί περιστατικά βίας. Η άποψη του Tarrow περί έξαρσης της βίας στο τέλος του συγκρουσιακού κύκλου, κατόπιν υποχώρησης της παρεμποδιστικής δράσης⁶⁵⁵, μπορεί να ισχύει μόνο αν απαγκιστρωθούμε από τη συμβατική περιοδολόγηση που θέλει τη χούντα να είναι μια τελείως ξεχωριστή περίοδος από τη μετεμφυλιακή και η οποία παραβλέπει ότι ορισμένα κοινωνικά φαινόμενα και δυναμικές διαπερνούν τις συμβατικές περιοδολογήσεις ή έχουν άλλες περιοδολογήσεις. Σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να θεωρήσουμε την ένοπλη πάλη που έκανε την εμφάνισή της μέσα στη δικτατορία και συνέχισε στη Μεταπολίτευση όχι ως κομμάτι αποκλειστικά της αντίδρασης στο κράτος εκτάκτου ανάγκης που προέκυψε το 1967, αλλά ως αναπόσπαστο κομμάτι διεργασιών που είχαν ξεκινήσει προδικτατορικά και θα έβρισκαν την έκφρασή τους ακόμα και αν

⁶⁵³ Στο ίδιο, σ.226-227

⁶⁵⁴ Σεφεριάδης Σ., «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η 'σύντομη' δεκαετία του '60 ως 'συγκρουσιακός κύκλος'», στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ευ. (επιμ.), *Η 'σύντομη' δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2007, σ.70

⁶⁵⁵ Tarrow S., ό.π.

δεν είχε εγκαθιδρυθεί δικτατορία. Με «αν» δε γίνεται Ιστορία βέβαια, αλλά από την άλλη δεν γίνεται να αποδίδουμε σε εθνικές ιδιαιτερότητες κάτι που εμφανίστηκε σε πολλές χώρες της Γηραιάς Ηπείρου την ίδια περίοδο. Μιλάω φυσικά για τις ένοπλες οργανώσεις. Του λόγου το αληθές μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να επιβεβαιώσει και η μαρτυρία του Στέργιου Κατσαρού την οποία και έσπευσα να αξιοποιήσω σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Τα αιτήματα του κύκλου διαμαρτυρίας

Όπως και η μαχητικότητα, έτσι και η πολιτικοποίηση, υπήρξε ένα πάγιο χαρακτηριστικό των κινημάτων της περιόδου. Όπως έχω ήδη γράψει, τα αιτήματα ήταν ανέκαθεν σε μεγάλο βαθμό πολιτικά, ενώ από τα Ιουλιανά έτειναν να υποσκελίσουν και τα οικονομικά-εργασιακά-ασφαλιστικά αιτήματα (βλ. πίνακα 11). Έπειτα ποτέ δεν έπαψαν να απευθύνονται πλειοψηφικά στην κυβέρνηση (βλ. πίνακα 10). Μόνο το '64 μειώθηκε αισθητά το ποσοστό απεύθυνσης στην κυβέρνηση και αυξήθηκε αντίστοιχα το ποσοστό απεύθυνσης στην εργοδοσία (βλ. πίνακα 31). Αυτό όμως ίσα-ίσα αποτυπώνει τη νέα κατάσταση που είχε προκύψει με την άνοδο της ΕΚ στην εξουσία. Η κυβέρνηση είχε από μόνη της δείξει θετική διάθεση προς τους εργαζόμενους –κυρίως- μέσα από την τελεσφόρα για τους εργαζόμενους διαιτησία μεταξύ εργοδοτών-εργαζομένων. Η κυβέρνηση λοιπόν δεν ήταν το πρόβλημα στην προκειμένη περίπτωση. Τουναντίον φαινόταν, τόσο με την ευνοϊκή διαιτησία όσο και με την πολιτική παροχών που είχε εγκαινιάσει, σαν να συμφωνούσε –τουλάχιστον στην αρχή- με τα αιτήματα των εργαζομένων. Έμενε, ως εκ τούτου, να πειστεί η εργοδοσία.

Συμπληρωματική απάντηση ωστόσο στο ερώτημα της πολιτικοποίησης των κινημάτων της περιόδου μπορούν να προσφέρουν δύο παρατηρήσεις του Eric Neveu.

«Οι νίκες σε μεμονωμένους τομείς έχουν όρια, και σε σύγκριση με αυτή την πρακτική ο δρόμος της προσφυγής στο κράτος είναι συντομότερος».

«[Πρόκειται για] ένα απλό σκεπτικό τακτικής σε σχέση με την αποτελεσματικότητα, το οποίο βγαίνει μέσα από την εμπειρία του αγώνα, [και] ενισχύει την τάση για προσφυγή στο κράτος, για πολιτικοποίηση των κινητοποιήσεων». «Είναι συνεπώς κατανοητό το γιατί οι διάφορες ομάδες και οργανώσεις στρέφονται στο

κράτος και στις αρχές: γιατί εκεί ο αντίπαλος είναι προσδιορισμένος, υπάρχει διαφάνεια στα φαινόμενα που επηρεάζουν τις διαδικασίες»⁶⁵⁶.

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο κυριάρχησαν αφενός τα οικονομικά, εργασιακά και ασφαλιστικά αιτήματα, καθώς η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης και οι συνέπειές της είχαν πολλαπλασιάσει τα σχετικά προβλήματα, αλλά και τις προοπτικές, και αφετέρου τα αιτήματα πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τα συνδεδεμένα με την ημιδημοκρατική δημόσια ζωή της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Το απόγειο των μεν τοποθετείται το '64 και συνδέεται με την ανάληψη της εξουσίας από την ΕΚ και το απόγειο των δε τοποθετείται το '65 και συνδέεται με το βασιλικό «πραξικόπημα» και τα Ιουλιανά. Η απογείωση του αριθμού των κινητοποιήσεων με αιτήματα εξωτερικής και διεθνούς πολιτικής το '64 οφείλεται στη νέα κρίση του Κυπριακού. Το απόγειο των κινητοποιήσεων με εκπαιδευτικά αιτήματα τοποθετείται το '62 λόγω της καμπάνιας για το «15%». Τα αιτήματα περιφερειακής ανάπτυξης διπλασιάζονται το '66 στο πλαίσιο της ραγδαίας αστικοποίησης και της γενικευμένης κινητοποίησης που επιτρέπει spin-off κινητοποιήσεις (βλ. πίνακα 32).

Ο κύριος αποδέκτης των αιτημάτων ήταν καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο η κυβέρνηση, γεγονός που αποδεικνύει, εκτός από την έντονη πολιτικοποίηση του κινήματος του '60, τη σύμφυση των επιμέρους κινημάτων σε ένα ευρύ δημοκρατικό κίνημα. Η κυβέρνηση, όπως είπα πρωτότερα, γινόταν αποδέκτης όχι μόνο των πολιτικών-κοινωνικών αιτημάτων, αλλά και των οικονομικών, των επαγγελματικών, των εκπαιδευτικών και των αιτημάτων περιφερειακής ανάπτυξης. Εκτός δηλαδή από την ημιδημοκρατική δημόσια ζωή, τα δημόσια προβλήματα που προέκυπταν από τη ραγδαία οικονομική ανάπτυξη και η παρεμβατικότητα του κράτους σε αυτήν τροφοδοτούσαν εξίσου την τάση για απεύθυνση των αιτημάτων στην κυβέρνηση.

Διαδικασίες διάχυσης εντός του κύκλου διαμαρτυρίας

Όπως ο κύκλος διαμαρτυρίας επεκτείνει το ρεπερτόριο δράσης, έτσι και το ρεπερτόριο δράσης από τη στιγμή που διαχέεται και συνδέει τους κινηματικούς δρώντες επεκτείνει

⁶⁵⁶ Στο ίδιο, σ.65, 66, 69

τον κύκλο διαμαρτυρίας. Το χαρακτηριστικό ρεπερτόριο δράσης που ενοποίησε, κατά τη γνώμη μου, τον κύκλο διαμαρτυρίας του '60 ήταν η απεργία-αποχή από την εργασία συνδυασμένη με μαζική συγκέντρωση και ει δυνατόν διαδήλωση. Στο σημείο αυτό όμως έχω να παρατηρήσω, σχετικά με την αποτελεσματικότητα του ρεπερτορίου δράσης, πως αυτή διαφοροποιείται σε διαφορετικά σημεία του κύκλου διαμαρτυρίας. Συγκεκριμένα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Eric Neveu,

«η διαχείριση της δομής των ευκαιριών μπορεί [...] να πάρει τη μορφή τακτικών υπολογισμών που πλησιάζουν το μοντέλο της ορθολογικής δράσης: η ορατή εξασθένηση μιας κυβέρνησης, μια επερχόμενη εκλογική αναμέτρηση, το φιάσκο κάποιων κατασταλτικών μέτρων δίνουν το σινιάλο για την όξυνση της κινητοποίησης»⁶⁵⁷.

Τέτοιοι υπολογισμοί έγιναν από τις αντιπολιτευόμενες πολιτικές οργανώσεις την περίοδο του πρώτου ανένδοτου. Όμως,

«...το παραδοσιακό ρεπερτόριο δράσης μιας ομάδας, το οποίο, επειδή οδήγησε σε ιστορικές νίκες, μπορεί να διαιώνεται, με τρόπο σχεδόν φετιχιστικό, από μια πολιτική κουλτούρα που ενίοτε συμπυκνώνεται σε κάποιες στοιχειώδεις βεβαιότητες [...] αυτό το είδος κουλτούρας διαμαρτυρίας μπορεί να οδηγήσει σε παρανοήσεις σε ό,τι αφορά την εκτίμηση του συσχετισμού δύναμης και των αποτελεσματικών τρόπων κινητοποίησης»⁶⁵⁸.

Έτσι, θεωρήθηκε ότι τα Ιουλιανά ήταν όπως ο «ανένδοτος» και το '65-'67 όπως το '61-'63.

Ας δούμε όμως λίγο πιο αναλυτικά τις διαδικασίες διάχυσης της διαμαρτυρίας τις οποίες και εντόπισα στα προηγούμενα κεφάλαια. Πρώτα όμως μου φαίνεται χρήσιμο να επαναλάβω μερικές παρατηρήσεις των Oliver και Myers. Πρώτον,

⁶⁵⁷ Neveu E., ό.π., σ.244

⁶⁵⁸ Στο ίδιο

«οι διαδικασίες διάχυσης τείνουν να γεννούν κύματα ή κύκλους γεγονότων, αλλά δεν προκύπτουν όλα τα κύματα γεγονότων από διαδικασίες διάχυσης. Τα κύματα διαμαρτυρίας μπορούν επίσης να προκύψουν από ρυθμούς και από κοινές απαντήσεις σε εξωτερικά γεγονότα»⁶⁵⁹.

Τα ελληνικά sixties είχαν έντονη τη διάσταση της συσσώρευσης διαμαρτυρίας. Δεύτερον,

«μεγάλα πολύχρονα κύματα διαμαρτυρίας συνίστανται στη συσσώρευση μικρότερων κυμάτων διαμαρτυρίας που προκύπτουν από συγκεκριμένες καμπάνιες και από διαδικασίες διάχυσης μικρότερης εμβέλειας που εμφανίζονται εντός τους»⁶⁶⁰.

Ο κύκλος του '60 εμπεριείχε τον κύκλο του «114», του «15%», του Κυπριακού, των Ιουλιανών κλπ. Ο ίδιος ο ελληνικός κύκλος του '60 άλλωστε περιλαμβάνεται στον μεταπολεμικό κύκλο διαμαρτυρίας που σάρωσε το δυτικό, αλλά και μεγάλο μέρος του υπόλοιπου κόσμου. Τρίτον,

«ομοίως, ένα ευρύτερο κοινωνικό κίνημα δημιουργείται πάντα από μικρότερες καμπάνιες σε συγκεκριμένες χωρικές ενότητες ή για συγκεκριμένα ζητήματα. Αυτές οι μικρότερες καμπάνιες συχνά προκύπτουν από μία έκρηξη επαναλαμβανόμενων πράξεων μιας ομάδας ή μιας χωρικής ενότητας, ή από τη διάχυση ενός συγκεκριμένου κινηματικού ζητήματος, ερμηνευτικού πλαισίου, ή τακτικής μεταξύ ομάδων ή χωρικών ενότητων»⁶⁶¹.

Συνεχόμενες καμπάνιες συγκεκριμένων εργατικών κλάδων, κύκλοι υπεράσπισης των πολιτικών δικαιωμάτων, ομόθυμες απαντήσεις σε δημόσιες πολιτικές, κινητοποιήσεις αγροτών ανά προϊόν δικαιώνουν το συμπέρασμα των συγγραφέων. Υπάρχει βέβαια και το «μοντέλο ενίσχυσης» (reinforcement model) που αφορά μια σειρά κινητοποιήσεων των ίδιων κοινωνικών ομάδων για το ίδιο θέμα σε ένα συγκεκριμένο χώρο⁶⁶². Ιδίως τα κεφάλαια τα σχετικά με το εργατικό και το σπουδαστικό κίνημα είναι κατάσπαρτα από

⁶⁵⁹ Oliver P., Myers D., «Networks, diffusion, and cycles of collective action», στο Diani M., McAdam D., *Social movements and networks: relational approaches to collective action*, Oxford University Press, 2003, σ.175

⁶⁶⁰ Στο ίδιο

⁶⁶¹ Στο ίδιο, σ.175-176

⁶⁶² Στο ίδιο, σ.176

τέτοιες κινητοποιήσεις κλιμάκωσης, ώστε να μη χρειάζεται να κάνω περεταίρω αναφορές στο σημείο αυτό.

Σε ένα πρώιμο έργο του ο Tarrow εισηγείται το διαχωρισμό μεταξύ αυθόρμητης και οργανωμένης διάχυσης. Ως τρόπους αυθόρμητης διάχυσης θεωρεί τη μίμηση, τη σύγκριση, τη μεταφορά τακτικής και την άμεση αντίδραση, ενώ ως τρόπους σκόπιμης διάχυσης τη διάχυση μέσω σωματείων, θεσμικών διαύλων και κινηματικών οργανώσεων⁶⁶³. Στα ελληνικά sixties έπαιξαν ρόλο και οι δύο τρόποι διάχυσης. Από τη μια λοιπόν οι συλλογές υπογραφών, οι κινητοποιήσεις μαθητών, οι κινητοποιήσεις για τη δολοφονία του Λαμπράκη ή ακόμα και τα Ιουλιανά είχαν έντονα στοιχεία μίμησης, οι κινητοποιήσεις εργατών για αυξήσεις ή δικαιώματα που πήραν άλλοι ήταν άμεσο αποτέλεσμα της σύγκρισης, οι κινητοποιήσεις των αγροτών, οι απεργίες ολόκληρων πόλεων, η κατάληψη ορυχείων ή εργοστασίων, στηρίχθηκαν στη μεταφορά τακτικής, ενώ τα προηγούμενα κεφάλαια είναι διάσπαρτα με παραδείγματα κινητοποιήσεων ως άμεση αντίδραση μιας ομάδας σε κινητοποιήσεις άλλης. Από την άλλη, είναι σαφές από τα προηγούμενα κεφάλαια ότι ο ρόλος των σωματείων, των δημοκρατικών κομμάτων και οργανώσεων στη διάχυση των διεκδικήσεων είναι κάτι παραπάνω από σημαντικός: είναι απαραίτητος. Συγκεκριμένα, η διάχυση της συλλογικής δράσης σχετίζεται ευθέως με τον πολλαπλασιασμό των οργανώσεων και τη συνεργασία που ανέπτυξαν, αλλά και τον ανταγωνισμό τους για υποστηρικτές στην περίπτωση των δημοκρατικών κομμάτων και οργανώσεων. Όπως φάνηκε στην περίπτωση των Ιουλιανών, μπορεί η Αθήνα να προπορεύθηκε, αλλά η διάχυση στην υπόλοιπη Ελλάδα σχετίζεται με την παρουσία οργανώσεων και όχι με τη γεωγραφική εγγύτητα.

Η Soule με τη σειρά της διακρίνει δύο βασικά μοντέλα διάχυσης, το βασισμένο στην ιεραρχία και το βασισμένο στην εγγύτητα. Στο πρώτο η διάχυση λαμβάνει χώρα από δρώντες με μεγαλύτερο κοινωνικό στάτους σε δρώντες με μικρότερο κοινωνικό στάτους. Στο δεύτερο η κινητοποίηση διαχέεται σε δρώντες κοντινούς, είτε γεωγραφικά είτε κοινωνικά⁶⁶⁴. Η περίπτωσή μας προσιδιάζει περισσότερο στο δεύτερο τύπο. Η συγγραφέας εντοπίζει επίσης δύο τύπους δεσμών ή διαύλων στους οποίους στηρίζεται η

⁶⁶³Tarrow S., *Democracy and Disorder: Social conflict, political protest and democracy in Italy, 1965-1975*, New York, Oxford University Press, 1989, σ.223-228

⁶⁶⁴Soule S., «Diffusion processes within and across movements», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004, σ.295

διαδικασία διάχυσης, τον άμεσο και τον έμμεσο. Ο άμεσος τρόπος διάχυσης στηρίζεται στη δικτύωση, ενώ ο έμμεσος σε ένα αίσθημα ταύτισης μεταξύ των δρώντων και μια κοινή απάντηση σε γεγονότα που βλέπουν το φως της δημοσιότητας⁶⁶⁵. Ομοίως ο Mc Adam έχει υποστηρίξει ότι η διαδικασία της διάχυσης στηρίζεται στα δίκτυα επικοινωνίας (network ties) και στην απόδοση ομοιότητας (attribution of similarity)⁶⁶⁶.

Ο άμεσος τρόπος βασίζεται στα δίκτυα επικοινωνίας και στην εγγύτητα. Η επίδραση των δικτύων είναι τριπλή σύμφωνα με τους Oliver και Myers. Προσφέρουν επικοινωνία, επιρροή, συντονισμένη δράση⁶⁶⁷. Οι συγγραφείς αυτοί διακρίνουν επίσης τρεις τρόπους με τους οποίους οι δρώντες είναι συνδεδεμένοι, τον χωρικό/κοινωνικό (spatial/social), τον κινηματικό/οργανωτικό (movement/organizational) και τον σχεσιακό/κοινωνικό (relational/social)⁶⁶⁸. Πράγματι η πολεοδομία της Αθήνας και οι γειτονιές της, οι πόλεις και τα χωριά, η εγγύτητα των χωριών, η εγγύτητα των οργανώσεων στο κέντρο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, πρόσφεραν τον πρώτο τρόπο σύνδεσης, το μεγάλο δίκτυο αριστερών και προοδευτικών οργανώσεων πρόσφερε τον δεύτερο, ενώ οι παρέες, τα στέκια, οι χώροι δουλειάς, τα καφεενεία, οι συγγενικές και γειτονικές σχέσεις, πρόσφεραν τον τρίτο. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν επίσης η διπλή ένταξη των ακτιβιστών, η οποία εξασφάλιζε τη σύνδεση των οργανώσεων και την οικοδόμηση/εδραίωση μιας υπερκείμενης δημοκρατικής ταυτότητας, η επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος και οι προσωπικές επαφές όσον αφορά στην ατομική συμμετοχή, καθώς και οι ακτιβιστές που επισκέπτονταν τοπικά δίκτυα για να τα ενισχύσουν⁶⁶⁹, όπως οι ομιλητές των δημοκρατικών οργανώσεων, τα «πούλμαν της δημοκρατίας» και τα μέλη των εθνικοτοπικών συλλόγων. Ωστόσο, πρέπει να είναι ξεκάθαρο ότι η συντονισμένη δράση είναι ο κύριος παράγοντας της ραγδαίας ανόδου των κινητοποιήσεων, γεγονός που μάλλον είναι ο κανόνας⁶⁷⁰. Αυτό αφορά βεβαίως και τις περιφερειακές και πανελλαδικές κινητοποιήσεις, οι οποίες συνιστούσαν μια μορφή διάχυσης της διαμαρτυρίας και οι οποίες μάλιστα αυξάνονταν προϊόντος του χρόνου.

⁶⁶⁵ Στο ίδιο, σ.295-296

⁶⁶⁶ Mc Adam D., ό.π., σ.231-235

⁶⁶⁷ Oliver P., Myers D., ό.π., σ.176

⁶⁶⁸ Στο ίδιο, σ.177-178

⁶⁶⁹ Στο ίδιο, σ.185

⁶⁷⁰ Στο ίδιο, σ.196

Ο έμμεσος τρόπος βασίστηκε στη δημοκρατική ταυτότητα και τις κοινές αντιλήψεις και ερμηνευτικά σχήματα, στις πανομοιότυπες απαντήσεις που δίνονταν από τους δρώντες εντός της ίδιας κοινωνικής κατηγορίας, καθώς και στις δημοκρατικές εφημερίδες που παρουσίαζαν τα γεγονότα και βοηθούσαν με αυτό τον τρόπο στην ενίσχυση και διάχυση της κινητοποίησης⁶⁷¹. Πράγματι, σε κάποιες περιπτώσεις η εκτίναξη της κινηματικής δράσης οφειλόταν απλώς σε πανομοιότυπες απαντήσεις σε μια εξωτερική πρόκληση, χωρίς εμφανή συντονισμό μεταξύ των οργανώσεων και των δικτύων. Για παράδειγμα, ήταν σαφές τι έπρεπε να κάνει καθένας, εάν προχωρούσαν τα «σχέδια της ανωμαλίας». Αυτό που δεν ήταν δηλαδή σαφές μέχρι τις εκλογές της «βίας και νοθείας» και την έναρξη του «ανένδοτου», ήταν σαφές στην κηδεία του Λαμπράκη, στα «μεγάλα» και τα «μικρά» Ιουλιανά. Ωστόσο οι πανομοιότυπες απαντήσεις δεν λαμβάνουν χώρα εύκολα χωρίς συντονισμό και επικοινωνία μέσω δικτύων⁶⁷², γεγονός που παρατηρήθηκε και στην περίπτωση μας. Τέλος, οι εφημερίδες παρουσιάζοντας τα γεγονότα διαμαρτυρίας είναι δυνατόν να παρακινήσουν και άλλους ακτιβιστές από διαφορετικά και μη συνδεδεμένα δίκτυα να προβούν σε εφάμιλλες δράσεις⁶⁷³. Τη δυνατότητα διάχυσης μέσω ΜΜΕ είχε εντοπίσει πρώιμα και ο Tarrow μέσω των αστικών και των κινηματικών ΜΜΕ⁶⁷⁴. Τα αστικά ΜΜΕ κάλυπταν πολλές κινητοποιήσεις έστω και αρνητικά (έχουμε και κινητοποιήσεις εναντίον εφημερίδων, ΕΚΟΦ εναντίον της εφημερίδας *Μακεδονία*, δημοκράτες -στα Ιουλιανά- εναντίον του συγκροτήματος Λαμπράκη), ενώ οι κεντρώες εφημερίδες κάλυπταν πολύ περισσότερες κινητοποιήσεις από τις δεξιές και πολύ συχνά θετικά. Τα κινηματικά ΜΜΕ (*Αυγή*, *Πανσπουδαστική*, *Η γενιά μας*, εφημερίδες ή περιοδικά εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς) βοηθούσαν στην διάχυση της πληροφορίας και της συλλογικής διαμαρτυρίας.

Σχέσεις μεταξύ κινημάτων εντός του κύκλου διαμαρτυρίας

Μιας όμως και εξετάζω τον κύκλο διαμαρτυρίας του '60, δεν πρέπει να παραλείψω να αναφερθώ και στη σχέση των νέων με τα παλιά κινήματα. Νέα κοινωνικά κινήματα

⁶⁷¹ Soule S., ό.π.

⁶⁷² Oliver P., Myers D., ό.π., σ.196

⁶⁷³ Στο ίδιο, σ.185

⁶⁷⁴ Tarrow, ό.π., σ.228-230

θεωρούνται το σπουδαστικό, το κίνημα ειρήνης, το φεμινιστικό, το οικολογικό. Πόσο νέα όμως είναι αυτά τα κινήματα; Όπως σημειώνει ο Calhoun, τα κινήματα που έχουν τις ρίζες τους στα 1960s, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, προϋπήρχαν⁶⁷⁵. Αυτό ισχύει σε κάποιο βαθμό και για την Ελλάδα. Σπουδαστικό κίνημα υπήρχε στην Ελλάδα και πριν. Φεμινιστικό κίνημα *stricto sensu* δεν υπήρχε το '60, όμως κινήσεις σαν αυτές του '60 είχαμε και νωρίτερα. Κίνημα ειρήνης δεν υπήρχε νωρίτερα. Οικολογικό κίνημα δεν υπήρχε το '60. Το ρεπερτόριο των νέων κινημάτων ήταν το ίδιο με αυτό που χρησιμοποιούσαν τα παλιά κινήματα. Τα αιτήματα δεν ήταν καινούργια. Οι οργανωτικές μορφές ήταν κληρονομημένες.

Όλα τα κινήματα ωστόσο στην φάση γέννησής τους εμφανίζουν στοιχεία που αποδίδουμε προνομιακά στα νέα κοινωνικά κινήματα⁶⁷⁶. Ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα στην περίπτωση μας να είναι οι Λαμπράκηδες.

Στα κινήματα συνήθως υπάρχει ένας πλουραλισμός μορφών, περιεχομένων, κοινωνικών βάσεων, νοημάτων, οι συμμετέχοντες σε αυτά μπορεί να συμμετέχουν σε διαφορετικά κινήματα και οργανώσεις, ενώ τα ίδια τα κινήματα διαμορφώνονται μέσα από την αλληλεπίδρασή τους, όψεις δηλαδή που συναντούμε κατά κόρον στην περίπτωση των νέων κινημάτων⁶⁷⁷. Αυτά είναι χαρακτηριστικά που τα απαντούμε και στα ελληνικά κινήματα του '60 τα οποία σαφώς διαμορφώθηκαν αλληλεπιδρώντας το ένα με το άλλο ή, ακριβέστερα, αποτελώντας ένα κοινό πεδίο στο οποίο οι ακτιβιστές κινούνταν με άνεση διασταυρούμενοι συνεχώς. Χαρακτηριστικά, νέοι, φοιτητές, μαθητές, εργαζόμενοι ζητούσαν ταυτόχρονα μόρφωση και δουλειά, ενώ οι δημοκρατικές πολιτικές οργανώσεις αγωνίζονταν ταυτόχρονα για την υπεράσπιση της δημοκρατίας και της Κύπρου. Όλα τα διαφορετικά κινήματα συνυπήρχαν, ενώ μπορούμε να πούμε ότι τρέφονταν από και τρέφανε το δημοκρατικό κίνημα. Μπορούμε κάλλιστα να τα φανταστούμε σαν ποτάμια που χύνονταν σιγά σιγά στην ίδια κοίτη του δημοκρατικού κινήματος. Άλλωστε, από τις συνεντεύξεις με τους ακτιβιστές εκείνης της περιόδου προκύπτει ότι ήταν δύσκολο να προσδιοριστεί σε ποιο συγκεκριμένο κίνημα ανήκαν. Όπως και τώρα, έτσι και τότε, κυρίως για τους αριστερούς ακτιβιστές, η αυτοτοποθέτησή τους τους ήθελε μέλη του

⁶⁷⁵ Calhoun C., «New social movements of the early nineteenth century», στο Traugott M., *Repertoires and cycles of collective action*, Duke University Press, 1995

⁶⁷⁶ Στο ίδιο, σ.174

⁶⁷⁷ Στο ίδιο, σ.174-175

«κινήματος», με την έννοια του ενιαίου λαϊκού κινήματος που αγωνίζεται ενάντια στις κρατικές αρχές και την άρχουσα τάξη. Το σίγουρο πάντως είναι ότι ακόμα και με τα πλέον αυστηρά κριτήρια ένταξης, πρέπει να μιλάμε στην πλειονότητα των περιπτώσεων για πολλαπλή ένταξη. Όλα αυτά βέβαια συνέβαιναν όχι γιατί τα κινήματα του '60 μπορούν να χαρακτηριστούν νέα, αλλά γιατί τα παλιά κινήματα, όπως σωστά καταλήγει ο Calhoun, είχαν ανέκαθεν και τέτοια χαρακτηριστικά. Στα ελληνικά sixties το κυρίαρχο κίνημα ήταν το κίνημα για τον εκδημοκρατισμό, το εργατικό και το σπουδαστικό κίνημα, που και αυτό δεν είχε τόσο νέα χαρακτηριστικά. Ωστόσο πρέπει να σημειώσω ότι μπήκε δυναμικά στο προσκήνιο η νεολαία. Η παρουσία της ήταν καταλυτική σε όλα τα επιμέρους κινήματα της περιόδου. Τα κινήματα μπορεί να μην ήταν νέα λοιπόν, ήταν όμως νέος ο φορέας τους. Μοιράζονταν επίσης μερικά από τα χαρακτηριστικά που αποδίδουμε συνήθως στα νέα κοινωνικά κινήματα, όπως συνέβη με πολλά άλλα παλαιά κινήματα⁶⁷⁸.

Η έμφαση στην αυτονομία, την ταυτότητα και την αυτοπραγμάτωση δεν έλειπε, καθώς όλοι/ες αγωνίζονταν συν τοις άλλοις για την ατομική και συλλογική αξιοπρέπεια. Από τα συνθήματα «ζήτω οι οικοδόμοι» έως τα συναισθηματικά ξεσπάσματα στις συναυλίες του Θεοδωράκη, το αίτημα για αξιοπρέπεια ήταν πανταχού παρόν. Η *πολιτικοποίηση της καθημερινής ζωής* ήταν και αυτό ένα από τα χαρακτηριστικά των νέων κοινωνικών κινήματων που συναντούμε και στα ελληνικά sixties, αν και αυτό οφείλεται κυρίως στην πολιτική εξουσία που ήθελε να ελέγχει τα πάντα και, συνεπώς, προκαλούσε ανοδική αλλαγή διακυβεύματος (*upward object shift*). Άλλο χαρακτηριστικό των νέων κοινωνικών κινήματων που απαντάτε στην περίπτωσή μας είναι η *διαταξική κινητοποίηση*. Αν και δεν είχε αταξικά χαρακτηριστικά η κοινωνική συμμαχία που αντιπολιτευόταν το καθεστώς, ο «δημοκρατικός λαός», ή η νεολαία που πρωταγωνίστησε στις κινητοποιήσεις του '60, ήταν σε κρίσιμο βαθμό διαταξικές κατηγορίες. Όσον αφορά τώρα στο *ιδεώδες της αυτοπραγμάτωσης*, το οποίο είναι κεντρικό για τα νέα κοινωνικά κινήματα, στα ελληνικά sixties παρατηρείται μια μέριμνα για τη διαμόρφωση χώρων ελεύθερων από την κρατική καταπίεση (λέσχες Λαμπράκηδων, πανεπιστημιακοί χώροι καλυπτόμενοι από το άσυλο, συναυλίες κα), αλλά και κοινοτιστικές και πολιτιστικές ομάδες (εθνικοτοπικές, εξωραϊστικοί σύλλογοι,

⁶⁷⁸ Στο ίδιο, σ.180 κε

μπάντες κα). Τα *μη συμβατικά μέσα αγώνα* απαντώνται επίσης σε έντονο βαθμό στα ελληνικά sixties. Οι ακτιβισμοί του 114, οι Μαραθώνιες πορείες, οι περιπτώσεις άμεσης δράσης και οι συγκρούσεις που ακολουθούσαν πολλές διαδηλώσεις είναι μερικά από αυτά. Οι *αλληλεπικαλυπτόμενες εντάξεις*, που δημιουργούνταν χάρη στα δημοκρατικά κόμματα και νεολαίες, στα πολλά δίκτυα των ακτιβιστών που επικοινωνούσαν μεταξύ τους και στο master frame της Δημοκρατίας, είναι ένα σύννηθες χαρακτηριστικό των νέων κοινωνικών κινημάτων.

Είτε νέα είτε παλιά όμως, τα κινήματα δεν είναι ξεχωριστές οντότητες, αλλά ανήκουν σε «κινηματικές οικογένειες» στο πλαίσιο των οποίων αλληλοεπηρεάζονται και μοιράζονται την ίδια τύχη⁶⁷⁹. Γι αυτό και γω επέλεξα να μελετήσω τον κύκλο διαμαρτυρίας του '60 και όχι κάποιο «μεμονωμένο» κίνημα. Γιατί ακριβώς τα κινήματα του '60 ανήκαν σε μια «κινηματική οικογένεια».

Πως συναρθρώνονται όμως τα κινήματα της ίδιας οικογένειας; Ο Mc Adam δίνει την εξής απάντηση:

«η εμφάνιση ενός πολύ εμφανούς πρωτοπόρου/εναρκτήριου κινήματος (highly visible initiator movement) αλλάζει σημαντικά τη δυναμική ανάδυσης για όλες τις κοινωνικές ομάδες που κινητοποιούνται ως μέρος του ευρύτερου κύκλου διαμαρτυρίας. Αυτό περιλαμβάνει και αντι-κινήματα όχι λιγότερο από τα κινήματα της ιδεολογικά συμβατής 'οικογένειας' των κινημάτων»⁶⁸⁰,

τα οποία αποκαλεί επακόλουθα (spin-off) κινήματα. Πρωτοπόρα/εναρκτήρια στην περίπτωση μας μπορούν να χαρακτηριστούν το εργατικό και το σπουδαστικό κίνημα, ενώ επακόλουθα κινήματα μπορούν να χαρακτηριστούν το αγροτικό κίνημα και το κίνημα ειρήνης. Οι πίνακες 35 έως 37 δίνουν μια εύληπτη εικόνα της χρονικής ακολουθίας των ως άνω κινημάτων. Σχετικά με το φιλειρηνικό κίνημα, παρόλο το γεγονός ότι το απόγειό του τοποθετείται στο '64 και όχι στο '66 όπως συμβαίνει με το αγροτικό κίνημα, πρέπει να τονίσω αφενός ότι η κορύφωση αυτή οφείλεται στη νέα έξαρση του Κυπριακού, που είναι ένα ζήτημα που ξεπερνά τα όρια του φιλειρηνικού κινήματος και αγγίζει τα όρια ενός εθνικού παλλαϊκού αγώνα, και αφετέρου ότι το

⁶⁷⁹ Mc Adam D., «Initiator and spin-off movements: diffusion processes in protest cycles», στο Traugott M., *Repertoires and cycles of collective action*, Duke University Press, 1995, σ.218

⁶⁸⁰ Στο ίδιο, σ.224

φιλειρηνικό κίνημα εκμεταλλεύθηκε δομές του νεολαιίστικου και του αριστερού κινήματος που είχαν δημιουργηθεί πριν και στο πλαίσιο άλλων κινηματικών διαδικασιών. Γι αυτό θεωρώ ότι το φιλειρηνικό κίνημα είναι επακόλουθο (spin-off) κίνημα. Άλλη επισήμανση που, κατά τη γνώμη μου, έχει σημασία, είναι ότι στα ελληνικά sixties ένα κομμάτι του εργατικού κινήματος ενθάρρυνε ένα άλλο, ενώ πρωτοπόρα/εναρκτήρια και επακόλουθα κινήματα συνυπήρχαν. Ως εκ τούτου, θεωρώ πως πρέπει να μιλάμε για πρωτοπόρους και επακόλουθους δρώντες και όχι κινήματα.

Οι πρωτοπόροι εξαρτώνται σε κρίσιμο βαθμό από τις μακροδομικές αλλαγές και τις πολιτικές ευκαιρίες⁶⁸¹. Οι early risers δημιουργούν ευκαιρίες για late comers, οι οποίοι όμως βρίσκουν απέναντί τους ένα έτοιμο πλέον να τους αντιμετωπίσει κράτος⁶⁸². Αυτό, όπως είπα, μπορεί να ισχύει και για διαφορετικά κομμάτια εντός του ίδιου κινήματος ή για διαφορετικούς δρώντες της κοινωνίας των πολιτών. Στην περίπτωση μας early risers εντός του εργατικού κινήματος μπορούν να θεωρηθούν οι οικοδόμοι και λοιποί εργάτες, ενώ late comers οι ιδιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι. Ομοίως, οι δημογραφικές ομάδες εκτός αυτών που συμμετέχουν στο σπουδαστικό κίνημα κινητοποιήθηκαν έντονα στα τελευταία χρόνια του κύκλου, γεγονός που αποδεικνύει ότι τα οργανωμένα κινήματα είχαν συμπαράσχει και άλλες κατηγορίες μιας εύρωστης πλέον κοινωνίας των πολιτών (βλ. πίνακα 38). Βέβαια, όπως πολύ σωστά τονίζει ο Άλκης Ρήγος,

«δεν πρόκειται για κίνηση μιας φωτισμένης ελίτ διανοουμένων, που συμπαράσχει κάποιες άβουλες ‘μάζες’, ακριβώς το αντίθετο θα υποστήριζα. Πρόκειται για την ενεργή βούληση ενός διευρυνόμενου σώματος, της κοινωνίας των πολιτών-παραγωγών, το οποίο αποκτά ατομική συνείδηση υπέρβασης του φοβικού συνδρόμου μιας κοινωνίας μικρονοικοκυραίων, μικροαστών –και ας αποτελείται , σε μεγάλο βαθμό, από γόνους αυτών των κοινωνικών στρωμάτων- και ταυτόχρονα ενεργή διάθεση συλλογικής αγωνιστικής έκφρασης και αλληλεγγύης»⁶⁸³.

Τα επακόλουθα κινήματα δεν εξαρτώνται τόσο από τις πολιτικές ευκαιρίες όσο συμβαίνει με τα πρωτοπόρα/εναρκτήρια. Εξαρτώνται όμως από τα οργανωτικά,

⁶⁸¹ Στο ίδιο, σ.221

⁶⁸² Στο ίδιο, σ.224-225

⁶⁸³ Ρήγος Α., «Για τη ‘σύντομη’ δεκαετία του ’60: η σημαντική μιας εποχής», στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ευ. (επιμ.), *Η ‘σύντομη’ δεκαετία του ’60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2007, σ.446

στρατηγικά και ιδεολογικά μαθήματα που έχουν πάρει από τα πρωτοπόρα⁶⁸⁴. Το κίνημα ειρήνης, για παράδειγμα, στηριζόταν στην δουλειά που έκαναν η Αριστερά και οι σπουδαστές, οι δημόσιοι υπάλληλοι επωφελούνταν από τη γενικότερη ανάπτυξη και μαχητικότητα του εργατικού κινήματος, ενώ οι αγρότες επωφελούνταν από το σπάσιμο της τρομοκρατίας που οφείλονταν στο κίνημα για τον εκδημοκρατισμό. Οι latecomers, εκμεταλλεύθηκαν σε επίπεδο οργάνωσης τις δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες οργανωτικές δομές, καθώς και τα δίκτυα της Αριστεράς, που λόγω διπλής ένταξης ή στενών σχέσεων μπορούσαν να μεταφέρουν την οργανωτική εμπειρία. Σε αυτές τις σχέσεις άλλωστε στηρίχθηκαν και οι διαδικασίες διάχυσης. Σε επίπεδο πάλι αξιακών πλαισιώσεων, η διάχυση των πλαισιώσεων περί αδικίας, και δραστηριοποίησης εναντίον της στηρίχθηκε στο γεγονός ότι η ιδέα πως «μας κλέβουν τον κόπο μας», ότι «αφού τα κατάφεραν αυτοί, γιατί όχι και μεις», καθώς και η κυρίαρχη αξιακή πλαισίωση της Δημοκρατίας που έδινε συνοχή στα αιτήματα και στους διεκδικητές, κέρδιζε συνεχώς έδαφος. Οι latecomers, οι οποίοι αντιμετώπιζαν πανομοιότυπα προβλήματα με τους early risers, δανείζονταν από αυτούς οργανωτικές μορφές, αξιακές πλαισιώσεις, αλλά κυρίως μορφές δράσης. Όπως σωστά σημειώνει ο Doug Mc Adam,

«...δεν είναι παρά ένα μέρος μιας ευρείας και ταχέως διευρυνόμενης πολιτικο-πολιτιστικής κοινότητας που διεξάγει έναν κοινό αγώνα σε έναν αριθμό από συσχετιζόμενα μέτωπα. Και ένα σημαντικό μέρος από αυτό που συνδέει και προσδιορίζει τις διάφορες ομάδες ως συνεκτική κοινότητα είναι η σύνδεσή τους στις ίδιες μορφές τακτικής»⁶⁸⁵.

Τέλος, αν ισχύει ότι οι latecomers υιοθετούν και ερμηνεύουν δημιουργικά τα μαθήματα των early risers⁶⁸⁶, τότε θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε το δημοκρατικό κίνημα της δεκαετίας του '60 ως επακόλουθο κίνημα σε σχέση με το εαμικό κίνημα του '40 του οποίου υιοθέτησε δημιουργικά τα αιτήματα. Η 30χρονη καριέρα του συνθήματος της «Αλλαγής» νομίζω ότι συνηγορεί υπέρ αυτής της άποψης. Η Αριστερά ήταν αυτή που διατηρούσε την κουλτούρα και τη μνήμη του αγώνα και συνέδεε τους δύο κύκλους διαμαρτυρίας.

⁶⁸⁴ Mc Adam D., «Initiator and spin-off movements: diffusion processes in protest cycles», στο Traugott M., *Repertoires and cycles of collective action*, Duke University Press, 1995, σ.226

⁶⁸⁵ Στο ίδιο, σ.236

⁶⁸⁶ Στο ίδιο, σ.229

ΑΠΕΙΛΕΣ ΚΑΙ ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ

«Η συγκρουσιακή διάδραση λαμβάνει χώρα εντός ορίων τα οποία θέτει η δομή πολιτικών ευκαιριών, οι καθεστωτικοί έλεγχοι και τα διαθέσιμα ρεπερτόρια δράσης»⁶⁸⁷.

Αφού αναφέρθηκα στα ρεπερτόρια δράσης των κινηματικών δρώντων, περνάω τώρα στην επίδραση που είχε η δομή πολιτικών ευκαιριών στη συλλογική διαμαρτυρία.

Οι απειλές και ο αντίκτυπός τους στην κινηματική δραστηριότητα

Για να δανειστούμε την ορολογία του Kitschelt⁶⁸⁸, το μετεμφυλιακό κράτος τη δεκαετία του '60 ήταν ένα «κλειστό-ισχυρό σύστημα» με μικρό βαθμό κατάτμησης των κομμάτων και σταθερότητα των πολιτικών συμμαχιών, με κοινοβούλιο με μικρή επιρροή και ισχυρή εκτελεστική εξουσία που είχε την τάση να αγνοεί τα αιτήματα που προέρχονται από κινητοποιήσεις. Το κράτος ήταν συγκεντρωτικό. Η ύπαρξη πολλών κέντρων εξουσίας δεν βοηθούσε τους διεκδικητές, γιατί τα κέντρα αυτά αποτελούσαν ένα ενιαίο μπλοκ εξουσίας, και η πρόσβαση που απολάμβαναν μη θεσμικοί παράγοντες, αν εξαίρесе κανείς το παρακράτος, ήταν μικρή. Ακόμα και όταν ανέβηκε η ΕΚ στην εξουσία, τα άλλα κέντρα εξουσίας την αντιστρατεύονταν ευθέως.

Οι κρατικές αρχές είχαν πολλούς τρόπους για να προσδιορίσουν τις δυνατότητες διαμαρτυρίας. Μέσω διαγραφών σωματείων, αναγνώρισης άλλων εγκάθετων, μέσω πολιτικών επιστρατεύσεων, απαγόρευσης κινητοποιήσεων, δημιουργίας προσκομμάτων, κινητοποίησης παρακρατικών και κυρίως μέσω της έντονης παρεμβάσεως των αστυνομικών δυνάμεων. Μέσω της στρατηγικής της έντασης και της αντικομμουνιστικής υστερίας το δεξιό κράτος προσπαθούσε να ορίσει το νόμιμο ρεπερτόριο δράσης, τα νόμιμα αιτήματα, τις νόμιμες οργανώσεις και τη νόμιμη πολιτική συμπεριφορά. Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι, παρόλο το γεγονός ότι η κοινωνία πολιτών χάρη στην μαζική συμμετοχή και την ενότητα πόρρω απείχε από το να είναι ανίσχυρη ή καχεκτική, το κράτος ήταν πιο ισχυρό.

⁶⁸⁷ Tilly Ch. – Tarrow S., ό.π., σ.84

⁶⁸⁸ Kitschelt H., «Political opportunity structure and political protest: Anti nuclear movements in four democracies», στο *British journal of political science*, 16, 1986

Έπειτα, σταθερά χαρακτηριστικά της εθνικής πολιτικής κουλτούρας ήταν ο αυταρχισμός, ο κρατισμός και η ενιαία και συμπαγής αντίληψη των ζητημάτων. Για το λόγο αυτό η «κυρίαρχη στρατηγική» του κράτους απέναντι στα κινήματα, η οποία ήταν προϊόν της ιστορίας, ήταν αυτή που ο Kriesi ονομάζει «στρατηγική αποκλεισμού»⁶⁸⁹. Η καταστολή, αναπόσπαστο μέρος της κυρίαρχης στρατηγικής, προσδιόρισε σε κρίσιμο βαθμό τόσο τα αιτήματα και την πολιτικοποίησή τους όσο και το ρεπερτόριο δράσης, ιδίως στις περιπτώσεις κλιμάκωσης και ριζοσπαστικοποίησης. Με αυτό τον τρόπο, το κόστος κινητοποίησης ήταν πάντα αυξημένο, αν και αυξημένο ήταν και το κόστος αδράνειας.

Βασίζομενος την τυπολογία των καθεστώτων, που προτείνουν οι Tilly και Tarrow, ονόμασα το πολιτικό καθεστώς επί Δεξιάς «ημιδημοκρατικό» (semi-democratic), δανειζόμενος την έννοια του John Markoff. Ο συγγραφέας αποκαλεί «ημιδημοκρατικά» τα καθεστώτα με σημαντικά δημοκρατικά και σημαντικά αντιδημοκρατικά στοιχεία⁶⁹⁰. Ένα τέτοιο «υβρίδιο», όπως αποκαλεί αυτά τα καθεστώτα ο συγγραφέας, ήταν και το ελληνικό πολιτικό καθεστώς κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, καθώς έθετε εμπόδια στις πολιτικές επιλογές των ατόμων (τρομοκρατία), περιόριζε τις πιθανές επιλογές (εκτός νόμου το ΚΚΕ, πολιτική περιθωριοποίηση ΕΔΑ), έθετε εμπόδια στο βαθμό κατά τον οποίο οι εκλογές προσδιορίζουν το ποιος έχει την εξουσία (ρόλος και παρεμβάσεις εξωκοινοβουλευτικών κέντρων εξουσίας). Καθώς λοιπόν «η δημοκρατία είναι ζήτημα διαβάθμισης», η μετεμφυλιακή Ελλάδα έμοιαζε με τα «σύνθετα καθεστώτα» (composite regimes)⁶⁹¹, όπου υπήρχαν βέβαια πλήρη πολιτικά δικαιώματα, αλλά οι πολιτικές ελευθερίες φαλκιδεύονταν για τους μη εθνικόφρονες λόγω της άνισης προστασίας που απολάμβαναν.

Εξετάζοντας τον πίνακα του Tilly με τα πολιτικά δικαιώματα και τις πολιτικές ελευθερίες που σταθμίζουν το βαθμό δημοκρατικότητας ενός καθεστώτος⁶⁹², αντιλαμβανόμαστε ότι το μετεμφυλιακό πολιτικό καθεστώς χόλωνε σε βασικά σημεία: ελεύθερες και δίκαιες εκλογές (εκλογές «βίας και νοθείας»), εκλογικός νόμος (καλπονοθευτικά εκλογικά συστήματα), ευκαιρίες προεκλογικής εκστρατείας (άνισες για τους υποψήφιους της

⁶⁸⁹ Kriesi H., ό.π.

⁶⁹⁰ Markoff J., *Waves of democracy. Social movements and political change*, Pine Forge Press, 1996, σ.104

⁶⁹¹ Tilly Ch. – Tarrow S., ό.π., σ.64

⁶⁹² Tilly Ch., *Δημοκρατία*, Εκδόσεις Gutenberg, 2011, σ.7-9

Αριστεράς και ενίοτε του Κέντρου), δυνατότητα των ψηφοφόρων να μεταβιβάζουν πραγματικές εξουσίες στους ελεύθερα εκλεγμένους αντιπροσώπους τους (παύονταν βουλευτές της Αριστεράς που βρίσκονταν στη φυλακή, καθώς και εκπρόσωποι της τοπικής αυτοδιοίκησης και του συνδικαλισμού επειδή ήταν αριστεροί ή προοδευτικοί), ελεύθερη συγκρότηση πολιτικών κομμάτων και οργανώσεων και απρόσκοπτη εναλλαγή τους στην εξουσία (απαγόρευση του ΚΚΕ, απειλή διάλυσης των Λαμπράκηδων πολλά χρόνια μετά τη διάλυση της ΕΔΝΕ, βασιλικές παρεμβάσεις στην ΕΚ με σκοπό να θέσει όρους για την άνοδο ή παραμονή της ΕΚ στην εξουσία), ρεαλιστική πιθανότητα να ανέλθει η αντιπολίτευση στην εξουσία μετά από εκλογική αναμέτρηση (αποκλεισμός της Αριστεράς από την εξουσία όποιο και να ήταν το εκλογικό αποτέλεσμα), ελευθερία πολιτών από στρατιωτικές ή άλλες παρεμβάσεις (τρομοκρατία των πολιτών από ΤΕΑ, χωροφυλακή, αστυνομία, παρακράτος), ελευθερία συγκεντρώσεων, διαδηλώσεων και απρόσκοπτου πολιτικού διαλόγου (ποικίλες απαγορεύσεις και περιορισμοί, λογοκρισία), ελευθερία συνδικάτων, συνεταιρισμών και λοιπών επαγγελματικών ενώσεων (ελεγχόμενος συνδικαλισμός μέσω εγκάθετων εργατοπατέρων, διαγραφών σωματείων κλπ), ανεξαρτησία δικαστικού σώματος (προσκειμένο στο μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας και συνεργαζόμενο μαζί του), ίση νομική αντιμετώπιση των πολιτών (αριστεροί και συνοδοιπόροι δεν έχαιραν της ίδιας νομικής προστασίας), ελευθερία από τον πολιτικό εκφοβισμό, την αδικαιολόγητη κράτηση, την εξορία και τα βασανιστήρια (κανένας προοδευτικός πολίτης, ιδίως αριστερός, δεν ήταν εξασφαλισμένος απέναντι σε τέτοιες πρακτικές), δυνατότητα για ανοικτή και ελεύθερη ιδιωτική συζήτηση (το εκτεταμένο δίκτυο των χαφιέδων έθετε έναν σαφή περιορισμό και σε αυτό), κρατικός έλεγχος επί των ταξιδιωτικών μετακινήσεων, της επιλογής κατοικίας ή επαγγέλματος (οι βόρειες επαρχίες ήταν επιτηρούμενη ζώνη και καθένας χρειαζόταν σχετικά έγγραφα για να μετακινείται, το κράτος της Δεξιάς απαγόρευε την έξοδο από τη χώρα σε γνωστούς αριστερούς, πολλοί εξόριστοι δεν μπορούσαν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, οι αριστεροί αποκλείονταν από το δημόσιο ενώ ασκούσαν πιέσεις σε ιδιώτες εργοδότες να μην τους παίρνουν για δουλειά ή να τους διώχνουν).

Εάν λοιπόν «ένα κράτος είναι δημοκρατικό στο βαθμό που οι πολιτικές σχέσεις ανάμεσα στο κράτος και τους πολίτες διέπονται από ευρεία, ισότιμη, ασφαλή και αμοιβαίως

δεσμευτική διαβούλευση»⁶⁹³, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι αυτή η διαβούλευση δεν ήταν τόσο ευρεία ώστε να περιλαμβάνει και τους πολιτικούς πρόσφυγες ή τόσο ισότιμη και ασφαλής για τους αριστερούς και τους «συνοδοιπόρους» τους.

Στις ερωτήσεις «έχουν τη δυνατότητα να ιδρύουν κρατικά αναγνωρισμένες οργανώσεις...;», «έχουν τη δυνατότητα, χωρίς διακρίσεις, να υπηρετούν στις ένοπλες δυνάμεις και την αστυνομία;» ή «έχουν όλοι τη δυνατότητα, χωρίς διακρίσεις, να κατέχουν θέσεις σε δημόσιες υπηρεσίες και να καταλαμβάνουν κυβερνητικά αξιώματα;» η απάντηση όσον αφορά στη μετεμφυλιακή Ελλάδα είναι προφανώς όχι.

Τα πελατειακά δίκτυα, αν και σίγουρα δεν χωρούν στο μοντέλο της ιδεώδους δημοκρατίας, εντούτοις βοήθησαν σε πολλές ιστορικά καταγεγραμμένες περιπτώσεις την ενσωμάτωση ευρύτατων κοινωνικών στρωμάτων στο πολιτικό σύστημα, όπως πολύ σωστά τονίζει ο Tilly στο σχετικό κεφάλαιο του βιβλίου του. Το ίδιο συνέβη και στην Ελλάδα τόσο κατά το 19^ο αιώνα όσο και κατά τον 20^ο. Ωστόσο, αν η ύπαρξη διευρυμένης εμπιστοσύνης των πολιτών μεταξύ τους και μεταξύ αυτών και του κράτους είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία της δημοκρατίας⁶⁹⁴, τότε στη μετεμφυλιακή Ελλάδα έλειπε μία βασική προϋπόθεση εκδημοκρατισμού.

Το μετεμφυλιακό κράτος δεν ήταν μονωμένο ούτε απέναντι στις κατηγορικές ανισότητες. Αντιθέτως, δημιούργησε, ενίσχυσε και νομιμοποίησε κοινωνικές ανισότητες μέσω της πριμοδότησης των εθνικοφρόνων σε βάρος των κομμουνιστών και των «συνοδοιπόρων» τους, τους οποίους και απέκλεισε τόσο από το δημόσιο όσο και από το σύστημα αναδιανομής των υλικών πόρων, όσο αυτό ήταν δυνατό φυσικά.

Καθώς ο καπιταλισμός όμως, για να αναπτυχθεί, είχε ανάγκη από ειδικευμένους εργάτες και από καταναλωτές, οι ανισότητες που συντηρούσε το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας άρχισαν να θέτουν εμπόδια στην ανάπτυξη του καπιταλισμού. Γι αυτό και πολλοί επιχειρηματίες και λοιποί εργοδότες δεν ήταν αντίθετοι στη φιλελευθεροποίηση του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Πάντως, η παρατήρηση του Tilly ότι «οι πολιτικοί ηγέτες και οι υποστηρικτές τους πάντοτε προέβαλλαν αντίσταση στην κατάργηση όσων ρυθμίσεων συντηρούσαν τις κοινωνικές ανισότητες και, όπου μπορούσαν, φρόντιζαν να

⁶⁹³ Στο ίδιο, σ.25

⁶⁹⁴ Στο ίδιο, σ.143-144

τις ενισχύουν ακόμη περισσότερο»⁶⁹⁵, φαίνεται να επιβεβαιώνεται στην περίπτωση της μετεμφυλιακής Ελλάδας.

Το ελληνικό κράτος χαρακτηρίζεται, λοιπόν, μάλλον από μια παράλληλη αύξηση της ικανότητάς του και της δημοκρατικότητάς του και, ως εκ τούτου, ανήκει μάλλον στην κατηγορία των «μεσαίων κρατών»⁶⁹⁶. Η τροχιά εκδημοκρατισμού δηλαδή του ελληνικού κράτους δεν ακολούθησε την τροχιά ούτε ενός ισχυρού κράτους που ισχυροποιείται πιο γρήγορα απ' ό,τι εκδημοκρατίζεται ούτε το αντίθετο.

Γενικά πάντως, όπως σημειώνουν οι Tilly και Tarrow,

«τα καθεστώτα υψηλής ισχύος τακτικά αντιστέκονται στον εκδημοκρατισμό γιατί αυτό σημαίνει ότι όποιος τη δεδομένη στιγμή κατέχει την κρατική εξουσία πρέπει να τη μοιραστεί και διατρέχει έτσι τον κίνδυνο να τη χάσει ολόκληρη»⁶⁹⁷.

Αυτός ήταν ο φόβος του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας, αλλά και γενικά της εθνικοφρόνου παράταξης. Γι αυτό, αν και, για να χρησιμοποιήσω τους όρους που εισηγήθηκαν οι Tilly και Tarrow⁶⁹⁸, προβλεπόμενες (prescribed), ανεκτές (tolerated) και απαγορευμένες (forbidden) μορφές δράσης συνυπήρχαν σε ευνοϊκές για το κίνημα αναλογίες, η έκνομη διαμαρτυρία (transgressive contention) απαγορευόταν δια ροπάλου. Γι αυτό πολλά συμβάντα διαμαρτυρίας ξεκίνησαν με προβλεπόμενες ή ανεκτές μορφές δράσης και κατέληξαν με ανεκτές ή απαγορευμένες.

Τα δημοκρατικά στοιχεία των ημιδημοκρατικών πολιτικών συστημάτων πρόσφεραν ευκαιρίες στους αντιπολιτευόμενους, γι αυτό ήταν για τους κρατούντες «δίκαιο μαχαίρι»⁶⁹⁹, σύμφωνα με την εύστοχη διατύπωση του J. Markoff.

«Γιατί να θέτουν εμπόδια με μια τέτοια γελοία και χωρίς νόημα 'δημοκρατική' πολιτική δομή, θα μπορούσε να ρωτήσει κάποιος. Γιατί οι κρατούντες συχνά χρειάζονται να δικαιολογούν την εξουσία τους – κάποιες φορές στον ίδιο τους το λαό, κάποιες φορές σε πιθανούς ξένους ευεργέτες, ίσως ακόμα και στους εαυτούς τους»⁷⁰⁰.

⁶⁹⁵ Στο ίδιο, σ.185

⁶⁹⁶ Στο ίδιο, σ.248

⁶⁹⁷ Tilly Ch. – Tarrow S., ό.π., σ.66

⁶⁹⁸ Στο ίδιο

⁶⁹⁹ Markoff J., ό.π., σ.112

⁷⁰⁰ Στο ίδιο, σ.103

Η καταστολή προκαλούσε αντικυβερνητικό μένος, καθώς, όπως έχει τονίσει η della Porta, η αστυνομική καταστολή μαρτυρά στα μάτια των διαδηλωτών τη στάση της κυβέρνησης απέναντί τους. Η νομοθεσία για τη διατάραξη της τάξης ήταν ασφυκτική, η αστυνομία είχε αυξημένα δικαιώματα επί των πολιτών, ενώ στην πραγματικότητα, γαλουχημένη όπως ήταν μέσα σε ένα κλίμα αντικομμουνιστικής υστερίας, αυτή η τελευταία δε σεβόταν κανένα δημοκρατικό δικαίωμα των διαδηλωτών. Όπως και στη Γερμανία και Ιταλία μετά τον πόλεμο⁷⁰¹, έτσι και στην ελληνική περίπτωση, η διαμαρτυρία γινόταν αντιληπτή ως απειλή για το καθεστώς, ενώ οι κρατικές αντιδράσεις στις κινητοποιήσεις γίνονταν αντιληπτές ως σημάδι φασισμού. Το ίδιο το είδος αστυνόμευσης επίσης είναι ένα μόνιμο αίτημα και το αν μια μορφή δράσης συνιστά δικαίωμα των πολιτών η διατάραξη της δημόσιας τάξης είναι πάντα ένα αντικείμενο έντονων συζητήσεων⁷⁰². Γι αυτό έντονοι ήταν ενίοτε οι διαπληκτισμοί εντός της Βουλής ύστερα από κάθε νέα επίδειξη δύναμης από την κυβέρνηση.

Η μετεμφυλιακή ελληνική αστυνομία χαρακτηριζόταν από ένα «σκληρό στυλ» (tough style), δηλαδή «βάνανσο» (brutal) ως προς το επίπεδο της χρησιμοποιούμενης δύναμης, «καταπιεστικό» (repressive) ως προς τον αριθμό των απαγορευμένων συμπεριφορών, «διάχυτο» (diffused) ως προς τον αριθμό των υπό καταστολή ομάδων, «νόμιμο» (legal) και κάποιες φορές «παράνομο» (illegal) ως προς το σεβασμό προς το νόμο (όταν ισχύει και Σύνταγμα και παρασύνταγμα είναι δύσκολο να πει κανείς), «αντι-δραστικό» (reactive) αλλά και «προληπτικό» (preventive) ως προς το χρόνο της αστυνομικής παρέμβασης, «συγκρουσιακό» (confrontational) ως προς το βαθμό επικοινωνίας με τους διαδηλωτές, «άτεγκτο» (rigid) ως προς το βαθμό της προσαρμοστικότητας⁷⁰³. Το μοντέλο της αστυνόμευσης τη δεκαετία του '60 μπορεί να χαρακτηριστεί όσον αφορά στις σχέσεις των διαδηλωτών και της αστυνομίας ως γενικά «ανταγωνιστικό» (antagonistic) και ειδικά μοντέλο «ανοιχτής σύγκρουσης» (open conflict)⁷⁰⁴.

⁷⁰¹ della Porta D., «Social movements and the state: thoughts on the policing of protest», στο Mc Adam D., Mc Carthy J., Zald M. (eds), *Comparative perspectives on social movements*, CUP, 1996, σ.83

⁷⁰² Στο ίδιο, σ.65

⁷⁰³ della Porta D., Fillieule O., «Policing social protest», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004, σ.218

⁷⁰⁴ Στο ίδιο, σ.221

Ο Gary Marx προτείνει άλλους 5 άξονες σχετικά με το χαρακτήρα της αστυνόμευσης των κινηματικών γεγονότων: αντιπροσωπευτική-μη αντιπροσωπευτική αστυνομία, υψηλή ή χαμηλή ορατότητα της δράσης της αστυνομίας και των διαδηλωτών, αναγνωρίσιμη ή ανώνυμη αστυνομία και διαδηλωτές, διοικητικές διαδικασίες για επανεξέταση της αστυνομικής συμπεριφοράς και μέσα στους πολίτες για να εκφράσουν τα παράπονά τους ή όχι, συνεργάσιμοι ή εχθρικοί διαδηλωτές⁷⁰⁵. Ως προς αυτούς τους άξονες μπορούμε να πούμε πως α) η μετεμφυλιακή αστυνομία δεν ήταν αντιπροσωπευτική του κοινωνικού σώματος, καθώς δεν προσλαμβάνονταν μη δηλωμένοι εθνικόφρονες, β) οι πράξεις της αστυνομίας δεν καλύπτονταν πάντα από τον Τύπο της εποχής, ο οποίος δεν είχε τις κατοπινές δυνατότητες, ενώ υπήρχε ένα είδος προστασίας από τον συντηρητικό Τύπο, γ) σε αντίθεση με σήμερα οι αστυνομικοί της εποχής φορούσαν διακριτικά και έτσι οι πολίτες πολλές φορές κατήγγειλαν συγκεκριμένους αστυνομικούς για τη βίαιη συμπεριφορά τους, (αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι μπορούσαν να βρουν και το δίκιο τους), και, για όλους τους παραπάνω λόγους, δ) δεν υπήρχε πρακτικά καμία συνεργασία μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας.

Η ελληνική αστυνομία του '60 ήταν, για να χρησιμοποιήσω τους όρους που εισηγήθηκε ο Winter⁷⁰⁶, *staatpolizei* (αστυνομία στην υπηρεσία του κράτους) και όχι *bürgerpolizei* (αστυνομία στην υπηρεσία των πολιτών) της οποίας τα κύρια καθήκοντα ήταν η υπεράσπιση του μονοπωλίου του κράτους επί της βίας και η καταστολή των διαμαρτυρόμενων-εχθρών του κράτους. Για το λόγο αυτό οι δημοκρατικοί πολίτες ζητούσαν η αστυνομία να λειτουργεί σε δημοκρατικά και συνταγματικά πλαίσια και να μην είναι το όργανο της κυβέρνησης.

Αντιπαραβάλλοντας τώρα τους πίνακες τους σχετικούς με την καταστολή (5, 6, 18, 39-41) με αυτούς των κινητοποιήσεων προκύπτουν ενδιαφέροντα ζητήματα προς εξέταση. Ενώ λοιπόν παρατηρείται κορύφωση της καταστολής τόσο το '62, έτος αντίδρασης της καραμανλικής κυβέρνησης στις εντεινόμενες αντιπολιτευτικές διεκδικήσεις, όσο και επί κυβερνήσεων «αποστατών», φαίνεται πως επηρέασε με διαφορετικό τρόπο τις

⁷⁰⁵ Marx G., «Some reflections on the democratic policing of demonstrations», στο della Porta D. and Reiter H., *Policing Protest. The control of mass demonstrations in western democracies*, University of Minnesota Press, 1998, σ.263

⁷⁰⁶ Winter M., «Police philosophy and protest policing in the Federal Republic of Germany, 1960-1990», στο della Porta D. and Reiter H., *Policing Protest. The control of mass demonstrations in western democracies*, University of Minnesota Press, 1998, σ.189

κινητοποιήσεις. Συγκεκριμένα, προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Ενώ η καταστολή αυξήθηκε επί κυβερνήσεων Καραμανλή, η κινητοποίηση εντεινόταν. Επί ΕΚ η καταστολή υποχώρησε (τουλάχιστον την πρώτη περίοδο), η κινητοποίηση όμως συνέχισε να εντείνεται. Επί «αποστατών» η καταστολή επανήλθε σε ψηλά επίπεδα, ενώ η κινητοποίηση εμφάνισε σημάδια υποχώρησης. Ας δούμε αυτά τα στάδια ένα ένα.

Εργάτες και σπουδαστές είχαν να αντιμετωπίσουν πολύ οξυμμένα προβλήματα. Η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη από την άλλη τροφοδοτούσε και τους δύο με προσδοκίες. Απειλές και ευκαιρίες λοιπόν τροφοδοτούσαν τις εντεινόμενες κινητοποιήσεις τους στις αρχές του συγκρουσιακού κύκλου του '60. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι και ο White, στη μελέτη του για την προκαπιταλιστική Ιαπωνία, καταλήγει ότι στην αφετηρία των συγκρουσιακών κύκλων βρίσκονται οικονομικές απειλές και όχι πολιτικές ευκαιρίες⁷⁰⁷. Οι κινητοποιήσεις τους όμως συνάντησαν την κρατική καταστολή.

Οι ελίτ συνηθίζουν να απαντούν στην κινητοποίηση του λαού στη βάση προηγούμενων απαντήσεών τους⁷⁰⁸, στη διάρκεια άλλωστε των οποίων διαμορφώθηκε και η κουλτούρα τους στο συγκεκριμένο θέμα. Οι ιστορικές παραδόσεις κρατικής τρομοκρατίας πιθανότατα ενθαρρύνουν τις ελίτ να χρησιμοποιήσουν την τρομοκρατία ανεξάρτητα από δομικούς παράγοντες. Οι κυβερνήσεις Καραμανλή και στη συνέχεια οι κυβερνήσεις των «αποστατών» συνέχιζαν την παράδοση της εμφυλιακής και μετεμφυλιακής τρομοκρατίας παρόλο τον εντεινόμενο μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας. Χαρακτηριστικό είναι δε ότι οι κυβερνήσεις της Δεξιάς διατηρούσαν σε ισχύ το νομοθέτημα περί «συνεχιζόμενης ανταρσίας» προκειμένου να μπορούν να αντιδρούν σαν να βρισκόταν η χώρα όντως σε καθεστώς εμφυλίου πολέμου.

Όμως σε πολλές περιπτώσεις, «η αυξημένη καταστολή οδηγεί σε αυξημένη κινηματική δράση και διαμαρτυρία»⁷⁰⁹. Πως γίνεται αυτό; Την απάντηση διατυπώνουν συνοπτικά οι Goldstone και Tilly:

«Μια ομάδα μπορεί να αποφασίσει να αντέξει πολύ υψηλά κόστη προκειμένου να διαμαρτυρηθεί, εάν πιστεύει ότι οι πιθανότητες επιτυχίας είναι μεγάλες. [...] Μια ομάδα μπορεί επίσης να αποφασίσει να ρισκάρει να διαμαρτυρηθεί, ακόμα και αν οι ευκαιρίες μοιάζουν να απουσιάζουν, εάν το κόστος αδράνειας

⁷⁰⁷ White J., ό.π.

⁷⁰⁸ Brockett Ch., «A protest-cycle resolution of the repression/popular-protest paradox», στο Traugott M., *Repertoires and cycles of collective action*, Duke University Press, 1995, σ.129

⁷⁰⁹ Goldstone J.-Tilly Ch., ό.π., σ.181

μοιάζει μεγάλο [...] Τα άτομα [...] προσπαθούν να υπολογίσουν το πιθανό κόστος και τα κέρδη της διαμαρτυρίας [...] όλοι αυτοί οι υπολογισμοί εξαρτώνται από αντιλήψεις και πλαισιώσεις»⁷¹⁰.

Οι διεκδικητές συνυπολογίζουν μαζί με τα πιθανά οφέλη τόσο το κόστος κινητοποίησης όσο και το κόστος αδράνειας. Από την άλλη, για να κατανοήσουμε την καταστολή από την πλευρά της κυβέρνησης της ΕΡΕ, όπως ήδη έχω γράψει, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας μερικές ακόμα παρατηρήσεις των Goldstone και Tilly⁷¹¹. Αντιμετωπίζοντας τη διαμαρτυρία, μας λένε, το κράτος έχει να επιλέξει ένα συνδυασμό παραχωρήσεων και καταστολής σύμφωνα πάντα με το κόστος των μεν και της δε. Ποια όμως η απαραίτητη δοσολογία και ο κατάλληλος συνδυασμός ώστε να σταματήσουν οι διαμαρτυρίες; Το πρόβλημα εδώ βρίσκεται στο ότι οι ίδιες οι παραχωρήσεις και/ή η καταστολή μπορούν να υπερακοντίζουν τα όρια μέσα στα οποία είχε αποφασίσει να κινηθεί η δεδομένη κυβέρνηση. Όπως χαρακτηριστικά τονίζουν,

«η αδύναμη καταστολή ή οι παραχωρήσεις μπορεί να αυξήσουν την εντύπωση της κρατικής αδυναμίας ή να εγείρουν λαϊκή υποστήριξη για ένα αντιπολιτευόμενο κίνημα ή να προκαλέσουν κοινωνικές ομάδες εκτός κράτους να υποστηρίξουν την αντιπολίτευση στο κράτος»⁷¹².

Όπως είδαμε, η ΕΡΕ αποφάσισε να εντείνει την καταστολή και να ισχυροποιήσει περαιτέρω την εκτελεστική εξουσία. Άλλωστε, ένα κράτος μπορεί να είναι εθισμένο σε μία μορφή δράσης, σημειώνουν οι δύο συγγραφείς. Όταν όμως η καταστολή θεωρηθεί ότι υπερβαίνει τα όρια της διατήρησης της τάξης και, ως εκ τούτου της νομιμότητας, μπορεί να αυξήσει το αίσθημα τρέχουσας απειλής που αισθάνονται οι διεκδικητές και να έχει τα αντίθετα αποτελέσματα. Το σπινάλ διαμαρτυρίας-καταστολής μπορεί να έχει διάφορα αποτελέσματα, καταλήγουν Goldstone και Tilly, ανάλογα με τις επιλογές που κάνουν το κράτος και οι διεκδικητές, οι οποίες επαναπροσδιορίζουν τα μεταξύ τους όρια. Η ΕΡΕ δεν μπορούσε να προχωρήσει ούτε σε περισσότερες παραχωρήσεις ούτε σε περισσότερη καταστολή και άρα δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά το ανερχόμενο κίνημα. Ο Καραμανλής, αντιμέτωπος με το δημόσιο δημοκρατικό αίσθημα,

⁷¹⁰ Στο ίδιο, σ.183-184

⁷¹¹ Στο ίδιο

⁷¹² Στο ίδιο, σ.189

αναγκάστηκε να παραιτηθεί και το Στέμμα αναγκάστηκε να τον θυσιάσει για να γλυτώσει από τη φθορά που του προκαλούσε ο «ανένδοτος».

Η ελληνική περίπτωση προσιδιάζει στο σενάριο «αυξανόμενη διαμαρτυρία, καταστολή που οδηγεί σε μεγαλύτερες διαμαρτυρίες, αλλά στη συνέχεια μετριάζεται από πολύ μεγαλύτερη καταστολή»⁷¹³. Το δε καθεστώς της Δεξιάς προσιδιάζει στην παρακάτω περιγραφή των δύο συγγραφέων:

«...[σε] αυταρχικά καθεστώτα, παραχωρήσεις σε οποιεσδήποτε ομάδες αντιπολιτεύονται το μονοπώλιο τους στη βία τείνουν να έχουν μεγαλύτερο κόστος από την καταστολή [...] Τέτοια καθεστώτα διατρέχουν επίσης τον κίνδυνο να συνηθίσουν την καταστολή σαν την προτιμώμενη απάντηση στη διαμαρτυρία. Εάν η κατασταλτική τους ικανότητα μειωθεί ποτέ, τότε γίνονται ευάλωτα σε μαζικό ξέσπασμα διαμαρτυρίας»⁷¹⁴.

Το να είναι όμως εχθρική η κυβέρνηση ήταν μια πραγματική απειλή για τις κινητοποιούμενες ομάδες. Πολύ σωστά σημειώνει η Van Dyke ότι το πιο χτυπητό εύρημα είναι

«ότι το να έχει κανείς συμμάχους στο κοινοβούλιο μεγαλώνει τις πιθανότητες της διαμαρτυρίας, επιχείρημα συμβατό με τη θεωρία των πολιτικών ευκαιριών. Παρόλα αυτά, αντίθετα από τη θεωρία των πολιτικών ευκαιριών, το να έχει κανείς συμμάχους σε κυβερνητικό επίπεδο μειώνει τις πιθανότητες διαμαρτυρίας. Με άλλα λόγια, το να έχει κανείς έναν ανταγωνιστή σε κυβερνητικό επίπεδο μπορεί να αυξήσει τις πιθανότητες διαμαρτυρίας. Αυτό το εύρημα είναι συμβατό με την υπόθεση ότι οι διαδηλωτές θα κινητοποιηθούν απαντώντας σε μια απειλή»⁷¹⁵.

Το θεμελιώδες λάθος, όπως σωστά σημειώνει η Van Dyke, είναι ότι

«μιλάμε για την παρουσία ή την απουσία συμμάχων στις ελίτ, αλλά όχι για την πιθανή παρουσία ή απουσία ανταγωνιστών στις ελίτ»⁷¹⁶.

Στην περίπτωσή μας υπήρχαν και οι δύο τύποι ελίτ, που συνιστούσαν την ταυτόχρονη παρουσία της ευκαιρίας και της απειλής.

⁷¹³ Στο ίδιο, σ.190

⁷¹⁴ Στο ίδιο, σ.193

⁷¹⁵ Van Dyke, «Protest cycles and party politics» στο Goldstone J. (ed.), *States, parties and social movements*, Cambridge University Press, 2003, σ.240

⁷¹⁶ Στο ίδιο, σ.245

Η καταστολή λοιπόν των κυβερνήσεων Καραμανλή είχε το αντίθετο από το προσδοκώμενο αποτέλεσμα. Το παράδοξο αυτό αποτέλεσμα της καταστολής, ήτοι το «σύνδρομο Tocqueville» συνίσταται στο ότι η καταστολή, όταν δεν είναι αρκούντως έντονη, «δε μας φοβίζει, μας εξοργίζει». Αυτό ήταν grosso modo το αποτέλεσμα της καταστολής μέχρι το '65. Η γενικευμένη και χωρίς διάκριση καταστολή την περίοδο που μεγαλώνουν οι πολιτικές ευκαιρίες και οι διεκδικητές πιστεύουν στη νίκη φέρνει το αντίθετο από το προσδοκώμενο αποτέλεσμα. Πετυχαίνει το στόχο της, όπως θα δούμε στη συνέχεια, μόνο την περίοδο πριν τον κύκλο διαμαρτυρίας και την περίοδο της κινηματικής ύφεσης που σημειώνει το τέλος του κύκλου⁷¹⁷.

Η βία του κράτους μπορεί να στρέφεται εναντίον της ηγεσίας, εναντίον στελεχών των οργανώσεων της αντιπολίτευσης ή αδιακρίτως εναντίον κάθε αντιπολιτευόμενου με διαφορετικά όμως αποτελέσματα, όπως υποστηρίζει ο Brockett. Επιτυχής δράση εναντίον των δύο πρώτων κατηγοριών μπορεί να κρατήσει αδρανείς τις αντιπολιτευόμενες μάζες, σε αντίθεση με την τρίτη περίπτωση που τείνει να γενικεύει την υποστήριξη και τη συμμετοχή στην αντιπολίτευση⁷¹⁸. Αυτή η υπόθεση φαίνεται να επιβεβαιώνεται γενικά στην περίπτωσή μας, καθώς μόνο ύστερα από τις εκλογές της «βίας και νοθείας» και τη μαχητική αντιπολίτευση της ΕΚ οι κεντρώες μάζες προσχώρησαν δυναμικά στην αντιπολίτευση. Επίσης αυτή η τάση στο επίπεδο της νεολαίας είχε αρχίσει ήδη να διαφαίνεται ύστερα από τη γενικευμένη καταστολή στις κινητοποιήσεις του '56 για το Κυπριακό. Όσο η καταστολή αφορούσε μόνο τους κομμουνιστές κατά τη δεκαετία του '50, οι κεντρώες μάζες δεν αντιπολιτεύονταν έντονα το καθεστώς. Πολύ σωστά υπενθυμίζει ο συγγραφέας ότι οι άνθρωποι εκτιμούν την κατάσταση και διαμορφώνουν τη συμπεριφορά τους μέσα σε δίκτυα σχέσεων της καθημερινής ζωής και όχι κατά μόνας. Επομένως η ορθολογικότητα με την οποία αποφασίζουν, και άρα αντιδρούν απέναντι στη βία, δεν είναι ατομικιστικού χαρακτήρα, αλλά μιας «κολλεκτιβιστικής αντίληψης ορθολογικότητα», με αποτέλεσμα να είναι πολύ πιθανό να δούμε μεγάλες και μαζικές αντιδράσεις ακόμα και στις δύο πρώτες περιπτώσεις⁷¹⁹. Και πράγματι, τέτοιες αντιδράσεις γεννήθηκαν ύστερα από «καταλυτικά γεγονότα», όπως οι εκλογές βίας και νοθείας (1961), η δολοφονία του Λαμπράκη (1963),

⁷¹⁷ Brockett Ch., ό.π., σ.131-132

⁷¹⁸ Στο ίδιο, σ.120-121

⁷¹⁹ Στο ίδιο, σ.122-124

η εκπαράθρωση Παπανδρέου (1965). Αυτά τα γεγονότα-απειλές δημιούργησαν αβεβαιότητα και ώθησαν σε απρόβλεπτες επιλογές. Η καταστολή πάντα από τη μια αποθαρρύνει και από την άλλη δημιουργεί την αίσθηση της αδικίας απέναντι στην οποία πρέπει να υπάρξει κινητοποίηση εδώ και τώρα με σκοπό την αντικατάσταση των άδικων αρχών⁷²⁰. Η καταστολή επί δικαίων και αδίκων είχε ως αποτέλεσμα να πολιτικοποιηθούν τα αιτήματα, να αλλάξει δηλαδή το διακύβευμα (*object shift*).

Το άνοιγμα των πολιτικών ευκαιριών, το αντίκτυπό τους στην κινηματική
δραστηριότητα και η αντίδραση του κράτους

Η Δομή Πολιτικών Ευκαιριών που μόλις σκιαγράφησα άρχισε ωστόσο να επηρεάζεται προϊόντος του χρόνου από περιβαλλοντικούς παράγοντες. Βέβαια, όπως παρατηρεί ο Eric Neveu,

«αν [...] η ανάλυση των κοινωνικών κινημάτων πρέπει να γίνεται παράλληλα με την εξέταση των δεδομένων της κοινωνικής μορφολογίας, τότε θα πρέπει αυτά τα δεδομένα να διακρίνονται από τη δομή των πολιτικών ευκαιριών, με κίνδυνο αυτή η έννοια να αδειάσει από κάθε περιεχόμενο»⁷²¹.

Δεν θα μπορούσαμε, δηλαδή, να πούμε «ευτυχώς που άλλαξαν τα δεδομένα και έδωσαν τη δυνατότητα στους κινηματικούς δρώντες να αλλάξουν τα δεδομένα». Παρόλα αυτά έχει σημασία να αντιλαμβανόμαστε το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνουν χώρα αλλαγές με ευρύτερη πολιτική σημασία. Τέτοιοι περιβαλλοντικοί παράγοντες που συχνά αποδεικνύονται εκρηκτικοί είναι –μεταξύ άλλων– η εκβιομηχάνιση, εκτεταμένες δημογραφικές αλλαγές, χρόνια ανεργία⁷²². Αφενός λοιπόν δεν υπήρχε δουλειά στον αγροτικό τομέα λόγω εκμηχάνισης της γεωργίας και αφετέρου υπήρχε αυξημένη ζήτηση εργατικών χεριών στη βιομηχανία-βιοτεχνία. Η εσωτερική μετανάστευση στις πόλεις, που προέκυψε από αυτούς τους παράγοντες, είχε τις εξής συνέπειες: 1) οι οιωνεΐ διεκδικητές επωφελούνται από τους αυτόνομους και ισχυρούς δεσμούς που αναπτύσσονται στις πόλεις, 2) μπορούν να ψηφίσουν χωρίς στενή επιτήρηση, 3) μπορούν

⁷²⁰ della Porta D., Fillieule O., ό.π., σ.233

⁷²¹ Neveu E., ό.π., σ.233

⁷²² Mc Adam D., *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, 2d ed. University of Chicago Press, 1999, σ.41

να κινητοποιηθούν πιο εύκολα λόγω πιο χαλαρών πολιτικών ελέγχων, 4) ένα κομμάτι των πολιτικών και οικονομικών ελίτ θεωρεί αναπόσπαστο κομμάτι της ανάπτυξης και σημαντική προϋπόθεσή της τη δημοκρατική ομαλότητα. Η ραγδαία αστικοποίηση με τη σειρά της βοήθησε, όπως ήδη έχω αναφέρει, στην ανάπτυξη της εργατικής τάξης, ενώ η επέκταση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης πολλαπλασίασε το σπουδαστικό πληθυσμό. Η εξέλιξη αυτή ήταν σημαντική, καθώς η διαδικασία συσσώρευσης ενδογενών πόρων από αυτούς τους δύο πρωτοπόρους δρώντες βρίσκεται στην αφετηρία του συγκρουσιακού κύκλου του '60.

Όσον αφορά στο εργατικό κίνημα, όπως είδαμε, οι αγώνες των πρωτοπόρων τμημάτων της εργατικής τάξης διέυρναν τις πολιτικές ευκαιρίες και για τους υπόλοιπους. Όπως έχω ήδη σημειώσει, οι οικονομικές απειλές και προσδοκίες των εργαζομένων από τη μια και ενδογενείς του κινήματος πόροι από την άλλη ήταν οι παράγοντες που εξηγούν κυρίως την ανάπτυξη των εργατικών κινητοποιήσεων. Οι κεντρώες διοικήσεις των 115, καθώς και η άνοδος της ΕΚ, μπορεί να βοήθησαν την περεταίρω ανάπτυξη του κινήματος, αλλά δεν εξηγούν ούτε την ανάπτυξή του ούτε τη δυναμική του. Τις πολιτικές ευκαιρίες που εκμεταλλεύτηκε το εργατικό κίνημα εν πολλοίς τις δημιούργησε το ίδιο. Μην ξεχνάμε άλλωστε ότι δεν έπαψε ούτε επί ΕΚ να αγωνίζεται για την προστασία και τη διεύρυνση των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων. Τα κυριότερα όπλα των εργαζομένων καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο ήταν η ενότητα, η αλληλεγγύη, η ακόλουθη διάχυση των κινητοποιήσεων και η κλιμάκωση των μορφών δράσης. Η προσπάθεια περιορισμού των πολιτικών ευκαιριών που έλαβε χώρα επί κυβερνήσεων «αποστατών» δεν κατάφερε να κάμψει την αγωνιστικότητα του εργατικού κινήματος.

Αναφορικά με την εκμετάλλευση πολιτικών ευκαιριών εκ μέρους των σπουδαστών έχω ήδη κάνει τις παρακάτω παρατηρήσεις. 1) Οι πολιτικές ευκαιρίες δεν υπήρξαν σημαντικές για όλους τους σπουδαστές, καθώς οι αριστεροί και οι «κρυπτοαριστεροί» στο πλαίσιο του κοινού αντιΕΚΟΦικού αγώνα κατάφεραν να διευρύνουν τις πολιτικές ευκαιρίες που εκμεταλλεύθηκαν τα πιο «φοβισμένα» στοιχεία στη συνέχεια. 2) Η μαχητικότητα του «ανενδότου» αγώνος, η οποία σαφώς υπήρξε πολιτική ευκαιρία για τα πιο «φοβισμένα» στοιχεία οφείλεται ακριβώς στη μαχητική παρουσία των σπουδαστών και των νέων γενικά στους δρόμους, μιας και απ' ότι έδειξε η έρευνά οι νέοι «έβγαλαν» τον «ανένδοτο» στο δρόμο και όχι το αντίθετο. 3) Όπως έδειξα μέχρι τώρα, τα κυριότερα

όπλα των σπουδαστών υπήρξαν η ενότητα που εξασφάλιζε η σύγκλιση μεταξύ αριστερών και κεντρώων και η αλληλεγγύη μεταξύ των φοιτητών, δηλαδή καθαρά ενδογενείς πόροι. Η συρρίκνωση των πολιτικών ευκαιριών μετά τα Ιουλιανά είχε αρνητική επίδραση στο φοιτητικό κίνημα, χωρίς αυτή να μπορεί να θεωρηθεί καταλυτική. Το φοιτητικό κίνημα περιορίστηκε σε πιο χαμηλές πτήσεις για πολλούς άλλους λόγους τους οποίους και έχω ήδη αναφέρει.

Γίνεται επομένως κατανοητό ότι εργάτες και σπουδαστές στηριγμένοι σε ενδογενείς πόρους συγκρούστηκαν στη βάση συσσωρευμένων απειλών με την κυβέρνηση Καραμανλή με αποτέλεσμα όχι μόνο να την απονομιμοποιήσουν, αλλά και να συμπαρασύρουν, όπως έχω ήδη αναλύσει, τη μεταρρυθμιστική πολιτική ελίτ του Κέντρου. Όπως έχω ήδη δείξει και αναφορικά με την υπό εξέταση περίπτωση, η συλλογική δράση μπορεί να μεγαλώνει τις ευκαιρίες για την ομάδα που κινητοποιείται, για άλλες ομάδες, για αντιπάλους, ή για τις ελίτ (επιτρέποντας την καταστολή ή δίνοντας την ευκαιρία να εμφανιστούν ως φιλολαϊκές πολιτικές δυνάμεις). Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν ο Tarrow και ο Markoff αντίστοιχα,

«μεταρρύθμιση είναι πιο πιθανό να προκύψει όταν οι αντιπολιτευόμενοι εκτός πολιτείας προσφέρουν ένα πολιτικό κίνητρο σε μειονοτικές ελίτ εντός της πολιτείας ώστε να πετύχουν τους πολιτικούς στόχους»⁷²³,

Ενώ,

«κάποιες φορές οι μεταρρυθμιστές της ελίτ δεν μπορούν να πάνε πουθενά χωρίς την υποστήριξη από απλούς ανθρώπους στους δρόμους [...]»⁷²⁴.

Έτσι, η ΕΚ κατάλαβε ότι χωρίς τη στήριξη του αιτήματος του εκδημοκρατισμού δε θα έπαιρνε ποτέ την εξουσία. Ύστερα από τις εκλογές του '58 και του '61 κατάλαβε ότι έπρεπε να πάει πιο αριστερά. Αναγκάστηκε να μεταφέρει τον «ανένδοτο» από τη Βουλή στους δρόμους προκειμένου να μη χάσει τη λαϊκή υποστήριξη που είχε αρχίσει να εκδηλώνεται, αλλά και να μη χάσει την πρωτοβουλία των κινήσεων από την Αριστερά που είχε ήδη προσανατολιστεί στην οργάνωση λαϊκών εκδηλώσεων. Στην πραγματικότητα η λαϊκή απήχηση του «ανένδοτου» ήταν αυτή που κρατούσε ενωμένη

⁷²³ Tarrow S., «States and opportunities: The political structuring of social movements», in Doug Mc Adam, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald (eds.), *Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*, Cambridge, CUP, 1996, σ.60

⁷²⁴ Markoff, J., ό.π., σ.102

την ΕΚ και υποχρέωνε σε σιωπή τα πιο συντηρητικά στελέχη της ΕΚ. Όπως έδειξα αναλυτικά στο σχετικό κεφάλαιο, δεν ισχύει ότι «ο Ανένδοτος δεν εκμεταλλεύεται, αλλά δημιουργεί ‘πολιτικές ευκαιρίες’»⁷²⁵. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους του πρώιμου Tilly, ομάδες αμφισβήτησης (εργατικό, σπουδαστικό, αγροτικό κλπ κίνημα) να συμμαχήσουν με ενσωματωμένες στην πολιτεία ομάδες (ΕΚ, ΕΔΑ) προκειμένου να αποκτήσουν πρόσβαση στα κέντρα λήψης αποφάσεων.

Πιο αναλυτικά, τα άμεσα αποτελέσματά του «ανένδοτου» ήταν τα εξής: Α) Ρήξη στο εσωτερικό του αστικού πολιτικού κόσμου που στην πορεία των γεγονότων προκάλεσε μία ευνοϊκή στάση των ΗΠΑ και του Παλατιού απέναντι στην πιθανότητα αντικατάστασης της ΕΡΕ από ένα αστικό κόμμα του Κέντρου. Β) Εμφάνιση ενός ισχυρού συμμάχου. Γ) Αναδιάταξη εντός του πολιτικού συστήματος, καθώς η πολιτική αστάθεια η συνδεδεμένη με την εκλογή νόμιμων αντιπροσώπων ενθάρρυνε νέες πολιτικές ευθυγραμμίσεις. Δ) Απονομιμοποίηση, αν και όχι αποδυνάμωση, της βούλησης του κράτους για καταπίεση. Πρόκειται για μια δέσμη συγκυριακών όρων πρόσβασης στην ευκαιρία που προέκυψαν ακριβώς από τον «ανένδοτο» αγώνα.

Η τρομοκρατία άρχισε να σπάει. Οι συγκεντρώσεις του ανένδοτου άλλαξαν το κλίμα ιδιαίτερα στην επαρχία. Ο Γ. Παπανδρέου με τους λόγους και τις δηλώσεις του πρόσφερε επιβεβαίωση (*certification*) στις μαζικές κινητοποιήσεις, ενώ ευρύτατα λαϊκά στρώματα έσπευσαν να κινητοποιηθούν βλέποντας τα σινιάλα (*signaling*) που εξέπεμπε ένα οιω네ί κυβερνητικό κόμμα. Στο σημείο αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη θεωρία των πολιτικών ευκαιριών ότι τη διεύρυνση των πολιτικών ευκαιριών, όπως ήδη έχω δείξει, την εκμεταλλεύθηκαν τόσο τα ριζοσπαστικά αριστερά όσο και τα μετριοπαθή κεντρώα στοιχεία, αν και μόνο τα δεύτερα την είχαν ιδιαίτερη ανάγκη προκειμένου να κινητοποιηθούν. Τα ριζοσπαστικά στοιχεία μέσω της πίεσης στην ΕΚ πρόσφεραν την πολιτική ευκαιρία στα μετριοπαθή στοιχεία που την είχαν πιο πολύ ανάγκη. Άρα η ΕΚ εκμεταλλεύθηκε την πολιτική ευκαιρία που της πρόσφεραν τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία, για να την προσφέρει με τη σειρά της στα πιο μετριοπαθή. Η μία πλευρά πρόσφερε ευκαιρίες στην άλλη, γι αυτό και συμπύχθηκε μεταξύ τους μία συμμαχία (*alliance structure* την ονομάζει ο Kriesi) με σκοπό να κατισχύσουν έναντι της Δεξιάς

⁷²⁵ Σεφεριάδης Σ., ό.π., σ.72

(opposition structure⁷²⁶). Η μαζικοποίηση ωστόσο της συμμετοχής δεν εξασφαλίζεται μόνο χάρη στα σινιάλα που λαμβάνουν οι διεκδικητές από ένα οiwονεί κυβερνητικό κόμμα, αλλά και από τα σινιάλα που στέλνουν μεταξύ τους.

Από την άλλη, οι αντιδράσεις στην αρχική φάση του κινήματος παίζουν καθοριστικό ρόλο για τη συνέχεια, καθώς αλλάζει το ισοζύγιο απειλών-ευκαιριών και οι αντιλήψεις για τις προοπτικές του κινήματος⁷²⁷. Συγκεκριμένα, συγκροτήθηκαν δύο στρατόπεδα: μία law-and-order coalition (συμμαχία νόμου και τάξης) και μια civil rights coalition (συμμαχία πολιτικών δικαιωμάτων)⁷²⁸ (δημοκρατικά κόμματα και πολιτικές οργανώσεις, δημοκρατικά συνδικάτα, εφημερίδες, κοινωνικοί παράγοντες) που τέμονταν στο εσωτερικό της ΕΚ. Η συγκρότηση της δεύτερης συμμαχίας είχε ως αποτέλεσμα να αλλάξει, έστω και προσωρινά, η configuration of power⁷²⁹.

Ο «ανένδοτος» αγώνας είχε γίνει υπόθεση όλου του δημοκρατικού κόσμου. Η καταγγελία της «βίας και νοθείας» απονομιμοποιούσε την κυβέρνηση, η οποία επέλεξε να απαντήσει με επίταση της καταστολής. Οι συνεχείς συγκρούσεις όμως των αστυνομικών δυνάμεων με τους δημοκρατικούς πολίτες σε δημόσια θέα απονομιμοποίησε περεταίρω την κυβερνητική παράταξη. Με το θάνατο του Λαμπράκη η κυβέρνηση ήταν υπόλογη στη λαϊκή συνείδηση και το ηθικό πλεονέκτημα είχαν πλέον η Αριστερά και το Κέντρο. Όμως, όπως επισημαίνει ο Oberschall,

«η νομιμοποίηση του κράτους, δηλαδή η ηθική αποδοχή των κρατικών αρχών εκ μέρους των πολιτών, είναι μια σημαντική διάσταση της ευκαιρίας»⁷³⁰. «Όταν ένα καθεστώς δεν διαθέτει ή χάνει τη νομιμοποίησή του, ο λόγος και η πλαισίωση των αντιπολιτευόμενων υπερισχύει»⁷³¹.

Εάν το καθεστώς χάσει τη νομιμοποίησή του και την αποτελεσματικότητά του, τότε μόνο με την απειλή της δύναμης μπορεί να επιβιώσει⁷³². Αυτή ήταν η πορεία του μετεμφυλιακού καθεστώτος προϊούσης της δεκαετίας του '60. Η συγκεκριμένη θεωρία του Oberschall για την απώλεια της νομιμοποίησης άλλωστε είναι απολύτως συμβατή με

⁷²⁶ Kriesi H., ό.π.

⁷²⁷ Mc Adam D., ό.π., σ.146

⁷²⁸ della Porta D., «The political discourse on protest policing», στο Giugni M., McAdam D., Tilly Ch. (edit.), *How movements matter*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1997

⁷²⁹ Kriesi H., ό.π.

⁷³⁰ Oberschall A., ό.π., σ.94

⁷³¹ Στο ίδιο, σ.97

⁷³² Στο ίδιο, σ.98

τη θεωρία των ενεργών μειονοτήτων του Moscovici, την οποία και έχω αξιοποιήσει εντός συγκεκριμένων κεφαλαίων, καθώς μέσα σε συνθήκες απονομιμοποίησης είναι που απλώνεται η επιρροή των ενεργών μειονοτήτων. Η απονομιμοποίηση της κυβέρνησης και η αλλαγή της διαχωριστικής γραμμής από «εθνικόφρονες - κομμουνιστές και συνοδοιπόροι» σε «δημοκρατία - φασισμός» πρόσφερε μια πρώτης τάξεως «πολιτιστική ευκαιρία» τόσο στα μέχρι πρότινος απομονωμένα αριστερά στοιχεία όσο και στα πιο μετριοπαθή και φοβισμένα κεντρώα στοιχεία να κινητοποιηθούν στο εξής με στόχο της πτώση της κυβέρνησης της Δεξιάς.

«Οι πολιτιστικές ευκαιρίες και εκβάσεις είναι πολύ πιο σημαντικές από τις πολιτικές ευκαιρίες και εκβάσεις, τουλάχιστον υπό οποιαδήποτε στενά προσδιορισμένη έννοια αυτών των όρων»⁷³³.

Ο αφορισμός του Crossley συνηγορεί υπέρ της σημασίας των ως άνω παραγόντων. Περί «πολιτισμικής ευκαιρίας» κάνει λόγο και ο Mc Adam, όταν λαμβάνει χώρα «η δραματοποίηση μιας κατάφωρης αντίφασης ανάμεσα σε μια υψηλή πολιτισμική αξία», που εν προκειμένω ήταν η υπεράσπιση της ζωής και των δημοκρατικών δικαιωμάτων, «και σε συνηθισμένες κοινωνικές πρακτικές», που έτεινε να γίνει η καταπάτησή τους από τις δυνάμεις της τάξης⁷³⁴.

Για να καταλάβουμε γιατί όλοι οι παραπάνω παράγοντες υπήρξαν καθοριστικοί για τη μαζικοποίηση του δημοκρατικού αντιδεξιού κινήματος, ίσως είναι απαραίτητες οι παρακάτω παρατηρήσεις. Όπως παρατηρεί η della Porta, όταν η αντιπαράθεση μεταξύ κινήματων και κράτους είναι μηδενικού αθροίσματος, τότε το ευρύ κοινό τείνει να ταχθεί με το κράτος, ενώ όταν δεν υπάρχει φόβος για απώλεια του νόμου και της τάξης, τότε οι κινηματίες κερδίζουν έδαφος⁷³⁵. Από την άλλη, οι απλοί άνθρωποι εξεγείρονται όχι όταν υποφέρουν, αλλά όταν θεωρούν άδικο το ότι υποφέρουν. Τυτέστιν, όταν θεωρούν άδικη και/ή παράνομη τη βία, εξεγείρονται εναντίον της. Στο σημείο αυτό προτείνω να προσέξουμε την παρακάτω διατύπωση του Barrington Moore:

⁷³³ Crossley N., *Making sense of social movements*, Open University Press, 2002, σ.139

⁷³⁴ Mc Adam D., «Conceptual origins, problems, future directions», στο Mc Adam D., Mc Carthy J., Zald M. (eds), *Comparative perspectives on social movements*, CUP, 1996, σ.25

⁷³⁵ della Porta D., «Social movements and the state: thoughts on the policing of protest», στο Mc Adam D., Mc Carthy J., Zald M. (eds), *Comparative perspectives on social movements*, CUP, 1996, σ.84

«Το να αντισταθεί κανείς μόνος [...] είναι ένα εξαιρετικά δύσκολο καθήκον για κάθε άνθρωπο. Με κοινωνική υποστήριξη, από την άλλη, αυτό γίνεται πολύ πιο εύκολο. [...] σε κάποιες περιπτώσεις [...] η ιδέα της ανυπακοής προέρχεται από το απλοϊκό πράγμα του να βλέπει κανείς κάποιον άλλο να κάνει ανυπακοή»⁷³⁶.

Οι απλοί άνθρωποι συνυπολογίζουν τι όφελος και τι κόστος μπορεί να προκύψει από την υποστήριξη είτε της κυβέρνησης είτε από την υποστήριξη της αντιπολίτευσης είτε από την ουδετερότητα⁷³⁷. Όταν υπάρχει ωστόσο ελπίδα νίκης, η λαϊκή κινητοποίηση αυξάνεται παρά την καταστολή⁷³⁸. Από αυτή την άποψη ο «ανένδοτος» αγώνας πρόσφερε τα μέγιστα.

Έτσι, από τα τέλη του '61 (κήρυξη «ανενδότου») ως τα τέλη του '63 (εκλογές), με την απειλή να λειτουργεί ως «αναγκαία» συνθήκη για κινητοποίηση και την ευκαιρία ως «ικανή», αυξάνεται ραγδαία η δραστηριότητα του εργατικού και του φοιτητικού κινήματος. Οι νίκες βέβαια που σημείωσαν είχαν να κάνουν σαφώς και με το μέγεθος της συμπαράστασης που δέχθηκαν. Θυμίζω ότι οι φοιτητές και οι μαθητές έχαιραν ευρύτερης κοινωνικής υποστήριξης, ενώ ιδιαιτέρως πληττόμενες ομάδες εργαζομένων έχαιραν επίσης ευρύτερης συμπαράστασης (πχ όλης της πόλης ή όλου του κλάδου).

Δεν πρέπει επίσης να ξεχνάμε και τις διεθνείς πολιτικές ευκαιρίες της περιόδου. Συγκεκριμένα, ο Ψυχρός Πόλεμος λειτούργησε ως πολιτική ευκαιρία, μιας και υποχρέωνε τους αντιπάλους να μιλούν στο όνομα της πραγματικής δημοκρατίας. Από την άλλη, η αντίφαση μεταξύ των ιδεών που προπαγάνδιζε ο «ελεύθερος κόσμος» και των πρακτικών του πρόσφερε επιχειρήματα στους αντιπολιτευόμενους το εγχώριο καθεστώς. Οι ΗΠΑ άλλαξαν για το λόγο αυτό τη στάση τους απέναντι στους μαύρους, ενώ για τον ίδιο λόγο πιθανότατα ο Κένεντυ (και οι ΗΠΑ) γενικά ήταν πιο ευνοϊκός απέναντι στην αντικατάσταση της ΕΡΕ από την ΕΚ.

Η διεξαγωγή λοιπόν των πιο τίμιων εκλογών της μετεμφυλιακής περιόδου, το Νοέμβριο του 1963, ανέδειξε την ΕΚ πρώτο κόμμα. Οι διεκδικητές εκμεταλλεύθηκαν τις ευκαιρίες που τους δόθηκαν διευρύνοντάς τις στη συνέχεια για τους ίδιους και για ένα κομμάτι των πολιτικών ελίτ, με αποτέλεσμα να πετύχουν την αλλαγή των δομικών όρων

⁷³⁶ Moore B., *Injustice: The social bases of obedience and revolt*, The McMillan Press LTD, 1978, σ.97

⁷³⁷ Brockett Ch.,ό.π., σ.135

⁷³⁸ Στο ίδιο, σ.133

πρόσβασης στην ευκαιρία και το σχετικό εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής. Το μακροσκοπικό σχήμα του Σεφεριάδη⁷³⁹, που συνδέει τον εκδημοκρατισμό με την ανατροπή του κόστους καταστολής και του κόστους ανοχής των διεκδικήσεων από την πλευρά των ελίτ, φαίνεται, όπως έχω ήδη επισημάνει, βάσιμο. Έχει ενδιαφέρον επίσης να παρατηρήσουμε ότι μια αντίστοιχη διαδικασία λάμβανε χώρα την ίδια εποχή στην Ιταλία. Στη γειτονική χώρα, ένας καθοριστικός παράγοντας σχετικά με την έκταση της συλλογικής δράσης κατά τη δεκαετία του '60 ήταν «η τάση του Σοσιαλιστικού κόμματος να τοποθετείται ως ο συνήγορος του λαού εντός της κυβέρνησης»⁷⁴⁰.

Οι θεσμικοί λοιπόν σύμμαχοι των κινημάτων τα τροφοδοτούσαν με σημαντικούς πόρους. Η ΕΔΑ-ΚΚΕ, η οποία παρέμεινε ο κυριότερος οργανωτής των μαζών καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, τροφοδοτούσε σταθερά τα κινήματα, επιδιώκοντας ταυτόχρονα να μη χάνει τον έλεγχο. Οι κινηματίες φοιτητές στο εσωτερικό της αντιπαράτιθεντο με σκοπό να την κάνουν πιο κινηματική Η ΕΚ με τη σειρά της στήριζε τα κινήματα όσο εξυπηρετούσαν την κυβερνητική της τροχιά. Οι νεολαίοι της ήθελαν το κόμμα τους πιο ριζοσπαστικό, ενώ το κίνημα την κράτησε ενωμένη στα Ιουλιανά. Ενώ δηλαδή η ΕΚ προσέγγισε το κίνημα για να επωφεληθεί εκλογικά, το κίνημα προσέγγισε την ΕΚ για να επωφεληθεί σε σχέση με τους στόχους του. Το πρόγραμμα δημοκρατικών κομμάτων και δημοκρατικών κινημάτων συνέπιπτε βέβαια σε κρίσιμο βαθμό. Η διαταξική συμμαχία που είχε συμπτυχθεί στόχευε στη μόνωση της δημόσιας ζωής από τις κατηγορικές ανισότητες, μια διαδικασία που σαφώς ευνοεί τον εκδημοκρατισμό⁷⁴¹.

Επί ΕΚ οι οργανώσεις αύξησαν τη μαχητική διαμαρτυρία και το lobbying, καθώς έτρεφαν μεγάλες προσδοκίες από αυτή την κυβέρνηση. Οι παρεμβάσεις των κυβερνώντων υπέρ των εργαζομένων στις διενέξεις τους με τους εργοδότες ήταν συχνές. Η άνοδος της ΕΚ στην εξουσία και η λαϊκή πίεση προς αυτήν άλλαξαν προσωρινά και σε κάποιο (όχι απαραίτητα μεγάλο βαθμό) τη συμπεριφορά της αστυνομίας. Τα θεσμικά χαρακτηριστικά της αστυνομίας και η αστυνομική κουλτούρα βέβαια δεν άλλαξαν. Άλλωστε και η στάση της κυβέρνησης της ΕΚ άρχισε μετά από τους πρώτους μήνες να γίνεται εχθρική απέναντι στους διεκδικητές. Όσον αφορά τώρα στα ΜΜΕ της εποχής, οι

⁷³⁹ Σεφεριάδης Σ., «Κινηματικές συλλογικές δράσεις και δημοκρατία: ένα μακροσκοπικό υπόδειγμα», *Διάπλους*, τχ.25, Απρίλιος-Μάιος 2008

⁷⁴⁰ Tarrow S., ό.π., σ.56

⁷⁴¹ Mc Adam D, Tarrow S, Tilly Ch., ό.π., σ.276, 286

εφημερίδες της Δεξιάς ωρύονταν καταγγέλλοντας την ελευθερία δράσης των διεκδικητών. Οπωσδήποτε όμως η χαλάρωση της καταστολής βοήθησε την ανάπτυξη των κινητοποιήσεων. Καθώς «ο εκδημοκρατισμός ανοίγει την πόρτα σε μεγαλύτερο εκδημοκρατισμό»⁷⁴², ο εκδημοκρατισμός έφερε νέες κινητοποιήσεις και νέες συγκρούσεις. Οι αγώνες της Αριστεράς για τη διεύρυνση των πολιτικών ευκαιριών συνεχίστηκαν ακάθεκτοι.

Κατανοούμε λοιπόν ότι η περίπτωση της διακυβέρνησης της ΕΚ δύναται να αμφισβητήσει την κατά τα άλλα βάσιμη και χρήσιμη υπόθεση της Van Dyke περί ανόδου των κινητοποιήσεων μόνο σε περίπτωση που στην κυβέρνηση είναι κάποιος ανταγωνιστής και φίλιες δυνάμεις βρίσκονται ή όχι στην αντιπολίτευση. Η ΕΚ, καθώς ήταν λαοπρόβλητη δημοκρατική κυβέρνηση, επηρέασε θετικά το επίπεδο των κινητοποιήσεων που προσδοκούσαν σε αύξηση του βιοτικού επιπέδου και των δημοκρατικών ελευθεριών. Από την άλλη, το φοιτητικό κίνημα πέρασε μία περίοδο ύφεσης ύστερα από τη μεγάλη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της ΕΚ που ικανοποιούσε πολλά από τα αιτήματά του. Αυτό επιβεβαιώνει την υπόθεση της Van Dyke, όπως άλλωστε και η ανάκαμψη του φοιτητικού κινήματος όταν η κυβέρνηση της ΕΚ μεταβλήθηκε από ευκαιρία σε απειλή για τα συνδικαλιστικά δικαιώματα. Ωστόσο, η παρατήρησή της ότι «λίγη έρευνα πάνω στα κινήματα έχει αναγνωρίσει ότι ελίτ σε διαφορετικά επίπεδα και τμήματα της κυβέρνησης μπορεί να έχουν διαφορετική επίδραση στην κινηματική δραστηριότητα»⁷⁴³, μας επιτρέπει να δούμε μια άλλη πλευρά του ίδιου ζητήματος. Με την ανάληψη τη κυβέρνησης από την ΕΚ η εξουσία δεν είναι ενιαία. Τουλάχιστον την πρώτη περιόδό της, η ΕΚ επηρέαζε τις κινητοποιήσεις με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι οι άλλες εξουσίες του μετεμφυλιακού πλέγματος. Για την ακρίβεια οι κινητοποιούμενοι ένιωθαν την απειλή που προερχόταν από τα άλλα κέντρα εξουσίας και ζητούσαν από την κυβέρνηση της ΕΚ να περιορίσει δραστικά την εξουσία τους ώστε να κατοχυρωθεί η λαϊκή κυριαρχία.

Γρήγορα όμως φάνηκαν τα όρια της διεύρυνσης των πολιτικών ευκαιριών. Οι πολιτικές ευκαιρίες στη διάθεση των διεκδικητών υπήρξαν αντικείμενο διαμάχης. Συνδικάτα, συνεταιρισμοί, φοιτητικοί σύλλογοι και αριστερές πολιτικές οργανώσεις πίεζαν για τη

⁷⁴² Markoff J., ό.π., σ.116

⁷⁴³ Van Dyke N., ό.π., σ.234

διεύρυνσή τους, ενώ η Δεξιά, το Παλάτι, οι Αμερικανοί, δηλαδή το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας, πίεζαν για τον περιορισμό τους. Η κυβέρνηση της ΕΚ, η οποία δεχόταν αντιθετικά πυρά, προσπαθούσε να ικανοποιήσει και τις δύο πλευρές επιδιώκοντας να μη χάσει ούτε τη λαϊκή υποστήριξη ούτε την ανοχή-στήριξη των άλλων κέντρων εξουσίας. Η ΕΚ θέλοντας να ικανοποιήσει το συντηρητικό ακροατήριο της και τα άλλα κέντρα εξουσίας, δυσaráεστησε τους ακτιβιστές και την Αριστερά. Αλλά και η ΕΔΑ, η οποία βοήθησε την ανάπτυξη των κινημάτων, προσπάθησε ωστόσο να περιορίσει τη συγκρουσιακότητά τους εντός του πλαισίου που μπορούσε να διαχειριστεί.

Κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών ο Γ. Παπανδρέου κηρύσσει νέο «ανένδοτο» αγώνα και παρέχει με τις δηλώσεις του επιβεβαίωση στους διαδηλωτές. Η ίδια η στάση της ΕΚ υπήρξε αποτέλεσμα κοινωνικής ιδιοποίησης (*social appropriation*) εκ μέρους των διαδηλωτών. Οι κινητοποιούμενοι ξεθάρρευναν μέσα από τα σινιάλα που εξέπεμπαν μεταξύ τους (*signaling*), καθώς βλέπανε ότι γίνονταν όλο και πιο πολλοί. Εκείνο ωστόσο που μαζικοποίησε και πολλαπλασίασε τις κινητοποιήσεις δεν ήταν η πολιτική ευκαιρία, αλλά η απόδοση της απειλής (*attribution of threat*).

Τα δημοκρατικά κόμματα άλλωστε δεν υποστήριζαν μέχρι το τέλος το αίτημα για δραστικό περιορισμό της εξουσίας του Παλατιού. Το αίτημα αυτό διατυπωνόταν κυρίως από νέους, γεγονός που μας κάνει να σκεφτούμε ότι «διαφορετικές γενιές βιώνουν τις πολιτικές ευκαιρίες και απειλές με διαφορετικούς τρόπους»⁷⁴⁴. Δεν πρέπει να ξεχνάμε επίσης ότι το «κυρίαρχο πολιτιστικό κλίμα» είχε αλλάξει. Το κατά Brand κλίμα «ιδιώτευσης και συντηρητισμού» του '50 είχε δώσει τη θέση του σε αυτό της «μεταρρυθμιστικής και πολιτιστικο-επαναστατικής διάθεσης» του '60⁷⁴⁵. Αντίθετα από τη νεολαία, τα κόμματα της ΕΔΑ και της ΕΚ ανέπτυξαν από τα Ιουλιανά και μετά μια «ρητορική της αντίδρασης», όπως την ονομάζει ο Hirschman⁷⁴⁶, καθώς θεωρούσαν ότι η περαιτέρω κινητοποίηση θα έκανε τα πράγματα χειρότερα ή θα έβαζε σε κίνδυνο και τις όποιες κατακτήσεις. Τη ρητορική αυτή αντιμετώπισαν οι ακτιβιστές της Αριστεράς αναπτύσσοντας μια «ρητορική της αλλαγής»⁷⁴⁷ στηριγμένη στο κόστος της αδράνειας και άρα στο επείγον του πράγματος, αλλά και στις νέες δυνατότητες που θα άνοιγε η

⁷⁴⁴ Johnston H., ό.π., σ.4

⁷⁴⁵ Gamson W., Meyer D., «Framing political opportunity», στο Mc Adam D., Mc Carthy J., Zald M. (eds), *Comparative perspectives on social movements*, CUP, 1996, σ.279

⁷⁴⁶ Hirschman A., *The rhetoric of reaction*, Harvard University Press, 1991

⁷⁴⁷ Στο ίδιο

συλλογική δράση. Η «γενιά της Αντίστασης» και η «γενιά του 114» έτειναν να απαντούν με διαφορετικό τρόπο στο περίφημο «rebel's dilemma»⁷⁴⁸. Όπως σημειώνουν οι Gamson και Meyer,

«Κλασσικές συζητήσεις εντός των κινημάτων συχνά αφορούν το ζήτημα της σχετικής ευκαιρίας για θεσμικές δράσεις σε αντίθεση με εξωθεσμικές δράσεις ή καμπάνιες. 'Χειρότερα είναι καλύτερα' εναντίον 'καλύτερα είναι καλύτερα' και δουλειά εντός του συστήματος ή εκτός του συστήματος είναι επιχειρήματα σχετικά με την πολιτική ευκαιρία»⁷⁴⁹.

Σε κάθε περίπτωση πάντως,

«οι ευκαιρίες είναι υποκείμενες σε ερμηνεία και συχνά είναι ζητήματα αντιπαράθεσης. Οι πολιτικές ευκαιρίες υπόκεινται σε διαδικασίες ερμηνευτικής πλαισίωσης και αποτελούν συχνά η πηγή διαφωνιών στο εσωτερικό του κινήματος για τις κατάλληλες στρατηγικές δράσης»⁷⁵⁰.

Ο Γ. Παπανδρέου «έβγαλε» τον «ανένδοτο» στους δρόμους μόνο ύστερα από τις μεγάλες διαδηλώσεις των σπουδαστών. Ομοίως, κατέβηκε από το Καστρί μόνο μετά τις πρώτες μεγάλες διαδηλώσεις. Στα Ιουλιανά η ΕΔΑ προσπάθησε να παίξει το ρόλο του «πυροσβέστη», γιατί είχε διαφορετική άποψη για τις πολιτικές ευκαιρίες. Στις παραμονές της χούντας υπήρχαν μεγάλες διαφωνίες για το αν ο λαός μπορεί να αποτρέψει ενδεχόμενο πραξικόπημα. Την ίδια εποχή το ΚΚΕ δεν λάμβανε σοβαρά υπόψη του ότι οι πολιτικές ευκαιρίες δεν είναι ίδιες για όλα τα αιτήματα και τα κινήματα και, ενώ το κράτος σκλήρυνε τη στάση του απέναντι στο κίνημα για τον εκδημοκρατισμό, το ΚΚΕ επιδίωκε τη νομιμοποίησή του. Ενώ όμως οι ευκαιρίες δεν υπάρχουν επειδή απλώς τις αναγνωρίζουν οι δρώντες, ισχύει και το αντίθετο: οι ευκαιρίες δεν υπάρχουν αν δεν τις αναγνωρίσουν οι δρώντες⁷⁵¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η κηδεία του Λαμπράκη, όπου σύμφωνα με το ΚΚΕ «η εξουσία έτρεχε στους δρόμους» και η ΕΔΑ δεν έσπευσε να την πάρει.

⁷⁴⁸ Lichbach M., *The rebel's dilemma*, University of Michigan Press, 1995

⁷⁴⁹ Στο ίδιο, σ.284

⁷⁵⁰ Gamson W., Meyer D., ό.π., σ.276

⁷⁵¹ Στο ίδιο, σ.283

Ας δούμε τώρα την απάντηση του μετεμφυλιακού κράτους, η οποία με τη σειρά της μετέβαλε τις διαθέσιμες στους κινηματικούς δρώντες πολιτικές ευκαιρίες σύμφωνα με τη γνωστή ακολουθία: δομή ευκαιριών-συλλογική δράση-απάντηση του κράτους-νέα δομή ευκαιριών⁷⁵².

Οι κυριότεροι αντίπαλοι των κινημάτων του '60 δεν ήταν κάποια αντι-κινήματα, ήταν κυρίως θεσμικοί δρώντες, κρατικές αρχές. Η εξωθεσμική συλλογική δράση επικοινωνεί μια θεμελιώδη απόρριψη των εδραιωμένων θεσμικών μηχανισμών που χρησιμοποιεί το κράτος για να ανταποκρίνεται στα κοινωνικά αιτήματα και στερεί τη δυνατότητα των ελίτ να προσφεύγουν στη θεσμική εξουσία για να λύνουν τα διάφορα ζητήματα. Για το λόγο αυτό οι ελίτ βλέπουν την προσφυγή στην εξωθεσμική δράση σαν απειλή στα συμφέροντά τους⁷⁵³. Όσον αφορά δε τους στόχους των κινημάτων του '60, αν και ήταν γενικώς μεταρρυθμιστικά και όχι επαναστατικά, συνάντησαν την αντίδραση του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας ακριβώς γιατί έθιγαν τα συμφέροντά τους. Η Δομή των Πολιτικών Ευκαιριών είχε σαφώς διευρυνθεί επί ΕΚ, γεγονός που είχε ευνοήσει και τη δραστηριότητα της Αριστεράς. Για του λόγου το αληθές, οι παράγοντες της Δεξιάς μετά τα Ιουλιανά θεωρούσαν ως απαραίτητη προϋπόθεση για να διεξαχθούν εκλογές τον περιορισμό της δράσης της Αριστεράς και την επαναφορά του κρατικού μηχανισμού στην προ της διακυβέρνησης της ΕΚ κατάσταση του.

Η κυβέρνηση Καραμανλή σε πρώτη φάση και οι κυβερνήσεις των αποστατών σε δεύτερη προσπάθησαν να περιορίσουν τις πολιτικές ευκαιρίες για κινητοποίηση. Η απάντηση του μετεμφυλιακού κράτους στη θεσμική και εξωθεσμική αμφισβήτηση ήταν η συνήθης: επίταση της καταστολής και της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας. Η επίταση της καταστολής εκφράστηκε σε τρία αλληλένδετα επίπεδα: στο επίπεδο της αντιμετώπισης της συλλογικής δράσης, στο επίπεδο των νομοθετικών πρωτοβουλιών και στο επίπεδο της παρακρατικής δράσης. Όπως φαίνεται από τους σχετικούς πίνακες, επί κυβερνήσεως Καραμανλή η αστυνομία αύξησε τις επεμβάσεις της σε γεγονότα διαμαρτυρίας, οι οποίες συνοδεύονταν πολλές φορές από τραυματισμούς και συλλήψεις. Στη δεύτερη περίοδο της ΕΚ, αλλά και επί Ιουλιανών, η αστυνομία προέβη σε ρεσιτάλ συλλήψεων. Επί κυβέρνησης Στεφανόπουλου η λύση της πολιτικής επιστράτευσης επελέγη σε αριθμούς

⁷⁵²Tarrow S., ό.π., σ.61

⁷⁵³Mc Adam D., *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, 2d ed. University of Chicago Press, 1999, σ.57

πρωτόγνωρους. Η κυβέρνηση Καραμανλή προκειμένου να ελέγξει την εντεινόμενη λαϊκή αμφισβήτηση πρότεινε το σχέδιο «βαθείας τομής» στο Σύνταγμα, ενώ η κυβέρνηση Στεφανόπουλου απειλούσε συνεχώς με το νομοσχέδιο «περί οργανώσεων». Το παρακράτος, αφού εξέθεσε ανεπανόρθωτα τον Καραμανλή, δεν έπαψε να κάνει τη δουλειά του καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '60. Οι λεπτομέρειες έχουν δοθεί στα σχετικά κεφάλαια. Αρκεί μόνο να θυμίσουμε ότι από την κρίση των Ιουλιανών η καταστολή και η πίεση στην Αριστερά εντάθηκε, το κόστος κινητοποίησης ανέβηκε αισθητά, ενώ σε γενικές γραμμές ολόκληρο το πλέγμα εξουσίας προωθούσε ένα είδος αποδημοκρατικοποίησης ως λύση στην πολιτική κατάσταση που είχε δημιουργηθεί. Οι δυνάμεις ασφαλείας (αστυνομία, παρακράτος, στρατός) ήθελαν να διατηρήσουν το ρόλο τους και τα οφέλη που προέκυπταν από αυτόν και γι αυτό εφάρμοζαν «σκληρή γραμμή» στα ζητήματα καταστολής των κινημάτων. Είναι γνωστό άλλωστε ότι «οργανωτικές εσωτερικές δυναμικές μπορούν να επηρεάσουν την αστυνομία να υποστηρίξει τη σκληρή γραμμή στον έλεγχο της διαμαρτυρίας»⁷⁵⁴.

Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινίσω ότι οι εθνικές ευκαιρίες δεν ήταν ίδιες για όλους τους δρώντες. Η άποψη της αστυνομίας για συγκεκριμένες ομάδες διαδηλωτών προσδιόριζε τη διαφορετική συμπεριφορά της απέναντί τους. Από αυτή την άποψη φαίνεται αναμενόμενη η σκληρή στάση της απέναντι στις αμιγώς αριστερές κινητοποιήσεις. Γενικώς πάντως, η αντιμετώπιση των διαφόρων διεκδικητών προσδιοριζόταν από δύο παράγοντες: τη δύναμη των διεκδικητών και την απειλή που συνιστούσαν για τις αρχές, η οποία αφορούσε τόσο στους στόχους τους όσο και στα μέσα που αυτοί χρησιμοποιούσαν. Γι αυτό οι οικοδόμοι προπορεύθηκαν, σημείωσαν πολλές και μεγάλες νίκες, ενώ δε σταμάτησαν να διεκδικούν παρά μόνο με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας. Ήταν αρκετά δυνατοί. Ακριβώς επειδή ήταν πρωτοπόροι και διεύρυναν τις πολιτικές ευκαιρίες για τους άλλους, οι δυνάμεις που απεργάζονταν την εκτροπή φρόντισαν να τους διαλύσουν πριν την εκδήλωση του πραξικοπήματος, ώστε να μη συναντήσουν κανένα εμπόδιο. Οι δημόσιοι υπάλληλοι υπέστησαν την πολιτική επιστράτευση πολλές φορές λόγω της θέσης τους που τους επέτρεπε να παραλύουν τον κρατικό μηχανισμό. Οι φοιτητές υφίσταντο την καταστολή περισσότερο

⁷⁵⁴ della Porta D., «Social movements and the state: thoughts on the policing of protest», Mc Adam D., Mc Carthy J., Zald M. (eds), *Comparative perspectives on social movements*, CUP, 1996, σ.87

από άλλες κοινωνικές ομάδες, γιατί εξέθεταν συνεχώς με το συγκρουσιακό ρεπερτόριο δράσης και τα συνθήματά τους τις συντηρητικές κυβερνήσεις. Οι αγρότες από την άλλη δεν ήθελαν να ξεφύγουν από τη συμβατική δράση γενικά, αν και ενίοτε γίνονταν πολύ μαχητικοί και επικίνδυνοι για την εικόνα του κράτους. Πιο επικίνδυνοι τους φαίνονταν πάντως οι Λαμπράκηδες λόγω της μη προβλεψιμότητας και της μαχητικότητάς τους. Φοβόντουσαν τους πιο προωθημένους στόχους και τη μη προβλεψιμότητα του ρεπερτορίου δράσης, ενώ έχαναν σιγά σιγά τον έλεγχο του «πεζοδρομίου». Η κλιμακούμενη αμφισβητησιακή εξωθεσμική δράση ήταν αυτή ακριβώς που προκάλεσε την κλιμακούμενη αντίδραση του πλέγματος εξουσίας.

Η καταστολή βέβαια, όπως έδειξα, έφερνε τα αντίθετα αποτελέσματα την περίοδο ανόδου του κινήματος, στιγματιζόταν και οδηγούσε σε πολιτικοποίηση των ζητημάτων. Η διάδραση μεταξύ αστυνομικών δυνάμεων και διαδηλωτών οδήγησε πολλές φορές σε κλιμάκωση, ενώ προοδευτικά οδήγησε και σε ριζοσπαστικοποίηση. Αυτό δε σημαίνει όμως ότι εγκαταλείφθηκε ως στρατηγική από τις κυβερνήσεις. Αντιθέτως, το «παράδοξο της καταστολής» ώθησε τις κυβερνήσεις και τελικώς τους συνταγματάρχες να υιοθετήσουν ακόμα πιο κατασταλτικές μεθόδους.

Ο λαός πιέζει για περισσότερη δημοκρατία και η ΕΚ, είτε γιατί ανταποκρίνεται είτε για να γλυτώσει από την οικονομική δυσарέσκεια, οδηγεί την κατάσταση σε σύγκρουση με το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας. Ο λαός φωνάζει «δημονήφισμα» και υιοθετεί βίαιο ρεπερτόριο στα Ιουλιανά. Ο Αντρέας απειλεί ότι θα φέρει την ΕΚ ή κομμάτι της πιο αριστερά. Η ΕΔΑ ξεκινά καμπάνια για τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ. Οπότε η απειλή για το κατεστημένο μεγαλώνει τη στιγμή μάλιστα που το κίνημα αδυνατίζει. Οι πολιτικές ευκαιρίες συρρικνώνονται με την πτώση της ΕΚ και την άνοδο κυβερνήσεων που δεν εξαρτιούνται από την ψήφο του λαού, αλλά από την εύνοια του βασιλιά και της Δεξιάς. Ο Γέρος της Δημοκρατίας στρέφεται για ακόμα μία φορά στο «διμέτωπο αγώνα». Ακολουθούν συναντήσεις και συμβιβασμοί κορυφής για τις εκλογές και τα συναφή ζητήματα. Ήταν πλέον σαφές από τη δράση του Παλατιού, της Δεξιάς και του παρακράτους ότι δε θα δεχόντουσαν κυβέρνηση πιεζόμενη να εφαρμόσει ριζοσπαστικό πρόγραμμα. Έτσι η πίεση προς τους Λαμπράκηδες, την ΕΔΑ, αλλά και τον Α. Παπανδρέου μεγαλώνει.

Η καταστολή αυτή τη φορά λειτουργεί αποσυμπιερωτικά, καθότι το κίνημα δεν βρίσκεται σε άνοδο. Από τη μια αποθαρρύνει τους ειρηνικούς διαδηλωτές και από την άλλη εξοργίζει τους ριζοσπάστες⁷⁵⁵. Αυτό φαίνεται να συνέβη από τα Ιουλιανά μέχρι τη δικτατορία. Ύφεση για τους μεν, ριζοσπαστικοποίηση για τους δε. Στην πραγματικότητα η μείωση και η αύξηση της καταστολής είναι αποτέλεσμα του αγώνα και αποτυπώνουν το συσχετισμό δύναμης μεταξύ κινήματος και κυβέρνησης. Όπως έχω ήδη αναφέρει, η απογοήτευση (*disillusionment*) από την αναποτελεσματικότητα των κινητοποιήσεων και το πολιτικό αδιέξοδο, η έλλειψη κατεύθυνσης από τα φοβισμένα δημοκρατικά κόμματα και καλλιέργεια εφησυχασμού, η κούραση (*exhaustion*) από τις συνεχείς κινητοποιήσεις, οι αντιθέσεις στο εσωτερικό του δημοκρατικού στρατοπέδου (*competition*) και η εσωστρέφεια συνόδευσαν την καταστολή (*repression*) και την τρομοκρατία. Οι παραπάνω μηχανισμοί προκάλεσαν την απομαζικοποίηση του κινήματος, όχι όμως και σημαντική απομείωση της μαχητικότητας και της πολιτικοποίησής του ή του αριθμού των κινητοποιήσεων. Από την άλλη η απομαζικοποίηση αυτή τροφοδότησε με τη σειρά της τους εν λόγω μηχανισμούς σε ένα σπινάλ που απομάκρυνε προοδευτικά τους πολλούς, δηλαδή τους κεντρώους, καθιστώντας τους πιο αποφασισμένους, δηλαδή τους αριστερούς, πιο ευάλωτους. Σωστά λοιπόν σημειώνουν οι della Porta και Fillieule ότι

«οι υλικοί και πολιτιστικοί πόροι οι διαθέσιμοι στους διεκδικητές συνεισφέρουν στον προσδιορισμό του πότε τα επεισόδια μεγάλης καταστολής είναι πιο πιθανό να γεννήσουν κύματα ηθικής διαμαρτυρίας και πότε αντιθέτως θα αποκινητοποιήσουν τα κινήματα»⁷⁵⁶.

Γι αυτό πέτυχε ο πρώτος «ανένδοτος», όχι όμως και ο δεύτερος.

Δύο χρόνια μετά τα μεγάλα Ιουλιανά, το κράτος και το παρακράτος είχε πάρει το μάθημά του και ήταν αποφασισμένο να μην αφήσει να επαναληφθούν τα Ιουλιανά. Η αύξηση της καταστολής ήταν μέρος αυτού ακριβώς του σχεδίου. Το επίπεδο κινηματικής εγρήγορσης του λαού, βέβαια, και η εμπέδωση της δημοκρατικής ενότητας και ταυτότητας, όπως αυτή επιβεβαιώθηκε και στα «μικρά Ιουλιανά», δεν άφηναν πολλά περιθώρια κινήσεων στο μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας. Η πραγματική δημοκρατία ή πραγματική δικτατορία. Το κίνημα για τον εκδημοκρατισμό γέννησε το «αντικίνημα» των

⁷⁵⁵della Porta D., ό.π., σ.90 και della Porta D., Fillieule O., ό.π., σ.233

⁷⁵⁶della Porta D., Fillieule O., ό.π., σ.234

«αγανακτισμένων πολιτών» της «καρφίτσας» και στη συνέχεια το «κίνημα» των συνταγματαρχών. Πρόκειται για το φαινόμενο που αναφέρεται ως radical flank στη βιβλιογραφία. Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60 επέτεινε την αστυνόμευση με την έλευση της χούντας. Η πολλή μεγάλη όμως καταστολή δεν αφήνει πολλά περιθώρια για δράση στους αντιπολιτευόμενους⁷⁵⁷. Η ακολουθία «καταπιεστική δεκαετία του '50»-«αντιφάσεις της Κεντροαριστεράς»-«στρατηγική της έντασης»-«χρόνια εκτάκτου ανάγκης»-«εθνική συμφιλίωση» που παρατηρεί η della Porta να λαμβάνει χώρα στην Ιταλία από το τη δεκαετία του '50 ως τη δεκαετία του '80⁷⁵⁸, μοιάζει έντονα με την πορεία που ακολούθησε η Ελλάδα: καταπιεστική Δεξιά-αντιφάσεις ΕΚ-στρατηγική της έντασης μετά τα Ιουλιανά-χούντα-εθνική συμφιλίωση της Μεταπολίτευσης.

Αντιτιθέμενες θεωρητικές υποθέσεις

Με δεδομένα όλα τα παραπάνω, ποια είναι λοιπόν η σχέση της κινηματικής δράσης αφενός με τις απειλές και αφετέρου με τις ευκαιρίες; Το ερώτημα αυτό, που δεν έχει πάψει να απασχολεί τους ερευνητές, φαίνεται πως περιστρέφεται γύρω από 4 πιθανές απαντήσεις: 1) η καταστολή έχει αρνητικό αντίκτυπο στις κινητοποιήσεις, 2) η καταστολή προξενεί το αντίθετο από το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, 3) η καταστολή προξενεί το αντίθετο αποτέλεσμα, αλλά η μεγάλη καταστολή επιφέρει το επιδιωκόμενο (η θεωρία της καμπυλοειδούς εξέλιξης, του ανάποδου U), 4) καταστολή και κινητοποίηση παραμένουν σε μια ισορροπία⁷⁵⁹.

Κατά τη γνώμη μου, δεν υπάρχει λόγος να επιλέξουμε κάποια από τις τέσσερις υποθέσεις, καθώς στα κεφάλαια που προηγήθηκαν έγινε σαφές ότι μπορεί να ισχύουν όλες. Τη δεκαετία του '50 η κλειστή Δομή Πολιτικών Ευκαιριών επηρέαζε αρνητικά τις κινητοποιήσεις (υπόθεση 1), από τον «ανένδοτο» και μετά είδαμε την καταστολή να προκαλεί πολλές φορές κλιμάκωση των κινητοποιήσεων (υπόθεση 2), κάθε κύμα κινητοποιήσεων να ακολουθείται από κύμα καταστολής και τούμπαλιν (υπόθεση 4), στο τέλος όμως η στρατιωτική επέμβαση να τερματίζει τον κύκλο διαμαρτυρίας (υπόθεση 3).

⁷⁵⁷ Goldstone J.-Tilly Ch., ό.π., σ.188

⁷⁵⁸ della Porta D., ό.π., σ.66-71

⁷⁵⁹ Δες χαρακτηριστικά στο Nam Taehyun, «The broken promises of democracy: Protest-repression dynamics in Korea 1990-1991», *Mobilization*, vol.11 (1), 2006, σ.429-431

Το πρόβλημα όμως έγκειται αλλού, στο ότι αυτές οι θεωρητικές υποθέσεις υποτίθεται ότι ισχύουν για όλους τους κινηματικούς δρώντες, γεγονός εσφαλμένο. Ακόμα όμως και οι ερευνητές που λαμβάνουν αυτόν τον παράγοντα υπόψη τους και προσπαθούν να προσδιορίσουν τις ευκαιρίες και τις απειλές για κάθε κινηματικό δρώντα ξεχωριστά, όπως για παράδειγμα ο Nam Tae-hyun⁷⁶⁰, παραβλέπουν έναν άλλο κρίσιμο παράγοντα: το πώς βλέπουν/αντιμετωπίζουν οι κινηματικοί δρώντες τις απειλές και τις ευκαιρίες. Εδώ ίσως να βρίσκεται και ένας προσδιοριστικός παράγοντας για το πότε ισχύει η μία θεωρητική υπόθεση και πότε η άλλη, ή, για να το πω αλλιώς, για ποιόν ισχύει η μία και για ποιόν η άλλη. Ισχύει δηλαδή ότι απειλές και ευκαιρίες είναι διαφορετικές για κάθε κινηματικό δρώντα, ισχύει όμως και ότι κάθε κινηματικός δρών τις αντιμετωπίζει διαφορετικά.

Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, οι απειλές μπορεί να είναι αρκετές για τους πιο ριζοσπάστες (τους αριστερούς εν προκειμένω) προκειμένου να κινητοποιηθούν, τη στιγμή που οι πιο μετριοπαθείς (εν προκειμένω οι κεντρώοι) φαίνεται να χρειάζονται τις πολιτικές ευκαιρίες για να μουν στον αγώνα. Η άνοδος της καταστολής από την πλευρά του κράτους είχε πρώτιστο σκοπό να φοβίσει τους μετριοπαθείς και να προκαλέσει απομαζικοποίηση του κινήματος και, εί δυνατόν, διάσπαση μεταξύ ριζοσπαστών και μετριοπαθών. Επειδή όμως σε πρώτη φάση η καταστολή προκάλεσε το αποτέλεσμα που περιγράφει η υπόθεση 2 και σε δεύτερη φάση η υπόθεση 4, έπρεπε να αυξηθεί η δόση της καταστολής ώστε να ισχύσει η υπόθεση 3 και να επιστρέψουμε γρήγορα σε μια σχέση καταστολής-κινητοποίησης σαν αυτή που περιγράφει η υπόθεση 1.

⁷⁶⁰ Στο ίδιο, σ.431-432

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΚΤΥΩΣΗ

Ο κύκλος διαμαρτυρίας πολλαπλασίασε τις κινηματικές οργανώσεις και τους φορείς διαμαρτυρίας σε όλους τους τομείς της κοινωνίας. Πως όμως επηρεάζουν οι οργανώσεις την κινητοποίηση, τη συγκρουσιακότητα, τον αυθορμητισμό; Ισχύει ο νόμος του Μίχελς περί θεσμοποίησης και ολιγαρχικοποίησης; Οι οργανώσεις καπελώνουν το κίνημα, δημιουργούν το κίνημα ή το βοηθούν ν' αναπτυχθεί; Το κίνημα αναπτύσσεται χάρις τον ανταγωνισμό τους για επιρροή ή χάρη στη συνεργασία τους; Οι θεσμικοί δρώντες προκαλούν την απονεύρωση του κινήματος; Προσπαθώντας να απαντήσει σε αυτά τα ερωτήματα, ο Tarrow εντόπισε τρεις τρόπους με τους οποίους σχετίζονται οι οργανώσεις με τα κοινωνικά κινήματα: 1) Θεσμικοί δρώντες, εξωτερικές των θεσμών οργανώσεις, κινηματικά δίκτυα βοηθούν στην ανάδυση κινημάτων. 2) Οι οργανώσεις βοηθούν στη διάχυση των κινημάτων, ιδιαίτερα όταν χρησιμοποιούν τη διάχυση της διαμαρτυρίας προκειμένου να μεταδώσουν το μήνυμά τους και να κερδίσουν νέους υποστηρικτές. Η διάχυση δεν γίνεται από το κέντρο στην περιφέρεια, αλλά όπου υπάρχουν οργανώσεις. 3) Οι οργανώσεις ανταγωνίζονται για τους υποστηρικτές και αυτό έχει θετικό αντίκτυπο στην κινηματική τους δραστηριότητα. Τσακώνονται για το ποια οργάνωση θα κινητοποιήσει καλύτερα τον κόσμο. Φυσικά η διάχυση του μηνύματος γίνεται και με βιβλία, περιοδικά, εφημερίδες, αλλά και μέσω της ίδιας της συλλογικής δράσης⁷⁶¹.

Οι θέσεις αυτές του Tarrow φαίνεται να επιβεβαιώνονται σε σημαντικό βαθμό και στην ελληνική περίπτωση. Γενικά τα οργανωτικά πρότυπα που προϋπήρχαν κυριάρχησαν, δεν υπήρξε σημαντική οργανωτική ανανέωση. Εξάιρεση ίσως αποτελεί η ΔΚΝΓΛ, για όσο διάστημα λειτούργησε. Οι κινηματικές οργανώσεις πολύ συχνά έχουν την τάση να μιμούνται τους ισχυρούς τους συμμάχους⁷⁶² και, στην περίπτωσή μας, ακόμα και οι οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς δεν προσπάθησαν να οικοδομηθούν με βάση κάποιο διαφορετικό από το ισχυρό κόμμα της Αριστεράς (ΚΚΕ-ΕΔΑ) πρότυπο. Μέσα στις δοσμένες συνθήκες πάντως πάρθηκαν σημαντικές αποφάσεις σχετικά με την οργανωτική ενδυνάμωση, οι οποίες επηρέασαν θετικά την πορεία των κινημάτων του '60. Πιο σημαντικές, κατά τη γνώμη μου, ήταν η διάλυση της ΕΠΟΝ και η ενίσχυση της

⁷⁶¹ Tarrow S., *Democracy and Disorder: Social conflict, political protest and democracy in Italy, 1965-1975*, New York, Oxford University Press, 1989, σ.220-221

⁷⁶² Στο ίδιο, σ.156

Ν.ΕΔΑ, η δημιουργία των 115 και της ΕΦΕΕ, καθώς και η δημιουργία των Λαμπράκηδων. Ιδίως τα αριστερά κόμματα και οι αριστερές οργανώσεις της δεκαετίας του '60 προσπάθησαν να κάνουν τη δουλειά που αναθέτει στον εαυτό της κάθε οργάνωση πρωτοπορίας: μεσολάβηση (*brokerage*), δημιουργία κοινωνικοπολιτικών κατηγοριών (*category formation*), αλλαγή διακυβεύματος (*object shift*).

Όσον αφορά τώρα στα δίκτυα, μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρεις λειτουργίες των δικτύων: κατασκευάζουν και ενισχύουν τις ταυτότητες, τα ερμηνευτικά σχήματα γύρω από συγκεκριμένα προβλήματα και διεκδικήσεις, καθώς και την πολιτική συνειδητοποίηση (*socialization function*), συνδέουν τα άτομα με τη δράση δίνοντάς τους ευκαιρίες να συμμετάσχουν σε αυτή (*structural-connection function*), επηρεάζουν τις ατομικές αποφάσεις συμμετοχής στη δράση μέσω της διαμόρφωσης των αντιλήψεων και των προτιμήσεων του (*decision-shaping function*)⁷⁶³. Η συμμετοχή στην κινηματική δράση μπορεί να εξασφαλιστεί σε κρίσιμο βαθμό από τα δίκτυα που υπάρχουν εντός κοινωνικών ομάδων και όχι από τις οργανώσεις. Έτσι λειτουργεί άλλωστε αυτό που ο Oberschall ονόμασε *bloc recruitment* (1973) ή αυτό που ονόμασε *catnet* (*category and network*) ο Tilly (1978)⁷⁶⁴.

Οι δημοκρατικές οργανώσεις, και δη η ΕΔΑ, η ΕΚ, και οι πολιτικές τους νεολαίες, η ΕΦΕΕ, οι 115 ΣΕΟ και γενικά οι δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες επαγγελματικές οργανώσεις, συνέδεαν χώρους και ανθρώπους που δεν ήταν συνδεδεμένοι μεταξύ τους (*brokerage*), συνεργάζονταν μεταξύ τους (*coordinated action*), με κορυφαίες στιγμές τον αντιΕΚΟΦικό αγώνα στα πανεπιστήμια, τον «ανένδοτο» αγώνα, τα Ιουλιανά, τους πανεργατικούς αγώνες, τις Μαραθώνιες Πορείες κλπ, ενώ πολλά συνδικάτα και σπουδαστικοί σύλλογοι, καθώς και η ΕΚ, όπως έχω ήδη πολλάκις αναφέρει, κατέστησαν αντικείμενα κοινωνικής ιδιοποίησης (*social appropriation*) εκ μέρους των κινητοποιούμενων δημοκρατών.

Ενδογενείς και εξωγενείς πόροι

⁷⁶³ Passy F., «Social networks matter. But how?», στο Diani M., McAdam D., *Social movements and networks: relational approaches to collective action*, Oxford University Press, 2003, σ.23-27

⁷⁶⁴ Diani M., «Networks and participation», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004

Όπως έχω ήδη αναφέρει, οι πόροι των κινημάτων του '60 ήταν ως επί το πλείστον ενδογενείς. Η ανάπτυξη της οικονομίας και της εκπαίδευσης βοήθησε ιδιαίτερα την οργανωτική ενδυνάμωση. Ωστόσο, τα κινήματα του '60 δεν ήταν μόνο απόρροια συσσώρευσης πόρων που οφείλονταν στην ανάπτυξη. Ήταν και οι προσδοκίες για αυξημένους πόρους που τους έκαναν να κινητοποιηθούν. Υπό αυτήν την έννοια, και όπως γνωρίζουν όλοι οι ακτιβιστές που υπόσχονται μελλοντικά οφέλη σε περίπτωση επιτυχίας, οι προσδοκίες αυτές ήταν σημαντικότερος πόρος. Με λίγα λόγια η κινητοποίηση μελλοντικών και/ή ανύπαρκτων πόρων είναι το ίδιο ισχυρή με την κινητοποίηση υπαρκτών πόρων. Το συμπέρασμα αυτό συνιστά αυτομάτως μια ισχυρή κριτική στη θεωρία κινητοποίησης πόρων, η οποία αρχικά στηρίχθηκε στην ιδέα ότι μόνο χειροπιαστοί πόροι τα βοηθούν να αναπτυχθούν.

Όπως υποστήριζαν οι McCarthy και Zald στο εισηγητικό της θεωρίας τους άρθρο,

«καθώς το ποσό των διαθέσιμων στο κοινό και τις ελίτ πόρων αυξάνεται, το απόλυτο και σχετικό ποσό των πόρων των διαθέσιμων στις κινηματικές οργανώσεις αυξάνεται»⁷⁶⁵.

Σε μια τέτοια περίπτωση, όμως, οι λόγοι για κινηματική δραστηριότητα που θα έθιγαν τις πηγές αυτών των πόρων μειώνονται. Καθώς οι διαθέσιμοι πόροι αυξάνονται αναλογικά με το σύνολο των κοινωνικών πόρων, ισχυρίζονται οι Mc Carthy και Zald, οι κινηματικές οργανώσεις μπορούν να περιμένουν να κερδίσουν μεγαλύτερο αναλογικό μερίδιο. Το επιχείρημά τους είναι βασισμένο πάνω στην πεποίθησή τους ότι, αν εξαιρέσει κανείς τις στιγμές κρίσης, οι κινηματικές οργανώσεις είναι χαμηλά στις προτεραιότητες των ανθρώπων⁷⁶⁶. Μπορεί, όμως, οι κινηματικές οργανώσεις να επωφεληθούν τα μέγιστα από την προσδοκία ιδιοποίησης των αυξημένων πόρων της κοινωνίας. Άλλωστε συμβαίνει συχνά οι πόροι να αυξάνονται μαζί με τις ανισότητες. Το επιχείρημά τους, όμως, βασίζεται σε συγκεκριμένες ιστορικές εμπειρίες. Εκτός βέβαια αν η ελληνική περίπτωση καταχωρηθεί στα «κινήματα της κρίσης» και όχι τα «κινήματα της αφθονίας», και άρα, όπως υποστηρίζει ο Kerbo, δεν μπορεί –ούτως ή άλλως- να εξηγηθεί

⁷⁶⁵ Mc Carthy J. and Zald M., «Resource mobilization and social movements: a partial theory», *The American journal of sociology*, vol. 82, no. 6, 1977, p.1212-1241, σ.1224

⁷⁶⁶ Στο ίδιο

από τη θεωρία κινητοποίησης πόρων⁷⁶⁷. Έπειτα, οι οργανώσεις που προέκυψαν προϋούσης της δεκαετίας του '60 δεν προέκυψαν επειδή όσο μεγαλύτερο ήταν το απόλυτο μέγεθος των διαθέσιμων στις κινηματικές οργανώσεις πόρων τόσο περισσότερες οργανώσεις προέκυπταν για να διεκδικήσουν αυτούς τους πόρους⁷⁶⁸. Επαναλαμβάνω ότι οι πόροι μπορεί να βοηθούν την κινητοποίηση, αλλά η κινητοποίηση γίνεται βασικά γιατί δεν υπάρχουν πόροι, που, αν υπήρχαν, δεν θα χρειαζόταν ενδεχομένως να γίνει κινητοποίηση.

Ωστόσο, καμία ανάλυση της κινηματικής δράσης δεν μπορεί να παραβλέψει την καθοριστική σημασία της συσσώρευσης πόρων για την ανάληψη παρατεταμένης κινηματικής δράσης. Οι πόροι αυτοί μπορεί να είναι υλικοί ή μη, ενδογενείς ή εξωγενείς. Ύστερα από 30 χρόνια ανάπτυξης, η θεωρία κινητοποίησης πόρων, φτάνοντας στο πιο ώριμο σημείο της, έχει προσδιορίσει τις κατηγορίες των υπό συσσώρευση πόρων ως εξής: ηθικοί πόροι (νομιμοποίηση, αλληλέγγυα ή ηθική υποστήριξη), πολιτιστικοί και γνωστικοί πόροι (τεχνογνωσία σχετική με την οργάνωση της κινητοποίησης, ιδέες), κοινωνικο-οργανωτικοί πόροι (δίκτυα, οργανώσεις, υποδομές), ανθρώπινοι πόροι (ανθρώπινη εργασία, εμπειρία, εξειδικευμένα προσόντα), υλικοί πόροι (χρήματα, εξοπλισμός, εφόδια)⁷⁶⁹. Όλες αυτές οι κατηγορίες πόρων έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των κινημάτων του '60, ενώ ο τρόπος πρόσβασης σε αυτούς τους πόρους παραπέμπει κυρίως στην αυτό-παραγωγή (self-production), σε σημαντικό βαθμό στην ιδιοποίηση (co-optation/appropriation) και στη συσσωμάτωση διάσπαρτων πόρων (aggregation) και σε ασήμαντο βαθμό στην πατρωνία (patronage)⁷⁷⁰.

Ας δούμε όμως λίγο πιο αναλυτικά τους ενδογενείς πόρους. Η ενδογενής οργανωτική δύναμη στηρίχθηκε αρχικά στο γεγονός ότι οι οργανώσεις του '60 ήταν γεμάτες με αριστερούς του '40 και του '50. Οι συμμετέχοντες στα κινήματα προέρχονταν σε κρίσιμο βαθμό από τα κομματικά και άτυπα δίκτυα της Αριστεράς, τουλάχιστον στα πρώτα στάδια. Η οργανωτική και ιδεολογική επάρκεια της Αριστεράς άλλωστε την βοήθησε, όπως είδαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, να αντέξει και να κινητοποιήσει τον κόσμο

⁷⁶⁷ Kerbo H., «Movements of 'crisis' and movements of 'affluence': A critique of deprivation and resource mobilization theories», *The journal of conflict resolution*, τόμ.26, ν.4, 1982, σ.645-663

⁷⁶⁸ Mc Carthy J. and Zald M., ό.π., σ.1225

⁷⁶⁹ Edwards B., McCarthy J., «Resources and social movement mobilization», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004, σ.125-128

⁷⁷⁰ Στο ίδιο, σ.131-135

της και στις περιόδους όπου χαρακτηρίζονταν από ισχνές πολιτικές ευκαιρίες. Η ανάληψη συλλογικής δράσης μεγάλου κόστους προϋποθέτει μια πυκνότητα κοινωνικών και προσωπικών σχέσεων και μια αμοιβαία εμπιστοσύνη και στήριξη που αυτές συνεπάγονται⁷⁷¹, που μόνο η Αριστερά διέθετε εκείνη την περίοδο.

Η ανάπτυξη του καπιταλισμού κατά τη μεταπολεμική περίοδο, από την άλλη, είχε ως υποπροϊόν την οργανωτική ανάπτυξη της εργατικής τάξης τόσο άμεσα (φέρνοντας κοντά τους εργαζόμενους) όσο και έμμεσα (προσφέροντας χρήματα-απαραίτητους πόρους για την οργανωτική ανάπτυξη). Η ίδια η εσωτερική μετανάστευση και η αστικοποίηση πρόσφερε σε ευρέα λαϊκά στρώματα οικονομικούς πόρους, φυσική εγγύτητα και βελτιωμένες επικοινωνίες μεταξύ τους, καθώς και εκπαιδευτικούς πόρους. Οι σπουδαστές από την άλλη επωφελούνται προκειμένου για την οργάνωση της συλλογικής διαμαρτυρίας από την ραγδαία αύξηση του σπουδαστικού πληθυσμού και, άρα, την πυκνότητα των δεσμών εντός του πανεπιστημίου, των τεχνικών σχολών και των σχολείων. Γι αυτό άλλωστε και τους καλοκαιρινούς μήνες πέφτει η κινηματική δραστηριότητά τους. Αυτοί οι περιβαλλοντικοί παράγοντες όμως δεν συνιστούσαν τις μοναδικές ευκαιρίες για οργανωτική ανάπτυξη που συναντούμε την εξεταζόμενη περίοδο. Οι οικοδόμοι με τη σειρά τους δεν φοβούνταν την απόλυση και δεν είχαν πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, οι φοιτητές είχαν το άσυλο και τις φοιτητικές ελευθερίες και τη χρηματοδότηση των δικών τους, η ΕΔΑ ήταν κοινοβουλευτικό κόμμα, ενώ οι δήμαρχοι ήταν θεσμικοί παράγοντες που τους έβγαζε ο λαός.

Αντίθετα όμως με τους παραπάνω κινηματικούς δρώντες, η αργοπορημένη ανάπτυξη του αγροτικού κινήματος οφείλεται σε οργανωτικές ανεπάρκειες, που συνδέονται ακριβώς με την έλλειψη τέτοιου είδους διευκολύνσεων. Η διασπορά του αγροτικού πληθυσμού, που δυσχεραίνει την επικοινωνία και το συντονισμό, ήταν ανέκαθεν, όπως ήδη είχε συμπεράνει ο Μαρξ⁷⁷², ένα εμπόδιο στη συλλογική δράση των αγροτών. Ο κοινωνικός έλεγχος που ασκούσαν μέσω του πελατειακού συστήματος, της λευκής τρομοκρατίας, της ανάγκης προσφυγής στο κράτος για το ο,τιδήποτε, ήταν πιο έντονα στις επαρχίες και δη στις απομακρυσμένες από τα αστικά κέντρα. Οι αλλαγές όμως που έλαβαν χώρα στην αγροτική οικονομία οδήγησαν στη σύνδεση με την αγορά και στην εγκατάλειψη της

⁷⁷¹ McAdam D., «Recruitment to high risk activism: The case of Freedom Summer», στο *American journal of sociology*, 92, 1986

⁷⁷² Μαρξ Κ., *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λονδοβίκου Βοναπάρτη*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1975

αυτάρκειας, γεγονός που δημιούργησε την ανάγκη οργανωτικών δεσμών που να αποσοβούν τους νέους κινδύνους. Το ίδιο ισχύει επίσης και για τους εσωτερικούς μετανάστες, τους στερημένους από τα κοινωνικά δίκτυα της επαρχίας. Εκτός του ότι δημιούργησαν, προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις προκλήσεις της νέας τους ζωής, συλλόγους και επιτροπές, μετέβαλαν τις ίδιες τις εργατικές και λαϊκές συνοικίες σε οργανωτικές δομές της ζωής τους και της δράσης τους.

Από τη μια, λοιπόν, τα κινήματα εμφανίστηκαν εκεί όπου υπήρχαν προηγούμενοι οργανωτικοί δεσμοί (γεγονός συχνό και εντοπισμένο από τη βιβλιογραφία)⁷⁷³, όπως εργοστάσια, γιαπιά, πανεπιστήμια, δημόσιες υπηρεσίες, γειτονίες, αριστερά δίκτυα, χωριά, συνεταιρισμοί, παρέες, στέκια, και από την άλλη δημιουργήθηκε ένα μεγάλο δίκτυο επικοινωνίας, που περιλάμβανε διασυνδέσεις στο εσωτερικό των οργανώσεων (πολιτικών και μη), διασυνδέσεις μεταξύ οργανώσεων των (πολιτικών και μη), αλληλεγγύη μεταξύ κοινωνικών ομάδων και οργανώσεων, συνδικάτα και κλαδικές οργανώσεις εργαζομένων, εργατικά κέντρα, φοιτητικούς συλλόγους, τριτοβάθμια όργανα, επιτροπές, νεολαιίστικες οργανώσεις, τα γραφεία της ΕΔΑ, τις λέσχες της ΔΝΛ, τις δημοκρατικές εφημερίδες κλπ. Κύριοι μεσολαβητές (brokers) μεταξύ όλων αυτών ήταν τα μέλη της ΕΔΑ και προοδευτικά και οι κεντρώοι ακτιβιστές και πολιτευτές. Οι οργανώσεις του '60 συνδέονταν μεταξύ τους ή επικοινωνούσαν μέσω ακτιβιστών, καθώς πολλοί ακτιβιστές της περιόδου δεν ανήκαν μόνο σε μία οργάνωση, αλλά είχαν πολλαπλή ένταξη. Αυτό είχε πολλά οφέλη: τη διάχυση των πληροφοριών, την ταχύτητα των αποφάσεων, τη δημιουργία μιας κοινής αντίληψης για τον αγώνα, τη δημιουργία αισθημάτων εμπιστοσύνης. Ο ρόλος των διαπροσωπικών σχέσεων επίσης ήταν σημαντικός στις συλλογές υπογραφών, στην άμεση δράση, στις κομματικές κινητοποιήσεις, στις κινητοποιήσεις στα χωριά και τις αστικές γειτονίες, στις κινητοποιήσεις για τοπικά προβλήματα, στις φυλακές, κλπ. Όλοι οι παραπάνω δεσμοί φυσικά σφυρηλατήθηκαν μέσα από διαδικασίες συνεχούς επικοινωνίας και ατέρμονης συζήτησης⁷⁷⁴.

⁷⁷³ Mc Adam D., ό.π., σ.128-129

⁷⁷⁴ Για το ρόλο των διαδικασιών αυτών στην οικοδόμηση κινηματικών δικτύων βλ. Mische A., «Cross-talk in movements: Reconceiving the culture-network link», στο Diani M. και McAdam D. (eds), *Social movements and networks: Relational approaches to collective action*, Oxford University Press, 2003

Εκτός όμως από την οργανωτική δικτύωση, η άνοδος των κοινωνικών κινημάτων του '60 οφείλει τα μέγιστα και στη συγκέντρωση των δυνάμεων και, πιο συγκεκριμένα, στην αύξηση των μελών συνδικάτων και πολιτικών οργανώσεων, στη γεωγραφική συγκέντρωση του πληθυσμού στις πόλεις και δη στην Αθήνα, στη συγκέντρωση των φοιτητών στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, στις περιφερειακές συγκεντρώσεις των αγροτών, στη δημιουργία των 115 ΣΕΟ, στη δημιουργία της ΕΦΕΕ, στα συγκεντρωτικά αιτήματα του «15%», του 7^{ου} έτους των μαθητών, της αύξησης των μισθών, του εκδημοκρατισμού κλπ.

Η ύπαρξη πολλών οργανώσεων ήταν γεγονός ευνοϊκό. Το πολιτικοϊδεολογικό εύρος είχε ως αποτέλεσμα να δύναται η εξωθεσμική πολιτική να περιλάβει πολύ κόσμο. Όλες αυτές οι οργανώσεις μαζί δημιούργησαν εντυπωσιακά γεγονότα διαμαρτυρίας με εκατοντάδες χιλιάδες συμμετέχοντες, καθώς είχε επιτευχθεί ενότητα στη βάση (*convergence*). Οι αγρότες πολιτικοποιούνταν σε κάποιο βαθμό υπερκομματικοποιούμενοι. Οι φοιτητές πήραν τους συλλόγους στο όνομα των δημοκρατικών δυνάμεων. Οι υπογραφές για την απελευθέρωση κρατουμένων προέρχονταν από όλες τις παρατάξεις. Έντονη ήταν επίσης, όπως έχω τονίσει επανειλημμένα, η ενασχόληση πολλών κοινωνικών δρώντων και με ζητήματα άλλων κοινωνικών ομάδων και κυρίως με το γενικό αίτημα του εκδημοκρατισμού. Η αλληλεγγύη ήταν πράγματι το όπλο του λαού.

Το ότι οι πόροι που κινητοποιήσαν τα κινήματα του '60 ήταν ως επί το πλείστον ενδογενείς βέβαια δε σημαίνει ότι οι κινηματικοί δρώντες δεν εκμεταλλεύθηκαν κάθε λογής πόρους στους οποίους είχαν πρόσβαση. Πρώτα και κύρια, όπως έχω αναλύσει στο σχετικό κεφάλαιο, οι κινηματικοί δρώντες του δημοκρατικού στρατοπέδου κατάφεραν να ιδιοποιηθούν (*social appropriation*) το κόμμα της ΕΚ και να το καταστήσουν ως ενός σημείου καλό αγωγό των διεκδικήσεών τους⁷⁷⁵. Φυσικά για την ΕΔΑ δεν μπορεί να γίνει λόγος, γιατί δεν θεωρώ ότι υπήρξε εξωτερικός των κινήματων υποστηρικτής. Τουναντίον, μάλλον υπήρξε ο «εγκέφαλος» των κινήματων του '60. Από κει και πέρα, πολλές οργανώσεις, σύλλογοι, θέατρα, κινηματογράφοι παραχωρούσαν το χώρο τους για συγκεντρώσεις, πολλοί εργαζόμενοι δίνανε τσιγάρα, λεφτά, τρόφιμα σε αγωνιστές

⁷⁷⁵ Για ιδιοποίηση της ΕΚ από τα δημοκρατικά διεκδικητικά υποκείμενα μιλά και ο Σεραφείμ Σεφεριάδης στο Σεφεριάδης Σ., «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η 'σύντομη' δεκαετία του '60 ως 'συγκρουσιακός κύκλος'», στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ευ. (επιμ.), *Η 'σύντομη' δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2007, σ.62-64

συναδέλφους, η *Αυγή* και άλλες εφημερίδες πρόσφεραν πληροφορίες και προβολή, ενώ δημοκρατικοί δικηγόροι πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους δωρεάν. Δεν πρέπει επίσης να υποτιμάμε τη σημασία που είχαν για τα μεγάλα γεγονότα της Αθήνας οι ανεπτυγμένες και κεντρομόλες αστικές συγκοινωνίες⁷⁷⁶. Από αυτή την άποψη σημαντικό είναι και το γεγονός ότι η Αθήνα έχει εκείνη τη δομή που ο Hobsbawm θεωρεί ευεπίφορη για αστικές εξεγέρσεις⁷⁷⁷. Τέλος, η μαζική συγκέντρωση πολιτών σε κηδείες σημαντικών φυσιογνωμιών της αντιπολίτευσης, σε εθνικές γιορτές, σε υποδοχές επισήμων, στα Θεοφάνεια ή ακόμα-ακόμα και στα γήπεδα, μετατράπηκαν πολλές φορές σε μαχητικές διαδηλώσεις. Γίνεται σαφές πάντως ότι οι ελίτ δε θέλησαν να προσφέρουν πόρους στους διεκδικητές, αντιθέτως τους αντιστρατεύονταν. Ακόμα και στην περίπτωση της ΕΚ, οι εσωτερικοί πόροι προηγήθηκαν της κινητοποίησης, ενώ οι εξωτερικοί ακολούθησαν.

Σημαντικό ρόλο στην οργανωτική ανάπτυξη και γενικότερα στην ανάπτυξη των κινητοποιήσεων έπαιξε και η ηγεσία. Η ΕΔΑ ως ηγεσία του κινήματος του '60, ο Γ. Παπανδρέου στον «ανένδοτο», οι δήμαρχοι στις κινητοποιήσεις για την Κύπρο και τα τοπικά προβλήματα, ο Μίκης Θεοδωράκης στους Λαμπράκηδες κλπ.

Η μεσολάβηση της ηγεσίας δεν είναι παθητική, είναι ενεργητική. Υπ' αυτήν την έννοια οι ηγέτες δεν είναι μια καθ' όλα εξαρτημένη μεταβλητή. Η παρουσία του «Γέρου της Δημοκρατίας» υπήρξε καταλυτική για την πορεία του κινήματος υπέρ του εκδημοκρατισμού, ενώ η παρουσία του Μίκη Θεοδωράκη ήταν καταλυτική για τη δημιουργία της μαζικής οργάνωσης των Λαμπράκηδων. Και οι δύο ήταν αυτό που οι Aminzade, Goldstone, Mc Adam και Perry ονομάζουν *people-oriented* ή *χαρισματικοί* ηγέτες παρά *task-oriented leaders*. Δεν μιλούσαν με τεχνοκρατικό τρόπο, δεν χρησιμοποιούσαν εργαλειακό λόγο, αλλά προσπαθούσαν περισσότερο να εκφράσουν την οργή και τη συναισθηματική φόρτιση των καταπιεσμένων⁷⁷⁸. Οι ίδιοι συγγραφείς ξεχωρίζουν δύο τρόπους με τους οποίους η δυναμική της ηγεσίας μπορεί να επηρεάσει την εξέλιξη και την έκβαση των πολιτικών συγκρούσεων.

⁷⁷⁶ Βλαστός Θ., Νάθενας Γ., «Αθήνα. Μεταπολεμικές αυταπάτες και οι επιπτώσεις τους στους σημερινούς συγκοινωνιακούς προγραμματισμούς», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 1994, σ.631

⁷⁷⁷ Hobsbawm E., *Επαναστάτες*, Θεμέλιο, 2008

⁷⁷⁸ Aminzade R., Goldstone J., Mc Adam D., Perry E., «Leadership dynamics and dynamics of contention» στο Aminzade R., Goldstone J., Mc Adam D., Perry E., Sewell W., Tarrow S., Tilly Ch., *Silence and voice in the study of contentious politics*, CUP, 2001, σ.130

«Πρώτον, η πιθανή συνεργασία ή σύγκρουση μεταξύ των ‘task oriented’ ή οργανωτικών και των ‘people oriented’ ή οραματιστών, ή μεταξύ διαφορετικών ηγετών που τονίζουν τη μία ή την άλλη από αυτές τις διαστάσεις, είναι ένας ανεξάρτητος διαμορφωτής της πορείας των κινηματικών γεγονότων. [...] Δεύτερον, εάν μία επανάσταση οδηγεί σε μια δημοκρατική έκβαση δεν εξαρτάται απλώς από ευνοϊκές ή μη κοινωνιο-δομικές συνθήκες, αλλά επίσης από το χαρακτήρα των επαναστατών ηγετών»⁷⁷⁹.

Η απόφαση του Γ. Παπανδρέου να παραιτηθεί παρ’ όλες τις αντίθετες υποδείξεις κορυφαίων στελεχών της ΕΚ και αργότερα η οξεία αντιπαράθεση του Αντρέα Παπανδρέου με το Παλάτι, τους Αμερικανούς και το στρατό, παρ’ όλες τις αντίθετες υποδείξεις του «Γέρου», έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη το κινήματος για τον εκδημοκρατισμό. Από την άλλη, ο «Γέρος» εκ του χαρακτήρος του δεν επρόκειτο να συναινέσει στην υιοθέτηση βίαιων μέσων στην αντιπαράθεση με το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας, στην ανατροπή της Μοναρχίας ή στην ενδυνάμωση της Αριστεράς. Δεν μπορούσε να υιοθετήσει κάτι περισσότερο από την ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος. Μια αντίστοιχη σύγκρουση σημειώθηκε και στα ηγετικά κλιμάκια της αριστερής Νεολαίας πρώτα μεταξύ του people-oriented Μίκη και των task-oriented στελεχών της ΕΔΑ και σε δεύτερη φάση μεταξύ των task-oriented στελεχών της ΕΔΑ και των people-oriented ακροαριστερών της Οργάνωσης. Το δίπολο του Lycian Pye μεταξύ «μανδαρίνων» και «επαναστατών» ηγετών (mandarin και rebel)⁷⁸⁰ φαίνεται να απηχεί σε κάποιο –ίσως μικρό- βαθμό τις υπό εξέταση περιπτώσεις. Το σίγουρο πάντως είναι ότι η (καλή ή κακή) συνεργασία αυτών των δύο τύπων ηγετών υπήρξε σημαντική για την πορεία του κινήματος υπέρ του εκδημοκρατισμού.

Συμμετοχή στις οργανώσεις

Επιστρέφοντας τώρα στις οργανώσεις, θέλω να αναφερθώ σε ένα ζήτημα που ανακύπτει από τη στιγμή που ισχυρίζομαι ότι η ενδυνάμωση των οργανώσεων είχε σημαντικό αντίκτυπο στην άνοδο των κινητοποιήσεων: ποιοι ήταν οι λόγοι αυτής της μαζικής ένταξης;

⁷⁷⁹ Στο ίδιο, σ.132

⁷⁸⁰ Στο ίδιο, σ.133

Πρώτα απ' όλα η δεκαετία του '60 δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει τη θεωρία του Olson σχετικά με τους «λαθρεπιβάτες» (free-riders), που αφήνουν τους άλλους να αναλάβουν το κόστος και περιμένουν αυτοί να εισπράξουν το όφελος, ή τα επιλεκτικά κίνητρα προκειμένου να εξασφαλιστεί η συμμετοχή. Η θεωρία του Olson ίσως να ισχύει μερικώς στις φιλελεύθερες δημοκρατίες όπου a priori υπάρχουν πιθανότητες επιτυχίας. Στις συνθήκες της δεκαετίας του '60 όμως, μόνο η μαζική συμμετοχή, η αλληλεγγύη και η κλιμάκωση έκαναν τις κινητοποιήσεις αποτελεσματικές. Το free-riding δεν μπορεί να είναι επωφελές όταν το αίτημα είναι η νομιμοποίηση του μέσου της κινητοποίησης. Από την άλλη, ενώ η αλληλεγγύη δεν ήταν απλώς προϊόν ορθολογικού υπολογισμού (αν και δεν έλειπε και αυτό), η κινηματική δράση ήταν έλλογη ακόμα και αν δεν ήταν προϊόν ακριβούς ορθολογικού υπολογισμού κόστους-οφέλους. Θυμίζω ότι οι κινηματικές αποφάσεις παίρνονται πολλές φορές σε κενό πληροφοριών, το κόστος είναι αδιόρατο, πολλές φορές είναι αναπόφευκτο, ενώ συνήθως είναι συνυφασμένο και α ξεχώριστο με το όφελος. Όταν μάλιστα πρόκειται για ηθική ανταμοιβή, το όφελος συνίσταται ακριβώς στο κόστος που καθένας ανέλαβε. Ενώ, λοιπόν, τα κόστη και οι ανταμοιβές, και ιδίως τα επιλεκτικά κίνητρα που παρέχουν οι οργανώσεις, είναι για τους McCarthy και Zald σημαντικοί παράγοντες όσον αφορά τη συμμετοχή ή όχι στις κινητοποιήσεις,⁷⁸¹ τα ελληνικά '60s δεν φαίνεται να επιβεβαιώνουν αυτήν την υπόθεση.

Αντιθέτως, καθοριστικοί παράγοντες για τη συμμετοχή στις κινητοποιήσεις ήταν το αριστερό οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον πρωτίστως και όχι τόσο επιλεκτικά κίνητρα, όπως θέσεις υπευθύνων. Επίσης η πρότερη ένταξη σε οργανώσεις διευκολύνει τη νέα ένταξη, στρατολόγηση και/ή κινητοποίηση. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ίσως οι αριστεροί που βρέθηκαν στις οικοδομές ή στο λογιστικό επάγγελμα, οι οποίοι πρωταγωνίστησαν στη δημιουργία συνδικάτων σε αυτούς τους τομείς. Έπειτα, οι παρέες και μια πιο ενδιαφέρουσα ζωή, με την οποία ήταν συνυφασμένη η κινηματική ζωή, προσέλκυαν και αυτές αρκετό κόσμο. Η ένταξη χάρη σε και η στρατολόγηση από τα συγκεκριμένα δίκτυα αποδεικνύει ότι αυτές οι διαδικασίες είναι πιο εύκολες όταν και οι γύρω σου μοιράζονται παρόμοιες αντιλήψεις.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε επίσης ότι οι οργανώσεις αναδιοργανώνουν τον κοινωνικό ιστό που διαρρηγνύεται, γεγονός σημαντικό για τους εκατοντάδες χιλιάδες εσωτερικούς

⁷⁸¹ Mc Carthy J. and Zald M., ό.π., σ.1226-1227

μετανάστες εκείνη την περίοδο. Η καταστροφή ή υποβάθμιση των πρότερων κοινωνικών δομών στην Ελλάδα δεν ήταν βέβαια τόσο μεγάλη, καθώς δεν διασπάστηκε ο αγροτικός και ο αστικός χώρος, ενώ μεταφέρθηκαν σε κρίσιμο βαθμό οι αγροτικές σχέσεις στην πόλη. Με άλλα λόγια, δεν ισχύει η θέση του Kornhauser (1959) σύμφωνα με την οποία τα κινήματα προκύπτουν σε συνθήκες αποδιάρθρωσης του κοινωνικού ιστού, δεδομένου ότι τα ίδια στηρίζονται σε ήδη υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις και δημιουργούν νέες κοινωνικές σχέσεις, όπως ακριβώς έγινε και στην Ελλάδα.

Όσον αφορά τώρα στους νέους, την κατεξοχήν κοινωνική ομάδα που έλκεται από την κινηματική δραστηριότητα, η υπερδραστηριότητα και οι υψηλοί στόχοι κοινωνικής αλλαγής που έθεταν οι πολιτικές οργανώσεις εκείνης της εποχής τους προσέλκυαν χωρίς δυσκολία. Μάλιστα, η ανάδυση της άκρας αριστεράς από τα σπλάχνα της επίσημης αριστεράς από το '64-'65 μπορεί να ερμηνευθεί από το παρακάτω συμπέρασμα του Gaxie:

«Μια μαζική οργάνωση που στηρίζεται στην αγωνιστική ενεργητικότητα δεν μπορεί να επιβιώσει παρά μόνο αν λειτουργεί συνέχεια σε ένα ρυθμό που να πλησιάζει εκείνον που χρειάζεται για να πετύχει υψηλούς στόχους. Η επιβράδυνση της αγωνιστικής ενεργητικότητας θα διέκοπτε την ικανοποίηση που αυτή προκαλεί και η οργάνωση θα διακινδύνευε στο τέλος να χάσει μέλη»⁷⁸².

Οι τεχνικές στρατολόγησης, ένταξης και συμμετοχής ήταν εν πολλοίς αυτές που εντόπισε ο Hirsch: η τεχνική της πολιτικής συνειδητοποίησης, η τεχνική της επίδειξης της συλλογικής ισχύος, η τεχνική της πόλωσης και η τεχνική της συλλογικής διαβούλευσης⁷⁸³. Πιο εύκολα στρατολογούνταν οι νέοι που δεν είχαν υποχρεώσεις, καθώς και οι εργαζόμενοι σε εργασιακά περιβάλλοντα με μεγάλη πυκνότητα δεσμών και σχέσεων, όπως τα πανεπιστήμια, τα γιαπιά, τα μεγάλα εργοστάσια και οι οργανισμοί. Έπειτα, οι οικοδόμοι, οι φοιτητές, και οι Λαμπράκηδες, μέσα από τους αγώνες τους οικοδόμησαν την ταυτότητα του «πρωτοπόρου» για την οποία ήταν περήφανοι και η οποία τους κράτησε σε κινηματική εγρήγορση έκτοτε.

Κατά τα άλλα, οι οργανώσεις που κατάφερναν να στρατολογήσουν καινούργια μέλη και να απλώσουν την επιρροή τους ήταν μαχητικές και παρούσες στους αγώνες, ήταν παντού

⁷⁸² Neveu E., ό.π., σ.184

⁷⁸³ Στο ίδιο, σ.186-187

και δεν άφηναν ευκαιρία να αντιπαρατεθούν στις κατεστημένες πολιτικές, ήταν, με άλλα λόγια, συνεπείς δημοκρατικές δυνάμεις τόσο στο μήνυμά τους όσο και στον τρόπο συμπεριφοράς τους. Ακριβώς αυτή η ριζοσπαστικοποίηση στη ρητορική και το ρεπερτόριο δράσης που απαντούσε στην αυξανόμενη εχθρικότητα του κράτους και τη συμβιβαστική στάση της Αριστεράς επέτρεψε στους νέους ακροαριστερούς μετά το '65 να κερδίσουν οπαδούς.

Σχέσεις μεταξύ οργανώσεων

Τα δημοκρατικά κόμματα και οι νεολαίες τους συμμάχησαν εναντίον του κοινού αντιπάλου, της Δεξιάς, στη βάση δύο κοινών παραδοχών: 1) μετά τις εκλογές «βίας και νοθείας» υπήρχε «δομική ισοδυναμία» (structural equivalence)⁷⁸⁴ μεταξύ αριστερών και κεντρώων, καθώς το κράτος της Δεξιάς τους επεφύλασσε την ίδια αντιμετώπιση, 2) η Αριστερά είχε μεγαλύτερη οργανωτική επάρκεια από το Κέντρο, ενώ το τελευταίο είχε μεγαλύτερο πολιτικό εκτόπισμα. Ενώ στα ζητήματα της διαμεσολάβησης (brokerage), της κεντρικότητας (centrality) και της ηγεσίας (leadership)⁷⁸⁵, η Αριστερά είχε στις αρχές της δεκαετίας του '60 αναντίρρητα τον πρώτο λόγο, από τον «ανένδοτο» και μετά το Κέντρο άρχισε να κερδίζει έδαφος έναντι της Αριστεράς. Η σύγκλιση μεταξύ τους (convergence) πάντως οδήγησε, όπως είδαμε, στην οικοδόμηση μιας, έστω και προσωρινά, νικηφόρας συμμαχικής δομής.

Ωστόσο, οι σχέσεις μεταξύ των οργανώσεων, μεταξύ των πολιτικών νεολαιών και των κομμάτων τους, μεταξύ κορυφής και βάσης, μεταξύ οργανωμένων και ανοργάνωτων χαρακτηρίζονταν συχνά, και προϊόντος του χρόνου όλο και περισσότερο, από ένταση. Οι σχέσεις μεταξύ των οργανώσεων του '60 μπορούν σε γενικές γραμμές να χαρακτηριστούν σχέσεις «ανταγωνιστικής συνεργασίας»⁷⁸⁶. Παρόλο δηλαδή το γεγονός ότι συνεργάζονταν απέναντι στον κοινό αντίπαλο, τη Δεξιά, ενέσκυπταν διαφωνίες πάνω στους στόχους και στα μέσα (ΚΚΕ εναντίον ΕΔΑ, ΕΔΑ εναντίον ΕΚ, ανταγωνισμός στο

⁷⁸⁴ Για την έννοια της δομικής ισοδυναμίας δες Krinsky J. και Crossley N., «Social movements and social networks: Introduction», *Social movement studies*, Vol.13, No 1, 2014, σ.1-21

⁷⁸⁵ Για τους ρόλους που αναλαμβάνουν οι οργανώσεις στο εσωτερικό των δικτύων δες Diani M., «Leaders or brokers? Positions and influence in social movement networks», στο Diani M. και McAdam D. (eds), *Social movements and networks: Relational approaches to collective action*, Oxford University Press, 2003

⁷⁸⁶ della Porta D., Diani M., ό.π., σ.125

εσωτερικό του φοιτητικού κινήματος, ριζοσπάστες εναντίον μετριοπαθών, βάση εναντίον ηγεσίας, «γενιά της Αντίστασης» εναντίον της «γενιάς του 114»). Προϊόντος του κύκλου διαμαρτυρίας εμφανίστηκαν νέες οργανώσεις και ομάδες, καθώς και νέα ζητήματα πάλης. Η διένεξη μεταξύ μετριοπαθούς και ριζοσπαστικής γραμμής για την υπεράσπιση της δημοκρατίας αφενός μεταφέρθηκε και στο εσωτερικό του Κέντρου και αφετέρου αποδυνάμωσε την ενότητα μεταξύ της Αριστεράς και του Κέντρου. Οι συγκρούσεις στο εσωτερικό της ΕΔΑ είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία της άκρας Αριστεράς. Η εμφάνιση της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς ήταν αποτέλεσμα αφενός της κρίσης στρατηγικής της επίσημης Αριστεράς και του φοιτητικού κινήματος, αλλά και του ευνοϊκού διεθνούς πλαισίου (σύγκρουση ΕΣΣΔ-Κίνας) και αφετέρου του συγκρουσιακού δυναμικού που υπήρχε στη νεολαία. Με άλλα λόγια η «γραφειοκρατικοποίηση» της ΕΔΑ οδήγησε στη δημιουργία των «ριζοσπαστικών» οργανώσεων της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς.

Ενώ λοιπόν η ενότητα των δημοκρατικών δυνάμεων είχε πετύχει τον εκδημοκρατισμό, η διάσπαση προετοίμαζε την ήττα της δημοκρατίας. Η απόπειρα εξάλειψης της σχετικής αυτονομίας των κομματικών νεολαίων και η μετατροπή τους σε πεδίο γραμμών και κομματικής επιρροής αφόπλισαν το κίνημα απέναντι στο επερχόμενο πραξικόπημα.

Όσον αφορά τώρα στους ενδοοργανωσιακούς λόγους για τους οποίους οι κεντρώοι αποτραβήχτηκαν σε μεγάλους αριθμούς από τον αγώνα, η παρακάτω παρατήρηση μου φαίνεται ιδιαίτερα χρήσιμη. Επειδή οι άνθρωποι επηρεάζονται πρωτίστως από τους ανθρώπους με τους οποίους είναι δικτυωμένοι, η επιρροή που τους ασκείται σχετίζεται με την ομοιογένεια/ετερογένεια των απόψεων που υπάρχουν εντός των δικτύων στα οποία δραστηριοποιούνται. Η ομοιογένεια των απόψεων εντός των δικτύων επιδρά θετικά στην απόφαση των ατόμων να κινητοποιηθούν⁷⁸⁷. Αυτή η παρατήρηση ίσως να μας βοηθά να κατανοήσουμε το «μούδιασμα» που παρατηρήθηκε ανάμεσα στους κεντρώους, αλλά και κομμάτι των αριστερών, από το '65 και μετά, και είχε αρνητικό αντίκτυπο στη συμμετοχή.

Η διαμάχη μεταξύ μετριοπαθών και ριζοσπαστών παίρνει πολλές φορές τη μορφή διαμάχης σχετικά με τη βία, με τους μεν να την αποφεύγουν προκειμένου να προσελκύσουν μεγαλύτερο ακροατήριο και τους δε να την υιοθετούν για να

⁷⁸⁷ Oliver P., Myers D., ό.π., σ.191

συσπειρώσουν τους πιο μαχητικούς σε μια προσπάθεια να αποφευχθεί κάποιο πισωγύρισμα του κινήματος⁷⁸⁸. Φυσικά η διαμάχη αυτή έχει και τη γενεαλογική της διάσταση, καθώς είναι συνήθως οι πιο νέοι που υιοθετούν τη βία είτε σε ρητορικό επίπεδο είτε στην πράξη. Αυτές υπήρξαν βασικές παράμετροι της διαμάχης στο εσωτερικό της Αριστεράς κατά τα τελευταία προδικτατορικά χρόνια.

Στο σημείο αυτό βέβαια πρέπει, προκειμένου να γίνει κατανοητή και η στάση της επίσημης Αριστεράς, να σημειώσουμε ότι υπάρχουν διαφορές στη σχέση τύπος μηνύματος-εμβέλεια επιρροής, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην διαφοροποίηση μεταξύ της ΕΔΑ και των ριζοσπαστών νεολαίων. Όπως σημειώνει ο Mario Diani, όσο μεγαλύτερο είναι το κοινό στο οποίο θέλει μια οργάνωση να απευθυνθεί τόσο πιο γενικό και συμπεριληπτικό τείνει να είναι το μήνυμα που εκπέμπει. Αντιθέτως, επιλεκτικά μηνύματα με καθαρό και οξύ περιεχόμενο τείνουν να κινητοποιούν μόνο τους ήδη συμπαθούντες την υπόθεση και να αποξενώνουν το πιο ευρύ, αποστασιοποιημένο και διαφοροποιημένο κοινό⁷⁸⁹.

Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαμε να δεχθούμε και την άποψη των McCarthy και Zald, οι οποίοι θεωρούν ότι

«οι κινηματικές οργανώσεις λειτουργούν αρκετά όπως οι άλλες οργανώσεις [...] και συνεπώς, εφόσον δημιουργηθούν, λειτουργούν σαν να ήταν η επιβίωσή τους ο πρωταρχικός τους στόχος»⁷⁹⁰.

Έτσι όμως δεν θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε τις διασπάσεις που συμβαίνουν για ιδεολογικούς λόγους. Ομοίως, δεν είναι εύκολο να γενικευθεί η θέση ότι όσο πιο ανταγωνιστικός είναι ο τομέας των κινηματικών οργανώσεων (μια λειτουργία σχετική με τον αριθμό και το μέγεθος των υπαρχουσών οργανώσεων) τόσο πιο πιθανό είναι οι νέες κινηματικές οργανώσεις να προσφέρουν ειδικότερους στόχους και στρατηγικές⁷⁹¹, δεδομένου ότι μπορεί οι οργανώσεις να κομίζουν μεγαλύτερη ιδεολογική καθαρότητα ή ριζοσπαστικότερα μέσα ή στόχους, όπως συνέβη με τις οργανώσεις της άκρας Αριστεράς τη δεκαετία του '60.

⁷⁸⁸ Tarrow S., *Power in movement*, Cambridge University Press, 1998, σ.148

⁷⁸⁹ Diani M., ό.π., σ.346-347

⁷⁹⁰ Mc Carthy J. and Zald M., ό.π., σ.1226

⁷⁹¹ Στο ίδιο, σ.1234

Γενικά πάντως, αν και από τα Ιουλιανά και μετά τα δύο μεγάλα δημοκρατικά κόμματα έτειναν να επιβεβαιώνουν το νόμο του Μίχελς ή τα συμπεράσματα των Piven και Cloward σχετικά με την τάση των μεγάλων οργανώσεων να προσπαθούν να χαλιναγωγήσουν την ενέργεια που εκλείουν οι αυθόρμητες κινητοποιήσεις με αποτέλεσμα να τις καθιστούν ακίνδυνες⁷⁹², αποδείχθηκε αναντικατάστατος ο ρόλος τους στην κινητοποίηση του πληθυσμού, στην διάχυση των κινητοποιήσεων και στη συνέχιση των αγώνων.

⁷⁹² Piven F.F. και Cloward R. A., *Poor people's movements*, New York, Vintage, 1977

Στρατηγικές πλαισίωσης

Η «χαμένη άνοιξη» του '60 μπορεί να ειπωθεί σαν μια διαδικασία γνωστικής απελευθέρωσης⁷⁹³. Η γνωστική αυτή απελευθέρωση συνίσταται στην απονομιμοποίηση των πολιτικών διακανονισμών που κανοναρχούσαν την πολιτική και κοινωνική ζωή, στην εγκατάλειψη της μοιρολατρικής στάσης απέναντί τους και στην πεποίθηση ότι είναι εφικτό να αλλάξουν. Στη γνωστική απελευθέρωση, όπως πολύ σωστά υποστηρίζει και ο Mc Adam, κρίσιμο ρόλο παίζουν οι οργανώσεις και τα δίκτυα επικοινωνίας εντός των οποίων είναι πιο εύκολο οι άνθρωποι να αναγνωρίσουν τις δομικές αιτίες της κακοδαιμονίας και να αποφύγουν τις συνήθεις ατομικές εξηγήσεις. Μετά τις εκλογές της «βίας και νοθείας» και κατά τη διάρκεια του «ανένδοτου» μπορούμε να πούμε ότι ευρύτατες προοδευτικές μάζες έδρασαν κάτω από την επίδραση μιας διαδικασίας γνωστικής απελευθέρωσης, που ήταν απόρροια της δραστηριότητας των οργανώσεων του δημοκρατικού στρατοπέδου και της συνεπακόλουθης βελτίωσης του πολιτικού κλίματος, γεγονός που οδήγησε αυτά τα κοινωνικά στρώματα να αναγνωρίσουν στις τρέχουσες εξελίξεις μια πολιτική ευκαιρία.

Μεταξύ της ρητορείας του καθεστώτος και της πραγματικότητας υπήρχε αναντιστοιχία. Οι κυρίαρχη πολιτική διαχωριστική γραμμή και οι συνεπακόλουθες κατηγοριοποιήσεις δεν μπορούσαν να ενσωματώσουν τα νέα αιτήματα. Όμως, όπως τονίζουν οι della Porta και Diani,

«όσο περισσότερο οι ιδεολογικές διαιρέσεις αποδεικνύονται ανίκανες να συλλάβουν και να ερμηνεύσουν νέα συμφέροντα και ανησυχίες και ως εκ τούτου χάνουν την πάγια εκπροσώπηση τόσο μεγαλύτερες είναι οι ευκαιρίες για τα αναδυόμενα κινήματα να εισάγουν νέες ταυτότητες»⁷⁹⁴.

Η κατάσταση θεωρούνταν άδικη και η αλλαγή της μέσω της συλλογικής δράσης, από ένα χρονικό σημείο και πέρα, εφικτή. Το ότι η κατάσταση ήταν άδικη ήταν κατακτημένο ήδη από τη δεκαετία του '40. Σ' αυτό έπαιζε σημαντικό ρόλο η Αριστερά με τη ρητορεία της.

⁷⁹³ Mc Adam D., *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, 2d ed. University of Chicago Press, 1999, σ.48-51

⁷⁹⁴ della Porta D., Diani M., *ό.π.*, σ.80

Οι οικοδόμοι όμως με τους αγώνες τους αποδείκνυαν ότι αυτή η άδικη κατάσταση μπορούσε και ν' αλλάξει. Η επιτυχημένη συλλογική διαμαρτυρία έφερνε αλλαγή στην αντίληψη για την αποτελεσματικότητά της και στη διάθεση για ανάληψή της. Στην αλλαγή αυτή έπαιξε φυσικά ρόλο και ο προσωρινός εκδημοκρατισμός επί διακυβέρνησης ΕΚ (θυμίζω τα συνθήματα «πάρε θέση Παπανδρέου», «τήρησε τις υποσχέσεις σου Παπανδρέου»).

Βέβαια, όπως έχω ήδη τονίσει, η αρχική φάση του κινήματος πρέπει να διακρίνεται από την επόμενη, καθώς οι αντιδράσεις στην αρχική φάση παίζουν καθοριστικό ρόλο για τη συνέχεια. Αλλάζει το ισοζύγιο πολιτικών ευκαιριών και απειλών, καθώς και οι αντιλήψεις για τις προοπτικές του κινήματος⁷⁹⁵. Είναι λοιπόν πιθανό ότι η οργανωτική υποχώρηση και η αλλαγή στη Δομή Πολιτικών Ευκαιριών άλλαξαν τις πεποιθήσεις σχετικά με την επιτυχία των αγώνων μετά το '65. Τα δημοκρατικά κόμματα κράτησαν συμβιβαστική στάση από το τέλος του '66 (ιδίως η ΕΚ), ενώ οι επιχειρηματίες αρνούνταν πεισματικά να ικανοποιήσουν τα αιτήματα των εργαζομένων. Η ανάπτυξη ακροαριστερών ιδεολογιών και οργανώσεων μπορεί επίσης να θεωρηθεί σημάδι ότι οι προοπτικές ευόδωσης του αγώνα, όπως αυτός διεξαγόταν, είχαν μειωθεί.

Η ανάπτυξη των κινημάτων του '60 πάντως υπήρξε διαδικασία σύμφυτη με τη διάχυση αξιακών πλαισιώσεων και ερμηνευτικών σχημάτων εκ μέρους των οργανώσεων που δραστηριοποιήθηκαν, γεγονός που επιτεύχθηκε χάρη και στην προσαρμογή των πλαισιώσεων στο πολιτικό περιβάλλον και τις πλειοψηφικές αναπαραστάσεις. Η έρευνα πάνω στο ζήτημα της σχέσης των αξιακών πλαισιώσεων και ερμηνευτικών σχημάτων που αναπτύσσουν οι κινηματικοί δρώντες και της κινητοποίησης έχει αναπτυχθεί αρκετά τα τελευταία 25 χρόνια, ωστόσο η συσχέτισή τους δεν αποτελεί εύκολη υπόθεση. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι τα κινήματα, όσον αφορά στην πλαισίωση της κατάστασης, «οφείλουν» να πλοηγήσουν μεταξύ πολύ οικείων συνθημάτων, που δεν δύνανται να κινητοποιήσουν, και πολύ ανοίκειων, που φοβίζονται⁷⁹⁶. Για παράδειγμα, η ΕΔΑ προσπάθησε να κρατήσει αυτή την ενδιάμεση πολιτική γραμμή χωρίς ωστόσο να προβάλλει πάντα το κατάλληλο πολιτικό μείγμα. Από τα Ιουλιανά και μετά αυτό γινόταν όλο και πιο σαφές.

⁷⁹⁵ Mc Adam D., ό.π., σ.146

⁷⁹⁶ Snow D., Benford R., «Ideology, frame resonance, and participant mobilization», *International social movement research*, vol.1, 1988, Tarrow S., *Power in movement*, Cambridge University Press, 1998

Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά τι εξασφαλίζει την απήχηση των πλαισιώσεων. Οι Snow και Benford συνοψίζουν τους παράγοντες που η σχετική βιβλιογραφία έχει εντοπίσει ως κρίσιμους για την απήχηση των ερμηνευτικών σχημάτων των κινηματικών δρώντων⁷⁹⁷. Πρώτον, θεωρούν ότι βασικά καθήκοντα ερμηνευτικής πλαισίωσης είναι η διάγνωση του προβλήματος, η πρόταση λύσεων και το κάλεσμα σε δράση. Όπως έχουμε ήδη δει, η πλειοψηφία των αιτημάτων ήταν οικονομικής, εκπαιδευτικής ή πολιτικής φύσεως ή σχετιζόμενα με την εξωτερική ή διεθνή πολιτική και απευθύνονταν στην κυβέρνηση, στην εργοδοσία ή σε ξένους οργανισμούς ή χώρες. Τα ερμηνευτικά σχήματα που τους στοχοποιούσαν στη βάση των δημοκρατικών δικαιωμάτων, των εκπαιδευτικών δικαιωμάτων, της οικονομικής δικαιοσύνης, ή των εθνικών δικαίων, δεν αντιμετώπιζαν προβλήματα διείσδυσης σε πλατιά λαϊκά στρώματα. Η κυρίαρχη αξιακή πλαισίωση (master frame) του κύκλου διαμαρτυρίας, για να δανειστούμε την έννοια που εισήγαγαν οι δύο συγγραφείς σε άλλο άρθρο τους⁷⁹⁸, το master frame της Δημοκρατίας, εντός του οποίου διατυπώνονταν κατά κύριο λόγο αυτά τα αιτήματα, ήταν αρκετά ευέλικτο και ευρύ, γνωρίσματα που βοηθούν, σύμφωνα με τους Snow και Benford, την απήχηση των πλαισιώσεων.

Δεύτερον, συνεχίζουν οι εν λόγω συγγραφείς, την απήχηση των ερμηνευτικών πλαισιώσεων βοηθούν η συνέπεια μεταξύ των λόγων και μεταξύ των λόγων και των έργων (frame consistency), η εμπειρική αξιοπιστία (empirical credibility), η αξιοπιστία των ίδιων των κινηματικών υποκειμένων (credibility of frame articulators or claims makers). Οι κινηματικοί δρώντες ήταν συνεπείς τη στιγμή μάλιστα που οι κυβερνήσεις δεν ήταν, απηχούσαν την εμπειρία του κόσμου, και ήταν αξιόπιστοι. Στην αξιοπιστία του κινήματος υπέρ του εκδημοκρατισμού συνέβαλαν τόσο οι κινητοποιήσεις των δικηγόρων όσο και οι συλλογές υπογραφών από προσωπικότητες. Η Αριστερά, όμως, όταν μετά το '65 ζητούσε να πέσει η κυβέρνηση και να νομιμοποιηθεί το ΚΚΕ, τη στιγμή που ο κλοιός έσφιγγε συνεχώς, μάλλον δεν απηχούσε την εμπειρία του κόσμου. Βέβαια, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι το αίτημα της νομιμοποίησης του ΚΚΕ δεν προωθήθηκε γιατί είχε απήχηση στο ευρύ κοινό, αλλά γιατί το ΚΚΕ μπόρεσε να το επιβάλει στην ΕΔΑ.

⁷⁹⁷ Benford R., Snow D., «Framing processes and social movements: an overview and assessment», *Annual review of sociology*, 2000

⁷⁹⁸ Snow D., Benford R., «Master frames and cycles of protest», στο Morris A., Mueller C. (eds), *Frontiers in social movement theory*, Yale University Press, 1992

Άλλος σημαντικός παράγοντας στον κατάλογο των Snow και Benford είναι η περίοπτη θέση (salience) της ερμηνευτικής πλαισίωσης. Αυτή εξαρτιόταν από το πόσο κεντρική είναι η προτεινόμενη πλαισίωση στο σύστημα ιδεών και αξιών του πληθυσμού-στόχου (centrality), από το αν ταιριάζει στη σκοπιά από την οποία αυτός ο πληθυσμός βλέπει τα πράγματα (experiential commensurability), και από την αφηγηματική πιστότητα (narrative fidelity), δηλαδή αν είναι συμβατή με τις παραδεδομένες αφηγήσεις. Τα ζητήματα που ανακινούσαν τα κινήματα της περιόδου ήταν κεντρικά για τη ζωή του πληθυσμού, γι αυτό δεν υπάρχει αμφιβολία. Οι οργανώσεις μάλιστα συνέδεαν τα διάφορα ζητήματα που απασχολούσαν τον ελληνικό λαό προκειμένου να έχουν μεγαλύτερη απήχηση (επιτροπές για την υπεράσπιση της Κύπρου και δημοκρατίας, «να σπουδάσουν οι φτωχοί», «ειρήνη» και αντίθεση στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό). Η σκοπιά ωστόσο από την οποία εμφανιζόταν το ζήτημα στον καθένα ήταν κρίσιμο μέγεθος. Για παράδειγμα, μόνο όταν άρχισαν να θίγονται και οι κεντρικοί κινητοποιήθηκαν, ενώ μόνο όταν η ΕΣΣΔ άρχισε να στηρίζει την Ελλάδα στο Κυπριακό και να απορροφά μεγάλες ποσότητες αγροτικών προϊόντων η αντικομμουνιστική υστερία άρχισε να πέφτει κυριολεκτικά στο κενό. Από την άλλη, όσο οι ΗΠΑ έδειχναν ότι δεν είναι διατεθειμένες να στηρίζουν τα αιτήματα της Ελλάδας και της Κύπρου, τόσο τροφοδοτούνταν το σύνθημα «εθνική πολιτική». Ομοίως, όσο οι οργανώσεις συνέδεαν τα ερμηνευτικά τους σχήματα με τις εθνικές αφηγήσεις τόσο διεύρυναν την απήχυσή τους και έφερναν σε δύσκολη θέση το δεξιό κράτος. Το δημοκρατικό κίνημα συνέδεσε τη Δεξιά με τους εχθρούς του Έθνους (Τούρκους και Γερμανούς φασίστες), τον «ανένδοτο» με την εθνική αντίσταση, τους αντιστασιακούς με το 1821, ενώ, από την άλλη, το σύνθημα «έξω από το ΝΑΤΟ» δεν φαίνεται να είχε μεγάλη πέραση, καθώς η μοίρα της Ελλάδας ήταν δεμένη με τις προστάτιδες δυτικές δυνάμεις εδώ και δύο αιώνες. Τα ερμηνευτικά σχήματα της συλλογικής δράσης (collective action frames), όπως σημειώνουν οι Snow και Benford, δημιουργούνται, αναπτύσσονται και επεξεργάζονται μέσα από διαδικασίες που εμπλέκουν το διάλογο, τη στρατηγική πρόθεση και την αντιπαράθεση (discursive, strategic and contested processes). Μέσα από discursive processes όπως διαδικασίες συνάρθρωσης και ενίσχυσης (frame articulation and frame amplification) βγήκαν τα συνθήματα του 15% και τα δημοκρατικά συνθήματα («ο λαός κυρίαρχος», «δεν περνάει ο φασισμός», «δημοκρατία»).

Μέσα από strategic processes, όπως διαδικασίες γεφύρωσης, ενίσχυσης και επέκτασης (frame bridging, frame amplification, frame extension) επετεύχθησαν η σύνδεση ειδικότερων και γενικότερων αιτημάτων. Με αυτούς τους τρόπους συνδέθηκαν τα σπουδαστικά και τα εργατικά αιτήματα («να σπουδάσουν οι φτωχοί»), ο αγώνας για την απελευθέρωση των κρατουμένων με την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης, η καταδίκη των ναζί που έρχονταν στη χώρα με την απελευθέρωση των κρατουμένων, το αίτημα για ειρήνη με την καταδίκη του αμερικανικού ιμπεριαλισμού, τα επιμέρους κινήματα με το κίνημα για τον εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής. Η πολιτική δουλειά των οργανώσεων της Αριστεράς και του Κέντρου ήταν αυτές που εξασφάλισαν τη συμπάθεια μεγάλων αριθμών πολιτών και στη συνέχεια τη δέσμευσή τους στην κινηματική δράση. Οι κινηματικοί δρώντες μέσω διαδικασιών σύζευξης και επέκτασης πολιτικοποίησαν τα αιτήματά τους. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Σ. Σεφεριάδης, το «114», που ακούγονταν μαζί με το «Δημοκρατία» σε όλες τις αντικυβερνητικές συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις μετά τον «ανένδοτο»,

«εκκινώντας από ένα γνωστό –‘οικείο’– πυρήνα (εν προκειμένω την τήρηση του Συντάγματος), καταδεικνύει είτε στρεβλές χρήσεις και εμπράγματες παραχαράξεις που πρέπει να αρθούν (η περίπτωση της ‘ενίσχυσης’), είτε ανεπάρκειες που πρέπει να συμπληρωθούν (η περίπτωση της ‘επέκτασης’))»⁷⁹⁹.

Η αντικατάσταση δε του εθνικόφρονος αφηγήματος από το δημοκρατικό αφήγημα συνιστούσε για πολλούς έναν μετασχηματισμό του αξιακού και ερμηνευτικού πλαισίου (frame transformation) στο ποσοστό που έπεισε ότι ο κίνδυνος για την κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος δεν προερχόταν από τον κομμουνισμό, αλλά από τη φασίζουσα πολιτική του μετεμφυλιακού μπλοκ εξουσίας.

Οι ερμηνευτικές πλαισιώσεις βέβαια δεν επιβάλλονταν τόσο εύκολα. Διαμορφώνονταν μέσα από την αντιπαράθεση τόσο με τους αντιπάλους, τους ουδέτερους παρατηρητές και τα MME (counterframing) όσο και εντός των κινήματων (frame disputes within movements), καθώς και σε διάδραση με τα ίδια τα γεγονότα (dialectic between frames and events).

⁷⁹⁹ Σεφεριάδης Σ., ό.π., σ.65

Η αντικομμουνιστική υστερία της Δεξιάς μιλούσε για «πεζοδρόμιο» και «όχλο», ενώ οι αντιπολιτευόμενοι μιλούσαν για «υποτέλεια», «φασισμό», «δυνάμεις της ανωμαλίας». Οι κατηγορίες «εθνικόφρονες» και «κομμουνιστές και συνοδοιπόροι» είχαν επιβληθεί από τους νικητές του εμφυλίου. Οι τελευταίοι συνέκλειναν μεταξύ τους (*convergence*) και αντιστάθηκαν στην κυρίαρχη κατηγοριοποίηση προτάσσοντας, στο πλαίσιο της πόλωσης (*polarization*) με τους αντιπάλους τους, τη διαχωριστική γραμμή Δημοκρατίας-Φασισμού. Η αλλαγή της κυρίαρχης διαχωριστικής γραμμής (*boundary change*) έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών. Η αντι-πλαισίωση της κυβέρνησης αντιμετωπιζόταν επιτυχώς μέσω της συγκρουσιακής ιδιοποίησης της κυρίαρχης εθνικοπατριωτικής αξιακής πλαισίωσης. Μέσω της σύμφυσης εθνικών και κοινωνικών αγώνων η διαχωριστική γραμμή εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες αντιστρεφόταν. Οι πρώην μη εθνικόφρονες, σε μια προσπάθεια, συγγνωστή ή ανεπίγνωστη, συγκρουσιακής ιδιοποίησης του Έθνους που στόχο είχε την απονομιμοποίηση της κυβερνώσας παράταξης (*decertification*) και τη νομιμοποίηση των αντιπολιτευόμενων, ταυτίζονταν με το Σύνταγμα, τη Δημοκρατία, την Εθνική Αντίσταση, τους διαρκείς αγώνες του Έθνους, τα εθνικά σύμβολα, ενώ οι πρώην εθνικόφρονες ταυτίζονταν με το Φασισμό, τους Τούρκους, τους Γερμανούς και γενικά τους εχθρούς του Έθνους.

Η εθνική ανεξαρτησία είχε κάπως διαφορετικό νόημα για τις δύο πλευρές. Όπως σημειώνουν οι della Porta και Diani,

«[είναι] δυνατόν τα κινήματα να επανεπεξεργαστούν κώδικες και σύμβολα τα οποία όχι μόνο αποτελούν μέρος της κυρίαρχης κουλτούρας μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, αλλά που είναι επίσης ρητά συνδεδεμένα με τους κυρίαρχους».

Έπειτα, «η συλλογική δράση είναι εξίσου δημιουργική υιοθέτηση των συμβόλων και επαναβεβαίωση της παράδοσης. Η ανάδυση ενός νέου κύματος κινητοποίησης δεν αντιπροσωπεύει στην πραγματικότητα ένα σήμα καινοτομίας και αλλαγής σε σχέση με την κουλτούρα και τις επικρατούσες αρχές μιας δοσμένης περιόδου. Είναι μάλλον η επιβεβαίωση της συνέχειας θεμελιωδών αξιών και ιστορικών μνημών, οι οποίες στους τωρινούς καιρούς αγνοήθηκαν ή ξεχάστηκαν»⁸⁰⁰.

⁸⁰⁰ della Porta D. and Diani M., ό.π., σ.76

Το κίνημα του '60 μπορεί να ειπωθεί από αυτή τη σκοπιά σαν μια συνέχεια του εαμικού κινήματος.

Στο σημείο αυτό θεωρώ σκόπιμο να υπενθυμίσω ότι η σχέση της Δημοκρατίας και του Εθνικισμού είναι παλιά και πλούσια. Οι εθνικοί πόλεμοι και το αίτημα κοινωνικοπολιτικής απελευθέρωσης συμπορεύθηκαν πολύ συχνά στους Νεώτερους χρόνους, όχι μόνο γιατί ήταν οι εθνικοί πόλεμοι μέσω των οποίων εισήλθαν οι μάζες στην Ιστορία⁸⁰¹ ή γιατί ο εθνικισμός του 19^{ου} αιώνα είχε πολλές φιλελεύθερες και προοδευτικές πτυχές, αλλά και γιατί το Έθνος, καθότι ήταν το master frame της Νεωτερικότητας δεν μπορούσε να αγνοηθεί από κανέναν. Εντός του αρθρώνονταν όλα τα αιτήματα, η επίκληση του ήταν απαραίτητη προϋπόθεση νομιμοποίησης, η προνομιακή σύνδεση με το εθνικό αφήγημα αποτελούσε πλεονέκτημα.

Γι αυτό δεν είναι τυχαίο ότι η μονοπώληση της εθνικοφροσύνης από τη Δεξιά συνέπεσε με την κινηματική τελμάτωση, ενώ το Κυπριακό και η «εθνικής μειοδοσία» εκ μέρους της κυβέρνησης με την κινηματική αποτελμάτωση. Ο αντινατοϊσμός και ο αντιαμερικανισμός υπήρξε αδιαχώριστος από το αίτημα για εκδημοκρατισμό. Οι καθεστωτικές δυνάμεις θεωρούνταν «υποτελείς» ή «ξενοκίνητες» και ο θεματοφύλακας του Έθνους δεν ήταν στη δημοκρατική συνείδηση ο στρατός, αλλά ο λαός. Ο «Γέρος της Δημοκρατίας» τόνιζε στον «ανένδοτο» ότι «η κυβέρνηση μεταβλήθηκε σε εθνική κατοχή, ο λαός πρέπει να μεταβληθεί σε εθνική αντίσταση». Ο Αντρέας αντιπολιτευόταν το καθεστώς με το σύνθημα «η Ελλάδα στους Έλληνες». Η τέχνη του Μίκη που συνδέθηκε με το αίτημα του εκδημοκρατισμού ήταν εθνοπατριωτική. Ο πολιτικός και προγραμματικός λόγος όλων των κοινοβουλευτικών κομμάτων, της ΕΔΑ μη εξαιρουμένης, ήταν εθνοπατριωτικός. Γι αυτό δε θα ήταν άστοχο να επισημάνουμε ότι τα αιτήματα που συνδέονταν με τον εθνικισμό ήταν αδιαπραγμάτευτα στη συνείδηση της πλειοψηφίας των Ελλήνων, τα αιτήματα που συνδέονταν με το σοσιαλισμό κάθε άλλο παρά αδιαπραγμάτευτα ήταν.

Η σχέση εθνικισμού και δημοκρατίας διασταυρώνονταν και με οικονομικά ζητήματα, καθώς οι μεγάλες στρατιωτικές δαπάνες εμποδίζαν την αύξηση των κοινωνικών δαπανών και των κρατικών επενδύσεων, ήτοι την άνοδο του βιοτικού επιπέδου. Συνεχώς επανερχόταν το ζήτημα των στρατιωτικών δαπανών από την αντιπολίτευση. Η άνοδος

⁸⁰¹ Παπαϊωάννου Κ., ό.π., σ.32-34, 38-40

του βιοτικού επιπέδου μέσω της κοινωνικής και αναπτυξιακής πολιτικής του κράτους προσέκρουε στις στρατιωτικές δαπάνες, δηλαδή στο στρατό. Τη δομική αυτή αντίφαση ανέλαβαν να λύσουν δύο κινήματα προς διαφορετική κατεύθυνση, το δημοκρατικό και το στρατιωτικό. Το καθένα αντλούσε τη νομιμοποίησή του από μια εκ των δύο θεμελιωδών διαδικασιών που διαμόρφωναν εκείνη τη στιγμή τον κόσμο, τη διαμόρφωση του διεθνούς συστήματος κρατών στα μέτρα του Ψυχρού Πολέμου και την επέκταση του καπιταλισμού. Πρώτα η κατοχύρωση της θέσης της χώρας ή πρώτα η κατοχύρωση του βιοτικού επιπέδου του λαού;

Επανερχόμενοι τώρα στις διαδικασίες που οι Snow και Benford θεωρούν ότι διαμορφώνουν τα ερμηνευτικά σχήματα, μένει να αναφερθούμε στις διαμάχες εντός των κινήματων. Τέτοιου είδους διαμάχες έλαβαν χώρα εντός της ΕΔΑ α) για το «114», όταν το κόμμα δεν ήθελε να υποστηριχθεί εμμέσως το μετεμφυλιακό Σύνταγμα του '52, ενώ η νεολαία του κόμματος αναγνώρισε αμέσως το στρατηγικό πλεονέκτημα που έδινε η επίκλησή του, β) για το σύνθημα «Παπανδρέου», όταν κάποιοι δεν ήθελαν να νομιμοποιήσουν με αυτό τον τρόπο τον «κομμουνιστοφάγο» Παπανδρέου, ενώ άλλοι αντιμετώπιζαν τον Παπανδρέου απλώς ως σύμβολο της Δημοκρατίας, γ) για το σύνθημα «δημοψήφισμα», όταν η ΕΔΑ δεν ήθελε να θέσει καθεστωτικό, ενώ κομμάτια του λαϊκού κινήματος το έθεταν εμμέσως, δ) για το σύνθημα «νομιμοποίηση», όταν το ΚΚΕ κατάφερε να προωθήσει μέσω της ΕΔΑ την καμπάνια για τη νομιμοποίησή του, ενώ μεγάλο κομμάτι της ΕΔΑ έβλεπε ότι αυτή η καμπάνια έθετε σε κίνδυνο την ίδια την ύπαρξη του νόμιμου κόμματος της ΕΔΑ. Η στάση της ΕΔΑ τελικά απέναντι σε αυτά τα συνθήματα υπήρξε καθοριστική είτε προς τη μια είτε προς την άλλη κατεύθυνση. Ταραξίας ή ενσωματωμένος; Πεζοδρόμιο ή κοινοβούλιο; ήταν μερικά από τα διλήμματα που αποτέλεσαν αντικείμενα συνεχούς διαμάχης στο εσωτερικό του δημοκρατικού κινήματος. Όλοι οι κινηματικοί δρώντες της περιόδου χρησιμοποίησαν και θεσμικά και εξωθεσμικά μέσα για να προωθήσουν τα αιτήματά τους. Ακόμα και η ΕΚ χρησιμοποίησε εξωθεσμικά μέσα, ακόμα και οι πολιτικοί κρατούμενοι χρησιμοποίησαν θεσμικά μέσα. Όπως επισημαίνουν όμως οι Snow και Benford, υπάρχουν σημαντικοί παράγοντες που μπορούν να εμποδίσουν τις διαδικασίες αξιακής και ερμηνευτικής πλαισίωσης (δομή πολιτικών ευκαιριών, πολιτιστικές ευκαιρίες και περιορισμοί, το κοινό-στόχος).

Ανάλογα τις πολιτικές ευκαιρίες που είναι διαθέσιμες στους κινηματικούς δρώντες ο Mario Diani έχει εντοπίσει διαφορετικά είδη ερμηνευτικών και αξιακών σχημάτων τα οποία οι κινηματικοί δρώντες μπορούν να προωθήσουν. Όσο αυξάνονται οι ευκαιρίες λόγω της κρίσης των κυρίαρχων διαχωριστικών γραμμών και οι ευκαιρίες για αυτόνομη δράση τόσο πιθανό είναι να δούμε τις στρατηγικές πλαισίωσης να μεταβάλλονται και να ανέρχονται τη νοητή κλίμακα που στη βάση της έχει τα αναζωογονητικά αξιακά σχήματα (revitalization frames) και συνεχίζει με τα συμπεριληπτικά (inclusion frames), τα αξιακά σχήματα επανευθυγράμμισης (realignment frames), μέχρι τα αντισυστημικά (antisystem frames)⁸⁰². Στην περίπτωση μας μπορούμε να ισχυριστούμε ότι κατά τη δεκαετία του '50 η κλειστή δομή πολιτικών ευκαιριών και η σταθερότητα των κυρίαρχων διαχωριστικών γραμμών δεν επέτρεπαν κάτι περισσότερο από την ανάπτυξη αναζωογονητικών ερμηνευτικών σχημάτων. Προϊόντος του χρόνου και μέχρι τις αρχές του '60 η αύξηση των κινητοποιήσεων και της δυνατότητας των κινηματικών δρώντων για αυτόνομη δράση συνδυάστηκε με την ανάπτυξη συμπεριληπτικών ερμηνευτικών σχημάτων. Από την εποχή του «ανένδοτου», εκτός από την αυξημένη ικανότητα των κινηματικών δρώντων για δράση, άρχισαν να αποσταθεροποιούνται και οι κυρίαρχες διαχωριστικές γραμμές, γεγονός που επέτρεψε την ανάπτυξη ερμηνευτικών σχημάτων επανευθυγράμμισης. Καθώς όμως κατά τα Ιουλιανά τόσο η εκπαραθύρωση του Παπανδρέου όσο και η καταστολή που ακολούθησε μείωνε τις δυνατότητες -θεσμικές και εξωθεσμικές- της πολιτικής παρέμβασης των λαϊκών μαζών, αναπτύχθηκαν αντισυστημικά αξιακές και ερμηνευτικές πλαισιώσεις. Το κεντρώο κοινό βέβαια δυσκολευόταν να υποστηρίξει τα πιο προωθημένα συνθήματα της Αριστεράς, γιατί φοβόταν. Αλλά και η ΕΔΑ φοβόταν το σύνθημα «δημοψήφισμα» και τα άλλα αντιμοναρχικά συνθήματα, γιατί δεν ευνοούσε η Δομή Πολιτικών Ευκαιριών. Ο κόσμος ζητούσε «Δημοκρατία». Αυτό ήταν το master frame εκείνης της περιόδου, εντός του οποίου εγγράφονταν πλέον τα αιτήματα των διεκδικητών. Η απονομιμοποίηση του Παλατιού ύστερα από το «βασιλικό πραξικόπημα» που εκφράστηκε με μια σειρά από συνθήματα («δε σε θέλει ο λαός πάρ' τη μάνα σου και μπρος», «έξω η Γερμανίδα», «η Αυλή να μαντρωθεί», «η Αυλή οικόπεδα») έδειχναν πάντως ότι μια μεγάλη κατηγορία

⁸⁰² Diani M., «Linking mobilization frames and political opportunities: insights from regional populism in Italy», *American Sociology Review*, vol.61, 1996, σ.1056

των διεκδικητών είχαν πάει πολύ πέραν των αναζωογονητικών και συμπεριληπτικών αξιακών σχημάτων της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου ή των αξιακών σχημάτων επανευθυγράμμισης του αντικαραμανλικού αγώνα και της πρόσφατης διακυβέρνησης της ΕΚ και φλέρταραν στα σοβαρά με αντισυστημικά αξιακά σχήματα. Η άρνηση του κράτους στα αυξανόμενα λαϊκά αιτήματα πριμοδότησαν σε πρώτη φάση τα κινηματικά μέσα έναντι των θεσμικών και σε δεύτερη τα ριζοσπαστικά έναντι των συμβατικών.

Στο σημείο αυτό θέλω να σημειώσω ότι αναφέρομαι συνεχώς σε συνθήματα όχι γιατί τα συγχέω με τα ερμηνευτικά σχήματα (τα οποία ωστόσο απηχούν), αλλά γιατί θέλω να αποφύγω μία παγίδα στην οποία πολύ συχνά πέφτουν οι μελετητές των διαδικασιών πλαισίωσης. Η συλλογή πληροφοριών για τις πλαισιώσεις από πηγές που απηχούν τις πλαισιώσεις των ελίτ των κινημάτων, των στελεχών δηλαδή, αγνοεί τις πλαισιώσεις των απλών μελών των κινημάτων⁸⁰³, τη «φωνή» των οποίων μπορούμε να ακούσουμε πιο καθαρά όταν φωνάζουν συνθήματα.

Όσον αφορά τώρα στις πολιτιστικές ευκαιρίες και περιορισμούς και τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού-στόχου, θεωρώ ότι ο εμπεδωμένος κοινοβουλευτισμός, ο εθνικισμός, ο κρατισμός, η ιδεολογία της κοινωνικής κινητικότητας και ο μικροαστισμός, συνιστούσαν ευεπίφορο έδαφος για τα ερμηνευτικά σχήματα που εξέπεμπαν οι δημοκρατικές οργανώσεις, αλλά αποτελούσαν ταυτόχρονα και περιορισμούς. Απλοποιώντας την άποψη άλλων μελετητών της περιόδου, θα πω ότι η πλειοψηφία των αποκλεισμένων από την εξουσία προοδευτικών πολιτών ήθελαν δημοκρατία, δεν ήθελαν επανάσταση⁸⁰⁴.

Σε ένα προηγούμενο άρθρο τους οι Snow και Benford θεωρούν ότι οι πλαισιώσεις που υιοθετεί το κάθε κίνημα ή οργάνωση σχετίζεται και με το χρόνο εμφάνισής του στον κύκλο διαμαρτυρίας. Οι πρωτοπόροι *early risers* διαμορφώνουν τις πλαισιώσεις ή τα *master frames* εντός των οποίων θα κινηθούν και οι επόμενοι *late comers*⁸⁰⁵. Από όσα έχουν προηγηθεί είναι φανερό ότι όλοι υιοθέτησαν το *master frame* της «Δημοκρατίας», όπως αυτό εισήχθη από τους δημοκράτες οπαδούς της Αριστεράς και του Κέντρου κατά τη διάρκεια του «ανένδοτου» αγώνα. Ενδιαφέρον έχει ωστόσο ως προς το σημείο αυτό η άποψη του Σερντεδάκι, σύμφωνα με την οποία η κινηματική ύφεση μετά τα

⁸⁰³ Benford R., «An insider's critique of the social movement framing perspective», *Sociological Inquiry*, vol.67, No 4, 1997, σ.421

⁸⁰⁴ Χαραλάμπης Δ.,ό.π., Μουζέλης Ν., ό.π.

⁸⁰⁵ Snow D., Benford R., «Ideology, frame resonance, and participant mobilization», *International social movement research*, vol.1, 1988, σ.211-213

Ιουλιανά οφείλεται συν τοις άλλοις και στη «ρουτινοποίηση των ερμηνευτικών σχημάτων» και την «παγίωση της διάψευσης των προσδοκιών για τον εκδημοκρατισμό της ελληνικής πολιτείας»⁸⁰⁶. Αυτή η πρόταση αντιστρέφει τρόπον τινά τη σχέση μεταξύ θέσης στον κύκλο διαμαρτυρίας και απήχησης των ερμηνευτικών σχημάτων. Δεδομένου όμως ότι αυτό θεωρείται από το συγγραφέα ότι συνδέεται και με άλλες ιστορικές προϋποθέσεις δε θα του προσδώσουμε χαρακτήρα θεωρητικής πρότασης, αν και ίσως, μετά από συγκριτική μελέτη, μπορεί να αποδειχθεί ότι το αξίζει.

Είναι σαφές νομίζω από τα παραπάνω ότι η κινητοποίηση εξαρτάται, όσον αφορά στη συμβολή των διαδικασιών πλαισίωσης και στα ερμηνευτικά σχήματα που αυτές παράγουν, βασικά από το πώς οι δρώντες θα πλαισιώσουν την κατάσταση και αν αυτή η πλαισίωση θα έχει απήχηση στον πληθυσμό-στόχο⁸⁰⁷. Δηλαδή, για να το θέσω με άλλα λόγια, από το εάν οι ενεργές μειονότητες θα καταφέρουν να πείσουν και να κινητοποιήσουν τον πληθυσμό που τις αφορά. Γι αυτό ακριβώς το λόγο χρησιμοποίησα συμπληρωματικά τη θεωρία των ενεργών μειονοτήτων και της μειονοτικής επιρροής. Αν είναι δύσκολο, αφενός να σταματήσουμε να κινούμαστε ανάποδα, πηγαίνοντας από τις πετυχημένες κινητοποιήσεις πίσω στις διαδικασίες πλαισίωσης που προηγήθηκαν, οικοδομώντας αναδρομικά μια αιτιώδη σχέση μεταξύ τους, και αφετέρου να αδυνατούμε να δείξουμε γιατί κάποιες διαδικασίες πλαισίωσης αποτυγχάνουν να κινητοποιήσουν⁸⁰⁸, τότε η θεωρία της μειονοτικής επιρροής, η οποία εκτός από το εκπεμπόμενο μήνυμα εστιάζει και στον τρόπο συμπεριφοράς των ενεργών μειονοτήτων, μπορεί να συνεισφέρει πολύτιμα στοιχεία στην έρευνα σχετικά με την επιρροή των οργανωμένων κινηματικών δρώντων. Πολύ σωστά, άλλωστε, οι Oliver και Johnston σημειώνουν ότι «η μελέτη των κοινωνικών κινημάτων έχει πάντα το ένα πόδι στην κοινωνική ψυχολογία και το άλλο στην πολιτική κοινωνιολογία, αν και ανά περιόδους αυτές οι δύο πλευρές μοιάζουν να είναι σε πόλεμο μεταξύ τους»⁸⁰⁹. Στο κεφάλαιο το αφιερωμένο στο κίνημα υπέρ του εκδημοκρατισμού έχω αναφερθεί διεξοδικά στα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα τόσο του μηνύματος όσο και του τρόπου συμπεριφοράς της ΕΔΑ και της Νεολαίας της,

⁸⁰⁶ Σερντεδάκης, Ν., «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: Δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η Σύνομη Δεκαετία του '60*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ.261

⁸⁰⁷ Snow D., Benford R., ό.π., σ.213

⁸⁰⁸ Benford R., ό.π., σ.412

⁸⁰⁹ Oliver P., Johnston H., «What a good idea! Frames and ideologies in social movement research», *Mobilization*, 5, Issue 1, 2000, σ.1

που εξηγούν, κατά τη γνώμη μου, τόσο την απήχησή τους όσο και τη σταδιακή υποχώρηση της Αριστεράς έναντι του Κέντρου. Γι αυτό δεν θα επανέλθω εδώ.

Ιδεολογία, ταυτότητα, αξίες, συναισθήματα

Με τα ερμηνευτικά σχήματα και τις αξιακές πλαισιώσεις συνδέονται δύο ακόμα έννοιες, η ιδεολογία και η ταυτότητα. Όπως γράφουν οι Oliver και Johnston, η πλαισίωση δεν πρέπει να συγχέεται με την ιδεολογία. Η πλαισίωση αφορά τη διαδικασία, ενώ η ιδεολογία το περιεχόμενο⁸¹⁰. Κάποιος μπορεί να πείθεται ότι μια πλαισίωση είναι σωστή, χωρίς ωστόσο να υιοθετεί τη συνολική ιδεολογία⁸¹¹. Και πράγματι, ενώ οι κεντρώοι πείθονταν ότι οι αριστεροί σε πολλά ζητήματα είχαν δίκιο, δεν προσηλυτιζόνταν υποχρεωτικά στην αριστερή ιδεολογία. Ο προσηλυτισμός σε μια ιδεολογία, συνεχίζουν οι δύο συγγραφείς, απαιτεί πολύ χρόνο εκπαίδευσης και κοινωνικοποίησης τόσο από την πλευρά του εκπαιδευτή όσο και από την πλευρά του εκπαιδευόμενου⁸¹². Και πράγματι, οι αριστερές οργανώσεις είχαν «καθοδηγητές», ενώ οι ιδεολογικές συζητήσεις, που γίνονταν παντού, έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στη στρατολόγηση. Οι ατέλειωτες συζητήσεις στα καφενεία και τα στέκια δεν ήταν άλλωστε για τις πλαισιώσεις, αλλά για την ιδεολογία. Έπειτα η πλαισίωση μπορεί να χώριζε, η ιδεολογία όμως ένωνε. Από την άλλη, οι Oliver και Johnston, αναγνωρίζουν ότι «οι ιδεολογίες συχνά λειτουργούν σαν κυρίαρχες αξιακές πλαισιώσεις (master frames) και ότι δεν είναι όλες οι κυρίαρχες αξιακές πλαισιώσεις ιδεολογίες»⁸¹³. Όντως η εθνικιστική και η δημοκρατική πλαισίωση χρησιμοποιήθηκε από ανθρώπους αριστερής και φιλελεύθερης ιδεολογίας για να αντιμετωπίσουν την αντικομμουνιστική ιδεολογία. Η Δημοκρατία ήταν μεν master frame, έτεινε δε να μετατραπεί σε λαϊκοδημοκρατική ιδεολογία, όπως έχουν υποστηρίξει οι Βερναρδάκης και Μαυρή, τα συστατικά στοιχεία της οποίας ήταν ο αντιϊμπεριαλισμός, το «αντιδεξιό σύνδρομο», ο αντιμοναρχισμός, η αντίθεση στο

⁸¹⁰ Στο ίδιο, σ.8

⁸¹¹ Στο ίδιο, σ.9-10

⁸¹² Στο ίδιο, σ.10-11

⁸¹³ Στο ίδιο, σ.13

«κατεστημένο» και στην «οικονομική ολιγαρχία», ο «δημοκρατικός μεταρρυθμισμός» και η κοινοβουλευτική ιδεολογία⁸¹⁴.

Από τη δική τους τη σκοπιά οι Snow και Benford, θεωρούν ότι η ιδεολογία είναι πολιτιστικός πόρος για διαδικασίες πλαισίωσης (cultural resource for framing activity). Φτιάχνουν ερμηνευτικά σχήματα και διευκολύνουν ή περιορίζουν τις διαδικασίες πλαισίωσης⁸¹⁵. Και μάλλον δεν έχουν άδικο, αν αναλογιστούμε ότι οι αντιπολιτευόμενοι το καθεστώς αντλούσαν, προκειμένου να προβούν στις ερμηνευτικές και τις αξιακές τους πλαισιώσεις, από την αριστερή ή φιλελεύθερη ιδεολογία την οποίαν πρεσβεύανε. Αλλά η διαδικασία αυτή παίρνει και αντίστροφη φορά, καθώς «η πλαισίωση μπορεί να λειτουργήσει σαν διορθωτική ιδεολογική δουλειά» ή «να εμποδίσει την κλίση της ιδεολογίας προς την πραγματοποίηση»⁸¹⁶. Στην περίπτωση μας οι διαδικασίες πλαισίωσης εμπόδισαν την κομμουνιστική ιδεολογία να μετατραπεί σε βιβλικό κείμενο προορισμένο να μείνει αναλλοίωτο, με αποτέλεσμα η αριστερή ιδεολογία να διαχυθεί στο δημοκρατικό ακροατήριο.

Οι διαδικασίες πλαισίωσης των αντιπολιτευόμενων είχαν ως αποτέλεσμα να απονομιμοποιηθεί η δομή πολιτικών ευκαιριών που είχε επιβάλει η Δεξιά συντείνοντας στην αλλαγή της. Οι ακτιβιστές καλούσαν τους άλλους σε δράση θεωρώντας ότι υπήρχε ευκαιρία να πέσει ο Καραμανλής. Αλλά το πιο σημαντικό ίσως αποτέλεσμα αυτών των διαδικασιών πλαισίωσης ήταν η οικοδόμηση της δημοκρατικής ταυτότητας.

Όπως έχω ήδη γράψει, η ενότητα των δημοκρατικών δυνάμεων είχε κατακτηθεί στη βάση. Οι δημοκράτες πολίτες ένιωθαν ότι έχουν κοινή μοίρα (*attribution of similarity*) στην αντιπαράθεση τους με την κυβέρνηση της Δεξιάς. Η σύγκλιση μεταξύ τους (*convergence*) και η συνεχώς αυξανόμενη πόλωση με το κράτος της Δεξιάς (*polarization*) προσδιόρισε μια διαδικασία οικοδόμησης συλλογικής ταυτότητας (*identity formation*), της δημοκρατικής ταυτότητας. Αν ισχύει ότι η κινηματική ταυτότητα είναι η ταυτόχρονη και αλληλένδετη απάντηση στα ερωτήματα «στο όνομα ποιού, εναντίον ποιού και για τι παλεύω», όπως έχει εισηγηθεί ο Alain Touraine⁸¹⁷, τότε μπορούμε να

⁸¹⁴ Βερναρδάκης Χρ, Μαυρής Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, 1991, 359-363

⁸¹⁵ Snow D., Benford R., «Clarifying the relationship between framing and ideology in the study of social movements: a comment on Oliver and Johnston», *Mobilization*, 5, Issue 1, 2000, σ.9

⁸¹⁶ Στο ίδιο, σ.10

⁸¹⁷ Touraine A., *La voix et le regard*, Seuil, Paris, 1978

πούμε με βεβαιότητα ότι στα Ιουλιανά η απάντηση είχε δοθεί: «στο όνομα του λαού, εναντίον των δυνάμεων της ανωμαλίας (Δεξιά, Παλάτι, Αμερικανοί, ΙΔΕΑ), για τον εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής». Αυτά ήταν τα κύρια συστατικά της δημοκρατικής ταυτότητας. Ή μάλλον η αδιάρρηκτη σύνδεσή τους. Δεν επρόκειτο 100% για κατασκευή αυτής της ταυτότητας (*identity creation*), καθώς εν μέρει επανανακαλήθηκε αυτή ταυτότητα (*identity rediscovery*). Πολλές ιδέες και σύμβολα που αποτέλεσαν την πρώτη ύλη για την κατασκευή της δημοκρατικής ταυτότητας παρέπεμπαν, όπως φαίνεται και από τα συνθήματα των διεκδικητών με τα οποία είναι διάσπαρτη αυτό το βιβλίο, στη δεκαετία του '40. Επίσης, η έννοια «δημοκρατικός» προσδιόριζε καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '50 τα εαμογενή πολιτικά μορφώματα. Ωστόσο, μόνο κατά τη δεκαετία του '60 απέκτησε το εύρος, τη συνεκτικότητα και την ηγεμονική θέση στον αυτοπροσδιορισμό της πλειοψηφίας του ελληνικού πληθυσμού. Και αυτό έγινε σε στενή διάδραση με τις κινητοποιήσεις των εαμογενών κοινωνικών ομάδων. Η σύγκλιση αυτών των τελευταίων, η οικοδόμηση της διαχωριστικής γραμμής «δημοκρατικής παράταξης»- «φασιστικής Δεξιάς» (*boundary creation*) και η συνακόλουθη πόλωση υπήρξαν διαδικασίες-προϊόντα των κινητοποιήσεων και των συγκρούσεων. Όλα αυτά επιβεβαιώνουν τη θέση των Tilly και Tarrow, σύμφωνα με την οποία,

«οι πολιτικές ιδεολογίες εμπεριέχουν διαχωριστικές γραμμές, σχέσεις μεταξύ των γραμμών αυτών, σχέσεις εντός του εμείς και εντός του εκείνοι, καθώς και συσσωρευμένα νοήματα σχετικά με αυτές τις διαχωριστικές γραμμές και τις σχέσεις»⁸¹⁸.

Η ταυτότητα του δημοκράτη σφυρηλατήθηκε μέσα στους αγώνες και μέσα στις πολιτικές οργανώσεις και εξασφάλισε την κινηματική εγρήγορση. Για την παλιά φρουρά της Αντίστασης η συμμετοχή τους στα κινήματα του '60 σήμαινε την επεξεργασία της εαμικής τους ταυτότητας, ενώ για τους «συνοδοιπόρους» σήμαινε την αποστασιοποίηση από την ταυτότητα του εθνικόφρονος και την ενίσχυση ορισμένων υπαρκτών φιλελεύθερων ταυτοτικών στοιχείων. Οι πολιτικές ταυτότητες της περιόδου σφυρηλατήθηκαν από την αμοιβαία προσπάθεια των δύο υπό διαμόρφωση πολιτικών

⁸¹⁸ Tilly Ch. – Tarrow S., ό.π., σ.79

μπλοκ να επιβάλλουν τις κατηγοριοποιήσεις τους⁸¹⁹. Όπως άλλωστε σημειώνουν οι della Porta και Diani,

«η ιστορία των κινημάτων είναι [...] η ιστορία της ικανότητας των μελών τους να επιβάλουν συγκεκριμένες εικόνες του εαυτού τους και να αντιπαρατίθενται στις προσπάθειες των κυρίαρχων ομάδων να δυσφημίσουν τη φιλοδοξία τους να αναγνωρίζονται ως διαφορετικοί»⁸²⁰.

Όπως κυριαρχούσε το εθνικόφρων μπλοκ χάρη και στην ικανότητά του να δυσφημεί τους αντιπολιτευόμενους ως «κομμουνιστές», έτσι και το δημοκρατικό μπλοκ κατάφερε προσωρινά να πάρει το πάνω χέρι συνδέοντας το εθνικόφρων μπλοκ με τους ξένους καταπιεστές, παλιούς και σύγχρονους. Επειδή όμως οι ταυτότητες πρέπει να είναι αρκετά ευρείς ώστε να μπορούν να συμπεριλάβουν τους διαφορετικούς τομείς του κινήματος, αλλά και αρκετά κοντά στις παραδοσιακές συλλογικές ταυτότητες στις οποίες αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους πολλά μέλη του κινήματος⁸²¹, τόσο η Αριστερά όσο και το Κέντρο χαρακτηρίζονταν κατά τη δεκαετία του '60 από το μετέωρο βήμα τους.

Επίσης, καλό θα ήταν να μην αγνοήσουμε και το ρόλο των αξιών, που τροφοδοτούσαν τους κοινωνικούς αγώνες της περιόδου. Το μετεμφυλιακό μπλοκ εξουσίας δεν μπορεί να αναπαράξει το κυρίαρχο σύστημα αξιών, ενώ νέες αξίες κάνουν την εμφάνισή τους, χάρη στην στενή πλέον επαφή με το εξωτερικό. Η γενιά του «14» και του «15%» χωρίς να εμφορείται από ριζικά διαφορετικές αξίες σε σχέση με τη γενιά της αντίστασης, άρα και από κάποιου είδους μεταϋλιστικές αξίες, εντούτοις ζώντας μακριά από τη φρίκη του πολέμου και του εμφυλίου, θρεμμένη με τις προσδοκίες της ανάπτυξης και της μαζικής εκπαίδευσης, έβλεπε την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης να της ποδοπατά τα όνειρα. Το αξιακό δίπολο Αριστερά - Δεξιά άρχισε τη δεκαετία του '60 να μπολιάζεται με το δίπολο αυταρχισμός - ελευθεριακότητα, να το ενισχύει, αλλά και να το διαπερνά. Οι νέοι στράφηκαν κυρίως εναντίον του εθνικόφρονος κατεστημένου, αλλά και εναντίον κατεστημένων αντιλήψεων και συμπεριφορών της παλιάς φρουράς της Αριστεράς. Η πάλη των γενεών έτρεφε και τρεφόταν και από τις δύο αντιπαραθέσεις. Δεν πρέπει

⁸¹⁹ Μαντόγλου Α., *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου*, Οδυσσέας, 1995

⁸²⁰ della Porta D., Diani M., ό.π., σ.92

⁸²¹ Στο ίδιο, σ.96

βέβαια να παραβλέπουμε ότι και οι δύο γενιές μοιράζονταν το master frame της Δημοκρατίας.

Τέλος, δεν πρέπει να αγνοούμε το ρόλο που παίζουν τα συναισθήματα στην εξέλιξη των κινημάτων⁸²². Για παράδειγμα η οργή που προκάλεσε η «βία και νοθεία» το '61, αλλά κυρίως η δολοφονία του Λαμπράκη το '63, η εκπαραθύρωση του Παπανδρέου και αργότερα η δολοφονία του Πέτρουλα το '65, προσέδωσαν δυναμική στις κινητοποιήσεις πριν καν οι οργανώσεις αναλάβουν το ρόλο τους. Ο φόβος έπειτα τον οποίο προσπαθούσε να ενσπείρει το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας στους αντιπολιτευόμενους μέσα από την καταστολή και την τρομοκρατία άλλοτε εξόργιζε τους τελευταίους και άλλοτε τους καθήλωνε. Και οι δύο πλευρές προσπαθούσαν να επηρεάσουν την κοινή γνώμη αναδεικνύοντας τα ατοπήματα του αντιπάλου. Συγκεκριμένα το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας προσπαθούσε, δυσφημώντας τους διεκδικητές, να φοβίσει τους νοικοκυραίους και, με την τρομοκρατία και την καταστολή, να φοβίσει τους διεκδικητές. Από την άλλη, οι ηγέτες των τελευταίων προσπαθούσαν να δώσουν θάρρος στους διεκδικητές και να ξαφνιάσουν την εξουσία. Οι επιμέρους επιτυχίες τους τους έδιναν κουράγιο και αυτοπεποίθηση, αν και ένα είδος απογοήτευσης είχε εμφιλοχωρήσει στις τάξεις των αντιπολιτευόμενων μετά τα Ιουλιανά. Επίσης, η εμπιστοσύνη που έδειχναν οι εργαζόμενοι στις αριστερές ηγεσίες μαζικοποιούσε τη συνδικαλιστική δράση, ενώ η εμπιστοσύνη που έδειχναν μεταξύ τους οι εργαζόμενοι, οι σπουδαστές, ή οι Λαμπράκηδες, μαζικοποιούσαν τη συλλογική δράση. Οι συναισθηματικοί δεσμοί (φιλικοί, οικογενειακοί) έφερναν άτομα στις οργανώσεις, ενώ δημιουργούσαν και δίκτυα κινητοποίησης. Ο δημοκρατικός κόσμος άκουγε τη μουσική των Χατζιδάκη και Θεοδωράκη και έπαιρνε κουράγιο. Υπήρχαν φυσικά και τα κληροδοτημένα αισθήματα που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των πραγμάτων. Το άσβεστο μίσος που κληροδότησε ο Εμφύλιος, το δέσιμο των αντιστασιακών με την Αριστερά, καθώς και ο φόβος των ελίτ για τις μάζες, δεν έπαψαν να πυροδοτούν αντανάκλαστικές αντιδράσεις.

⁸²² Για μια σύνοψη της σχετικής βιβλιογραφίας βλέπε Goodwin J., Jasper J., and Polleta F., «Emotional dimensions of social movements», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004, σ.413κς

ΕΚΒΑΣΕΙΣ

Όπως πολύ σωστά σημειώνει ο Jack Goldstone, δεν μπορούμε να μελετήσουμε ούτε τα κοινωνικά κινήματα χωρίς να λάβουμε υπόψη μας το θεσμικό πλαίσιο που συνιστούν το πολιτικό και το κομματικό σύστημα ούτε όμως μπορούμε να μελετήσουμε αυτό το τελευταίο χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τους τρόπους με τους οποίους αλληλεπιδρά με την εξωθεσμική δράση⁸²³. Η περίπτωση της μετεμφυλιακής Ελλάδας επιβεβαιώνει πλήρως αυτή την παραδοχή, καθώς το κράτος του '50 δημιουργήθηκε ως απάντηση στο εαμικό κίνημα του '40, ενώ το κίνημα του '60 ως απάντηση στο αντικομμουνιστικό κράτος του '50. Η ΕΔΑ επίσης προέκυψε από το εαμικό κίνημα και το κόμμα του Μπαλτατζή από το συνεταιριστικό κίνημα. Το μαζικό κόμμα της ΕΔΑ βρισκόταν σε συνεχή διάδραση με το κίνημα καθ' όλη τη διάρκεια του '60, ενώ η ΕΚ παρέμεινε ενωμένη και σε τροχιά σύγκρουσης με το μετεμφυλιακό καθεστώς (όσο παρέμεινε τέλος πάντων) χάρη στην *κοινωνική ιδιοποίησή* της από το κίνημα υπέρ του εκδημοκρατισμού. Ακτιβιστές της Αριστεράς ή του Κέντρου έθεταν υποψηφιότητα με την ΕΔΑ ή την ΕΚ (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Μίκης), ενώ στελέχη της θεσμικής Αριστεράς πρωταγωνιστούσαν στην εξωθεσμική δράση (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Λαμπράκης). Αυτό βέβαια δεν ισχύει μόνο για πρόσωπα, αλλά και για οργανώσεις που χρησιμοποιούν τόσο θεσμικά όσο και εξωθεσμικά μέσα πάλης, όπως τα κόμματα και δη οι πολιτικές νεολαίες της Αριστεράς και του Κέντρου, αλλά και σε κάποιο μικρό βαθμό και της Δεξιάς. Τα πολιτικά κόμματα συχνά καλωσορίζουν τα κοινωνικά κινήματα και επιδιώκουν την προσέγγιση μαζί τους με σκοπό να κερδίσουν τις εκλογές, ενώ εξίσου συχνά τα κοινωνικά κινήματα αποτυγχάνουν εξαιτίας την έλλειψης υποστήριξης από τέτοιου είδους κόμματα⁸²⁴. Το πρώτο συνέβη την περίοδο του «ανένδοτου» αγώνα, ενώ το δεύτερο ύστερα από την αναδίπλωση της ΕΚ και της ΕΔΑ μετά τα Ιουλιανά. Η σχέση των δύο αυτών κομμάτων με τα κοινωνικά κινήματα της εποχής επιβεβαιώνει την ιδέα ότι η στάση των κοινωνικών κινήματων μπορεί να διαμορφώσει τη μοίρα των – δημοκρατικών κυρίως- κομμάτων και vice versa⁸²⁵. Αυτό μου φαίνεται αναπόφευκτο

⁸²³ Goldstone J., «Introduction: Bridging institutionalized and noninstitutionalized politics», στο Goldstone J. (επιμ.), *States, parties and social movements*, Cambridge University Press, 2003, σ.2

⁸²⁴ Στο ίδιο, σ.4

⁸²⁵ Στο ίδιο

στις «καχεκτικές» δημοκρατίες, όπου τα κινήματα υποχρεωτικά πολιτικοποιούνται γρήγορα. Άλλωστε και στην περίπτωση μας ο κύκλος διαμαρτυρίας και ο εκλογικός κύκλος μοιάζουν να έχουν αξιοσημείωτη συσχέτιση⁸²⁶.

Πολύ σωστά επίσης έχει παρατηρηθεί ότι, ακόμα και όταν τα κινήματα αυτοτοποθετούνται εκτός του πολιτικού συστήματος προβάλλοντας αντιθεσμικά αιτήματα (στην περίπτωσή μας ενάντια στο κράτος της Δεξιάς ή ενάντια στη Μοναρχία) ήταν γιατί εμποδίζουν τη σωστή λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος και φαλκίδευαν τις δημοκρατικές ελευθερίες⁸²⁷. Η δημοκρατική συμμετοχή και η κινηματική δραστηριότητα, όπως και σε περιπτώσεις πρώην κομμουνιστικών χωρών, δεν ήταν εναλλακτικές, αλλά μάλλον ανέβαιναν και υποχωρούσαν ταυτόχρονα⁸²⁸. «Τόσο ο εκδημοκρατισμός όσο και τα κοινωνικά κινήματα χτίζονται πάνω στην ίδια αρχή, ότι οι καθημερινοί άνθρωποι είναι άξιοι να διαβουλευτούν πολιτικά»⁸²⁹. Δεν είναι τυχαίο ότι πριν την εμφάνιση κινημάτων δεν υπήρχαν κόμματα μαζών, αλλά μόνο κόμματα στελεχών. Γι αυτό και είναι σωστός ο διαχωρισμός του Νίκου Μουζέλη μεταξύ ολιγαρχικής και μεταολιγαρχικής πολιτικής στη βάση της εισόδου των μαζών στην πολιτική σκηνή⁸³⁰. Η επίδραση της συλλογικής διαμαρτυρίας στη θεσμική πολιτική μπορεί να περιγραφεί πολύ συνοπτικά από το παρακάτω απόσπασμα του J. Goldstone:

«...οι διαμαρτυρίες και οι δράσεις των οργανώσεων προσφέρουν μια συνεχιζόμενη μέθοδο βελτίωσης και ενίσχυσης των εκλογικών αποτελεσμάτων [...]. Τα αριστερά κινήματα μπορεί να διαδηλώνουν περισσότερο όταν μια δεξιά κυβέρνηση είναι στην κυβέρνηση (και vice versa) με σκοπό να κρατήσουν ορατή την ατζέντα τους ή να μετριάσουν τις δράσεις της νέας κυβέρνησης. Σε άλλες περιπτώσεις, τα αριστερά κινήματα μπορεί να διαδηλώνουν περισσότερο όταν μια αριστερή κυβέρνηση είναι στην εξουσία (και vice versa) με σκοπό να πιάσουν αυτή την κυβέρνηση να εφαρμόσει τις προεκλογικές της δεσμεύσεις [...] Τα κινήματα μπορούν να επηρεάσουν τις εκλογές όχι μόνο κινητοποιώντας τους υποστηρικτές τους να ψηφίσουν και να υποστηρίξουν ένα συγκεκριμένο κόμμα, αλλά επιπλέον αυξάνοντας την περίοπτη θέση ζητημάτων που είναι ταυτισμένα με συγκεκριμένα κόμματα ή πολιτικούς»⁸³¹.

⁸²⁶ Van Dyke N., ό.π.

⁸²⁷ Goldstone J., ό.π., σ.6

⁸²⁸ Στο ίδιο

⁸²⁹ Στο ίδιο, σ.8

⁸³⁰ Μουζέλης Ν., ό.π.

⁸³¹ Goldstone J., ό.π., σ.9

Αυτή εν ολίγοις είναι η ιστορία του δημοκρατικού κινήματος της δεκαετίας του '60. Τόσο στον «ανένδοτο» όσο και στα Ιουλιανά οι δημοκράτες (κυρίως οι νέοι) περιδιάβαιναν τις γειτονιές των πόλεων και τα χωριά υποστηρίζοντας την υπόθεση της δημοκρατίας και άρα τον αγώνα του Παπανδρέου, ενώ, όταν ήταν η ΕΚ στην κυβέρνηση, την πίεζαν να τηρήσει τις δεσμεύσεις της. Η επίδραση του δημοκρατικού κινήματος πάνω στην ΕΚ επίσης αποδεικνύει τη βασιμότητα του επιχειρήματος που θέλει τα κινήματα να πληροφορούν τους κυβερνώντες και τα άλλα κόμματα για τις επιθυμίες ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων τα οποία δεν κινητοποιούνται⁸³²

Όπως είπαμε, το κράτος του '50 δημιουργήθηκε ως απάντηση στο κίνημα του '40, ενώ το κίνημα του '60 ως απάντηση στο κράτος του '50. Η ΕΚΟΦ, το παρακράτος που δολοφόνησε το Βελδεμίρη, τον Κερπινιώτη και το Λαμπράκη, η επίταση της καταστολής μετά την άνοδο της ΕΔΑ, στα χρόνια του «ανένδοτου» αγώνα και επί κυβερνήσεων των «αποστατών», η δολοφονία του Πέτρουλα, καθώς και η επιβολή της δικτατορίας, μπορούν να θεωρηθούν ως απάντηση στο κίνημα του '60. Πολύ σωστά σημειώνει ο J. Goldstone πως

«η καταστολή είναι ανοιχτή και ορατή σε όλους, έτσι ώστε τα αποτρεπτικά αποτελέσματά της να είναι καθαρά στους συμπαθούντες το συγκεκριμένο κίνημα, στους παρατηρητές και στους αντιπάλους ακόμα»⁸³³.

Η βία από την πλευρά του κράτους είχε όντως παραδειγματικό χαρακτήρα (βλ. ξερονήσια, φυλακές). Βέβαια, η ανοιχτή καταστολή είναι ένα μόνο κομμάτι της καταστολής. Οι δραστηριότητες της Ασφάλειας, οι χαφιέδες και η λευκή τρομοκρατία αντιστοιχούσαν σε ένα ίσως μεγαλύτερο κομμάτι της και στρέφονταν κατά των κομμουνιστών ως των πιο επικίνδυνων αντιπάλων του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας.

Βέβαια, αν και είναι σαφές ότι τα κοινωνικά κινήματα επηρεάζουν βαθιά την εποχή τους, είναι δύσκολο 1) να εντοπίσουμε τη σχέση αιτίου-αιτιατού, 2) να αποδώσουμε μια επιτυχία ή αποτυχία σε έναν δρώντα, δεδομένης της ύπαρξης πολλών δρώντων και της έντονης αλληλεπίδρασής τους, 3) να πούμε ποιο γεγονός ήρθε πρώτο και ποιο δεύτερο

⁸³² Στο ίδιο, σ.19

⁸³³ Στο ίδιο, σ.14

ειδικά σε στιγμές έντονης κινητοποίησης, 4) να εντοπίσουμε τις εκβάσεις στο χρόνο (μακροπρόθεσμα, μεσοπρόθεσμα, βραχυπρόθεσμα)⁸³⁴.

Οι εκβάσεις των κινημάτων μπορούν να εντοπισθούν σε τρία κυρίως πεδία (πολιτικό, επίπεδο κουλτούρας, βιογραφικό)⁸³⁵. Στις εκβάσεις των κινημάτων του '60 στο πολιτικό επίπεδο πρέπει να αναφέρουμε την άνοδο της ΕΚ και τον προσωρινό μερικό εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής και την εγκαθίδρυση της δικτατορίας. Όσον αφορά στο επίπεδο της κουλτούρας ξεχωρίζει η οικοδόμηση της δημοκρατικής ταυτότητας, η οποία υπήρξε ηγεμονική μέχρι και το γύρισμα του 21^{ου} αιώνα στην ελληνική πολιτική ζωή, ενώ η συμμετοχή στα κινήματα της περιόδου διαμόρφωσε ακτιβιστές οι οποίοι έδρασαν και τις επόμενες δεκαετίες τόσο στη θεσμική όσο και στην εξωθεσμική πολιτική.

Οι αλλαγές που επιφέρουν τα κινήματα είναι είτε άμεσες (direct) είτε έμμεσες και διαμεσολαβημένες (indirect, mediated) είτε conditional, εξαρτώμενες δηλαδή από το πλαίσιο⁸³⁶. Στις πρώτες μπορούμε να συμπεριλάβουμε όλες τις θετικές εκβάσεις των επιμέρους εργατικών, αγροτικών και σπουδαστικών κινητοποιήσεων. Στις δεύτερες την επίδραση που είχε το δημοκρατικό κίνημα στην πτώση της Δεξιάς και στην άνοδο στην εξουσία του μεταρρυθμιστικού Κέντρου, καθώς και στην απόφαση του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας να μην επιτρέψουν στην ΕΚ να επανέλθει στην εξουσία. Στις τρίτες πρέπει να περιλάβουμε τις αλλαγές που λάμβαναν χώρα μόνο στο ποσοστό που η κυβέρνηση ήταν ευνοϊκά διακείμενη, όπως η απελευθέρωση μεγάλου μέρους των πολιτικών κρατουμένων ή η σημασία των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων.

Φυσικά η απήχηση των κοινωνικών κινημάτων εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την κοινή γνώμη⁸³⁷. Αν και εκείνη την εποχή οι δημοσκοπήσεις δεν έπαιζαν το ρόλο που παίζουν σήμερα, η κοινή γνώμη μπορούσε να αποτυπωθεί με άλλους τρόπους. Για παράδειγμα, οι σπουδαστές με τη συλλογή 1 εκατομμυρίου υπογραφών αποσκοπούσαν ακριβώς στο να αποδείξουν στην κυβέρνηση ότι το 15% για την παιδεία ήταν λαϊκό αίτημα. Το ίδιο προσπαθούσε να κάνει και η Αριστερά με την υπόθεση των πολιτικών

⁸³⁴ della Porta D. and Diani M., ό.π., σ.231-232

⁸³⁵ Tarrow S., *Power in movement*, Cambridge University Press, 1998, σ.164, Bosi, L., Uba, K., «Introduction: The outcomes of social movements», *Mobilization* 14 (4), 2009, σ.409

⁸³⁶ Bosi, L., Uba, K., «Introduction: The outcomes of social movements», *Mobilization* 14 (4), 2009, σ.410

⁸³⁷ Στο ίδιο, σ.411

κρατουμένων: να αποδείξει ότι η απελευθέρωσή τους ήταν αίτημα που υπερέβαινε τις τάξεις της Αριστεράς. Ομοίως, η στήριξη ολόκληρων πόλεων σε επιμέρους εργατικά – κατά κύριο λόγο- αιτήματα αναδείκνυε την τοπική κοινή γνώμη.

Η απήχηση των κινημάτων στα διαφορετικά πεδία μπορεί επίσης να αλληλοτροφοδοτείται⁸³⁸. Η έναρξη του «ανενδότου» και η άνοδος της ΕΚ στην εξουσία δημιούργησε αγωνιστική διάθεση στις μάζες των κεντρικών ψηφοφόρων, ενώ αυτή η τελευταία σε συνδυασμό φυσικά με την ενότητα των δημοκρατικών δυνάμεων στη βάση υποχρέωσε την ΕΚ (την πιστή στο Γ. Παπανδρέου) να κρατηθεί σε αγωνιστική ρότα και στη συνέχεια.

Η απήχηση των κινημάτων μπορεί να απλώνεται στο χρόνο και να καταγράφει αποτελέσματα σε ύστερο χρόνο⁸³⁹. Δικαίως έχει παρατηρηθεί ότι το κίνημα του '60 δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη Μεταπολίτευση, ενώ, όπως έχω ήδη σημειώσει, η δημοκρατική ταυτότητα που δημιουργήθηκε τη δεκαετία του '60 ηγεμόνευσε την πολιτική ζωή της Ελλάδας ως το γύρισμα του 21^{ου} αιώνα. Η δημοκρατική πλειοψηφία που κατίσχυσε της συντηρητικής παράταξης τις επόμενες δεκαετίες δημιουργήθηκε τη δεκαετία του '60.

Η διαμαρτυρία, όπως προκύπτει από τη μετα-ανάλυση της Uba δεκάδων άρθρων σχετικών με τις κινηματικές εκβάσεις, είναι σινιάλο στους κυβερνώντες, που συνήθως ενδιαφέρονται για την επανεκλογή τους και άρα προβαίνουν σε υπολογισμούς κόστους-οφέλους, για το τι θέλει η κοινωνία. Η απήχηση που έχουν τα κινήματα μπορεί να είναι άμεση, μπορεί όμως να περνά μέσα από την απήχηση τους στην κοινή γνώμη για την οποία φαίνεται ότι ενδιαφέρονται ιδιαίτερα οι πολιτικοί. Η δημοκρατία πάντως προσφέρει ένα ευνοϊκό πλαίσιο όσον αφορά την αποτελεσματικότητα των κινημάτων⁸⁴⁰. Στο ημιδημοκρατικό καθεστώς της μετεμφυλιακής Ελλάδας όμως οι δεξιές κυβερνήσεις είτε δεν ενδιαφέρονταν να ικανοποιήσουν τα αιτήματα των διεκδικητών είτε, όπως συχνά συμβαίνει⁸⁴¹, δεν τους αντιμετώπιζαν σαν αξιόπιστη πηγή πληροφοριών για τις πραγματικές επιθυμίες του κοινωνικού σώματος. Σε κάθε περίπτωση πάντως, προκειμένου να κατανοήσουμε την αντίδραση των κυβερνώντων, θα πρέπει να

⁸³⁸ Στο ίδιο, σ.413

⁸³⁹ Στο ίδιο, σ.413

⁸⁴⁰ Uba K. «The contextual dependence of movement outcomes: a simplified meta-analysis». *Mobilization* 14 (4), 2009

⁸⁴¹ Στο ίδιο, σ.435

επιστρέψουμε στην κυρίαρχη στρατηγική του κράτους απέναντι στους διεκδικητές, που δεν ήταν άλλη από την καταστολή. Οι παραχωρήσεις βέβαια που έκανε η ΕΚ, τουλάχιστον στην πρώτη περίοδο της διακυβέρνησής της, ενείχε και τη στόχευση της διεμβόλησης του αριστερού και κεντροαριστερού εκλογικού ακροατηρίου και, κατ' επέκταση, την εδραίωσή της στην εξουσία. Παρόλη όμως τη σχετική μέριμνα των κυβερνώντων, το άμεσο αντίκτυπο των κινητοποιήσεων, το σχετιζόμενο με την ισχύ των διεκδικητών, δεν έλειψε. Ο εκδημοκρατισμός μάλιστα που επιτεύχθηκε κατά τη σύντομη διακυβέρνηση της ΕΚ, καίτοι προσωρινός και μερικός, ευνόησε αυτή την αποτελεσματικότητα.

Ας δούμε, όμως, πιο αναλυτικά την επίδραση της κινηματικής δράσης σε κάθε επίπεδο ξεκινώντας από την επίδραση επί των κρατικών πολιτικών. Ο Goldstone προτείνει τρεις τύπους εκβάσεων⁸⁴²: *καταστολή χωρίς μεγάλες θεσμικές αλλαγές*, όπως την περίοδο Καραμανλή και των κυβερνήσεων των αποστατών (ίδρυση ΕΚΟΦ και σπουδαστικού ασφάλειας, επίταση καταστολής, προσπάθεια «βαθείας τομής» στο Σύνταγμα, προσπάθεια νομοθετικού περιορισμού του συνδικαλισμού. Δεν ήταν αρκετό γι αυτό χρειάστηκε η δικτατορία), *ανοχή*, όπως στην περίπτωση των κινητοποιήσεων για την Κύπρο) ή και *ενθάρρυνση* κάποιες φορές, *επιρροή χωρίς σημαντικές θεσμικές αλλαγές*, όπως κατά την περίοδο της διακυβέρνησης της ΕΚ, *επιρροή μέσω διογκούμενης συμπαράταξης*, όπως στην περίπτωσή μας όπου η βάση του κινήματος είχε επιβάλει την ενότητα των δημοκρατικών δυνάμεων και άρα την εγγύηση για την κατίσχυση αυτών των δυνάμεων όποτε και αν γίνονταν δημοκρατικές εκλογές. Δανειζόμενοι τους όρους του Kitschelt⁸⁴³ μπορούμε να παρατηρήσουμε πως, αν και το κίνημα δεν πέτυχε ποτέ *διαδικαστικά* (procedural) αποτελέσματα, δηλαδή να αναδειχθεί σε συνομιλητή της κεντρικής εξουσίας, πέτυχε έστω και προσωρινά *ουσιώδη* (substantial) αποτελέσματα, δηλαδή συγκεκριμένες μεταρρυθμίσεις και αλλαγές πολιτικής, καθώς και –προσωρινά έστω- *δομικά* (structural) αποτελέσματα, δηλαδή αλλαγή στη δομή πολιτικών ευκαιριών, προκήρυξη πρόωρων εκλογών και δημιουργία ρήγματος στο εσωτερικό των ελίτ. Ο Gamson⁸⁴⁴ με τη σειρά του διακρίνει τα αποτελέσματα των κινημάτων στα «νέα πλεονεκτήματα» που αποσπών και στην «αποδοχή» τους εκ μέρους των αρχών. Γενικά

⁸⁴² Goldstone J., ό.π., σ.20-24

⁸⁴³ Kitschelt H., ό.π.

⁸⁴⁴ Gamson W., ό.π.

μπορούμε να πούμε ότι μόνο ο πρώτος τύπος αποτελέσματος απαντάται στην εξεταζόμενη περίοδο. Αποδοχή των κινηματικών δρώντων που επέλεξαν το δρόμο της επίμονης εξωθεσμικής διεκδίκησης γενικά δεν υπήρχε παρά μόνο κατά την πρώτη περίοδο της σύντομης διακυβέρνησης της ΕΚ.

Τα κινήματα του '60 γενικά ήταν γενικά ήταν state-oriented, προσανατολισμένα προς το κράτος⁸⁴⁵. Ο αγώνας ενάντια στο αντικομμουνιστικό κράτος και υπέρ του εκδημοκρατισμού της δημόσιας ζωής στόχευε στην αλλαγή της αντιδημοκρατικής νομοθεσίας. Οι εκβάσεις βέβαια δεν αφορούν μόνο το ποιοι νόμοι περνούν, αλλά και το πώς εφαρμόζονται. Το ζήτημα δηλαδή δεν ήταν μόνο αν υπήρχαν δημοκρατικές συνταγματικές διατάξεις, αλλά και αν εφαρμόζονταν δεδομένης και της ύπαρξης του παρασυντάγματος και του παρακράτους, αλλά και της απροθυμίας των αρχών να μείνουν πιστές στη δημοκρατική νομιμότητα. Επίσης, η κυβέρνηση της ΕΚ ήταν πιο φιλελεύθερη, η δημόσια διοίκηση όμως, το δικαστικό σώμα και ακόμα περισσότερο τα σώματα ασφαλείας ήταν πιστά στις μη φιλελεύθερες παραδόσεις του μετεμφυλιακού κράτους.

Η απρόσκοπτη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών ήταν αδιαπραγμάτευτο αίτημα. Ο προσωρινός εκδημοκρατισμός όχι μόνο ήταν σε κρίσιμο βαθμό αποτέλεσμα της κινηματικής δράσης, αλλά είχε ως συνέπεια να δοθούν νέες δυνατότητες εξωθεσμικής δράσης τις οποίες μάλιστα τα κινήματα της περιόδου εκμεταλλεύθηκαν δεόντως, όπως αποδεικνύεται από τα στοιχεία που έχω παραθέσει. Επίσης η προσωρινή αλλαγή της ηγεσίας της ΓΣΕΕ και το προσωρινό σταμάτημα των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων αύξησε την επιρροή των λαϊκών στρωμάτων στις πολιτικές διαδικασίες. Υπήρχαν βέβαια και επιτυχίες που δεν είχαν πολλαπλασιαστική ισχύ, όπως οι θετικές για τους εργαζομένους τελεσίδικες αποφάσεις των διαιτητικών δικαστηρίων. Το ίδιο το κράτος έπειτα συχνά βοήθησε την αποτελεσματικότητα των κινήματων. Επί ΕΚ, στην αρχή τουλάχιστον, οι εργαζόμενοι ενισχύθηκαν στις διαπραγματεύσεις τους με τους εργοδότες, ενώ η διάλυση 11 παρακρατικών οργανώσεων βοηθούσε την απρόσκοπτη προώθηση των δημοκρατικών αιτημάτων. Η ΕΚ έδειξε ανοχή στις κινητοποιήσεις για το Κυπριακό, ενώ κρατικοί θεσμοί, όπως αυτοί της τοπικής αυτοδιοίκησης, έγιναν όχημα

⁸⁴⁵ Amenta E., Caren N., «The legislative, organizational and beneficiary consequences of state-oriented challengers», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004

για τη διοργάνωση των συλλαλητηρίων. Δεν πρέπει να ξεχνάμε επίσης ότι οι ριζοσπάστες δημοκράτες έριξαν το σύνθημα «δημοψήφισμα» κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών και μέσα σε λίγα χρόνια έγιναν δύο που κατέργησαν τη Μοναρχία. Το μετεμφυλιακό μπλοκ εξουσίας επέτρεψε αρχικά τις αλλαγές που εξυπηρετούσαν την διαιώνιση του συγκεκριμένου τύπου κατανομής της εξουσίας, στη συνέχεια όμως δε θέλησε να επιτρέψει να εμπλουτιστεί η πολιτική ατζέντα με θέματα που έθιγαν ουσιαστικά αυτή την κατανομή. Το δημοκρατικό κίνημα έφερε δηλαδή τη δικτατορία, εγγυήθηκε όμως την εγκαθίδρυση πραγματικής δημοκρατίας στην περίπτωση Μεταπολίτευσης.

Συμβαίνει συχνά τα κινήματα να πετυχαίνουν μικρότερα κέρδη σε σχέση με τα επιζητούμενα ή και να επιφέρουν αρνητικές συνέπειες⁸⁴⁶. Οι εργάτες πετύχαιναν συχνά αυξήσεις μικρότερες από τις επιζητούμενες, ενώ κάποιες φορές το μοναδικό αποτέλεσμα ήταν η απόλυση συνδικαλιστών. Το πιο χαρακτηριστικό όμως αρνητικό αποτέλεσμα που καταγράφηκε κατά την εξεταζόμενη περίοδο και που μπορεί να αποδοθεί στην κλιμακούμενη εξωθεσμική δράση ήταν, όπως ήδη ανέφερα, η διαδικασία αποδημοκρατικοποίησης και τελικώς η επιβολή της χούντας.

Αξιοποιώντας την υπόθεση του Σεραφείμ Σεφεριάδη αναφορικά με τη σχέση του μεταρρυθμιστικού δυναμικού των ελίτ και της τάσης για εκδημοκρατισμό⁸⁴⁷, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι προϊούσης της δεκαετίας του '60 το κόστος καταστολής ανέβαινε, καθώς οι κινηματικές οργανώσεις πλήθαιναν, ισχυροποιούνταν, συνεργάζονταν. Το κόστος ανοχής των αιτημάτων που σχετίζονταν με τις υλικές συνθήκες διαβίωσης, αντιθέτως, χαμήλωνε προοδευτικά λόγω ανάπτυξης. Το κόστος ανοχής των πολιτικών αιτημάτων όμως παρέμενε υψηλό για τους πυλώνες του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας. Γι αυτό το μεταρρυθμιστικό δυναμικό των ελίτ δεν ήταν υψηλό. Αυτό εξηγεί τόσο το πέρασμα της εξουσίας από τη Δεξιά στο μεταρρυθμιστικό Κέντρο όσο και τη σύντομη παραμονή του τελευταίου στην εξουσία. Ωστόσο, επειδή το κόστος καταστολής παρέμενε υψηλό, κανένα κέντρο του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας δεν μπορούσε να αναλάβει αποτελεσματική δράση εκτός από αυτό που μπορούσε να σηκώσει αυτό το κόστος: ο στρατός.

⁸⁴⁶ Στο ίδιο, σ.464

⁸⁴⁷ Σεφεριάδης Σ., «Κινηματικές συλλογικές δράσεις και δημοκρατία: ένα μακροσκοπικό υπόδειγμα», *Διάπλους*, τχ.25, Απρίλιος-Μάιος 2008

Πρέπει να αναφέρω ωστόσο ότι το μεταρρυθμιστικό έλλειμμα των ελληνικών ελίτ δεν προέκυψε ξαφνικά κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, αλλά είναι ένα από τα κύρια διαχρονικά χαρακτηριστικά της. Η «επιτηρούμενη δημοκρατία» ως «δημοκρατία» επέτρεπε την κινηματική δράση και ως «επιτηρούμενη» την απέκλειε. Ήταν λοιπόν αναπόφευκτο η κινηματική δράση να πάρει πολιτικό και αντισυστημικό χαρακτήρα. Η δημοκρατία επίσης δε θα επέτρεπε τη δημιουργία φορολογικού παραδείσου για τις ξένες επενδύσεις, θ' ανέβαζε το κόστος παραγωγής και θα πίεζε για αναδιανομή του πλούτου πριν καν υπάρξει συσσώρευση κεφαλαίου. Το κράτος είχε αναλάβει τον εκσυγχρονισμό και την εκβιομηχάνιση και δεν ήθελε να διακινδυνεύσει αφήνοντας τις μάζες να λάβουν ενεργητικά μέρος σ' αυτή τη διαδικασία. Η αστική τάξη, αδύναμη και εξαρτημένη από το κράτος, δεν ζήτησε παραπάνω δημοκρατία, καθώς αδυνατούσε να αντιμετωπίσει τους εργαζομένους μόνη της. Μεταπολεμικά μέχρι την πτώση της χούντας ο καπιταλισμός αναπτυσσόταν ραγδαία χάρη στην καθυπόταξη των εργαζομένων. Την εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα δεν τη σχεδίασε και προώθησε κάποιο επαναστατικό κόμμα (Κίνα, Ρωσία) ούτε η εγχώρια αστική τάξη (Αγγλία, ΗΠΑ, Γαλλία), αλλά το κράτος. Όχι βέβαια κάποιο απολυταρχικό κράτος (Πρωσία, Ιαπωνία)⁸⁴⁸, αλλά οι πολιτικές ελίτ ενός πρώιμου κοινοβουλευτισμού που αντλούσαν την εξουσία τους από το κράτος. Δεν θέλησαν να παραχωρήσουν πρόσβαση στο λαό, γιατί ένιωθαν πολύ ανασφαλείς. Ανασφαλείς βέβαια ήταν και οι Αμερικάνοι, ο στρατός και το Παλάτι, γεγονός που περιέπλεκε τα πράγματα. Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να παραθέσω μερικές βασικές θέσεις του Charles Tilly για τη διαδικασία αποδημοκρατικοποίησης. Ο Tilly αναφέρεται σε τρεις κεντρικές μετασχηματιστικές διαδικασίες που αφορούν τα δίκτυα εμπιστοσύνης, την κατηγορική ανισότητα και τα αυτόνομα κέντρα εξουσίας και οι οποίες προσδιορίζουν είτε τη διαδικασία εκδημοκρατισμού είτε τη διαδικασία αποδημοκρατικοποίησης. Εάν τα δίκτυα εμπιστοσύνης είναι αποκομμένα από το δημόσιο βίο, εάν η κατηγορική ανισότητα αποτυπώνεται στην πολιτική ζωή σε διαφορετικά δικαιώματα και υποχρεώσεις, και εάν υπάρχουν εξωθεσμικά κέντρα εξουσίας, τότε ενισχύεται η τάση αποδημοκρατικοποίησης. Εάν τα δίκτυα εμπιστοσύνης ενσωματώνονται στο δημόσιο βίο, η κατηγορική ανισότητα αποσυνδέεται από το δημόσιο βίο, και τα αυτόνομα κέντρα

⁸⁴⁸ Για τους διαφορετικούς δρόμους προς την εκβιομηχάνιση και τη Νεωτερικότητα δες Moore B., *Social origins of dictatorship and democracy : lord and peasant in the making of the modern world*, Beacon Press, Boston, 1993

εξουσίας πάντων να υπάρχουν, τότε ενισχύεται η τάση εκδημοκρατισμού⁸⁴⁹. Στο ποσοστό που στη μετεμφυλιακή Ελλάδα υπήρχαν αυτόνομα κέντρα εξουσίας που αντιστρατεύονταν την εκλεγμένη εξουσία και στο ποσοστό που οι αριστεροί και οι «συνοδοιοπόροι» τους αντιμετωπίζονταν σαν πολίτες δεύτερης κατηγορίας μπορούμε να πούμε ότι ο εκδημοκρατισμός ήταν ανέφικτος. Επίσης, στο ποσοστό που επί της διακυβέρνησης της ΕΚ έγινε μια απόπειρα να ελεγχθούν τα αυτόνομα κέντρα εξουσίας και να μειωθεί ή ακυρωθεί η κατηγορική ανισότητα, μπορούμε να μιλάμε για τάση εκδημοκρατισμού. Ο Tilly θεωρεί επίσης ότι η ραγδαία αποδημοκρατικοποίηση οφείλεται συνήθως στην αποστασία των ελίτ από το δημοκρατικό παιχνίδι, ενώ ο αργός εκδημοκρατισμός στους λαϊκούς αγώνες⁸⁵⁰. Η παρατήρηση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από την περίπτωση μας, καθώς, ενώ χρειάστηκαν χρόνια λαϊκοί αγώνες για να λάβει χώρα η απόπειρα εκδημοκρατισμού με την άνοδο της ΕΚ στην εξουσία, η δημοκρατία κατέρρευσε το 1967 αμέσως μόλις οι συνταγματάρχες αποφάσισαν να καταλύσουν τη δημοκρατία με την ανοχή και των άλλων εξωκοινοβουλευτικών κέντρων εξουσίας.

Περνώντας τώρα στις βιογραφικές αλλαγές που επιφέρει στη ζωή των ατόμων η συμμετοχή τους στα κοινωνικά κινήματα, παρατηρούμε ότι είναι σύνηθες –και καταγεγραμμένο στη βιβλιογραφία– ότι οι αριστεροί ακτιβιστές συνεχίζουν να συμπεριφέρονται πολιτικά ως αριστεροί και στη συνέχεια, συνεχίζουν να αυτοπροσδιορίζονται ως τέτοιοι, ενώ μένουν κινηματικά ενεργοί⁸⁵¹. Οι ακτιβιστές του '60 από τους οποίους πήρα συνέντευξη για τις ανάγκες της έρευνας επιβεβαιώνουν σε γενικές γραμμές αυτό το συμπέρασμα. Η γενιά που δε γνώρισε την κατοχή και τον εμφύλιο αντιπαρατέθηκε στο μετεμφυλιακό κράτος, καθώς δεν είχε εσωτερικεύσει την ήττα. Από αυτή την άποψη, αυτή η γενιά αποτελεί την ελληνική εκδοχή της γενιάς του baby boom, που μην έχοντας γνωρίσει τα δεινά του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου και έχοντας μεγαλώσει στα χρόνια της ανάκαμψης, επιζήτησαν την ανατροπή των εγχώριων και διεθνών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών ρυθμίσεων που κυριάρχησαν κατά την Ψυχροπολεμική εποχή.

⁸⁴⁹ Tilly Ch., *Δημοκρατία*, Εκδόσεις Gutenberg, 2011

⁸⁵⁰ Στο ίδιο, σ.64-65, 92-93

⁸⁵¹ Giugni M., «Personal and biographical consequences», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004, σ.494

Όσον αφορά δε στις πολιτιστικές εκβάσεις, σε αυτές μπορούμε να συμπεριλάβουμε αλλαγές σε αξίες, αντιλήψεις και νοήματα, αλλαγές στην πολιτιστική παραγωγή και τις πρακτικές, καθώς και στις συλλογικές ταυτότητες και υποκουλτούρες⁸⁵². Η εξάπλωση της λαϊκοδημοκρατικής ιδεολογίας, οι αλλαγές στη θέση και τις σχέσεις των φύλων και των γενεών, η αύξηση των εκδόσεων σε βιβλία κριτικής σκέψης, το μόνιμο ενδιαφέρον των εφημερίδων για θέματα που τους αφορούσαν μόνο περιστασιακά (βλ. προσθήκη μόνιμων αρθρογράφων για θέματα του σπουδαστικού κόσμου στις προοδευτικές εφημερίδες), η ανακάλυψη του ρεμπέτικου ως τραγουδιού με κοινωνικό περιεχόμενο, τα αντάρτικα τραγούδια που άρχισαν να ακούγονται πάλι στις σπουδαστικές συντροφίες, η μουσική του Μίκη που εμπνεύστηκε από και ενέπνευσε τους αγώνες της εποχής, αλλά κατά βάση η οικοδόμηση της δημοκρατικής ταυτότητας υπήρξαν, από αυτή την άποψη, άμεσα ή έμμεσα αποτελέσματα της κινηματικής έξαρσης της εποχής. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Άλκης Ρήγος,

«οι δυναμικές διεργασίες του '60 διαμόρφωσαν μια ιδιότυπη και ανανεούμενη γενιά ενεργών πολιτών, με έναν ιδιαίτερο αγωνιστικό τρόπο πρόσληψης των αξιακών προταγμάτων της ζωής, που αναδείχθηκε στην αντιστασιακή πάλη στα χρόνια του καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης. Στο γόνιμο έδαφος των διεργασιών αυτών βλάστησε ένα νέο πολιτικό υποκείμενο: το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα»⁸⁵³.

Σωστά ο Giugni σημειώνει ότι τα κοινωνικά κινήματα έχουν σχέση με διαδικασίες ευρύτερων κοινωνικών αλλαγών⁸⁵⁴. Η οικοδόμηση και η εμπέδωση της δημοκρατικής ταυτότητας ή η διαδικασία «εθνικής συμφιλίωσης» που έλαβε χώρα στη μεταπολιτευτική περίοδο αποτελούσαν ακριβώς τέτοιες αλλαγές.

⁸⁵² Earl J., «The cultural consequences of social movements», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004

⁸⁵³ Ρήγος Α., «Για τη 'σύντομη' δεκαετία του '60: η σημαντική μιας εποχής», στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ευ. (επιμ.), *Η 'σύντομη' δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2007, σ.450

⁸⁵⁴ Giugni M., ό.π.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Θα προσπαθήσω στο σημείο αυτό να συνοψίσω τα συμπεράσματα του βιβλίου σχετικά με το κύριο ζητούμενο της έρευνάς μου, δηλαδή την ανάπτυξη και την εξέλιξη της κινηματικής δράσης κατά τη δεκαετία του '60, και να συνθέσω ένα εξηγητικό πλαίσιο που να περιλαμβάνει τους εξηγητικούς παράγοντες, καθώς και τους αιτιώδεις μηχανισμούς και τις διαδικασίες που εντόπισα.

Μία δεκαετία μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, η δομή πολιτικών ευκαιριών παρέμενε ασφυκτική. Περιβαλλοντικοί παράγοντες όμως, όπως η αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση και η οικονομική ανάπτυξη εν γένει, έτειναν να διαμορφώσουν εντελώς νέο κοινωνικό τοπίο. Η συσσώρευση του πληθυσμού στα μεγάλα αστικά κέντρα με τις νέες οικονομικές απειλές και προσδοκίες, που δημιουργούσε, έδινε τη δυνατότητα σε κοινωνικές ομάδες, όπως οι εργάτες και οι σπουδαστές να εκδιπλώσουν και να εντείνουν τις διεκδικήσεις τους. Χάρη στη σταδιακή ιδιοποίηση των σωματείων και των συλλόγων τους, την οργανωτική αναβάθμιση και τη δικτύωσή τους, τα εν λόγω κοινωνικά υποκείμενα μετατράπηκαν σε πρωτοπόρα/εναρκτήρια κινήματα ενός κύκλου διαμαρτυρίας εντός του οποίου διαχύθηκαν μορφές δράσης, αξιακές και ερμηνευτικές πλαισιώσεις και οργανωτικά πρότυπα, δημιουργήθηκαν νέες οργανώσεις και αναπτύχθηκαν και άλλα κινήματα (ειρήνης, αγροτικό).

Στη διάρκεια αυτών των αγώνων η αλληλοτροφοδοτούμενη σύγκλιση μεταξύ αριστερών και κεντρώων από τη μια και πόλωσης με το κράτος της Δεξιάς είχε ως αποτέλεσμα να αντικατασταθεί προοδευτικά η κυρίαρχη διαχωριστική γραμμή μεταξύ «εθνικοφρόνων» και μη με μια καινούργια: «δεξιοί-αντιδεξιοί». Για το λόγο αυτό άλλωστε η αντίδραση απέναντι στην απειλή οριστικού αποκλεισμού από την εξουσία των αντιδεξιών δυνάμεων (εκλογές «βίας και νοθείας» του '61) υπήρξε μαζική και άμεση από την πλευρά των σπουδαστών, των δικηγόρων και των εργατών. Η αντίδραση αυτή υπήρξε πολιτική ευκαιρία για την ΕΚ, η οποία έσπευσε να κάνει τον «ανένδοτο» υπόθεση των μαζών. Ο «ανένδοτος» ωστόσο, από την άλλη, αποτέλεσε πολιτική ευκαιρία για τα πιο μετριοπαθή στοιχεία, γιγαντώνοντας με αυτό τον τρόπο την αντιπολίτευση στην κυβέρνηση Καραμανλή. Την κοινωνική ιδιοποίηση της ΕΚ εκ μέρους των δημοκρατικών μαζών ακολούθησε η διάχυση της κυρίαρχης αξιακής πλαισίωσης της «Δημοκρατίας» και η

σταδιακή οικοδόμηση της δημοκρατικής ταυτότητας, που έκτοτε διατηρούσε τη συνοχή της δημοκρατικής παράταξης και την κινηματική της εγρήγορση σε κρίσιμες στιγμές (δολοφονία Λαμπράκη, Ιουλιανά). Κρίσιμος παράγοντας στη διαδικασία απονομιμοποίησης της παράταξης των «εθνικοφρόνων» ήταν και η αποτελεσματική κοινωνική ιδιοποίηση της κυρίαρχης εθνικοπατριωτικής αξιακής πλαισίωσης εκ μέρους των δημοκρατικών μαζών. Χάρη λοιπόν στη δικτύωση και το συντονισμό των αυξανόμενων δημοκρατικών οργανώσεων και σωματείων αφενός και την κοινή απάντηση στις απειλές του μετεμφυλιακού κράτους, που στηρίζονταν στην κοινή πλέον ταυτότητα, αφετέρου, η κινητοποίηση διαχύθηκε και συσσωρεύθηκε σε βαθμό τέτοιο, που το κράτος της Δεξιάς προσπάθησε να απαντήσει με επίταση της καταστολής και της προπαγάνδας. Το μοναδικό όμως που κατάφερε ήταν να πολιτικοποιήσει τα αιτήματα των κινηματικών δρώντων και να ριζοσπαστικοποιήσει τους ίδιους, να ενεργοποιήσει δηλαδή το «παράδοξο της καταστολής».

Οι πόροι που αξιοποίησαν τα κινήματα της περιόδου ήταν ως επί το πλείστον ενδογενείς. Η ΕΔΑ που κόμισε αφειδώς πόρους σε κάθε είδους κινηματική δραστηριότητα της περιόδου πρέπει να θεωρηθεί κομμάτι του κινήματος και όχι εξωτερικός εταίρος. Η δράση της ΕΔΑ και των άλλων δημοκρατικών οργανώσεων, συμπεριλαμβανομένης της ΕΚ φυσικά, μέσω της διάχυσης των δημοκρατικών αξιακών πλαισιώσεων, σφράγισε μια διαδικασία «γνωστικής απελευθέρωσης» (Mc Adam) που οδήγησε μεγάλα κοινωνικά στρώματα να αναγνωρίσουν στις τρέχουσες εξελίξεις μια πολιτική ευκαιρία. Μέσα από «διαδικασίες στρατηγικής», όπως «διαδικασίες γεφύρωσης», «ενίσχυσης» και «επέκτασης» (Snow κα) επετεύχθησαν η σύνδεση ειδικότερων και γενικότερων αιτημάτων. Η πολιτική δουλειά των οργανώσεων της Αριστεράς και του Κέντρου ήταν αυτές που εξασφάλισαν τη συμπάθεια μεγάλων αριθμών πολιτών και στη συνέχεια τη δέσμευσή τους στην κινηματική δράση. Οι κινηματικοί δρώντες μέσω «διαδικασιών γεφύρωσης» και «επέκτασης» πολιτικοποίησαν τα αιτήματά τους. Η αντικατάσταση δε του εθνικόφρονος αφηγήματος από το δημοκρατικό αφήγημα συνιστούσε για πολλούς μια «επανευθυγράμμιση του αξιακού πλαισίου» στο ποσοστό που έπεισε ότι ο κίνδυνος για την κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος δεν προερχόταν από τον κομμουνισμό, αλλά από τη φασίζουσα πολιτική του μετεμφυλιακού μπλοκ εξουσίας.

Η άνοδος της Ενώσεως Κέντρου σηματοδότησε και ένα άνοιγμα στη δομή των πολιτικών ευκαιριών. Οι οικονομικές απειλές και προσδοκίες τροφοδοτούσαν τις κινητοποιήσεις, ενώ η Αριστερά συνέχιζε να τροφοδοτεί πρωταγωνιστικά τους αγώνες με πόρους, γεγονός που την οδήγησε στη μέγιστη οργανωτική της ανάπτυξη. Κινητοποιούνται ολόκληροι κλάδοι, η διαμαρτυρία διαχέεται, η κλιμάκωση και η αλληλεγγύη χρησιμοποιούνται κατά κόρον, το εργατικό κίνημα και οι 115 ΣΕΟ φτάνουν στο απόγειο της ανάπτυξής τους λίγο πριν την πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου. Η απομάκρυνση του κοινού αντιπάλου όμως έβγαλε στην επιφάνεια την ενδοδημοκρατική (μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς) και ενδοαριστερή (μεταξύ ΕΔΑ, ΚΚΕ και ακροαριστερής νεανικής αντιπολίτευσης), γεγονός που προοδευτικά είχε αρνητικό αντίκτυπο στην κινηματική δυναμική.

Η βασιλική εκτροπή του Ιουλίου του '65 έγινε αντιληπτή ως απειλή για το δημόσιο βίο της χώρας και προκάλεσε κινητοποιήσεις άνευ προηγουμένου σε όλη τη χώρα. Η αντίδραση στη βασιλική εκτροπή ωστόσο ξεκίνησε δύο εβδομάδες νωρίτερα, γεγονός που αποδεικνύει ότι, όπως και στον «ανένδοτο», ο Παπανδρέου, όταν προέβη στη σύγκρουση με το βασιλιά, ήξερε ότι μπορούσε να υπολογίζει στη λαϊκή αντίδραση. Οι κινητοποιήσεις διαχύθηκαν σε όλη τη χώρα χάρη στα δημοκρατικά κόμματα και οργανώσεις αφενός και σε μια εμπεδωμένη πλέον δημοκρατική ταυτότητα. Οι διαδηλωτές επέδειξαν αξιοσημείωτη μαχητικότητα και αντοχή και δεν επέστρεψαν σε «κανονικούς» κινηματικούς ρυθμούς παρά μόνο τον Οκτώβριο του '65, μετά την εδραίωση της νέας κυβέρνησης Στεφανόπουλου. Η ίδια η μαχητική στάση της πιστής στον Γ. Παπανδρέου Ενώσεως Κέντρου υπήρξε προϊόν κοινωνικής ιδιοποίησης εκ μέρους των κινητοποιούμενων μαζών.

Οι κινητοποιήσεις υπέρ της επιστροφής στη δημοκρατική ομαλότητα συνεχίστηκαν και επί κυβέρνησης Στεφανόπουλου κυρίως με πρωτοβουλία της ΕΔΑ, ενώ spin-off κινηματικοί δρώντες (αγρότες, δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, αλλά και ολόκληροι τομείς της κοινωνίας πολιτών) αύξησαν αντί να μειώσουν τη διεκδικητική τους ορμή. Ωστόσο, η απογοήτευση από την αναποτελεσματικότητα των κινητοποιήσεων και το πολιτικό αδιέξοδο, η έλλειψη κατεύθυνσης από τα φοβισμένα δημοκρατικά κόμματα και η καλλιέργεια εφησυχασμού, η κούραση από τις συνεχείς κινητοποιήσεις, οι αντιθέσεις στο εσωτερικό του δημοκρατικού στρατοπέδου και η εσωστρέφεια συνόδευσαν την

αυξανόμενη καταστολή και την τρομοκρατία. Οι παραπάνω μηχανισμοί προκάλεσαν την απομαζικοποίηση του κινήματος, όχι όμως και σημαντική απομείωση της μαχητικότητας και της πολιτικοποίησής του ή του αριθμό των κινητοποιήσεων. Από την άλλη η απομαζικοποίηση αυτή τροφοδότησε με τη σειρά της τους εν λόγω μηχανισμούς σε ένα σπирάλ που απομάκρυνε προοδευτικά τους πολλούς, δηλαδή τους κεντρώους, καθιστώντας τους πιο αποφασισμένους, δηλαδή τους αριστερούς, πιο ευάλωτους. Ολόκληρο το πλέγμα εξουσίας (Δεξιά, Παλάτι, Στρατός, Αμερικανοί) συμφώνησε στην ανάγκη ενός είδους αποδημοκρατικοποίησης και ο στρατός έσπευσε απλώς να λύσει το γρίφο του πως αυτή θα εφαρμοζόταν.

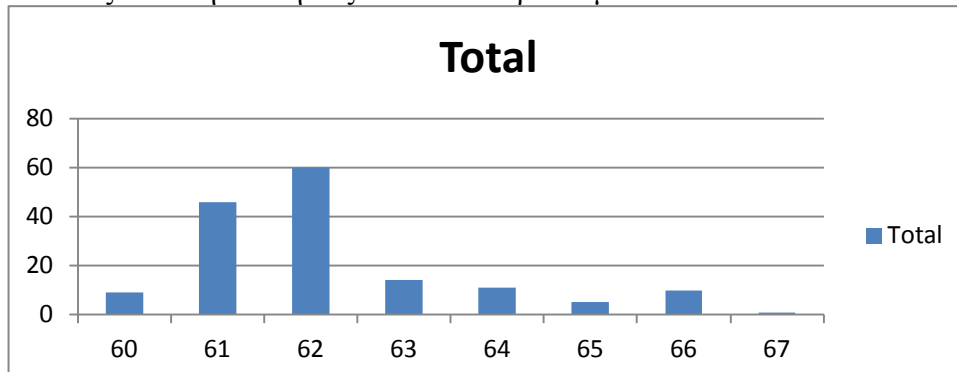
Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να πούμε ότι η συλλογική διεκδικητική δράση της «σύντομης» δεκαετίας του '60 στόχευσε στην άμβλυνση της οικονομικής εκμετάλλευσης, την άρση της πολιτικής καταπίεσης και τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής, καθώς και την υιοθέτηση από την πλευρά της πολιτικής εξουσίας σοσιαλδημοκρατικών κοινωνικών πολιτικών και πολιτικών ενίσχυσης της μικροϊδιοκτησίας⁸⁵⁵. Προς όλες αυτές τις κατευθύνσεις πραγματοποίησε σημαντικά βήματα που έμελε να επιταχυνθούν ιδιαίτερα μετά τη Μεταπολίτευση.

Τέλος, θεωρώ ότι η παραγωγική εφαρμογή της θεωρίας της συγκρουσιακής πολιτικής και των κοινωνικών κινημάτων βοήθησε στο να εντοπιστούν κρίσιμοι αιτιώδεις μηχανισμοί και διαδικασίες που εξηγούν την ανάδυση και την εξέλιξη του κύκλου διαμαρτυρίας του '60 και των επιμέρους κινημάτων που αναπτύχθηκαν εντός αυτού, ενώ η ενδελεχής καταγραφή και ανάλυση του εμπειρικού υλικού των κινητοποιήσεων της δεκαετίας του '60 συνέβαλε στον έλεγχο των θεωριών της συλλογικής δράσης, αλλά και στη δυνατότητα εκπόνησης ερμηνευτικών σχημάτων για διαδικασίες όπως η ριζοσπαστικοποίηση, η οικοδόμηση ταυτότητας και ο εκδημοκρατισμός.

⁸⁵⁵ Υπ' αυτήν την έννοια το ελληνικό μεταπολεμικό «μικρομεσαίο θαύμα» δεν οφείλεται μόνο στις ατομικές και οικογενειακές «επιβιοτικές στρατηγικές» τις οποίες έξοχα περιγράφει ο Κωσταντίνος Τσουκαλάς στο βιβλίο του *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας*, αλλά και στις συλλογικές διεκδικητικές δράσεις που αναλήφθηκαν κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

ΠΙΝΑΚΕΣ

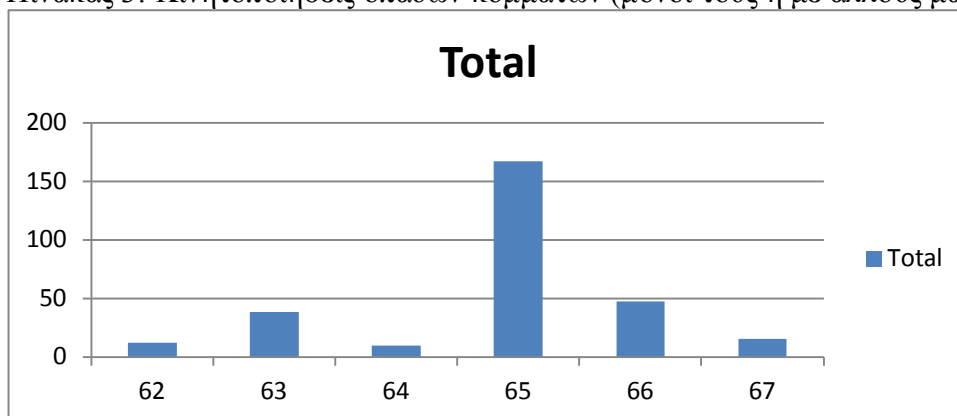
Πίνακας 1: Κινητοποιήσεις πολιτικών κρατουμένων

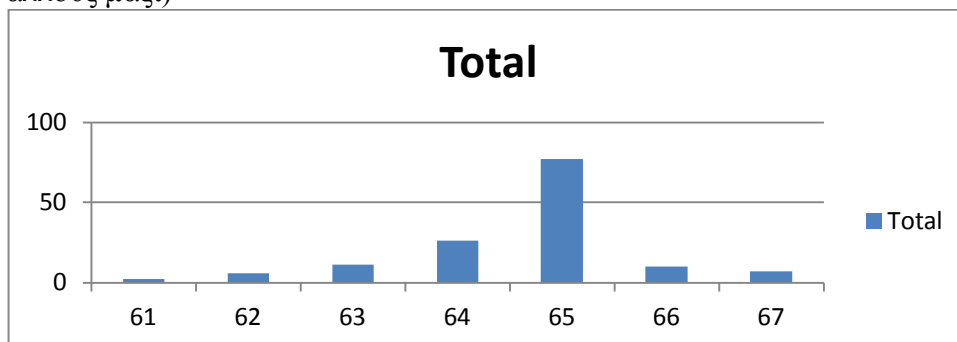
Πίνακας 2: Μορφές δράσης κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών

Μορφή δράσης	Ιούλιος	Αύγουστος	Σεπτέμβριος
Συγκεντρώσεις	179	155	133
Διαδηλώσεις	25	33	18
Υπομνήματα	70	34	11
Στάσεις εργασίας	31	8	5
Απεργίες	21	6	18

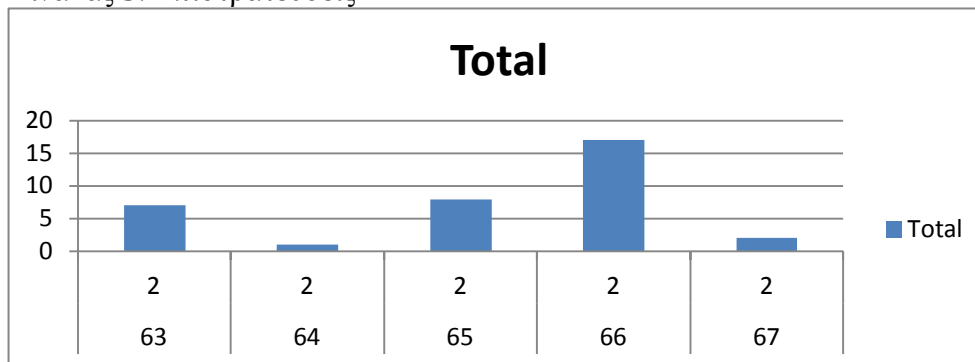
Πίνακας 3: Κινητοποιήσεις οπαδών κομμάτων (μόνοι τους ή με άλλους μαζί)

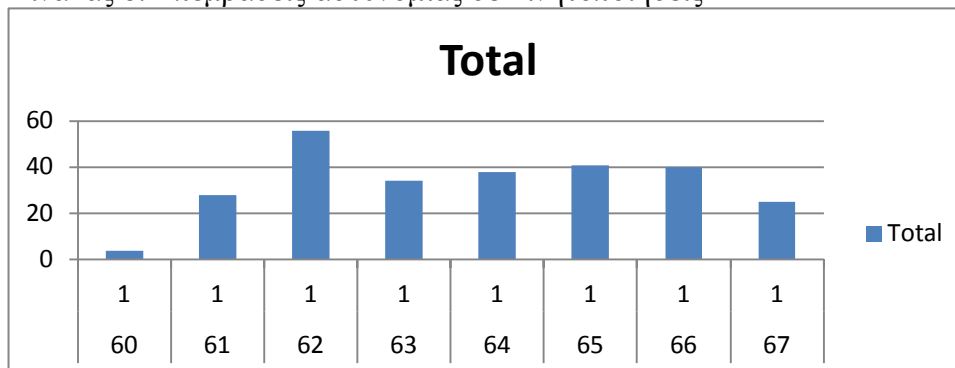
Πίνακας 4: Κινητοποιήσεις πολιτικών οργανώσεων και νεολαιών (μόνοι τους ή με άλλους μαζί)

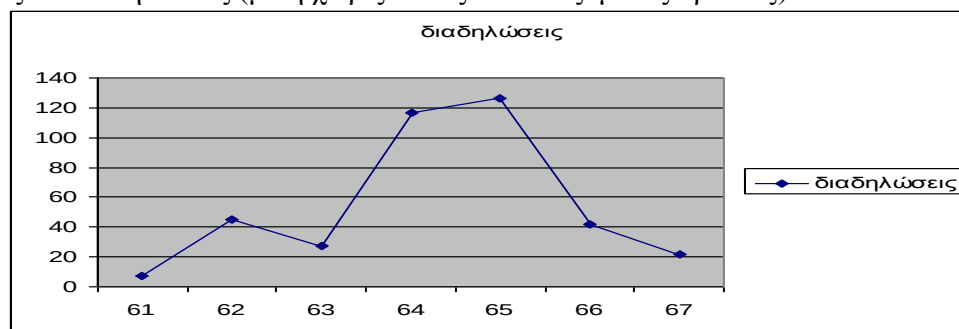
Πίνακας 5: Επιστρατεύσεις

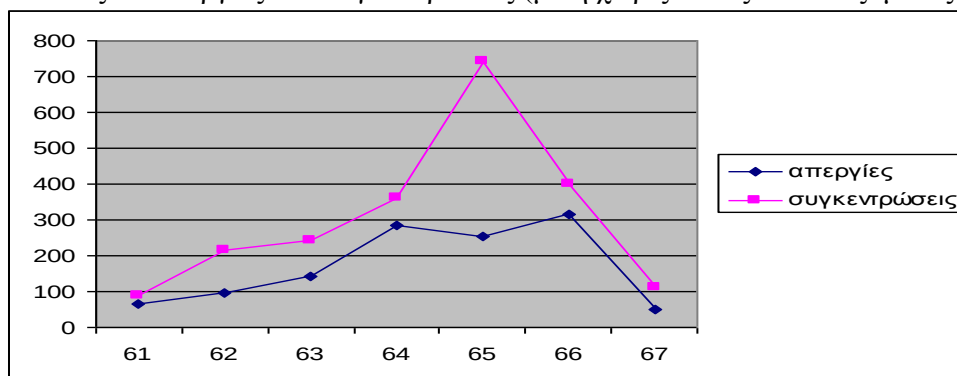
Πίνακας 6: Επεμβάσεις αστυνομίας σε κινητοποιήσεις

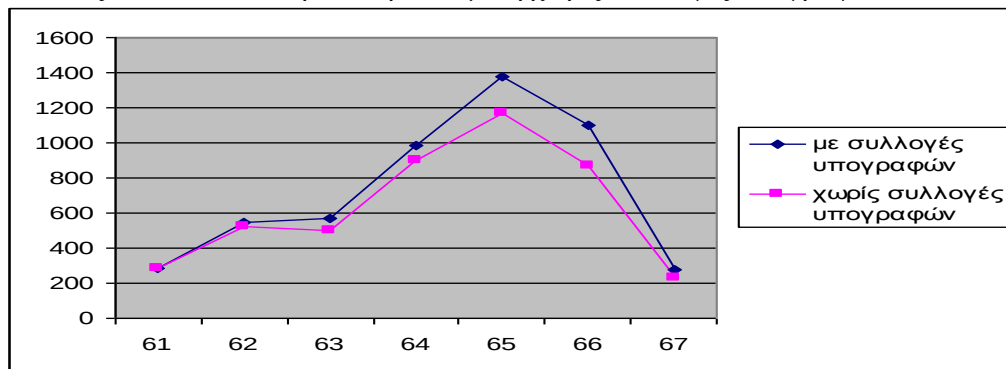
Πίνακας 7: Διαδηλώσεις (με ή χωρίς άλλες συνδυαζόμενες δράσεις)

Πίνακας 8: Απεργίες και συγκεντρώσεις (με ή χωρίς άλλες συνδυαζόμενες δράσεις)

Πίνακας 9: Σύνολο κινητοποιήσεων με ή χωρίς συλλογές υπογραφών

Πίνακας 10: Ποσοστό επί του συνόλου των κινητοποιήσεων όπου η δράση απευθύνεται στην κυβέρνηση

61	62	63	64	65	66	67
74.2	68.5	62.8	44.6	78.3	66.2	67.1

Πίνακας 11: Ποσοστό επί του συνόλου των κινητοποιήσεων όπου εμφανίζονται τα παρακάτω αιτήματα

	61	62	63	64	65	66	67
Οικ.,εργ.,ασφ.	48.8	46.31	50.03	58.56	27.83	45.13	38.62
Εκπαιδευτικά	10.46	19.97	4.07	4.56	3.78	2.08	5.78
Πολιτ.δικαιωμ.	29.27	27.79	31.65	19.33	63.48	35.26	50.54
Διεθν.,εξωτ.πολ.	2.79	4.54	3.56	17.79	5.61	5.71	3.25
Περιφερ.ανάπτ.	3.49	1.63	4.07	1.83	1.16	3.62	1.8

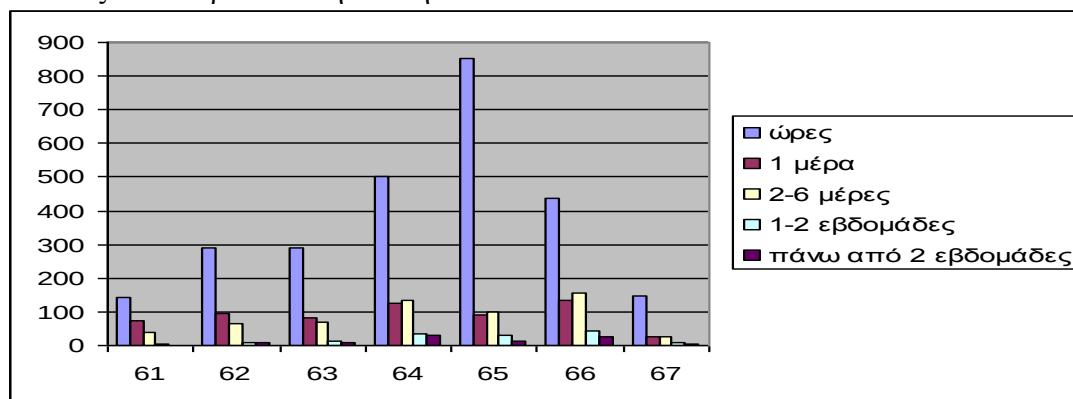
Πίνακας 12: Ποσοστό επί του συνόλου των κινητοποιήσεων όπου εμφανίζονται παρεμποδιστικές μορφές δράσεις

	60	61	62	63	64	65	66	67
Παρεμπόδιση	57.1	52.9	44.5	35.6	40.5	22.5	35.2	25.6

Πίνακας 13: Ποσοστό επί του συνόλου των κινητοποιήσεων όπου εμφανίζονται συμβατικές μορφές δράσεις

	60	61	62	63	64	65	66	67
Σύμβαση	42.8	49.1	57.6	71.3	66.5	80.2	71.0	77.9

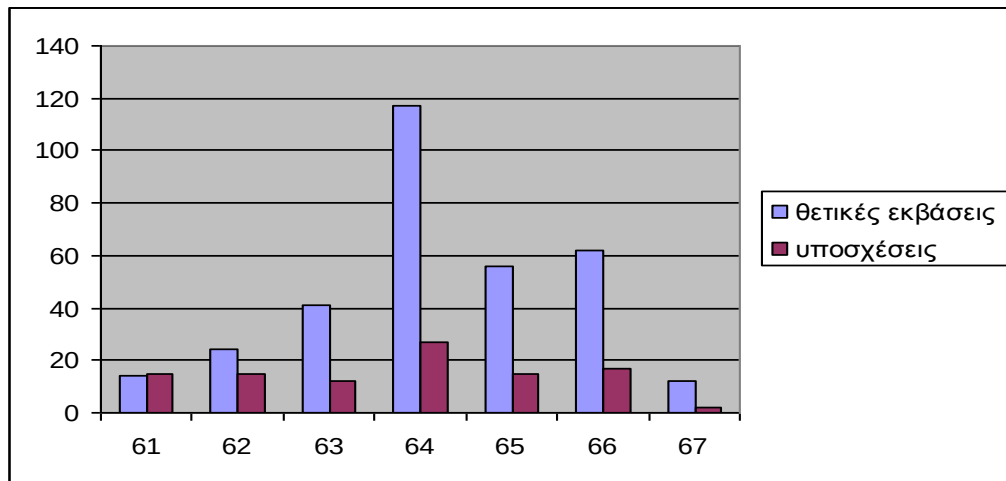
Πίνακας 14: Διάρκεια κινητοποιήσεων

Πίνακας 15: Διάρκεια ως ποσοστό χωρίς τις κινητοποιήσεις για τις οποίες δεν έχουμε στοιχεία

	61	62	63	64	65	66	67
Ωρες	53,61%	61,70%	62,83%	61,02%	78,45%	55,09%	69,81%
1 μέρα	28,52%	20,43%	17,61%	15,38%	8,47%	16,73%	12,26%
2-6 μέρ.	15,21%	14,26%	15,22%	16,10%	9,30%	19,50%	11,32%
1-2 εβδ.	1,90%	1,91%	2,61%	4,00%	2,67%	5,41%	4,72%
>2 εβδ.	0,76%	1,70%	1,74%	3,51%	1,10%	3,27%	1,89%

Πίνακας 16: Θετική έκβαση

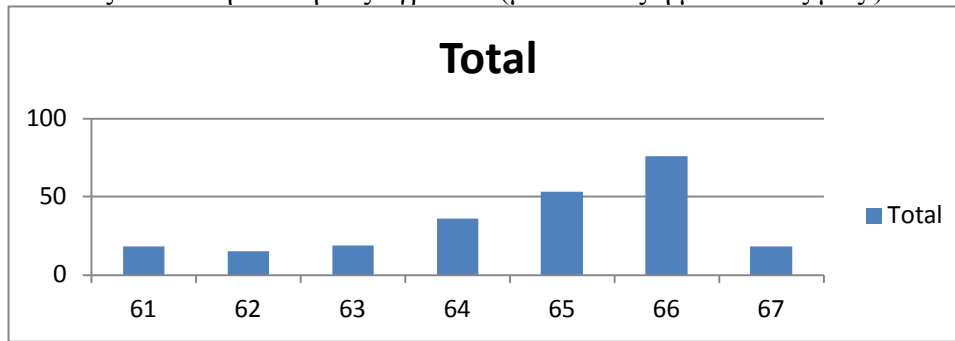
Πίνακας 17: Ποσοστό νικηφόρων εκβάσεων

	61	62	63	64	65	66	67
Νικηφόρες εκβάσεις	4,88%	4,36%	7,24%	11,90%	4,07%	5,62%	4,33%
Απόσπαση υποσχέσεων	5,23%	2,73%	2,12%	2,75%	1,09%	1,54%	0,72%
Σύνολο	89,90%	92,91%	90,64%	85,35%	94,84%	92,84%	94,95%

Πίνακας 18: Επέμβαση της αστυνομίας ως ποσοστό επί του συνόλου των κινητοποιήσεων

	61	62	63	64	65	66	67
Επέμβαση αστυνομίας	9,76%	10,18%	6,01%	3,87%	2,98%	3,63%	9,03%
Επιστράτευση	0%	0%	1,24%	0,10%	0,58%	1,54%	0,72%

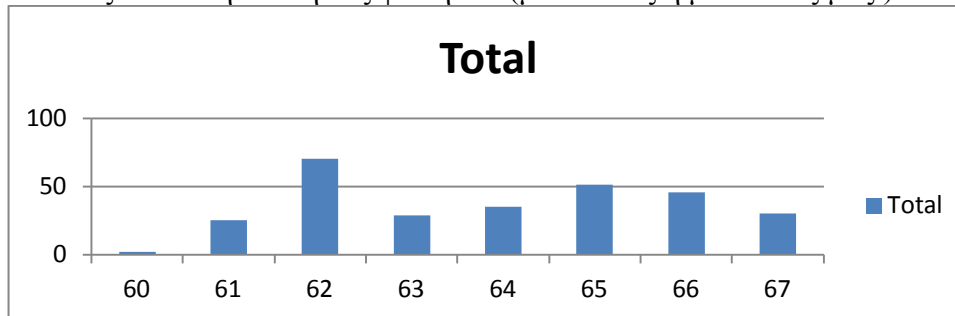
Πίνακας 19: Κινητοποιήσεις αγροτών (μόνοι τους ή με άλλους μαζί)

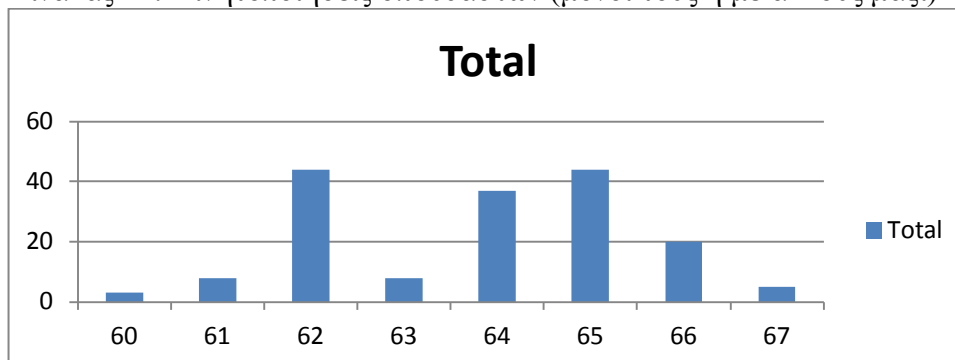
Πίνακας 20: Κινητοποιήσεις επιμέρους αγροτικών κλάδων

Αγρότες	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Αγρότες (αδιευκρίνιστο)	6	1	5	4	4	14	
Εσπεριδοκαλλιεργητές	1	5		6	3	3	2
Καπνοπαραγωγοί	3	4	2	9	24	17	13
Ελαιοπαραγωγοί	1		1		2	6	
Σιτοπαραγωγοί	3		5		2	10	
Κηπευτικά	3						
Σταφιδοπαραγωγοί		2	2	2		9	
Φρουτοπαραγωγοί			2	1		6	1
Αγελαδοτρόφοι					3	3	
Πτηνοτρόφοι						4	
Αγρεργάτες				1			
Βαμβακοπαραγωγοί				1			

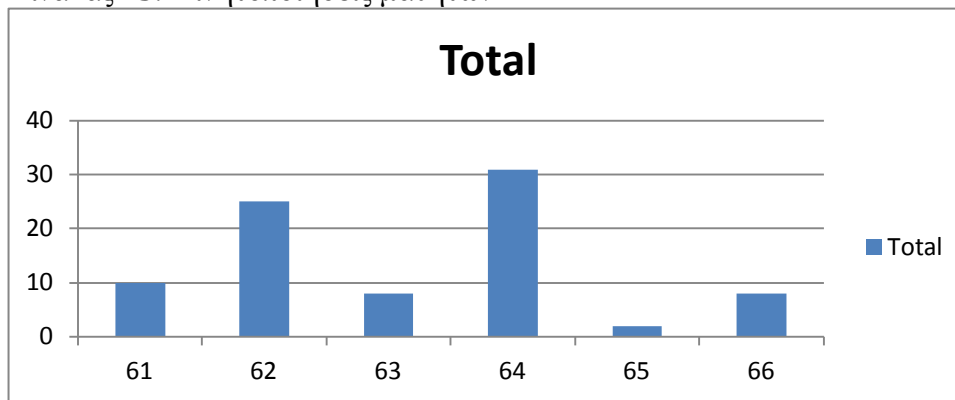
Πίνακας 21: Κινητοποιήσεις φοιτητών (μόνοι τους ή με άλλους μαζί)

Πίνακας 22: Κινητοποιήσεις σπουδαστών (μόνοι τους ή με άλλους μαζί)

Πίνακας 23: Κινητοποιήσεις μαθητών

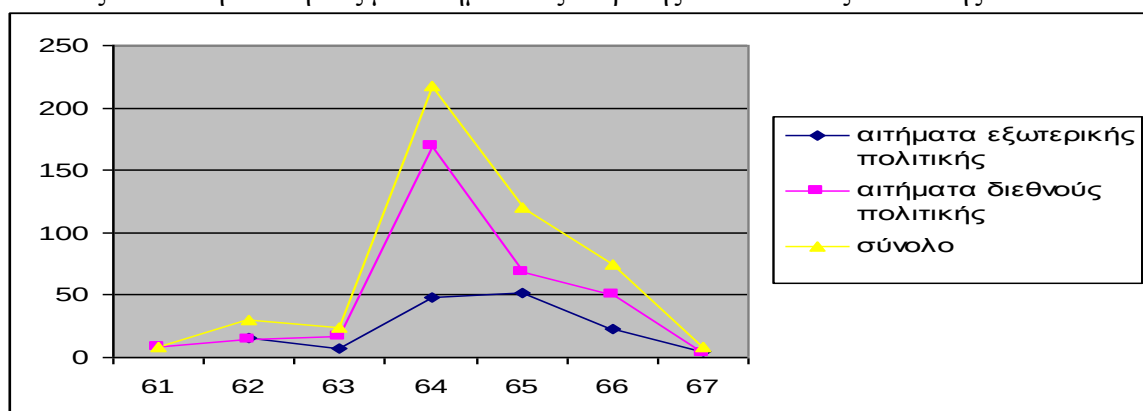
Πίνακας 24: Μορφές δράσης των σπουδαστών, όταν κινητοποιούνται μόνοι τους

Μορφές δράσης, όταν κινητοποιούνται μόνοι τους	Μαθητές	Φοιτητές	Σπουδαστές
Συγκέντρωση	33%	53%	37%
Διαδήλωση	31%	17%	17%
Αποχή από μαθήματ	60%	39%	56%

Πίνακας 25: Διαδηλώσεις σπουδαστών (μόνοι τους ή με άλλους μαζί)

	Μαθητές	Φοιτητές	Σπουδαστές
1961	1		
1962	6	16	5
1963	3	7	1
1964	20	11	10
1965		12	13
1966	1	4	1
1967		3	

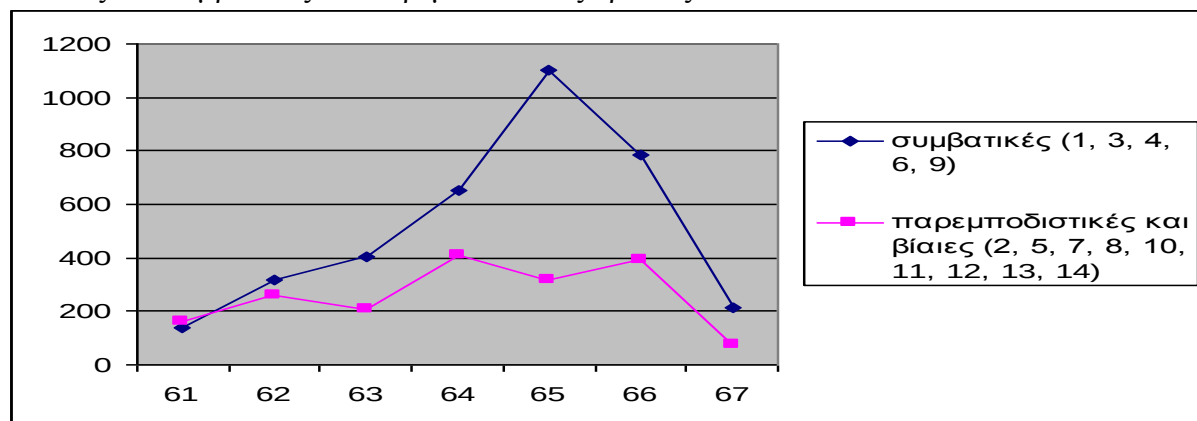
Πίνακας 26: Κινητοποιήσεις με αιτήματα εξωτερικής και διεθνούς πολιτικής

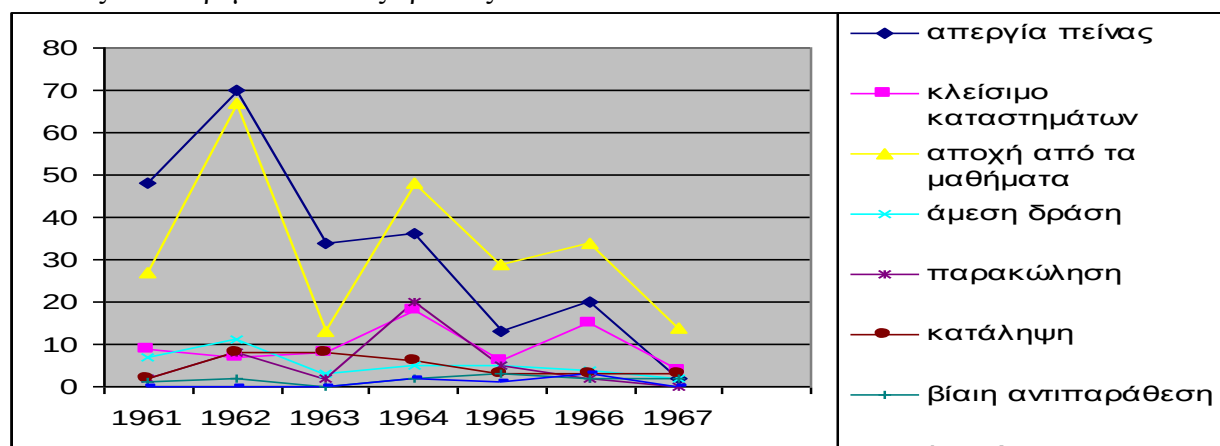
Πίνακας 27: Μορφές δράσης στο σύνολο του κύκλου διαμαρτυρίας

	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Απεργία	67	96	141	284	255	317	49
Απεργία Πείνας	48	70	34	36	13	20	2
Κλείσιμο Καταστημάτων	9	7	8	18	6	15	4
Αποχή από τα Μαθήματα	27	67	13	48	29	34	14
Άμεση Δράση	7	11	3	5	5	4	2
Παρακώληση	2	8	2	20	5	2	0
Κατάληψη	2	8	8	6	3	3	3
Βίαη Αντιπαράθεση	1	2	0	2	3	2	2
Λοκ Άουτ	0	0	0	2	1	3	0
Στάση Εργασίας	34	56	78	137	94	119	42
Συγκέντρωση	87	214	243	362	741	401	111
Πορεία	7	45	27	117	126	42	22
Παράσταση Διαμαρτυρίας	16	15	13	28	27	28	5
Συλλογή Υπογραφών	0	30	69	81	206	232	46

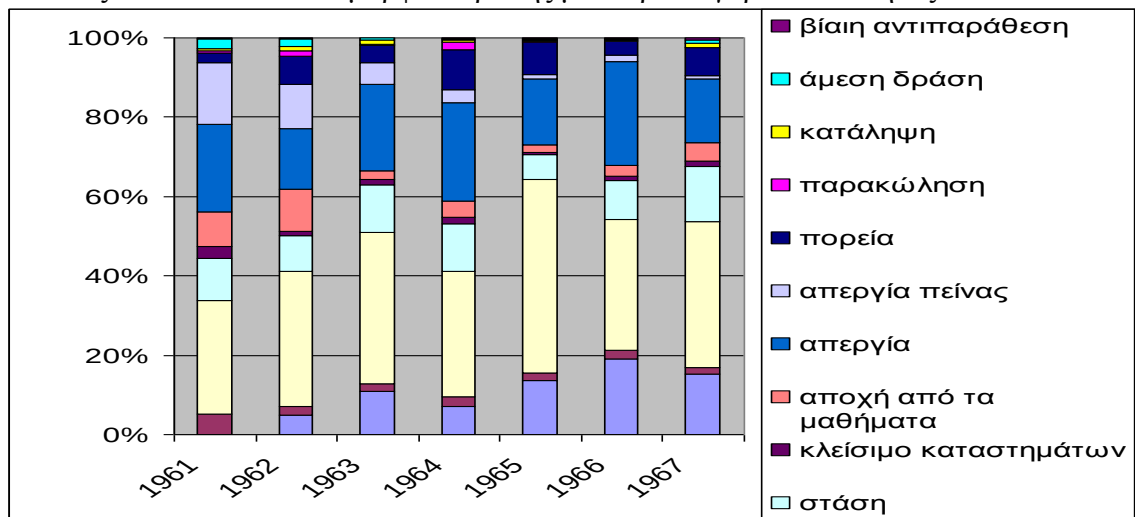
Πίνακας 28: Συμβατικές και παρεμποδιστικές δράσεις στο σύνολο του κύκλου

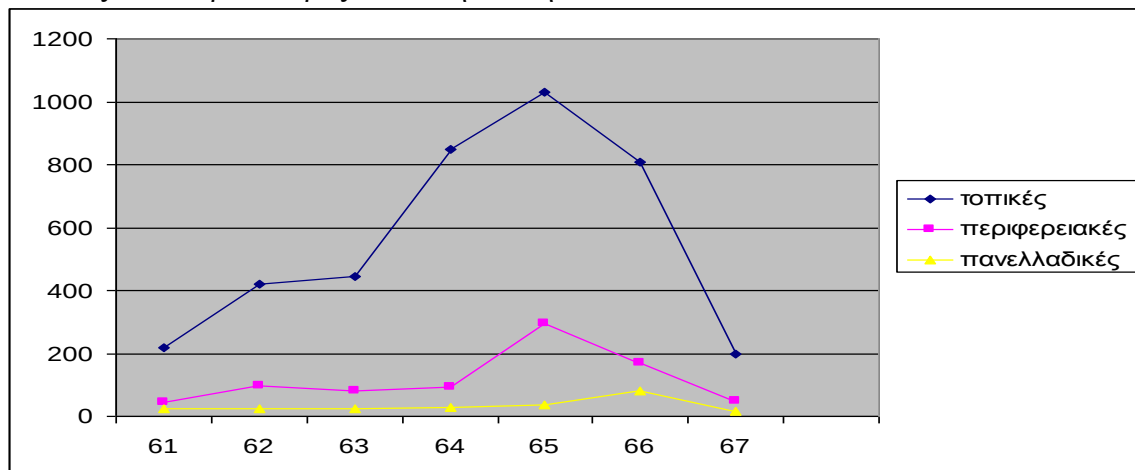
Πίνακας 29: Παρεμποδιστικές δράσεις στο σύνολο του κύκλου

Πίνακας 30: Ποσοστό των μορφών δράσης με σειρά συγκρουσιαικότητας

Πίνακας 31: Χωρικό εύρος των κινητοποιήσεων στο σύνολο του κύκλου

Πίνακας 32: Σε ποιο ποσοστό επί του συνόλου των κινητοποιήσεων η δράση απευθύνεται στην εργοδοσία;

61	62	63	64	65	66	67
16.3	21	27.2	38.9	16	25.2	15.5

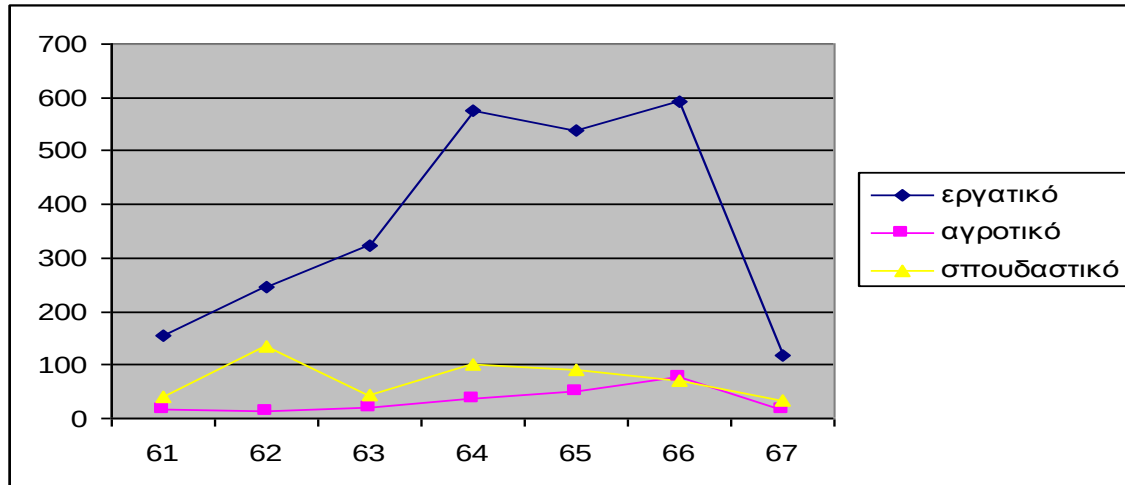
Πίνακας 33: Αιτήματα των κινητοποιήσεων στο σύνολο του κύκλου

	61	62	63	64	65	66	67
Οικονομικά	104	173	200	402	265	375	83
Εργασιακά-Ασφαλιστικά	68	117	129	265	180	212	44
Επαγγελματικά	8	40	15	40	19	23	1
Εκπαιδευτικά	30	109	23	44	50	22	16
Εξωτερικής και Διεθνούς Πολιτικής	8	25	20	173	77	64	9
Περιφερειακής Ανάπτυξης	10	9	23	18	17	40	5
Πολιτικών-Κοινωνικών Δικαιωμάτων	89	161	179	192	873	396	140

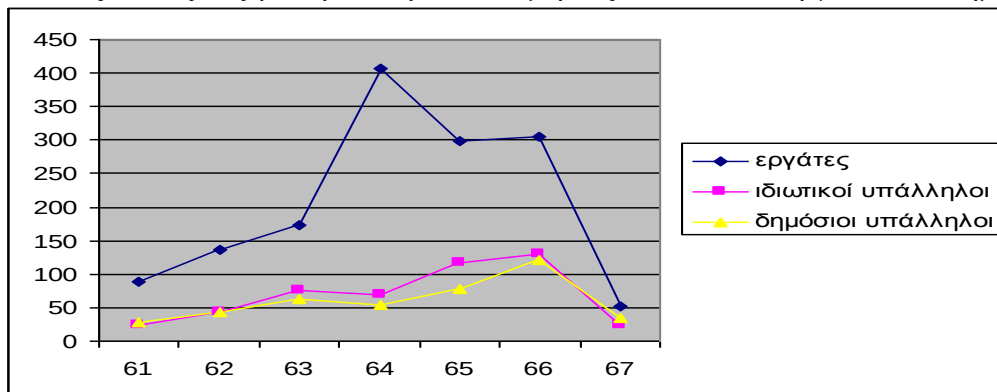
Πίνακας 34: Συμμετοχή επιμέρους κινημάτων ως ποσοστό επί των συνολικών κινητοποιήσεων

	61	62	63	64	65	66	67
Εργατικό (εργάτες, ιδιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι)	44,94	38,54	51,06	52,39	32,58	47,5	36,1
Σπουδαστικό (φοιτητές, σπουδαστές, μαθητές)	14,63	24,54	7,77	10,27	6,69	6,43	12,63
Αγροτικό	6,27	2,72	3,35	3,66	3,7	6,89	6,49

Πίνακας 35: Η εξέλιξη των επιμέρους κινημάτων της περιόδου
(Στο εργατικό έχω συμπεριλάβει όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες εκτός από
ιδιοκτήτες)

Πίνακας 36: Εξέλιξη κινητοποιήσεων επιμέρους κλάδων του εργατικού κινήματος

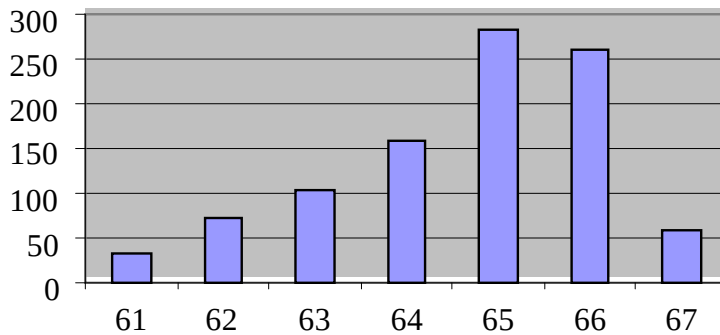
Πίνακας 37: Κινητοποιήσεις επιμέρους κλάδων του εργατικού κινήματος

	61	62	63	64	65	66	67
Εργάτες	88	137	174	407	299	304	51
Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	23	43	75	69	116	130	23
Δημόσιοι Υπάλληλοι	29	43	62	54	77	121	34
Έμποροι-Καταστηματάρχες	18	11	12	16	39	35	3
Ελεύθεροι Επαγγελματίες	5	4	10	31	19	11	3
Ελεύθεροι Επιστήμονες	6	21	13	9	39	31	4

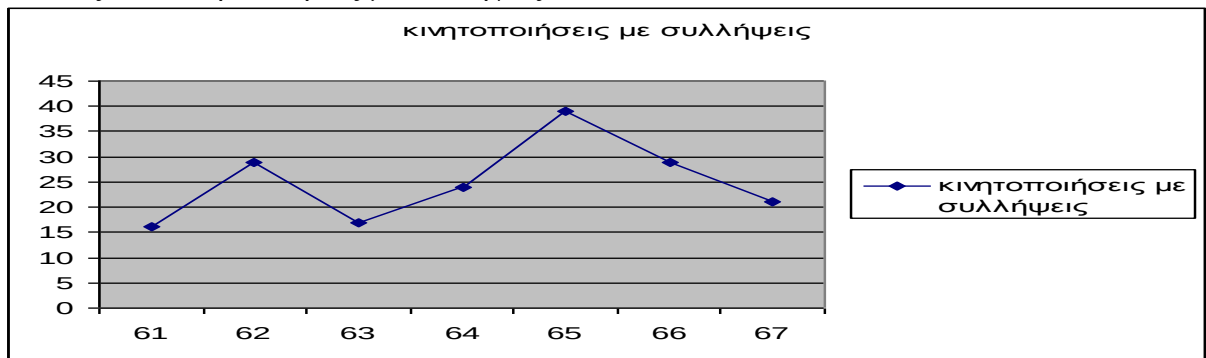
Πίνακας 38: Συμμετοχή των επιμέρους επαγγελματικών κλάδων ως ποσοστό επί του συνόλου των κινητοποιήσεων

	60	61	62	63	64	65	66	67
Εργάτες	28,57%	30.67%	24.9%	30.76%	41.4%	21.65%	27.56%	18.42%
Ιδιωτικοί υπάλληλοι	17,14%	8.02%	7.81%	13.26%	7.02%	8.5%	11.77%	8.31%
Δημόσιοι υπάλληλοι	5,71%	8.72%	7.81%	10.43%	4.99%	5.45%	10.78%	12.27%
Αγρότες		6.27%	2.73%	3.36%	3.67%	3.84%	6.99%	6.5%

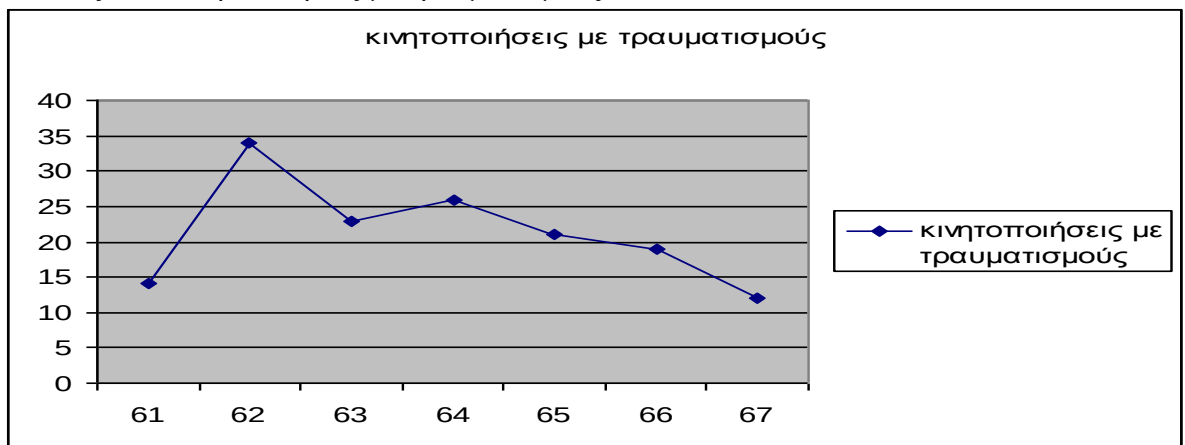
Πίνακας 39: Δημογραφικές κατηγορίες: κάτοικοι-πολίτες, πελάτες δημόσιας ή ιδιωτικής υπηρεσίας, άνεργοι, γυναίκες, συνταξιούχοι, άλλες δημογραφικές κατηγορίες, γονείς και κηδεμόνες, πρόσφυγες, παλλαϊκές κινητοποιήσεις, συνδικαλιστικοί, τοπικοί ή κοινωνικοί παράγοντες-προσωπικότητες (κοινωνία πολιτών), μόνοι τους ή με άλλες κατηγορίες

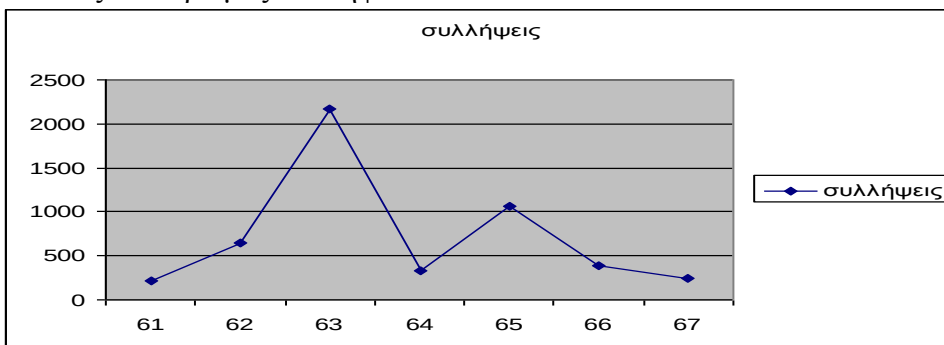
Πίνακας 40: Κινητοποιήσεις με συλλήψεις

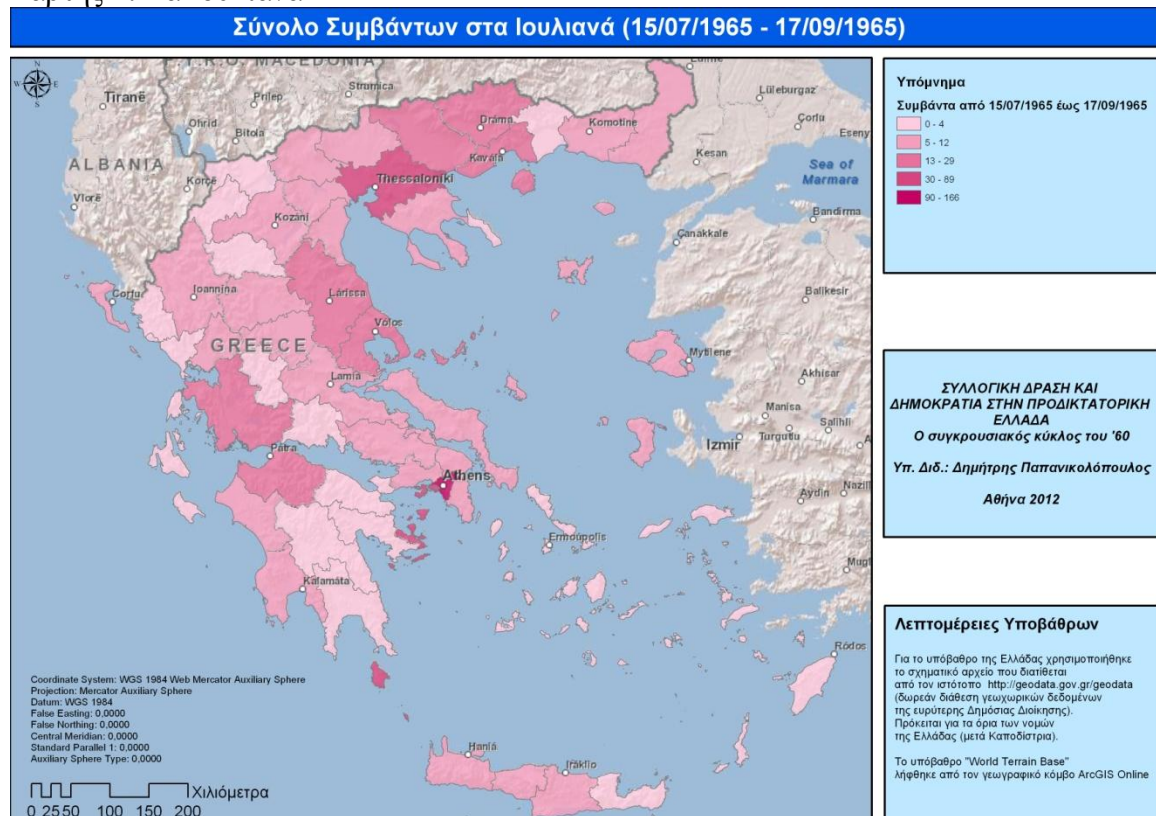
Πίνακας 41: Κινητοποιήσεις με τραυματισμούς

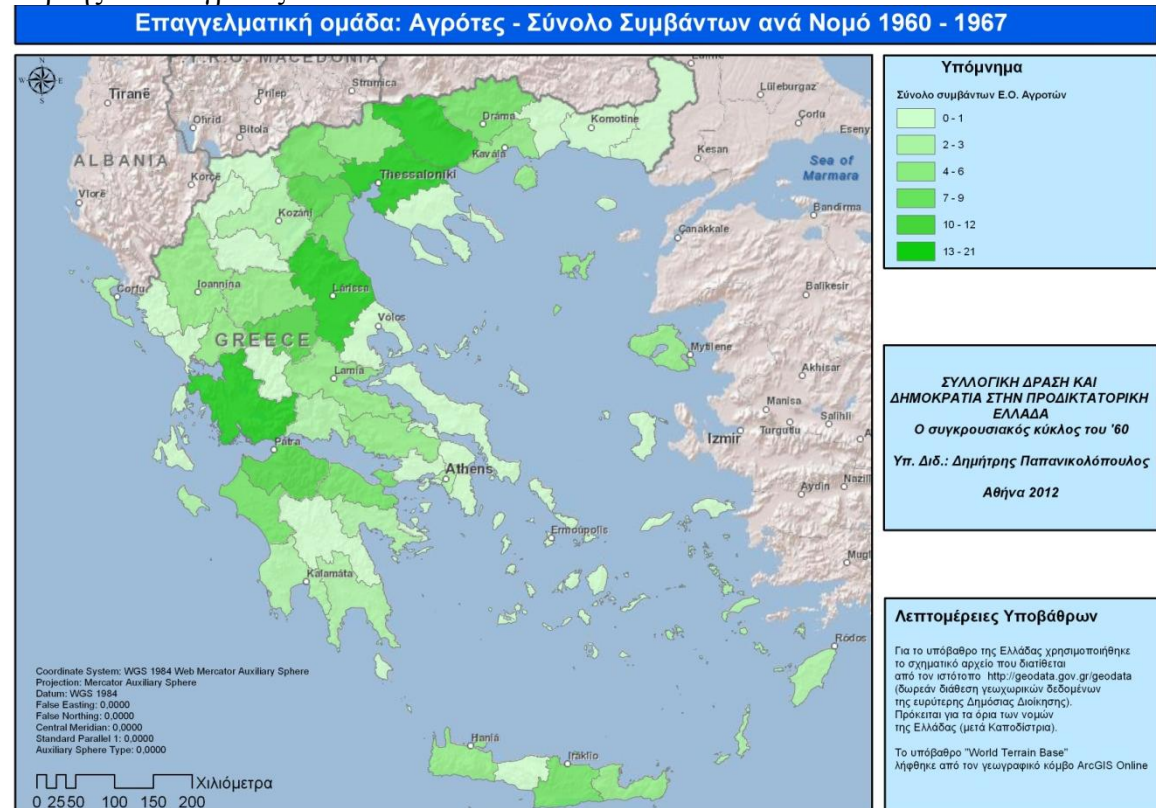
Πίνακας 42: Αριθμός συλλήψεων

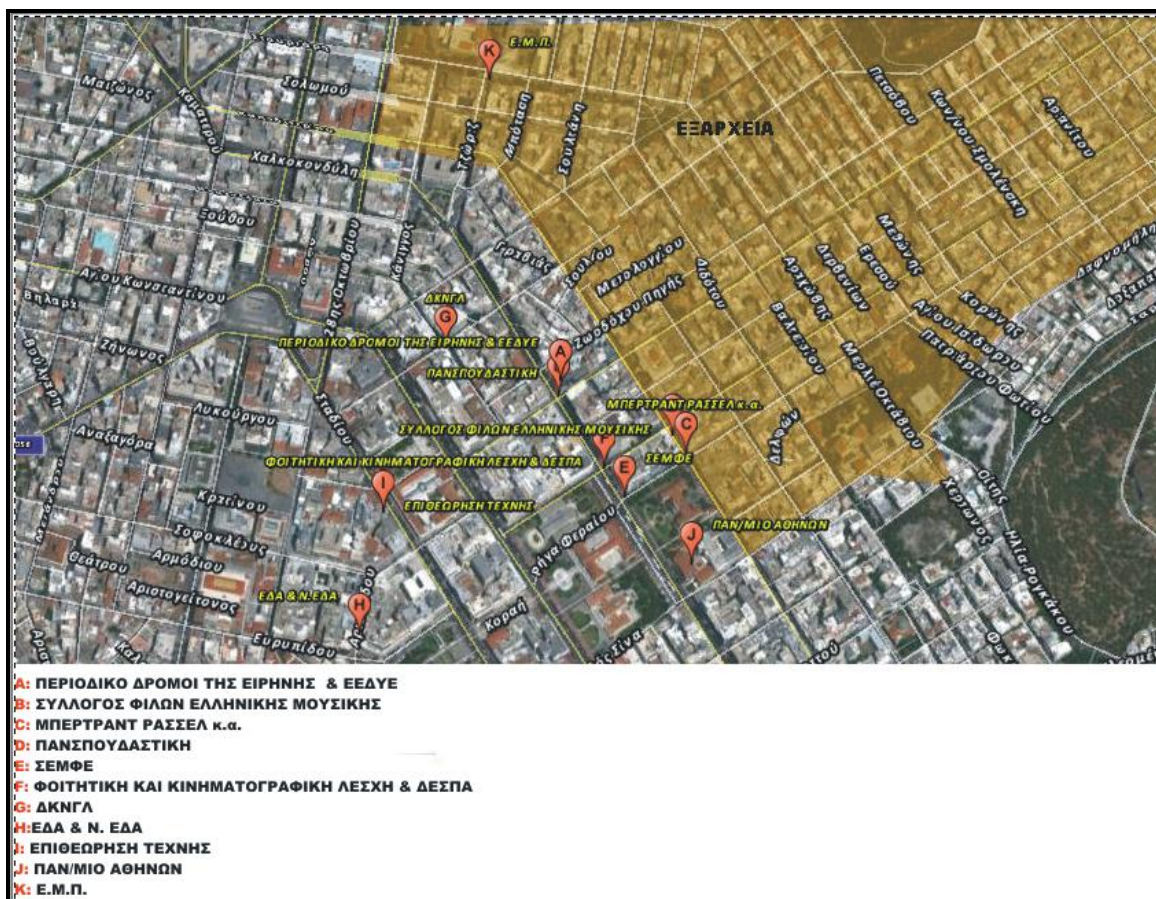
Χάρτης 1: Τα Ιουλιανά

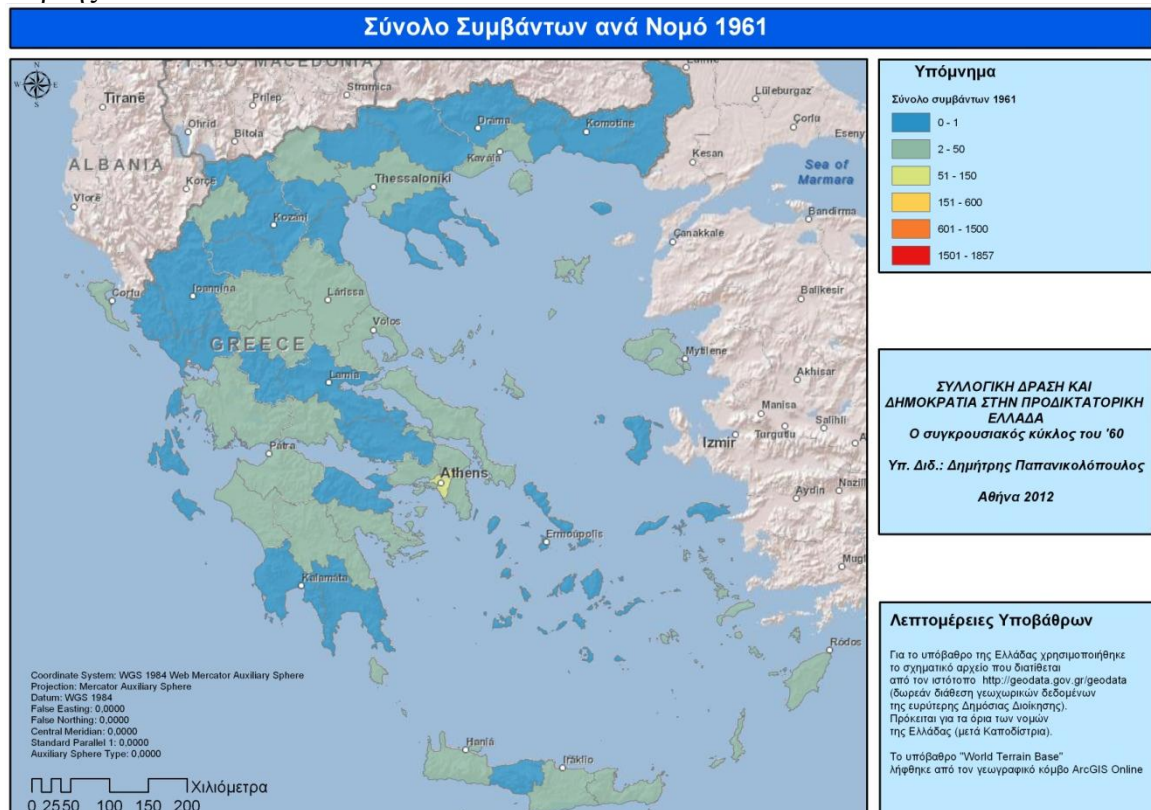
Χάρτης 2: Οι αγρότες

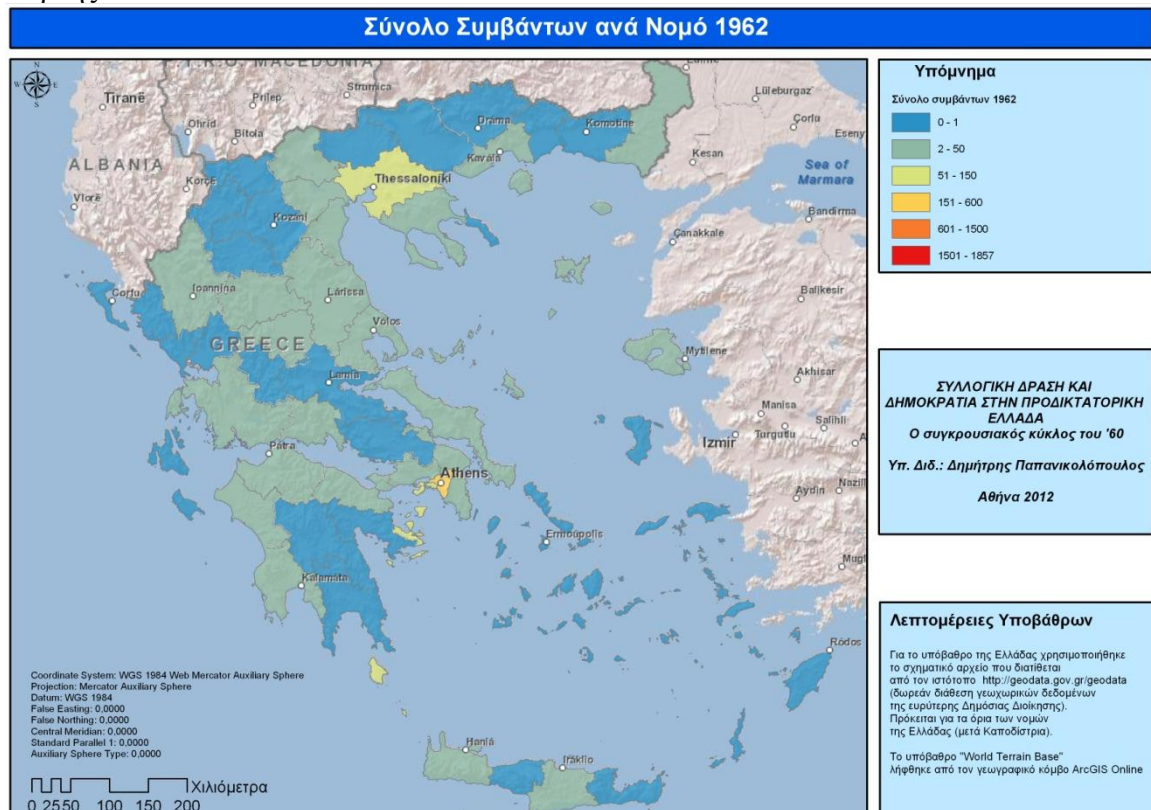
Χάρτης 3: Τα νεολαιίστικα στέκια

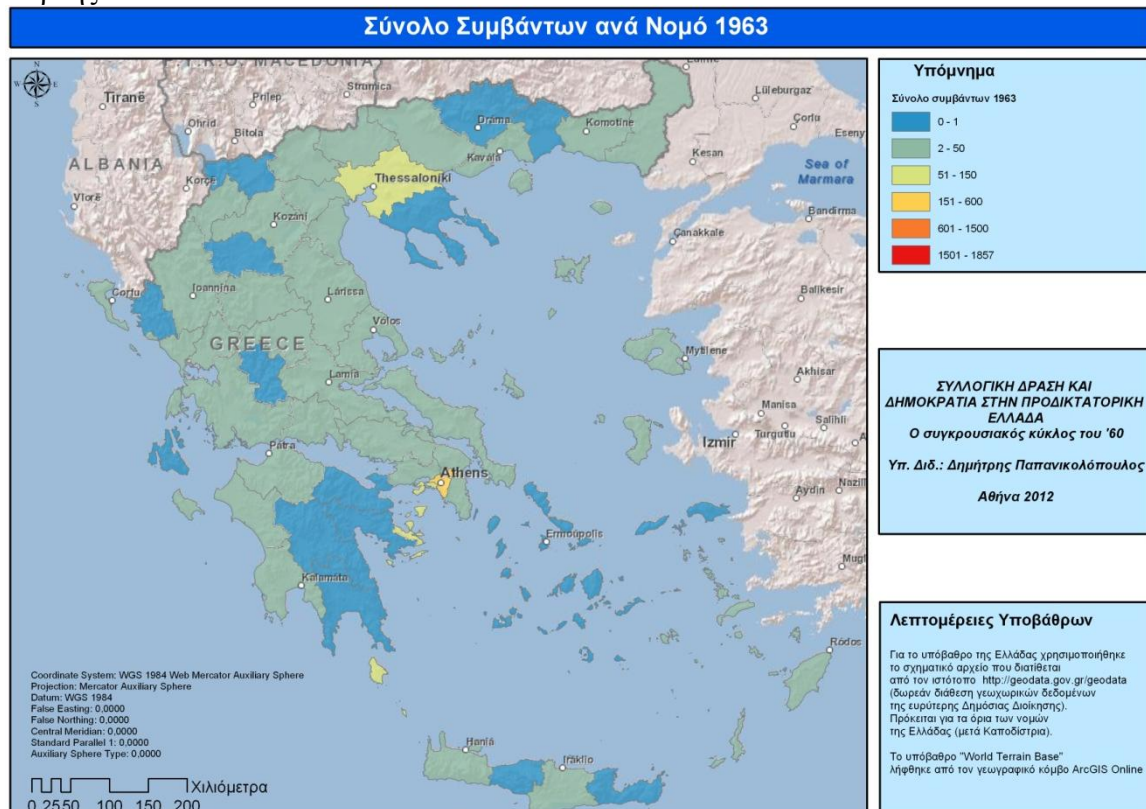
Χάρτης 4: 1961

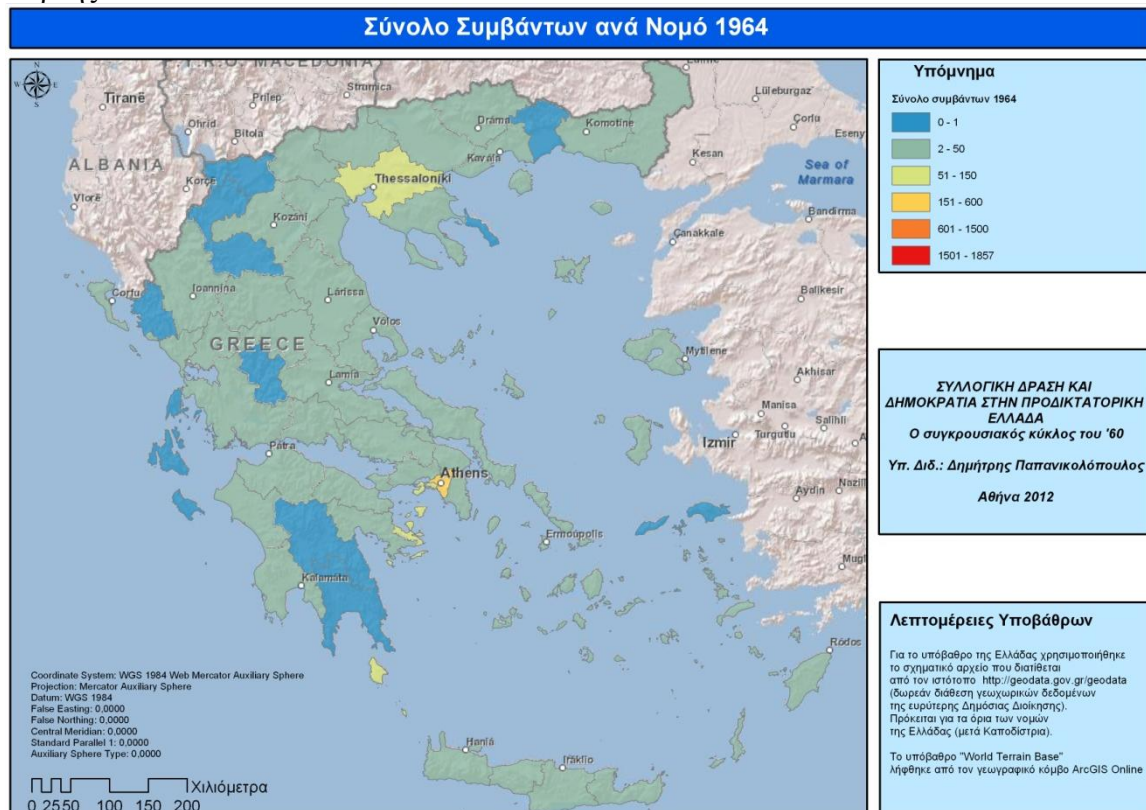
Χάρτης 5: 1962

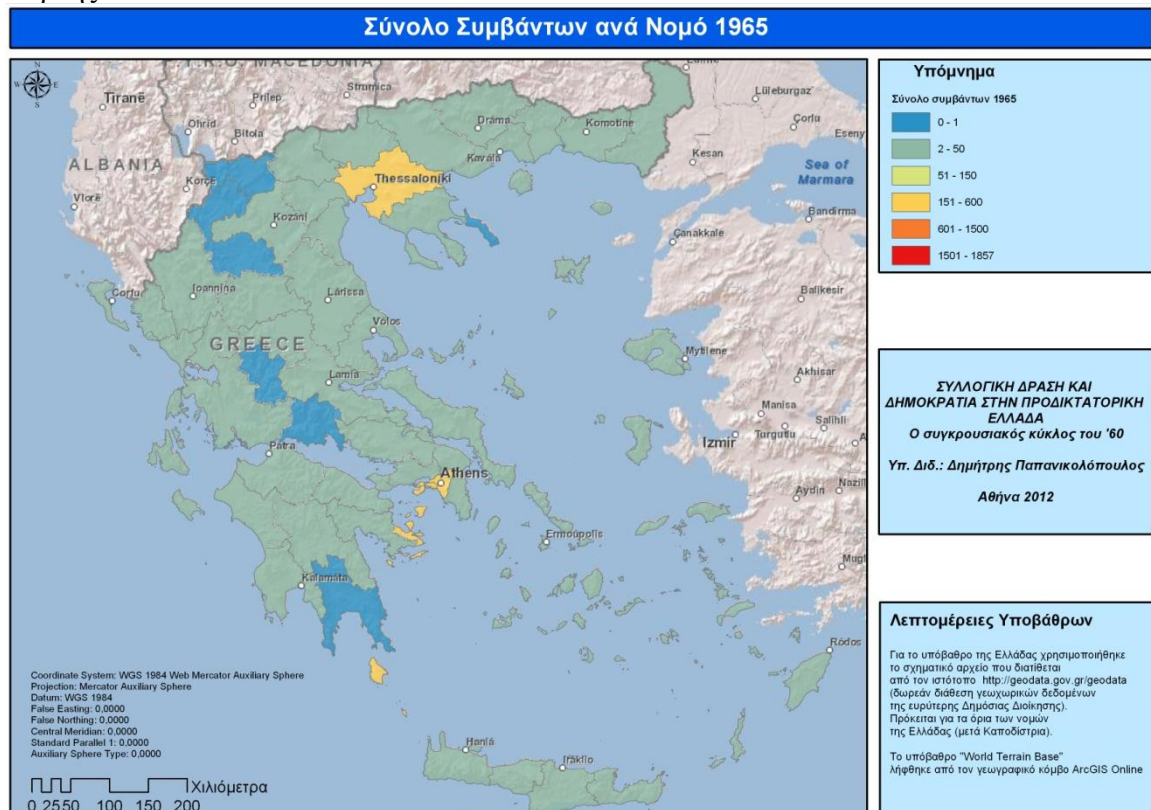
Χάρτης 6: 1963

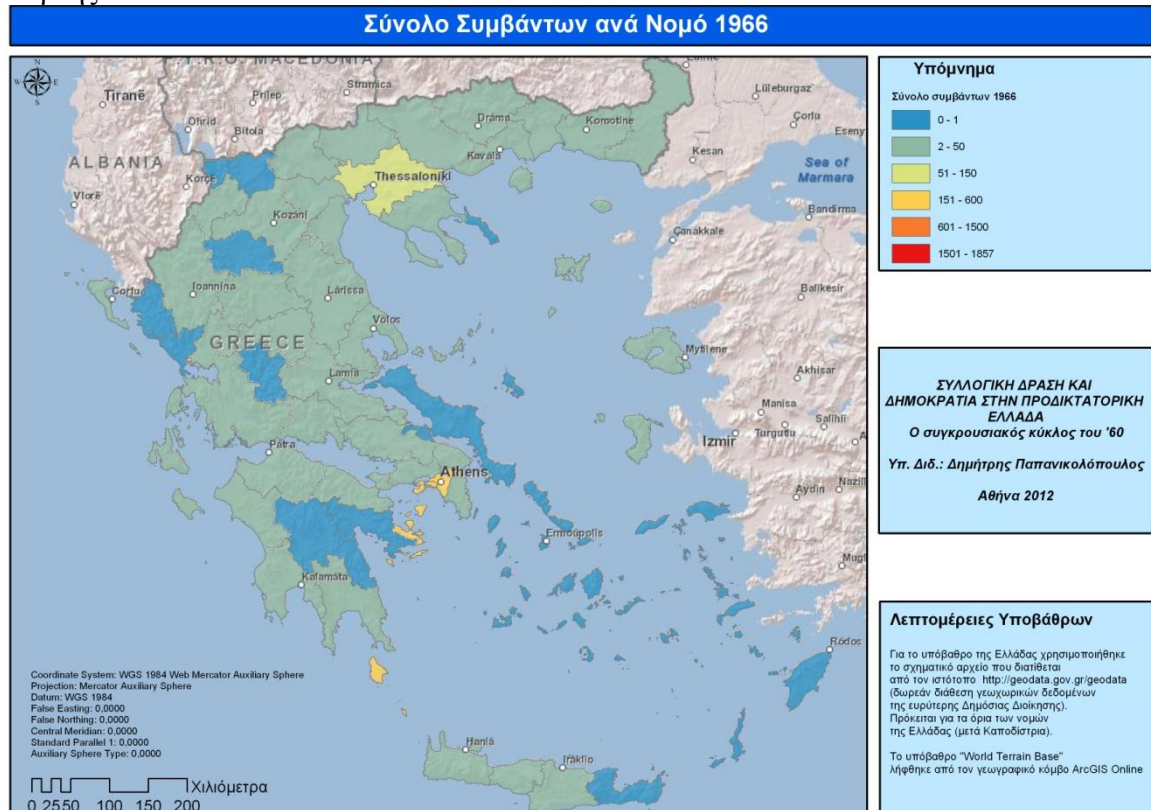
Χάρτης 7: 1964

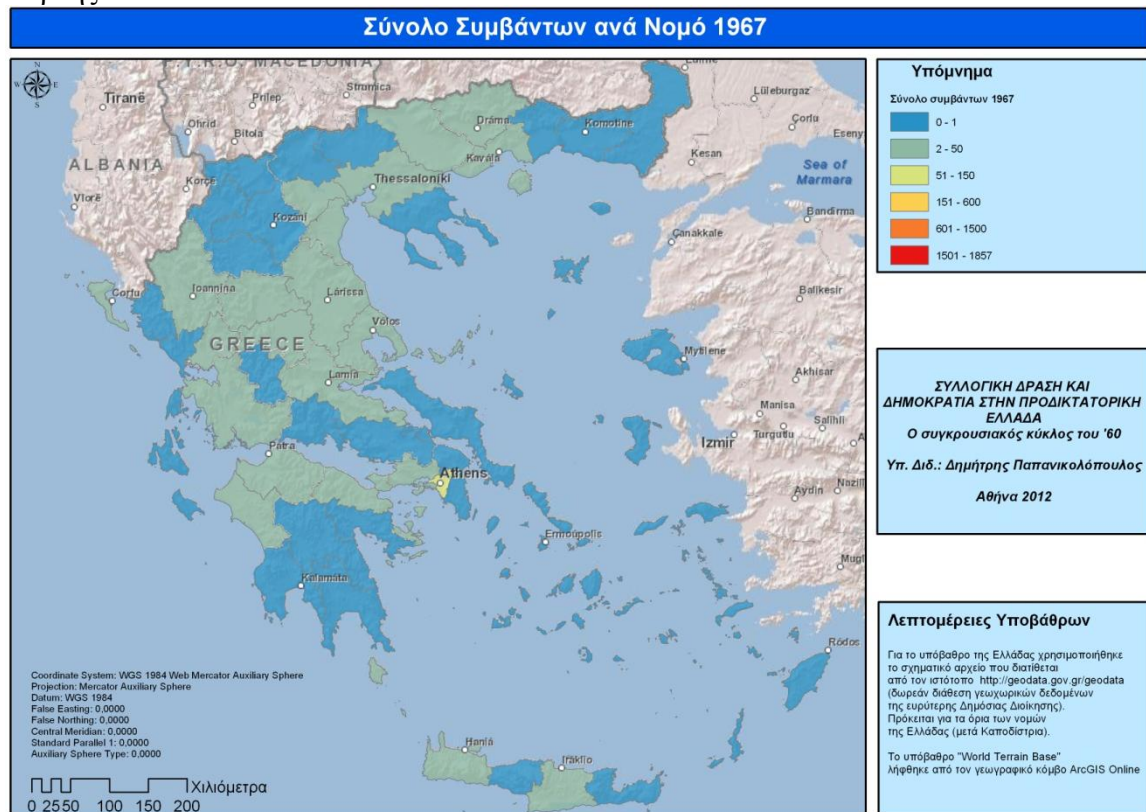
Χάρτης 8: 1965

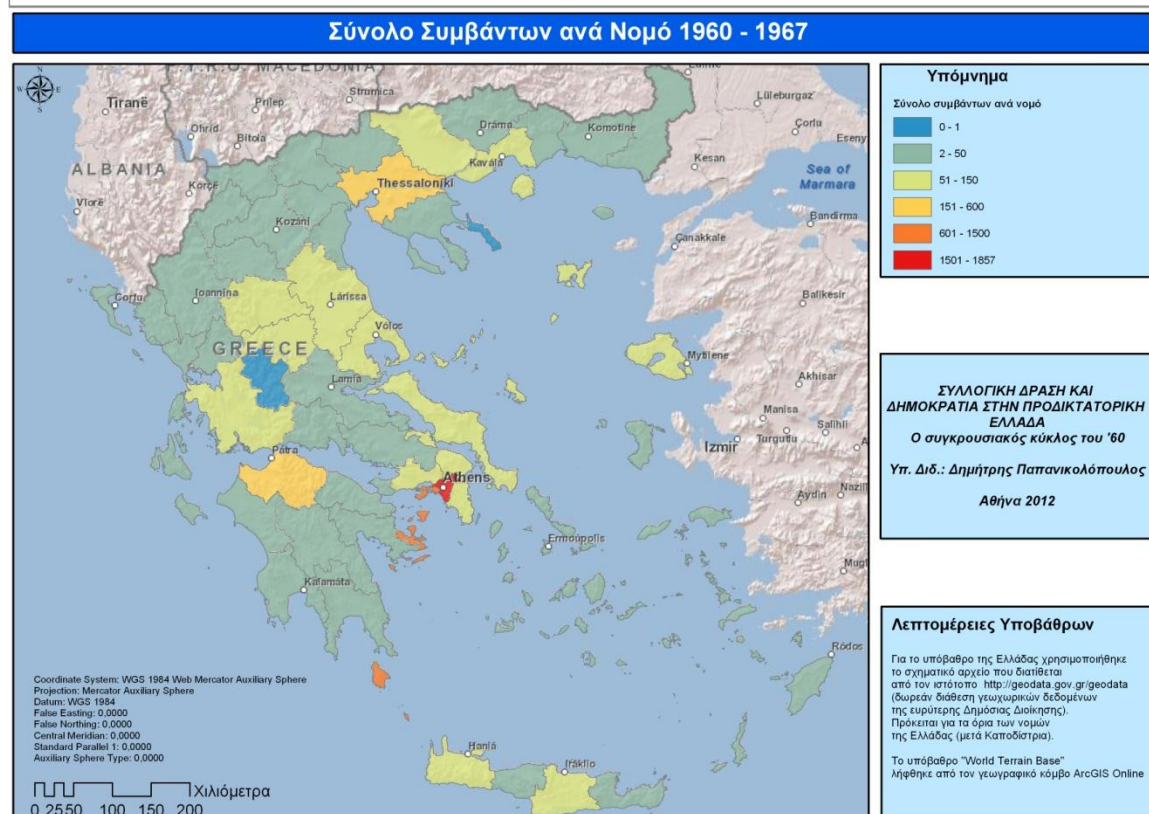
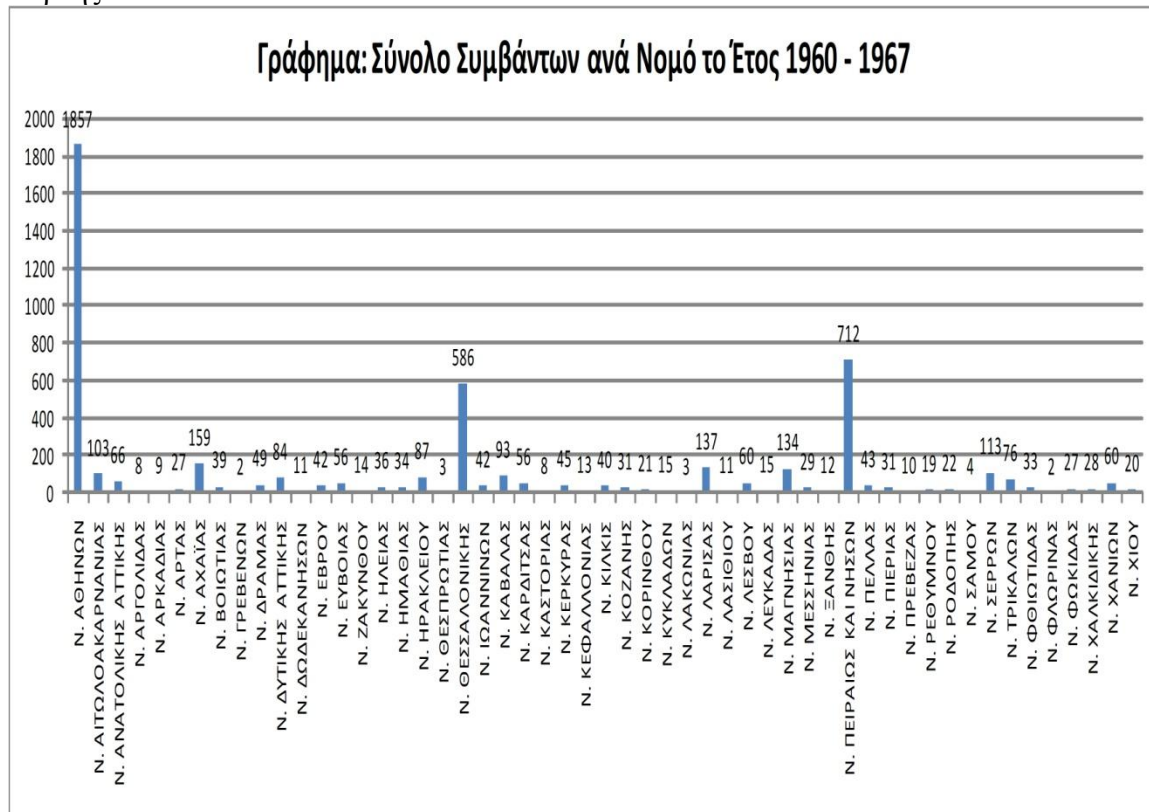
Χάρτης 9: 1966

Χάρτης 10: 1967

Χάρτης 11: Σύνολο 1961 – 1967

ΠΗΓΕΣ
Εφημερίδες

Αυγή (20/12/1960 – 21/4/1967)

Κατατεθειμένες μαρτυρίες

Έντυπες

-Το δελτίο της ΕΜΙΑΝ, τχ 1 και 2, 2005

-Όταν η οργή ξεχειλίζει. Οικοδόμοι: αποτίμηση των, μεγάλων αγώνων. Μικρό χρέος σε κείνους που έφυγαν. Θυμόμαστε και θυμίζουμε. Μαρτυρίες παλιών αγωνιστών, 2006

-Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του '60: Πολιτικές δράσεις και πολιτιστικές παρεμβάσεις, Ίδρυμα πολιτισμού και εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Πρακτικά Ά Συνεδρίου, 2006

-Ομιλία Χαράλαμπου Ντόλκα στην εκδήλωση του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών και της ΕΜΙΑΝ για τα 45 χρόνια από την ίδρυση της ΕΦΕΕ (28/01/2010)

-Συνέντευξη Γιάννη Γιανουλόπουλου στην Αυγή στις 19/10/2010

Οπτικοακουστικές

-Επίκαιρα (εκπομπές 5-9, 11-15)

-Μαρτυρίες (εκπομπή 41)

-Εξιστορείν και ιστορείν (εκπομπές 1-4, 6, 13-14, 18, 21-22)

Συνεντεύξεις με ακτιβιστές του '60

(βρίσκονται στο προσωπικό μου αρχείο)

Αλέκος Λάιος (27/3/2013)

Ανδρέας Θεοφίλου (28/3/2013)

Αντώνης Σαχπεκίδης (28/1/2012)

Βασίλης Κωστόπουλος (7/11/2011)

Βασίλης Ντερέκης (20/12/2011)
Γιώργος Καραμπελιάς (31/10/2011)
Γιώργος Χατζόπουλος (25/10/2011)
Γιάννης Γιανουλόπουλος (6/4/2012)
Γιάννης Καρακασίδης (27/1/2012)
Δημήτρης Αλεξόπουλος (16/10/2011)
Δημήτρης Καραφύλης (5/12/2011)
Δημήτρης Κωστόπουλος (1/2/2012)
Δημήτρης Λιβιεράτος (1/11/2011)
Θανάσης Αθανασίου (28/1/2012)
Καίτη Τσαρουχά (29/1/2012)
Κώστας Τσουράκης (22/1/2012)
Κώστας Μαραγκουδάκης (12/3/2012)
Μάκης Παπούλιας (10/11/2011)
Μαργαρίτα Γιαραλή (27/5/2012)
Μόρφης Στεφούδης (28/1/2012)
Μπάμπης Κοβάνης (23/11/2011)
Νάντης Χατζηγιάννης (29/1/2012)
Νίκος Θεάκος (24/11/2011)
Νίκος Καραμανλής (5/12/2011)
Νίκος Κιάος (17/11/2011)
Νίκος Κωσταντόπουλος (13/11/2011)
Στέφανος Στεφάνου (24/10/2011 και 8/11/2011)
Τάκης Μπενάς
Χαράλαμπος Ντόλκας (5/12/2011)
Χρήστος Ρεκλείτης και Αργυρώ Ρεκλείτη (26/10/2011)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αλεξανδρόπουλος Στ., «Αναζητώντας στρατηγική ή ταυτότητα: ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων», *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τχ 86, 1995

Αλεξανδρόπουλος Στ., *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, Εκδόσεις Κριτική, 2001

Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, 1983

Αναστασιάδης Γ., «Η Ένωση Κέντρου (1961-1967)», στο Νέτας Β. (επιμ.), *Ο Γέρος της Δημοκρατίας*, Ελευθεροτυπία, 2008

Βαλντέν Σ., «Εξωτερικό εμπόριο και εξωτερική εμπορική πολιτική της Ελλάδας 1950-1967, στο Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1949-1967: η ελληνική εικοσαετία, Επιστημονικό συμπόσιο, 2002

Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, 1975

Βεργόπουλος Κ., «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης 1944-1952», στο Ιατρίδης Γ. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, Θεμέλιο, 1984

Βεργόπουλος Κ., Πρόλογος στο Σακελλαρόπουλος Σ., *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967: το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Εκδόσεις Λιβάνη, 1998

Βεργόπουλος Κ., *Οι αμετανόητοι*, Εκδόσεις Λιβάνη, 2010

Βερναρδάκης Χρ., «ΕΔΑ και ΚΚΕ στη δεκαετία του '60: Ο ιδεολογικός, πολιτικός και οργανωτικός 'δυσμός' της παραδοσιακής Αριστεράς και οι επιδράσεις του στην κρίση των Ιουλιανών 1965», στο Ίδρυμα Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009

Βερναρδάκης Χρ., Μαυρής Γ., «Ιουλιανά 1965: ο 'ελληνικός Μάης' (η πείρα μιας επαναστατικής κατάστασης)», *Θέσεις*, τχ 26, 1989

Βερναρδάκης Χρ, Μαυρής Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, 1991

Βλαστός Θ., Νάθενας Γ., «Αθήνα. Μεταπολεμικές αυταπάτες και οι επιπτώσεις τους στους σημερινούς συγκοινωνιακούς προγραμματισμούς», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 1994

Βουρνάς Τ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, 198;

Γιανουλόπουλος Γ., *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Εκδόσεις Παπαζήση, 1992

Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος, 1941-1974*, Καπόπουλος, 197;

Δελβερούδη Ε-Α., «Ελληνικός κινηματογράφος 1955-1965: κοινωνικές αλλαγές της μεταπολεμικής εποχής στην οθόνη», στο Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *1949-1967: η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό συμπόσιο, 2002

Διαμαντόπουλος Θ., *Κώστας Μητσοτάκης. Πολιτική βιογραφία*, Τόμος Β, Εκδόσεις Παπαζήση

Ζαφείρης Χρ., *Εμείς του '60 οι εκδρομείς*, Εξάντας, 2000

Ζελέπος Ι., «Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της Ελλάδας και η μεταναστευτική πολιτική της κυβέρνησης Καραμανλή στην οκταετία '55-'63», Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τόμος 3, 2008

Ίδρυμα Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009

Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 1994

Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Πατάκης, 2003

Καιροφύλας Γ., *Η Αθήνα στη δεκαετία του '60*, Εκδόσεις Φιλιππότη, 1997

Καραποστόλης Β., *Πρότυπα κατανάλωσης στην ελληνική ύπαιθρο. Συγκρίσεις με αστικά πρότυπα, 1964-1974*, Αγροτική τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση μελετών και προγραμματισμού, 1979

Καρνοϋ Μ., *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Οδυσσέας, 1990

Κατηφόρης Γ., *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1975

Κάτρης Γ., *Η γέννηση του νεοφασισμού*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1974

Κατσαρός Στ., *Εγώ ο προβοκάτορας, ο τρομοκράτης. Η γοητεία της βίας*, εκδ. Μαύρη Λίστα, 1999

Κοτζαμάνης Β., «Η κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού στη δεκαετία 1940-1950 και η αναδιάρθρωση του κοινωνικο-δημογραφικού χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, 1990

- Κουκουλές Γ.**, *Το εργατικό κίνημα και ο μύθος του Σισύφου (1964-1966)*, Οδυσσέας, 2000
- Κρεμμύδας Β.**, «Η Ελλάδα του 1945-1967: το ιστορικό πλαίσιο», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 1994
- Κύρκος Α.**, *Στιγμές από την προσωπική μου διαδρομή*, 2^η έκδοση, Εστία, Αθήνα, 2007
- Λάδης Φ.**, *Ιουλιανά 1965. 100 μέρες που συγκλόνισαν την Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1985
- Λένιν**, *Απαντα*, τόμος 6, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1977
- Λένιν**, *Η χρεοκοπία της Δεύτερης Διεθνούς*, Σύγχρονη Εποχή, 1994
- Λένιν**, *Ο αριστερισμός: η παιδική ασθένεια του κομμουνισμού*, Σύγχρονη Εποχή, 2001
- Λιβιεράτος Δ.**, *Η κίνηση των 115. Κοινωνικοί αγώνες 1962-1967*, Προσκήνιο, 2003
- Λιβιεράτος Δ., Καραμπελιάς Γ., Ιούλης '65: η έκρηξη**, Κομμούνια/ιστορική μνήμη, 1985
- Λιναρδάτος Σ.**, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος Α 1949-1952, Εκδόσεις Παπαζήση, 1977
- Λιναρδάτος Σ.**, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος Β 1952-1955, Εκδόσεις Παπαζήση, 1978
- Λιναρδάτος Σ.**, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος Γ 1955-1961, Εκδόσεις Παπαζήση, 1978
- Λιναρδάτος Σ.**, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος Δ 1961-1964, Εκδόσεις Παπαζήση, 1986
- Λιναρδάτος Σ.**, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος Ε 1964-1967, Εκδόσεις Παπαζήση,
- Μαλούχος Γ.**, *Άξιος εστί. Από το μεσοπόλεμο στην 21^η Απριλίου*, Εκδόσεις Λιβάνη, 2004
- Μαντόγλου Α.**, *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου*, Οδυσσέας, 1995
- Μαντόγλου Α.**, «Εισαγωγή», στο Παπαστάμου σ. – Μαντόγλου Α. (επιμ.), *Σύγχρονες έρευνες στην κοινωνική ψυχολογία, Κοινωνικές αναπαραστάσεις*, Οδυσσέας, 1995
- Μαντόγλου Α., Χαραλάμπους Κ.**, «Πολιτική εξουσία και κοινωνική επιρροή», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 11, 1998
- Μαρξ Κ.**, *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1975
- Meynaud J.**, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάϋρον, 1974

- Meynaud J.**, *Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου του 1965*, Μπάϋρον, 1974
- Μηλιός Γ.**, «Αριστερά και μαρξιστική θεωρία», *Η Αυγή*, 4 Μαΐου 2008
- Μουζέλης Ν.**, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, 1987
- Μπαλτάς Α.**, «Ιστορικός χρόνος και πολιτική συγκυρία», *Ο Πολίτης*, τχ. 137, 2005
- Μωυσίδης Α.**, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα. Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-1980)*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986
- Νικολακόπουλος Η.**, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Εκδόσεις Παττάκη, 2001
- Μωυσίδης Α.**, «Συλλογικότητες του αγροτικού χώρου και το αγροτικό κίνημα μετά το 1974. Από τη θεσμική έκρηξη στην παρακμή», στο Μωυσίδης Α. (επιμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα. Από το 19^ο αιώνα ως σήμερα*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς και Εκδόσεις Νήσος, 2011
- Neveu E.**, *Κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων*, Σαββάλας, 2010
- Olson M.**, *Η λογική της συλλογικής δράσης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1991
- Παπαδημητρίου Δ.**, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, 2006
- Παπαθανασίου Ι.**, «Όρια και δυναμική της ένταξης στην προδικτατορική ΕΔΑ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ 86/1995
- Παπαθανασίου Ι.**, *Η νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, 2008
- Παπαϊωάννου Κ.**, *Η γένεση του ολοκληρωτισμού: οικονομική υπανάπτυξη και κοινωνική επανάσταση*, Εναλλακτικές εκδόσεις, 1991
- Παπανδρέου Α.**, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Εκδόσεις Καραθανάσης, Αθήνα, 1974
- Παπανικολόπουλος Δ.**, «‘Μας ρημάζατε τη ζωή, θα ρημάξουμε τα πάντα’. Οι αιτιώδεις μηχανισμοί πίσω από τα συγκρουσιακά γεγονότα του Δεκέμβρη», Εισήγηση στο διεθνές συνέδριο «Εξεγερσιακές Συλλογικές Δράσεις σε Συγκριτική Προοπτική», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-11 Δεκεμβρίου 2009

Παπαστάμου Στ., Μιούνυ Γκ., *Μειονότητες και εξουσία, Μια κοινωνιοψυχολογική και πειραματική προσέγγιση της κοινωνικής επιρροής και συμπεριφοράς των μειονοτήτων*, Εκδόσεις Αλέτρι, 1983

Παρασκευόπουλος Π., *Γεώργιος Παπανδρέου. Τα δραματικά γεγονότα 1961-1967*, Φυτράκης, 1988

Πετράκη Γ., «Η εσωτερική προσωρινή μετανάστευση εργασίας προς το Λαύριο», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 1994

Πρωτόπαπας Χ., *Το δημοκρατικό σοσιαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Ινστιτούτο Πουλαντζάς, 2003

Ρήγος Α., Εισαγωγή στο «Έργο Καταλογοποίησης, Αρχαιοθέτησης, Ψηφιοποίησης και Παρουσίασης μέσω ιστοσελίδας του Διαδικτύου του Ιστορικού Αρχείου του ΣΦΕΑ 1967- 1974», ΣΦΕΑ 1967- 1973 (Σύνδεσμος Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων Αντιστασιακών), 2007

Ρήγος Α., «Για τη ‘σύντομη’ δεκαετία του ’60: η σημαντική μιας εποχής», στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ευ. (επιμ.), *Η ‘σύντομη’ δεκαετία του ’60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2007

Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ευ. (επιμ.), *Η ‘σύντομη’ δεκαετία του ’60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2007

Ριζάς Σ., *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964*, Εκδόσεις Παττάκη, 2001

Ριζάς Σ., *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008

Σαιν-Μαρτέν Κ., *Λαμπράκηδες, Ιστορία μιας γενιάς*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1984

Σακελλαρόπουλος Θ., «Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική και οι μακροπρόθεσμες τάσεις αλλαγής της», στο Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Τόμος Α, Πληροφόρηση, 1992

Σακελλαρόπουλος Σ., *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967: το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Εκδόσεις Λιβάνη, 1998

Σακελλαρόπουλος Σ., «Η επίδραση του αγροτικού κινήματος στην εκλογική συμπεριφορά των αγροτικών στρωμάτων (1961-1964)», στο Μωυσίδης Α. (επιμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα. Από το 19^ο αιώνα ως σήμερα*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς και Εκδόσεις Νήσος, 2011

Σερντεδάκης Ν., *Διαδικασίες παραγωγής και συγκρότησης των κοινωνικών κινημάτων: τα νέα κοινωνικά κινήματα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό*, Διδακτορική διατριβή που κατατέθηκε στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 1996

Σερντεδάκης Ν., «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: Δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η Σύντομη Δεκαετία του '60*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008

Σερντεδάκης Ν., «Η συμβολή της έρευνας των γεγονότων διαμαρτυρίας στην κατανόηση της συλλογικής δράσης», στο Τσιώλης Γ, Σερντεδάκης Ν, Κάλλας Ι. (επιμ.), *Ερευνητικές υποδομές και δεδομένα στην εμπειρική κοινωνική έρευνα*, Νήσος, Αθήνα, 2010

Σεφεριάδης Σ., «Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας: αντι-θεωρητικισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος», *Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8, 1996

Σεφεριάδης Σ., «Διεκδικητικό κίνημα και πολιτική: ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν τη δικτατορία (1962-1967)», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 12, 1998

Σεφεριάδης Σ., «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ 27, 2006

Σεφεριάδης Σ., «Αντινομίες στη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων», Εισήγηση στο 13ο Πανελλήνιο Μεταπτυχιακό Εντατικό Σεμινάριο-Συνέδριο για Υποψήφιους Διδάκτορες του Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, 1-4 Δεκεμβρίου 2006

Σεφεριάδης Σ., «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η 'σύντομη' δεκαετία του '60 ως 'συγκρουσιακός κύκλος'», στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ευ. (επιμ.), *Η 'σύντομη' δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2007

Σεφεριάδης Σ., «Κινηματικές συλλογικές δράσεις και δημοκρατία: ένα μακροσκοπικό υπόδειγμα», *Διάπλους*, τχ.25, Απρίλιος-Μάιος 2008

Σεφεριάδης Σ., «Το συγκρουσιακό '68 και η 'Ιθάκη' της μελέτης των κοινωνικών κινημάτων», *Αυγή*, 25 Μαΐου 2008

Σεφεριάδης Σ., «Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974). Προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 36, 2010

Σπάθης Δ., «Στο δρόμο της θεατρικής αναγέννησης», *Αρχειοτάξιο*, τχ 12, 2010

Στάβερης Η., *Οικοδόμοι. Ηρωικοί αγώνες μιας 7ετίας 1960-1967*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2003

Σταθάκης Γ., «Η διαμόρφωση του μεταπολεμικού μοντέλου εκβιομηχάνισης. Η κρίσιμη περίοδος 1944-1953», Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Τόμος Α, Πληροφόρηση, 1992

Σταθάκης Γ., «Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες του '50 και του '60: η Αθήνα ως αναπτυξιακό υπόδειγμα», στο Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *1949-1967: η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό συνέδριο, 2002

Σταθάκης Γ., «Αριστερά και Θεωρία», *Η Αυγή*, 4 Μαΐου 2008

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., «Ο φόβος της Ιστορίας», στο Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *1949-1967: η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό συνέδριο, 2002

Steinberg M., «Καπιταλιστικός νόμος, σχέσεις παραγωγής και εκμετάλλευσης και δομημένες δυνατότητες για σύγκρουση, ή, χρησιμοποιώντας τρεις Tilly για να διατυπώσουμε ένα επιχείρημα», στο Κούση Μ. – Tilly Ch. (επιμ.), *Οικονομικές και πολιτικές συγκρούσεις*, Επίκεντρο, 2008

Στεφανίδης Ι., *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961*, Εκδόσεις Παττάκη, 2002

Στεφανίδης Ι., *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Επίκεντρο, 2007

Tilly Ch., *Δημοκρατία*, Εκδόσεις Gutenberg, 2011

Toqueville A. de, *Το παλαιό καθεστώς και η επανάσταση*, Πόλις, 2006

Τριγάζης Π., *Ο Λαμπράκης και το κίνημα ειρήνης*, Ταξιδευτής, 2013

Τρίκκας Τ., *ΕΔΑ 1951-1967. Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, Τόμος Α και Β, Θεμέλιο, 2009

Τρικούκης Μ., *Πολιτική και φιλοσοφία στο Γκράμσι*, Εξάντας, 1985

Τσακαλώτος Ευ., «Θεωρία, Αριστερά, Κινήματα», *Η Κυριακάτικη Αυγή*, 9 Μαρτίου 2008

Τσουκαλάς Κ., *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση στους συνταγματάρχες*, Νέα Σύνορα - Α.Α.Λιβάνη, 1981

Τσουκαλάς Κ., «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο Ιατρίδης Γ. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, Θεμέλιο, 1984

Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, εργασία, κοινωνία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, 1986

Τσουκαλάς Κ., *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας. Από τη μακρά εφηβεία στη βιαία ενηλικίωση*, Θεμέλιο, 2013

Τσουράκης Κ., «Ένας αγώνας ντέρμπι με σταθερό σκορ: Αριστεροί φαντάροι – κάπηλοι εθνικοφροσύνης 1-0», *Αναδρομές*, τχ 1, 2010

Φακιολάς Ρ., *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Παπαζήση, 1978

Φερεντίνος Γ., «Στοιχεία ιστορίας του φοιτητικού κινήματος την περίοδο του 114 και του 15% για την παιδεία», *Αναδρομές*, τχ 1, 2010

Φύλανδρος Ι., «Κ.Καραμανλής και Κ.Κανελλόπουλος. Η ΕΡΕ σε αναζήτηση στρατηγικής, 1963-1967», στο Ίδρυμα Κ.Μητσοτάκης, *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Εκδόσεις Παπαζήσης, 2009

Χαραλάμπης Δ., *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1985

Χαραλάμπους Κ., *Το ελληνικό συνεταιριστικό «κίνημα»*, Γόρδιος, 1993

Χαραλάμπους Κ., *Ο συνεταιριστικός τρόπος παραγωγής και η μετάβαση στο σοσιαλισμό*, Οδυσσέας, 1997

Χαραλάμπους Κ., *Το αντικείμενο της κοινωνιολογίας. Ο ανθρωποκοινωνικός σχηματισμός*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 2001

Hobsbawm Ε., *Επαναστάτες*, Θεμέλιο, 2008

Ψημίτης Μ., *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Ατραπός, 2006

Ψυρούκης Ν., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, Τόμοι Α, Β, Γ, Δ, Ηρόδοτος, 1991

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Amenta E., Caren N.**, «The legislative, organizational and beneficiary consequences of state-oriented challengers», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blachwell Publishing, 2004
- Aminzade R., Goldstone J., Mc Adam D., Perry E.**, «Leadership dynamics and dynamics of contention» στο Aminzade R., Goldstone J., Mc Adam D., Perry E., Sewell W., Tarrow S., Tilly Ch., *Silence and voice in the study of contentious politics*, CUP, 2001
- Benford R.**, «An insider's critique of the social movement framing perspective», *Sociological Inquiry*, vol.67, No 4, 1997
- Benford R., Snow D.**, «Framing processes and social movements: an overview and assessment», *Annual review of sociology*, 2000
- Bosi, L., Uba, K.**, «Introduction: The outcomes of social movements», *Mobilization* 14 (4), 2009
- Boudon R.**, *La place du désordre*, PUF, 1984
- Brockett Ch.**, «A protest-cycle resolution of the repression/popular-protest paradox», στο Traugott M., *Repertoires and cycles of collective action*, Duke University Press, 1995
- Calhoun C.**, «New social movements of the early nineteenth century», στο Traugott M., *Repertoires and cycles of collective action*, Duke University Press, 1995
- Chazel F.**, «Mouvement sociaux», στο Boudon R., *Traite de sociologie*, PUF, Paris, 1992
- Crossley N.**, *Making sense of social movements*, Open University Press, 2002
- Davies J.**, «Toward a theory of revolution», *American Sociological Review*, Vol. 27, No. 1, 1962
- della Porta D.**, «Social movements and the state: thoughts on the policing of protest», στο Mc Adam D., Mc Carthy J., Zald M. (eds), *Comparative perspectives on social movements*, CUP, 1996

- della Porta D.**, «The political discourse on protest policing», στο Giugni M., McAdam D., Tilly Ch. (edit.), *How movements matter*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1997
- della Porta D. και Diani M.**, *Social movements: an introduction*, Blackwell Publishers, 1999
- della Porta D., Fillieule O.**, «Policing social protest», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004
- Diani M.**, «Linking mobilization frames and political opportunities: insights from regional populism in Italy», *American Sociology Review*, vol.61, 1996
- Diani M.**, «Leaders or brokers? Positions and influence in social movement networks», στο Diani M. και McAdam D. (eds), *Social movements and networks: Relational approaches to collective action*, Oxford University Press, 2003
- Diani M.**, «Networks and participation», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004
- Dobry M.**, *Sociologie des crises politiques*, Presses de la Fondation nationales des Sciences politiques, Paris, 1986
- Dodson K.**, «The movement society in comparative perspective», *Mobilization*, Volume 16, No. 4, 2011
- Earl J.**, «The cultural consequences of social movements», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004
- Edwards B., McCarthy J.**, «Resources and social movement mobilization», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004
- Eisinger P.**, «The conditions of protest behavior in American cities», *American Political Science Review*, 67, 1973
- Gamson W., Meyer D.**, «Framing political opportunity», στο Mc Adam D., Mc Carthy J., Zald M. (eds), *Comparative perspectives on social movements*, CUP, 1996

Giataganas X., *Pour une histoire politique du mouvement des étudiants grecs (1950–1967). Essai sur le fonctionnement de l'appareil idéologique universitaire en Grèce*, Παρίσι 1972

Giugni M., «Personal and biographical consequences», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004

Goldstone J., «Introduction: Bridging institutionalized and noninstitutionalized politics», στο Goldstone J. (επιμ.), *States, parties and social movements*, Cambridge University Press, 2003

Goldstone J., Tilly Ch., «Threat (and opportunity): Popular action and state response in the dynamics of contentious action» στο Aminzade R., Goldstone J., Mc Adam D., Perry E., Sewell W., Tarrow S., Tilly Ch., *Silence and voice in the study of contentious politics*, CUP, 2001

Goodwin J., Jasper J., and Polleta F., «Emotional dimensions of social movements», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004

Gurr T., *Why men rebel*, Princeton University Press, 1970

Hirschman A., *The rhetoric of reaction*, Harvard University Press, 1991

Hirschman A., *Defection et prise de la parole*, Fayard, 1995

Johnston H., «Age cohorts and cognition: New dimensions of the “conflict of generations”», Εισήγηση στο διεθνές συνέδριο «Εξεγερσιακές Συλλογικές Δράσεις σε Συγκριτική Προοπτική», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-11 Δεκεμβρίου 2009

Kerbo H., «Movements of ‘crisis’ and movements of ‘affluence’: A critique of deprivation and resource mobilization theories», *The journal of conflict resolution*, τόμ.26, ν.4, 1982

Kitschelt H., «Political opportunity structure and political protest: Anti nuclear movements in four democracies», στο *British journal of political science*, 16, 1986

Kriesi H., «The political opportunity structure of the Dutch peace movement», *West European politics*, 12, 1989

Krinsky J. και Crossley N., «Social movements and social networks: Introduction», *Social movement studies*, Vol.13, No 1, 2014

Lichbach M., *The rebel's dilemma*, University of Michigan Press, 1995

- Mann P.**, *L' action collective. Mobilization des minorites actives*, Armand Colin, 1991
- Markoff J.**, *Waves of democracy. Social movements and political change*, Pine Forge Press, 1996
- Marx G.**, «Some reflections on the democratic policing of demonstrations», στο della Porta D. and Reiter H., *Policing Protest. The control of mass demonstrations in western democracies*, University of Minnesota Press, 1998
- McAdam D.**, «Recruitment to high risk activism: The case of Freedom Summer», στο *American journal of sociology*, 92, 1986
- Mc Adam D.**, «Initiator and spin-off movements: diffusion processes in protest cycles», στο Traugott M., *Repertoires and cycles of collective action*, Duke University Press, 1995
- Mc Adam D.**, «Conceptual origins, problems, future directions», στο Mc Adam D., Mc Carthy J., Zald M. (eds), *Comparative perspectives on social movements*, CUP, 1996
- Mc Adam D.**, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, 2d ed. University of Chicago Press, 1999
- Mc Adam D., Tarrow S.**, «Introduction: Dynamics of contention ten years on», *Mobilization*, 16 (1), 2011
- Mc Adam D., Tarrow S., Tilly Ch.**, *Dynamics of Contention*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001
- McCarthy J., Zald M.**, «Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory», *The American Journal of Sociology*, Τόμος 82, ν.6, 1977
- Mische A.**, «Cross-talk in movements: Reconceiving the culture-network link», στο Diani M. και McAdam D. (eds), *Social movements and networks: Relational approaches to collective action*, Oxford University Press, 2003
- Moore B.**, *Injustice: The social bases of obedience and revolt*, The McMillan Press LTD, 1978
- Moore B.**, *Social origins of dictatorship and democracy : lord and peasant in the making of the modern world*, Beacon Press, Boston, 1993
- Moscovici S.**, *Psychologie des minorites actives*, Quadrige/PUF, 1979
- Moscovici S.**, *La machine a faire des dieux*, Fayard, Paris, 1988

- Nam Taehyun**, «The broken promises of democracy: Protest-repression dynamics in Korea 1990-1991», *Mobilization*, vol.11 (1), 2006
- Oberschall A.**, *Social conflict and social movements*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.-J., 1973
- Oberschall A.**, «Opportunities and framing in the Eastern European revolts of 1989», in Doug Mc Adam, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald (eds.), *Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*, Cambridge, CUP, 1996
- Oliver P., Johnston H.**, «What a good idea! Frames and ideologies in social movement research», *Mobilization*, 5, Issue 1, 2000
- Oliver P., Myers D.**, «Networks, diffusion, and cycles of collective action», στο Diani M., Mc Adam D., *Social movements and networks: relational approaches to collective action*, Oxford University Press, 2003
- Papanikolopoulos D.**, *L' action collective en Grece 1949-1967*, Memoire deposee au Departement de Sciences sociales et philosophie de la connaissance, Paris 4, 2004
- Passy F.**, «Social networks matter. But how?», στο Diani M., Mc Adam D., *Social movements and networks: relational approaches to collective action*, Oxford University Press, 2003
- Piven F.F. και Cloward R. A.**, *Poor people's movements*, New York, Vintage, 1977
- Seferiades S.**, *Working-Class Movements (1780s-1930s): A European Macro-Historical Analytical Framework and a Greek Case-Study*, Διδακτορική διατριβή κατατεθειμένη στο UMI/Columbia University, 1998
- Skocpol Th.**, *Etats et revolutions sociales*, Fayard, 1985
- Snow D., Rochford B., Worden S., Benford R.**, «Frame alignment processes, Micromobilization, and Movement participation», *American Sociological Review*, 51, 1986
- Snow D., Benford R.**, «Ideology, frame resonance, and participant mobilization», *International social movement research*, vol.1, 1988
- Snow D., Benford R.**, «Master frames and cycles of protest», στο Morris A., Mueller C. (eds), *Frontiers in social movement theory*, Yale University Press, 1992

Snow D., Benford R., «Clarifying the relationship between framing and ideology in the study of social movements: a comment on Oliver and Johnston», *Mobilization*, 5, Issue 1, 2000

Soule S., «Diffusion processes within and across movements», στο Snow D., Soule S. and Kriesi H. (eds), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, 2004

Tarrow S., *Democracy and Disorder: Social conflict, political protest and democracy in Italy, 1965-1975*, New York, Oxford University Press, 1989

Tarrow S., «Cycles of collective action: Between moments of madness and the repertoire of contention», στο Traugott M., *Repertoires and cycles of collective action*, Duke University Press, 1995

Tarrow S., «States and opportunities: The political structuring of social movements», in Doug Mc Adam, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald (eds.), *Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*, Cambridge, CUP, 1996

Tarrow S., *Power in movement*, Cambridge University Press, 1998

Tilly Ch., «Models and realities of popular collective action», *Social Research*, 52, No 4, 1985

Tilly Ch., *The Politics of Collective Violence*, New York, Cambridge University Press, 2003

Tilly Ch., *Democracy*, Cambridge University Press, 2007

Tilly Ch., Tarrow S., *Contentious Politics*, Boulder, Paradigm Publishers, 2007

Touraine A., *La voix et le regard*, Seuil, Paris, 1978

Touraine A., *Sociologie de l'action*, Le Seuil, 1965

Uba K., «The contextual dependence of movement outcomes: a simplified meta-analysis». *Mobilization* 14 (4), 2009

Van Dyke N., «Protest cycles and party politics» στο Goldstone J. (ed.), *States, parties and social movements*, Cambridge University Press, 2003

White J., «Cycles and repertoires of popular contention in early modern Japan», στο Traugott M., *Repertoires and cycles of collective action*, Duke University Press, 1995

Winter M., «Police philosophy and protest policing in the Federal Republic of Germany, 1960-1990», στο della Porta D. and Reiter H., *Policing Protest. The control of mass demonstrations in western democracies*, University of Minnesota Press, 1998

Zolberg A., «Moments of madness», *Politics and society*, 1972